Antun Dabinović

HRVATSKA DRŽAVNA I PRAVNA POVIJEST

Hrvatski državnopravni kontinuitet, neprekinut gotovo cijelo tisućljeće, od lipnja godine 879. pa do prosinca 1918., te od 1939. do danas, pobuđivao je pozornost mnogih povjesničara, i naših i stranih, te su o toj temi pisali u brojnim povijesnim djelima. Posebnu, opsežnu studiju o hrvatskoj državnoj i pravnoj povijesti do 1527. napisao je dr. Antun Dabinović (Trst, 15. XI. 1882 – Trst, 31. X. 1964.), profesor državnoga prava na Pravnom fakultetu zagrebačkoga sveučilišta, koju je Matica hrvatska objavila prije punih pola stoljeća, godine 1940. Sada Nakladni zavod Matice hrvatske ponovno objavljuje tu dragocjenu knjigu, kako bi se današnji naraštaji upoznali sa starijim dijelom hrvatske državne i pravne povijesti. Iako je novija povijesna znanost opovrgla neke Dabinovićeve podatke i stajališta, ipak njegova knjiga, kao sustavni pregled, pisan zanimljivo i živo, nedvojbeno zavređuje da danas uđe u javne i privatne knjižnice, te da nam pruži cjelovit uvid u hrvatsku državnu i pravnu povijest do sabora na Cetingradu godine 1527.

NAKLADNI ZAVOD
MATICE HRVATSKE

HRVATSKE POVJESNICE

Urednik
DUBRAVKO HORVATIĆ

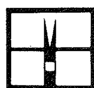
ISBN 86-401-0057-8

Pretisak izdanja Matice hrvatske iz 1940.

ANTUN DABINOVIĆ

HRVATSKA DRŽAVNA I PRAVNA POVIJEST

S REPRODUKCIJAMA NAJVAŽNIJIH DOKUMENATA I SLIKAMA

NAKLADNI ZAVOD MATICE HRVATSKE
ZAGREB 1990.

HRVATSKA DRŽAVNA I PRAVNA POVIJEST

§ 1. Uvod

Putniku, koji bi sa zapadnih Karpata pošao prokrčiti sebi put kroz guste prašume prema izvoru rijeke Morave, otvorit će se odmah nakon kratkih napora čarobna slika puna svijetlih obećanja. Već je samo podneblje ondje posve drugačije. Treba samo prijeći s obronaka, okrenutih prema sjeveru, gudurama, koje vode u južno podnožje bujne Hane u pitomo i nasmijano međuriječje. U navali skrajnih kontrasta između snježnih, ledenih zima i suhih žarkih ljeta, i pred naglim, gotovo neposrednim prijelazom od jedne skrajnosti u drugu, smije se cijela priroda došljaku u pitomoj raznolikosti luga, njivâ i voćnjaka. Rijeke, prijatne i svježe, vode same do Podunavlja. A od pitome dunavske nizine, kamo su već Rimljani uveli vinovu lozu, uspon nije više težak prema štajerskim Alpama, kojih glavni prijevoj Semering nosi u svom preinačenom nazivu uspomenu na prostrane smrekove šume. Sa Semeringa ide putnik Muricom i Murom. A kad je već došao u Međumurje, nalazi se u krajevima, gdje danas živi Hrvat.

Neka osobita pobožnost nas prati, kad težimo za tim, da probijemo tmicu najdrevnijih vremena. Zato je pitanje podrijetla i dolaska Hrvata sačinjavalo predmet dugih i pače strastvenih prepiraka. Čovjeku, koji ne će prenagliti sa svojim sudom, bit će teško, da se o tom predmetu izrazi s nekom dogmatskom odrješitošću. Ali nam jedan tanajski natpis može ipak poslužiti u dosta pouzdanoj mjeri kao putokaz. Tu se nalazi naime prvi put u historiji zabilježeno ime Horuatos, koji po svoj prilici odgovara našem današnjem narodnom nazivu. O podrijetlu tog imena su se ljudi dugo prepirali. Ali ne ćemo valjada biti daleko od istine, ako mislimo, da je naziv »Hrvat« ništa drugo nego bojni poklik, i da znači, ako hoćemo vjerovati Vasmeru, u jednom iranskom govoru iz Kavkaza (kao sastav iz riječi »hu« i »urvatha«), drugove ili prijatelje.

U poriječju Dona su Hrvati živjeli, kako se misli, u II. i valjada još u III. stoljeću poslije Krista. Ali je sva prilika, da su gotske

ekspanzivne kretnje pridonijele tomu, da su se sve više primakli Karpatima. Kroz neko su vrijeme išli dosta daleko prema sjeveru i zapadu, sudeći po tome, da se ostaci hrvatske seobe traže u Polablju, u doticaju s Anglima i s Hermundurima. Kad su Hrvati dospjeli na sjevernu stranu Karpata, zauzeli su krajeve oko Krakova sve do rijeke Sane i do grada Przemisla. Arapski putnici, koji su išli daleko u Rusiju i u zemlju Khazara, pripovijedaju o konjaničkim plemenima, koja su vladala »cijelom zemljom«, dakle seljačkom masom. Okolina glavnoga grada je bila teško pristupačna i močvarna u doba proljetnih i jesenjih kiša. Konje su imali samo odlični ljudi, a vladar, knez knezova ili veliki knez, i njegova porodica hranili su se mlijekom od kobilâ. Kroz toplo ljetno vrijeme su Hrvati boravili po gustim i svježim prikarpatskim šumama. Kraj je, po vijesti arapskih putnika, tako hladan zimi, da su ljudi već s jeseni kopali jame, pokrivali ih daskama i posipali zemljom, i u tim jamama provodili sa svojim porodicama zimu. Velikog kneza su slušali župani, a narod je plaćao porez u obliku noživa, valjada krznate kože. Zakarpatska ili bijela Hrvatska je radi svoga položaja bila veoma prometna, a sajmovi su se održavali čak tri put u mjesecu.

Seobe Hrvata, koje su ih dovele do Holstajna i do blizine Berlina u IV., i u današnju Korušku u VI. stoljeću, došle su do svoje zaključne faze u vrijeme vladavine bizantskog cara Heraklija (610. do 641.), kad im je pošlo za rukom, da u mnogogodišnjoj borbi oduzmu Avarima i Slavenima rimsku Dalmaciju. Tu, u rimskoj Dalmaciji, osnovana je državna zajednica, koja se je očuvala trinaest stoljeća.

Ono, što se danas zove Hrvatskom, spada u dvije različne zemljopisne sredine. Sjeverni dio sačinjava brežuljkasti kraj između rijeka Drave i Save, i pripada, u zemljopisnom pogledu, velikoj podunavskoj nizini. Njemu se s jugozapada priključuje planinski kraj, koji dijeli unutrašnjost Balkanskog poluotoka od jadranske obale. Ta zemljopisna razlika dolazi do izraza u razlikovanju između dalmatinske i panonske Hrvatske, odnosno u razlikovanju između Hrvatske i Slavonije. Kao treća, po postanku ranija Hrvatska, spominje se u ranijem srednjem vijeku; to je karantanska Hrvatska, oko današnje Koruške, Kranjske i Štajerske.

Dalmatinska Hrvatska je zapremljena planinama dinarskog spleta. Pravac tih planina ide od sjeverozapada k jugoistoku, uporedo s jadranskom obalom. Time je stvorena zagrada između Primorja i Zagorja. Još danas se gradnja transverzalnih željeznica spotiče o tehničke zapreke. Iz te zemljopisne osamljenosti Primorja nastale su dvije posljedice: očuvanje narodne individualnosti u vrijeme prodiranja podunavskog utjecaja i oslanjanje na prekomorsku kulturu.

Ako je pravac dinarskih planina ometao kulturne i privredne veze, opet su zahvaljujući njemu najezde, koje su išle dinarskim dolinama, imale veliku prodornu snagu. Tako su Slaveni već u svo-

jem ranijem zamahu mogli prodirati sve do Peloponeza i čak, misli se, do egejskih otoka i do obala Male Azije.

Ako zapadnu trećinu Balkanskog poluotoka uporedimo s istočnom, stvara nam se upravo obrnuta slika. Pravac balkanskih rodopskih planina ide naime uglavnom sa zapada prema istoku. Tako je Bugarima, koji su prodrli preko Dunava, razmjerno brzo zakrčen put prema jugu, tako da nijesu nikada u svojoj prošlosti mogli zaposjesti ni Solun ni Carigrad.

Sredinu balkanskog trupla čini poriječje Morave i Vardara. Podunavska ravnica prodire u tim krajevima najdublje prema jugu. A s druge se strane baš oko istog podnevnika najviše primiče sjeveru područje egejske klime i mediteranske vegetacije. Na tom središnjem dijelu balkanskog trupla je ostacima rimskih provincijalaca pošlo za rukom, da se najduže održe pred slavenskom najezdom. Njima su osobito planine Rudničkog i Kopaoničkog skupa pružale skloništa, s kojih bi se opet spuštali, kad bi minula neposredna opasnost, opet u ravnice. Okolina Užica zove se još danas Starom Vlaškom. A ljetopis popa Dukljanina označuje kao boravište Vlaha ili današnjih Rumunja krajeve Povardarja sjeverno od Soluna i Halkidike. Već je Roesler u svojim rumunjskim studijama izašao s tvrdnjom, da Rumunji nijesu u današnjoj svojoj postojbini starosjedioci, nego da su se tu doselili razmjerno kasno iz Pomoravlja i Povardarja. Tako su dospjeli u Rumunjsku i u Tesaliju tek u XII. i XIII. stoljeću, u isto doba, kad su se kosovskim putem doselili u Albaniju, Crnu Goru i Hercegovinu. Kasnije dospijevaju Vlasi pod turskim pritiskom u Bosnu, u Hrvatsku i čak u Istru. Kao početno doba vlaških seoba smatra se vrijeme prvog prodiranja Bugara prema Jadranu pod Simeunom (893.?—927.) i njihova drugog prodiranja pod Samuilom (976.—1014.). Na vlašku seobu su opet vršili svoj utjecaj pad Carigrada god. 1204., tatarska najezda (1241.) i napokon prodiranje Osmanlija poslije černomenske bitke (1371.). U novije vrijeme se je pojavila čak hipoteza, da su zajedno s Vlasima dospjeli u svoju današnju postojbinu i Albanci. Albanci bi prema tome bili najmlađi narod Balkanskog poluotoka, a ne, kako se dugo mislilo, potomci starih Ilira. Za to mišljenje govori među drugim okolnost, da lokalna imena u današnjoj Albaniji nose skroz slavensko obilježje i da su čak ilirska imena najprije preinačena u slavenskom smislu i tek zatim primila albanski oblik. O tom doseljenom gorštačkom elementu govori kao o skorašnjim došljacima nitko drugi nego barski nadbiskup Guillaume Adam, koji je živio u XIV. stoljeću.

Podjela balkanskog trupla u tri geopolitička područja nije ograničena na našu sredovječnu povijest, nego vrijedi i za ranije doba. I prije dolaska Rimljana bio je poluotok u svom istočnom dijelu područje Tračana, dok su zapadni krajevi bili zauzeti od Ilira, te je mo-

ravsko-vardarska sredina bila, u isto vrijeme, kad je Bren bio pred Rimom, pod keltskim utjecajem.

Što se Srba tiče, njihova je nazočnost na Balkanskom poluotoku zasvjedočena od Konstantina Porfirogeneta za isto vrijeme, kad je zasvjedočen dolazak Hrvata, to jest pod vladavinom cara Heraklija. No, dok su hrvatska boravišta ostala uvijek ista, čini se, da se postojbina Srba nekoliko puta promijenila. Najprije su naime stanovali mnogo južnije, u blizini Soluna i današnje Tesalije. Kasnije se kao njihova postojbina spominje Zahumlje, dakle krajevi južno od rijeke Neretve. Sva je prilika, da su bugarsko prodiranje prema moru i hrvatsko prodiranje prema jugu utjecali na kasniju postojbinu Srba, jer ih pop Dukljanin spominje kao stanovnike Zagorja u krajevima južno od Bosne i istočno od crvene Hrvatske. Srpska država, koja je time ograničena na krajeve oko Pive, Tare i Lima, širila se je opet prema Primorju pod dinastijom Nemanjića.

Prodiranje Srba prema Primorju vršilo se je u isto vrijeme i u istom pravcu kao istodobna vlaška seoba. To je za kulturnu i vjersku orijentaciju Srba od velike važnosti. Vlasi su naime, kao stanovnici negdašnjeg istočnog Ilirika latinske narodnosti, bili pod izravnom crkvenom sudbenošću rimske stolice. Kad je god. 726. došlo do sukoba oko ikona, i kad se je papa Grgur II. usprotivio ikonoborskoj politici cara Leona III. Izaurijskoga, oduzeti su Vlasi rimskoj sudbenosti i podređeni onoj carigradske patrijaršije. Od toga vremena su se potomci tih rimskih provincijala istočnog Ilirika, današnji Rumunji, priklonili pravoslavnoj vjeri. U doticaju s poslavenjenim Vlasima su i Srbi napustili prvašnju zapadnu orijentaciju i prešli pod okrilje istočne crkve. Nije pače isključeno, da je time, što su Vlasi primili slavensku naobrazbu, i jezik ovih južnih krajeva dobio posebno obilježje, koje mu je dalo onaj zgodni oblik našeg narodnog i književnog govora.

§ 2. Dolazak Slavena.

Prve slavenske najezde su izvršene preko Dunava za vladavine Justina I. (518.—527.). Preko Dunava su opet išli Slaveni u vrijeme Justinijana I. (527.—566.). Kad je Justinijan bio zabavljen ratom s Ostrogotima, koji su imali u svojim rukama osim Italije i rimsku Dalmaciju, provali slavenska bujica god. 548. sve do Drača. Iduće godine su se Slaveni primakli Solunu i prezimili god. 550.—551. u našem Primorju.

Malo iza toga, skoro u isto vrijeme, kad su Langobardi zauzeli sjevernu i dio srednje i južne Italije, pojavili su se u Podunavlju Avari. Brzo im je pošlo za rukom zadobiti za sebe Slavene, tako da su se složno s njima pojavili po rimskom zapadnom Iliriku. Njihove zajedničke najezde su išle, poslije pada tvrdog Sirmija, prema So-

lunu i Carigradu. Opasnost za ta dva grada bila je u tri povratka, god. 586., 626. i 677., dosta velika. Te tri zgode su tijesno vezane s razvitkom naših državopravnih odnosa.

Opasnost, pod kojom je strepio Solun, opisana je u jednom za nas dragocjenom spisu pobožna sadržaja, u »Čudesima mučenika Dimitrija, zaštitnika grada Soluna«, od solunskog nadbiskupa Ivana, koji je živio polovinom VII. stoljeća.

Prema tome spisu je Solun podsjednut prvi put god. 586., četiri godine, otkako je Sirmij predan Avarima i pošto je car Mauricij (582.—602.) u svojem ugovoru s avarskim kaganom njemu prepustio krajeve sjeverno od Dunava i Save. Ta prva solunska podsada popraćena je istodobnim pohodima u rimsku Dalmaciju. Sva je prilika, da su baš onda ispražnjeni gradovi kao Epidaur, Rizon i Lješ, i da je tamošnje stanovništvo potražilo svoja utočišta u bolje zaštićenim krajevima.

Prvi mirovni ugovor, koji je sklopljen između cara Mauricija s jedne i Avara i Slavena s druge strane, vrijedio je međutim samo do careve smrti. Avari i Slaveni se opet počeli javljati pred dalmatinskim gradovima početkom VII. stoljeća. Salona je sada izložena sve žešćim navalama, dok nije podlegla, vjerojatno u isto vrijeme, kad su Avari i Slaveni navalili na Carigrad sa sjevera, dok su Perzijanci sa svojom vojskom stajali na drugoj strani Bospora, pred Kalcedonom (626.).

I treća solunska podsada pada u isto vrijeme, kad je Carigradu prijetila pogibija s azijske strane (677.). Premda ni Slaveni ni Arapi nijesu mogli imati u svojoj pradomovini prilike, da se uvježbaju u pomorstvu, javili su se jedni i drugi već polovinom VII. stoljeća na svojim lakim brodovima po egejskim krajevima. Arapi su bez sumnje svoju pomorsku vještinu crpli od Feničana, dok su Slaveni mnogo toga naučili od Ilira, pređašnjih stanovnika istočne jadranske obale.

Na svojim lađama su Slaveni napadali bizantsku flotu i ugrožavali time opstanak stanovništva Carigrada i Soluna. Baš iz toga vremena potječu pače prve prijateljske veze između Slavena i Arapa, koje su se pokazivale to opasnijima, jer su jedni i drugi u ono prvo vrijeme bili protivnici kršćanske vjere. Te veze između Arapa i Slavena nijesu nikada više prekinute i donijele su lijepih plodova u vrijeme Karla Velikoga, bugarskoga cara Samuila, Tomislava i Držislavovih nasljednika. Opasnost, što je prijetila Solunu god. 677., dovela je cara Konstantina IV. do odluke, da snažnom protunavalom probije slavenski nasip, koji se bijaše učvrstio u neprekinutom lancu od tršćanskog zaliva do Peloponeza. I odmah, čim su Arapi protjerani iz Carigrada grčkom vatrom, oslobođen je Solun od slavenskog pritiska. Krajevi duž rimske Egnacijske ceste, koja je vodila od Soluna do Drača, naseljeni su vojničkim kolonijama, valjada pređašnjim, prebjeglim stanovništvom. Dračka provincija je sada uređena u

obliku vojničkog temata i služi odsada kao tlo za obranu bizantijske Italije. Slaveni Peloponeza i solunske okoline su time odsječeni od Slavena na sjeveru, osuđeni tako na to, da prije ili poslije izgube svoje narodno obilježje. Sa slavenskim plemenima u krajevima sjeverno od Drača sklopljeni su posebni ugovori, kojima je bizantska pravna terminologija dala naziv »pakton«, jer su sadržavali obavezu za isplatu stalne porezne svote.

Događaji, koji se redaju oko prve i druge carigradske podsade, god. 626. i 677., za nas su od velike važnosti, jer s njima stoji u vezi dolazak Hrvata u rimsku Dalmaciju i uređenje njihova odnosa prema Istočnom Carstvu.

§ 3. *Vremenska podjela hrvatske pravne prošlosti.*

Hrvati su, po kazivanju Konstantina Porfirogeneta, došli u naše krajeve odmah poslije pada Salone u ruke Avara i Slavena, dakle poslije god. 626. Vrijeme poslije druge carigradske podsade (677.) smatra se, po kazivanju bizantskog historika Teofana, kao doba svestranih mirovnih ugovora između Carigrada s jedne i Arapa, Langobarda, Avara te drugih naroda s druge strane. Premda su pisci u tom pogledu dosta oprečnog mišljenja, ipak se ne može isključiti, da je Dümmler pogodio u stvar, kada je izrazio mišljenje, da je baš oko god. 677. s posredovanjem rimskoga pape Agatona došlo do uređenja odnosa između Carigrada i Hrvata.

Od toga vremena su Hrvati priznati kao gospodari u svojoj novoj postojbini, ali su morali priznati vrhovnu vlast Bizanta, zatim Franaka, i opet, nakon kratke samostalnosti, Bizanta. — Malo poslije, pošto su Petar Krešimir i osobito Dmitar Zvonimir razriješili svoje veze s Bizantom, došlo je u Hrvatskoj do teške unutrašnje krize, koja je dovela do ugovora između hrvatskih plemena i Arpadovića Kolomana — znamenitih »pacta conventa« (1102.). Ali su se Koloman i njegovi nasljednici nalazili u sličnom državnopravnom odnosu prema Bizantu, kao prije, u vrijeme macedonske dinastije (867.—1056.), Držislav i njegovi nasljednici. God. 1167. je pače dalmatinska Hrvatska dospjela u izravnu podložnost prema Bizantu i imala do god. 1180. svoga bizantskog namjesnika, Konstantina Komnena.

Od 1180. do 1527. god. traju veze Hrvatske s Madžarskom. Bela III. je time, što se nije dao okruniti za hrvatskoga kralja, dao razumjeti, da smatra Hrvatsku kao podložnu zemlju. Dosljedno tome je naprosto slomio hrvatsku plemensku organizaciju i uveo na njezino mjesto donatarni sustav. Time je Hrvatska podijeljena u veliki broj donatarnih gospoština, koje su, svaka za sebe, živjele svojim autonomnim životom.

S trećim periodom, od god. 1527. do 1790., stoji Hrvatska u vezi s vladarima habsburške dinastije. Veze počimlju već u vrijeme inau-

guralne diplome Vladislava II. Jagelovića i njegova ugovora s Maksimilijanom I., stupaju u odlučnu fazu prilikom cetinskog sabora (1527.) i dolaze opet do izraza u hrvatskoj pragmatičkoj sankciji (1712.). Ali budući da su vladaoci habsburške dinastije redom nastojali podrediti Hrvatsku načelima dvorskog i, pod Josipom II. (1780. do 1790.), prosvijetljenog apsolutizma, bili su Hrvati prisiljeni, da u savezu s Madžarima vode zajedničku borbu protiv bečkog centralizma. Ta zajednička borba Hrvata i Madžara čini jedno od glavnih obilježja ovoga trećeg perioda hrvatske povijesti, koji traje do god. 1790.

Četvrti i posljednji period hrvatske povijesti obuhvaća vrijeme od 1790. do 1918. god. God. 1790. pošlo je naime za rukom zajedničkom naporu Hrvata i Madžara, da izvojšte od Josipa II., odnosno od Leopolda II., priznanje svoje državnopravne individualnosti. Ali na mjesto austrijskog centralizma nastupio je sada kao protivnik hrvatskih sloboda madžarski. U tri maha, prilikom požunskog sabora od god. 1830., god. 1847.—1849. i napokon poslije sklapanja nagodbe (1868.), idu Madžari sve energičnije za tim, da smanje opseg hrvatske ustavne samostalnosti i da time Hrvatsku dovedu u položaj ekonomske i političke podređenosti. Posljedica je toga bila godina 1918.: slom državnopravne veze, koja je Hrvatsku preko vladareve ličnosti spajala sa zemljama, podloženim kruni sv. Stjepana.

Ova podjela hrvatske povijesti ne može vrijediti u istoj mjeri za Bosnu i za mletačku Dalmaciju.

Što se Bosne tiče, vrijedi za nju svakako kao prvi period tamno vrijeme do god. 1180. Ali se bosanska povijest može uzeti kao jedna zatvorena cjelina poslije Kulina bana sve do konačnog ustaljenja turskoga gospodstva. Tu međutim dolazimo dosta blizu godini 1490., kada se u Hrvatskoj pojavljuju počeci habsburške vrhovne vlasti. I poslije pada bosanske kraljevine, god. 1463., nastavljaju se pokušaji, da se uspostavi stara država pod domaćim vladarem Matijom i pod ugarskim kandidatom Nikolom Iločkim. God. 1490. je opet vrijeme prestanka hercegovačke samostalnosti.

Od god. 1490. pa sve do 1878. trajalo je u Bosni i Hercegovini tursko gospodstvo, jedno vrijeme za sebe, a to znači primanje posve novih odredaba, koje vežu naše krajeve s istokom.

Što se Dalmacije tiče, njezina se sudbina razlikuje od Hrvatske s god. 1409., kad je Ladislav Napuljski ustupio svoja prava na dalmatinske gradove Veneciji za kupovnu cijenu od sto hiljada dukata. Mletačka vlast u Dalmaciji ne znači doduše preduboku pravnu promjenu. U Veneciji i Dalmaciji se je očuvao naime do neke mjere pravni kontinuitet s Istočnim Carstvom. A s druge strane je baš na polju građanskog zakonodavstva vrijedilo dalje, sve do propasti Sinjorije (1797.), staro statutarno pravo s izmjenama neznatnog opsega.

PRVO RAZDOBLJE (626.—1180.).

§ 4. *Urela.*

Za vrijeme do IX. stoljeća ne raspolažemo pisanim spomenicima, nego se moramo zadovoljavati neizravnim vijestima o životu Hrvata u novoj postojbini, a ove proizlaze iz tvrdnja bizantskih pisaca i pisaca drugih krajeva, koji su bili s nama u više ili manje izravnoj vezi. Samo u jednom slučaju, kod Konstantina Porfirogeneta, imamo posla s piscem, koji je išao izravno za tim, da opisuje našu prošlost i naše prilike. Svi su se drugi pisci samo neizravno bavili s nama, i to samo koliko su se događaji kod nas ticali njihova užeg vidokruga. Njihov interes je bio stoga odlučan za predmet razmatranja. Bizantu su Slaveni i napose Hrvati bili od važnosti kao vojnički činilac i u toliko su mogli biti od koristi ili od štete u pitanju obrane državne granice. Sasvim drugačiji je bio interes arapskih pisaca, jer su Arapi stajali u trgovačkim vezama s našim krajevima. Ali su opet te vijesti arapskih trgovaca i izvidnika u zemljopisnom pogledu prilično neodređene, tako da nijesmo načistu, da li u pojedinom slučaju imaju u vidu zakarpatske, da li opet Hrvate nastanjene u rimskoj Dalmaciji.

U tom pogledu ima vladavina cara Teodozija II. (408.—450.) dvostruku važnost za našu prošlost. S jedne je strane car dao sastaviti zbirku rimskih zakona, poznatu pod nazivom »Codex Theodosianus«. Bogišić i Bobčev misle, da je baš Teodozijev, a ne Justinijanov zakon došao do primjene u ilirskim krajevima, koji su zaposjednuti od Hrvata. Svakako je jedna stvar izvan sumnje: da se između tih propisa nalazi veliki broj, koji se prvotno imao primijeniti u Iliriku i koji po svoj prilici predstavlja kodifikaciju tamošnjih pređašnjih običaja. Pored ove važnosti Teodozijeve zbirke carskih zakona vrijedno je istaknuti njegov pothvat, zasnovan na otpisu od god. 425., koji je doveo do osnutka Velike Škole u Carigradu, a ta je, zasnovana na strogo kršćanskim načelima, imala suzbijati ugled slobodoumnih škola u Ateni, Aleksandriji i Antiohiji.

Pitomac pravnog odjela carigradske Velike Škole bio je Prokopij iz Cezareje, koji je prešao u službu vojskovođe Belizara kao njegov pratilac i lični tajnik. U tom svojstvu je imao prilike, da prema ličnom gledanju opisuje ratove protiv Vandala, Gota i Perzijanaca. Kako je kroz dvadesetak godina proputovao gotovo cijelu Justinijanovu državu, imao je prilike, da o ljudima i o narodima, s kojima je došao u izravni i neizravni doticaj, dade dosta pouzdanih i potpunih vijesti. Osobito su dragocjene njegove vijesti o Slavenima i o njihovoj religiji. Njegova Historija, napisana u osam knjiga, imala je kao uzor Tukidida. Od Tukidida ima Prokopij točnost opisa i osobito točnost prikaza slavenskih pravnih i vjerskih običaja. I drugi njegov spis, koji se tiče gradnja po Iliriku i drugim krajevima carstva, za nas

je od interesa, jer nam opisuje građevine, koje su se nalazile u našim krajevima prije dolaska Slavena. No, dok su ovi spisi sastavljani po Justinijanovoj želji sa svrhom, da uzveličavaju njegovu vladavinu, prešao je pisac neposredno na protivno stajalište u takozvanoj »Historia arcana«: tu se dosta nepristojno obara na Justinijana, na caricu Teodoru i na samoga vojskovođu Belizara.

Prokopijev suvremenik je Petar Patricij, pravnik i diplomat, koji je bio dugo u gotskom zarobljeništvu, poznat zbog svoje »Katastasis«, koja je služila kao uzor za knjigu Konstantina Porfirogeneta o ceremonijama bizantskog dvora.

Prokopijevu historiju je nastavio Agatija iz Mirine u Maloj Aziji, također pitomac Velike Škole. Njegovo djelo u Justinijanovoj vladavini nadovezuje na Prokopija i ide od 552. do 559. god. Izvor su mu sami očevidci, te je tako imao prilike, da opiše provalu Kutrigura do Carigrada god. 559.

Prokopijev i Agatijin nasljednik je sholastik Menandar (sholastik znači odvjetnika) iz Carigrada, koji je opisao povijest od 559. do 582. god. Njegovo djelo, od zamašne vrijednosti, sačuvano je samo u odlomcima, ali se između njih nalazi opis borbe protiv Avara i Slavena oko Sirmija.

Menandra je nastavio dosadni i razvučeni Teofilakt Simokata, rodom Egipćanin, tajnik cara Heraklija, čije djelo ide od 582. do 602. god. Nas zanimaju samo tri posljednje od osam knjiga njegove historije: po njima znamo o provalama Avara i Slavena u rimsku Dalmaciju, u Podunavlje i u Potisje.

Slabije su vijesti iz vremena cara Heraklija i njegovih neposrednih nasljednika. Đuro iz Pizidije u Maloj Aziji, đakon sv. Sofije u Carigradu, opisao je u stihovima, koji su uporeden s Euripidovim, carigradsku podsadu od god. 626., i osobito način vojevanja Avara i Slavena. Dragocjena, premda suhoparna »Uskršnja kronika« opisuje događaje od postanka svijeta do god. 629., ali joj je nažalost izgubljen baš onaj dio, koji se odnosi na god. 602.—629. Dalje podatke o Slavenima ima crkvena povijest Euagrija, koji iznosi osvojenje Peloponeza. Već su spomenuta »Čudesa mučenika Demetrija« od solunskog nadbiskupa Ivana. Dragocjeni podaci o načinu vojevanja Slavena imaju različite »taktike« i »strategike«, vodiči bizantskih časnika, između kojih se ističu taktike careva Mauricija (582.—602.) i Leona Mudroga (886.—912.).

Dalji pisci potječu iz VIII. i IX. stoljeća, a napisali su t. zv. kronografije. Početak je tom načinu pisanja dao Đuro Sinđel (Georgios Synkellos), tajnik patrijarha Tarazija, čije je djelo išlo tek do 284. g., ali je nastavljeno od sigrijanskog igumana Teofana Homologeta sve do g. 813., t. j. do uspona Leona Jermenskog (813.—820.). Teofan je otvoreni protivnik ikonoboraca i osobito Leona III., ali je u iznošenju činjenica savjestan, i njegovo djelo sadrži dragocje-

nih podataka iz crkvene, političke i socijalne povijesti. Izvod iz Teofanove kronografije je napisao patrijarh N i k i f o r (Historias syntomos) do god. 769. Nikifora je nastavio čuveni Đ u r o H a m a r t o l, t. j. Đuro grješnik, sve do god. 842. Hamartolova je kronika bila rano prevedena na staroslavenski jezik i postala veoma popularnom, tako da je produžena sve do god. 1143. Isto je tako Teofanova kronografija produžena sve do vremena Konstantina Porfirogeneta.

Oko polovine IX. stoljeća je bizantska knjiga doživjela novi procvat, za koji su zaslužni manastir Studion i damascenska škola. Ujak cara Mihajla III. (842.—867.) B a r d a osnovao je pače učeni zavod sa sjedištem u carskoj palači, gdje su se učile slobodne nauke (septem artes liberales), i to tri u nižoj (trivium), četiri u višoj grupi (quadrivium) po istoj naučnoj osnovi kao u kasnijem Rimu i u zapadnoj Evropi u vrijeme Renesanse. Jedan između profesora te škole bio je znameniti F o t i j e, kasniji carigradski patrijarh. U istoj školi je vršio profesorsku službu i K o n s t a n t i n, koji je s bratom M e t o d i j e m propovijedao kršćanstvo Moravljanima i panonskim Slavenima. Uz Bardinu je školu bila i bogata knjižnica. Ali i privatna lica su onda imala obilje knjiga, kako se jasno vidi iz Fotijeva djela »Myriobiblion«.

Bardina škola je skrenula pažnju samoga dvora na različite naučne probleme. Sam je dvor pače finansirao izdavanje knjiga i nagrađivao različne pisce. Štaviše među piscima, koji su se bavili povješću, nalazio se je i sam car K o n s t a n t i n P o r f i r o g e n e t, unuk Vasilija I. i sin Leona Mudroga, koji je stupio na prijestolje god. 913. i vladao do god. 959. Stvarno je vodio državne poslove Konstantinov tast Roman Lekapen od 919. do 944. god. Ali, kad su se Romanovi sinovi pokušali uspeti na prijestolje, zbacivši svoga oca, nadvladani su od Konstantina, koji sve do svoje smrti nije više pustio vlast iz ruku.

Vrijeme, u koje je Konstantin, ne bez svoje opasnosti, prepustio vlast drugima, ispunjeno je književnim radom. Konstantin nije naime samo umio okupiti oko sebe čitavu četu intelektualaca, nego je sam napisao nekoliko važnih djela, kojima ne možemo poreći trajnu vrijednost. Osim toga je njegovo ime vezano uz nekoliko veličanstvenih gradnja. Umjetnost i glazba su nalazile u njemu strastvenog sljedbenika. Njemu i njegovim suradnicima se uz to pripisuju dragocjene enciklopedijske zbirke, kao što su: historijska enciklopedija u 53 poglavlja s izvodima od Polibija do Teofilakta Simokate, enciklopedija za ratarstvo i za agrarnu ekonomiju (geoponika), enciklopedija za veterinu (ippiatrika), enciklopedija za cjelokupnu medicinu, životopisi svetaca (pri čemu je glavni suradnik bio Simon Metafrast) i, napokon, antologija grčkih pjesnika. U tim je zbornicima sve poredano, što je bilo od važnosti za dvor i za poslovni svijet.

Kao Konstantinovi samostalni radovi smatraju se životopis njegova djeda Vasilija I., knjiga o ceremonijama bizantskog dvora, knjiga o tematima (provincijama) bizantske države i napokon spis, upravljen Konstantinovu sinu Romanu Mlađem, kojemu je nizozemski izdavač Meursius dao naslov »de administrando imperio«. Taj spis sadrži obilate podatke o zemljama i narodima, koji su se nalazili okolo granica Bizantskog Carstva i o pograničnim bizantskim pokrajinama. Knjiga je započeta poslije pada Romana Lekapene, kako se vidi iz zajedljivih primje-

daba protiv toga sucara, ali nije dovršena pod Konstantinom, nego je nastavljena i poslije smrti njegova sina Romana Mlađega, kome je bila namijenjena.

Za nas je važan opis rimske Dalmacije i njezina osvojenja. Pošto je opisan pad Salone, nastavlja Konstantin u 30. poglavlju: »Kad su Avari vidjeli, da je Dalmacija lijepa, nastanili su se u njoj. Onda su Hrvati još živjeli s one strane Bagibareje (Bavarske), gdje se i danas nalaze bijeli Hrvati. Od ovih se odvoji skupina, predvođena od petero braće (Klukas, Lovelos, Kosences, Muhlo i Hrovat) i dvije sestre (Tuga i Buga), krene u Dalmaciju, nadvlada nakon višegodišnje borbe Avare i nastani se u osvojenoj zemlji, a Avari se među njima još mogu raspoznati. Bijeli Hrvati žive u susjedstvu s Francima, podložni su Otonu Velikom, nijesu kršteni i podržavaju rodbinskih veza s Madžarima.«

U 31. poglavlju tvrdi opet Konstantin, da Hrvati, nastanjeni u Dalmaciji, vode svoje podrijetlo od nekrštenih Hrvata, koji zajedno s nekrštenim Srbima žive u susjedstvu s Francima s one strane Madžarske. Ovi su Hrvati tražili utočište kod cara Heraklija i zauzeli od Avara Dalmaciju, koju je Dioklecijan bio naselio Rimljanima. Sada imaju kršteni Hrvati mnogo više konjanika i pješaka od nekrštenih Hrvata, koji graniče s Francima, Madžarima i Pečenezima, te su udaljeni trideset dana hoda od tamnoga, t. j. od Baltičkog mora.

O Srbima piše Konstantin: »Srbi potječu od nekrštenih ili bijelih Srba onkraj Madžarske iz zemlje Bojki, gdje graniče s Francima i s bijelom ili nekrštenom Hrvatskom. Tu su stanovali, dok se nijesu dva brata zavadila, te je jedan od njih odveo svoje ljude caru Herakliju, koji ih je naselio blizu Soluna. Kasnije se htjedoše vratiti i zbilja dospješe do Dunava, ali se na putu pokajaše i zamoliše stratega u Beogradu, da im pomogne do drugih zemalja. Krajevi oko Neretve: Zahumlje, Travunija i Konavlji su baš onda bili bez ljudi. Zato je car tu naselio Srbe, i sada su njegovi podanici«.

U 33. poglavlju, spominjući prošlost Zahumlja, opet veli: »Zahumljem su prije vladali Rimljani, naseljeni od Dioklecijana, ali su protjerani od Avara. Car Heraklij je na to naselio u Zahumlje Srbe. Vojvoda im je Mihajlo Višević od istoga roda kao i stanovnici oko Visle u blizini rijeke Dicike. A rijeka, oko koje su sada nastanjeni, zove se Zahuma.

Prepirka oko vjerodostojnosti Konstantina Porfirogeneta započela je već u vrijeme našega preporoda. Ljudi su onda stali kontrolirati Konstantina, ispitujući i druga vrela iz toga vremena. Kao mjerilo za Konstantinovu vjerodostojnost služio je osobito životopis Vasilija I. Makedonca, koji je sačuvan ne samo u Konstantinovoj redakciji, nego i u redakciji Josipa Genesija. Tu su se dakako dale utvrditi znatne razlike, koje su navele Rambauda, Dümmlera i Račkoga do mišljenja, da je Konstantin bio ne samo neznatan vladalac, nego i nepouzdan pisac, kojemu nije nimalo do točnog i savjesnog prikazivanja objektivne istine. Nema sumnje međutim, da taj životopis ne može služiti kao mjerilo. Konstantinu je iz dinastičkih interesa bilo do toga, da Mihajla III., Vasilijeva prethodnika, prikaže kao nevaljalca, koji je skrivio sve bizantske nedaće, a osobito ustanak Hrvata protiv Bizanta, no taj nije međutim buknuo tek u Mihajlovo vrijeme, nego mnogo prije za Karla Velikoga. I Konstantinov spis o provincijama izazvao je dosta oštrih kritika bez sumnje zbog toga, što je Konstantin stare podatke iz Hijeroklova Synekdemona primjenio na svoje doba. Isto tako se i za knjigu o ceremonijama zna, da ne potječe iz Konstantinova pera, nego da je to sastavak iz djela Eusebija i Petra Patricija.

Do sasvim različnog rezultata su došli kasniji pisci, među kojima zauzimaju važno mjesto Marquart i Bury. Odvraćajući od poredbe s drugim vrelima, pozivali su učenjake, da utvrde sastav vrela, iz kojih je Konstantin crpio i to prema pravilima, koja su utvrđena pri ispitivanju »Monumenta Germaniae«. Buryjevim tragom pošao je i Gavro Manojlović i raščlanio Konstantinov spis o upravi carstva glavu po glavu (u sveskama 186. i 187. Rada). Ljudmil Hauptmann se opet u brojnim raspravama, koje su izašle u Zborniku kralja Tomislava, u Rešetarovu Zborniku i u časopisu »Germanoslavica« za 1935. god., dao na razmatranje poglavljâ Konstantina Porfirogeneta, koja se odnose na Hrvate i na Srbe.

Za kontrolu Konstantinovih navoda uzeo je Hauptmann u pomoć druga vrela, kao opis Njemačke anglosaskog kralja Alfreda iz god. 888.—893., Džajhanijev izvještaj o Slavenima iz god. 922.—923., putopis Arapina Masudija iz god. 943., Nestorov popis ruskih plemena, carinski pravilnik iz Raffelstettena iz god. 903.—904. i povlasticu praške nadbiskupije od god. 1086. Tako je mogao dovesti u sklad među sobom pojedine na oko protuslovne iskaze Konstantinova spisa o Hrvatima.

I što se Srba tiče, uspio je Hauptmann uporediti Konstantinove navode s onima arapskih putnika Masudija i Al-Bekrija, te je zbilja našao, da su se Srbi prije nalazili u Povišlju točno onako, kako je to tvrdio Konstantin Porfirogenet.

Hauptmannova su istraživanja našla potvrdu i za drugu tvrdnju Konstantina Porfirogeneta: da su najprije došli u naše krajeve Slaveni i da su tek iza njih nakon nekog vremena krenuli istim putem Hrvati i Srbi. Ta se je tvrdnja podudarala u ostalom i s navodima Tome Arhiđakona, koji nije mogao poznavati Konstantinovih spisa.

Hauptmann je dalje zauzeo posve oprečan stav prema tvrdnjama Rusa i Kelemine, da su Hrvati gotskog podrijetla, odnosno da su se stopili s ostacima Ostrogota, koji su se bili sklonili u rimsku Dalmaciju. Za njega nema sumnje, da su Hrvati i Srbi podrijetlom iz Kavkaza i da su se nakon dugog lutanja doselili iz Zakarpatske u Dalmaciju onako, kako to opisuje Konstantin Porfirogenet.

U jednom pogledu se međutim Hauptmann ne slaže s Konstantinovim tvrdnjama, i to s ulogom, koju Konstantin pripisuje caru Herakliju: da je pozvao, naselio i dao krstiti Hrvate. Osobito mu se čini nevjerojatnim ugovor, koji se pripisuje posredovanju pape s hrvatskim vođom Porgom, po kojemu su se Hrvati obvezali, da će živjeti u miru sa svima svojim susjedima i da ne će ratovati osim s neprijateljima Bizantskog Carstva. Po njegovu mišljenju je Konstantin, svejedno da li namjerno ili iz nespretnosti, prenio na ranije vrijeme događaje, koji su se odigrali tek u drugoj polovini IX. stoljeća. Napose je, sudeći po Hauptmannu, ugovor Hrvata s papom ništa drugo nego povratno datiranje odnosa, koji je nastupio između Hrvata i svete stolice u vrijeme kneza Branimira god. 879.

Svi ti prigovori, bili oni opravdani ili ne, ne smanjuju međutim vanrednu važnost Konstantinovih djela. Njegovi podaci nijesu dragocjeni samo za nas, nego i za Ruse i za Madžare. Zato se je s pravom reklo, da što vrijedi za Židove stari zavjet, za Kelte opis Cezarovih ratova i za Germane Tacitova Germania, to za nas vrijedi Konstantinov spis o upravi carstva. I ne samo taj spis, nego uopće svi njegovi spisi. Tako se osobito u spisu o temama nalazi dragocjeno zemljopisno gradivo, dok knjiga o ceremonijama ne sadrži samo opis dosta zamršenih dvorskih svečanosti, nego i propise za primanje i za dopisivanje s inozemnim vladaocima, i iz nje se jasno vidi odnos Hrvatske, odnosno hrvatskih knezova prema Carigradu, isto kao i odnos drugih slavenskih i neslavenskih knezova i kraljeva.

Daleko zaostaju u tom pogledu kasniji bizantski pisci. Među njima se nalaze pače dva Slavena: I v a n K a m e n i j a t, koji je opisao pohod Arapa na So-

lun god. 904., i Kekaumen, koji je u svojem »strategikonu« opisao zgode i nezgode zadarskog priora Dobronje. Leon Đakon, Leon Gramatik i Teodor Melitenski, koji opisuju bizantsku povijest X. stoljeća, bave se više bugarskim stvarima. Izdašniji je kao pisac i prosuđivač događaja i državnopravnih odnosa Konstantin ili, kako se kao kaluđer zvao, Mihajlo Psel, savršeni poznavalac dvora i političkih odnosa. Suvremenik mu je Ivan Skilic, čija je »Epitome« izašla god. 1570. u latinskom prijevodu, a da se dugo nije znalo za original, koji nam je sačuvan u skoro doslovnom prijepisu pod naslovom »Synopsis« Georgija Kedrena. Tu se opisuje, kako su hrvatski vladaoci, braća Krešimir i Gojslav, išli u poklone Vasiliju II. (976.—1025.), pošto je dovršio rat protiv Samuila. Zanimljiv je i opis osvojenja Srijema god. 1019. Promjene, koje su nastale baš izmakom X. stoljeća u Zahumlju i u Duklji, pridonijele su valjada tvrdnji o »hrvatskom narodu, koji je kod drugih nazvan srpskim«. Isto je tako i tajnik Aleksija Komnena (1081.—1118.) Ivan Zonara, u svojem spisu »Diegesis«, naveo, da se »srpski narod zove kod drugih hrvatskim«, jamačno u pogledu onih krajeva, koji su promijenili gospodara.

I zet Aleksija Komnena, Nikifor Brijenij, poznat je kao vrstan historik, koji je opisao vrijeme do Aleksijeva uspona (1081.), ali ga daleko nadmašuje njegova žena, Aleksijeva kći, vatrena Ana Komnena, u svojoj »Aleksijadi«, koja se neizravno tiče hrvatskih prilika, koliko je u njoj opisan normanski rat. U tom su se ratu isticali na normanskoj strani kralj Dmitar Zvonimir i dalmatinski gradovi.

Kasniji bizantski pisci su toliko važni, što opisuju život i zgode Ivana i Manojla Komnena, koji su vodili nekoliko ratova protiv Ugarske i time došli u zgodu, da se bave i hrvatskim prilikama. Tu dolaze u pitanje Ivan Kinam, opisivač vremena od 1118. do 1176. god., veoma vješt u prosuđivanju događaja, premda je visoko hvalio Manojla Komnena; zatim braća Mihajlo i Niketa Akominat ili Koniati, jer su bili podrijetlom iz Khona u Maloj Aziji. Napose je ovaj posljednji sa svojom historijom u dvadeset knjiga opisao u potankosti ratove Manojla Komnena. Njegovo djelo ide od god. 1118. do 1206., dakle do vremena poslije sloma Bizantskog Carstva.

Što se tiče arapskih i židovskih pisaca, zasluga je ruske nauke, da smo upozoreni na njih. Plodno je u tom pogledu bilo vrijeme prije rata god. 1877.—1878. Tako je Frähn sakupio izvještaje putnika Ibn-Fostana. Charmoy je izdao Masudijeve putopisne bilješke. Chwolson je opet izdao izvještaje Ahmeda ben Omara ibn Doste o Khazarima, Burtjasima, Bugarima, Madžarima i Slavenima. Makušev je skupio »Skazanija inostranov o bytie i pravah Slavjan«. Lamanskij je objelodanio zanimljivu studiju »O Slavjanah v malye Azije, v Afrike i v Ispanije«.

Doticaj između Arapa i Slavena je počeo dosta rano. Već oko polovine VII. stoljeća, dakle nekoliko desetljeća, pošto su Arapi došli u Siriju, a Slaveni na Balkanski poluotok, pošlo je za rukom Arapima zadobiti za sebe odred od 5000 ratnika, koji su listom prešli iz bizantskih redova u redove Abder-Rahmanove vojske u Siriji. Njihovi potomci su se još razlikovali od okoline u X. stoljeću. God. 687. prešlo je s bizantske na arapsku stranu oko 20.000 Slavena. Slavenskih odreda je bilo na arapskoj strani ne samo u Siriji, nego i u Španiji na dvoru Omejevića. Kad su Arapi zaposjeli Kretu (823.) i Siciliju (827.—902.) te se počeli javljati sve češće po jadranskim vodama, došli su odmah u dodir s nekrštenim Slavenima. Krštenje Neretljana i Srba, koje je živo pokrenuto pod Vasilijem I. (867.—886.), imalo je dakle pored vjerskih i svoje političke razloge. Između Slavena i Arapa došlo je nekoliko puta do saveza, koji su mogli biti veoma opasni za Bizant. Tako su Arapi potpomagali ustanak Slavena u Peloponezu, koji je potrajao punih de-

vet godina (802.—811.) — u isto vrijeme, kad su Hrvati ostavili bizantsku zaštitu i prešli Karlu Velikome, dok su Bugari zauzeli Sofiju i s Jedrena krenuli na sam Carigrad. I malo godina poslije ahenskog mira došlo je uz arapsku pomoć do ustanka Slavena u Maloj Aziji pod vodstvom nekog Tome, koji se je proglasio carem pod sličnim preduvjetima kao Karlo Veliki, te je podsjedao Carigrad od 821.—823. god. Do formalnog je saveza između Bugara i Arapa došlo tijekom dugih ratovanja Šimeuna (893.—927.) i Samuila (976.—1014.) protiv Bizanta.

Sve su te političke veze između Slavena i Arapa morale izazvati interes arapskih promatrača. Začudo se ti arapski izvještaji o našim krajevima tiču ponajviše privrednih pitanja. Svakako su Arapi pomogli našim pomorcima do dragocjenih veza s bogatim trgovima Egipta i Barberije, gdje su mogli kupovati robu iz unutrašnjosti Afrike, Mezopotamije, Perzije, Kašmira i Indije. Kitajska trgovina, koja je išla kroz Kašgar i veliku Tartariju, doticala bi se zapadne kaspijske obale i prešla zatim preko južne Sarmatske nizine do samih Karpata. To je jedan od uzroka, zašto smo kod izvještaja arapskih putnika u neprilici, da li u svojim izvještajima imaju na umu zakarpatske ili jadranske Hrvate.

Napose je osvojenje Sicilije bilo od velikog utjecaja za naš privredni život, a nije valjada puki slučaj, da je od dolaska Arapa u sredozemne i jadranske vode nastalo suparništvo između istočne i zapadne jadranske obale, to jest između Hrvata i Mlečana. Njihovo su razbojište bili trgovi Španije i Sicilije. Kao važna trgovačka luka ističe se, kako su utvrdili Rački i Vladimir Mažuranić, Palermo, koji je, kao i kasnije Venecija, imao svoju slavensku četvrt i svoju slavensku obalu (harat as Šakaliba). U samoj Kordovi, prijestolnici Omejevića u Španiji, živjelo je čak u X. stoljeću 13.790 odraslih Slavena.

M a s u d i   M u r u g   a l   t a n h i b, koji je umro god. 943., spominje doduše Hrvate, ali su to bez sumnje stanovnici Zakarpatske. Njemu je prva država s istoka ad-Dir, zatim dolazi al-Firag. Susjedi su Hrvatima Madžari, a neprijatelji su im Romejci, to jest Bizantinci, Franci i Langobardi. Opis glavnoga grada države ad-Dir, Kijev, i glavnoga grada države al-Firag, Prag, potpuno je jednak. Opis običaja »Harvatina i Sarbina« u zemljama iza Karpata daje njima točno isto boravište kao Konstantin Porfirogenet.

Stariji od Masudija je A l - D ž a r a t, koji je živio polovinom IX. stoljeća. Putopis mu je doduše izgubljen, ali se njim poslužio samanidski vezir A l - D ž e j - h a n i, a ovoga su upotrijebila trojica: I b n   R u s t a, A l - B e k r i i treći pobliže nepoznati pisac, od kojega su opet crpili svoje znanje jedan perzijski zemljopisac i Kardizi. I tu se opisuju običaji zakarpatskih Hrvata, ali je svakako zanimljivo zabilježiti, da arapski pisci znaju za župane (subandže), koji vladaju pojedinim župama, i za rodbinske veze između zakarpatskih Hrvata i Madžara. Al-Bekri, koji je najbolje pisao o običajima zakarpatskih Hrvata, bio je podrijetlom iz Španije i nije nikada putovao izvan svoje domovine, ali je po svoj prilici imao mogućnost, da u Kordovi upozna dosta našega svijeta. Od njega potječe i riječnik zemljopisnih naziva: tu mu je služio kao vrelo I b r a h i m   i b n   J a k u b, španjolski židov, koji je trgovine radi boravio god. 960.—973. u Merseburgu u Saskoj, te je odavle putovao u Češku, Poljsku, Rusiju, Madžarsku i Italiju, tako da je bez sumnje došao u doticaj s Hrvatima.

E d r i s i, rođen god. 1099., proputovao je oko god. 1153. naše primorske krajeve. Njegov je putopis izdan od Tafela kao dodatak k raspravi o djelu Kon-

stantina Porfirogeneta o tematima Bizantskog Carstva. Edrisi spominje naše primorske gradove Kotor (Kadaru), Dubrovnik (Ragusa), Ston, Split (Ažbaladu), Trogir (Targhuri), Šibenik (Sinadža), Nin (Nouna) i Senj (Sana).

Elimacin (Džirdžis ibn al-Amid al-Mekin), koji je umro god. 1275., opisao je ratovanje između Samuila i Vasilija II. Makedonca.

Židov Hazdaj ibn Šafrut, dvorjanik khalifa Abdur-Rahmana III. u Kordovi, čuvši za to, da je na obalama Crnoga Mora postojalo neko židovsko carstvo, vjerojatno država Khazara, htio je tamo donijeti neku poruku. To nije mogao preko Njemačke, jer su tu Židovi bili progonjeni. Neprilike je nestalo, kad se je Hazdaj sreo s poslanicima kralja Gebalima, koji su preuzeli njegovo pismo. Gebalim znači na arapskom jeziku gorovitu zemlju i, budući da je iz Gebalima trebalo ići preko zemlje Madžara u Khazariju, misle Rački i Vl. Mažuranić, da izraz Gebalim znači Hrvatsku.

Znatno manje vrijednosti od istočnih jesu zapadni pisci. Hrvatska je naime postala na zemljištu Istočnog Carstva, koje je sve do god. 1204. »de iure« vladalo dalmatinskim gradovima. Od trenutka međutim, kad su Bugari presjekli suhozemnu vezu između Bizanta i Hrvatske, i kad su se sve više primicale k Jadranu franačke, odnosno njemačke granice, postaju vijesti o Hrvatima sve oskudnije kod bizantskih pisaca, a obilatije kod zapadnjaka. Hrvatska je naime došla u interesno područje svojih zapadnih susjeda. Mogućnost kulturnog i političkog dodira između Hrvatske s jedne, te Italije i Njemačke s druge strane morala je doduše nastupiti veoma rano. Ali su političke prilike u tim zemljama bile dugo nesređene, tako da se kod njih kasno razvio interes za susjedne narode. O Gotima, koji su dugo vladali Dalmacijom, pisali su Jornandes i Izidor od Sevilje. Korisniji su za nas franački pisci Grgur biskup Toursa i Fredegar, ovaj posljednji radi vijesti o Samovoj državi, o Koruškoj i o Bavarskoj. Teodorikov tajnik Kasiodor (Cassiodorus) pokupio je u svojem spisu »Varia« ne samo naredbe ostrogotskog kralja, nego čitav niz dragocjenih pojedinosti o društvenom stanju ne samo Italije, nego i Dalmacije.

Podataka iz Dalmacije ima u životopisima rimskih papa, koji su se bilježili poslije god. 354. Iz njih je sastavljena rimska pontifikalna knjiga ili »gesta Romanorum pontificum«. Zanimljiv je za nas životopis pape Ivana IV., koji je bio rodom iz Dalmacije i koji je prvi od rimskih papa stupio u veze s Hrvatima. Vijesti o papama su obilatije poslije god. 600., a u IX. stoljeću imaju ti životopisi oblik pravih anala. Kad se Ravena polovinom VII. stoljeća pokušala istaći nezavisno od Rima, tvrdeći, da je njezin prvi biskup sv. Apolinar bio učenik i stoga pravi nasljednik sv. Petra apostola, počela se pisati ravenska pontifikalna knjiga; ravenski nadbiskup je preuzeo naziv pape, te je sastavljen popis svetaca ravenske crkve nalik na popis svetaca rimske crkve. Ravena je stala osnivati nekolike crkve po Dalmaciji i organizirati tamošnje prilike, pače je valjada baš u to vrijeme neki nepoznati nam zemljopisac, ravenski bezimenjak, sastavio zemljopis, u kojemu su navedeni dalmatinski gradovi s novim nazivima i po svoj prilici u novom položaju. Ra-

vensku pontifikalnu knjigu je napisao A g n e l. Pojedinosti o Dalmaciji imaju i ravenski papiri.

Od velike je dokumentarne važnosti za pravne odnose u Dalmaciji prepiska pape G r g u r a I. (590.—604.): njegova se pisma odlikuju jasnoćom i širinom pogleda. Daleko zaostaju iza njegovih pisama pisma njegovih nasljednika. Tek za pape Nikole I. vijesti o našim krajevima mnogo su obilatije.

S opadanjem Merovejske dinastije u Franačkoj postaju tamošnja vrela oskudnijim i ne pružaju više nikakvih za nas pažnje vrijednih podataka. Interes za povijest budi se u Franačkoj nanovo pod Karlom Velikim.

Između Karlovih doglavnika došao je do glasa Langobard P a v a o Đ a k o n, Warnefridov sin, koji je, odgojen na dvoru kralja Rathisa (744.—749.), osim nekoliko papinih životopisa napisao glasovitu »Historia gentis Langobardorum« od dolaska Langobarda u Italiju (568.) do smrti kralja Luitpranda (744.). Pavao Đakon, koji je umro god. 796. na dvoru Karla Velikoga, poslužio se je za svoju historiju franačkom historijom Grgura od Toursa i anglosaskom kronikom Bede.

Franačka vrela su inače dosta nejednake vrijednosti. U benediktinskim samostanima pisali su se s početka samo a n a l i. Svake godine se je naime pripremao u pojedinim samostanima koledar, u kojemu su bilježene glavne svetkovine i obred za njih. Kad su se održavale važnije svetkovine, dolazili su ljudi iz daljine i obraćali bi se braći za svoje duhovne i materijalne potrebe. Tom prilikom su redovnici zapisali u obredniku ukratko sve zgode, za koje su na takav način doznali. Budući da su anali sastavljeni na osnovi iskaza očevidaca ili barem suvremenika, uživaju veliko povjerenje. Sasvim drugačije stoji stvar s k r o n i k a m a. To su sastavci iz starijih bilježaka ili iz starijih djela, ponajviše preudešeni prema ukusu samog sastavljača. Zato se kronikama ne poklanja mnogo vjere.

Osim Pavla Đakona bilo je na dvoru Karla Velikoga i drugih ljetopisaca, između kojih je najznatniji E i n h a r d ili E g i n h a r d, rođen god. 770. i odgojen u samostanu Fuldi. Einhard je stalno boravio u Karlovoj blizini, a bio je njemu i njegovu nasljedniku Ludvigu Pobožnom lični tajnik. Ludvig ga je ustupio kao tajnika svome sinu Lotaru, ali, kad je došlo do razdora između oca i sina, povukao se je Einhard s dvora i živio je povučeno sve do svoje smrti, 14. ožujka 840. Einhard je sastavio ljetopis o vladavini Karla Velikoga od 788. do 796. god., dok je još boravio u samostanu Lorschu (Lauriacum). Pošto je pozvan na Karlov dvor, nastavio je ljetopis do god. 829. Događaje bilježi jasno i točno, jezik mu je za ono vrijeme pravilan. Mnogo se lakše čita njegova »Vita Caroli Magni«, koja je napisana na isti način kao Suetonovi životopisi rimskih cezara. U vrijeme Ludviga Pobožnog spadaju dva dalja ljetopisca, koja su od važnosti za našu

prošlost. To su T h e g a n, korepiskop u Trijeru, i nama pobliže nepoznati bezimenjak.

Sva su ta djela od važnosti za prosuđivanje naše prošlosti. Pavao Đakon opisuje, kako su Slaveni i poslije njih Avari zauzeli Panoniju, Norik i Istru i kako su prodrli u Italiju do blizu Beneventa: nije nam teško uporediti Pavlove navode s prepiskom pape Grgura I.

Još su obilatiji i važniji podaci iz vremena Karla Velikoga. Karlo je naime osvojio god. 776. langobardsku Furlaniju, god. 788. bizantsku Istru i Bavarsku i time je njegova država došla u doticaj sa Slovencima i Hrvatima. Franački pisci opisuju potanko ratove Karla Velikoga s Avarima. U vezi s tim opisuje ustanak panonskih Hrvata protiv Avara i dalmatinskih Hrvata protiv Bizanta. Isto tako opisuje točnije od mletačkog historika Ivana Đakona pristajanje dalmatinskih gradova uz Karla Velikoga. Oba ljetopisca Ludviga Pobožnog su za nas važna, jer tek po njima upoznajemo ličnost Ljudevita Posavskog. Spis akvilejskog patrijarha Paulina »De Herico duce« opisuje poraz, što su ga dalmatinski Hrvati zadali Francima kod Trsata god. 799.

Poslije ustanka Ljudevita Posavskog nema o nama skoro nikakva spomena u franačkim ljetopisima. Ljetopis iz Fulde opisuje dolazak Madžara. Važan je spis svećenika nadbiskupije Salzburga »C o n v e r s i o B a g o a r i o r u m e t C a r a n t a n o r u m«, jer mu je svrha, da osujeti osnivanje Metodijeve panonske biskupije. Zanimljiv je dodatak rukopisu sv. pisma, koji je nastao u Cividalu u Furlaniji. Tu su naime bilježeni putnici, koji su od V. do IX. stoljeća išli iz Panonije u Italiju.

Njemački se ljetopisci pojavljuju tek poslije madžarskog poraza na Leškom polju (955.). Ali se govori o Hrvatskoj tek u jednom pismu, upravljenom od nekog nepoznatog klerika biskupu Wormsa Azeku. Tu se opisuje parnica vođena protiv koruškog vojvode Adalberona, koji je okrivljen, da se je upustio u veze »cum Cruwatis et Mirmidonibus«. Po svoj prilici su to Hrvati i Neretljani. Pismo potječe iz god. 1034., dakle iz vremena, kad su Hrvati, kako se vidi iz Skilica-Kedrena, stupili u tjesnije veze s Bizantom, koji je bio u neprijateljstvu s Njemačkom.

Bogatija su podacima mletačka vrela. Mlečanin Giovani Sagornini je bolje poznat pod nazivom I v a n Đ a k o n, a bio je dvorski svećenik i tajnik dužda Petra II. Orseola (991.—1008.). Dužd mu je povjerio nekoliko diplomatskih misija kod njemačkih vladara Otona III. i Henrika II. Njemačkoj je bilo onda pošlo za rukom, da podredi Veneciju svojoj vrhovnoj vlasti, ali je Ivanovo nastojanje, da to prikrije pred Bizantom, kojega je moć bila onda u porastu radi pobjeda, što ih je Vasilij II. izvojštio protiv Samuela. Ivan Đakon je stoga nastojao braniti politiku svoga gospodara, dužda Petra II. Orseola. Ljetopis je stoga prekinut god. 1008., kad se dužd povukao u samostan. Ivan Đakon je umro godinu dana kasnije (1009.).

Ljetopis Ivana Đakona ima veliku informativnu vrijednost, ali s težnjom, da Veneciju prikaže kao veoma odanu i pače požrtvovnu prema Bizantu, dok Hrvatima pripisuje čitav niz nevjernosti prema Istočnom Carstvu. Tu njegovu težnju vidimo najbolje, kad tekst Ivana Đakona uporedimo s Einhardom. Ivan Đakon prešućuje naime ulogu mletačkoga dužda Obelerija prilikom pristajanja dalmatinskih

gradova uz Karla Velikoga (805.). Isto tako prešućuje Ivan Đakon, da je dužd Petar II. Orseolo prilikom svojega pohoda u Dalmaciju god. 1000. tražio i postigao investituru za Dalmaciju od cara Otona III.

Ivana Đakona nadopunjuje i nastavlja dužd A n d r i j a D a n d o l o, koji je živio do 1354. god. Njegov »C h r o n i c o n V e n e t u m« opisuje mletačku prošlost do god. 1280. poslije Krista. Kraća kronika njegova ide čak do god. 1339. Dandolo se može smatrati osnivačem mletačkoga državnog arhiva i služi se starijima, nama dijelom nepoznatim vrelima iz Padove i iz južne Italije. Kod njega, a ne kod Ivana Đakona, nalaze se podaci o hrvatskom knezu Iljku (875.) i o Mutimiru (892.). Od njega imamo opis pohoda Otona Orseola u Dalmaciju sa zavjernicama Krka, Raba i Osora od god. 1018., obećanje od 8. veljače 1076., dalmatinskih gradova Mlečanima, da se ne će združiti s Normanima, obećanje (promissionis chartula) Splita i Trogira, da će pomagati Mlečane u križarskom ratu god. 1097., opis prenosa moći sv. Nikole u Bari i zlatna bula cara Aleksija Komnena, kojom predaje bizantsku Dalmaciju mletačkom duždu. Važne su Dandolove vijesti o ugovoru, sklopljenom između Kolomana i Mletaka neposredno prije »pacta conventa«. Zanimljiv je i opis ratovanja između Kolomana i posljednjega hrvatskog narodnog kralja Petra. Tu se je Dandolo bez sumnje poslužio i madžarskim vrelima.

Vrela iz južne Italije zaostaju iza mletačkih, što je za nas čudno, jer je bizantska Dalmacija stajala u bližim odnosima s bizantskom južnom Italijom, nego li s Mlecima. Tu dolaze u pitanje i tri ljetopisa, sva tri iz Barija. U prvom se opisuju događaji iz 605. do 1043. god. Važniji je ljetopis, koji se pripisuje protospadaru Lupu, a opisuje događaje od god. 855. do 1102. Treći opisuje posve samostalno događaje od god. 1052. i dalje. Zajednički original, kojim su se služila ova trojica, služio je također historiji u stihovima od Vilima Apuljskog. Tu se opisuju: pohod zahumskog kneza Mihajla protiv Siponta (926.), otmica žene Krešimira III., kojoj ljetopisci daju naslov patricise, žene carskog patricija, a to je bio bizantski dvorski naslov hrvatskog kralja počevši od Držislava. Vilim Apuljski pripovijeda osim toga o sudjelovanju dalmatinskih gradova u ratu, što su ga Normani vodili protiv cara Aleksija Komnena.

Od madžarskih pisaca dolaze u obzir biskup H a r t v i g, koji je pisao životopis Stjepana I. Nastavci toga životopisa su legende o Stjepanovu sinu Emeriku i o kralju Ladislavu (1077.—1095.). Emerik se spominje već u ugarskoj kronici kao »dux Sclavoniae«.

Više pojedinosti ima u djelu »A n o n y m i B e l a e r e g i s n o t a r i i d e g e s t i s H u n g a r o r u m l i b e r«, za koje se mislilo, da je sastavljeno tek za Bele IV. (1235.—1270.), dok sada prevladava mišljenje, da potječe iz polovine XII. stoljeća, dakle iz vremena neposredno poslije ugovora između Hrvata i Kolomana (1102.). Važan je i spis magistra S i m o n a d e K e z a, klerika Ladislava Kumanca (1272.—1290.), s naslovom »Gesta Hungarorum«, premda mu se prigovara, da se je dao zavesti od težnje, da madžarskoj prošlosti dade basnoslovni izraz. Od tog spisa postoji nekoliko varijanata, od kojih je jedna nama nepoznata, poslužila mletačkoj kronici Andrije Dan-

dola. U opisu ratovanja Kolomanova protiv posljednjega hrvatskog kralja Petra samo je kod Keze spomenuto ime hrvatskog kralja, pa i mjesto bitke, dok kod Dandola nema ni jedne ni druge pojedinosti.

§ 5. Ljetopis popa Dukljanina.

Ljetopis popa Dukljanina objelodanio je prvi na talijanskom jeziku benediktinac M a v r o O r b i n i, opat samostana na otoku Mljetu, u svom djelu »Il regno degli Slavi oggi corrottamente detti Schiavoni«, koje je izašlo u Pesaru god. 1601. Na latinskom jeziku, to jest u originalu, izdao ga je prvi Trogiranin I v a n L u c i j e (Lucius) u djelu »De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex«, koje je izašlo god. 1666. u Amsterdamu u tiskari braće Blaevii. Tu je ljetopisu natpis »Presbyteri Diocleatis Regnum Slavorum«. Nalazi se na str. 287.—302. prvog izdanja. Iz Lucija je ljetopis preštampan od S c h w a n d t n e r a u zbirci »Scriptores rerum Hungaricarum« u trećoj svesci. Lucije je uz to objelodanio u svom djelu i Marulićevu, na latinski jezik prevedenu hrvatsku kroniku od god. 1510., koja se uglavnom podudara s latinskim tekstom ljetopisa popa Dukljanina od poglavlja I. do uključivo XXIII. Hrvatski tekst, original kronike, izdao je zatim s mnogo pogrješaka Ivan Kukuljević u prvoj svesci »Arkiva« i nosi naslov »Kronika hrvatska iz XII. vieka«. Oba teksta, latinski i hrvatski uporedo, »kako se već podudaraju sadržinom i razdijelivši ih u glave (47, odnosno 28) i obskrbivši ih nekim sitnim bilješkama i uvodom, pripomenkom«, izdao je god. 1874. u Kraljevici kanonik Ivan Črnčić s naslovom »Popa Dukljanina Ljetopis po latinsku i toga nekoliko i još nešto po hrvatsku«.

Iz njegovih izlaganja proizlazi, da je Marko Marulić, pisac »Judite«, primio god. 1510. od splitskog vlastelina Dmina ili Dominika Papalića neki spis (commentariolum), nađen negdje u Krajini, i da je taj spis preveo s hrvatskog na latinski jezik. Papalićeva ličnost je poznata po tome, što se zna iz dnevnika Marina Sanuda, da mu je splitski knez Jeronim Baffo povjerio god. 1501. ili 1502., da ide kao sudac u Poljicu. Tom prilikom je jamačno putovao u Krajinu, to jest u krajeve oko Makarske, gdje je našao rukopis. Original rukopisa je bio napisan hrvatskim pismom, ali se ne zna, da li glagoljicom, kako bi htjeli Rački i Kukuljević, ili ćirilicom, kako misli Črnčić po tome, da je ćirilicom bio pisan, dakako u kasnijem prijepisu, i poljički statut. Prepisivanjem i prevođenjem je tekst dosta iznakažen, tako da mu je veoma teško naći izvorni oblik.

U tekstu se sam autor nazivlje popom Dukljaninom, i pripovijeda, kako je zamoljen od svećenika duklijske crkve i od nekoliko građana, da napiše povijest kraljevine Gota ili Slavena. Vrijeme, kada je ljetopis napisan, može se odrediti po tome, što pisac ne zna, da je Zadar postao nadbiskupijom, a to je bilo god. 1158. — S druge strane zna dobro o caru Manojlu Komnenu, a to opet znači, da je ljetopis napisan poslije god. 1143. Original ljetopisa mora da je napisan latinskim jezikom. Sjedište duklijske nadbiskupije bio je naime Bar, a tu je prevladao romanski živalj.

Što se sadržaja tiče, dijeli se ljetopis u tri dijela. Prvi je takozvani »libellus Gothorum«, jer pripovijeda, kako su u vrijeme cara Anastasija (491.—518.) i

pape Gelasija (492.—496.) od tri sina gotskoga kralja Svevlada — drugi, Totila, krenuo u Italiju, dok je treći Ostrojilo osvojio Ilirik, dok je prvi — Brus — ostao da vlada na očevu prijestolju u Poljskoj. Pod Bladinom, valjada Mladenom, jednim od Ostrojilovih nasljednika, zauzeli su Bugari Macedoniju. Zbog toga je položaj Romana u Bladinovoj državi postao nesnosnim. Ali su se stvari promijenile, pošto se Svetopelek dao krstiti sa svojim narodom od sv. Ćirila i Metodija. Tom prilikom je održan sabor na Duvanjskom polju (in planitie Dalmae). Svetopelek bi okrunjen, Salona i Duklja su opet postale sjedištima nadbiskupa. Pod Salonu su spadale biskupije u krajevima sve do Dubrovnika, dok je Duklja vladala krajevima od Dubrovnika do Drača. Država je zatim podijeljena na četvero. Primorski krajevi su bili bijela Hrvatska od Vinodola do Duvna i crvena Hrvatska od Duvna do Drača. Zagorski su krajevi opet bili Bosna na sjeveru i Srbija na jugu. Svaka je od tih oblasti prilikom toga sabora dobila svoga bana, svoje župane i satnike. Poslije Svetopelekove smrti se je država međutim raspala. Između njegovih nasljednika spominje se Tomislav, za kojega pop Dukljanin tvrdi, da je potukao kralja Atilu. Poslije mnogobrojnih unutrašnjih trvenja država je dalje oslabila, tako da je Časlav potučen od Madžara i ubijen blizu rijeke Save, u koju je i njegovo tijelo bačeno.

Poslije 23. poglavlja, to jest poslije opisa Časlavove smrti, razilaze se ljetopis i kronika. Dok je naime u kronici opisana hrvatska povijest do propasti narodne dinastije, bavi se ljetopis zgodama dukljanske države. K tome je nastala u kronici zbrka u prikazivanju događaja. Otac madžarskoga kralja Kolomana se je, po kronici, zvao Radoslav, a Kolomanov sin je opet Krešimir, dok je Zvonimir Krešimirov sin. Hrvatsku je po kronici osvojio (vazel) Bela I. Uz to se propast Hrvatske pripisuje razdoru između sabora i Zvonimira i nasilnoj Zvonimirovoj smrti.

Dok su u kronici događaji prikazani dosta netočno, ljetopis je, baš što se tiče dukljanske prošlosti, znatno pouzdaniji. Tako se opis zgoda dukljanskoga kneza Vladimira pokazuje više kao povijest nego li kao legenda (Novaković): pop Dukljanin se naime podudara sa Skilicom-Kedrenom. I druge su ličnosti, navedene kod popa Dukljanina, historičke, kao na pr. dukljanski kralj Mihajlo, njegov sin Bodin i čak Bodinov sin Juraj, koji se spominje u jednoj doduše sumnjivoj kotorskoj povlastici iz god. 1115.

Neke su pojedinosti iz ljetopisa od velike pravnohistoričke važnosti. Tu se naime naglašuje, da stariji stanovnici nijesu ostavili zemlju poslije dolaska Gota i Slavena, nego da su podijeljeni u dva teritorijalna područja, jedno u zemlji Siloduziji, valjada u gornjem Povardarju i Pomoravlju, a drugo u Primorju oko Skadra i Drača. Stanje tih kršćana nije bilo, po Dukljaninu, nesnosno, dok Bugari nijesu prodrli do jadranske obale. Sada je međutim došlo do zbliženja između Bugara i Slavena, što opet znači, da je u narodu bilo i bugarske stranke, protivne domaćem knezu, a to je urodilo posljedicom, da su Slaveni opet prešli mnogobožačkoj vjeri i počeli proganjati kršćanske Romane, koji su bili prisiljeni sklonuti se u planine. U Orbinijevu tekstu se pače pravi razlika između onih Romana, koji su živjeli blizu morske obale, i onih, koji su živjeli u sjevernim krajevima.

Značajan je način, kako je prikazano obraćenje Slavena. Konstantin je, po kazivanju popa Dukljanina, vršio misionarski rad u južnoj Rusiji, u zemlji Khazara. Takva se tvrdnja nalazi samo još u starijoj redakciji legende sv. Ćirila. Doznavši za Konstantinov rad pozvao ga je kralj Svetopelek ili Budimir pod vladavinom pape Stjepana k sebi. Kao papa Stjepan mogu ovdje doći u obzir ili Stjepan V., koji je vladao poslije god. 885. ili papa Stjepan VI. koji je vladao g. 897. Konstantin je sada naredio svećenicima, da poduče narod u kršćanstvu, te je preveo evanđelja. Davidove psalme, jednom riječju glavne knjige starog i novog zavjeta iz grčkoga na slavenski jezik. Pošto su se kralj Svetopelek i cijeli narod pokrstili, vratiše se Romani s planina i zaposjednuše opet one krajeve, koje bijahu prije napustili. Kralj ih pače pozva, da opet izgrade stare gradove i tvrđave. Sam

je zatim pošao za tim, da uspostavi stare granice i vrati na snagu stare zakone. Ali je mnogo toga bilo zaboravljeno. Zato se kralj obrati caru Mihajlu i papi Stjepanu s molbom, da mu saopće prijepise starih povlastica i povelja, kako bi povratio pređašnje pravno stanje (rogans et petens: quatenus antiqua privilegia, quibus termini et fines provinciarum ac regionum seu terrarum scripti continebantur, mittere cum viris sapientissimis dignarentur). Papa posla kardinala Honorija, da primi narod u podložnost i posvećuje biskupe i crkve. A kralj dade sakupiti narod u »planitie Delmae«, gdje su izaslanici cara i pape vijećali s narodom osam dana o crkvenima, i četiri o svjetovnim poslovima, to jest o području nadležnosti i o položaju knezova, župana i satnika (de ducibus et comitibus et centurionibus), koji su imali suditi narodu i utjerivati poreze; od tih je treći dio imao ostati njima, dok su se dvije trećine utjeranih iznosa imale predati samome kralju. Pošto je kralj naredio knezovima, županima i satnicima, da mu od vremena do vremena polažu račune, izdana im je knjiga »Methodios«, iz koje su mogli upoznati sve svoje dužnosti te se po njima vladati.

Nema sumnje, da je u tom prikazu nekoliko historičkih nemogućnosti. Tako nije moglo doći do radnje sv. Ćirila i pape Stjepana, kad je sv. Ćiril umro već god. 869. S druge je strane nemoguće, da su dukljanska i salonitanska crkva nanovo uređene u isto vrijeme, jer je dukljanska crkva obnovljena u barskoj nadbiskupiji tek god. 1067. od pape Aleksandra II., ako ne i kasnije od pape Kaliksta II. (1119. do 1124.). Ali se opet ne može zabaciti sve, što je pop Dukljanin naveo, jer se po njegovu spisu vidi, da je upotrijebio nekoliko starih, nama pobliže nepoznatih vrela. Tako se njegovo tumačenje imena Dubrovnika podudara s navodima Konstantina Porfirogeneta, koji je doduše živio 200 godina prije, ali ga naš Dukljanin nije mogao upotrijebiti. S druge se strane Dukljaninov navod o podrijetlu Bugara podudara s tvrdnjama Nikifora Gregore, koji je živio od god. 1295. do 1362., ali se za njega teško može tvrditi, da je upotrijebio Dukljaninov tekst. Weingart je opet po nekim glosama k slavenskom prijevodu kronike Konstatina Manasija pokazao, da je pop Dukljanim raspolagao vrelima, kojima su se nezavisno od njega poslužili kasniji bizantski pisci.

Iz svih je tih razloga teško prijeći naprosto preko navoda popa Dukljanina o saboru na Duvanjskom polju. Pokušajmo stoga, da iz njih dobijemo barem neku historičku jezgru. Iz opisa tog sabora vidi se, da se tu nije radilo o osnivanju novoga pravnog poretka, nego naprotiv o uspostavljenju staroga, koji je bio porušen bugarskom najezdom u pravcu prema Primorju. No do takve najezde nije nikako moglo doći prije Kruma, odnosno prije osvojenja Sofije (809.). A baš u isto vrijeme napuštaju Hrvati od Bizanta i pristaju uz Karla Velikoga. Da je u takvim prilikama moglo doći do zbliženja i sporazumijevanja između Hrvata i Srba s jedne te Bugara s druge strane nije nevjerojatno, s tim više, jer je zbog bugarskog prodiranja bila znatno otešćana i valjada posve prekinuta teritorijalna veza između Carigrada, Romana u Pomoravlju i Povardarju te Romana u Dalmaciji. A da je u takvim prilikama moglo oslabiti poštivanje kršćanstva i da je kod upornih privrženika stare vjere mogao nastati osjećaj pobjede starih bogova, može se lako razumjeti.

Može se i to vjerovati, da je s popuštanjem bugarskog pritiska i s uspostavljenjem starih teritorijalnih veza nastao povratak negdašnjeg stanja. Pitanje je samo, da li je to nastalo u vrijeme obraćenja bugarskog cara Mihajla-Borisa oko god. 864. ili poslije god. 927., t. j. poslije Simeunove smrti. Vjerojatnost govori

za prvu mogućnost, jer se samo u tom slučaju mogu promjene, koje su oglašene u saboru na Duvanjskom polju, staviti u vezu s carem Mihajlom III. i sa slavenskim apostolima sv. Ćirilom i Metodijem, odnosno s prihvatom knjige »Methodios«. Tome odgovara i to, da pop Dukljanin stavlja Tomislava u vremenskom pogledu iza inače basnoslovnog Svetopeleka ili Budimira.

No ako uzmemo značaj sabora na Duvanjskom polju u onom smislu, što mu ga pripisuje pop Dukljanin, onda možemo naći u njemu potvrdu baš onih navoda Konstantina Porfirogeneta, koji se uzimaju kao poremetnja događaja iz IX. s onima iz VII. stoljeća. Onda možemo naime vjerovati onomu, što je rekao Konstantin, da je zbilja došlo do nekog sporazuma između carstva i Hrvata s papinim posredovanjem u vrijeme cara Heraklija, da je taj sporazum kasnije stupio izvan krepost i da su veze uspostavljene kasnije, u vrijeme cara Vasilija I., nasljednika Mihajla III. Stare povlastice grčke i latinske, koje su bile sačuvane u Rimu i u Carigradu i koje su prepisane u vrijeme, dok je još vladao car Mihajlo III., bile bi prema tome ništa drugo, nego ugovori, sklopljeni s Hrvatima od pape Ivana IV. i valjada Agatona, i povelje, koje se pripisuju caru Herakliju, odnosno njegovim kasnijim nasljednicima, carevima Konstantinu IV. i Justinijanu II. Iz tih su se povlastica imale uspostaviti stare granice rimskih provincija. Taj navod popa Dukljanina daje slutiti, da su pojedine rimske provincije bile doznačene Hrvatima za stanovanje i da su im u samim carskim poveljama označene točno i granice. To proizlazi iz rečenice: quatenus antiqua privilegia, quibus termini et fines provinciarum ac regionum seu terrarum scripti continebantur (u starim povlasticama, u kojima su sadržane granice i opseg provincija i oblasti ili zemalja).

Dalje pitanje je izazvao navod popa Dukljanina o knjizi, nazvanoj Methodios. Ljubić je mislio, da methodios znači povlačenje granica između jedne i druge općine, kako se običavalo u Dalmaciji i u mletačko vrijeme. Crnčić hoće opet, da je methodios značio nekakvu podlogu za prosuđivanje (rationale) ili, kako je glasio hrvatski pravnotehnički izraz, razvod, odnosno statut. Luka Jelić misli, da methodios znači pravilo, a ne djelo sv. Metodija. Bartal i Vladimir Mažuranić misle opet, da to znači naprosto zakonik (liber legum). Kostrenčić je mišljenja, da je pop Dukljanin ciljao na neku pravnu zbirku (nomokanon), koju je sv. Metodij sastavio iz propisa svjetovnog i crkvenog prava. I zbilja se u životopisu sv. Metodija spominje, da je između 865. i 885. god. preveo s grčkoga na slavenski neki nomokanon. I budući da je u ono vrijeme bio najpoznatiji nomokanon, što ga je sastavio Ivan sholastik i prezbiter u Antiohiji, naginje Kostrenčić mišljenju, da je baš taj nomokanon usvojen na saboru na Duvanjskom polju. Vjekoslav Klaić misli međutim, sudeći po navodima popa Dukljanina, da se na tom saboru nije raspravljalo o prihvaćanju jednog općenitog zakonika, koji je vrijedio za cijelu državu, nego zbirke posebnih odredaba, koje su imale vrijediti samo za zemlje, kojima je vladao svejedno da li Svetopelek ili Budimir. Dukljanim naime pripovijeda, da je kralj sa saborom prihvatio neke stanovite norme i da je tom prilikom došlo do nekog razgraničenja. A takve se odredbe nijesu mogle nalaziti u nomokanonu Ivana sholastika, koji potječe iz god. 550.

Nije isključeno, da je Klaić svojim razlaganjem pogodio pravo stanje. Methodios bi prema tome imao značiti priručnik ili zbirku raz-

ličnih propisa, naredaba i listina, koji su imali vrijediti baš za neki određeni kraj, a to je bila Svetopelekova država. Da su kod popisa tih pravila sudjelovala svjetovna i crkvena lica, nije čudno, kad znamo, da su se u kasnijem rimskom, odnosno u bizantskom carstvu crkvena i svjetovna teritorijalna područja među sobom pokrivala i da je duhovnim licima povjerena neka kontrola nad državnim i autonomnim organima, koji su vršili javnu vlast. Da je zbilja na području dukljanske države bilo takova priručnika, svjedoči i paštrovska predaja. Paštrovići su naime još u XV. i XVI. stoljeću tvrdili, da imaju neku povlasticu od careva Konstantina i Justinijana. To bi mogli biti carevi Konstantin IV. i Justinijan II., otac i sin, koji su zajedno vladali između god. 678. i 681. Osim toga su Paštrovići tvrdili, da posjeduju neki zakonski priručnik, kojemu su davali naziv Starostavnika. Nije isključeno, da je baš taj Starostavnik ona knjiga Methodios, to jest zbirka propisa, koji su vrijedili za one krajeve — i valjada baš propisi, koji su u prvoj redakciji bili prihvaćeni na jednom ili drugom saboru, i valjada baš na Duvanjskom polju.

Iz svega toga proizlazi, da se navodi popa Dukljanina mogu prihvatiti tek s velikom opreznošću, ali da se zato ne smiju odbaciti, jer mogu služiti kao putokaz za određivanje pravnih odnosa u primorskim krajevima od IX. do X. stoljeća.

§ 6. Salonitanska historija Tome Arhiđakona.

U djelu Ivana Lucija »De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex« štampana je uz ljetopis popa Dukljanina i salonitanska historija Tome Arhiđakona. No kako je štampani tekst imao nekoliko krupnih nedostataka, izdao je Rački god. 1894. po drugom rukopisu drugu varijantu te povijesti u trećoj knjizi pisaca naše akademije. Ali ni Rački se nije poslužio najstarijim poznatim rukopisom Tomine povijesti, koji se danas nalazi u arhivu splitskog kaptola. O samom Tominom djelu je Iso Kršnjavi izdao rapravu u drugoj svesci Vjesnika zemaljskog arhiva. Osim toga su o Tomi Arhiđakonu pisali Rački u Književniku za god. 1864. i Selem u »Rivista dalmatica« za god. 1927.

Sam je Toma u svojoj povijesti naveo glavne zgode iz svoga života. Po tome znamo, da je rođen god. 1200. u Splitu iz inače nepoznate porodice. Otac je morao biti imućan, jer ga je poslao na školovanje u Bolonju. Tu je Toma imao prilike učiti Justinijanovo pravo i doći pod izravni utjecaj sv. Franje Asiškoga, koji na svoje slušaoce nije samo djelovao s moralnog gledišta, nego i sa stajališta socijalne pravde. Tako je Toma na povratku iz Bolonje bio ne samo zadojen načelima rimskog prava, nego i strogim moralnim propisima. Zato se odmah, čim je u Splitu stupio u duhovno zvanje, našao u protivnosti prema nadbiskupu Guncelu, rođenom Madžaru i rođaku hrvatskog bana, čovjeku naduvenom i neozbiljnom. Papin legat Akoncij, koji je u Splitu propovijedao križarski rat protiv Patarena, dosjeti se odmah Tominih vrlina i postiže, da ovaj bude izabran za arhiđakona ili

predsjednika crkvenog suda. U tom svojstvu se je Toma zbog svojeg energičnog i bezobzirnog nastupa zamjerio arhiprezbiteru Petru Muriću i samom nadbiskupu, koji ga je čak izopčio, ali je Toma postigao, da se je sam papa Grgur IX. zauzeo odlučno za njega. Njegov je ugled dalje porastao, kad je dobio parnicu uime splitskog kaptola protiv benediktinskog samostana sv. Stjepana. A kad su malo iza toga preminuli nadbiskup Guncel i gradski knez, zahumski vojvoda Petar, mislio je Toma, da je došlo vrijeme, da provede svoju politiku, koja je išla za uspostavom stare gradske autonomije.

U tu svrhu mu se činilo najzgodnijim, da za gradskog kneza dade izabrati Talijanca i svakako domaćeg čovjeka za nadbiskupa. Za gradskog kneza je zbilja izabran Gargano de Aracidis iz Ankone (1239.), koji je brzo uredio gradsko gospodarstvo i dao sakupiti gradske običaje s namjerom, da sastavi gradski statut. I u ratu protiv Omišana je Gargano imao neki uspjeh. Njegova je djelatnost međutim prekinuta tatarskom najezdom (1241.).

Za nadbiskupa je izabran međutim zagrebački biskup Stjepan, i već se je govorilo o tome, da se spoje splitska i zagrebačka dijeceza. Nadbiskup nije međutim bio potvrđen, jer je papa Grgur IX. malo iza toga umro (21. kolovoza 1241.), dok se je njegov nasljednik Celestin V. zahvalio na svom položaju (6. listopada 1241.), a novi papa, Inocentije IV., koji je izabran u lipnju 1243., morao je pred Fridrikom II. pobjeći u Francusku. Međutim je splitskom crkvom upravljao Toma, koji se izvrsno slagao s načelnikom Garganom. Ali, kad je Gargano otišao, te je njegovo mjesto zauzeo kao gradski knez krčki knez Ivan, dođe do sukoba između njega i Tome zbog izbora novog opata samostana sv. Stjepana, i Toma bi tvorno napadnut. Knez Ivan iza toga odstupi, ali je Split bio zapleten u rat s Trogirom, koji je uspio zadobiti kraljevu naklonost. I kad je Inocentij IV. poništio izbor zagrebačkog biskupa Stjepana za splitskog nadbiskupa, bude izabran Toma, ali je tom prilikom došlo do novih sukoba i Tomin izbor bi poništen. Na njegovo mjesto je izabran splitskim nadbiskupom Hugrin, dvorjanik Bele IV., koji je novom nadbiskupu dao položaj gradskog kneza i poklonio cetinsku župu. Između Hugrina i Tome dođe sada do sukoba, ali je Toma, vidjevši, da su se stvari previše zaoštrile, popustio i povukao se iz javnog života. Potpuno se je smirio, kad je nakon Hugrinove smrti izabran za splitskog nadbiskupa zagrebački kanonik Roger, učen čovjek, koji je bio Tomi do svoje smrti (1266.) dobar prijatelj. Dvije godine nakon Rogerove smrti preminu i Toma (1268.).

Njegova salonitanska povijest, koja ide do Rogerove smrti, napisana je veoma nejednako. Zato moramo razlikovati između onih događaja, koji su se zbili mnogo prije, i onih za Tomina života. Predašnje se vrijeme opisuje u 24 prva poglavlja. Poglavlja 25.—31. spadaju u vrijeme, kad je Toma živio. Događaji, opisani u poglavljima 31.—51., zbili su se pred Tominim očima. Što se njegove vjerodostojnosti tiče, nema sumnje, da je bio po naravi istinoljubiv i da nije nikada hotimice iskrivljavao objektivno stanje stvari. Ali opet ne smijemo zaboraviti, da je Toma bio, što se javnog života tiče, raspaljeni strančar, da je strastveno radio oko očuvanja gradske autonomije i da je stoga bio loše raspoložen prema onima, koji tu autonomiju nijesu poštivali. Sam on priznaje, da je u vršenju svojih dužnosti često previše revan i da se u svojoj strastvenosti nije uvijek znao obuzdavati. I ako uzmemo, da nije trpio Hrvata na čelu splitske općine, da je oštro zamjeravao hrvatskom svećenstvu, što se drži slavenskog obreda, premda je taj bio zabranjen od posljednjega splitskog sabora, i da zbog svoje pravne naobrazbe nije ni mogao imati razumi-

jevanja za pravne običaje Hrvata iz gradske okoline, teško je vjerovati, da je i uz najbolju volju mogao biti objektivan.

Što se tiče sadržaja njegova djela, vrijedi zabilježiti, da se u pogledu zemljopisne podjele Dalmacije potpuno podudara s popom Dukljaninom. Glede Hrvata i Gota mislio je Toma, da su Hrvati u Dalmaciji starosjedioci, a da su Goti tek kasnije doseljeni elemenat. Prikaz osvojenja i propasti Salone veoma je živ i plastičan. Njegov opis doseljenja dalmatinskih izbjeglica u Split podudara se s jednakim prikazom Konstatina Porfirogeneta. Toma je za svoju povijest imao dobra vrela. Tako je imao pri ruci životopis rimskih papa, svakako životopis Ivana IV., spise Grgura I. i one posljednjih splitskih sabora. Nadbiskup Roger mu je po svoj prilici stavio na raspoloženje kroniku bezimenog notara kralja Bele. Osim toga je Toma imao pred očima popis salonitanskih i splitskih nadbiskupa i životopis nadbiskupa Lovra.

U svojem historičkom izlaganju Toma je oprezan i ništa ne tvrdi, a da se ne obazire na vrela. Nadbiskupe iz IX. i X. stoljeća navodi samo onda, kad su zabilježeni u spisima splitske crkve. Pored njihovih imena spominje imena suvremenih hrvatskih vladara. Branimir i Tomislav su mu knezovi, dok su Držislav, Krešimir III., Stjepan, Petar Krešimir i Zvonimir kraljevi. Za razliku prema popu Dukljaninu, čiji je ljetopis ispunjen inače nepoznatim imenima, nema kod Tome imena, koje nije zabilježeno u drugom kojem spisu. Tako je glede kneza Branimira, poznatog po dopisu pape Ivana VIII. od 8. lipnja 879. Iz listine Petra Krešimira znamo opet, da je prije Držislava vladao stariji Krešimir. Za kralja Slavca ne zna Toma ništa, premda o njemu ima listine. A opet nije točno, da je Zvonimir bio posljednji hrvatski kralj. Zanimljivo je XVII. poglavlje, koje nosi naslov: kako su Madžari prisvojili (ceperunt) gospodstvo nad Dalmacijom i Hrvatskom. Tomino stajalište, da su Madžari silom zauzeli Hrvatsku, ne podudara se međutim ni s mišljenjima njegovih bližih sljednika. To se vidi iz takozvane apendikule, dodatka salonitanskoj historiji, u kojoj odmah s početka dolazi do izražaja tvrdnja, da su Hrvati sami svojom slobodnom odlukom primili Kolomana za kralja.

I Tomin prikaz o načinu, kako su se predali Kolomanu dalmatinski gradovi i osobito Split, nije vjerojatan. Za osvjetljenje tih događaja mnogo će nam bolje poslužiti »Život blaženoga Ivana ispovjednika trogirskog biskupa, i njegova čudesa«, što ga je izdao god. 1657. Ivan Lucije u Rimu, popratívši ga mnogobrojnim važnijim bilješkama.

§ 7. *Zbirke štampanih vrela.*

Ivan Kukuljević-Sakcinski (1816.—1889.) izdao je »Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae« u dvije

sveske, koje sadrže događaje do god. 1200. (Zagreb 1874.—1875.). Kao nastavak tome imali su služiti »Regesta documentorum regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae saeculi XIII«, izašla u »Starinama« (izdanju akademije u Zagrebu, knj. 21.—24. i 26.—28.). Zbirka je sada zastarjela. Uvijek su od važnosti »Iura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae« (Zagreb 1861.—1862., u tri sveske). U prvoj su izdane listine od god. 852. do 1790., u drugoj spisi hrvatskih i slavonskih sabora od 1273. do 1848., a u trećoj izvodi iz ugarskih zakona, izdanih u »Corpus iuris hungarici«, koji se tiču Hrvatske.

Kukuljevićev rad je podvrgnuo dosta strogoj kritici Franjo Rački (1828.—1894.), koji je sakupio vrela iz vremena narodne dinastije u zbirci, izdanoj u sedmoj svesci »Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium« u izdanju naše akademije u Zagrebu (1877.). Račkoga zbirka nosi naslov »Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia«. Osim toga je Rački zajedno s Miklošićem objelodanio u »Starinama« (knj. XII., izašla u Zagrebu god. 1880.) »Novo nađene spomenike iz IX. do XI. vijeka za panonsko-moravsku, bugarsku i hrvatsku povijest«. Rački je izdao i »Vijek i djelovanje sv. Cyrilla i Methoda slovjenskih apostolov« (1859.), »Ocjenu starijih izvora za hrvatsku i srbsku povijest« u Književniku za god. 1864. i 1865., »Pokret na slavenskom jugu koncem XIV i početkom XV vijeka« u 2., 3. i 4. svesci, »Bogomili i Patareni« u 7., 8. i 10. svesci Rada, »Kako i kada se preobrazi hrvatska kneževina u kraljevinu« (Rad. sv. 17.), »Borba južnih Slavena za državnu neodvisnost u XI. vijeku« (Rad sv. 24., 25., 27., 28., 30. i 31.), »Hrvatska dvorska kancelarija i njene isprave za vladavine narodne dinastije« (Rad sv. 35.), »Scriptores rerum Chroaticarum pred XII. stoljećem« (Rad sv. 51.), »Hrvatska prije XII. vijeka glede na zemljišni opseg i narod« (Rad sv. 56. i 57.) i napokon »Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. vijeka« (Rad sv. 70., 79., 91., 99., 105., 115. i 116.).

Tade Smičiklas, koji je u prvoj svesci svojega »Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae« namjeravao izdati ispravljenu i popunjenu Račkijevu zbirku listina nije toga izvršio, nego je izdao »Codex« tek od 2. do uključno 12. sveske u Zagrebu u izdanju akademije od god. 1904. do 1916. Tu se nalaze listine od 1102. do 1373. god.

Bogoslav Šulek je sakupio s prijevodima i tumačenjima zbirku »Naše pravice«, koja je izašla u Zagrebu god. 1868. i sadrži zakone, isprave i spise, koji se odnose na hrvatsko javno pravo za vrijeme od 1102. do 1868. godine.

Ivan Tkalčić je izdao vrela zagrebačke prošlosti u »Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae« u jadanaest svezaka (Zagreb 1889.—1905. i osim toga »Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis saeculi XII et XIII« u dvije sveske (Zagreb 1873.

i 1874.). Tu se nalazi popis prava i povlastica zagrebačkog kaptola, što ga je sastavio god. 1334. učeni zagrebački kanonik Ivan Arhiđan Gorički pod naslovom »Liber acclavatus« ili »Album capitulare«.

Tafel i Thomas su izdali bizantinske povelje, koje se tiču Dubrovnika, u zbirci »Griechische Originalurkunden zur Geschichte des Freistaates Ragusa« u izdanju bečke akademije iz god. 1851.

§ 8. *Rimske ustanove u Iliriku do IV. stoljeća poslije Krista.*

Zemlje, kojima su vladala ilirska plemena, nijesu osvojene od Rimljana odjednom, nego u među sobom dosta udaljenim vremenskim razmacima. Dok je prvi ilirski rat protiv kraljice Teute, Agronove udovice, vođen oko god. 229. prije Krista, a sin Pleurata II. Gencije potučen i zarobljen u isto vrijeme kao i macedonski kralj Persej god. 167. prije Krista, i dok je rimsko gospodstvo duž jadranske obale utvrđeno tek god. 129., unutrašnjost njezina nije došla pod rimsku vlast sve do vremena Gaja Julija Oktavijana, premda su pojedine plemenske jedinice već prije bile predale taoce i obvezale se plaćati Rimu godišnji danak (tributum). Pa i onda, kad je Oktavijan krenuo u rat protiv Ilira, god. 34.—33. prije Krista, tek su na oko bili pokoreni. Oktavijan je naime god. 27. prije Krista Iliriku predao na upravu senatu kao pokorenu i potpuno smirenu pokrajinu, no ipak je prigodom novačenja kod plemena Desitijata došlo god. 6. poslije Krista do ustanka, te je trebalo silnih napora, dok je nakon trogodišnjeg rata cijeli Ilirik pokoren. No i to se nije međutim izvršilo samo golim mačem, kao što je bio slučaj s Dalmatima, nego i putem pregovora. Kakvi su bili uvjeti, pod kojim su Iliri pristali predati se rimskoj vrhovnoj vlasti, nije nam pobliže poznato.

No ni sami Iliri nijesu na zemljištu kasnije uređene rimske Dalmacije bili starosjedioci. Danas je dosta zastupano mišljenje, da su prije Ilira stanovali na zapadnom dijelu balkanskog trupla, kao i na istočnom, Tračani. Njihovi se tragovi pokazuju u krajevima između Trebinja i Cavtata, u Posavini, na srednjem Vrbasu i opet između Neretve i morske obale do ušća rijeke Cetine. Doba, kada su Tračani pokoreni ili prisiljeni na uzmak, pada svakako oko god. 1400. do 1200. prije Krista. Posljedica je toga svakako bila, da su ratoborna ilirska plemena ne samo zaposjela cijeli kraj, nego i prisililа starosjedioce, da u njihovu korist obrađuju zemlju, ili bolje, da im daju dio svoje ljetine. Sva je prilika stoga, da je kmetstvo nastalo u tim krajevima s ilirskim osvojenjem.

Imena ilirskih plemena i njihov položaj dosta su dobro poznata, dakako tek iz vremena, kad je u doba Brenova pohoda na Rim (god. 389. pr. Kr.), navala keltskih plemena potisnula ilirske plemenske jedinice prema moru i dovela do neke pomiješanosti u posjedovnim prilikama. Svakako se čini, da Kelti nijesu izmijenili socijalno

uređenje, što su ga bili zatekli, i da su zajednički ili čak namjesto Ilira zavladali podređenim im kmetovima. Kao keltilirska plemena smatraju se Ardijeji od rijeke Vojuše do donje Neretve sa središtima u Rizonu, današnjem Risnu, i u Skodri, današnjem Skadru, Delmati ili Dalmati između Neretve i Krke oko tvrdog Delminija ili Delma, vjerojatno današnjeg Duvna. Za Liburne od Krke do Raše, poznate zbog svojih pomorskih pothvata na lakim i okretnim liburnijskim lađama, koje su odlučile u bici kod Akcija god. 31. pr. Krista, nije posve sigurno, da su keltilirskog podrijetla: o njima govori naime kao o dobrim brodarima već Skilaks od Karijande, a nije isključeno, da je njihova oblast išla mnogo dalje prema zapadu i da se po njima zove toskanski grad Livorno. Kao Keltiliri smatraju se dalje Japudi sa sjedištem u Metulu, nedaleko današnje Postojne. Kolapijani oko Segestike, današnjeg Siska, također su mješavina Kelta i Ilira, kao i Varcijani od Sutle do Lonje. Jasi, uz rijeku Dravu, u današnjoj Slavoniji, bili su okupljeni sve do Broda na Savi, dok je Srijem bio u rukama Breuka i Amantina, kojima su se zapadno od Morave priključili Skordisci. Poriječje Rame i gornjega Vrbasa smatra se sjedištem Sardeata, dok su sjeverno od njih između Sane, srednjeg Vrbasa i donje Drine stanovali Mezeji. Ditionima se pripisuju krajevi oko vrelišta Krke, Une, Unca i današnjega Grahovskog polja. Dindari su živjeli u krajevima oko gornje Bosne, otprilike između Sarajeva i Vranduka. Poriječje gornje i srednje Drine zauzimali su Desicijati. Nareziji su opet živjeli oko današnjeg Mostara, Nevesinja i Gackog polja, Daorsi s lijeve neretljanske obale oko Stoca u Hercegovini, dok su Dokleati, okupljeni oko današnje Podgorice, kojoj je u blizini bila plemenska tvrđava, kasnija rimska municipija Doclea, dali ime kasnijoj dukljanskoj državi.

Podjela pojedinih tih plemena u bratstva (decuriae) zabilježena je kod Plinija. Po broju se bratstava mjerila jačina pojedinog plemena. Plemenska imena su se međutim dosta puta mijenjala zbog nereda i novih podjela. Tako se Labeati javljaju oko Skadarskog jezera, dok su Pirusti, vješti rudari, poznati već u Cezarovo vrijeme, poslije rimskog osvojenja Dakije preseljeni u današnji Erdelj, gdje su osnovali selo Alburnus maior. Ostaci tog plemena su, čini se, okupljeni oko Perasta u Boki Kotorskoj.

S rimskim gospodstvom je došla i kapitalistička eksploatacija ilirskih krajeva. Tako su rimski kapitalisti pretvorili cijelu Istru u veliki maslinjak, jer se ulje mnogo potraživalo za rimske vojske u Podunavlju i u Posavini. Sa svim tim se je ilirsko stanovništvo Istre dugo uspješno opiralo romanizaciji. U Dalmaciji i u Panoniji nijesu Iliri bili, kako smo vidjeli, čistokrvni, no dobrim dijelom pomiješani s tračkim starosjediocima i s keltskim došljacima. Kad su se Iliri su-

kobili s Rimljanima, imali su iza sebe dugu povijest, koja ima dosta dodirnih točaka s poviješću Iberaca u Španiji. Jedni i drugi imaju naime jednako socijalno uređenje: tako su jedni i drugi imali svoje plemenske tvrđave na vrhovima brežuljaka, t. zv. pribježišta. Kod jednih i drugih je bila u običaju podjela zemlje među pripadnike pojedinog plemena svake osme godine. Kod Ilira i Ibera su postojale plemenske federacije, koje se još nijesu bile ukrutile do pojma zatvorene državne zajednice. Broj kmetova tračkog podrijetla bio je, sudeći po Teopompu (Athenaios VI, 271. i X, 443.), dosta velik. Samo kod Ardijejaca, plemenskih drugova Agrona i Teute, broj je njihov iznosio oko 300.000 ljudi.

S Ilirima i Keltilirima su postupali Rimljani uglavnom jednako kao s Iberima i s Keltiberima. I kao što su u Španiji protežirali grčke kolonije, tako Sagunt protiv Feničana, štitili su i grčke naseobine duž istočne jadranske obale, kao na primjer Isu. A kad je vojnička moć Ilira skršena zauvijek, počeli su se doseljavati u važnije primorske gradove trgovci i novčari iz Italije. Iliri, koji su se i prije isticali svojim pomorstvom, davali su sada dobre mornare za trgovačke brodove i za rimsku ratnu mornaricu, koja je imala za jadranske vode svoje sjedište u Raveni, dok su se mornari iz Fenicije i Egipta okupljali u tirenskom pristaništu Mizenu. Ilirske primorske gradove (Senia, Iadera, Salonae, Narona, Epidaurum, Risinium) pretvorili su Rimljani u rimske kolonije time, što su u njima naselili Italce. Kolonijama su pak dosuđene teritorijalne oblasti, koje su služile za osiguranje gradske prehrane i u kojima su domaći stanovnici kmetovali došljacima. Često su doseljeni Rimljani gradili sebi dvorove, t. zv. villae, u kojima je gospodarstvo tako uređeno, da su činile zatvorenu, autarhijsku ekonomsku jedinicu. Za izvoz je služilo drvo još bujnih ilirskih šuma, dok je ekstenzivno stočarstvo služilo ne samo za potrebe gospodarstva, nego i za zamjenu s drugim gospodarskim područjima.

Kroz nekoliko stoljeća su ilirski rudnici bili aktivni faktor u rimskom državnom gospodarstvu, osobito u vrijeme od Augusta do Trajana. Kasnije su erdeljski rudnici bili na većem glasu i, kad je Dakija napuštena god. 275. poslije Krista, bili su ilirski rudnici već iscrpljeni.

Osim gradova podignuta su u rimskoj Dalmaciji dva sabirališta za legije, B u r n u m i D e l m i n i u m. Kasnije su to postale tvrđave. Vespazijan je zatim prenio legije u Panoniju, ali su manja utvrđena mjesta još uvijek imala svoju posadu. Neke su legije, osobito ona, koja je imala svoje sjedište u Burnumu, raspolagale opsežnim pašnjacima, pri čemu je znalo doći do nesuglasica s domaćim stanovništvom, tako da se je točno imala označiti granica između livade u pređašnjemu legionskom području i privatne svojine pojedinaca.

Kad je romanizacija počela prodirati u unutrašnjost, ustrojila se je između domaćih ljudi, koji su bili islužili u vojsci, neka vrst

aristokracije. Njima je Vespazijan naime priznao neke prednosti: kao veterani imali su rimsko građanstvo, te su zajedno s rimskim doseljenicima bili odlučni faktor u municipalnom životu unutrašnjih gradova i skloništa.

Težnja za što većom asimilacijom ilirskog elementa Rimljanima dovela je u Vespazijanovo doba do istih mjera, kao što ih je Vespazijan prihvatio u Španiji, naime do razbijanja plemenskih jedinica. Plemenski odlomci su naprosto raseljeni desno i lijevo pod vodstvom veterana i doseljene aristokracije. Sada su naselja počela prelaziti s visina u ravnice.

U takvim prilikama je položaj urođenika znao biti dosta oskudan, ali im je ipak pružena neka mogućnost, da dođu do boljeg socijalnog položaja. Neki su od njih doduše ostali u položaju zakupnika ili seoskog kmeta, ali su drugi opet umjeli osnovati neki obrt i zarađivati pomoću dobrih veza od onoga, što su vršili vojničke liferacije. Dakako da su veze s prijestolnicom išle ponajviše u korist lokalne aristokracije i doseljenika, koji su imali svoje njive, maslinove šume i vinograde, i uspijevali dobiti čak i položaj rimskog viteza i člana rimskog senata, kako se to vidi iz jednog natpisa, što ga je Patsch našao u Skelanima.

Karakterističan je u tom pogledu uspon Dokleje, koja je s početka bila prosto plemensko sklonište (Fluchtburg), ali je od Vespazijana dobila municipalno uređenje. Tu su se odmah nastanili plemenske starješine i isluženi vojnici (veterani). Odmah su podigli tržište (forum), hramove, kupatila. Isto je tako Asseria nedaleko Zadra podignuta u položaj municipija, da se time razbije vlast susjednog plemena.

Kasniji rimski carevi nijesu htjeli, da se romanizacija provodi u jačem opsegu, jer su Iliri bili na glasu kao dobri vojnici ne samo za glavnu vojsku, nego i za pomoćne odrede. Isto tako se baš iz vojničkih razloga ni urbanizacija nije provela do kraja.

To je pridonijelo tome, da su mnoge plemenske oblasti ostale posve netaknute i da nije provedena takozvana »centuriatio« ili podjela polja, kao što je to provedeno u Panoniji, Dakiji i u Africi. Obrađivanje se u tim slučajevima vršilo dalje po starom načinu i po staroj izmjeničnoj podjeli polja svake osme godine. Samo je na čelu pojedinih bratstava (decuriae) stajao rimski prefekt, kako se to vidi iz mnogobrojnih natpisa kod Japuda, Liburna i Mezeja. Prefekti su bili s početka redom stariji rimski časnici, ali su kasnije dolazili kao starješine dekurije nevojnički »praepositi«. Pače se je znalo dogoditi, da su plemenske starješine, »principes«, vršili glavnu nadzornu vlast. Doduše rimska je država često podjeljivala tim »principima« građansko pravo, ali to nije značilo prestanak plemenske organizacije, jer su i kasnije zabilježeni međašnici između pojedine rimske općine (municipium) i plemenskog područja.

Iz rimske Dalmacije se je dobivalo željezo, koje je bilo važno za naoružanje vojske u Podunavlju. Rudnici su pripadali redom rimskoj državi, a nalazili su se pod izravnom upravom t. zv. prokuratora. Rjeđe je tu bilo zakupnika kao u Španiji. Svakako vrijedi zabilježiti, da su se u ilirskim krajevima dosta uporno očuvala domaća imena, domaće nošnje i stare vjerske predodžbe.

Drugačije nije bilo ni u Panoniji ni u Meziji, kako se već može vidjeti iz Mommsenove zbirke latinskih natpisa (CIL III) i iz 5. sveske njegove rimske povijesti. Jezgru za gradske tvorevine čine u Podunavlju i Posavini, isto kao i u Porajnju, vojnički tabori. Tako su nastali Siscia, Sirmium, Poetovio, Mursa, Vindobona, Carnuntum, Brigetio, Aquincum, Singidunum, Viminacium, Ratiaria, Scupi, Mursa. Pritom je okolina nove gradske tvorevine redovito ostajala u posjedu pojedine plemenske jedinice, koja ne samo da nije protjerana, nego je potpuno sačuvala svoju staru organizaciju. Samo su se neke zemlje, livade i šume oduzimale plemenima i predavale vojnicima. Kasnije je ostala netaknuta svojina pojedinog plemena, i zemlje su se samo davale u zakup. Nepoznato je, kakvu su površinu svagdje zauzimala »prata legionum«, ali se zna, da su neke legije kroz nekoliko stotina godina bile kantonirane u istom kraju, a to znači svakako, da nije moglo biti velikih imovinskih promjena. Često se tražilo od urođenika, da prime kao goste vojničke ličnosti, časnike, pa i vitezove. Skloništa za goste, kad nijesu imala vojnički karakter, zvala su se »canavae«. Često su pojedina sela (vici) stekla neki naslov na javno zahvalno priznanje time, što su pružala gostoprimstvo službenim ličnostima. Ta »hospitalitas« je služila kao preporuka za to, da se tim seoskim zajednicama dade municipalno pravo.

Kolonije i municipiji su bili uređeni posve nalik na Rim, te su imali svoj senat ili kuriju i dva suca (duumviri iure dicundo) poput dva konzula na čelu općinske uprave. Svi su magistrati birani u javnom zborištu (comitium) svih građana. Ali se je s vremenom razvilo neko posebno pravo članova senatora, odnosno njihovih potomaka. Član senata mogao je biti samo onaj građanin, kojemu su roditelji bili članovi senata. Katkada se je znalo dogoditi, da se je mjesto u senatu ustupilo i novajliji, ako je ovaj bio ugledan ne samo iz ličnih, nego iz novčanih razloga. Gradske vlasti se sada uopće nijesu više podjeljivale na osnovi odluke javnog zborišta, nego su birane u sjednicama gradskog senata ili kurije. Biti član kurije ili curialis ili dekurion značilo je u tim prilikama jedno posebno odličje.

To shvaćanje javnog položaja pojedinca u gradu i u samoj državi promijenilo se je međutim s temelja tijekom III. stoljeća. Rimsko je carstvo poslije smrti Marka Aurelija i osobito, a poslije uspona Septimija Severa (193.—211.) doživjelo duboku unutrašnju promjenu. Već je od vremena Marija i Sule vojska počela u državnim poslovima preuzimati odlučnu ulogu. Ta nezdrava pojava dolazila je do sve

jačeg izraza tijekom građanskih ratova, ali je ipak spretnosti careva Augustove i Flavijeve dinastije bilo pošlo za rukom oslanjati se na pretorijance i držati tako u šahu provincijske odrede. No baš je Septimije Sever uspio slomiti vlast pretorijanaca. Sada su provincijske vojske sve jače isticale težnju, da u pitanju careva izbora i one dođu do riječi. Tako se je moglo dogoditi, da su provincijalci došli i do prijestolja. Početak su tome učinili Španci, koji su se pokazali izvrsnim vladaocima, kao na pr. Nerva i Trajan. A III. stoljeće je doba ilirskih careva. Već je prije istaknuto, kako rimske vlasti nijesu bile sklone, da se ilirske plemenske jedinice odviše romaniziraju i urbaniziraju, od straha, da bi u kontaktu s rimskom civilizacijom izgubile svoje vojničke sposobnosti. Sada su ti nedovoljno romanizirani i nedostatno civilizirani vojnički časnici dolazili neposredno do vlasti. S njihovim usponom je skopčana i velika socijalna promjena. Dok je naime do tog vremena težište vlasti bilo u rukama građanskog staleža, sada se pojavljuje oštar antagonizam između grada i sela. U krugovima seljaka, osobito ilirskih seljaka dolazi sve više do izraza mišljenje, da građani upotrebljavaju na zlo svoj povlašćeni položaj i svaljuju sav teret državnih potraživanja na seoski živalj, koji je uz to morao služiti u vojsci. Pod pritiskom te uzbune vojničkih krugova morao je Karakala pristati konačno na to, da prizna rimsko građanstvo svim stanovnicima Rimskog Carstva, koji nijesu bili robovi. To je značilo ne samo ukidanje društvenih, nego i poreznih povlastica. Sada su stanovnici sela tražili, da i stanovnici gradova snose u što većoj mjeri državne troškove. Pače su građani pozvani, da to čine u većoj mjeri, nego li sela, jer su baš građani bili oslobođeni od vojničke dužnosti. Ta reakcija pada u vrijeme, kad su rudnici bili gotovo iscrpljeni i kad je trgovačka bilanca rimske države bila već pasivna. Sve veća oskudica novca dovede Dioklecijana do odluke, da smisli i provede zamašnu unutrašnju reformu.

Rimska država bude podijeljena u četiri nejednaka dijela, četiri prefekture, svaka pod svojim pretorijanskim prefektom. Italskoj prefekturi su pripadale D a l m a c i j a i P a n o n i j a, koje su zajedno činile t. zv. z a p a d n i I l i r i k. Dalmacija je izgubila južni dio od vrha planina, koje dijele Boku od crnogorske visoravni. Dok je tako Boka činila dio gornje Dalmacije, koja je išla do Neretve, i dok su krajevi sjeverno od Neretve spadali u donju Dalmaciju, (kao što je i donja Germanija bila sjeverno blizu rajnskih ušća, dok je gornja Germanija bila južno) — njezino je Zagorje sve do rijeke Vojuše činilo provinciju P r a e v a l i s ili, kako se kasnije zvala, P r a e v a l i t a n i a, koja je bila sastavni dio ilirske prefekture. Ta je prefektura bila najmanja, obuhvatajući sve krajeve južno od Save i Dunava sve do otoka Krete. Na istočnoj je strani Balkanskog poluotoka pripadala toj prefekturi n o v a D a k i j a, koja je bila organizirana južno od Dunava namjesto evakuirane prekodunavske Trajanove Da-

kije. Ova je Dakija južno od Dunava podijeljena u dvije provincije, jedna blizu dunavske obale, koja se je zvala obalna Dakija ili Dacia ripuaria, dok se druga, okupljena oko Sofije, zvala sredozemna Dakija ili Dacia mediterranea. Istočni Ilirik i Dakija su činili tako ilirsku prefekturu. Trakija je naprotiv, podijeljena u tri provincije, pripadala prefekturi Orijenta.

Rimska je carevina tako podijeljena u četiri prefekture, trinaest dijeceza i 116 provincija. Na čelu svake provincije je stajao praeses ili rektor, koji je prema važnosti provincije i prema svom ličnom položaju zauzimao posebni stepen u hijerarhiji rimskih magistrata. Svaka provincija se je dijelila opet u nekoliko gradskih područja, t. zv. »civitates«, kojima su bili dodijeljeni pojedini teritorijalni kompleksi. Veliki posjedi su bili izvan gradske uprave, što je bilo od velike važnosti za kasniji razvitak, jer su se ta područja, organizirana na autarhiju, znala s vremenom osloboditi izravnog dohvata državnih vlasti.

No, dok je položaj gradskog dekuriona ili senatora bio prije Dioklecijana tražen, jer je donosio ne samo časti, nego i uzgrednih prihoda, poslije Dioklecijana se je položaj dekuriona posve promijenio. Dioklecijan je naime za uređenje državnih financija točno bio odredio, koliko mora za iduću godinu svaka provincija platiti poreza. Pojedine provincije su sada poreznu dužnost dijelile među općinama, i posljedica je toga bila, da je jamstvo za točnu isplatu predviđene svote prešlo na ličnost gradskih senatora ili dekuriona. To je jamstvo s vremenom postalo tako strogo, da su pojedini dekurioni posve osiromašili i da su čak bili pripravni, svoje zemlje ustupiti velikim posjednicima i na njima kmetovati, da barem nešto spase od onoga, što im je još bilo preostalo.

Posljedica takova jamčenja gradskih dekuriona se je s vremenom osjetila na samim građanima. Od njih se nije tražilo samo ono, što su sami dugovali, nego i razmjerno pokriće svote, koju je država trebala. I budući da su se dekurioni bojali toga, da svoja potraživanja zatraže od velikih posjednika, bila je posljedica svega toga, da je teret državnih troškova pao baš na gradskog obrtnika. A obranu siromašnog obrtnika od napastovanja dekuriona preuzimao je defensor. Ustanova branitelja siromahâ protiv pretjeranosti poreznih vlasti bila je prije toga već poznata u Egiptu. Branitelj se je zvao sindik. Ali je Valentinijan I. izdao, 27. travnja 367. god., baš za ilirske krajeve naredbu, da se sve tužbe radi neumjerenog postupanja poreznih vlasti i radi nasilja velikih posjednika imaju upraviti defensoru, koji je po prijedlogu samih interesanata imao biti imenovan od samoga cara, odnosno od pretorijanskog prefekta pojedine prefekture. Ali i ta je ustanova izgubila mnogo od svoje važnosti, kad je gradskim vlastima pošlo za rukom, da same biraju i defensora. God. 387. (Codex Theodosianus I, 29, 6) su carevi Valens i Valetinijan popustili

tako rimskom senatu i dosljedno tome nastojanjima dekuriona cijeloga carstva.

Posebnu važnost su imale pokrajinske skupštine ili concilia. Te skupštine ili provincijski sabori održavali su se svake godine, za Dalmaciju u Skardoni i Epidauru, a za Panoniju u Sisciji i Sirmiju. Na tim je saborima bio zastupan svaki grad po svome legatu. Isto je tako i svako pleme otpremalo na te sabore svoga izaslanika. Predsjednik sabora je bio »sacerdos provinciae« ili »sacerdos ad aram Augusti«, jer je, kao i u rimskom senatu, na mjestu, gdje se je držao sabor, bio podignut žrtvenik, posvećen božici Romi i samome caru (Romae et Augusto). Na saborima su se birali blagajnički činovnici, te izaslanici, koji su izjave i želje pojedinog sabora imali podnijeti samome caru. Sabori su mogli protiv bilo kojega namjesnika ili javnog službenika podići i optužbu (crimen repetundarum) i poslati svoga govornika, da tu optužbu potkrijepi. Kasnije, kad je mnogoboštvo prestalo, izgubili su ovi sabori svoje vjersko obilježje carskog kulta. Pojedini sabor, koji je imao vrijediti za cijelu dijecezu, okupljao je provincijske namjesnike, koji su nosili naslov praesesa ili iudexa, velike posjednike, koji uopće nijesu trebali lično pristupati saboru, nego su se dali zastupati od svojih punomoćnika, i napokon članove gradskih kurija, koji su morali doći lično na sabor.

Podjela države u prefekture, dijeceze i provincije je imala svoj utjecaj na razvoj sudskih instancija. Protiv presude općinskih vlasti je načelno bio dopušten priziv na namjesnika provincije, koji se je zvao i iudex. Priziv protiv namjesnikove odluke je išao na vikara, koji je bio na čelu cijele dijeceze. Od vikara nije priziv više išao na pretorijanskog prefekta, nego na samoga cara. Ali, ako je pojedina provincija bila u isto vrijeme i sjedište pretorijanskog prefekta, onda je priziv išao na njega u posljednjoj instanciji, te je pritužba na cara bila isključena. Nije bez interesa utvrditi, da je Sirmij bio sjedište pretorijanskog prefekta, da je sirmijski prefekt, koji je bio nadležan za ilirsku prefekturu, sudio u posljednjoj instanciji i da je u srednjem vijeku slični posebni položaj pripadao hrvatskom i slavonskom banu.

Posebno područje čini problem podjele izravnih i neizravnih poreza. U Rimu je u ratno doba svaka od tri plemenske zajednice (tribus) davala svoj doprinos za ratne troškove, koji se je zvao tributum. Od toga su doprinosa bili oslobođeni oni rimski građani, koji su sami vršili ratnu službu. Kasnije se je tributum plaćao za uzdržavanje vojske uopće i dobio je time značaj stalnoga poreza. Kao mjerilo za porez je s početka služila nepokretna svojina, ali su s vremenom došla u obzir i druga vrela prihoda. A dužnost, da se utvrdi cjelokupni prihod pojedinca i, dosljedno tome, njegova porezna dužnost, imali su gradski cenzori, koji su se birali na pet godina, te su se u provincijama zvali quinquennales.

No, dok je Italija bila oslobođena od poreza, morale su ga plaćati pojedine provincije, ali je sada porez zauzeo dvostruki izgled: s jedne strane se je morao plaćati od nepokretne imovine, koja se je smatrala svojinom rimskoga naroda, a s druge je imao da znači otkup od ličnih dužnosti prema rimskoj državi. Toj je ličnoj dužnosti pojedinac međutim bio već time zadovoljio, što je vršio vojničku službu. Zato su pojedine plemenske zajednice bile oslobođene od ličnog poreza, ako su u zatvorenim redovima vršile vojničku službu za rimsku državu. To je bio slučaj kod nekoliko plemenskih jedinica, koje su bile naseljene u rimskoj Galiji duž granice prema Germaniji. A s druge strane je opet za zemljišta duž državne granice bio ukinut i stvarni porez, ako je gospodar zemlje u isto vrijeme preuzimao dužnost, da brani granicu od neprijatelja.

Porez nije dakle plaćao, tko je bio vojnik. Isto tako nije plaćala poreza zemlja, koja je bila označena kao pogranično vojničko dobro.

To je bilo kao naručeno za ilirske provincije. Odavna se nijesu više trpjeli u vojsci sinovi rimskih senatora, kojima je vojnički poziv bio samo neka zabava. Sada se nijesu primali u vojsku ni dekurionski sinovi iz provincijskih gradova. Vojnički je poziv rezerviran sada seljačkim sinovima, koji su ulazili u vojsku, da tu naprave karijeru. A ta je karijera mogla voditi, kako je iskustvo pokazivalo, i do prijestolja. Biti pak vojnik značilo je u isto vrijeme biti oslobođen od porezne dužnosti. Dok je prije Rim s Italijom bio oslobođen od poreza i živio od doprinosa iz provincije, sada su ilirski krajevi plaćali najmanje poreza, dok su u Rimu i u Italiji utjerivali tributum carski zakupnici.

No nijesu samo vojnici bili oslobođeni od poreza, nego su povlašćeni položaj zauzimali i veliki posjednici. Doduše veliki posjed nije po zakonu bio oslobođen od poreza, ali za porezne zakupnike nije bilo zgodno, da se zamjeraju uglednim ljudima. To je značilo, da su se porezi utjerivali od moćnih (potentes) mnogo obazrivije. Sada su siromašniji, vidjevši, da se ne mogu nikako obraniti od nasilja poreznih organa, koji su upotrebljavali i torturu, tražili svoj spas u tome, da se preporuče zaštiti velikih posjednika, da postanu njihovi kmetovi i da preuzmu vršenje nekih ličnih služba. Sada nijesmo više daleko od oligarhije velike polufeudalne gospode.

Feudalizacija je pripravljena već i time, što je kraj nestašice plativih sredstava nastao običaj, da se porezi i daće plaćaju u naravi, a ne u gotovu novcu. Tako su se mjesto poreza davale stvari, koje su služile za vojsku: žito, suho voće, slano meso, noševa, kože, krzna, livene kovine, što se god gdje proizvodilo. Od velikih se posjednika, koji su imali znatan broj kmetova, tražilo, da djecu svojih seljaka daju u vojništvo, i time su oni udovoljili svojoj poreznoj dužnosti prema državi.

S tom činjenicom dolazimo već bliže dubokoj promjeni, koja je bila nastala u agrarnoj organizaciji ilirskih krajeva. Već je naglašeno, da je vezanost između seljaka i zemlje bila veoma odmaklog podrijetla. Samo što je u pređašnje vrijeme ta ustanova značila više zaštitu za seljaka, nego li za gospodara. Time naime, što je seljak bio vezan sa zemljom, bila je isključena mogućnost, da bude protjeran iz zemlje. Pače je vrijedilo pravilo, da seljak, koji je već trideset godina radio na istoj zemlji, nije nipošto smio biti od nje odvojen. I tko god bio gospodar zemlje, morao je, htio to ili ne htio, ostaviti seljaka na toj zemlji. Zemlja je značila dakle za seljaka potpunu sigurnost njegove ekonomske egzistencije. To za seljaka povoljno stanje gubilo je međutim od prvašnje probitačnosti, kad je gospodar mogao od seljaka izvojštiti vršenje rabote ili tlake i strpati ga čak u vojsku. Sada su seljaci pokušavali, osloboditi se toga i bijegom. I zbilja se u Teodozijanskom kodeksu nalaze mnoge odredbe uperene protiv seljaka, koji bi naprosto ostavili zemlju, na kojoj su vršili kmetski posao. Posljedica je takova oskudnog stanja jača povezanost seljaka sa zemljom. Zakon je sada s jedne strane zabranjivao prodaju zemlje bez kmeta, a s druge oslobađanje ili prodaju kmeta, a da nije zemlja dijelila sudbinu seljaka (Cod. Theodos. XI 3, lex 2 i Cod. Iust. XI, 47, 48, lex 7).

Jedno je pitanje, koje vrijedi ovdje istaknuti: da li je u ono vrijeme, neposredno pred seobom naroda, bilo u ilirskim krajevima lične svojine u onom strogom smislu, kako je formulirana u rimskom pravu. Stvar se ne da olako utvrditi. Već je samo slovo rimskog zakona dopuštalo, da može biti dvojakog pravnog vrela: pisanog i nepisanog prava (hoc igitur ius nostrum constat, aut ex scripto aut sine scripto: Cod. Iust. VIII, 53). Običajno pravo je u samom Rimu bilo u velikoj počasti. Pače se zna za pojedine plemenske zajednice u Galiji i Germaniji, da su im Rimljani puštali potpunu upotrebu njihovih pređašnjih pravnih običaja. I kad jednom znamo, da je plemenska organizacija u ilirskim krajevima ostala uporno na snazi, ne ćemo više biti daleko od zamisli, da je zajedno s plemenskom organizacijom očuvana u ilirskim krajevima i predodžba plemenske svojine. Već je sama okolnost, da se ilirska zemlja kao osvojena smatrala svojinom rimske države, a ne pojedinca, isključivala individualnu vlasnost. K tomu dolazi pojam seljačke vezanosti sa zemljom. Taj je pojam naime nastao ne iz privatnopravnih, nego iz javnopravnih načela. Politička podređenost starosjedilaca prema ilirskim, keltilirskim i rimskim osvajačima činila je naime stvarnu pretpostavku seljačke vezanosti sa zemljom i vezanosti zemlje sa seljakom. Ta uzajamna povezanost, koja je tako karakteristična za naše krajeve, mora da je već u rimsko vrijeme ograničila raspolaganje nepokretnom imovinom. Kao svojina rimske države, odnosno plemenske zajednice bila je zemlja izvan svakodnevnog poslovnog prometa. Njom je pojedinac

mogao raspolagati samo u sporazumu sa svojom užom porodicom i valjda s cijelom seoskom zajednicom. Nije naime isključeno, da su prava, koja su ograničila mogućnost prodaje, kao na primjer pravo pretkupnje i pravo susjedstva, premda se za njih zna, da su bila u primjeni u Egiptu i u Siriji, odgovarala i imovinskim prilikama u ilirskim krajevima. Ilirska svojina je bila ništa drugo, nego ono, što je Sumner Maine obilježio nazivom »tenure«, držina.

Kad to uzmemo čvrsto pred oči, — zasluga za to ide engleskog historika Gibbona (1778.), — onda možemo ukratko ocrtati sliku Rimskog carstva u trenutku, kad je njegovo unutrašnje raspadanje jednom postalo posve jasno barbarskim narodima, koji su iz domaće nevolje bili prisiljeni tražiti utočišta unutar rimskih granica.

I premda su Dioklecijan i Konstantin Veliki učinili sve, što su mogli, da rimskom državnom organizmu uliju nove snage, stvar se je, malo poslije njihova odlaska s pozornice pokazala nemogućom. Tomu je bio jedan dublji uzrok. Rimska je država nosila svoje ime po gradu Rimu. Rimu kao gradskoj jedinici imala je zahvaliti svoju slavu, svoj sjaj, svoje bogatstvo. Politika prvih careva građanskog staleža sastojala se u urbanizaciji cijele države, u stvaranju velikog broja gradskih zajednica, koje su imale biti nosioci rimske tradicije i nastavak rimske državne ekspanzije. No jedna je zemlja imala biti isključena od te blagodati, jer je bila gotovo neiscrpivi rasadnik najboljih vojnika. To je bio Ilirik.

Ali je sudbina htjela, da se Ilirik nije dao preko neke mjere svesti na ovu podređenu ulogu. Domovina Pelejevića Ahila i valjda samoga Meonićanina Homera stresla je jaram rimske gradske prevlasti. Porezni teret, koji je tištio osvojene krajeve, svaljen je sada na gradove. Uloga pretorijanskog prefekta Rima, koji je podizao i obarao careve, prestala je jednom zauvijek. Pretorijanski prefekt, doskorašnji veliki vezir Rimskog carstva, postao je, u svakoj od četiri prefektura, administrativnim činovnikom, koji je mogao biti svrgnut, kad se to caru prohtjelo. Na njegovo mjesto je stupio kao zapovjednik vojske »magister militum«. Samo što taj ne će nikada više biti pravi Rimljanin, nego uvijek provincijalac, dok ne dođe doba, kad će čin vojničkog magistra prijeći na barbarske vladare, koji se budu sa svojim narodom uselili unutar granica rimske države. Već od Konstantinova se vremena može primijetiti još jedna promjena: na mjesto pješadije, koja je radi prostranih državnih granica bila postala preskupom, dolazilo je konjaništvo. Ali su konjanici, koji već sada upotrebljavaju oklope, trebali za svoje konje prostrane pašnjake. Držati konja ili četu konjanika mogao je u tim prilikama samo veliki posjednik, koji je raspolagao razmjerno prostranim površinama. Time što je veliki posjednik na takav način izvršio prema državi skupocjenu zadaću, otkupio je sebi povlasticu, da bude pošteđen od poreznih vlasti. Ili, bolje, budući da je prevladao običaj, osobito u balkanskim zemljama, u Po-

dunavlju, u Egiptu, da se porez plaća u naravi, odračunavaju se vrijednosti predane stvari, hrane ili nošiva ili druga davanja, od činovničke plaće: Valentinijan I. ide čak tako daleko, da zabranjuje potraživanje poreza u novcu u onim krajevima, gdje su se proizvodili predmeti ili namirnice, koje su bile od koristi za vojsku i za uzdržavanje državnih službenika. Uzrok toga prijelaza nije teško pogoditi: oko polovine IV. stoljeća gradske su uprave na cijeloj liniji propale. Uzalud dolaze carevi povjerenici (curatores), na nadgledaju gradske financije. Uzalud se poduzimlju sve oštrije mjere protiv članova gradskog senata, koji jamče za porez. Ljudi bježe iz toga reda (ordo decurionum), jer pripadnost k njemu dovodi do zatvora i do ropstva. Sada se država obraća drugima, prije zapostavljenim redovima, koji su organizirani u korporacijama ili kolegijima trgovaca, moreplovaca, ribara, obučara, zidara, tkalaca. Sada se i tu pojavljuje ono bježanje, ali je državna vlast sa svom oštrinom nastojala to zapriječiti. Gradovi su time postajali tamnicama. Tko je god mogao, išao je na selo i tu je sebi gradio svoju kuću. Bogataši su provodili svoje vrijeme na otvorenom zraku, zajedno sa svojim seljacima, baveći se lovom i posjetima. Taj seoski život, isprekidan kratkim boravcima u gradu, daje karakteristiku života velikaša sve do XVIII. stoljeća.

Velika gospoda nijesu samo u povlašćenom stanju prema državnim vlastima, koje im šalju za porez svoje službenike s preporučnim pismom provincijskog namjesnika, nego i prema svojim podanicima. Porez će platiti samo ovi posljednji u obliku desetine. Istodobno će vršiti svome zaštitniku i gospodaru tlaku. Gospodar je i sudac u imovinskim pa i u porodičnim sporovima svojih podanika. I crkvena sudbenost se vrši na velikim gospodarstvima. Jednom riječju veliki su posjedi postali s vremenom državom u državi. Njihov dom ima pravo azila: državne vlasti ne smiju protjerati zlikovca ili bjegunca s njihovih dobara. Već je god. 328. Konstantin morao priznati, da u rimskoj državi ima ljudi, koji jedva još slušaju pretorijanskog prefekta i cara. U Teodozijanskom kodeksu ima čitav niz odredaba protiv običaja ilirskih velikih posjednika, da siromašnije seljake upravo primoravaju na to, da se utječu pod njihovu zaštitu.

I ne će biti daleko vrijeme, kad će ta velika gospoda naći svoju korist u tome, da se sama na svoju ruku sporazumiju s barbarima i da naprosto napuste stvar carstva.

Pored kmetova i seoskih robova, sakupljenih sa svih strana i uvrštenih u cenzorske popise, gdje su pored, to jest ispod imena gospodara kao pripisani (adscripticii), postojala je dosta brojna grupa slobodnih seljaka. Sudeći po natpisima najviše ih je bilo u Podunavlju, ali nema sumnje, da ih je bilo u dosta velikom broju i u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka. Za njih je država priredila t. zv. seosku zajednicu. Ta slobodna sela zovu se u krajevima latinskog jezika »vici«, u krajevima grčkog jezika »metrokomije«. No i njima je

zabranjeno napuštati svoju zemlju. I premda su bili slobodni, ipak su, budući da nijesu imali gospodara, pripisani samoj seoskoj zajednici. Car Antemij im god. 468., po egipatskom primjeru zabrani, da prodaju svoju zemlju tuđincu. A Teodozij II. naredi god. 425., da kupac u slučaju kupnje tuđe imovine preuzme i one zemlje, koje su bile zapuštene kao neplodne (adiectio ili epibolé).

Poslije Dioklecijanove reforme nastaje promjena u značaju riječi »census« i »tributum«. Dok je census značio popis svih poreznika, tako da je već samim tim popisom bila zasnovana porezna dužnost, tributum je značio ukratko sam porez. Kasnije znači census porez na glavu, dok je tributum značio uglavnom porez od zemlje. Ta se promjena očituje osobito u franačkim vrelima VI. stoljeća i može se utvrditi iz historije Grgura od Toursa. Isti taj značaj imaju izrazi »census« i »tributum« u ugovoru između Hrvata i Kolomana, t. zv. »pacta conventa«.

§ 9. Goti i Hrvati.

God. 375. smatra se početkom velike seobe naroda. Te su godine Visigoti postigli od pograničnih rimskih vlasti, da ih naseljuju u krajevima južno od dunavske obale, jer su bili hunskom provalom protjerani iz svoje dotadašnje postojbine. Odnos, u koji su stupili Visigoti, nije bio nov za rimsko pravno shvaćanje. Već su u vrijeme Tiberija duž Porajnja pojedine plemenske skupine postigle od rimskih pograničnih vlasti, da budu naseljene duž državne granice s dužnošću, da ih u slučaju potrebe brane od neprijateljske najezde. Tako su Batavljani bili zbog svoje vojničke dužnosti oslobođeni od svakog poreza, a u vojsci su bili preuzeli, da služe na granici sve do Italije. Na istočnom poprištu nijesu imali nikakve obaveze.

Između Visigota i rimskih pograničnih vlasti došlo je međutim do nesuglasice, kad su ove potonje zatražile, da im Visigoti plaćaju census, jer su došli na rimsko zemljište kao molioci. Posljedica toga je bila bitka kod Jedrena, u kojoj je car Valens zaglavio. Od tog vremena su Visigoti išli po Grčkoj, i njihov kralj Alarik pristade na svršetku ipak na ugovor s rimskom državom, stupivši s njom u odnos saveznika. Kao saveznik, foederatus, dobio je čak zapovjedništvo svih vojnih sila u Iliriku i nosio naslov »magister militum per Illyricum«. S time su mu podređene sve gradske posade s njihovim tribunima. Kao nosioci izvršne vlasti imali su Visigoti pravo na »hospitalitas«, pogošćivanje u pojedinim gradovima, kakovo su pravo imali i rimski vojnici i časnici. Pitanje je, da li je već onda izvršena predaja svih državnih zemalja i zgrada novim nosiocima izvršne vlasti. Svakako nije teško vjerovati, da su se porezi u obliku desetine plaćali sada samom Alariku, odnosno njegovim pratiocima, koji su, isto kao i pratioci rimskih prefekata i zapovjednici većih odreda nosili naslov »comes« i »dux«.

Ta visigotska vladavina nije trajala dugo, jer već početkom V. stoljeća vidimo Alarika u Italiji, gdje je nakon pohoda na Rim preminuo. Jordanes nam pripovijeda, da su Alarikovi nasljednici sklopili s carstvom ugovore, po kojima im je pod istim uvjetima kao Ilirik, ustupljena rimska Španija.

Drugi je slučaj zaposjednuća Ilirika nastupio time, što je Odoakar po nalogu, primljenom iz Carigrada, krenuo protiv Rima i zbacio zapadnoga cara Romula Augustula i njegova oca Oresta, koji je bio prisvojio patricijski naslov. Maldhus nam saopćuje, da se je poslije Odoakrove pobjede rimski senat obratio caru Zenonu s prijedlogom, da Odoakru priznaje naslov patricija, jer je samo on vrstan obraniti Italiju od barbara. Da je Odoakar, zahvaljujući svojem vojničkom aparatu, zauzeo svu državnu imovinu, o tome nema sumnje, jer jedan ravenski papir svjedoči o nekoj njegovoj darovnici, koja se tiče zemalja na Lastovu i Mljetu (Lastovo se u toj listini zove Augusta).

Kad je Odoakar izrazio namjeru, da okruni za zapadnoga cara svoga sina Thelu, otpremi Zenon protiv njega kralja Ostrogota Teoderika. Teoderik, koji je bio podignut na štitu kao gotski kralj, vladao je sada zapadnim Ilirikom i Italijom. O njegovoj vladavini imamo dovoljan materijal za prosuđivanje njegovih odnosa prema domaćem stanovništvu. Sudeći po mnogobrojnim njegovim izjavama bilo mu je mnogo do toga, da bude u dobrim odnosima s velikim posjednicima rimske Dalmacije. Njegove naredbe upravljene Osvinu, Koloseju i Fridibadu pokazuju njegovu težnju, da rimske ustanove ostanu posve netaknute. Promjenu vlasti htjeli su kmetovi upotrijebiti za svoju korist, ali je Teoderik izdao stroge naredbe, da se nipošto nema dirati u stare zakonske ustanove.

Što se tiče ilirskih krajeva Teoderikova je vlast obuhvatila s jedne strane rimsku Dalmaciju s Liburnijom i Savijom sa središtem u Saloni. Drugo upravno središte bilo je Sirmij. Pod njim su bili Srijem i krajevi oko Singiduna. Namjesnik je nosio naslov »comes«-a. U njegovim rukama je bila cjelokupna vojnička, odnosno izvršna vlast. U građanskim poslovima comes je sudio Gotima i u mješovitim parnicama Gota i Romana, dok je rimskim provincijalcima sudio rimski »princeps«, koji je imao paziti da stare ustanove postanu netaknute. To dvojako suđenje bilo je prouzročeno time, što se Goti nijesu ni mogli ni htjeli podrediti pravnim propisima, zasnovanim, u ilirskim krajevima, na običajima, dok je opet bilo nemoguće tražiti od domaćih ljudi, da se podrede gotskim pravnim načelima. Tako se je razvio sistem personalnih prava, koji je bio od tolike važnosti na zapadu.

Sva je prilika, da je još pod gotskom vladavinom dovršena katedrala u Saloni. Nije sigurno, da li su tu ili u staroj bazilici održana dva salonitanska sinoda od god. 530. i 533.

Prvi salonitanski sabor otvoren je 15. lipnja 530. god. Predsjedao mu je salonitanski nadbiskup Honorij. Kao sufragani salonitanske crkve spominju se zadarski

biskup Andrija, rabski Ticijan, sisački Ivan, cavtatski Fabricij (episcopus ecclesiae Epidauritanae), skradinski Konstantin, naronski Marcel, a uz njih se spominju Andrija biskup bestuenski, valjda municipija Bestoe ili Bistue vetus kod Zenice u Bosni, i Viktor, biskup crkve »martaritanske« (ecclesiae Martaritanae). Šišić misli, da je to Kotor. Iz tih imena se vidi, da je salonitanska dijeceza točno obuhvaćala cijelu gotsku Dalmaciju sa Savijom i valjda s Liburnijom, i da se tako potpuno pokrivala s upravnom jedinicom, koju je ustanovio Teoderik. Predmetom rasprave te prve sinode bila je prezaduženost biskupije u Bistue vetus, a ta je sprječavala svako pomaganje sirotinje. Otud se vidi, da je ekonomsko stanje u onim krajevima bilo tako oskudno, da ne samo što vjernici nijesu mogli uzdržavati crkvu, nego je ova bila prisiljena, da se brine za njih. Sabor je odlučio, da nijedan svećenik ne smije zadužiti crkvu, kojoj pripada, a ni sam nadbiskup nije smio toga učiniti, a da nije prije pomnjivo ispitao, da li se može ova mjera ikako mimoići. Posebne su odredbe prihvaćene u pitanju ređenja svećenika. Osobito se je imalo paziti, da svaki svećenik i redovnik ostane na svom mjestu i nikako ne napušta svoju službu.

U drugom saboru, koji se sastao u Saloni 4. svibnja 533. god., došla je do izraza briga za to, što je salonitanska dijeceza bila odviše prostrana, te se je vijećalo o tome, kako bi se najbolje mogla podijeliti. Svakako se smatralo potrebnim, da se osnuju tri nove biskupije. Jedna je imala dobiti svoje sjedište u Sarsenterum, valjda Aržanu, druga u Muccuru, valjda Makarskoj, a treća u mjestu Ludrum, koje se po svoj prilici nalazilo, kako Klaić tvrdi, u današnjem selu Biskupiji blizu Knina. Zahtjev bistuenskog biskupa, da mu se biskupija podijeli u dvoje, kako bi se mogla lakše i uspješnije upravljati, nije se ispunio. Sva je prilika, da je ratno stanje, koje je nastupilo malo iza toga i započelo baš u Dalmaciji, osujetilo izvršenje tih odluka.

Rat, što ga je god. 535. započeo car Justinijan I. protiv Ostrogota, trajao je punih 19 godina; pače su pojedine gotske posade davale otpora još god. 563. Prvi uspjesi Justinijanove vojske dali su odmah god. 535. povoda Justinijanovoj noveli br. 11, u kojoj javlja Katelijanu, nadbiskupu u Justinijani Primi, da je podvrgao njegovoj vlasti i krajeve sjeverno od Dunava.

Povratak Dalmacije i Italije pod carsku vlast nije ispunio nade ni očekivanja stanovništva, koje je toliko težilo za povratkom starih vremena. S jedne strane su vojske Justinijanove bile sastavljene ponajviše od plaćenika iz različitih krajeva, koji su s narodom postupali okrutnije nego li Goti, a baš su Dalmacija i Posavina bile nekoliko puta poprištem teških borba. Pošto je s teškom mukom izvojštio pobjedu, htio ih je Justinijan još čvršće vezati uza se time, što je pokušao da ih u zakonskom pogledu izjednači s ostalim carstvom. Zato je t. zv. pragmatičkom sankcijom htio uvesti za Italiju i Dalmaciju svoj novi zakonik. Još prije toga, po prilici god. 540. ili 541., izdan je carev edikt, koji je proglasio, da se imaju tu odmah primijeniti Pandekta i Kodeks. Pragmatička je sankcija od god. 554. dala zakonsku snagu i Justinijanovim novelama. Uprava je dakako morala biti izmijenjena i dobiti vojnički karakter, s tim više, što su ti krajevi bili i te kako izloženi neprijateljskoj najezdi. Dosta je spomenuti, da su već prije svršetka gotskog rata Slaveni prispjeli u okolinu Salone. U tim prilikama je teško vjerovati, da su građanske vlasti mogle vršiti dalje svoju predašnju sudbenost. Naprotiv sve govori za to, da su baš vojničke vlasti dobile odlučnu prevagu. Njihova moć se nije mogla znatno razlikovati

od moći gotskih comesa. Zvao se pojedini vojni sudac magister militum ili dux, odnosno u gradovima tribunus, imao je suditi aktivnim vojnicima i pripadnicima plaćeničkih odreda, među koje su spadali i pobijeđeni Goti, dok su građanski namjesnici, iudices, sudili ostalom stanovništvu, koliko se nije parničilo s vojničkim licima. (Cod. Iust. I, 27, 2).

Promjena, koja je nastupila u Dalmaciji s povratkom rimske vlasti, pokazala se je dosta brzo u svojim neugodnim stranama. Od siromašnog stanovništva tražili se užasno visoki porezi. U Justinijanovu kodeksu vidimo nekoliko primjera, kako izaslanici iz Ilirika traže, neka carske vlasti odustanu od utjerivanja tributa.

Prestanak gotske vlasti značio je u biti za Ilirik i Italiju pravu katastrofu. Goti su naime bili još jedina sila, koja je još bila vrsna braniti Ilirik od Avara i Italiju od Langobarda.

Isprave pape Grgura I. dopuštaju nam, da sebi stvorimo dosta jasnu sliku o utjecaju, što ga je crkva dobila na polju uprave baš poslije Justinijanovih ratova.

U tim odlučnim trenucima stoji crkva odlučno na strani carstva. Sama pragmatička sankcija izdana je na izrično traženje pape Vigilija. No i carstvo je, u svojoj financijskoj oskudici, crkvi namijenilo zadaću, koju ovdje ne smijemo pustiti s vida, kako ne bi krivo shvatili ulogu, što su je imali pape prilikom dolaska i utvrđenja pravnog položaja Hrvata i prilikom njihove kasnije preorijentacije.

U prvoj knjizi Justinijanova kodeksa određena su neka posebna jamstva za očuvanje crkvene imovine. Ono, što je pripadalo crkvi, uživalo je posebnu zaštitu ne samo iz pobožnosti, nego i radi toga, što je crkvi bila povjerena zadaća nadzornog organa za kontrolu javne uprave. Nije uzalud područje crkvene uprave bilo točno odmjereno tako, da se pokrivalo s područjem svjetovne uprave. Svaka dijeceza je morala imati, baš kao u svjetovnim, i u crkvenim poslovima svoga vikara. Tako je dijeceza istočnog Ilirika imala kao svoga vikara solunskog nadbiskupa, koji je sve do god. 726., to jest do borbe oko svetačkih ikona, stajao pod papinom jurisdikcijom. Isto je tako položaj biskupa u gradskoj i u provincijskoj upravi skopčan s nekom ulogom nadzornog organa. U gradovima je biskup zajedno s uglednim građanima birao općinske vlasti, gradskog defenzora i gradskog oca (pater civitatis). Defenzor je branio pojedince, gradski otac cijelu općinu od prekomjernih zahtjeva vojničkih, političkih i poreznih vlasti. Zajedno s odborom trojice čestitih građana imao se biskup od vremena do vremena uvjeriti, da li ima dovoljno namirnica u gradskoj žitnici, da li su vodovodi, kupatila, mostovi, gradske zidine, tržišne mjere i tegovi u propisnom stanju. Svaki put, kad su gradske vlasti imale predati svoje zvanje onima, koji su imali preuzeti općinsku upravu, bila im je dužnost, da svoje račune predadu na uvid i odobravanje gradskom biskupu. Biskupova je dužnost bila voditi brigu o siromasima, zarobljenicima i robovima i braniti ih, ako je to ustrebalo, pred sudskim i poreznim vlastima.

Često je sam car tražio od duhovnih vlasti, da mu označe osobe, koje bi bile najprikladnije za vršenje neke javne službe. Biskup je naime ne samo prisustvovao preuzimanju službe sa strane novog službenika, nego je imao pravo u svako se doba uvjeriti o tome, da li taj zbilja vrši točno i propisno svoju dužnost. Kad je god bila u toku neka parnica, bilo je slobodno biskupu pregledati spise i iz njih se uvjeriti, da li je sve tijekom parnice izvršeno onako, kako su to tražili propisi. Uvijek mu je u slučaju, da je nešto nepovoljno primijetio, slobodno, da to javi

samome caru. Pače je mogao intervenirati u građanskim parnicama i tražiti, da mu se spisi predadu na uvid. Ako su stranke bile sporazumne, mogao je biskup naprosto preuzeti sudske spise i parnicu riješiti sam na svoju ruku. Često se je dešavalo, da su sami provincijalci, koji se nikako nijesu mogli sporazumjeti s državnim organima, tražili od biskupa, da ih zastupa pred vlastima. Ako je u parnicama jedna stranka bila duhovno lice, sudio je o tom sporu lično sam biskup. Kad je upravni ili sudski organ ostavljao službu, imali su svi njemu povjereni stanovnici pravo, da kroz pedeset dana poslije njegova odstupa iznesu pred biskupom svoje molbe i žalbe. A što je biskupu davalo najveću važnost pred svjetovnim vlastima, bila je njegova zadaća, da oglasi nove zakone i carske naredbe svake nedjelje i svakog svetačkog dana s glavnog žrtvenika u crkvi prilikom nedjeljnih ili svetačkih misa. Isto tako su se prilikom službe Božje oglašivale i naredbe i upute cara ili dvorskih vlasti pojedinim namjesnicima ili carskim službenicima. Osobito je radi odsutnosti nosioca carske vlasti u Rimu bila od velike važnosti uloga rimskoga pape. Papa je naime zastupao državu ne samo u unutrašnjim, nego i u izvanjim poslovima. Papa je naime ne samo posredovao za ugovore sa stranim vladaocima, nego je u slučaju potrebe sam stupio u akciju kao ugovorna stranka, jer je Carigradu bilo do toga, da se izravno ne veže u poslovima, u kojima su bili važni državni interesi.

Od trenutka, kad je papa Grgur I. stupio na vlast (3. rujna 590.), vidimo ga u stalnom dopisivanju s carskim vlastima ne samo u Italiji, nego i u Istri i u Dalmaciji. U tim se dopisima spominju pretorijanski prefekt za Ilirik, prokonzul za Dalmaciju, namjesnik Istre i pojedini gradski tribuni. Papina preporuka je, bar što se tiče Grgura I., bila od velikog utjecaja. Državni dostojanstvenici su naime osjećali, da se nalaze pod stalnom paskom nosioca duhovne vlasti i da papine pritužbe mogu biti od dalekosežnih posljedica. Ali od još veće važnosti je bio papin ugled prema inozemstvu. Veze, što ih je Rim podržavao putem svojih biskupa, služile su u velikoj mjeri državnoj politici, s tim više, jer je crkva bila u ono vrijeme potpuno odana rimskoj državi. Tako je papa mogao na osnovi obavještenja iz krajeva, zaposjednutih od Langobarda, prosuditi, s koje bi strane mogla nastupiti opasnost za rimsku provinciju. Šta više papa se je sam na svoju ruku sporazumijevao s langobardskim kraljevima. To su činili ne samo Grgur I., nego i njegovi nasljednici, među kojima možemo odmah istaknuti Ivana IV., Agatona, Ivana VIII. i Ivana X.

No, ako su pape i vršili opsežnu kontrolu u pitanjima unutrašnje uprave i zastupali rimsku državu prema inozemstvu, to nije mijenjalo činjenice, da ih je car ne samo u svjetovnim, nego i u duhovnim pitanjima smatrao svojim podređenicima. Već je sama organizacija crkvenih sabora išla za primjerom rimskih provincijskih sabora, koji su uvijek počimali s vršenjem nekog pobožnog obreda. Car je zastupao mišljenje, da odluke crkvenih sabora nemaju pravne valjanosti, dok ih on ne potvrdi (Iustin. novela 131). Pače je u teodozijanskom kodeksu (XVI, 2, 15) predviđena mogućnost, da car poništi zaključke pojedinog crkvenog sabora ili da traži njihovu izmjenu. Isto je tako izbor pojedinog biskupa, pa i samoga pape bio bez pravne kreposti, dok izabrani nije bio potvrđen od državne vlasti. Kako se vidi iz spisa pape Grgura I. (IX, 11), papa nije smio podijeliti plašta ni biskupima ni metropolitu, a da nije zato zatražio i postigao carevu privolu. Poslije papina izbora zapisnik se izbornog čina imao poslati samom caru, koji je svoj pristanak izjavljivao time, što je povratio bez prigovora izborne spise. Tom je prilikom sam papa morao plaćati državnoj vlasti taksu za potvrdu (Liber pontif. 146), kao što su tu taksu plaćali i drugi biskupi. Car je sebi pridržavao pravo, da pojedinog biskupa, pa i samoga papu skine s položaja i naredi novo popunjenje time ispražnjene biskupske, odnosno papine stolice. Šta više car je zastupao stajalište, da se bez njegova izričitog ovlaštenja uopće nema održavati crkveni sabor: tako su poništene odluke lateranskog sinoda, jer se je sastao, a da zato nije zatražen carev pristanak (Migne, Patrologia graeca XC, 146).

Taj se položaj crkve prema državi morao ovdje istaknuti, jer ćemo samo na osnovi toga moći sebi stvoriti jasnu sliku o načinu, kako se je s papinim posredovanjem zasnovao odnos Hrvata prema carstvu.

O dolasku Hrvata i njihovu doseljenju u rimsku Dalmaciju imamo naime samo jedno vrelo: djela Konstantina Porfirogeneta. Sudeći po njemu pozvao je nakon avarske najezde car Heraklij u pomoć protiv Avara s jedne strane Hrvate i Srbe, a s druge Bugare. Hrvati su se odazvali carevu pozivu, osvojili nakon višegodišnjeg rata rimsku Dalmaciju i pokorili Avare i Slavene, koji su se tu nalazili. Poziv je upravljen Hrvatima i Bugarima svakako poslije god. 629., jer je do te godine Heraklij boravio u Aziji. Osvojenje Dalmacije nije dovršeno, kako se čini, prije god. 632. Tek poslije toga je Heraklij, sudeći po Konstantinu Porfirogenetu, zatražio papino posredovanje za posebnu misiju, upravljenu Hrvatima. Misija je dovela do sklapanja formalnog ugovora između carstva, zastupanog po papi, i hrvatskog vođe Porge. Papa je kao carev zastupnik pristao na to, da se Dalmacija, koja je po rimskom shvaćanju još uvijek činila sastavni dio rimskog teritorija, doznači Hrvatima za boravak. Hrvati su opet priznali cara kao svoga vrhovnog gospodara i obećali, da ne će voditi rata ni na kojoj strani i da će braniti, u slučaju da budu napadnuti, Dalmaciju protiv svakog neprijatelja.

Taj opis događaja nije naišao na vjerovanje, premda je Englez Bury, svakako jedan od najboljih poznavalaca Konstantina Porfirogeneta, zastupao mišljenje, da je Konstatin u tima svojim navodima naprosto »reproducirao hrvatsku predaju« (reproduce Croatian tradition).

Nije bez zanimljivosti istaknuti, da se tok događaja u rimskoj Dalmaciji sve do pojedinosti podudara s tokom događaja u donjem Podunavlju. U isto vrijeme, kad je, poslije avarsko-slavenskog poraza pred Carigradom (626.) upravljen poziv Hrvatima, da krenu u rimsku Dalmaciju, išao je poziv Bugarima, da krenu protiv Avara u donjem Podunavlju. Posredničku ulogu kod Hrvata je imao preuzeti rimski papa, a onu kod Bugara carigradski patrijarh. Jednom i drugom crkvenom poglavici doznačena je tom prilikom novčana svota, koja je navodno imala služiti za otkupljivanje rimskih zarobljenika, a u stvari, da se zadobiju Hrvati s jedne, i Bugari s druge strane.

No, dok je patrijarh carev nalog smjesta izvršio i postigao od bugarskog vođe Kubrata potpuni pristanak uz carstvo, u Rimu kao da nije bilo iste pripravnosti ili iste mogućnosti. Heraklijev nalog, upravljen papi Honoriju, nije odmah izvršen. Papa je malo iza toga preminuo, a car je, na vijest o tome, odnosno njegov namjesnik, ravenski egzarh Isacij, dao metnuti pečate na papinu riznicu i, nakon kratke vladavine pape Severina, podignut je na stolicu sv. Petra Dalmatinac Ivan IV., koji je otpremio Hrvatima misiju opata Martina. Da je ta misija imala neki uspjeh, vidi se po tome, što su Hrvati, po svoj prilici odmah iza toga, krenuli u rat protiv Langobarda u Italiji.

Da li je odmah Ivanu IV. pošlo za rukom sklopiti formalan ugovor s Hrvatima, nije sigurno. Sudeći po Konstantinu Porfirogenetu prošao je između dolaska Hrvata i njihova ugovora s carstvom neki vremenski razmak. Dok su naime Hrvati došli u Dalmaciju pod Porginim ocem, ugovor je sklopljen tek za samoga Porge. To nam daje naslućivati mogućnost nekoga vremenskog razmaka, koji je može biti, obuhvatio vrijeme od vladavine pape Ivana IV. do vladavine pape Agatona.

Isto tako je prema pripovijedanju Tome Arhiđakona vjerojatan neki vremenski razmak između dolaska Hrvata i njihova ugovora s Bizantom. Pošto su Salonitanci, kako hoće Toma, pobjegli iz svojega porušenog grada na susjedne otoke, nađe se među njima neki Sever, koji ih nagovori, da se vrate i sklonu u Dioklecijanovu palaču. To su i učinili i novom naselju dali ime Split. No, kad su htjeli izaći iz svog skloništa, navališe na njih »neke gotske poglavice«, ali su se smirili, pošto su dobili iz Carigrada otpis, upravljen samim Gotima, da puste građane na miru. Carskim otpisom je postignuta samo obustava neprijateljstva. Ali, kad je nastupio mir, to jest, pošto je sklopljen formalan ugovor između Bizanta i Hrvata, počeše se Splićani družiti sa Slavenima, trgovati s njima, stupati s njima u bračne veze i sklapati s njima prijateljstva. Tomim izraz »pace inita« dopušta dakle vjerojatnost formalnog ugovora između Hrvata i Bizanta. To odgovara potpuno iskazima Teofana i patrijarha Nikifora, koji tvrde, da je poslije bezuspješne navale Arapa na Carigrad god. 677. došlo do velikog broja ugovora sa svim narodima, koji su se nalazili duž bizantske granice.

Za jedan se barem od ovih ugovora pouzdano misli, da je sklopljen s posredovanjem pape Agatona, i to za ugovor s Langobardima. Mogućnost je stoga tu, da je isti papa Agaton vršio posredničku ulogu i u ugovoru između carstva i Avara. No, ako je Bizant s posredovanjem pape Agatona sklopio ugovor i s Langobardima i s Avarima, trebalo je prije toga, da bude načistu, kamo su imali spadati Hrvati, da li u bizantsku, da li u avarsku, odnosno langobardsku interesnu sferu. Otuda, što su Hrvati kasnije odbacili svoje veze s Bizantom, proizlazi, da su te veze sklopljene prije. A to je vrijeme moglo biti, kako to naslućuje Dümmler, samo oko god. 678., jer je u to vrijeme došlo do sporazuma između Bizanta i Hrvata, po kojemu je ovima ostavljen posjed zauzetih krajeva uz uvjet priznavanja bizantske vrhovne vlasti.

§ 10. Odnos Hrvata prema Bizantskom carstvu.

Ugovor, sklopljen s papinim posredovanjem između Bizanta i Hrvata, sastojao se dakle od tri točke.

U prvoj je Hrvatima doznačena kao nova postojbina rimska Dalmacija. To proizlazi iz riječi Konstantina Porfirogeneta: »Po odredbi samoga cara su se Hrvati, izbacivši Avare iz ovih krajeva, nastanili na istim mjestima, gdje i sada stanuju«. Zemlja je doznačena Hrvatima ne samo za boravak, nego da oni njome vladaju pod okriljem i vrhovništvom Bizantskog carstva. S tim se bez sumnje ima misliti, da su Hrvati upravljali tom zemljom, i da su svi stanovnici Dalmacije morali njima plaćati porez i vršiti njima kao svojim gospodarima tlaku.

Druga je točka ugovora bila u tome, da su Hrvati preuzeli dužnost braniti povjerenu im zemlju protiv svakog neprijatelja. Nema sumnje, da je s tom obavezom bila skopčana, dosljedno rimskom pravu, i povlastica, da Hrvati ne će u doznačenoj im zemlji, a s obzirom na to, da su je imali braniti protiv neprijatelja bizantske države, biti dužni plaćati poreza.

Treća točka ugovora proizlazi iz prve i druge. Budući da su Hrvati priznali bizantsko vrhovništvo i obavezavši se, da će braniti Dalmaciju od neprijatelja carstva, proizlazila je iz te dužnosti dalja obaveza, da ne će voditi rata sami na svoju ruku, nego će živjeti u miru sa svima svojim susjedima. Položaj Hrvata prema carstvu odgovarao je dakle u punoj mjeri položaju rimskih saveznika (foederati) prema Rimskom carstvu. A položaj saveznika je svakako pretpostavljao postanak nekoga formalnog saveznog ugovora, u kojemu su saveznici dali svoju vjeru (foedus) za to, da će prema carstvu ispuniti neke vojničke dužnosti.

Jordanes tvrdi isto tako za Visigote, da su sklopili s Carigradom ugovor o savezništvu (foedus). Da mogu izvršiti tu savezničku dužnost, morao im se svakako osigurati neki prihod od zemlje. A taj im je prihod dolazio otuda, što su dobili Španiju i što su, dobivši je, ne samo uzeli državne zemlje kao svoje, nego utjerivali od stanovnika desetinu i tražili od njih vršenje javnih radova. U zemlji, koju su tako zauzeli, bili su Visigoti samo »hospites«, gosti. Ali je ta »hospitalitas« značila trajno, a ne, kako bi se moglo misliti, prolazno gostoprimstvo. Pa kao što su stanovnici jednoga kraja imali dužnost pod carstvom, da daju stan i hranu vojničkoj posadi i državnim službenicima, isto su tako stanovnici Španije, odnosno Dalmacije imali dužnost, da daju stan i hranu Visigotima, odnosno Hrvatima. Hospitalitas je bila izvršena time, što je saveznik dobio na uživanje cijelu jednu rimsku provinciju. U toj provinciji su došljaci, u ovom slučaju Hrvati, u početku imali pravo, da se hrane od prihoda zemlje, da dobiju vojne stanove i da budu opskrbljeni svim potrebnim za vojnike i konje. Da se oslobode te dužnosti, koja je bila zasnovana na otpisu careva Honorija i Arkadija od god. 398., Rimljani su, tvrdi se, ustupali došljacima treći dio zemlje.

To ustupanje trećine zemljišta teško da je odgovaralo rimskom shvaćanju. Poznato je naime iz Cezarove povijesti galskog rata (I, 31), da je Ariovist, kad je sklopio ugovor savezništva sa Sekvancima, tražio od njih najprije trećinu i, kad je njegova vojska bila brojnija, dvije trećine sekvanskoga zemljišta.

Isti postupak je zabilježen za Ostrogote. I oni su poradi toga, što su preuzeli navodno obranu Italije, tražili od urođenika, da im se ustupi stanoviti dio zemljišta. Pače su i poslije uništenja svoje države imali bogato i moćno plemstvo, koje je još uvijek držalo u rukama svoje posjede i nije trpjelo, da bude naprosto pregaženo. A vidi se i po mnogobrojnim navodima iz Marinijevih ravenskih papira i natpisa iz VI. stoljeća, da su nekoji pripadnici ostrogotske narodnosti nosili zvučne naslove (viri clarissimi, illustres, magnifici, sublimes), da je nekima priznat naslov magistra militis (Trasarik), provincijskih namjesnika u Napulju (Sindula), u Kampaniji (Godiskalk), u Istri (Gulfar), da je Vilijar bio ravenski arhiđakon i imao posla s Dalmacijom, da je pače Vinigildov sin postao papom pod imenom Pelagija II. To su Ostrogoti, koji su očuvali svoje plemstvo, svoje naslove i svoje zmlje, kako se vidi iz Marinijevih papira (118.—119.) potpisivali gotskim slovima. Da li su sačuvali, da li su uopće imali posjeda u rimskoj Dalmaciji, nije nigdje zabilježeno. Ali je svakako dosta značajno, da su Ostrogoti veoma uporno vodili rat baš u Dalmaciji, sve dok su opće mogli ras-

polagati vojskom i flotom. Nije stoga daleko pomisao, da su imali u dalmatinskim krajevima svoje posjede i svoje povlastice, i da su im posjedi i povlastice sačuvani, kao i u Italiji.

Sve to govori za mogućnost, ako i ne odmah za vjerojatnost, da su Hrvati, kad su iz Dalmacije protjerali Avare, došli prema urođenom stanovništvu u isti odnos, u kojem su se nalazili, prije njih, Ostrogoti.

Ovdje se mogu ukratko još zabilježiti, a odmah i pobijati prigovori, koji su podignuti protiv vjerojatnosti poziva cara Heraklija i protiv vjerojatnosti priznavanja bizantske vrhovne vlasti s hrvatske strane.

No, ako je točno, da su Hrvati, prije nego što su došli u rimsku Dalmaciju, boravili neko vrijeme u Koruškoj, ništa lakše, nego da su dobili poziv preko Venecije. Mantova je naime bila u bizantskim rukama još god. 603. S druge strane je u Istri tvrđava Justinopolis, kasniji Kopar (Capodistria), podignuta god. 571., uspješno odoljela kroz cijelo vrijeme do Karla Velikoga svim navalama Langobarda i Avara. Opitergium (Oderzo) se je držao do god. 640. A odavle je vodila cesta preko današnjeg Trbiža (Tarvisija) do Celovca (Virunuma).

S druge je strane prigovoreno protiv tvrdnja Konstantina Porfirogeneta, kako su Hrvati uopće mogli pristati na to, da se podrede Bizantu, kad su sami bez tuđe pomoći osvojili rimsku Dalmaciju i tu se definitivno nastanili. No ne smijemo zaboraviti, da su Hrvati izvojštili svoje pobjede u ratu protiv Avara, to jest protiv neprijatelja bizantske države. Te su ih pobjede međutim baš malo poslije toga dovele u sukob s Langobardima oko Beneventa i u sjevernoj Italiji. U Koruškoj je pak vojvoda Walluch, za kojega se tvrdi, da je bio Hrvat, držao pograničnu stražu protiv Avara i Langobarda. Za organizaciju koruške krajine zna se doduše tek od god. 650. Ali nam Pavao Đakon priopćuje, da je langobardski kralj Grimoald stupio u savez s avarskim kaganom, i da je tom prilikom friaulski vojvoda Lupus podlegao Langobardima nakon četverodnevne borbe. Njegov sin Arnerit pobježe zatim u Korušku, da odavle donese pomoć svome ocu. Ime Walluch dolazi nam od Fredegara. Možemo li reći, da je to iznakaženi oblik riječi »Vuk«? Ako je to slučaj, onda bi lako moglo biti, da su Walluch ili Vuk, vojvoda koruške krajine, i Lupus ili također Vuk, vojvoda friaulski, jedna te ista osoba. Ta za friaulskog vojvodu ili valjda hrvatskog vođu sudbonosna bitka odigrala se je god. 663. A baš te iste godine pada bizantska ofenziva protiv Langobarda, to jest protiv onog istog kralja Grimoalda, koji je kao vojvoda beneventski bio zbacio s prijestolja miroljubivog Ariberta, koji je definitivno bio doveo Langobarde pod okrilje rimske crkve. Sam car Konstant II. (641.—668.) iskrcao se s vojskom u Tarantu i podsjednuo Benevent. Njegova namjera, da osvoji cijelu Italiju, nije međutim imala uspjeha, i tako je Hrvatska bila naprosto otvorena langobardskim i avarskim navalama. Bizanska stvar je bila u očajnom stanju. U Italiji je sam car

ubijen god. 668. od zavjerenika u Palermu. Avarsko slavenska bujica je sada krenula preko Dunava ravno prema Solunu. A sam je Carigrad bio ugrožen od Arapa. Od 670. do 677. god. Carigrad se nalazi u istoj opasnosti kao u Heraklijevo vrijeme. Ali se je stanje stvari odjednom potpuno izmijenilo: Arapi su protjerani grčkom vatrom i Solun oslobođen od avarsko-slavenskog pritiska. Ljudi su bili pod dojmom, da se čudo odigralo pred njihovim očima. Otuda sveopća težnja za izmirenjem. U Carigradu se kao na dogovor javiše, kako tvrdi Teofan, odjednom izaslanici Arapa, Langobarda, Avara, Slavena, kraljeva, knezova, vojvoda i plemenskih poglavica sa sjevera i zapada. U to doba spadaju, kako je već naglašeno, dva važna ugovora, jedan s Langobardima, a drugi s Avarima. Prema Langobardima su povučene definitivno granice. Sva je prilika, da je isto učinjeno i prema Avarima. To znači dakle, da je baš godine 677. ili kasnije pala odluka o sudbini Hrvatske. God. 663. bijahu podlegli zajedničkoj navali Langobarda i Avara. Sva je prilika, da nijesu mogli propustiti ovu zgodu, koja im je omogućila povratak rimske Dalmacije u cijelom njima doznačenom opsegu.

Ali ni to se nije dalo postići bezuvjetno. Vjerojatnost govori za to, da su se Hrvati u zamjeni za to, što je avarski kagan obećao, da će poštivati hrvatski teritorij kao i bizantski, morali odreći za svu budućnost onih zemalja, koje su god. 663. bili izgubili u borbi protiv Langobarda i Avara, to jest protiv bizantskih neprijatelja. I kao što su Hrvati morali obećati, da ne će ratovati sami na svoju ruku, to jest da ne će polaziti u pomoć svojoj braći u Koruškoj u slučaju, da budu napadnuti od Avara, morali su po svoj prilici i Avari obećati Bizantu, da se ne će više pačati u njegove odnose sa Slavenima, kako su to bili učinili prilikom navale na Solun (678.).

Posljedice toga ugovora mogu se ustanoviti i na bizantskoj i na avarskoj strani. Prema Koruškoj su Avari nastupali odrješitije: stvari će ići kasnije tako daleko, da će Karantanci zatražiti bavarsku pomoć, pa time žrtvovati i svoju samostalnost. Na bizantskoj strani će carevi imati odriješene ruke prema Slavenima: poslije god. 678. izvršuje se čitav niz ugovora između carstva i pojedinih plemena, koja su se obvezala, da će plaćati danak i da će davati carstvu pomoćne čete. Ti ugovori nose tehnički naziv »pakton«, latinski »pactum«. Što se Hrvata tiče, takav je ugovor vezan, čini se, uz ličnost pape Agatona. Agaton je podrijetlom Grk sa Sicilije, iz krajeva, gdje se bilo nastanilo dosta dalmatinskih izbjeglica. Nije isključeno stoga, da je pitanje izbjeglica imalo svoj utjecaj na sadržaj ugovora, koji je sklopljen oko god. 678. Uvjeti, pod kojima su Hrvati pristali na ugovor s Bizantom, dosta su dalekosežni. Hrvati su se naime, kako se čini, naprosto odrekli svoje nezavisnosti. Jer su time, što su se obvezali, da ne će ratovati za svoj račun i da će braniti svoju zemlju jednako kao i granice carstva, preuzeli neke dužnosti ne samo prema carstvu i Avarima, nego i prema

stanovnicima dalmatinskih gradova. Ta se pretpostavka potvrđuje navodima Tome Arhiđakona: pošto je mir potpisan, dobili su dalmatinski građani otpis dvojice careva, — tu dolaze u obzir Konstantin IV. i Justinijan, koji su zajedno carevali god. 681.—685., — i knezovi Slavena i Gota su se dobrovoljno tim odredbama pokorili.

Takvo prikazivanje događaja dopušta, da stvorimo sebi jasnu sliku o pravnoj konstrukciji odnosa, koji je nastao između Hrvata i Bizanta. Zauzeće rimske Dalmacije nije dakle zasnovano više na osvojenju, nego na carskoj odredbi. Hrvati su sada, isto kao Visigoti, Burgundi, Franci, Odoakrovi i Teoderikovi drugovi, zaposjeli svoju novu postojbinu kao saveznici i kao gosti (hospites). Domaće stanovništvo ne samo da im se pokorilo pod prijetnjom sile, nego i radi toga, što je to odgovaralo zapovijedi, izdanoj od samoga cara.

Ali time, što to naseljavanje nije prolazne, nego trajne naravi, i što su doseljeni Hrvati dobili izvršnu vlast i zajedno s njom pravo, da slobodno raspolažu rimskom državnom imovinom, nastao je sasvim posebni odnos između Hrvata i Bizanta, koji je imao drugačiji oblik, ako se stvar promatrala s unutarnje, a drugačiji, s izvanjske strane. Utvrđenje tog dvojstva je od velike važnosti, jer se isto dvojstvo u državnopravnim odnosima pojavilo i u kasnijoj vezi između Hrvatske i ugarskoga kralja.

Kada je naime Odoakar zauzeo Italiju, dobio je naslov rimskog patricija. Italija je dakle kao područje Odoakrove patricijske vlasti bila sastavni dio samoga carstva. Ali je Odoakar bio u isto vrijeme kralj svih Germana na području Italije. Kao kralj je bio posve suveren.

Isto je dvojstvo postojalo i u odnosu između Teoderika i Bizanta. Teoderik je bio, kao i Odoakar, carski patricij i, dosljedno tome, carski namjesnik Italije. Ali je opet kao kralj Ostrogota bio prema Carigradu posve samostalan vladar.

Nema nikakva razloga, da drugačije tumačimo odnos između hrvatskog vojvode ili kneza i Bizanta. Po bizantskom shvaćanju je hrvatski vladalac bio svakako namjesnik rimske Dalmacije i dobivao, bar u kasnije vrijeme, naslov carskog patricija. Ali prema svome narodu bio je vladalac i gospodar.

Taj se odnos može prikazati i na drugi način. Dok su naime Odoakrovi drugovi, Ostrogoti, Franci, Burgundi bili rimski saveznici, dok su tako stajale jedna prema drugoj dvije ravnopravne ugovorne stranke: saveznik i car, s druge je strane opet to unutarnje dvojstvo odgovaralao prema inozemstvu jednom jedinstvu. Carstvo i njegovi saveznici su naime prema inozemstvu nastupili kao jedna jedinstvena pravna ličnost.

Isto se tako može prikazati odnos između Hrvatske i Madžarske, kako proizlazi iz nagodbe od god. 1868. Hrvatska i Madžarska su, glasom te nagodbe, stupile u međusobnu vezu. One su kao ugovorne

stranke dva potpuno ravnopravna pravna lica. Ali su to samo u unutarnjem odnosu. U odnosu prema Austriji i prema inozemstvu su Madžarska i Hrvatska sačinjavale jedinstvo zemalja, podloženih kruni sv. Stjepana.

No, ako taj odnos Hrvata prema Bizantu tumačimo samo kao savez, opet nije time pogođena u cjelini jezgra ovog pitanja. Saveznički naime odnos pretpostavlja dva različita teritorija, koji su prema inozemstvu sačinjavali samo konvencionalnu, ali ne stvarnu jedinicu. U odnosu Hrvatske prema Madžarskoj Hrvatska je uvijek teritorijalno odijeljena od Madžarske. Ugovor god. 1102. (pacta conventa) sklopljen je doduše između Kolomana i dvanaest hrvatskih plemena, ali je odmah na početku toga ugovora zajamčen hrvatskim plemenima nesmetani posjed onog teritorija, što su ga imali u svojim rukama zajedno sa svojim ljudima. A posebna teritorijalna individualnost Hrvatske nije od god. 1102. pa sve do god. 1918. nikada prestala postojati, premda su Madžari pokušavali oslabiti njezin značaj time, što su htjeli uvesti madžarski jezik u hrvatske škole i u hrvatsku upravnu službu.

U odnosu između Hrvata i Bizanta stoje stvari znatno drugačije. Tu ne može uopće biti govora o hrvatskom teritoriju, jer, po bizantskom shvaćanju, toga teritorija uopće nije bilo. Kao ugovorna stranka prema Bizantu nastupilo je sedam hrvatskih plemena bez ikakve teritorijalne veze. A tek im Bizant daje tu teritorijalnu vezu time, što im doznačuje mirno posjedovanje teritorija rimske, to jest svoje vlastite Dalmacije. Bizant daje dakle krvnoj zajednici hrvatskih plemena teritorijalnu podlogu, dok su Madžari samo postojeću već teritorijalnu podlogu našli i priznali.

Što se tiče socijalnog značaja dolaska Hrvata, sve govori za to, da se taj nije bitno razlikovao od socijalnog značaja zaposjednuća rimske Španije po Visigotima i rimske Galije po Francima i Burgundima, odnosno zapadnog dijela balkanskog trupla po Ilirima. Ono, što je promijenjeno, bila je ličnost gospodara zaposjednute zemlje. Prema velikoj seljačkoj masi, koja je otprije bila nastanjena, ostali su skoro netaknuti stari odnosi. Samo su hrvatska plemena bila nosioci vlasti. Tko je pripadao jednom hrvatskom plemenu, bio je prema tome plemić. A kod Hrvata je, kako je zgodno primijetio Krišković, politički i državni narod bilo samo plemstvo. Kad su u sredovječnoj Hrvatskoj municipiji, gradovi, slobodni kotari, cehovi i druge povlašćene staleške korporacije dobivale kraljevu povlasticu, dobivale su to na osnovi pretpostavke, da su pravno izjednačene s ličnošću hrvatskog plemića, da su »una persona nobilis«. Personae nobiles su naime po takvom shvaćanju, jedini nosioci prava i mogu kao takovi sklapati ugovore, izborne kapitulacije s kraljem, priznati ga za svoga vladaoca i postići od njega, da njima kao suverenim ličnostima prizna u svojoj krunidbenoj diplomi njihova stara prava.

Sredovječna Hrvatska, kako se je razvila iz tog ugovornog stanja s Bizantom, bila je već po svom početku skupina država u državi. A svaka je od tih državica imala svoje financije, svoje posebno zakonodavstvo, svoju zatvorenu sudbenost. A u toj užoj zajednici, gdje je plemić bio u isto vrijeme sudac, vojskovođa i gospodar, i gdje su opet seljaci bili dužni u svojoj povezanosti prema zemlji davati desetinu i vršiti tlaku, nije s dolaskom Hrvata nastupila promjena, nego je naprosto trajao dalje onaj odnos, koji je prije seobe Slavena postojao između rimskih »possessores« i njihovih kmetova i »adscripticija«. Hrvati su dakle, kako to zgodno opisuje Toma Arhiđakon, naprosto sebi podčinili urođenike i tražili od njih vršenje onih istih obveza, koje su prije postojale prema rimskim posjednicima.

No jesu li ti posjednici protjerani sa zemlje? Sudeći po Tomi Arhiđakonu reklo bi se, da nijesu. Hrvati su samo zauzimali one zemlje, koje nijesu imale otprije svoga gospodara. To znači, da one zemlje, koje su imale svoga gospodara, nijesu uopće bile oduzete. Zemlju su dakle izgubili samo oni, koji su sa zemlje pobjegli. To odgovara u potpunoj mjeri dvojakoj vrsti sačuvanih nam činjenica. S jedne strane to odgovara kontinuitetu ustanove rimskog kolonata i sredovječnog kmetstva; s druge strane to odgovara tvrdnji Konstantina Porfirogeneta, da su Hrvati zaposjeli Dalmaciju na osnovi ugovora a ne putem osvajalačke najezde.

No, nastavlja dalje Toma Arhiđakon, pošto su Hrvati zavladali rimskom Dalmacijom, postupali su kruto prema svojim podređenicima. U čemu je bila ta krutost, nije Toma pobliže označio. Ali se po svemu čini, kao da je mogla biti baš u tome, da su Hrvati tražili od seljaka striktno vršenje onih obveza, koje su vršili i drugdje. Sudeći naime po kasnijem stanju stvari, seljaci su u Hrvatskoj davali desetinu crkvi, desetinu gospodaru i vršili su tlaku, koja se sastojala u tome, da su radili za gospodara dva dana u nedjelji. No ako se je u zemlji, zauzetoj od Hrvata, to jest u rimskoj Dalmaciji, vršila ona ista podjela kao u Italiji, Franačkoj i Španiji, onda je davanje dviju desetina i vršenje tlake dvaput u nedjelji potpuno odgovaralo tropodjeli polja. Hrvati su, sudeći po tome, dobili, kao i Visigoti, Ostrogoti, Burgundi, trećinu zemlje kao svoje dobro. Na toj trećini su kmetovi vršili tlaku kroz vrijeme, koje je odgovaralo točno trećini nedjelje, to jest dva dana. U rimskoj su Dalmaciji dolazile dakle prilikom doseljenja Hrvata do primjene naredbe careva Honorija i Arkadija od god. 398.

Na kakav su način, nakon početne unutrašnje borbe došli na zemljištu, zauzetom od Hrvata, do primjene rimski zakoni, to će se vidjeti u idućem poglavlju.

Doba bizantske prevlasti traje od 679. do 1180. god. Kroz to je vrijeme bilo međutim nekoliko prekida. Prvi je takav nastupio god.

802., kad su Hrvati pod utjecajem krunidbe Karla Velikoga prvi put odstupili od Bizanta. Bizantska je prevlast pokušala da se povrati u starom obliku pod Zdeslavom, ali je car Vasilij morao pristati na ugovor s Branimirom. Do zbliženja između Hrvatske i Bizanta došlo je u vrijeme kralja Tomislava. Pitanje je međutim, da li je to zbliženje dobilo stari oblik bizantskog vrhovništva. Svakako je u vrijeme kralja Držislava došlo do tjesnije veze, koja je potrajala od 990. do 1073. god., kad je Petar Krešimir IV. prekinuo s Bizantom. Bizantska vlast je opet u usponu poslije god. 1091. Bizantski štićenik, posljednji hrvatski narodni kralj Petar podlegao je doduše u borbi protiv madžarskog kralja Ladislava, ali je Ladislavov nasljednik Koloman mogao trajno zadobiti Hrvatsku jedino tako, što je prihvatio »pacta conventa« i što je stupio u isti odnos prema Bizantu, u kojemu se je prije njega nalazio hrvatski narodni vladar. Pod bizantskom vrhovnom vlašću stoje Madžarska i Hrvatska do 1180. god.

§ 11. Prvo bizantsko doba (679.—802.).

O prvom periodu bizantskog vrhovništva, koji je trajao preko 120 godina, imamo tek oskudne podatke. Tom nedostatku se ne može priskočiti nego dubljom interpretacijom tekstova.

Ako je zbilja, kako se i čini, došlo god. 679. do ugovora između Bizanta i hrvatskog vođe Porge posredovanjem 106-godišnjega pape Agatona, onda možemo bez daljega imati dosta jasan pregled neposrednih posljedica, koje su iza toga nastupile. U prvom redu je time omogućena organizacija gradskih zajednica Kotora i Dubrovnika. S druge strane je tek onda moglo doći do reorganizacije onog dijela Dalmacije, koji je ostao pod neposrednom bizantskom vlašću. A tek od onog vremena je mogao nastupiti »modus vivendi« između Hrvata i dalmatinskih građana, o kojemu ima tragova u tegotnim pregovorima, koji su se vodili poslije ahenskog mira (811.).

Tom prilikom se moramo povratiti na pasus Tome Arhiđakona, u kojem spočituje Hrvatima, da su postupali dosta kruto s urođenicima, osobito u pitanju seljačkih odnosa. Nije daleko pomisao, da je konflikt, koji je nastao između došljaka i urođenika, doveo do toga, da su bizantske vlasti smatrale potrebnim, da u tom konfliktu interveniraju. Nije isključeno, da je bizantski agrarni zakon, znameniti »n ó m o s g e o r g i k ó s«, našao svoj povod u potrebi, da se stvori regulativ za uređenje odnosa između došljaka i starosjedilaca. I kao što su za uređenje odnosa između Germana i romanskog stanovništva Španije, Galije i Italije izdane takozvane »leges Barbarorum«, isto tako je izdan i za krajeve, koji su nastanjeni Hrvatima, »nómos georgikós«. Između ovog posljednjeg zakona i zakona pojedinih german-

skih naroda, osobito salijskog pakta, postoji naime ta zajednička crta, da svi ti zakoni obiluju kaznenim propisima protiv poljskih prestupaka i da u pitanju seoskih odnosa nadovezuju na odredbe Teodozijanskog kodeksa. To je značajno za teritorij rimske Dalmacije, jer bi se, ravnajući se po njoj, moralo suditi, da u ovim krajevima uopće nije nikada došlo do primjene Justinijanova zakonika. To ne mora biti čudno, kad promislimo, da je Justinijanov zakonik uveden u Dalmaciju pragmatičkom sankcijom od 554. god. i da je odmah iza toga nastupilo vrijeme slavenskih i avarskih najezda, koje je bilo nepogodno za zakonske promjene. Usto ne smijemo zaboraviti, da su mnoge odredbe Teodozijeva kodeksa zapravo naredbe rimskih careva ilirske narodnosti, koje su se imale primijeniti u prvom redu u samom Iliriku i koje su po svoj prilici sadržavale formulaciju ilirskih pravnih običaja.

»Nómos georgikós« je značajan i zbog toga, što u njemu dolazi do izražaja razlika u načinu obrađivanja, kakva je bez sumnje već u VII. stoljeću bila u rimskoj Dalmaciji. S jedne je strane naime spomenuto područje intenzivnog obrađivanja. To je bila svakako okolina primorskih gradova, koja je poslije mira od god. 679. bila pristupačna samim građanima i koja je sada obrađivana intenzivno, valjda već onda za izvoz vina i ulja. Na tom području je sam gospodar zemlje ulagao znatne novčane svote za agrarne investicije: seljak je stoga morao dati veći dio prihoda: trećinu ili čak polovicu. U unutrašnjosti, gdje sigurnosne prilike nijesu bile najbolje razvijene, zadovoljava se gospodar mnogo manjim dijelom prihoda: osminom, devetinom i čak desetinom. U tom slučaju pada cijeli trošak za ratarske obnove na seljaka, koji može da sam bez daljeg pitanja bira onaj način obrađivanja, koji mu se čini najprikladnijim. Šta više »nómos georgikós« određuje, da se seljak, koji se nalazi već trideset godina na zemlji, nikako ne smije maknuti s nje. To znači, da je vezanost bila uzajamna i da je zemlja bila isto tako vezana uz seljaka, kao što je seljak vezan uz zemlju. Treće područje, koje se izričito ne spominje u »nómos georgikós«, bila je zemlja duž državne granice prema Avarima. Dok je u drugospomenutom području vezanost zemlje prema seljaku jači, pretežni pojam, u pograničnim je krajevima težište okrenuto baš na suprotnu stranu: tu nije zemlja vezana na seljaka, nego je seljak vezan na zemlju. Zemlja ne smije naime nipošto ostati neobranjena.

Da su pogranični krajevi prema Avarima imali posebnu organizaciju, vidi se po tome, što su za njih vrijedili isti zakonski propisi, koji su bili na snazi u drugim pograničnim krajevima rimske države, osobito u krajevima duž rijeke Rajne. U nestašici isplatnih sredstava davala je država graničarima zemlje, da se naplate za svoj trud njezinim prihodima. No budući da je zemlja u tom slučaju imala služiti

samo kao zamjena za vojničku plaću, slijedilo je to, da je mogla služiti samo kao nagrada vojnicima, odnosno da nije nipošto smjela doći u nevojničke ruke. V o j n i č k o d o b r o je dakle moglo doduše nasljedstvom prelaziti od oca na sina, ali samo onda, ako je sin bio u isto vrijeme i borac. No nipošto nije takvo dobro smjelo doći u ženske ruke. To pravo nasljedstva, ograničenog na mušku lozu, vrijedilo je za pripadnike hrvatskih plemena, ali je vrijedilo i za salijske Franke, koji su također imali čuvati državnu granicu. Ti su »fundi limitrophi« ostajali dakle u državnoj svojini i država ih je samo ustupala svojim graničarima.

Te zemlje nijesu ni pod Rimom bile zavedene u cenzorske popise, koji su se čuvali za carstva u tri primjera: od tih se jedan čuvao kod prefekta, drugi kod namjesnika a treći u pojedinim općinama. Zemlje, namijenjene vojnicima rimske države, prešle su s dolaskom Hrvata bez daljega u posjed ovih posljednjih i podijeljene među hrvatska plemena. Ta hrvatska plemena nijesu plaćala poreza, ali to neplaćanje nije proisticalo otuda, što bi Hrvati kao takovi bili oslobođeni od poreza, nego otuda, što te zemlje, oslobođene od poreza, nijesu bile zavedene u cenzorskim spisima, jer su bile namijenjene stražarima državne granice. Ostale zemlje, koje su bile zavedene u cenzorskim spisima, plaćale su dalje porez u obliku desetine, ali ga nijesu više, kao prije seobe Avara i Slavena, plaćale rimskim državnim vlastima, nego samim novim gospodarima kao predstavnicima državne vlasti, a ta je još uvijek bila Rimsko carstvo, ali je u tom svojstvu bila predstavljena po hrvatskim vlastodršcima u istoj mjeri, kao što su gotski, franački i burgundski vlastodršci u Španiji i u Franačkoj zamjenjivali carsku vlast.

U vrijeme hrvatske vladavine sigurno nije više postojala tehnička mogućnost za odmjerivanje poreza. Ali je odnos između hrvatskog došljaka i zemljoradnika bio po svoj prilici posve sličan odnosu, koji se je za kasnijeg carstva razvio između bogataša i siromašnih seljaka. Bogataši su preuzeli zaštitu ovih potonjih i dobivali desetinu, odnosno tražili vršenje tlake. Iste su zahtjeve sada podigli pripadnici hrvatskih plemena prema urođenim seljacima.

Konstantin Porfirogenet tvrdi, da je rimska Dalmacija odmah u vrijeme seobe naroda postala pravom pustinjom. Stvar je međutim vjerojatna samo, koliko dolaze u obzir veliki posjednici. Ali, što se seljaka tiče, samî su osvajači nastojali, da ih svakako zadrže na zemlji. Pače se zna za Avare, da su pozivali seljake, neka samo vrše poljski rad, obećavajući im, da će od njih tražiti još manje, nego su tražili od njih Rimljani.

Zemlja nije dakle, sudeći po tom, posve opustjela. Samo su pobjegli s nje doseljeni elementi, rimski kolonisti, koji nijesu bili urođenici. Oni, koji nikako nijesu pristali na to, da ostave zemlju svojih

otaca, bili su domaći ljudi, Iliri ili Tračani, a ti dobrim dijelom uopće nijesu govorili latinski. Romanski živalj je dakle u unutrašnjosti bio dosta rijedak, premda su mu se tragovi sačuvali duboko u unutrašnjosti, pače u samoj Posavini i čak u negdašnjoj rimskoj Panoniji. Posljedica je toga bila, da do romanizacije Hrvata uopće nije došlo ni moglo doći. Već u svojoj zakarpatskoj postojbini oni su se pomiješali sa Slavenima; sada su, čineći razmjerno malobrojnu grupu usred slavenske mase, primili jezik svojih podanika.

Pored seoskog zakona (nómos georgikós), koji je izdan za krajeve, nastanjene od Slavena, i sadržavao uglavnom stare zakonske propise kasnoga Rimskoga carstva u novoj redakciji iz druge polovine VII. stoljeća, — nije isključeno, da je oglašen baš neposredno poslije mirovnog ugovora od 679. god., i pomorski zakon Bizantskog carstva, takozvani »n ó m o s n a u t i k ó s«. I tu se opaža trag starog zakonodavstva, ali se vidi, da su prometne prilike pretrpjele znatnu izmjenu. Istodobni dolazak Slavena i Arapa u područje Bizantskog carstva i njihovo istodobno brzo prilagođivanje pomorskim običajima ilirskih, odnosno feničkih urođenika, dovelo je do velike nesigurnosti u pomorskom prometu. Zato su bile od potrebe opsežne mjere opreznosti. U pomorskom su zakonu do pojedinosti navedeni propisi, koji su išli za tim, da se smanji opasnost plovidbe ne samo za lađara i za mornare, nego osobito za trgovce, koji su svoju robu dali prenositi preko mora i koji su često s robom putovali. Osobita je pažnja posvećena različnim ugovorima pomorskog zajma, unajmljivanja zapremine lađe ili ugovorima o prijenosu robe ili putnika. Između brodarstva i karavanske trgovine po prednjoj Aziji bilo je dosta sličnosti. Zato su se odredbe o dijeljenju opasnosti i štete u pomorskom prometu često ravnale po odredbama karavanskog prometa. Bizantski je pomorski zakon dobrim dijelom prihvaćen u zakonodavstvu pojedinih gradskih statuta, koji upotrebljavaju iste grčke izraze kao bizantsko pravo. Tako su u dubrovačkom statutu sadržani propisi o unajmljivanju brodske zapremine (entega) i o pomorskom udruživanju.

Uređenje pravnih odnosa tijekom posljednjih desetljeća VII. stoljeća urodilo je drugim važnim plodom, a to je reorganizacija dalmatinskih gradskih općina. Kad je 805. god. pošla Karlu Velikom deputacija dalmatinskih gradova, predvođena zadarskim duksom Pavlom i biskupom Donatom, bila je dalmatinska provincija posve uređena. Sva je prilika, da je to uređenje omogućeno mirom, koji je zaključen između carstva i Hrvata. Neke tamne legende potvrđuju to mišljenje. Za Dubrovnik se misli, da mu je organizacija gradske općine došla do svoje završne faze oko god. 717. Čini se, kao da je površina nove gradske tvorevine podijeljena između prvih naseljenika, oko 120 porodica, koji su sada činili gradsko plemstvo ili vlastelu. Samo u vanrednim slučajevima i u dalekim vremenskim raz-

macima pošlo je pojedincima za rukom, da tijekom 1100-godišnjeg trajanja dubrovačke općinske organizacije dospiju u gradsko plemstvo. Sva je prilika, da je oko istog vremena i pod istim pretpostavkama došlo do organizacije i kotorske gradske općine. Dubrovčani su svakako smatrali kotorsku vlastelu ravnopravnom svojoj, jer su 1379. god., kad je nekoliko kotorske vlastele tražilo utočište u Dubrovniku, bez daljega primili Kotorane u red svoje gradske vlastele. U Kotoru su se izbori za gradske vlasti vršili svake godine 23. travnja, o danu sv. Jurja, dok su se izbori u Dubrovniku vršili 29. rujna, o Miholju.

Pravno stanje, koje je nastupilo ugovorom od 679. god., nije na oko pretrpjelo nikakve promjene sve do god. 799. Te je godine naime franačka vojska pod zapovjedništvom friaulskog markgrofa Eriha pretrpjela strahovit poraz od Hrvata kod Trsata — znak, da su Hrvati još onda držali s Bizantom protiv Franaka. Do preokreta je došlo između 800. i 802. god. Premda je stvar slabo ispitana, zanimljivo je ogledati, što je sve moglo pridonijeti toj preorijentaciji dalmatinskih Hrvata.

Pristupajući tom pitanju ne smijemo zaboraviti, da je ugovor između Hrvata i Bizanta imao kao posrednika uvijek rimskog papu, bio to Ivan IV. ili Agaton. Hrvati su bez sumnje znali, da se ugovor sklapa s Carigradom. To se jasno vidi otud, što su primali, kako svjedoči Toma Arhiđakon, zapovijesti iz Carigrada i nijesu se usuđivali (non fuerunt ausi) tih zapovijedi ne izvršiti. Ali je Hrvatima kršćanstvo doneseno dosta rano iz Italije. Kad je naime papa Stjepan II. dao god. 754. sakupiti iz montekasinskih spisa podatke o benediktinskim zajednicama u našim krajevima, našlo se je, da je bilo benediktinskih samostana u Panoniji (Cibalae, Antianae, Himasu, Scarabantia, Vindemona, Arlaps, Tacianus, Artabindo), u Istri (Teriestre, Pola), i u Dalmaciji (Pons Ciluri, Biludium, Lausinium, Saluntum). Za ta mjesta se zna, da Cibalae znače Vinkovci, dok se Pons Ciluri nalazio na cesti, koja je vodila iz Solina u Duvno. Bez sumnje je u Dalmaciji bio dosta osjetljiv i grčki utjecaj. Čitav niz dalmatinskih crkava posvećen je maloazijskim ili sirijskim svecima. Pače je u Carigradu postojao samostan, posvećen sv. Dalmaciju, za koji nije valjda pogriješeno reći, da je bio duhovni rasadnik za svećenstvo iz naših krajeva.

Sukob oko svetačkih ikona prouzročio je međutim s latinske strane veliku reakciju protiv grčkog utjecaja. U početku je došlo u Dalmaciju i Italiju veliko mnoštvo protjeranih grčkih kaluđera. Njihov je broj bio tako velik, da su se crkveni sinodi u Italiji održavali na latinskom i na grčkom jeziku. Ali baš u tom trenutku, još prije polovine VIII. stoljeća, došlo je do latinske reakcije. Oprečnost između rimske stolice i Carigrada zauzela je tako oštre mjere, da je car Leon III.

oduzeo papi sudbenost u istočnom Iliriku, to jest u krajevima Povardarja i Pomoravlja, gdje se onda govorio jedan romanski jezik: rumunjski. Baš oko toga vremena je Leonov sin i nasljednik Konstantin V. protjerao iz Carigrada redovnike iz samostana sv. Dalmacija i sam samostan pretvorio u vojni stan. Da nađe nekakvo utočište u toj borbi, obratio se papa za pomoć franačkom kralju Pipinu, što se u Carigradu smatralo kao neprijateljski čin prema samoj rimskoj državi, pa čak i kao veleizdaja. Papa je morao sada očekivati, da će njegova sudbenost biti ukinuta i u zapadnom Iliriku, to jest u Dalmaciji i Hrvatskoj. I da tu opasnost ukloni, da stanovništvo zapadnog Ilirika, to jest Hrvate i Romane primorskih gradova veže za svoju stvar, poslužio se papa sada Benediktincima.

Benediktinci su sada, da suzbiju grčki utjecaj, polazili s jedne za nas ljude XIX. i XX. stoljeća osobito zanimljive strane: pozivajući se na njihov nacionalni osjećaj. Prema bizantskoj težnji, da sve Slavene podredi svome caru i svojoj crkvi, nastupaju Benediktinci u svome svojstvu pobornika rimske stolice baš sa suprotnog stajališta: da se imaju štititi ne samo latinsko obilježje Italije i cijelog evropkog Zapada, nego i nacionalne osobitosti Gota, Franaka i, kako se čini, Slavena. Vjerojatnost govori naime za to, da su benediktinske zajednice baš u tim prvim vremenima nastupile kao branitelji ne samo narodnosti, nego i vladalačkog ugleda.

No sa svim tim nijesu se hrvatski knezovi rimske Dalmacije još dali oglušiti svojoj vjernosti prema Carigradu. Da ih pokoleba u toj svijesti, nastupio je događaj od zamašne važnosti: krunidba Karla Velikoga za zapadnorimskog cara.

§ 12. Krunidba Karla Velikoga i njezine posljedice.

James Bryce kaže, da je krunidba Karla Velikoga ne samo najvažniji događaj srednjega vijeka, nego jedan od onih događaja, za koje se može reći, da bi bez njih historija čovječanstva primila sasvim drugi izgled.

Rimsko carstvo nije naime nikada bilo nešto drugo nego najstrože jedinstvo. Ako je nekada i bilo došlo do neke podjele između dva ili tri suvladara, pače do Dioklecijanove tetrarhije, nije to još značilo, da se je carstvo raspalo u dvije ili tri ili čak četiri različite države. Od brojnih podjela, koje su bile izvršene od vremena Sule i Marija, posljednja je bila svakako podjela Teodozija Velikoga između dva sina: Honorija za Zapad i Arkadija za Istok. U toj podjeli je Honorij dobio Zapadni Ilirik, to jest Dalmaciju i Panoniju. Da je zapadna država bila propala, to nije do toga vremena nitko ni mislio, jer se je do pape Leona III. i do krunidbe Karla Velikoga polazilo sa stajališta, da je cjelokupnost rimske države opet povraćena pod Justinijanom i da nije nikada više prestala.

No ako je rimska država kao politički subjekt i bila uvijek jedna cjelina, ona to nije više bila s kulturne i nacionalne strane. Poslije Heraklija je naime država primila sve više grčko nacionalno obilježje. Stvar se je za neko vrijeme mogla i ne osjećati. Ali su borba oko svetačkih slika, emigracija grčkih kaluđera u Italiju, sve jača težnja cara, da zavlada, sve jača papina, da ne bude nadvladan, morale na svršetku dovesti do sloma i do odluke pape Leona III., da uspostavi zapadno carstvo, koje je navodno god. 476. prestalo postojati. Juridička fikcija obnove zapadnorimske države je stoga odgovarala jednoj političkoj i nacionalnoj potrebi. U biti je međutim ta krunidba, gledana sama po sebi, značila veoma malo. Karlo Veliki nije time dobio nove zemlje. Države Franaka i Langobarda su ostale uvijek netaknute. Prema Rimu je Karlo bio, uvijek kao i prije, carski patricij. O tome, da se stvori jedno novo carstvo cijelog zapada, nije nitko ni sanjao. Ali, ako se moglo govoriti o obnovi zapadnorimske države, to je imalo svakako značiti u prvom redu obnovu njezinih starih granica. A te su bile skoro postignute. Britanija i Španija, osim Barcelonske marke, bile su doduše izvan obnovljenog carstva. Ali, i tu je bilo valjda težište političke zamisli Leona III.: državi Karla Velikoga trebalo je dodati još Zapadni Ilirik. Od tog je teritorijalnog kompleksa Panonija bila već došla pod franačku vlast s padom avarske države. Sada je još trebalo samo to, da pod franačku vlast dođe i Hrvatska.

Je li krunidba Karla Velikoga bila zbilja s papine strane samo manevar, sredstvo političke agitacije, da se zadobiju Hrvati? Stajale stvari kako mu drago, nema sumnje, da su Hrvati zbilja odmah iza Karlove krunidbe ostavili Bizant i prešli odlučno na franačku stranu. A skoro u isto vrijeme ustaju i Slaveni u Grčkoj osobito u Peloponezu protiv Carigrada. Potpomognuti od Arapa ustrajali su u svojem ustanku sve do god. 811., t. j. dok su pregovori, koji su se vodili između cara Nikifora i Karla Velikoga obećavali, da će doći do nekog rezultata. U isto je vrijeme Bizant napadnut i s treće strane: bugarski kagan Krum navali na Sofiju, koja je god. 809. pala u njegove ruke. Zatim će Krum krenuti do pred Carigrad i zadati Bizantincima nekoliko grubih udaraca, dok je caru Leonu V. Jermeninu, pošlo g. 813. za rukom, da ih potuče kod Mesembrije.

U ahenskom miru, koji je sklopljen odmah iza tog uspjeha, došlo je do razgraničenja između države Karla Velikoga i Bizantskog carstva. Hrvatska dođe od Gvozda do Cetine pod vrhovnu vlast Karla Velikoga. Venecija i dalmatinski gradovi, koji su, god. 804.—805. napustili Bizant i prešli pod franačku vlast, povraćeni su istočnom caru. Do čudnovate podjele je došlo u Istri: dok je u političkom pogledu pripala u cjelini državi Karla Velikoga, stajao je bizantski dio Istre, a to su bili primorski gradovi, pod crkvenom vlašću gradeškog patrijarha Fortunata i carigradske patrijaršije. Tek je mantovski sinod od 829. god. učinio kraj tom protuslovlju između poli-

tičke i crkvene pripadnosti Istre: cijela je Istra došla sada pod vlast Akvileje, koja je upravljala u crkvenom pogledu i Hrvatskom.

Pod kojim je uvjetima hrvatski knez prešao na franačku stranu; da li je tom prilikom došlo do formalnog ugovora i da li je dalmatinskoj Hrvatskoj zbilja zajamčena ona nezavisnost, koju je imala pod bizantskim vrhovništvom, o tome nema nikakva podatka. Ali vjerojatnost govori za to, da je do takva ugovora zbilja došlo i da je dalmatinska Hrvatska, koja se je tako sjajno proslavila u bici kod Trsata (799.), priznala vrhovnu vlast franačke države uz dosta povoljne uvjete. Inače bi uporna privrženost dalmatinskog kneza Borne prema sinu Karla Velikoga, Ludvigu Pobožnom, bila posve neshvatljiva.

Da su pritom benediktinci vršili važnu posredničku ulogu, o tome nema sumnje. Sama njihova pojava morala je značiti za Hrvatsku veliki moralni preokret i početak nove aktivnosti. Antagonizam, koji je u starom vijeku dijelio Rimljane od Grka, a zapadnjake od istočnjaka u srednjem, došao je bez sumnje do izražaja u preorijentaciji Hrvatske poslije krunidbe Karla Velikoga. Kontemplativnoj naravi istočnih kaluđera, koji su do tog vremena utjecali na Hrvate, suprotstavila se je praktična narav latinskih redovnika. Dok su prvi upotrebljavali slatke riječi i upravljali ljude unutrašnjem životu, osvajali su drugi zemlju kukom i motikom. Njihov konkretni rad je znao svakako buditi smisao za konkretne političke ciljeve. K tomu je dolazio utjecaj gospodarskog blagostanja u državi Karla Velikoga, koji se je pripisivao dobrim dijelom vrednoći benediktinskih pionira.

No koliko bi god bila blizu pomisao, da su benediktinci odmah u drugoj polovini VIII. stoljeća utjecali sa svom intenzivnošću na Hrvatsku, stvari ipak pokazuju mnogo sporiji razvitak. U početku se drže knezovi dalmatinske Hrvatske svojih iz svog ugovora s Bizantom primljenih načela. Dalmatinska Hrvatska se je onda prostirala samo od rijeke Raše u Istri do rijeke Cetine, pružajući se prema istoku, kako Šišić misli, do rijeke Vrbasa i preko njega u srednjem i donjem toku dalje na istok prema rijeci Bosni. Glavni je grad Nin, obnovljen od samih Hrvata na rimskim temeljima nekadašnje Aenone. Naziv ove oblasti je »Dalmatia atque Liburnia«, a isti je naziv bio u upotrebi u vrijeme ostrogonskog kralja Teoderika. Područje se je njezino skoro potpuno pokrivalo s područjem rimskih krajeva, koji su imali svoje središte i svoj zajednički sabor ili konvent u Skardoni. Za isto područje od Vinodola do Duvna je pop Dukljanin imao naziv Bijele Hrvatske.

Kao prvi kršteni hrvatski knez spominje se na jednom natpisu s krstionice u ninskoj stolnoj crkvi, koja je prenesena u Mletke, oko god. 800. Višeslav. Pod njegovom vladavinom kao da je podignuta crkva sv. Križa u Ninu, na kojoj je uklesan natpis župana Godeslava.

Nije isključeno, da je povodom krštenja Hrvata po franačkim misionarima osnovana ninska biskupija. Njezina posveta franačkom svecu Aselu mora da je izvršena u vrijeme oko ili odmah poslije ahenskog mira (813.). Isto takve posvete političkog značaja izvršene su poslije povratka Zadra i Kotora pod bizantsku vlast time, što je u Zadru podignuta crkva sv. Anastazije iza njezina prenosa (811.) i u Kotoru crkva sv. Tripuna poslije god. 809.

Višeslavov nasljednik i valjda sin jest Borna »dux Dalmatiae et Liburniae« (821.), poznat zbog svoga držanja prema ustanku Ljudevita Posavskog. Hrvatskom je knezu moralo onda biti do toga, da se svakako drži franačke strane, jer se je baš onda radilo o tom, da se povuku granice između područja dalmatinskih gradova, koji su ahenskim mirom povraćeni pod bizantsku vlast, i dalmatinsko-hrhrvatske kneževine, a valjda i o tom, da se utvrde granice između područja hrvatske i dalmatinske crkve. Na molbu dalmatinskih Romana otpremio je čini se, car Leon V. Jermenjanin (813.—820.) Ludvigu Pobožnom u Ahen početkom 817. god. izaslanstvo glede utvrđenja tih granica (legatio ... erat de finibus Dalmatarum, Romanorum et Sclavorum). Kad je to izaslanstvo bilo prisiljeno, da se vrati ne postigavši nikakva uspjeha, i kad je drugo bizantsko izaslanstvo, koje se pojavilo u kolovozu te godine na franačkom dvoru, naprosto otpušteno, riješeno je pitanje zemljišnog posjeda gradova Zadra, Trogira i Splita prema unutrašnjosti »via facti«, to jest po stvarnom posjedovnom stanju. Konstantin Porfirogenet naglašuje u vezi s tim događajima, da su dalmatinski građani izloženi time gotovoj oskudici i prisiljeni, da za svoju prehranu obrađuju svoje posjede na jadranskim otocima. Tu se međutim sukobiše s Neretljanima, koji su vladali krajevima između rijeke Cetine i Neretve.

Oslabljenje bizantske mornarice, koja nije mogla braniti jadranske vode od Arapa (827.), dovelo je dalmatinske gradove i Veneciju do toga, da su se god. 840. naprosto odrekli bizantske zaštite i postali samostalnima. Postoji pače velika vjerojatnost, da je Venecija tom prilikom, ako ćemo praeceptum Lotharii tumačiti kao ugovor o predaji, priznala franačku vrhovnu vlast. Kao franački štićenik započela je Venecija sada ratovanje protiv Neretljana, dok se je dosta brzo sporazumjela s nasljednikom Bornina nećaka Vladislava (821. do 835.?), Mislavom (835.?—845.?).

Do promjene je došlo poslije Mislavove smrti, kad je istim teritorijalnim područjem, kneževinom Dalmacije i Liburnije, zavladao Trpimir. On ne nosi naime, kao i Borna i valjda Bornini neposredni nasljednici, naslov kneza Dalmacije i Liburnije, nego naslov hrvatskog kneza po Božjoj milosti (dux Chroatorum munere divino).

Kad su Hrvati pod knezom Višeslavom prešli 802. god. na franačku stranu, moglo je kod njih vladati mišljenje, da se nijesu iznevjerili svome ugovoru sklopljenom god. 679. s rimskom državom, jer

je Karlo Veliki nosio od Božića god. 800. naslov zapadnog rimskog cara i jer mu je taj naslov priznat s bizantske strane u ahenskom miru (813.). Zato je valjda ostao netaknut naslov kneza Dalmacije i Liburnije, koji je bio na snazi pod Ostrogotima, a valjda i kroz cijelo vrijeme od 679. do 802. god. — No, oko polovine IX. stoljeća nije bilo više razloga, da se čuva državnopravni pojam, koji nije više odgovarao stvarnosti. Je li Trpimir u tom pothvatu potpomognut bio od benediktinaca? Gradnja crkve i samostana blizu Klisa mogla bi značiti, da jest. U listini od 852. god. označen je Lotar kao kralj Italije. Izraz »po Božjoj milosti« opet je svjedočanstvo za to, da je Trpimir proveo unutrašnju reorganizaciju hrvatske države sasvim na svoju ruku.

Trpimirovo djelo je prekinuto međutim odmah iza njegove smrti. Njega nije naime naslijedio nijedan od njegovih sinova (Petar, Zdeslav, odnosno Mutimir), nego je od 864. do 876. god. vladao Domagoj, očito član druge jedne porodice, kojoj se zemljišni posjed jamačno nije nalazio između Trogira i Splita kao Trpimirovićima, već negdje drugdje, možda oko Knina (Šišić). Ivan Đakon daje Domagoju naslov »Sclavorum princeps«, ali nije isključeno, da je Domagoj opet uspostavio onu državnopravnu vezu, koja je postojala prije Trpimirova pothvata s franačkom državom. Prilikom podsade grada Bari vojevao je naime Domagoj protiv Arapa kao vazal cara Ludviga II. I budući da je baš onda vlast Bizanta bila u porastu radi snažnog uspona Vasilija I. (867.—886.), osnivača makedonske dinastije, pridružili su se Bizantu ne samo dalmatinski gradovi, nego i Venecija.

Iza prvog prekida franačke vrhovne vlasti pod Trpimirom preuzeli su borbu protiv franačkih pristalica njegovi sinovi. Redom se pojavljuju: Petar, ubijen po svoj prilici već u vrijeme kneza Domagoja, Zdeslav, koji je dobio svoju investituru u Carigradu, i napokon Mutimir, koji je kneževao kao stari čovjek od 892. do 910. god. — S Mutimirom je Trpimirova dinastija definitivno zasjela na hrvatsko prijestolje.

Jedno od najtežih pitanja jest odrediti, u čemu je zapravo bio dublji razlog podvojenosti između one stranke, koja se je okupila oko Trpimira i njegovih nasljednika, i one koja je tražila svoj oslon u franačkoj, odnosno njemačkoj pomoći. Pogrješno je svakako svesti tu oprječnost na vjersku orijentaciju. Nema sumnje, da su se Trpimirovići duže vremena držali Bizanta i dosljedno tome morali priznati za Hrvatsku crkvenu sudbenost carigradske patrijaršije. Ali opet ne smijemo zaboraviti, da je to pristajanje uz Bizant izvršeno više iz nevolje, nego li iz političke sklonosti, odnosno iz vjerskih osjećaja. Možda ćemo se jezgri pitanja približiti, ako obratimo bolju pažnju promjeni vladalačkog naslova, koja se prvi put javlja pod Trpimirom.

Trpimirov čin je naime svijesno odustajanje od jedne pravne koncepcije, koja je bila u kreposti kod Hrvata već punih 200 godina. Dok su pređašnji hrvatski knezovi, sudeći po njihovu naslovu, uvijek bili naprosto mandatari rimske države u upravi oblasti Dalmacije i Liburnije, nastupa ovdje Trpimir kao hrvatski narodni vladalac. To je on mogao samo tako, ako je imao na raspolaganju dovoljno jaku vojsku i dovoljno obilatih sredstava za provođenje svoje politike. Nije valjda bez važnosti ovdje istaći, što je već Šišić učinio, da je privredno središte Trpimirove dinastije bilo u primorskim krajevima ispod Velebita između Zadra i Trogira, dok su njegovi protivnici, knezovi Domagoj i Branimir, imali svoje privredno središte više prema Zagorju, oko Knina i u planinskim krajevima prema Gvozdu, današnjoj Petrovoj gori. Time, što je Trpimir podigao benediktincima u toplom Primorju crkvu i samostan, nije valjda bio daleko od zamisli, da provede napredniju, ali u isto vrijeme mnogo strožu privrednu organizaciju. A ta je imala valjda služiti za izvoz, jer je izvoz bio samo sigurno sredstvo, da dobavi hrvatskom knezu potrebita sredstva za učvršćivanje njegova vladalačkog položaja. Protiv Trpimirovih autoritativnih težnja, protiv težnje njegove porodice, da se izgradi do značaja narodne dinastije i da utvrdi jaku hrvatsku monarhiju, bile su dakle uperene težnje njegovih protivnika, kod kojih je jamačno prevladala zamisao, da se nipošto nema vršiti ni najmanja izmjena u starom plemenskom uređenju i starom odnosu hrvatskih plemena prema rimskoj državi. Borba između porodice Trpimirovića i njezinih protivnika mogla bi se ukratko svesti na to, da su Trpimirovići htjeli koncentrirati sve hrvatske energije pod okriljem svoje dinastije, dok su njihovi protivnici težili za tim, da bude očuvana stara hrvatska sloboda plemenskog sustava, oličena u suverenosti starog rimskog konventa Dalmacije i Liburnije, odnosno sabora, na kojem su imali pristupa predstavnici hrvatskih plemena.

Taj svoj politički program htio je Trpimir provesti uz pomoć one organizacije, kojom je raspolagao benediktinski red. Sva je prilika, da je još Trpimirov sin Petar pokušao nastaviti uz istu pomoć očevo djelo. Samo, kad je Petar podlegao u borbi, pokušao je njegov mlađi brat Zdeslav, da postigne isti uspjeh, oslonivši se na pomoć s bizantske strane. Bizant je naime u ono vrijeme bio opet u punom usponu.

No s Bizantom su onda opet držali Venecija i dalmatinski gradovi. Zdeslavova pogibija, koja je dovela do kneževskog položaja njegova protivnika Branimira, značila je u isto vrijeme otvoreno neprijateljstvo između Hrvatske i ovih primorskih općina. Da to neprijateljstvo zapriječi i osigura mir u jadranskim vodama, koji mu je bio od potrebe za provođenje svoje sredozemne politike, pristao je Vasilij I. na to, da posreduje u ugovoru, kojim su Venecija i dalmatinski gradovi prihvatili dužnost, da plate knezu Branimiru i njegovim nasljednicima takozvani »tributum pacis«, godišnju svotu za nesme-

tano trgovanje po jadranskim vodama i, što se dalmatinskih gradova ticalo, za nesmetano obrađivanje zemljišta u gradskoj okolini. Dok je Trpimir povećavanjem i racionaliziranjem proizvodnje išao za tim, da pokrene izvoznu trgovinu prema južnoj Italiji i prema arapskoj Španiji, omogućila je ustanova ovog tributa za mir slobodni razvoj pomorske trgovine Mletaka i dalmatinskih gradova u istom pravcu.

Trpimirov prihvat naslova hrvatskog kneza nije bio valjda bez neke veze s tadašnjom benediktinskom politikom, koja je prema bizantskom vjerskom i nacionalnom ekskluzivizmu isticala ne samo latinski, nego visigotski, franački, njemački, anglosaski narodni osjećaj. Nije stoga isključeno, da je misija sljedbenika sv. Ćirila i Metodija u srpskim krajevima izravna posljedica uspjeha, što su ga imali u Hrvatskoj, barem na Trpimirovu dvoru, sljedbenici sv. Benedikta. Sada, gdje se nacionalni osjećaj pojavljuje na zapadu kao posljedica borbe latinskog Rima protiv grčkog Carigrada, pojavljuje se i u Bizantu težnja za povlađivanjem narodnog osjećaja kod onih Slavena, koji su bili u doticaju s Nijemcima i koji su stoga imali stradavati od njemačkog ekskluzivizma. Nije isključeno, da je taj preokret bizantske politike prema Slavenima učinio, da se je i u Hrvatskoj pojavila struja, koja je protiv njemačke ekspanzije tražila oslon na Carigrad.

§ 13. Tomislav i splitski sabori.

Između Trpimira i njegova drugog sina Zdeslava vladao je s naslovom kneza (dux) Domagoj, poznat i slavan zbog svojih pothvata pred gradom Bari i zbog svojeg nastupa protiv Mletaka. Između Zdeslava i Mutimira, drugog i trećeg Trpimirova sina, vladao je opet s naslovom kneza (dux) Branimir, koji je, maknuvši s prijestolja Zdeslava, doveo Mletke i dalmatinske gradove do toga, da mu plaćaju danak, samo da imaju mira s njegove strane.

Zaustavimo se kod naslova, što ga je papa dao pojedinim hrvatskim vladaocima. Domagoj je nazvan knezom (dux), kao i Branimir. U svojoj jedinoj listini iz god. 892. naziva se Mutimir »divino munere iuvatus Chroatorum dux«. Za njegovu ženu nepoznata imena zabilježen je međutim naslov »comitissa«, kao što je papa dao i Zdeslavu naslov »comes«. Nije međutim vjerojatno, da ti naslovi »comes« i »comitissa« znače isto kao grof ili župan. Sva je prilika, da se njima ima pripisati bizantski, a ne franački značaj. U bizantskoj je terminologiji naziv »comes« izjednačen s nazivom »archon« i znači poglavicu jedne slavenske plemenske jedinice.

O Mutimiru nasljedniku i valjda sinu Tomislava ima Toma Arhiđakon samo kratku bilješku. Nadbiskup splitski Ivan stolovao je, stoji u salonitanskoj povijesti, god. 914., u vrijeme k n e z a Tomislava (Johannes archiepiscopus fuit anno domini mongentesimo quarto

decimo tempore Tomislavi d u c i s). Još prije toga je morao Tomislav doći u sukob s Madžarima, koji su poslije god. 896., nastanivši se u prostoru između Dunava i Tise, provaljivali na svojim brzim konjima starim rimskim cestama u Italiju, Njemačku, Bugarsku i u bizantske zemlje. Pop Dukljanin pripovijeda, kako je ugarski kralj Atila, bez sumnje Arpad, krenuo s vojskom protiv Tomislava, ali ga je kralj (rex) Tomislav, koji bijaše snažan mladić i junačan borac (fortis iuvenis et robustus bellator), prisilio na bijeg.

Da li je u borbama, koje su nastale između Bizanta i Bugara pod Simeunom i koje su na svršetku dovele do sloma srpske države, imao dijela Tomislav, nije nigdje u vrelima izrično navedeno, ali je veoma vjerojatno. U tom ratu je najprije Simeun prisilio cara Leona VI. (886.—912.) na plaćanje godišnjeg danka. Zatim je, poslije Leonove smrti, zauzeo Jedrene, Solun i Drač i krenuo na Carigrad. Bizantu priskočiše u pomoć srpski knezovi Petar Gojniković, Pavao Branović i napokon, god. 924., Zaharija Prvosavljević. Budući da su srpski knezovi još otprije bili u zategnutim odnosima sa Zahumljem, prihvati zahumski knez Mihajlo Višević tu zgodu, raskine svoje veze s Bizantom i sklopi god. 912. savez sa Simeunom. Slom srpske države i stvaranje jedne kompaktne teritorijalne moći od Crnog do Jadranskog Mora prisili sada Carigrad, da zatraži, stajalo to, koliko mu drago, oružanu pomoć hrvatskog vladaoca. Hrvatska je naime, kako su to barem tvrdili bizantski izvjestitelji, mogla podići oružanu silu od 100.000 pješaka i 60.000 konjanika. Uz to je Hrvatska imala na moru osamdeset velikih brodova (sagena), na svakom po 40 oružanih momaka — bez veslača, i stotinu manjih (kondura). A Tomislav je svakako svojom pobjedom nad Madžarima bio došao do prilično velikog ugleda.

Kao posrednik u pregovorima između Bizanta i Hrvata nastupio je papa Ivan X. Njegovoj akciji je pošlo čak za rukom, da odvoji Zahumljane od bugarskog saveza. Posljedice nijesu izostale. Konstantin Porfirogenet, pa i Nestorova ruska kronika pripovijedaju, kako je bugarski vojskovođa Alogobotur potpuno poražen od Hrvata.

O mjestu i vremenu te bitke je nedavno izrečena dosta uvjerljiva hipoteza. Bugarska se je vojska po tom mišljenju dosta blizu primakla dalmatinskom Primorju, kad najednom bi prisiljena na brzi i dosta neuredni uzmak. Od važnosti je ovdje samo jedno: da li je zbilja Tomislav neposredno prije svog uspjeha nad Bugarima preuzeo kraljevski naslov, a s tim i formalno podigao Hrvatsku do značaja posve nezavisne države.

Pitanje o Tomislavovu vladalačkom naslovu tijesno je povezano s vjerodostojnošću spisa o splitskim saborima. U nekim prijepisima Tomine salonitanske historije, koji sežu samo do XXIII. poglavlja, ispuštena su poglavlja I., IV., IX.—XVI. Na mjestu tih izostavljenih poglavlja nalazi se u tim prijepisima nekoliko listina, a to su spisi crkvenih sabora, održanih u Saloni god. 530. i 533.,

dva dopisa pape Ivana X., upravljena splitskom nadbiskupu Ivanu, jedan dopis istoga pape hrvatskom kralju Tomislavu (dilecto filio Tamislao regi Croatorum) i zahumskom knezu Mihajlu (Michaeli excellentissimo duci Chulmorum), spisi splitskih sabora iz god. 925. i 928., treće pismo pape Ivana X. splitskom nadbiskupu Ivanu i dopis pape Leona VI. zadarskom biskupu Forminu i ninskom biskupu Grguru, odnosno ostalim dalmatinskim biskupima. Iza toga dolazi bilješka o nasilnoj smrti kralja Dmitra Zvonimira, njegov grobni natpis u stihovima, povelja madžarskog kralja Gejze II. od god. 1143., bula pape Urbana III., izdana splitskom nadbiskupu Petru god. 1185. i napokon odluke splitskog sabora od god. 1185. Ovako dopunjene salonitanske historije nađeno je nekoliko posve suglasnih primjeraka, koji su nesumnjivo svi potekli iz jednog zajedničkog izvora. Danas se zna za tri primjerka, koji se sva tri nalaze u Rimu, jedan u knjižnici kolegija »De propaganda fide« u svježnju s natpisom »Servia, Albania, Dalmatia, Illyricum«, drugi u barberinskoj knjižnici (br. lat. 3214.), a treći u Vatikanu (urbinatski fond lat. 910.). Najstariji od tih prijepisa misli se da je barberinski, a potječe iz zadnjih godina XVI. stoljeća. Nikako nije ta zbirka mogla nastati prije god. 1510., jer se opis Zvonimirove nagle smrti posve podudara s istim opisom u hrvatskoj kronici, koja je tek god. 1510. saopćena Marku Maruliću. Kako je postala ta zbirka, tko ju je sastavio, posve je nepoznato. Ali nije bez interesa istaknuti, da su neke isprave posve točno prepisane, kao na pr. spisi splitskog sabora od 1185. god., darovnica kralja Gejze od god. 1143. i dopis pape Urbana III. O njima postoje naime originali ili posve pouzdani prijepisi. Isto tako se ne sumnja o vjerodostojnosti spisa salonitanskih sabora od 530. i 533. god. Teškoća je međutim u tome, što su spisi o splitskim saborima god. 925. i 928. inače posve nepoznati i da sam Toma Arhiđakon, koji je pisao salonitansku historiju, njih nigdje ne spominje, nego se ograničuje na to, da zabilježi, raspravljajući o sinodu god. 1075., da je tom prilikom uspostavljena ninska biskupija, a njezin naslovnik Grgur da je u svoje vrijeme zadao dosta neugodnosti splitskom nadbiskupu Ivanu time, što je pokušao sebi prisvojiti položaj metropolita ili nadbiskupa (in hac sinodo restauratus est episcopatus Nonensis, cuius episcopus Gregorius multas olim molestias Iohannem Spalatensem archiepiscopum sustinere fecit... sibi ius metropolicum indebite vendicando).

Premda ove Tomine riječi ne isključuju mogućnost, da su one neugodnosti nastale baš u vezi s odlukama splitskih sabora, ipak je Lucije odbio, da vjeruje u ispravnost ovih spisa, koji su mu se činili previše kasnog sastava (manu recenti scriptum), a da bi uopće mogli doći u razmatranje. Tom se mišljenju protivio Farlati u svojem djelu »Illyricum Sacrum« (I, 320). S obzirom na to, da su u tim prijepisima zaista došla do izraza pravna načela iz X. stoljeća, zaključio je Farlati, da su ti prijepisi, premda su od razmjerno mlade ruke, ipak potekli iz starih i vjerodostojnih vrela. Kod naših je historika zastupano jedno i drugo stajalište. Jireček nalazi poteškoću u tome, da se suradnja Tomislava i Mihajla Zahumskog ne može zamisliti, jer je prvi od njih bio saveznik Bizanta, dok je drugi držao s Bugarima. Ali su se zalagali za vjerodostojnost spisa o splitskim saborima Dümmler, Rački, Bogišić, Drinov, Ritig, Zeiller, Lenzi, Nikola Tomašić, biskup Srebrenič i osobito živo Ferdo Šišić. Poteškoća je u tome, da prepisivač nije umio točno čitati iz predloška, i da su se zbog toga potkrale u prijepisima dosta krupne pogrješke. Ali narav tih pogrješaka jasno pokazuje na činjenicu, da prepisivaču nije nikako moglo biti do toga, da neke stvari izmisli, a druge da iskrivi. Kad bi naime i najučeniji čovjek iz vremena poslije Tomine smrti (1268.) do god. 1510. htio izmisliti spise o splitskim saborima, morao bi raspolagati upravo nevjerojatnim znanjem. Ne smijemo naime zaboraviti, da su spisi Konstantina Porfirogeneta došli na javu tek god. 1610., da su neke pojedinosti iz tih spisa, koje su pobudile sumnju, potvrđene kasnijim iskopinama u Bosni i da su ličnosti papinih izaslanika Ivana i Leona, odnosno Madalberta zbilja postojale u vrijeme, kad su održani splitski sabori. Papin legat Madalbert boravio je

naime, kako je to dokazano u grčkom časopisu »Deltion« za god. 1885. (II, 395.), god. 933. u Carigradu u pitanju uređenja bugarske crkve, tako te je vjerojatno, da je boravio i god. 928. u Splitu. Ako time otpada onaj prigovor, što ga je podigao Kostrenčić protiv vjerodostojnosti splitskih spisa, to ne mijenja na činjenici, da valja k njima pristupiti s najvećom opreznošću. Spisi salonitanskih i splitskih sabora došli su naime do nas sasvim iznakaženi, tako da se kod njihova izdavanja čovjek ne može držati rukopisa, nego je prisiljen da »s teškim trudom, ali i sa znanjem ne samo latinskoga jezika, nego i onih predmeta, o kojima se radi, tekst ispravi i učini sposobnim za upotrebu, odnosno historijsku eksploataciju«. Time je priznata mogućnost kasnijih umetaka, ali je teško razabrati iz poznatog nam teksta, koji se njegov dio mora smatrati autentičnim, koji opet kasnijom interpolacijom. Već je Farlati pokušao učiniti u tekstu neke ispravke. Još dalje je pošao na tom putu Batthyány (Leges ecclesiasticae regni Hungariae I, 329.—398.). Rački je u svojim dokumentima (str. 187.—197.) preuredio tekst onako, kako bi bio što bolje razumljiv.

Činjenično gradivo, koje je sadržano u spisima o splitskim saborima, od velike je važnosti. Iz njih vidimo naime, da je Hrvatska u doba prvog splitskog sabora pod pobliže nepoznatim prilikama već bila proglašena kraljevinom. Tomislav naime, koji se je još god. 914. zvao knezom (dux) hrvatskim, naslovljen je sada od samoga pape kao hrvatski kralj (rex). To mišljenje ne dijeli doduše Toma Arhiđakon, kad tvrdi, da je prvi hrvatski kralj bio Držislav. Ali je nadgrobna ploča Držislavove majke Jelene iznijela na vidjelo, da je njezin muž Mihajlo Krešimir, Držislavov otac, već nosio kraljevski naslov.

Od važnosti je i pitanje crkvene pripadnosti Dalmacije. Ako držimo pred očima načelo, da je svaka politička promjena osobito u ono vrijeme urodila posljedicom, te su se izmijenile i crkvene granice, doći ćemo do zaključka, da su i dalmatinski gradovi promijenili tijekom IX. stoljeća nekoliko puta svoju pripadnost. Poznata je stvar, da je prilikom konflikta oko ikona car Leon III. oduzeo Istočni Ilirik i južnu Italiju papinoj i predao sudbenosti carigradskog patrijarha. Što se Zapadnog Ilirika tiče, a tomu su pripadale Dalmacija i Panonija, vjerojatno je, da je u tim krajevima očuvana papina jurisdikcija. Dalmatinski su gradovi naime prilikom ahenskog mira, od 809. do 811. god., dobili svetačke moći iz Carigrada, a to bi moglo značiti, da su došli tek onda pod sudbenost carigradske patrijaršije. No ta je carigradska sudbenost svakako ukinuta god. 840., kad su dalmatinski gradovi opet odustali od Bizanta. Poslije arapske najezde, god. 867., otpremili su gradovi opet izaslanstvo caru Vasiliju I. i došli opet pod sudbenost carigradske stolice. Od toga ih je uzalud pokušao odvratiti papa Ivan VIII. sa svojim znamenitim dopisom od 10. lipnja 879. Pismo je znamenito zbog toga, što je papa u njemu podsjetio splitsku nadbiskupiju, da bi novi njezin nadpastir dobio od rimske stolice plašt i pravo, da ravna okolnim biskupijama kao prije salonitanski, dok je u ono vrijeme splitski nadbiskup bio skučen na sam grad i njegovu okolinu. Papa je dakle obećavao, da će sudbenost salonitanske crkve

u slučaju, da opet prijeđe pod sudbenost rimske stolice, biti obnovljena u njezinu starom opsegu. U isto je vrijeme papa obećao, da će provesti organizaciju dalmatinske crkve. Da nagovori splitsko svećenstvo na to, i da pristane na priznavanje papine sudbenosti, podsjetio je Ivan VIII., kako su »roditelji i prethodnici« dalmatinskih građana i biskupa došli kao smirena djeca pod rimsko okrilje i kako su, pošto su otpali od Rima, imali podnositi svaku nevolju (reminisci debetis, quanta praecessores vestros prospera comittabantur... et quanta sustinueritis adversa, cum ab ea vos quasi alienos separare non dubitastis).

Sada, god. 925. stajale su stvari znatno drugačije, negoli god. 879. God. 923. se je naime sam carigradski patrijarh Nikola Mistik obratio posebnim pismom papi Ivanu X. s molbom, da otpremi legata u Carigrad, koji bi se dogovorio o uniji obiju crkava. Papa zbilja otpremi u Carigrad svoje legate i postigne tako, da je obnovljeno jedinstvo kršćanske crkve, koje je potrajalo do patrijarha Kerularija (1054.). Tom se je prilikom patrijarh Nikola Mistik odrekao svoje sudbenosti nad dalmatinskim gradovima i otocima i prepustio ih time samome papi. Ivan X. je mogao dakle izvršiti prema splitskom nadbiskupu ona obećanja, koja je već prije 46 godina stavio u izgled njegov prethodnik Ivan VIII. Za to je međutim trebalo dvoje: pristanak hrvatskoga kralja i hrvatskog episkopata.

Tomislava je mogao zadobiti razmjerno lako: njemu je naime povjerena uprava dalmatinskih gradova. To je značilo, da je njemu išao onaj dio prihoda od gradskih carina, koji je inače bio namijenjen bizantskom caru. To je iznosilo, kad uzmemo, da je gradskom biskupu pripadala desetina i od ostalih devet desetina da je prior dobivao jednu, a car dvije trećine, 60% od bruto-prihoda gradske carinarnice. Koliko je iznosio taj prihod, nije teško približno izračunati. Konstantin Porfirogenet navodi naime, da su gradovi plaćali kao »tributum pacis« malo manje, nego što je iznosila priorova plaća, a to je bilo za Split 200, za Trogir 100, za Zadar 110, za Osor 100, za Rab 100 i za Krk 100 zlatnika svake godine. Ako je priorova plaća iznosila zbilja tek 30% od prihoda gradske carine, onda bi se moglo misliti, da je Tomislav od god. 925. primao od gradova dvostruku svotu nego prije, i to 400 zlatnika za Split, 200 za Trogir, 220 za Zadar, 200 za Osor, 200 za Rab i 200 za Krk.

No, ako je Tomislav svojim pristankom uz Bizant trajno povećavao svoj prihod od dalmatinskih gradova, opet su u zamjenu hrvatski krajevi imali preuzeti dužnost, da plaćaju splitskoj nadbiskupiji redovitu daću, valjda već onda crkvenu desetinu. Da je ta promjena bila hrvatskom kleru nesimpatična, to se bez daljega može razumjeti.

Predviđajući, da će s hrvatske strane biti otpora protiv ove promjene, splitski je nadbiskup zamislio stvar sada tako, da će ne samo uspostaviti teritorijalnu sudbenost, koju je nekada imala salonitan-

ka crkva, nego da će omogućiti i kontrolu izvršivanja crkvenih propisa onako, kako je za splitsku crkvu bilo, po mišljenju nadbiskupa, od potrebe. Ali je odmah moralo biti jasno, da se ta kontrola ne će dati provesti, dok se ne postigne od hrvatskog klera, da se izuči u latinskom duhu i da se dosljedno tome odrekne slavenske službe Božje.

No budući da se sve to nije moglo provesti bez crkvenog sabora, obrati se kralj Tomislav papi Ivanu X. zajedno sa svim biskupima Dalmacije i Hrvatske, i ovaj zakaza crkveni sinod u Splitu u stolnoj crkvi.

Prije nego što se sinod okupio, otpremi papa cirkularna pisma dalmatinskim biskupima, Tomislavu, Mihajlu Viševiću i svim »županima, svećenicima i cjelokupnom narodu« (zupanis cunctisque sacerdotibus et universo populo per Sclavoniam et Dalmatiam). U svojoj okružnici podsjeti papa, da su dalmatinski biskupi toliko tih godina propuštili, da obiđu rimsku stolicu, i da je do njega dopro glas »o nekom Metodijevom nauku«, koji nema nikakve veze sa svetim knjigama. Zato papa poziva Tomislava, Mihajla Viševića i njihove ljude, neka ukinu običaj narodne službe Božje, kao što su to u nedavno vrijeme (novo tempore) učinili Sasi, slušajući poziv pape Grgura. To je svakako, kako je to zgodno iznio Srebrenič, Grgur IV. (827.—844.), koji je ukinuo u Saskoj narodnu službu Božju i dao podignuti latinske samostanske škole u Hildesheimu i u Corvey-u.

Sinod se je sastao u Splitu u stolnoj crkvi u nazočnosti predstavnika svjetovnih i crkvenih vlasti (episcopi... cum proceribus..., congregatis in Spalato episcopis et iudicibus, celeberrimum concilium peregere). Tu se u prvom redu raspravljalo, kako se vidi iz 15 prihvaćenih odluka (canones), o teritorijalnoj sudbenosti splitske nadbiskupije, koja je imala obuhvatiti cijelu površinu Tomislavove i Mihajlove države. Što se pak ostalih crkava ticalo, odredi kanon II., da se biskupi imaju dalje uzdržati u gradovima, gdje se po pristupačnim podacima vidjelo, da su i prije bili. Ali su svi biskupi imali biti podređeni splitskoj stolici, »budući da je sv. Dujam nekada bio otpremljen od samoga sv. Petra, da propovijeda u Saloni i po Dalmaciji«. Samo one biskupije, koje su bile postavljene na selu ili u neznatnim mjestima, nijesu se nikako imale održati, da ne bi zbog njih pao u neugled značaj biskupske stolice. Time je već bila pogođena ninska biskupija, koja je bila osnovana tek u IX. stoljeću. Biskupska vlast je određena u III. kanonu: bila je u tome, da prima katekumene, da posvećuje crkve, da redi svećenike, da podjeljuje sv. potvrdu. Crkvama su se morali vratiti stari posjedi, koji su bili posvećeni crkvi za oproštenje grijeha (possessiones pro peccatis conditorum oblatae). Crkvice i zemlje, koje su bile za spas duša posvećene izravnoj sudbenosti rimske stolice, imale su pod prijetnjom izopćenja pod njom ostati.

Kanoni VI. i VII. ticali su se javnog poretka. Ako je prilikom javnih nemira ubijen vladalac ili župan, — čini se po tome da je bilo više takvih slučajeva, — te se zbog mnoštva krivaca nije mogla izreći kazna, imali su oni, koji su bili svijesni neke krivice, davati milostinju za dušu ubijenoga, odnosno, ako je ubijeni sagradio crkvu ili oslobodio robove, zaštićivati ih i osobito voditi brigu za udovicu ubijenoga i njegovu djecu. Tko je pak ubio svojega gospodara, njemu se je imao vezati kamen oko vrata, te je imao u okovima biti protjeran iz zemlje i vršiti pokoru.

U VIII. kanonu je sadržana odluka o načinu, kako se je imala vršiti podjela crkvenog područja između dubrovačkog i kotorskog biskupa. Biskupija je naime bila za Dubrovnik i Kotor zajednička. Biskup, koji bi preživio drugoga, imao je paziti na njegovu crkvu, dok ne dobije novog biskupa.

Do žestoke je prepirke došlo u pitanju kanona X.—XII. Deseti kanon je naime određivao, da se nijedan biskup ne smije usuditi, da zaredi slavenskog svećenika. Oni, koji su već bili ređeni, imali su služiti samo kao klerici i redovnici, dakle vršiti podređene poslove. A svećeničku službu su imali vršiti samo onda, kad nije u tom kraju bilo svećenika, koji bi mogao vršiti službu na latinskom jeziku. Ninski biskup je zatim, u XI. kanonu, opomenut, da on nije više izravno podređen rimskoj stolici, nego jedino splitskom nadbiskupu. Time je sinod dao splitskom nadbiskupu punomoć, da provodi na hrvatskom tlu sve one crkvene promjene, koje bi on po svojoj uviđavnosti smatrao kao potrebite.

Po svemu se čini, da je Tomislav s očitim negodovanjem pratio ove za budućnost hrvatske crkve sudbonosne odluke. U XII. kanonu je naime sinod izrično opomenuo samoga kralja. »Ako bi kralj i njegovi velikaši (proceres) zastupali mišljenje, da se sve crkve ove naše provincije moraju podrediti njegovu ninskom biskupu (suo cupiunt vindicare pontifici), onda ne će nijedan od dalmatinskih biskupa ni krstiti, ni posvećivati crkve ili svećenike po cijeloj njegovoj zemlji.« Obratno, ako bi se netko obratio kojemu dalmatinskom biskupu za krštenje ili za potvrdu, morao je taj biskup bez straha udovoljiti upravljenoj mu molbi. »Uostalom, završuje sinod, ako se kralj i njegovi ljudi ne će prihvatiti ovih odluka, neka za to odgovore pred Bogom, a naša je savjest mirna.«

Ostale odredbe, kanoni XIII.—XV., tiču se opet drugih pitanja. U crkvi, gdje bi bio ubijen svećenik, stoji u kanonu XIII., ne smije se vršiti služba, dok ubojica ili sam narod toga kraja ne budu dali zadovoljštinu, kolika se bude činila nadležnom biskupu. Svećenici su pak bili dužni paziti na crkvene stvari i ne napuštati bez opravdanog razloga svoju crkvu, jer će se inače smatrati izopćenim, dok ne bude nadoknadio prouzročenu štetu i dok ne bude na osnovi toga dobio novo zvanje. Nitko nije smio, stoji u kanonu XIV., protjerati svoju ženu osim slučaja preljuba, a tko je jednom zbog toga svoju ženu otjerao, neka ostane pri tome. Kad bi sin ili rob zaželjeli, da se na latinskom jeziku izuče, da budu svećenici, neka im otac ili gospodar ne prave smetnje, nego neka postupaju blago s njima i neka im idu na ruku. Oženjeni svećenik, stoji opet u XV. kanonu, ne mora protjerati ženu, nego može živjeti s njom u istoj kući, ali u među sobom odijeljenim prostorijama. Ako pak uzme drugu ženu, neka bude izopćen.

Postupak splitskog nadbiskupa je posve razumljiv. Ne samo što je kao nasljednik salonitanskog nadbiskupa tražio, da toj dijecezi budu uspostavljene stare granice, nego se je mogao u pitanju prava splitske crkve pozvati i na izričita obećanja pape Ivana VIII. u otpisu od 10. lipnja 879. god.

Drugačije je moralo biti stajalište ninskog biskupa Grgura. Kao samostalna država Hrvatska je i u crkvenom pogledu bila zavisna samo od pape. Dosljedno tome je ninska crkva, koja je imala primat u Hrvatskoj, imala slušati samo naredbe iz Rima. Ako se to stanje imalo promijeniti, za to nije po njegovu mišljenju mogao biti nadležan splitski sinod, nego samo odluka rimske stolice. Dosljedno tome je kod rimske stolice podigao protest protiv odluka splitskog sinoda.

Sadržaj protesta Grgura Ninskog nije nam sačuvan. Jedino znamo, da je splitska nadbiskupija otpremila papi svoga svećenika Petra. Ivan VIII. nije međutim potvrdio one odluke splitskog sinoda, protiv kojih je Grgur Ninski bio podigao protest, i potvrdio je samo one odluke disciplinarne naravi, protiv kojih Grgur Ninski nije ni bio prosvjedovao.

A da se donese odluka o spornim pitanjima, to jest o kanonima X.—XII. splitskog sinoda, imali su splitski nadbiskup Ivan i ninski biskup Grgur lično pristupiti pred samoga papu.

Odluka je pala tek znatno kasnije, poslije dvije, valjda čak i tri godine. Bugarski car Simeun je međutim umro, a za njegova sina Petra je Bugarska bila prisiljena prijeći iz ofenzive u defenzivu. Papin legat Madalbert, koji se je bavio bugarskim poslovima, dobio je nalog, da na povratku u Italiju pođe u Split i da tu otvori sinod, koji je imao dovršiti spor o nadležnosti splitske, odnosno ninske crkve.

Kao učesnici drugoga splitskog sinoda spominju se dalmatinski biskupi, hrvatski velikaši i ninski biskup Grgur. Sinodu nije prisustvovao humski knez Mihajlo, što je i razumljivo, jer on nije podizao protesta protiv splitskih zaključaka i jer je jamačno u ono vrijeme bio zabavljen svojim ratnim pohodom protiv Siponta. S hrvatske se strane spominje u ovom drugom splitskom sinodu samo »princeps Chroatorum«. Tu se dakle ne spominju ni ime Tomislava ni njegov kraljevski naslov. Vjerojatno je stoga, da hrvatski kralj nije pribivao ovom sinodu ili zbog bolesti ili zbog toga, što ga je zastupao, kako se misli, mlađi njegov brat Trpimir II.

Atmosfera ovoga drugog sinoda je svakako pomirljivija s jedne i druge strane. Raspravljalo se o starim običajima negdašnje rimske Dalmacije (cunctae provinciae antiquae consuetudines). Da se uspostavi starije stanje, imali su tome služiti spisi salonitanskih sabora od god. 530. i 533., ali nije isključeno, da se je uzelo u obzir i stanje, kakvo je bilo prije kneza Trpimira, kad je njegov prethodnik Borna nosio naslov kneza Dalmacije i Liburnije, i kad je kao i u rimsko doba Skardona bila središte i valjda mjesto, gdje se je sastao sabor ili konvent za cijelu oblast.

Nema sumnje, da je to shvaćanje prevladalo u drugom splitskom sinodu. Splitskoj nadbiskupiji kao nasljednici salonitanske podređeni su bez razlike svi biskupi Dalmacije i, dosljedno tome, ninska biskupija. No budući da je ninska biskupija bila prije samo sjedište arhiprezbitera i da je tek u novije vrijeme, za Trpimira, podignuta do njezina kasnijeg ugleda, odluči sinod, da se ima povratiti pređašnje stanje, to jest da se sama biskupija ima ukinuti. Na njezino mjesto su uzete u obzir tri stare biskupske stolice: Sisak (Siscia), Skradin (Scardona) i Duvno (Delminium). A kako su, zaključuje sinod, svi ti krajevi dobro naseljeni i u njima ima dosta svećenika i vjernika (omnes populatae et, deo adiuvante, sacerdotum et plebium copiam habentes), prepušta sinod uviđavnosti dotadašnjeg ninskog biskupa, da izabere koje mu drago od ta tri sjedišta i da pače preuzme, ako ushtije i ako se smatra spodobnim za toliku duhovnu brigu, sve tri biskupije, naravno u podređenosti prema splitskoj nadbiskupskoj stolici.

Iz tog se izlaganja vidi, da je Tomislavova država obuhvatala ne samo staro područje Dalmacije i Liburnije sa središtem u Skradinu, nego i planinske krajeve oko Duvna i, što je važnije, Posavinu oko Siska.

Dvojica učesnika ovoga drugog splitskog sinoda obrate se papi, da u pitanju njihove biskupije izda posljednju odluku: ninski biskup Grgur i zadarski biskup Firmin. No uto bude Ivan X. zbačen, a na njegovo mjesto zasjedne na rimsku stolicu Leon VI. Od njega imamo otpis, upravljen Firminu i Grguru, iz kojega se vidi, da je papa odobrio odluke drugoga splitskog sinoda.

Zahtjev splitskog nadbiskupa, da mu se prizna prvenstvo na cijelom području negdašnje rimske Dalmacije, kosio se s interesima hrvatske, ali i s interesima zadarske crkve. Zadar je naime poslije

pada Salone postao glavnim gradom dalmatinskog temata. Kao politička središte i kao sjedište bizantskog stratega za romanske krajeve negdašnje rimske Dalmacije zastupao je stajalište, da njemu, a ne Splitu, pripada ne samo političko, nego i crkveno prvenstvo za cijelu bizantsku Dalmaciju. Zadarskom i ninskom biskupu upravi sada Leon VI. poziv, da odadu poštovanje splitskoj nadbiskupiji (summam reverentiam exhibere delectemini), da bi jednom, koračajući stazom reda i zakona, sigurni i bez straha stupili pred lice Božje. Zato naredi zadarskom biskupu, neka se zadovolji s crkvenim područjem samoga Zadra, a Grguru Ninskom, neka se zadovolji Skradinom, negdašnjim političkim središtem predašnje Dalmacije i Liburnije.

U isto je vrijeme proširen teritorijalni opseg dalmatinskih biskupija. Dalmatinski biskupi su naime tražili i postigli, da im se priznaju i zemlje izvan gradskih zidina. Pitanje je samo, da li su tražili isto teritorijalno područje kao u vrijeme prije dolaska Slavena ili su se zadovoljili zemljama, koje su bile pod vlašću pojedinih gradova sve do ahenskog mira (811.), i koje su prilikom, kad su Hrvati odustali od Bizanta, bile prešle »via facti« pod hrvatsku vlast.

Vjerojatnije je, da je tom prilikom uspostavljeno stanje, kakvo je bilo prije ahenskog mira. Papa je naime u svojem dopisu izrično naglasio, da nije u redu, da dalmatinske biskupije budu stegnute unutar gradskih zidina, nego da je ipak zgodnije, da se, kao u predašnje vrijeme, prostiru kroz dalje krajeve gradske okoline i zahvate sela, zaseoke, dvorce, crkve i veći broj vjernika unaokolo.

O upotrebi slavenskog jezika u službi Božjoj nema spomena ni u zaključcima ovoga drugog splitskog sinoda ni u otpisu pape Leona VI. Sva je prilika, da dalmatinski biskupi nijesu mogli papinom legatu Madalbertu dokazati krivovjernost Metodijevih knjiga, a Madalbert je dolazio iz Bugarske, gdje su te knjige s odobrenjem rimske stolice bile u punoj upotrebi.

Iz svega toga bi dakle moglo proizlaziti, da u ovome drugom splitskom sinodu nije uopće došlo do dalje rasprave u pitanju crkvenog jezika, i da se je sinod zadovoljio time, da proširi teritorijalnost dalmatinskih biskupija do onog opsega, kakvog su ga imale prije god. 802. Stvar je išla s tim lakše, jer je kralj Tomislav i onako bio dobio upravu dalmatinskih gradova, tako te je pod njegovom vlašću bila vlast nad cijelim područjem Hrvatske i bizantskog temata Dalmacije.

Tako je s jedne strane odredbama ovoga drugog sinoda, i s druge strane otpisom pape Leona VI. nanovo uspostavljen između dalmatinske Hrvatske i primorskih gradova »modus vivendi« iz vremena prije god. 802. Time je dakle napuštena zamisao kneza Trpimira, da prekine veze s kasnorimskim administrativnim uređenjem i da od Hrvatske načini zatvorenu političku i crkvenu jedinicu.

§ 14. *Drugo bizantsko doba (988.—1073.).*

Poslije Tomislavove smrti (928.) vladali su Hrvatskom njegov brat Trpimir II. (928.—935.?) i Trpimirov sin Krešimir I. (935.? do 945.). Krešimira I. je najprije naslijedio stariji sin Miroslav (945. do 949.), ali protiv njega podiže bunu ban Pribina. Tri župe, Lika, Krbava i Gadska, činile su oblast, kojom je vladao ovaj prvi nama poznati nosilac banskog naslova. U toj buni je Miroslav izgubio prijestolje i život, a na njegovo se mjesto popeo mlađi mu brat Mihajlo Krešimir II. (949.—969.), suvremenik Konstantina Porfirogeneta. Mihajla Krešimira II. je zatim naslijedio Stjepan Držislav (969.—997.).

Držislavova vladavina spada u vrijeme žestokih borba Bizanta protiv Bugarske, a osobito protiv Rusa, koji su, prešavši preko Dunava, zaposjeli cijelu Bugarsku i prijetili u nekoliko mahova, da će zauzeti Carigrad. Tome moćnom protivniku nijesu bili dorasli slabi vladaoci makedonske dinastije Konstantin Porfirogenet i Roman Mlađi. Na bizantskom se dvoru pojavljuju suvladari, neka vrst franačkih majordoma, koji su se pokazali vrsnima u ratnim poslovima. Ovamo spada Roman Lekapen, tast Konstantina Porfirogeneta. Iza smrti Konstantinova sina Romana preuzeli su vlast najprije Nikifor Foka, a zatim Ivan Cimisk, dva čovjeka velike vojničke spreme. Tek nakon smrti Ivana Cimiska prešla je opet sva vlast na člana makedonske dinastije, ratobornog i žilavog Vasilija II., koji je zajedno s bratom, kasnijim Konstantinom VIII., vladao skoro pedeset godina, od početka siječnja 976. do svršetka prosinca 1025. god.

Ratovi, što ih je Vasilij II. poduzeo na Balkanu i u prednjoj Aziji, pa suparništvo, koje je poslije silaska Otona I. u Italiju bilo nastalo između Bizanta i Njemačke, koja je prisvojila naslov rimske carevine, i napokon to, da je Venecija, u sve tjesnijoj ekonomskoj i političkoj vezi s Njemačkom i Arapima, napustila skoro sasvim bizantsku stvar, pridonijelo je zbliženju između Bizanta i Hrvatske, a to je bilo od trajnih posljedica za razvitak državnopravnog položaja Hrvatske.

Toma Arhiđakon tvrdi naime, da su Držislav i njegovi nasljednici nosili naslov kralja Dalmacije i Hrvatske, da su primili znakove kraljevskog dostojanstva od bizantskih careva i da su nosili naslov carskog patricija. Toma tvrdi i to, da je Hrvatska u ono vrijeme obuhvaćala ne samo Neretvansku nego i Zahumlje (tota Maronia et Chulmie ducatu). S tom tvrdnjom se barem do neke mjere podudara i navod popa Dukljanina, da treba razlikovati između Bijele Hrvatske na sjeveru i Crvene Hrvatske na jugu od Duvna. A to bi mogli biti krajevi sjeverno i južno od neretvanske granice. To povećanje Hrvatske moglo je nastupiti razmjerno kasno, jer Tomislav nije još vladao ni Zahumljem, a valjda ni Neretvanskom. Sva je prilika stoga,

da je Bizant dao Hrvatskoj priliku, da se proširi prema jugu, samo da bi kralj njemu bio pri ruci u ratu protiv Samuila.

Taj položaj carskog patricija nije valjda odmah s početka morao značiti veću podložnost Hrvatske prema Bizantu, ali je to značio svakako u kasnije vrijeme, kad je Vasilij II., nakon izvojštene pobjede protiv Samuila, prodro sa svojom vojskom sve do samog Dunava. Kedren-Skilic pripovijedaju doista, da su tom prilikom dva brata, hrvatski vladaoci, to su jamačno Držislavovi mlađi sinovi Krešimir III. i Gojslav, došli mu ususret, da mu se poklone. To vidimo još iz druge činjenice, da je bizantski namjesnik u Bari dao zarobiti ženu Krešimira III. i odvesti u Carigrad kao taoca, jer je mislio, da ima razloga posumnjati u Krešimirovu ispravnost prema carstvu.

Važno je još i to, da je po Tominom kazivanju, sam Držislav krenuo u Carigrad, da primi krunu od cara i da bude uveden u čin carskog patricija. To opet znači, da su se vršili s njim isti oni obredi, koji su opisani u ceremonijalnoj knjizi Konstantina Porfirogeneta. Sva je prilika, da je Držislav otputovao u Carigrad poslije poraza Vasilija II. na Trajanovim vratima (17. kolovoza 986.). Taj put car nije mogao zamoliti za pregovore s Držislavom posredovanje rimskog pape kao u Tomislavovo vrijeme, jer je papa onda bio tijesno vezan s carevima Otonove kuće. Zato je posao povjeren bizantskoj diplomaciji, koja je po svoj prilici postigla neki sporazum prema kraju god. 989. Malo iza toga je naime Samuilo krenuo protiv Hrvatske i prodro duž obale preko Ulcinja, Kotora i Dubrovnika sve do samoga Zadra, a zatim se preko Bosne i Srbije vratio kući. Nije isključeno, da je za svoj ratni pohod upotrijebio vrijeme Držislavove odsutnosti.

Naslov kralja Držislava nije isti kao naslov Trpimira i Tomislava. On se ne zove knez, odnosno kralj Hrvata, nego kralj Dalmacije i Hrvatske. Naslov patricija je značio zastupnika rimskog cara u krajevima Dalmacije i Hrvatske. Neizravno je dakle tim rečeno, da je car vrhovni gospodar i da je kralj Dalmacije i Hrvatske njegov vazal ili bar njegov zamjenik u tim udaljenim i carskom dohvatu odmaknutim krajevima, kao što su to bili Odoakar i Teoderik u Italiji, kraljevi Visigota, Burgunda i Franaka u negdašnjim zapadnim rimskim provincijama. Ne će biti bez interesa ovdje istaći, da je Držislav primio ime Stjepan. Sva je prilika naime, da mu je to ime dosuđeno u vrijeme njegove investiture s insignijama carskog patricija.

Svečanost se je ta vršila uvijek u Carigradu. Svaki put, kad je budući patricij imao dobiti svoju posvetu, imao je biti prije svega predstavljen samome caru. Čim je došao pred cara, imao se je pred njim baciti na zemlju. Zatim ga je car podigao i dao mu poljubac bratimstva. Pošto je tako car budućeg patricija priznao članom svoje porodice, predstavio ga je patrijarhu.

Budući patricij odveden je naime u crkvu sv. Stjepana na trkalištu, primljen pred vratima same crkve od patrijarha i uveden u unutrašnjost svetišta. Zatim je patrijarh kleknuo s budućim patricijem pred svetotajstvom, izrekao molitvu i pričestio ga. Sada, pošto je budući patricij pričešćen i primljen u cari-

gradsku crkvenu zajednicu, dobio je ime sveca naslovnika one crkve, gdje se je obred izvršio, ovdje dakle ime Stjepana.

Pošto je tako bio primljen kao patricij od cara i patrijarha, odveden je, u ovom slučaju Stjepan Držislav pred sam narod, koji je bio okupljen na trkalištu. Tu je morao proći kroz mnoštvo, koje mu je klicalo kao novom patriciju. To povlađivanje carigradskog mnoštva aklamacijom smatralo se je kao odlučni i konačni čin. Sada je tek novi patricij primio znakove svoga novog dostojanstva (recipiebat enim regiae dignitatis insignia ab imperatoribus Constantinopolitanis).

Kao carski patricij primio je Stjepan Držislav odmah naslov bizantskog namjesnika dalmatinskih gradova. Da je stvar zbilja tako stajala, vidi se po tome, što su se vjerojatno od tog vremena tri put svake godine prilikom svečane službe Božje izgovarale u dalmatinskim katedralama takozvane »pohvale« ili »laudes«, molitve za cara i za carskog patricija kao careva zamjenika. Kada je naime god. 1000. mletački dužd Petar Orseolo II. privremeno zaposjeo dalmatinske gradove, propisao je građanima, da u pohvalama ne spominju više imena hrvatskog kralja, nego, iza careva imena, ime mletačkog dužda.

Nije isključeno, da je ta u Carigradu izvršena crkvena i javnopravna ceremonija imala svoj utjecaj i na crkveni položaj Dalmacije. Iz tog vremena potječe, čini se, crkva posvećena sv. Stjepanu blizu Solina, gdje su pokopani članovi dinastije Trpimirovića.

Ta tijesna veza između hrvatskoga kralja i cara, odnosno carigradskog patrijarha, nije imala isti utjecaj na kler i građane dalmatinskih općina. Dok je naime kler u kasnije vrijeme, prilikom pohoda mletačkoga dužda Petra Orseola II. pokazivao neku susretljivost prema Mlečanima, držale su gradske vlasti tom prilikom bar u gradovima južno od Zadra odrešito s kraljem.

Teže je reći, kako se je hrvatski kler držao prema kraljevoj bizantskoj politici, ali dosta toga govori za to, da su pristalice slavenske službe Božje radije gledali na zbliženje Hrvatske s Carigradom, nego li sa slabo raspoloženim latinskim klerom.

Taj drugi bizantski period hrvatske povijesti nije međutim prošao bez promjena. Dok je naime u vrijeme njegova početka bizantska stvar stajala dosta nepovoljno, jer je Vasilij II. imao ratovati u Aziji i u Evropi, u Aziji ne samo s Arapima, nego i s velikim posjednicima maloazijske visoravni, koji su kao na pr. Bardas Skler i Bardas Foka težili za prijestoljem, bio je položaj Hrvatske razmjerno povoljan. Stvari su se međutim promijenile poslije pobjede Vasilija II. Car je zastupao stajalište, da je slavenski elemenat nepouzdan i da se mora svakako držati u strahu. To je svakako otešćalo položaj Držislavovih sinova, osobito kad je došlo do borbe oko prijestolja između starijega Svetislava i mlađe braće Krešimira III. i Gojslava. Premda se Krešimir III. radi svoje pokornosti prema Bizantu imao boriti s Venecijom, koju je onda podržavao car Oton III., ipak je Vasilij pristao god. 1018., da od bizantske Dalmacije, koja je bila pod upravom hrvatskog kralja, bude odvojena t. zv. zadarska toparhija, koja je obuhvatala Zadar i kvarnerske otoke. Zadarska toparhija je povjerena mletačkom duždu Otonu Orseolu.

Tek poslije smrti Vasilija II., kad je položaj Bizanta opet stao slabiti, opaža se jačanje hrvatske kraljevske vlasti. Zadar je između god. 1032. i 1040. povraćen pod upravu hrvatskoga kralja. God. 1042. javlja se k tome »hrvatski biskup«, t. j. kninski biskup Marko. A Toma Arhiđakon kaže, da je na osnovi zahtjeva hrvatskih kraljeva splitski nadbiskup pristao, da se podigne hrvatska biskupija sa sjedištem na polju kod crkve sv. Marije u Kninu.

Opseg kninske biskupije išao je po tvrdnji Tome Arhiđakona do Drave i obuhvatao je tako Hrvatsku i kasniju Slavoniju. Ona je značila obnovu ninske biskupije koja je bila ukinuta odlukom drugoga splitskog sinoda.

Pristajanje splitske nadbiskupije na pravno stanje, protiv kojega je prije vođena tako žestoka borba, nijesu plod nekoga boljeg raspoloženja, nego po svoj prilici rezultat odluke iz Carigrada. Premda je naime onda ugled Bizanta bio u opadanju, ipak je još uvijek dolazio do izraza tijekom vladavine samog Petra Krešimira IV. To se vidi po intitulaciji njegovih ranijih listina, koje nose ime hrvatskog kralja tek iza bizantskog cara. Četiri listine spominju pače Leona protospatara i katapana cijele Dalmacije, svakako bizantskog rezidenta na hrvatskom dvoru, koji je zastupao dalekog cara ne samo za krajeve primorske, nego i kopnene Dalmacije, to jest zemlje pod neposrednom hrvatskom vlašću.

Veze između Bizanta i Hrvatske su bile dvojake: političke i crkvene. Političke veze su išle preko južne Italije, koja je sačinjavala posebno područje pod katapanom u Bariju. Crkvene veze su bile zasnovane na činjenici, da je hrvatski vladalac poslije Stjepana Držislava dobivao iz Carigrada kraljevske insignije i crkvenu posvetu za carskog patricija.

Obadvije su veze međutim oslabile oko polovine XI. stoljeća, političke veze s dolaskom Normana u južnu Italiju a crkvene s time, što je, u subotu 15. srpnja 1054. god., došlo do konačnog loma između istočne i zapadne crkve. Hrvatski kralj nije sada više bio u mogućnosti, ako se nije htio razići s Rimom, da se podvrgne crkvenom obredu u Carigradu. Sva je prilika, da je i splitski nadbiskup pokazivao sada manje sklonosti, da dopušta toliko slobode kao ranije hrvatskoj crkvi sa sjedištem u Kninu.

Do ponovne borbe je stoga moralo doći, a ta je izbila nakon lateranskog sinoda, koji je održan u travnju 1059. u Rimu. U njemu je naime određeno: 1. da papu imaju birati u prvom redu kardinali, a ne kler i narod, 2. da iza papine ili biskupove smrti njegova ostavština ima pripadati zakonitim nasljednicima, 3. da nitko nema prisustvovati crkvenom činu svećenika, koji živi u zajednici s kakvom ženom, 4. da svećenici svake crkve imaju živjeti u zajednici, 5. da crkvi treba dati desetinu i prvijence i milodare za žive i za mrtve, 6.

da nijedan svećenik ne smije primiti crkvu od svjetovnjaka ni badava ni za novac, 7. da nitko ne smije ući u sveti red s prethodnom namjerom, da postane opatom, 8. da nijedan svećenik ne smije u isto vrijeme biti uposlen u službi dviju crkava, 9. da se crkvena zvanja ne smiju postizavati nagradom (simonija), 10. da svjetovnjaci ne smiju suditi duhovnicima, 11. da je zabranjeno vjenčanje u svojti do sedmoga koljena, 12. da svjetovnjak ne smije imati u isto vrijeme ženu i suložnicu i 13. da se crkveni činovi ne smiju dati svjetovnjacima, nego da se svjetovnjak prije treba zarediti i zatim unaprediti u crkvenom zvanju.

Te odluke lateranskog sinoda imale su biti objavljene u Dalmaciji i Hrvatskoj po papinom legatu Majnardu. Majnard se je našao u veljači 1060. u Biogradu na moru, krunidbenom hrvatskom gradu. U Biogradu se je nalazio Petar Krešimir, koji je tom prilikom izdao povlasticu samostanu sv. Ivana Evanđelista u nazočnosti gradskog biskupa Teodosija, priora Dragoslava, lučkog župana Prvanega, sidraškog župana Jurana, tepčija Boleslava i vratara Jurana. Samostan je oslobođen svake svjetovne sudbenosti i svakog poreza.

Iz Biograda krenu Majnard u Split, gdje je otvoren sinod u crkvi sv. Dujma potkraj veljače ili početkom ožujka 1060. god. u nazočnosti splitskog nadbiskupa Ivana, dalmatinskih i hrvatskih biskupa i opata. Tu oglasi Majnard lateranske odluke tumačeći, kako se imaju primijeniti u Dalmaciji i Hrvatskoj. Tako su splitskog nadbiskupa imali birati dalmatinski i hrvatski biskupi a iza toga je imalo slijediti odobrenje splitskog klera i puka. Isto tako su se imale popuniti biskupske stolice izborom klera i naroda. Nikako se nijesu imale dopustiti »drskosti« (praesumptiones), t. j. nitko nije smio sebi prisvajati prava, kojih nije imao. No, što je izazvalo prilično protivnosti, bile su odredbe protiv svećeničkog braka i zabrana vjenčane veze u svojti bližoj od sedmog koljena. U Hrvatskoj je naime bilo oženjenih svećenika, i sva je prilika, da je onda vladao običaj, da se ljudi vjenčaju u istom plemenu.

Sinodu je prisustvovalo nekoliko uglednih svjetovnjaka, kojima je međutim s pozivom na nove crkvene propise bilo zabranjeno, da se pačaju u samo raspravljanje. Ali je ipak bilo glasova, da bi trebalo ograničiti zabranu vjenčane veze između svojte na četvrto ili barem na peto koljeno. Da je između svjetovnjaka i svećenstva bilo zategnutosti, vidi se po sinodskoj odredbi, koja je oštro kažnjavala svjetovnjake, koji bi se usudili, podići ruku na biskupa ili na kojeg mu drago svećenika ili crkvenog službenika.

Dva su kanona ovog sinoda mogla lako prouzročiti neku uznemirenost. U prvom od njih zabranjeno je svećenicima nositi bradu ili dugu kosu, kao što su to činili svećenici istočne crkve. U drugom je pak zabranjeno biskupima pod oštrom kaznom, zarediti za svećenika Slavena, ako nije naučio latinski jezik. Isto je tako zabranjeno tim

kanonom, da pojedini duhovnik bude lično zavisan od svjetovnjaka i dužan, da mu plaća ličnu daću (laicali servituti, mundiali fisco).

Te dvije odredbe, koje nam nijesu sačuvane u sinodalnim spisima, nego su navedene u Tominoj salonitanskoj povijesti, bile su očito uperene protiv kninskog biskupa, odnosno protiv klera hrvatske biskupije, jer su tamošnji svećenici svi služili po slavenskom obredu, imali svoje žene i poput istočnih popova nosili duge brade. Ali se po kazivanju Tome Arhiđakona ne može razabrati, da li je kninski biskup Rajner, koji je prisustvovao sinodu prosvjedovao protiv tih odredaba.

No, kad je trebalo pristupiti izvršenju sinodalnih odluka, odreče se splitski nadbiskup Ivan svojeg položaja, a na njegovo mjesto bi izabran od splitskih sufragana, od klera i naroda, osorski biskup Lovro, koji je upravljao splitskom crkvom do god. 1099., t. j. skoro 40 godina.

Pošto je splitske zaključke potvrdio papa Nikola II., odnosno, poslije njegove smrti, novi papa Aleksandar II. (1061.—1073.), priopćeni su u svrhu izvršenja kralju Petru Krešimiru i dalmatinskim biskupima. Još prije ove druge potvrde splitskih zaključaka podijelio je legat pape Nikole II., orvijetski biskup Teuzo, plašt novoizabranom splitskom nadbiskupu Lovru. Isto je tako Teuzo sam izrekao presudu u nekoj tužbi samostana sv. Krševana protiv bivšeg zadarskog priora Grubine i uveo u posjed opata sv. Krševana, nakon što mu je bio dosudio sporne nepokretnine, između njih crkvu sv. Ivana na Telašćici. Ovo postupanje je međutim naišlo na veliko nezadovoljstvo u narodu, tako da je Teuzo odustao od toga, da nastavi svoj rad.

Poslije druge potvrde splitskih zaključaka, izdan je pojedinim biskupima točan nalog, da izvrše sve dobivene naredbe i da naprosto zatvore crkve u krajevima, gdje bi naišli na neposlušnost.

Toma Arhiđakon opisuje nerede, koji su tom prilikom izbili po Hrvatskoj. Glavnu ulogu je pripisao akciji svećenika Vuka, koji je krenuo papi u Rim, da postigne od njega, kako bi nezavisnost hrvatske crkve ostala sačuvana od Splita. Hrvatskoj crkvi je pritom imalo biti sačuvano dotadašnje uređenje, te se naprama njoj nijesu imale primijeniti odredbe posljednjega splitskog sinoda. Kada je Vuk vidio, da njegovo nastojanje nema nade na uspjeh, odluči se na otpor.

Borba između protivnika i pristalica slavenske službe Božje zašla je sada na političko polje. Petar Krešimir IV. je konačno prisiljen, ili da se izjavi za bizantskog cara i slavensku službu i da se time zamjeri Rimu, ili da popusti Rimu i da prekine svoje veze s Carigradom.

Jedno i drugo je, čini se, bilo jednako teško Petru Krešimiru. Stoga je s jedne strane nastojao, da udobrovolji svećenstvo. Tome daju dokaz njegove darovnice u prilog samostana sv. Marije i sv. Krševana u Zadru.

Te su darovnice imale skrenuti pažnju od jednog važnog državnopravnog čina: god. 1069. je Petar Krešimir IV. dobio od cara Romana

IV. Diogena (1068.—1071.) u upravu bizantsku Dalmaciju ne više u svojstvu carskog eparha ili patricija, nego u svome svojstvu hrvatskog kralja. Hrvatski je kralj kao takav bez posebne investiture imao da upravlja dalmatinskim gradovima.

Veza, koja je tako nastala između kralja i dalmatinskih gradova, tražila je, da se međusobni pravni odnosi zabilježe u obliku formalnog ugovora. Sva je prilika stoga, da je Petar Krešimir svakom od pojedinih dalmatinskih gradova izdao diplomu, u kojoj su bile točno zabilježene sve povlastice i sva prava pojedine primorske općine. Tom diplomom su naime gradovi bili oslobođeni od svakog dohvata kraljevskih vlasti i od sudbenosti hrvatskih župana. U biti nijesu te diplome značile ništa novo za gradove bizantske Dalmacije. Već pod carstvom su ti gradovi bili oslobođeni od plaćanja izravnih poreza. Pa kao što gradovi u Italiji, tako su gradovi u Dalmaciji imali već pod carstvom slobodu, da sami sebi biraju priora i biskupa, a kralju je jednako kao i prije carskom namjesniku pridržano pravo, da taj izbor potvrdi. I kao što gradovi po Italiji, imali su i dalmatinski gradovi svoju sudbenost i svoje običaje. A sva je prilika, da su carine i prometne daće, koje su zapravo već postojale u vrijeme kasnijeg carstva i Teodozijanskog kodeksa, ostale netaknute u dalmatinskoj pravnoj praksi. To, što je dakle Petar Krešimir potvrdio u posebnim diplomama pojedinim carskim gradovima bizantske Dalmacije, nije značilo dakle drugo nego ono pravo, što su ga već posjedovali, kad je njima upravljalo samo carstvo u osobi svojih predstavnika. No tu se nameće pitanje, u kakvom je svojstvu Petar Krešimir kao hrvatski kralj dobio dalmatinske gradove. Razlika između njega i Stjepana Držislava jest u tome, da je Držislav morao ići u Carigrad i podvrći se cijelom obredu, koji ga je vezao ne samo uz cara, nego i uz crkvu. On je postao zapravo bizantskim državnim funkcionarom. Naslov carskog patricija ili egzarha pribavio mu je točno određeno mjesto u bizantskoj službenoj ljestvici. Svega toga Petar Krešimir nije trebao činiti. Prema njemu postupa carstvo drugačije. Petar Krešimir nije više kao Držislav i Držislavovi nasljednici lično dobio položaj namjesnika bizantske Dalmacije, nego ga je dobio kao hrvatski kralj. To je jamačno imalo značiti, da je od toga vremena svaki hrvatski kralj već tim, što je zauzimao svoj položaj, u isto vrijeme bio i bizantski namjesnik dalmatinskih gradova, a da se nije trebao podvrći sudbenosti carigradskog patrijarha.

Ovo popuštanje bizantskog dvora se može tumačiti iz okolnosti, da se car Roman IV. Diogen spremao za rat protiv Turaka. Ali je tome mogao postojati i drugi razlog: Petru Krešimiru je moralo biti onda do toga, da bude oslobođen crkvene podređenosti prema Carigradu u jedno vrijeme, kad je rimska stolica svojatala opsežnu sudbenost u dalmatinskim gradovima i u samoj Hrvatskoj.

Stajale stvari kako mu drago, Petru Krešimiru su se s vremenom poredale nove poteškoće. Isto naime kao što je u Primorju bilo borbe između romanskih građana, pristalica latinske, i Hrvata, pristalica slavenske službe Božje, pojavila se je, čini se, takva oprečnost i u Slavoniji.

Tu je brzo došao do ugleda raniji zapovjednik hrvatske krajine prema Njemačkoj Zvonimir, koji je uzeo za ženu Jelenu, kćer madžarskog kralja Bele I. (1061.—1063.), te je pod nama nepoznatim okolnostima proširio svoju vlast na savsko-dravsko Međurječje i valjda na krajeve oko Srijemske Mitrovice. Ime Dmitra, što ga je Zvonimir preuzeo, naslućuje naime na neke veze s tim krajevima.

Sada, pošto je znatno povećao svoju teritorijalnu vlast, mogao je Zvonimir nastupiti svjesnije prema samome kralju, premda je ugled Petra Krešimira svakako bio narasao, pošto je svoju vlast proširio i na Bosnu. Bosnom su naime, baš od toga vremena, zavladali b a n o v i, a banski se naziv smatra isključivom hrvatskom osobinom (Šišić).

Do promjene je došlo već godinu dana nakon što je Petar Krešimir stupio u tjesnije veze s Bizantom. Car Roman IV. je zarobljen od Turaka u bici kod Manzikerta (1070). Odmah iza toga su Madžari provalili u Srijem i preko Dunava. U Pomoravlju i Povardarju se digoše Bugari na oružje. U tom trenutku je i Petar Krešimir, sve jedno da li milom ili silom, okrenuo leđa bizantskom savezništvu. Tijekom ustanka god. 1072. i 1073. su hrvatski odredi vojevali rame uz rame s Bugarima protiv Bizanta.

Uporedo s ovom promjenom u držanju Petra Krešimira vrši se promjena i u pitanju nasljedstva na hrvatsko prijestolje. Dok se u ranijim listinama spominje uza kralja njegov sinovac i nasljednik, knez Stjepan, navode tri listine iz god. 1070. i 1073. uza kralja bana Dmitra Zvonimira kao dezigniranog nasljednika. Kralj se je tako morao snaći s time, da se u redu nasljedstva izvrši promjena, koja nije mogla odgovarati njegovim željama. Petar Krešimir nije dugo živio poslije bugarskog ustanka: oko polovine 1074. god. ga nije bilo više.

§ 15. Dmitar Zvonimir i Stjepan II. (1074.—1091.).

Koliko god Petar Krešimir nije imao uspjeha u provođenju svoje politike, nijesu njegove težnje ostale bez odjeka. Bizantu nije moglo biti svejedno kako će se razvijati hrvatske stvari. Hrvatski je kralj držao naime kao carev opunomoćenik bizantsku provinciju Dalmaciju. A sa strane pristalica slavenske službe Božje, svećeničkog braka i samostalnosti hrvatske crkve prema Splitu dizali su se glasovi protiv uplitanja rimskih prelata u hrvatske unutrašnje poslove. U Neretljanskoj je oblasti t. zv. morski župan (zupanus morsticus) Rusin bio sve do svoje smrti (1064.) čovjek od velikog ugleda. Nezadovoljnici se sada okupiše oko brata njegova Slavca i izvikaše njega za kralja.

Prirodna bi stvar bila, da je na prijestolje stupio sinovac Petra Krešimira Stjepan. Ali je već od god. 1070. Stjepan bio potisnut u pozadinu, kako se vidi iz ninske listine te godine, te se je uz kralja javljao ban Zvonimir. Tek dosta kasnije, god. 1078., sastavljena je čudnovata izjava ovoga posljednjeg izdanka Trpimirove loze, u kojoj očituje, da radi teške bolesti mora tražiti lijeka svojim grijesima u samostanskoj tišini. Toj izjavi (Rački Doc. 119) je prisustvovalo mnogo svijeta: kralj Dmitar Zvonimir, kraljica Lepa, kraljević Radovan, splitski nadbiskup Lovro, biskup Grgur, dva opata, dva kapelana, kancelar Teodor.

Još prije toga je pala odluka o kralju Slavcu. Listina, koja sadrži osudu, izrečenu u crkvi sv. Petra u Priku, spominje još njegovo ime (Rački Doc. 98). Ali u studenomu god. 1075., zarobi ga na poziv dalmatinskih građana normanski vitez Amiko di Giovinazzo, kako se vidi iz registra sv. Krševana, (Rački Doc. 99).

Taj dogovor između dalmatinskih građana i normanskog velikaša, koji je kralju Slavcu oteo slobodu, a valjda i život, nije bio po volji Veneciji, gdje je sjedio na duždevskoj stolici Dominik Silvio (1071.—1084.), muž Teodore, sestre cara Mihajla VII., kojemu je iz Carigrada bio podijeljen naslov carskog protoproedra. Dužd Silvio krenu u Dalmaciju i prisili grofa Amika, da se vrati u Italiju krajem god. 1075.

Sada dužd sabere 8. veljače 1076., u Splitu oko sebe velik broj odličnika iz dalmatinskih gradova i zatraži od njih vjerojatno u ime bizantskog cara obećanje, da ne će nitko od građana ići na ruku Normanima ili drugim strancima, koji bi se htjeli učvrstiti u Dalmaciji. Tko se tog ugovora ne bude držao, taj je imao biti kažnjen po rimskom zakonu, — zapravo se je ta isprava pozivala ne na rimsko pravo, nego na IV. poglavlje edikta langobardskoga kralja Rotharija od 22. studenoga 643. god., koje je glasilo: Si quis inimicum intra provinciam invitaverit aut introduxerit, animae suae incurrat periculum et res eius infiscentur. Tko je dakle pozivao neprijatelja, imao je stradati životom i imovinom, koja se je imala prodati na dražbi, a polovina je imala pripadati samoj duždevoj riznici, dok je druga polovina imala pripasti gradskoj općini, kojoj je krivac pripadao. Ugovor su potpisali priori, tribuni i nekoliko građana Splita, Trogira i Zadra, splitski nadbiskup Lovro, ninski biskup Formin, biogradski biskup Prestancij i Ivan, opat sv. Bartolomeja kod Knina. Listina je, kako stoji u tekstu, sastavljena ne po duždevom zahtjevu, nego po izričitoj želji samih potpisnika. Pisar listine je međutim bio duždev kapelan Petar.

Otmica kralja Slavca i nastup dužda Silvija dadoše poticaj trećoj stranci, koja se je okupila oko bana Zvonimira. Sada je, valjda potpomognut od madžarskog kralja Geze (1074.—1077.), preuzeo naslov »kneza Hrvatske i Dalmacije po milosti Božjoj«.

Njegova je svakako zasluga, da je s jedne strane osujetio pothvate normanske, a s druge namjere mletačke stranke. U pitanju slavenske službe Božje, kako se vidi po baščanskoj ploči, uspio je održati stanje, koje se nije kosilo s običajima hrvatske sredine.

No ako je Zvonimir htio doći do prijestolja, trebalo mu je prijeći preko dvostruke ograde. S jedne je strane trebao sebi osigurati pristanak rimske stolice, koja je bila na vrhuncu svog ugleda. S druge strane, budući da se nije mogao pozivati na pravo nasljedstva, trebao je postići pristanak hrvatskog sabora. K tome je dolazilo pitanje dalmatinskih gradova, gdje su normanska i bizantska stranka stajale, jedna protiv druge. No baš u jeseni 1076. bijahu dalmatinski gradovi dosta mirni, pokazujući sklonost, da dijele svoju sudbinu s Hrvatskom.

Zvonimir sklopi najprije ugovor sa svetom stolicom. Papa Grgur VII. pošalje u rujnu 1076., u Split svoje legate Gebizona, Aleksija i Fulkoina. Sinod je tom prilikom održan u stolnoj crkvi. Spisi o tom nijesu doduše sačuvani, ali nema sumnje, da se tu raspravljalo o crkvenim i o svjetovnim pitanjima. Sinodu, koji se tako pretvorio u sabor, prisustvovali su naime ne samo nadbiskup Lovro sa sufraganima splitske nadbiskupije, nego i gradski priori i veliki broj svjetovnih velikaša (comitum et baronum) i nižega plemstva (fidelium maxima congregatio). Između nazočnih se spominju župani, komornik i tepčija. Sva je prilika, da su hrvatski plemići i dvorski dostojanstvenici još prije sabora iznijeli svoje zahtjeve papinim legatima i da su ovi preuzeli sada posredničku ulogu između hrvatskog plemstva i samog Zvonimira.

Svakako je na samom splitskom saboru sada došlo do pretresa pitanje popunjavanja prijestolja. Papin legat Gebizon iznese pred saborom sve uvjete, koje je imao ispuniti budući kralj. Nazočni Zvonimir na to izjavi, da prihvaća postavljene mu uvjete. Na to su prisutni izvikali Zvonimira za kralja.

Iza te prve faze, t. j. iza sklopljena ugovora ili pakta između Zvonimira i predstavnika hrvatskih plemena, došlo je do Zvonimirove krunidbe. Ta se je krunidba mogla izvršiti samo na hrvatskom tlu. I u nedjelju 9. listopada 1076. god. okupi se sabor hrvatski u bazilici sv. Petra u Solinu i tu Zvonimir izreče ovu značajnu prisegu:

»Ja Dmitar, drugim imenom Zvonimir, Božjom milošću knez Hrvatske i Dalmacije, obećajem tebi, pošto sam izabran po zakonu u bazilici sv. Petra u Solinu od sakupljenog klera i naroda i pošto sam primio zastavu, mač, žezlo i krunu, da ću sve izvršiti, što mi bude naložila tvoja časna svetost. To jest ja ću održati vjeru apostolskom prijestolju, sve ću poštivati, što god budu apostolski legati u ovoj kraljevini odredili, pravdu ću čuvati, crkve ću braniti, svoju ću pažnju posvetiti svemu, što crkvi pripada i osobito desetinama i davanju prvijenca, čistom i dostojnom životu biskupa, svećenika, đa-

kona i poddakona, udovice i siročad ću štititi, ne ću dopustiti, da dođe do vjenčane veze između bližih rođaka, vodit ću brigu, da se vjenčanje svetkuje prstenovanjem i svećeničkim blagoslovom, ne ću dopustiti, da se vjenčane veze razriješe, kao što ne ću ni dopustiti, da se ljudi prodaju kao roblje. I inače ću paziti, da bude izvršeno s Božjom pomoću samo ono, što je pravo«.

Ta se prisega Dmitra Zvonimira podudara, kako to Šišić primjećuje, s lateranskim odlukama iz 1059. i kasnijih godina. Uz to se je Dmitar Zvonimir zakleo, da će isplatiti svetoj stolici o Uskrsu danak od 200 bizantskih zlatnika. Osim toga je poklonio svetoj stolici samostan sv. Grgura u Vrani blizu Biogradu na moru sa svim pripadnostima i dragocjenostima. Sam je samostan imao biti za vječna vremena dio imovine sv. Petra apostola i služiti papinim legatima, kad bi boravili u Hrvatskoj.

»I budući da, zaključio je kralj Zvonimir, vladati znači isto kao služiti Bogu, kunem se, da ću biti vjeran sv. Petru i svome gospodaru papi Grguru i njegovim nasljednicima. Ne ću dopustiti, da im drugi rade o životu i o dobrima; tajne koje mi budu povjerene, pomnjivo ću čuvati i vjerno upraviti povjerenom mi prijestolju. A svoga gospodara, papu Grgura, uvijek ću časno primiti, njega i njegove sluge, koje mi bude poslao«.

Sva je prilika, da je nakon položene zakletve izvršena Zvonimirova krunidba.

Značaj ovog obreda se ne može podcijeniti. Prilikom svog dolaska u novu postojbinu stupili su Hrvati, ako hoćemo vjerovati Konstantinu Porfirogenetu, u ugovorne veze s bizantskim carem, a posrednik je za taj ugovor bio papa. God. 925. je opet došlo do ugovora između Tomislava i Bizanta. I tada je za taj ugovor posredovao papa Ivan X. Papa je dakle u oba slučaja bio samo punomoćnik bizantskog cara. Prema bizantskom caru je Tomislav, odnosno prije njega Borna, preuzeo obvezu, da će Bizantu davati oružanu pomoć. No kad je između bizantskog cara i pape bilo u vrijeme Držislava nesuglasica, došlo je do ugovora bez papina posredovanja, i taj je ugovor obnovljen pod Držislavovim nasljednicima sve do Petra Krešimira. U svim tim slučajevima je papa, to jest posrednik, naprosto izlučen: ugovor se je sklapao između onih istih stranaka, koje su se bile sporazumjele, kad su Hrvati bili sebi mačem zauzeli svoju novu domovinu. Ovdje je međutim negdašnji posrednik stupio u položaj ugovorne stranke i to one iste, za koju je prije vršio samo posredničku ulogu. I sva je prilika, da je ugovor, sklopljen između Dmitra Zvonimira i svete stolice, ništa drugo nego reprodukcija ugovora, koji je bio sklopljen god. 641. ili 679., god. 879., god. 989.

Vrijedno je, da se ovdje zadržimo kod imena Dmitra, koji je valjda, kao i ime Stjepana Držislavu, dometnut narodnom imenu Zvonimiru. Crkva sv. Dimitrija bila je naime stolna crkva za cijeli

istočni Ilirik u Solunu. Nije isključeno, da je Zvonimir po svojem podrijetlu ili položaju stajao u vezi s krajevima, koji su nekada pripadali istočnom Iliriku. U Kosovskoj i u Srijemskoj Mitrovici nalazila su se naime svetišta, koja su stajala u duhovnoj vezi sa Solunom. A solunski je nadbiskup upravljao istočnim Ilirikom ne u svoje ime, nego, do god. 726., kao papin vikar. Papa nije nikada pristao na to, da istočni Ilirik bude za njega zauvijek izgubljen. Za povratak toga dosta velikog teritorija, koji je ubuhvatao sredinu Balkanskog poluotoka, zauzimala se je rimska stolica sve do XVII. i čak do XVIII. stoljeća. I baš onda, oko god. 1076., spremao se je vojnički pohod normanskog vojvode Roberta Guiskarda, koji je imao, da povrati pod crkvenu vlast rimskog pape, poslije 350 godina, područje solunskog vikarijata.

No za Hrvatsku su opet ovaj ugovor Dmitra Zvonimira s papom i osobito njegova, tom prilikom izrečena prisega značili događaj od zamašne državnopravne važnosti.

Način naime, kako je Dmitar Zvonimir izabran, način opet, kako je, pred samom krunidbom, izrekao zakletvu, koja nije bila samo usmena, nego je tom prilikom uzeta u zapisnik, znači ne samo osamljeni slučaj, nego zauzima, kad uporedimo ove pojedinosti s formalnostima ugarskog kraljevskog izbora i izdavanja njegove zapisničke prisege, značaj važnog precedensa. Nije naime isključeno, da je i cijeli ceremonijal ugarske krunidbe samo reprodukcija ceremonijala, koji je došao do svoje primjene u slučaju Dmitra Zvonimira i koji je u tančine opisan u rukopisu, što se čuva pod br. 8466. vatikanske knjižnice. Cencius, komornik pape Klementa III. (1187.—1191.) i Celestina III. (1191.—1198.), koji je god. 1192. uredio popise danaka (census), koliko su se plaćali svetoj stolici, tvrdi u svom izvještaju, da su se spisi o zakletvi kralja Dmitra Zvonimira nalazili onda u originalu u arhivu lateranske palače. Iz tih spisa se jasno vidi, da je tek na osnovi Dmitrove svečane zakletve, koja je prije krunidbe pročitana i od samog Dmitra potvrđena, izvršena njegova krunidba za kralja, kao što se je i u Ugarskoj krunidba za kralja vršila tek onda, kad je pročitana kraljeva svečana zakletva i kad je kralj sam tu zakletvu pred cijelim saborom položio. Nije pače isključeno, da je odmah nakon položene zakletve i u Dmitrovu slučaju upravljen upit svima nazočnima, da li se sada ima pristupiti svečanoj krunidbi. Taj se je upit upravljao u ugarskom saboru tri put, i tek kad nije ni nakon trećeg upita podignut prigovor, smjelo se po ugarskom shvaćanju pristupiti krunisanju.

Mogućnost je još tu, da se Dmitrovo obećanje nije ograničilo na ono, što je zapravo samo upravljeno svetoj stolici, nego da je kralj članovima hrvatskog plemstva i prelatima, gradovima i samostanima potvrdio povlastice, koje su im bile izdane od Petra Krešimira. Iz

razmjerno brojnih listina ovoga kralja vidi se naime, da su one skoro doslovna potvrda listina izdanih od Petra Krešimira. Iz toga bismo došli do zaključka, da su se poslije svake kraljeve smrti listine o prošlim darovnicama i slobodama morale obnoviti, ako su uopće imale vrijediti za dalje vrijeme. Listine nijesu, sudeći po tome, uživale kao takove javnu vjeru, nego je za to trebalo, da prilikom svake kraljeve smrti dobiju svoju potvrdu od njegovih nasljednika, kao što su se te potvrde tražile i u vrijeme vladara iz Arpadove dinastije. Svaka je listina dakle vrijedila samo tako dugo, dok je živio kralj, koji je tu listinu izdao, i morala je biti obnovljena, kad se je obnovio i kraljev pečat.

Tim pretpostavkama odgovara ono, što znamo o Zvonimirovoj krunidbi, koja je izvršena, pošto je na upit papinog legata Gebizona sakupljenom narodu slijedilo odobravanje, koje se je očitovalo obično glasnim poklicima »fiat, fiat, amen«. Jednako kao i u Bizantu je aklamacija bila posljednji čin prije krunidbe, koja se vršila predajom znakova kraljevske vlasti; a to su zastava sv. Petra, mač i žezlo. Zatim je papin legat po zapadnom običaju Zvonimira posvetio i okrunio, kao i kraljicu, koja je također posađena na hrvatsko kraljevsko prijestolje. A svi su nazočni članovi hrvatskih plemena, dostojanstvenici i pripadnici klera obećali novom kralju zakletvom, da će biti uz njega protiv njegovih neprijatelja. Poslije toga je došao red na obnovljenje povlastica izdanih od pređašnjih vladalaca te darovnice crkve sv. Jurja u Putalu u prilog splitske nadbiskupije. U potvrdnoj listini je Dmitar Zvonimir naprosto obnovio naredbe »svojih prethodnika, kraljeva Trpimira i Mutimira« (Rački Doc. 106 do 107).

Pokrenuto je pitanje, da li je tim državnim činom Hrvatska zbilja postala, kao i normanska država u južnoj Italiji i kao normanska država u Britaniji, papinim vazalom. Ako gledamo na intitulaciju Zvonimirovih listina, koje nose na prvome mjestu ime rimskog pape, i to na istom mjestu, gdje se prije toga nalazilo ime bizantskog cara, ne može se bez daljega isključiti takva mogućnost. Ali je opet postojala između oba normanska slučaja i Zvonimirove krunidbe značajna razlika, kako je to primijetio Nikola Tomašić u svojim Temeljima (str. 60 i d.). Kad je Vilim Osvajač krenuo u Englesku i kad je Robert Gviskard, skoro u isto vrijeme, krenuo, da osvoji Drač, Solun i područje solunskog vikarijata, išli su jedan i drugi u rat s papinom zastavom i kao papini kletvenici i mandatari. Država Roberta Gviskarda i država Vilima Osvajača bile su posve nove državne tvorevine. U oba se je slučaja rimska stolica mogla pohvaliti, da je svojim utjecajem odlučno pridonijela učvršćenju nove države.

U slučaju Dmitra Zvonimira stvar je drugačija. Hrvatska je država postojala prije njega već nekoliko stoljeća. Papa nije odlučio o njezinu opstanku, nego o tome, tko će zauzeti hrvatsko prijestolje.

Ako se ovdje ima povući analogija, slučaju Dmitra Zvonimira odgovara mnogo bolje slučaj franačkog majordoma Pipina Maloga, koji je podignut na kraljevsko prijestolje, pošto je zakoniti pripadnik starije dinastije Merovinga, ovdje zakoniti Trpimirović Stjepan, išao »da ispašta svoje grijehove« u samostan.

Zapadna orijentacija Dmitra Zvonimira očituje se u promjeni naslova njegovih dvorskih dostojanstvenika. Tako se za naziv župana udomio u listinama naziv »comes« ili »baro«. Tepčija je tako »comes palatinus«. Poznata su imena župana, koji su upravljali hrvatskim župama. Knez Primoraca (dux Marianorum) Jakob jedva da je bio u svojti s kraljem Slavcem. Na čelu kraljevske kancelarije stajao je doduše još uvijek »hrvatski biskup« sa sjedištem u Kninu, ali je kancelarijske funkcije preuzeo zapravo Teodor, svećenik splitske nadbiskupije, koji je time dobio u svoje ruke kontrolu kraljevske politike.

Teže je odrediti položaj krajeva između Save i Drave. Bez sumnje je tu poslije smrti Petra Krešimira postojala jaka struja protiv kralja Slavca, te je vjerojatno otuda došlo posredovanje za pomoćnu akciju madžarskog kralja Gejze, koja je pridonijela Zvonimirovu konačnom uspjehu. Sva je prilika stoga, da su se sjeverni krajevi držali i upravljali odvojeno od hrvatske države, kao porodična svojina Zvonimirove kuće, i da su imali svoje upravne organe, koji su odgovarali samome Zvonimiru.

Položaj kralja Zvonimira je međutim kroz cijelo vrijeme njegove vladavine bio prilično ugrožen. Jedna mu je opasnost prijetila sa strane Koruške. Između Koruške, sjedišta karantanske Hrvatske, i dalmatinske Hrvatske bilo je kroz srednji vijek, a osobito u vrijeme narodne dinastije stalnih veza. Ne smijemo zaboraviti, da je koruški knez Adalberon izazvao god. 1034. radi toga negodovanje cara Konrada II. Isto tako je iz Koruške dolazila glavna poteškoća Zvonimirovim nastojanjima, da se primakne god. 1070. Petru Krešimiru. Madžarski ljetopisac naime navodi, kako su madžarski kraljevi Salamon i Gejza priskočili Zvonimiru u pomoć protiv Karantanaca, koji su mu htjeli oteti posjede valjda između Save i Drave. Isto tako se je iz Koruške pojavio »vitez Vecelin«, svakako kletvenik akvilejskog patrijarha, koji je kao sljedbenik Henrika IV. u borbi protiv pape Grgura VII. imao namjeru, da se usprotivi kralju Zvonimiru.

U isto vrijeme spada i ekspedicija Roberta Gviskarda protiv Bizanta. Taj pohod je morao biti odgođen radi nemira u samoj Robertovoj državi. Ali je već priprava bila gotova god. 1078. Kao saveznik Roberta Gviskarda imao je nastupiti sam kralj Zvonimir. Nije isključeno, da su Zvonimirovi sjeverni i južni protivnici sada pokušali, da dignu protiv njega posljednjega Trpimirovića Stjepana i da je Stjepanova izjava bila zatražena i valjda iznuđena u namjeri, da se time stane na put nemirnom raspoloženju, koje se javljalo već onda u Hrvatskoj.

Rat Normana i Dmitra Zvonimira protiv Bizanta opet je dao povoda, ako hoćemo vjerovati tvrdnjama Andrije Dandola, velikoj povlastici cara Aleksija Komnena (1081.—1118.) u korist mletačkog dužda Dominika Silvija. Dužd je dobio naslov carskog protosebasta s točnom određenom godišnjom plaćom. Mlečani su oslobođeni, kao i svi ostali bizantski državljani, svih carina i daća po bizantskim trgovima. U prijestolnici su Mlečani dobili, osim svoje stare crkve sv. Akidima, nekoliko skladišta (ergasteria) i tri pristaništa (scalae maritimae) »in embulo Peramatis«, na najprometnijem mjestu Zlatnoga roga. Ta je prva velika povlastica od god. 1082. proširena poslije predstavke, što ju je nasljednik Dominika Silvija Vitale Faledro ili Faliero god. 1085. upravio Aleksiju Komnenu, u kojoj je isticao, da bi pravedno bilo, da Bizant ustupi Veneciji upravu dalmatinskog temata, jer je Venecija već u dva maha, god. 812. i god. 1000., žrtvovala svoje interese u korist Bizanta. Zapravo su Mlečani oba puta silom prisvojili bizantske provincije, pošto su se pridružili u prvom slučaju Karlu Velikom, u drugom Otonu III. I oba puta su bili prisiljeni bizantskim oružjem, da napuste svoj plijen i povrate ono pravno stanje, što su ga bili svojim nastupom poremetili. Ali je položaj Bizanta bio onda tako težak, da je Aleksij Komnen potvrdio duždu Vitalu Faledru naslov i plaću protosebasta i ujedno povjerio upravu dalmatinskog temata.

To doduše nije prouzročilo promjenu u položaju dalmatinskih gradova, koji su se pod svojim episkopatom držali Zvonimirove stranke. Kralj je valjda ne bez razloga baš u to doba izdao darovnicu samostanu sv. Lucije kod Baške na Krku, u kojoj se ističe naslovom »hrvatskoga kralja« i pokazuje neku popustljivost u pitanju glagolskog pisma, a valjda i crkvenog jezika.

Ali nema sumnje, da je Zvonimirov položaj oslabljen poslije smrti pape Grgura VII. (25. svibnja 1085.). Kakav god bio njegov svršetak, da li prirodnom ili nasilnom smrću, koncepcija njegova je nakon njegove smrti napuštena.

Iz samostana sv. Stjepana kod Splita, gdje je čamio 13 godina, stupio je posljednji Trpimirović Stjepan na prijestolje svojih otaca s pristankom plemenitih Hrvata i Dalmatinaca. Sva je prilika, da je, kao i za Zvonimira, tako i prilikom Stjepanova uspona na prijestolje došlo do sastanka hrvatskog sabora, do sastava krunidbene diplome, do aklamacije državnih dostojanstvenika, članova plemstva, predstavnika klera i gradova i do krunidbe novoga hrvatskog kralja. Ali nigdje nije rečeno, da je tu krunidbu izvršio papin legat kao u Zvonimirovu slučaju. Pače bi se skoro moglo tvrditi, da se Stjepan nije držao vezanim prema rimskoj stolici kao Zvonimir. U intitulaciji njegovih listina stoji naime samo naslov »Stephanus, nutu dei Chroatorum et Dalmatinorum rex«. Papina imena nema i, što je značajnije, nema ni naslova zemlje, nego je na njezino mjesto stav-

ljen naslov naroda, kao u Trpimirovoj i Mutimirovoj intitulaciji. U tim listinama nije više spomenut kao pisar listine Teodor, svećenik splitske nadbiskupije, nego državni kancelar, hrvatski biskup Grgur sa sjedištem u Kninu.

Gdje je izvršena krunidba Stjepana II., nije poznato, ali se čini da je to bilo u Biogradu na moru. Splitske naime benediktinke obraćaju se, naskoro iza krunidbe, Stjepanu s molbom, da im potvrdi darovnicu nedavno upokojenog (nuper defuncto) kralja Zvonimira. Nije isključeno, da je Stjepan zamoljen i za druge slične potvrde. Ali vremena za to nije mnogo imao. Potkraj god. 1090. ili početkom 1091. nije posljednji član dinastije Trpimirovića više bio u životu.

§ 16. *Pacta conventa.*

Prikazati događaje, koji su nastupili iza smrti posljednjeg Trpimirovića, kralja Stjepana II., nije lako zbog toga, što se je s različitih strana pokušalo, da se promjeni, koja je onda nastupila, dade tumačenje, koje bi odgovaralo protuslovnim političkim težnjama Madžara i Hrvata.

Kao glavno vrelo za te događaje smatra se još uvijek 17. poglavlje salonitanske historije Tome Arhiđakona. Toma tu pripovijeda, da je poslije Zvonimirove smrti došlo do nesloge između velikaša, da su se pojedine stranke među sobom zavadile i da je zbog toga došlo do svakojakih nasilja. Zato se je jedan slavonski velikaš, koji je od svojih protivnika najviše stradavao, dao na put u Ugarsku. Ovdje stupi pred kralja Ladislava i stade ga nagovarati, da krene protiv Hrvatske i osvoji tu kraljevinu, uvjeravajući ga, da će mu to poći za rukom, jer je hrvatsko prijestolje ispražnjeno. Ladislav na to pokupi vojsku i zauze zemlju od D r a v e d o p l a n i n e G v o z d a, a da nije naišao na otpor. Zatim prijeđe preko Gvozda i osvoji gradove i tvrđave bijući mnoge bojeve s hrvatskim plemenima. Ali budući da od tih jedni druge nijesu pomagali, nije mu bilo teško izvojštiti pobjedu. Do Primorja ipak nije došao, jer je, saznavši, da je neki tuđi narod prešao granice Ugarske, napustio Hrvatsku i krenuo u svoju kraljevinu.

Sudeći po Tominu prikazu Ladislav je golim mačem osvojio Hrvatsku, i njegovo 17. poglavlje ima doista naslov »Qualiter Ungari coeperunt dominium Dalmatiae et Chroatiae« — kako su Madžari prisvojili vlast nad Dalmacijom i Hrvatskom.

No rukopisu Tomine povijesti, koji se čuva u arhivu splitskoga kaptola i koji se smatra originalom, dodan je, budući da mu nema u početku natpisa, t. zv. kolofon ili naslov s piščevim imenom pri kraju samoga djela. Kolofon, koji je napisan poslije Tomine smrti drugom rukom, glasi: »Memoriale bone memorie domini Thome quondam archidiaconi Spalatensis«. Tom kolofonu dodane su očito kasnijom rukom riječi: »qui floruit circa annum domini MCCLXVI et sepultus est in ecclesia sancti Francisci fratrum conventionalium«. To znači: Po-

vijest pokojnoga Tome Arhiđakona, koji je živio oko god. 1266. i pokopan u franjevačkoj crkvi u Splitu.

Splitskom rukopisu su prišivena dva lista pergamene kao folio 121, i folio 122. Strana prva folia 121. samo je na gornjem dijelu ispisana s nekoliko redaka nevažnog sadržaja, dok se na drugoj strani istoga lista nalazi zapis o ugovoru između Kolomana i Hrvata od god. 1102. Obadvije strane folija 122. su ispunjene bilješkama iz XIV. i XV. stoljeća, kojih sadržaj nema nikakve dalje važnosti.

Sam način, kako su ova dva lista prišivena, pokazuje jasno, da je pri uvezivanju nastala zabuna, jer bi druga strana prvog lista imala doći odmah do kolofona. A ostale bi tri strane došle tek na posljednje mjesto. Taj redoslijed proizlazi već iz same starine pisma. Dok je naime sama Tomina povijest pisana beneventanskim pismom, — posljednji egzemplar toga pisma potječe iz god. 1285. i nalazi se u benediktinskom samostanu La Cava dei Tirreni blizu Salerna, — napisan je njezin dodatak već kasnijim slovima.

Ali najstariji dodatak Tominoj povijesti ne nalazi se u Splitu, nego u Budimpešti, u knjižnici Szent István društva, kamo je dospio iz privatnog arhiva trogirske vlasteoske porodice konta Garagnin-Fanfogna. Taj trogirski primjerak Tomine povijesti svakako je mlađi od splitskoga, ali je dodatak stariji od splitskoga, jer je napisan istom rukom kao i prijepis samoga glavnog djela. Zato se kao originalni dodatak ne smatra splitska, nego t r o g i r s k a a p e n d i k u l a. Sudeći po pismu trogirski primjerak Tomine povijesti s apendikulom potječe iz svršetka XIII. ili najdalje iz početka XIV. stoljeća, a pisan je slovima, za koja paleografija ima naziv »littera Bononiensis«, jer ih se najviše vidi u bolonjskim rukopisima. Iz toga je nastalo mišljenje, da je pisac apendikule svećenik iz Dalmacije, koji je duže vremena boravio u Bolonji i tu valjda, kao i Toma Arhiđakon učio pravo.

Trogirskoj apendikuli daje pored splitske i vatikanske osobitu cijenu natpis, kojega na ovim potonjim apendikulama nema. A taj glasi: »Qualiter et c u m q u o p a c t o dederunt se Croates regi Hungarie« (Kako i po kojem ugovoru su se Hrvati predali ugarskom kralju).

Taj natpis stoji, kako se vidi, u svijesnom protuslovlju s natpisom 17. poglavlja Tomine povijesti. Dok su naime po Tomi Madžari osvojili Hrvatsku, sklopljen je, po nepoznatom piscu trogirske apendikule, formalni ugovor između Hrvata i madžarskog kralja Kolomana, i taj je državnopravni ugovor doveo do zajednice između Hrvatske i Madžarske.

Kad pogledamo sadržaj trogirske apendikule, budi se u nama odmah sumnja u njezinu vjerodostojnost. Pisac apendikule je naime u uvodu bez sumnje imao pred očima Tominu salonitansku povijest i po njoj sastavio početak svoga zapisa. Tomina povijest opet počinje riječima: »Pošto se kralj Vladislav preselio Gospodinu, naslijedi ga Koloman u kraljevstvu. Taj je čovjek bio okrutna duha, te je preduzeo, da osvoji svu zemlju do Dalmatinskog mora. Zato je krenuo s vojskom i stekao ostali dio Slavonije, što ga Vladislav bijaše propustio.«

Pisac apendikule veli međutim: »Koloman, Božjom milošću s i n kralja Vladislava, pošto je na očevu mjestu zauzeo kraljevstvo, namjeravao je sa svom žestinom, da sebi podčini cijelu Hrvatsku do Dalmatinskog mora, te dođe s vojskom do rijeke Drave«.

Pisac apendikule tvrdi dakle, da je Koloman Ladislavov sin, dok je bio samo Ladislavov sinovac.

Taj uvod apendikule bio je uzrokom, da su Madžari vrlo energično poricali njegovu vjerodostojnost. I budući da je tijekom borbe između Hrvata i Madžara uvijek s hrvatske strane naglašivano, da je odnos između Madžarske i Hrvatske zasnovan na ugovoru između Hrvata i madžarskog kralja, dok su Madžari tvrdili, da su mačem osvojili Hrvatsku i da su hrvatske slobode samo proizvod njihove velikodušnosti, bit će od potrebe, da promotrimo događaje, koji su doveli do

veze između Kolomana i hrvatskih plemena, kao i posljedice, koje su iz te veze nastale.

Poslije smrti kralja Stjepana II. svakako je u Hrvatskoj nastalo teško vrijeme, jer su stranke navalile jedna na drugu. Zato se može bez daljega vjerovati onome, što Toma kaže, da je jedan hrvatski plemić pošao Ladislavu, i zamolio ga, da se uplete u hrvatske poslove. Da je Ladislav bio prisiljen odustati od svog pothvata, bez sumnje je vjerojatno, jer se iz drugih vrela zna, da su god. 1091., dakle nešto iza smrti posljednjeg Trpimirovića, Kumani upali u Ugarsku. Nije pače isključeno, da je kumanski pohod potaknut od samog cara Aleksija Komnena, koji nije htio dopustiti, da Ladislav osvoji Hrvatsku i dalmatinske gradove.

Aleksij Komnen je tada baš bio postigao svoje prve velike uspjehe: normanska navala je suzbijena, i sam je car do uništenja potukao Pečenege, koji su bili prešli Dunav s namjerom, da krenu na Carigrad.

No ako se Ladislav i imao boriti s Kumanima, Hrvatsku je ipak dijelom predobio. S jedne strane je umio istaći neko nasljedno pravo, jer mu je sestra, Zvonimirova udovica, bila hrvatska kraljica (Chronicon pictum); a onda kao da je postojala struja, koja je težila za tim, da se obnovi Zvonimirova politička koncepcija jedne papi podložene hrvatske kraljevine: toj struji su, kako se vidi iz jedne bilješke Jeronima Luccarija, pripadali Petar iz plemena Gušića i neki splitski građanin, koji se također zvao Petar.

Da je Ladislav ušao u Hrvatsku i tu postavio kao vladaoca sinovca Almoša, vidi se iz osude zadarskog priora Draga u parnici koludrice Većenege. Osuda potječe iz početka god. 1092. i kaže ovo: »u vrijeme, kad je panonski kralj Vladislav ušao u hrvatsko kraljevstvo i u njemu postavio za kralja svoga sinovca Almoša«. Hrvatska je dakle prema toj tvrdnji bila posebna država, posve odvojena od Ugarske.

Kako je Ladislav namjeravao urediti hrvatske stvari, vidi se iz njegova dopisa, upravljenog opatu Montekasina Oderiziju. Tu opatu javlja, da je stekao (acquisivi) skoro cijelu Hrvatsku. Njegova je nada bila, da će papa Urban II., kao što i prije papa Grgur VII., otpremiti svoga legata kardinala Teuza u Ugarsku i Hrvatsku, i da će Teuzo isto onako, kako je Gebizon Zvonimira, okruniti Almoša za kralja. Teuzo je doduše došao u Ugarsku i posvetio benediktinsku opatiju Somogyvar. Ali je na Ladislavovo negodovanje otputovao, a da nije Almoša okrunio.

Ladislav napusti u svom ogorčenju papinu stranu i prijeđe protupapi Klementu III., odnosno njegovu zaštitniku Henriku IV. Ali je Henrik IV. stajao u savezu s bizantskim carem Aleksijem I., i baš je Aleksij otpremio u Dalmaciju kao svog pouzdanika, kako se to vidi iz Chartularium Tremitense Guifreda iz Giovinazza, sina onoga

Amika, koji je bio zarobio kralja Slavca. I Guifredu je zbilja pošlo za rukom, da odvrati dalmatinske gradove od veze s Ladislavom.

Odlučan stav pape Urbana II. i akcija cara Aleksija I. postigli su dakle, da Almoš nije okrunjen, kako je to Ladislav želio, onako kao Dmitar Zvonimir, pod papinim pokroviteljstvom. Isto tako nije Ladislav uspio ni dalmatinske gradove zadobiti za Almoša.

Da su gradovi poslušali poruku cara Aleksija i da Almoš nije okrunjen, vidi se iz zapisnika sinoda, održanog 7. ožujka 1095. u Zadru u nazočnosti splitskog nadbiskupa Lovra i dalmatinskih biskupa. Listina nosi intitulaciju: »regnante Alexio imperatore Constantinopolitano, episcopante Iadere Andrea, tercio existente Drago priore«. Tom su sinodu prisustvovali od hrvatskih biskupa samo biogradski Bonus i ninski inače nepoznata imena. Ali se za kninskog biskupa, koji je bio hrvatski državni kancelar, zna, da je boravio na istome mjestu, gdje je posljednji hrvatski narodni kralj Petar, vjerojatno sinovac kralja Slavca i sin župana Rusina, imao svoju prijestolnicu.

Ladislav dakle nije zauzeo cijelu Hrvatsku, nego se je morao zadovoljiti krajevima na sjeveru planine Gvozda. Tu je osnovao zagrebačku biskupiju. I ta se zapravo nije s početka zvala zagrebačkom, nego zagorskom biskupijom. A o njezinu osnutku znamo samo neizravnim putem iz listine ostrogonskog nadbiskupa Felicijana iz god. 1134., koja se nalazi u arhivu zagrebačke nadbiskupije.

Zagrebačka, zapravo zagorska biskupija bila je podređena Ostrogonu, prijestolnici kralja Ladislava. Novoga je biskupa ustoličio član kraljevske kancelarije i dvorski kapelan Fancik. Bio je podrijetlom iz Češke i zvao se Duh. Iz svih tih pojedinosti pokušali su madžarski historici Fridrik Pesty (1823.—1889.), Pauler i Thallóczy dokazati, da je zemlja između Save i Drave, dakle kasnija hrvatska banovina, odmah prilikom dolaska Madžara pala u njihove ruke, jer se kao posljednji knez spominje oko god. 884. Braslav. No, za svoje pohode u Italiju nijesu Madžari trebali ići kroz Slavoniju: put ih je naime vodio preko Celja u Ljubljanu, Logatec, Hrušicu i u Vipavsku dolinu. A s druge su strane pop Dukljanin, Toma Arhiđakon i spisi splitskih sabora potvrdili, da su granice splitske nadbiskupije, odnosno kasnije kninske biskupije išle sve do rijeke Drave (per totum regnum Chroatiae usque ad Dravum fluvium). Dvije listine kralja Andrije II. iz god. 1217. i 1235. (Smičiklas III, 147.) sadrže k tome tvrdnju, da je tek Ladislav podčinio Slavoniju ugarskoj kruni (corone Hungarie subiugavit).

Zagrebačka biskupija je jedva bila osnovana, kad je Ladislav preminuo 29. srpnja 1095. god. Nije imao sina, nego kćer Pirošku. Od brata mu Gejze bila su živa dva sina: Koloman, rođen god. 1070., i Almoš. Dok je Koloman imao vladati Madžarskom, bio je Almoš određen da vlada Hrvatskom. Ali je Hrvatskom do Gvozda

zavladao po svoj prilici iza Ladislavove smrti sinovac nesretnog kralja Slavca Petar.

Petar je svakako imao bizantsku pomoć, a saveznik bizantski bio je Henrik IV., na kojega je Ladislav, kad ga je odbio Urban II., mnogo računao. Koloman je međutim odmah uvidio, da mu s te strane nema pomoći, i zato se pokuša približiti rimskoj stolici, te ostavi protupapu Klementa III. Henrik IV. se je odmah dosjetio tom preokretu i opomenuo Almoša u kolovozu 1096. god. U isto ga je vrijeme pohvalio, što nije krenuo u rat protiv Grka, kojih je utjecaj bio u Hrvatskoj do Gvozda i u bizantskoj Dalmaciji potpuno zavladao.

No da Almoš nije krenuo u rat protiv »Grka« t. j. protiv hrvatskoga kralja Petra, tomu nije bio uzrok u njegovu obziru prema savezniku Henrika IV., nego u tome, da mu je stariji brat Koloman energično stao na put u svakom pothvatu, koji bi mogao uroditi teritorijalnim povećanjem Almoševe oblasti. Koloman nije naime htio, da Hrvatska pripadne Almošu, nego je naprotiv sam htio zavladati u isto vrijeme i Madžarskom i Hrvatskom. Zato je prijetnjama i prisilnim mjerama u tolikoj mjeri zastrašio svoga brata, da je ovaj naprosto pobjegao. Chronicom pictum zna pače za jednu bitku između ove braće oko Varkuna, iza istočne obale rijeke Tise, koja je svršila neriješeno, jer su velikaši nastojali, da braću izmire.

Almoševoj krunidbi je bila k tome na putu i druga stvar. God. 1096. započela je prva križarska vojna, u kojoj je papa Urban II. pozvao u pomoć cijelo kršćanstvo za spasenje bizantske države, koja je bila ugrožena od seldžučkih Turaka. Papi nije onda bilo lako potpomagati politiku cara Aleksija u Aziji i slabiti tu politiku na Balkanskom poluotoku.

No odmah nakon početka križarske vojne, dobile su stvari drugačiji izgled. Između pape i cara Aleksija došlo je do nesuglasica, jer je car htio iskoristiti križare za svoje bliže ciljeve, dok su oni krenuli, da oslobode Svetu Zemlju. S druge je strane izostajalo ono što je papa očekivao, naime ponovno ujedinjenje istočne sa zapadno crkvom. Tu je priliku Koloman upotrijebio, da se približi papi Urbanu i da navali na grčke saveznike u Dalmaciji, a to su bili: Hrvatska kralja Petra Slavića i dalmatinski gradovi.

No prije nego pristupi djelu, odluči Koloman dobro pripraviti svoj položaj. Pa kao što nekad Dmitar Zvonimir, stupi i on u veze s Normanima. Normanska princesa Buzila, kći kralja Rogera, zaprošena je tom prilikom, da bude Kolomanova žena i madžarska kraljica. Ostvarenje tog braka nije bilo bez poteškoće, jer je trebalo, da nevjesta prođe kroz krajeve, koji su bili slabo raspoloženi prema madžarskom kralju.

Kakvo je onda bilo stanje u Hrvatskoj, o tome pripovijedaju Rajmund de Agiles i Vilim, kasniji nadbiskup Tira. Stanovništvo u Dalmaciji i Slavoniji bilo

je prema tim izvještajima, slabo raspoloženo prema križarima. Vilim Tirski pripovijeda pače, da je Dalmacija zemlja položena između Ugarske i Jadrana i da ima četiri glavna grada: Zadar, Split, Dubrovnik i Bar. Rajmund de Agiles, koji je bio u vojsci tuluškog grofa Rajmunda IV., nigdje ne spominje, da je Hrvatska onda pripadala kralju Kolomanu, a to bi on bio učinio već zbog toga, jer je opatija Somogyvar bila filijala tuluškoga glavnog samostana St. Gilles. Osim toga je Rajmund IV. bio zet sicilskog kralja Rogera, čija je mlađa kći imala poći za Kolomana. Iz svih se tih pojedinosti vidi, da ni Koloman ni Almoš nijesu vladali god. 1096. Hrvatskom južno od planine Gvozda.

Tek kad su prošli križari, mogla je princesa Buzila poći na put u Ugarsku. Pošto se je iskrcala u Biogradu na moru, povjerena je županu erdeljskog Biograda (Gyula Fehervar) Merkuriju, koji je nevjestu odveo u Ugarsku, opkoljenu pratnjom od 5000 vojnika. Gaufred Malaterra, koji opisuje to putovanje, tvrdi, da je Biograd na moru pripadao ugarskom kralju.

Mogućnost putovanja princese Buzile znači, da je u Hrvatskoj između odlaska križara i prolaza princese bilo došlo do neke promjene. To nam potvrđuju dvije suvremene mletačke bilješke.

Dva su Mlečana išla u svibnju 1097. u Trogir i Split, pozivajući tamošnje stanovništvo, da se priključi duždu Vitalu Michieliju. Stanovništvo im se nije protivilo, jer se valjda znalo, da je car Aleksij I. već god. 1085. bio povjerio dalmatinski temat duždu i protosebastu.

U isto vrijeme, kad su ta dva Mlečana (Badoario de Spinale i Faledro Stornato) stupila u veze s trogirskim i splitskim građanima, došlo je do saveza između Kolomana i Venecije. Ugarskom je kralju bilo preteško osvojiti odjednom Hrvatsku i Dalmaciju. Za to mu se činilo mnogo sigurnije, da gradove odvoji od onoga, što je bilo još preostalo od hrvatske države. Isprava o ugovoru, sklopljenom između Kolomana i dužda, nalazi se u zbirci mletačkog državnog arhiva, zvanoj »Codex Trevisanus«. Koloman i dužd sklapaju savez i prijateljstvo. Jedan jamči drugome za sve krajeve, koje drugi bude stekao u budućem ratnom poduzeću. No dužd je bio dobio zlatnom bulom Aleksija I. naslov dužda Dalmacije i Hrvatske. Dalmacija i Hrvatska su naime obadvije zajedno po bizantskoj upravnoj terminologiji činile jednu jedinicu, podložnu Bizantskom carstvu. Koloman je sada pitao dužda, da li mu zbilja pripadaju ne samo temat Dalmacija, nego i Hrvatska. Njemu se naime činilo, tako piše u toj listini, da je Zvonimir bio kralj Dalmacije i Hrvatske, a Zvonimir je bio prethodnik njegova strica Ladislava i, dosljedno tome, njega samoga, Kolomana.

Usprkos tih poteškoća ugovor je ipak zaključen. Ima tri dijela, koji su među sobom u tijesnoj vremenskoj vezi. Iz njega vidimo, da su Koloman i mletački dužd teritorijalni susjedi. Jasno je prema tome, da se prije toga odlučila sudbina posljednjeg hrvatskog narodnog kralja.

I evo što o svršetku toga kralja pripovijeda Simon de Keza. Koloman je, stoji u tom ljetopisu, sakupio vojsku i otpremio je u Dalmaciju. Njemu se usprotivi hrvatski kralj Petar, koji je imao svoju

prijestolnicu u Kninu, ali je potučen u planini Gvozdu, i Koloman ga dade ubiti. Ista se vijest potvrđuje po »Chronicom pictum«. Muglen kaže, da je Koloman ubio dalmatinskoga kralja. Bezimeni notar Bele II. kaže čak, da su Madžari ušli u šumu, nazvanu Petrov Gozd, nedaleko rijeke Kupe i da su tu postavili svoj tabor.

Šišić misli, da se boj odigrao na podnožju Petrove gore, točno na međi između dalmatinske i panonske Hrvatske. Rimska je cesta išla naime od Vaške uz Dravu do Virovitice, Bednje, Varaždina i od Varaždinskih Toplica preko Zagorja i Suseda na Zagreb. S njom se je sastajala druga cesta, koja je išla iz Križevaca u Zagreb i odavle preko Save i preko Odre do točke, gdje je glavna vojnička cesta skretala na jug prema Kravarskom do Kupe i dalje preko Taborišta, Čemernice, Topuskoga, P e t r o v e g o r e, Kladuše, Cetina i Drežnika na Bihać. Na toj cesti se je dakle nalazilo razbojište, na kojemu se je odlučilo o sudbini hrvatske narodne države.

I vrijeme događaja dade se odrediti dosta pouzdano. Kad jednom znamo, da je u svibnju 1097. došlo do saveza između Mletaka, Trogira i Splita i da je onda stanje u zaleđu bilo veoma nesigurno, i kad opet znamo, da je god. 1099. Koloman krenuo u ruski rat, na koji se je spremao tijekom cijele godine 1098., onda to znači, da je početkom te god. 1098. sklopljen ugovor između Kolomana i Mletaka, i da je princesa Buzila krenula iz južne Italije u Biograd na moru, prije nego što je zatvorena plovidba, a to se događalo u mjesecu listopadu. Pogibija kralja Petra je dakle nastupila između svibnja i listopada 1097. god. Vjerojatnost govori za ranije vrijeme, jer je nemirno stanje u zaleđu Trogira i Splita po svoj prilici bilo izazvano neposrednom ratnom opasnošću. Redoslijed događaja bi dakle bio: 1. ugovori, sklopljeni od Badoarija de Spinale i Faledra Stornata s Trogiranima i Splićanima u svibnju 1097., 2. bitka na Gvozdu u lipnju ili srpnju 1097., 3. dolazak princese Buzile u rujnu 1097. i napokon 4. savez između Kolomana i Mletaka u proljeću 1098. god.

Kolomanov se je rat u Galiciji svršio god. 1099. s katastrofom. Kralj se je spasio s bojišta u Przemysl, kako to svjedoče Chronicon pictum, Nestor i Długosz. Posljedice su tog poraza bile tako teške, da se Koloman nije odvažio vratiti se kući, nego se obratio češkom knezu Břetislavu II. Kosmas iz Praga pripovijeda, kako je o Duhovima (29. svibnja) 1099. god., kad je »dux Bracislaus« boravio »in villa Zlaunica«, došao k njemu »panonski kralj Koloman« s poklonima, da obnovi stare veze.

Tek iza toga se je Koloman vratio kući. Tu je međutim došlo do druge Almoševe bune. I sva je prilika, da je i Hrvatska tom prilikom stresla madžarsku vlast.

Vijesti o drugom Almoševom ustanku dosta su oskudne. Chronicon pictum kaže, da se je Almoš digao protiv brata, kad su križari otišli iz Zemuna. To je moglo biti i god. 1096. neposredno prije prvog sukoba između braće, koji je izravnan kod Warkuna. Ali bi to moglo biti i u ljetu god. 1101., kad su opet prolazile nebrojene čete križara. Među njima je bilo Italijanaca, Francuza i Nijemaca. Pisci međutim, koji se bave tim zgodama, ništa ne znaju o Kolomanovim neprilikama, tako te postoji vjerojatnost, da je Koloman smatrao za oprezno, da počeka, dok bi se križari razišli.

Drugi Almošev ustanak bio je opasniji od prvoga. Madžarski pisci misle, da se tu radilo o kruni sv. Stjepana, ali je to nevjerojatno, jer se je Almoš bio odrekao te krune u pregovorima u Warkunu. Mnogo je vjerojatnije ono, što Šišić misli: da je predmet nesuglasica bila baš hrvatska kruna. Almošu je svakako moralo biti čudnovato, da ga je brat u svoje vrijeme sprečavao, da ide u rat protiv »Grka«. Taj rat protiv »Grka« je međutim sam Koloman kasnije vodio na svoju ruku, baš kao što je na svoju ruku stupio u veze s Normanima, s papom i Venecijom. Ne znamo doduše, do kakvog su dogovora došla braća u Warkunu. Ali ako se je Almoš odrekao madžarske krune, učinio je to jamačno zato, što mu je Koloman zajamčio hrvatsku.

Sva je prilika stoga, da je Almoš upotrijebio Kolomanov boravak u Galiciji i stupio u pregovore s predstavnicima hrvatskih plemena. Pače je vjerojatno, da je tom prilikom došlo do pakta, u kojem su Hrvati iznijeli uvjete, uz koje bi bili pripravni priznati Almoša za svoga kralja. To je valjda doznao Koloman, dok se je još nalazio u Galiciji. Njegov ugovor s Břetislavom je, sudeći po tome, išao dakle za tim, da sebi osigura češku pomoć ili barem neutralnost u slučaju, da bi imao obračunati s bratom.

Križari su prošli kroz Srijem u jeseni god. 1101. Sve do tog vremena nije dakle ni moglo doći do sređenja prilika u Hrvatskoj. Teško je međutim vjerovati, da je Koloman krenuo s vojskom u Hrvatsku još tijekom same zime, nego će biti, da je u proljeću 1102. god. pala odluka o daljoj sudbini Hrvatske.

Te iste godine je Koloman boravio u Biogradu na moru. To se vidi iz jedne listine, koju je izdao koludricama sv. Marije u Zadru. U toj listini Koloman njima potvrđuje one iste zemlje, koje im je prije poklonio Petar Krešimir i potvrdio Dmitar Zvonimir.

Listina nam nije sačuvana u originalu, nego se nalazi u prijepisu iz god. 1150.—1170. u samostanskoj kopijalnoj knjizi sv. Marije na folijima 18—20. Prijepis je napisan beneventanskim pismom, koje je onda bilo u upotrebi. Sadržaj listine je manje važnosti, jer se tiče potvrde poklona nekih zemalja. Ono što nas u ovom slučaju zanima, jest protokol koji glasi: »Godine upućenja Gospoda našega Isusa Krista 1102. Ja Koloman, milošću božjom kralj Ugarske, Hrvatske i Dalmacije, nakon održana sabora, pošto bijah okrunjen u kraljevskom gradu Biogradu na moru« (Anno incarnationis domini Jesu Christi millesimo centesimo secundo. Ego Colomannus dei gratia rex Ungarie, Croatie atque Dalmacie, salvo habito consilio postquam coronatus fui Belgradi supra mare in urbe regia).

Neki madžarski pisci tvrde, da je taj prijepis krivotvorina, i to zato, što je Rački tri od sedamnaest isprava te zbirke smatrao sumnjivima, a jednu falzifikatom. I to je nađeno, da su između potpisnika navedeni biskup Acriensis, dok bi moralo stati Agriensis, i Zagoriensis, dok bi moralo stati Zagrabiensis. No baš

izraz Zagoriensis može služiti kao dokaz za vjerodostojnost listine, jer je taj izraz bio u upotrebi do god. 1111., a tek poslije te godine je počeo prevladavati izraz Zagrabiensis. Naime, a to je u ovom slučaju odlučno, ako je listina, kako Pauler tvrdi, krivotvorena, mogli su biti krivotvoreni u njoj samo pojedini podaci, koji su se ticali poklonjenih zemalja ili prava. Ali god. 1150.—1170. nije moglo nikome doći na um, da izmišlja održanje hrvatskog sabora i Kolomanovu krunidbu poslije toga sabora, jer bi time zadao sudbonosni udarac vjerodostojnosti same listine. Bila dakle listina izdana koludricama sv. Marije ispravna ili krivotvorena, ne može biti sumnje o saboru i o krunidbi (Kršnjavi).

Stvar ima svoj posebni značaj, jer je izraz »habito consilio postquam coronatus fui« ne samo tehnički izraz za postupak u hrvatskom saboru god. 1102., nego i za postupak ugarskih sabora, koji su se držali sve do god. 1848. Samo što je u formularu za Ugarske sabore kroz neko vrijeme bila uobičajena izreka: »habito tractatu et consilio«, koja je međutim, kako je Turba utvrdio u svom djelu o pragmatičkoj sankciji (I, 31), god. 1687. skraćena u stariji oblik »habito consilio«, koji je potpuno jednak s izrekom, upotrebljenom god. 1102. u Biogradu na moru.

Kad jednom znamo, da je cijeli postupak za krunidbu Kolomanovu potpuno odgovarao tradicijama hrvatskog sabora, onda ništa ne stoji na putu vjerovanju, da su s održanjem sabora bile skopčane i sve formalnosti, koje su svakako prethodile krunidbi kralja Dmitra Zvonimira, čije je nasljedstvo Koloman za sebe zatražio. A između tih formalnosti svakako je najvažnije mjesto zauzimalo obećanje budućega kralja, da će poštivati sve slobode i sva prava zemlje, kojom bude vladao.

No koje je obećanje dao Koloman hrvatskom saboru? Jamačno ono, koje je sadržano u »pacta conventa«. Da se o tom uvjerimo, dosta je, da taj ugovor ukratko uzmemo pred oči.

Koloman je, stoji u tom ugovoru, naslijedio kraljevstvo od svog oca Ladislava i namjeravao, da pokori svu Hrvatsku do samoga mora. Zato je došao s vojskom sve do rijeke Drave. Ali su Hrvati, doznavši za njegov dolazak, skupili vojsku i odlučili se na otpor. Kralj, koji je za to doznao, otpremi im svoje izaslanike. Namjera je njegova bila naime, da postupa s njima na lijep način i da sklopi s njima ugovor, k a k o s a m i b u d u h t j e l i. Saslušavši izaslanike gospodina kralja, Hrvati se okupiše n a z a j e d n i č k o v i j e ć a n j e (Chroates audita legacione domini regis, inito consilio). I otpremiše dvanaest razboritih plemića od dvanaestero hrvatskih plemena. To su bili: župan Juran od plemena Kačića, župan Ugrin od plemena Kukara, župan Mrmonja od plemena Šubića, župan Pribislav od plemena Čudomirića, župan Juraj od plemena Svačića, župan Petar od plemena Mogorovića, župan Pavao od plemena Gušića, župan Martin od plemena Karinjana i Lapčana, župan Pribislav od plemena Polečića, župan Obrad od plemena Lačničića, župan Ivan od plemena Jamometića i župan Mironja od plemena Tugomirića. Kad su došli pred kralja, iskazali su mu dužnu počast. A gospodin kralj ih primi s poljupcem mira, susrete ih odlično i dođe s njima do ovoga sporazuma: 1. da će naprijed spomenuti uživati svoje posjede i svoja dobra mirno i tiho sa svima svojima, 2. da nijedno od spomenutih plemena ni od njihovih ljudi ne će biti dužni plaćati spomenutom kraljevskom veličanstvu ni poreza ni daće (et quod non teneatur aliqua predictarum generacio nec eorum homines solvere censum aut tributum regie maiestati prephate) osim slučaja, kad bi netko navalio na granicu, 3. u slučaju, kad bi gospodin kralj poslao po njih, treba da svako pleme izađe na

*

vojsku s najmanje deset oklopljenih konjanika o svom trošku do rijeke Drave, a dalje prema Ugarskoj o kraljevu trošku, dok rat bude potrajao. I tako bje uređeno god. 1102. i tako dalje«.

Protiv vjerodostojnosti ovog teksta glavne je prigovore iznio Dr. János Karácsonyi, kanonik u Velikom Varadu, u časopisu »Századok« za god. 1910. (prijevod prof. Đ. Szaboa u Vjesniku zem. arkiva XIII/1911., sv. 2.).

Po njemu sudeći trogirska je apendikula izrađena tek u XIV. stoljeću po naredbi i u interesu bana Mladena Šubića. Još prije je Marczali (Magyar nemzet története, Bdpst 1897., II, 203.) uporedio tekst apendikule s tekstom Tome Arhiđakona i došao do istog zaključka.

Prigovori su međutim samo toliko opravdani, koliko se tiču uvoda samog ugovora, jer ne samo da Koloman nije Ladislavov sin, nego i nije mogao biti zaustavljen u svom pohodu protiv Hrvatske na rijeci Dravi. Savsko-dravsko međuriječje je naime već od god. 1091. bilo u madžarskim rukama, i zagorska, odnosno zagrebačka biskupija je išla sve do planine Gvozda.

Jedino je u tom uvodu vjerodostojno to, da je Koloman otpremio izaslanstvo Hrvatima s nekim ponudama, da je o tim ponudama raspravljao hrvatski sabor, — drugo ne mogu naime značiti riječi »inito consilio«, — i da su na tom saboru prihvaćene Kolomanove ponude.

Ali ono, što zaslužuje najveću pažnju, jest sam ugovor u njegovim pojedinim točkama, a tri su po broju. Kad naime prvu i drugu točku uporedimo s onim, što je prije rečeno o položaju rimskih velikih posjednika prema državi i prema njihovim seljacima, nije nam se teško uvjeriti, da te dvije točke u tančine reproduciraju ono stanje, u koje su pripadnici hrvatskih plemena ušli, kad su zauzeli Dalmaciju. Sam Konstantin Porfirogenet tvrdi, da je Hrvate naselio car Heraklij zato, da mu štite granice od Avara, i da su oni u tom smislu sklopili s papinim posredovanjem ugovor s carstvom. Takav ugovor nije uopće mogao imati drugog sadržaja, nego da im je s jedne strane doznačena zemlja, a s druge da su oslobođeni od poreza i od daća. Prva i druga točka ugovora između Hrvata i Kolomana nije drugo nego reprodukcija formule, koja je u vrijeme rimske carske birokracije služila za uređenje odnosa između carstva i različnih došljaka iz kojih mu drago drugih krajeva duž državne granice. Razlika se je pravila samo između onih plemenskih jedinica, koje su se naselile na rimskom tlu kao molitelji, i onih, koje su se naselile po želji samih rimskih vlasti. Molitelji su morali plaćati lični danak (census). Dobrovoljno primljeni bili su od toga ličnog danka oslobođeni. Ako su, svejedno da li molitelji ili pozvani, vršili vojničku pograničnu službu, nijesu plaćali poreza od zemlje. Ako nijesu tu službu vršili, a u tom su položaju bila plemena u unutrašnjosti bizantske države, morali su plaćati porez po stalnom mjerilu, a ugovor o porezu se je zvao »paktom«. Ono dakle, što su predstavnici hrvatskih plemena tražili, nije bilo drugo nego potvrda ugovora sklopljenog između Hrvata i Bizanta. Pa kao što »pacta conventa« mogu služiti za potvrdu navodima Konstantina Porfirogeneta, mogu navodi Konstantina Porfirogeneta služiti kao potvrda za navode sadržane u »pacta conventa«. U

»pacta conventa« se govori o hrvatskim plemenima i o njihovim ljudima. To znači da su hrvatska plemena imala u svojim rukama zemlju sa seljacima, koji su bili na nju povezani. A takvo su stanje Hrvati jamačno našli u svojoj novoj postojbini, jer je ono postojalo ne samo u vrijeme Rimljana, nego i u vrijeme Ilira, valjda preko hiljadu godina prije Krista.

Opasnost, od koje su se pripadnici hrvatskih plemena morali čuvati, bila je u tome, da bi Koloman ili njegovi ljudi stupili prema seljačkom svijetu u Hrvatskoj u onaj isti odnos, u kojem su se hrvatska plemena nalazila, to jest da bi ih Koloman i njegovi ljudi od Hrvata napravio kmetove. To je smisao izreke: Vi ćete nas pustiti da mirno i bez smetnje uživamo svoje zemlje zajedno sa svojim ljudima, to jest sa svojim seljacima. A to je i smisao izreke: Ni mi, ni naši ljudi, to jest ni mi, ni naši seljaci, ne će biti dužni davati ni ličnog, ni stvarnog poreza, to jest ni desetine, ni tlake. Ni Koloman, ni Madžari nijesu dakle imali biti gospodari Hrvatima, nego su ovi i dalje vršili svoju administrativnu i patrimonijalnu sudbenost.

Kad sve to uzmemo na um, veoma je teško vjerovati, da je pisac trogirske apendikule mogao sve te stvari izmisliti. Jer bi to pretpostavljalo tako opsežno poznavanje ustanova rimskog prava u vrijeme prije Justinijana, kakvo nije moguće zamisliti od jednog pitomca bolonjske pravne škole, koja se je bavila u prvom redu Pandektima.

Iz kasnijih pak vrela doznajemo, da je taj oprost od poreza i daća vrijedio baš za Hrvatsku južno od planine Gvozda, dok za krajeve sjeverno otud, koji kasnije nose naziv Slavonija, nije vrijedio. Kroz cijeli srednji vijek je naime Slavonija plaćala kunovinu ili marturinu, za koju zlatna bula tvrdi u članu 17., da ju je ustanovio baš Koloman (marturina a rege Colomano constituta), dok su od nje bila stalno oslobođena hrvatska plemena. Otud se vidi, da se je stalno poštivala druga točka ugovora od godine 1102.

Uz to su s madžarske strane potekle sumnje o vjerojatnosti, da je god. 1102. bilo doista dvanaest hrvatskih plemena. Konstantin Porfirogenet opisuje naime, da je Hrvate, kad su se doselili u rimsku Dalmaciju, vodilo petero braće i dvije sestre. U svemu je dakle bilo samo sedam rodova ili plemena. No isti Konstantin Porfirogenet tvrdi u raspravi o upravi carstva, da su Hrvati zauzimali župe, koje su dobile imena po rijekama ili glavnim mjestima. Uz to je ban upravljao Krbavom, Likom i Gadskom. U listinama, gdje se navode župani, nijesu nigdje navedena plemena, nego samo župe; tako u Mutimirovoj listini Želimir, župan Chleunae ili Hlijevna, i kasnije redom u listinama Petra Krešimira i Dmitra Zvonimira. Prema tome bi se moglo u prvi mah smatrati čudnovatim, da se u tom ugovoru prvi put spominju u jednoj listini župani kao predstavnici hrvatskih plemena.

Stvar će međutim postati razumljivom, ako uzmemo, da je i ugovor s Bizantom, koliko ga možemo zamisliti, mogao imati samo jedan značaj: stvaranje prava i obveza između carstva i plemenskih jedinica. Samo pripadnici hrvatskih plemena kao takovi su mogli biti odgovorni za vršenje svojih obveza prema carstvu. Pojedine teritorijalne župe su u tim prilikama sačinjavale samo stvarnu podlogu za ugovor.

To isto i samo to je moglo nastupiti i između Kolomana i Hrvata. I tu su, kao i u ugovoru s Bizantom, Hrvati mogli nastupiti samo u svojim plemenskim formacijama. Za vjerodostojnost trogirske apendikule je dakle potrebno da se utvrdi, da li su te plemenske formacije zbilja postojale god. 1102. Da je to skoro potpuno uspjelo, zasluga je uglavnom Vjekoslava Klaića (u »Radu« sv. 130.). »Svi osvajači Hrvati su se, tvrdi on, smatrali prema pokorenim starosjediocima kao izabrani narod, kao gospodari, dok je pokoreno stanovništvo dospjelo u položaj podređenih kmetova«. Isti je odnos prema starom stanovništvu postojao i u zemljama, zauzetim od Germana. Došljaci bi uzeli za sebe trećinu raspoložive zemlje kao vojničko dobro, i prema tim vojničkim dobrima su se dalje primjenjivali rimski vojnički zakoni, koji su zabranjivali prodaju tih dobara kao i prijelaz njihov na žensko potomstvo.

Isti se pravni odnos može utvrditi na plemenskim dobrima u listinama i presudama hrvatskog plemenskog suda. Pitanje, koje je ovdje od važnosti, jest, da li se ista plemena, koja se spominju u »pacta conventa«, spominju i u drugim starijim ili kasnijim listinama. I doista po Smičiklasovu diplomatskom kodeksu može se utvrditi, da se Kačići spominju god. 1166., Kukari god. 1178., Šubići god. 1182., Mogorovići god. 1164., Gušići god. 1187., Lapčani i Karinjani god. 1166., Polečići god. 1194. i Tugomirići god. 1189. Samo za Svačiće ili Snačiće i za Jamometiće nema podataka u starije doba. Ali nema sumnje, da su Snačići ili Svačići starog podrijetla. Njihovo ime je ilirsko i znači »gorštake«. Jamometići su doduše spomenuti tek god. 1240., ali baš za njih nema razloga misliti, da su kasnije došli u Hrvatsku. Iz XIII. stoljeća potječu i prvi podaci o plemenima Čudomirića (1208.) i Lačničića (1207.).

No ne samo da ima podataka o pojedinim hrvatskim plemenima, nego se dvanaest plemena spominju u nekoliko mahova kao skupina. Osobito je važna u tom pogledu listina kralja Ladislava Kumanca iz god. 1273., koja je napisana svakako prije apendikule i nezavisno od nje: u njoj se spominju ne samo dvanaest hrvatskih plemena, nego se za njih tvrdi, da su bila oslobođena od poreza isto onako, kako se to tvrdi u »pacta conventa«.

Dalja poteškoća u prosuđivanju vjerodostojnosti tog ugovora nastala je iz prigovora, kako je nemoguće, da bi se kralj Koloman zadovoljavao neznatnom konjaničkom vojskom od samo deset

oklopnika. Tu je dakako moguće, da su ljudi u vrijeme, kad se promijenila dinastija, nastojali smanjiti opseg svojih obveza. Ali ne smijemo zaboraviti, da je ta pomoćna četa imala služiti kralju za ratove, koji bi se vodili na drugim granicama. Nije naime isključeno, da je i u toj točki naprosto reproducirano utanačenje, što su ga hrvatska plemena sklopila s Bizantom god. 641. ili 679. Njihova je dužnost bila, kako to ističe Konstantin Porfirogenet, da brane granicu. Za druge ratove je stoga vjerojatno, da je njihov odred mogao biti s obzirom na ovu glavnu zadaću malen. A vrijedi kao primjer istaknuti i to, da su Srbi, kojima nije bila povjerena obrana državne granice, stavljali Bizantu na raspolaganje za evropske ratove 2000 boraca, dok su za azijsko bojište davali samo 300, kasnije 500 (Kinam III, 9).

Preostaje još pitanje, da li je zbilja Koloman time, što je stupio na hrvatsko prijestolje, s pozivom na svoje nasljedno pravo iza Zvonimirove udovice, Ladislavove sestre Jelene, zbilja došao prema rimskoj stolici u isti odnos, u kojem je bio Dmitar Zvonimir. Stvar ne bi smjela biti nevjerojatna, kad se pomisli, da je Koloman neposredno prije nego što je krenuo protiv kralja Petra, stupio u savez s Normanima i tražio papinu pomoć.

U tom pravcu nam pruža neku pomoć jedna danas uništena bilješka iz evanđelistara crkve sv. Simeuna u Zadru, koju je prvi objelodanio Bianchi (Zara christiana II, 538.). Pjevaču, koji je po bizantskom obredu imao u crkvi pjevati takozvane »pohvale«, zabilježena je uputa, kome te pohvale ima da pjeva. U bilješci stoji: »Pashalu papi zdravlje i život vječni«, a zatim: »Kolomanu, uzvišenom kralju Ugarske, Dalmacije i Hrvatske, život i pobjedu«. Uputa, kako i kojim se redom imaju pjevati pohvale, davala se sa službene strane. Sa službene strane se je dakle, kao i u intitulaciji Zvonimirovih listina, metnulo na prvo mjesto papino ime, to jest na ono mjesto, gdje se prije Zvonimirova nastupa spominjalo prilikom glavnih svečanosti ime bizantskoga cara. Stvar je zanimljiva zato, što se iz nje vidi, da je Koloman sam smatrao, da mu Hrvatska ne pripada po pravu osvojenja, nego u onom istom državnopravnom sklopu, u kojem se je nalazila pod onim kraljem, čije je nasljedstvo on za sebe tražio.

Sve nam te pojedinosti dopuštaju, da ugovoru od god. 1102. dademo dosta određeni značaj. Po svome vanjskom povodu nije on doduše ništa drugo nego jednostavna izborna kapitulacija, nagodba između sabora i budućega kralja, u kojoj kralj svečano obećaje, da će poštivati sve otprije zajamčene slobode, povlastice i javnopravne ustanove, kako su postojale pod njegovim prethodnicima. Kao izborna kapitulacija su »pacta conventa« mogla vrijediti samo za vrijeme Kolomanove vladavine.

Ali time, što je Koloman pristao na »pacta conventa«, stvoreno je nešto mnogo značajnije nego obična lična obveza. Time, što je

Koloman priznao pravnu valjanost stanja, koje je prije njega postojalo, dao je svome položaju hrvatskog kralja posebni značaj, koji se je razlikovao od njegova položaja ugarskoga kralja. On je naime ušao u svojstvu hrvatskog kralja u onu državnopravnu vezu, u kojoj se je Hrvatska do toga dana nalazila. Pitanje je samo bilo, da li je ona državnopravna veza imala postojati prema Bizantu kao u vrijeme dolaska Hrvata i u vrijeme iza Držislava prema papi. Ali bilo to prema papi ili prema Bizantu, Koloman je svojom izjavom za svu budućnost odredio odnosu između Hrvatske i Ugarske onaj smisao, što ga je sačuvao kroz cijelo vrijeme, dok je god trajala veza Hrvatske prema ugarskom kralju.

§ 17. Treće bizantsko doba (1108.—1180.).

Koloman je time, što je kao normanski i kao papin saveznik ušao u Hrvatsku i obnovio Zvonimirovu vezu prema Rimu, povrijedio državopravni odnos, koji je postojao između Bizanta i Hrvatske. Posljedica je toga bila, da je Bizant sada sva sredstva uložio u to, da povrati ono stanje, koje je Kolomanova intervencija poremetila. Zbog toga je nastala borba između Bizanta i kraljeva Arpadove kuće, koja je došla do svog vrhunca tijekom vladavine cara Manojla Komnena (1143. do 1180.). Preokret iza Manojlove smrti ne samo što je Ugarsku oslobodio od mučnog položaja, nego je madžarskom kralju Beli III. dao mogućnost, da izmijeni odnos između Ugarske i Hrvatske. Ta je promjena bila zapravo samo posljedica socijalnog pokreta, koji se javio na zapadu, a polovinom XII. stoljeća zahvatio preko srednje i istočnu Evropu. Od prestanka bizantske vlasti nastaje naime za Hrvatsku doba oligarhije donatarnih velikaša.

Što je caru Aleksiju Komnenu pošlo za rukom, da u vrijeme najopasnijih borba protiv Normana, Pečenega i seldžučkih Turaka dovede Kolomana u isti položaj državnopravne podređenosti, u kojem se je barem teoretski nalazila u Držislavovo vrijeme Hrvatska, može se smatrati kao pravo remek-djelo bizantske diplomatske spretnosti.

Između Kolomana i mletačkog dužda Dominika Michielija došlo je, kako smo već rekli, oko početka god. 1098. do neke vrsti saveza. Koloman je duždu priznao posjed dalmatinskih gradova, a dužd je Kolomanu priznao posjed Hrvatske. No od trenutka, kad je Koloman jednom imao Hrvatsku pod svojom kraljevskom vlašću, postalo mu je odmah jasno, da Hrvatskoj dalmatinski gradovi znače životnu potrebu. To ga je s vremenom moralo natjerati na onu politiku, koju su prije njega vodili Tomislav i Držislav.

O Kolomanovu zaposjednuću dalmatinskih gradova imamo uglavnom dva vrela, koja se među sobom razilaze: Tominu salonitansku povijest i životopis trogirskog biskupa bl. Ivana.

Iz ovih se vidi, da je Koloman naskoro, pošto je okrunjen za hrvatskog kralja, otkazao ugovor saveza i prijateljstva s Mlecima, što ga je sklopio god. 1098. No Toma tvrdi, da je Koloman god. 1103. krenuo najprije na Split i pregovorima postigao predaju grada. Tek zatim je sklopio ugovore sa Zadrom i Trogirom. »Životopis blaženoga Ivana ispovjednika, trogirskog biskupa i njegova čudesa«, izdan od Ivana Lucija god. 1657. u Rimu, kaže, da je Koloman najprije krenuo na Zadar i da je tu između kralja i općine posredovao sam trogirski biskup, a iz Zadra je zatim pošao preko Šibenika u Trogir i u Split. »Životopis bl. Ivana« je u svom prvom dijelu napisan oko god. 1150., i stoga je bliži događajima i pouzdaniji.

Što se vremena tiče, može se bez sumnje isključiti, da je Koloman poduzeo taj svoj pohod god. 1103. Natpis na tornju samostana sv. Marije u Zadru i jedna listina opatice Većenege bilježe god. 1105. Većenegin nadgrobni natpis kaže, da je umrla 29. rujna 1111. u petoj godini Kolomanova ulaska u Zadar: to bi odgovaralo god. 1107. Ali »Annales veteres Hungarici« bilježe pod god. 1108.: »Colomanus rex accepit Zader«. Da je Koloman ovom prilikom zauzeo gradove i otoke, vidi se iz poziva, što ga je dužd Ordelafo Faledro upravio god. 1118. Rabljanima, u kojemu im obećaje, da će priznati ona ista prava i da će isto onako njima vladati, kao što im je Koloman obećao u svojoj ispravi (ut in breviario illo continetur).

Pitanje, koje nam se ovdje nameće, jest, što je zapravo Koloman učinio od god. 1102., kad se okrunio hrvatskim kraljem, do god. 1108., kad je osvojio dalmatinski temat.

Samo iz vremenskog razmaka od šest godina se vidi, da Koloman nije naprosto prekinuo s Venecijom i zametnuo rat, nego da je išao svojem cilju okolišnim putem. Ako je Venecija svojatala dalmatinske gradove, svojatala ih je na osnovu zlatne bule Aleksija I. Kolomanu je, pošto je god. 1098. dobio o tomu objašnjenje od samoga duždа, odmah jasno bilo, da mu se valja u svome svojstvu hrvatskoga kralja obratiti bizantskom caru, ako hoće, da mu bude povjeren dalmatinski temat.

Kakvi su pregovori tom prilikom vođeni, nije doduše pobliže poznato. Samo se zna, da je god. 1104. došlo do bračne veze između Kolomanove rođakinje Piroške, kćeri Kolomanova prethodnika Ladislava, i sina Aleksija I., kasnijega cara Ivana. To je bilo u vrijeme, kad je sin Roberta Gviskarda, antiohijski i tarentski vojvoda Boemund namjeravao navaliti na Drač i nastaviti onaj pohod protiv Bizanta, koji je prije zbog Robertove smrti morao biti prekinut.

Znajući, da se takav rat spremao i sjećajući se opasnosti predašnjeg Robertova poduzeća, Aleksij sklopi sada savez s Kolomanom, koji je mjesto oca careve nevjeste Piroške smatran kao tast carevića Ivana, dok je Aleksij bio Piroškin svekar. Tom je prilikom car naprosto oduzeo mletačkom duždu upravu dalmatinskog temata i po-

vjerio tu upravu novom hrvatskom kralju Kolomanu. Da su stvari tako stajale, vidi se već po tome, što se mletački dužd Ordelafo Faledro od god. 1107. ne kiti više naslovom vladaoca Hrvatske i Dalmacije (Fontes rerum Austriacarum XII, 67.: dux Venetiarum et imperialis protosevastos). Pače je pustio, da Koloman krene protiv dalmatinskih gradova i da ih osvoji. I kad je god. 1112. gradeški patrijarh Ivan Gradenigo boravio u Carigradu, zamolio je cara Aleksija, da bi opet povratio duždu dalmatinske gradove, no dobio je odgovor, da za to nije sada vrijeme. Sama službena povijest mletačkih duždeva (Historia ducum Veneticorum), sastavljena u početku XIII. stoljeća, dakle ni punih sto godina poslije tog događaja, potvrđuje, da su Mlečani predali Zadar, a valjda i ostale dalmatinske gradove (Rex Ungarorum Jaderam ab eodem imperatore, cui Veneti illam donaverunt, violenter accepisset).

Stvar je značajna s državnopravnog stajališta u mnogom pogledu. U prvom redu, što je bizanski car zastupao stajalište, da može uvijek raspolagati dalmatinskim tematom i da ga može povjeriti i oduzeti mletačkom duždu i hrvatskom kralju, kad god mu se čini, da to zahtijevaju bizantski državni interesi. Mandat, koji je tako povjeren Tomislavu, Držislavu, Držislavovim sinovima, Petru Krešimiru, bio je dakle po bizantskom shvaćanju samo čin ličnog povjerenja, koji je vezao hrvatskog vladaoca na to, da vodi onakovu politiku i da u ratu daje onu pomoć, koju je od njega trebao i tražio bizantski car. Taj mandat je mogao biti od bizantskog cara u svako doba i opozvan. Ali što ovdje još jače udara u oči, jest to, da je bizantski car dao mletačkom duždu naslov kneza Dalmacije i Hrvatske. Bizantski car nije dakle samo raspolagao dalmatinskim gradovima, nego i samom Hrvatskom. Otud vidimo, da je njegovo stajalište bilo, da i Hrvatska čini sastavni dio bizantske države, i da car može njom raspolagati, ako ne u istoj mjeri, a ono toliko, što nije smio Hrvatskom vladati čovjek, koji bi, kao Dmitar Zvonimir, vodio protubizantsku politiku. To stajalište potpuno odgovara navodima Konstantina Porfirogeneta, po kojima se carstvo nije nikada odreklo svojih prava na rimsku Dalmaciju, to jest na krajeve u unutrašnjosti, nego da je tu provinciju samo povjerilo Hrvatima za to, što su preuzeli, da u ratu pomažu bizantsku državu. Dosljedno tome je razumljivo, kad se jednom Dmitar Zvonimir združio s Normanima, da je carstvo naprosto cijeli naslov vladaoca Dalmacije i Hrvatske prenijelo na mletačkog dužda kao na svoga mandatara.

Sada se je međutim pravni opseg bizantskog stajališta proširio. Time naime, što je car madžarskom kralju dao ili bar priznao naslov kralja Dalmacije i Hrvatske, to jest onaj isti naslov, što ga je nosio, primivši od Carigrada znakove kraljevskog dostojanstva, Stjepan Držislav, doveden je Koloman u isti odnos prema carstvu, u kojem su se prije njega nalazili Držislav i Držislavovi nasljednici.

Tom odnosu je odgovarao prvašnji Kolomanov naslov. On se naime u listinama prije god. 1110. ne zove rex Hungariae, nego Pannoniorum rex, kralj gornje i donje Panonije, negdašnje dijeceze Zapadnog Ilirika. Premda je dakle Panonija bila davno napuštena, zastupalo se je sada načelo, koje su poslije turskih ratova Madžari zastupali prema Beču, da tuđim osvojenjem nije staro pravo utrnulo, nego samo silom obustavljeno i da mora nanovo oživjeti, čim se povrate negdašnje granice stare države. Taj »ius postliminii« ili, kako ga nazivahu Madžari, »ius aviticium« je imao prema bizantskom shvaćanju doći do primjene u odnosima između Carigrada i madžarske države. I kao što je rimski građanin, pošto se je povratio iz zarobljeništva ili otkupio iz ropstva, opet otac svoje djece, vlasnik svojih pokretnih i nepokretnih dobara, vjerovnik svojih dužnika i dužnik svojih vjerovnika, isto se tako prema bizantskom shvaćanju i panonska dijeceza imala povratiti Zapadnom Iliriku i zajedno sa Zapadnim Ilirikom jedinoj rimskoj državi s prijestolnicom u Carigradu.

Koloman je bio odviše samostalan, a da bi se podvrgao takvu stajalištu. Ali mu je ipak bilo do toga, da dobije od Bizanta ono pravo na Dalmaciju i Hrvatsku, koje mu se moglo inače s uspjehom osporavati. Zato je pristao na to, da Bizantu u ratu protiv Normana dade oružanu pomoć. I baš kad se Boemund spremao, da prešavši preko mora zauzme Drač, iskrcale su mletačke lađe Kolomanove čete u Apuliji, gdje su pustošile kroz tri mjeseca Brindisi i Monopoli. Više je nego vjerojatno, misli Šišić, da su u toj Kolomanovoj vojni Hrvati ne samo sudjelovali, nego sačinjavali i znatan dio vojske, a tako i u onim četama, što su došle u pomoć Aleksiju pod Dračem. Ana Komnena pripovijeda naime u svojoj »Aleksijadi«, da je kralj Dačana (Koloman: Madžari su naime najprije vladali Potisjem, negdašnjom rimskom Dakijom) prilikom sklapanja mira između cara Aleksija i Boemunda poslao kao svoje povjerenike župane Berića i Simona.

Da je Koloman smatrao nužnim, da svoja nova prava zasnuje na čvrstoj podlozi državnopravnih nazora rimske države, a napose da u svom odnosu prema Hrvatskoj nastupi kao slobodno izabrani i po pristanku hrvatskog sabora okrunjeni hrvatski kralj, tomu je Almoševo suparništvo bilo za njega poseban uzrok. Almoš je naime bio potpuno uvjeren, da njega, a ne Kolomana pripada pravo na hrvatsku krunu, i da je Koloman dosljedno tome prosti uzurpator.

Kolomanova veza s Bizantom je imala k tome drugog protivnika: cara Henrika V. Kao nosilac naslova zapadnog rimskog cara Henrik je, isto tako kao prije njega Karlo Veliki i Oton III., zastupao mišljenje, da cijeli Zapadni Ilirik i dosljedno tome Panonija i Dalmacija, pripadaju zapadnom, a ne istočnom carstvu.

Ali i papa je sada, pošto je bilo došlo do veze između Madžarske i Hrvatske, zastupao isto stajalište kao oba rimska cara, da i Madžarska i Hrvatska nijesu drugo nego vazalne zemlje rimske, ne toliko zbog Zvonimirove prisege, koliko zbog toga, što je već sv. Stjepan I. poklonio Ugarsku samome papi, a car Henrik III. osvojio sv. Petru u čast Ugarsku i ponovno je poklonio rimskoj stolici.

No baš u trenutku, kad je Koloman mogao misliti, da je u opasnom dogovoru s Bizantom sebi konačno osigurao svoja jedva stečena prava na Dalmaciju i Hrvatsku, nastala je za njega potreba, da ta prava brani protiv brata Almoša i osobito protiv cara Henrika V. Almošu je naime bila po njegovu mišljenju učinjena dalja krivica time, što je Koloman svoga šestgodišnjeg sina Stjepana dao proglasiti, a valjda i okruniti posebnim hrvatsko-dalmatinskim kraljem. Dva podatka svjedoče o tom događaju. U prvom redu uputa pjevaču crkve sv. Simeuna u Zadru, da pjeva pohvale ne samo papi Pashalu i kralju Kolomanu, nego i »našemu kralju Stjepanu« (Bianchi, Zara christiana II, 538.), a s druge strane trogirska diploma glasi u njezinu drugom članku: »Meni i mome sinu (razumije se Stjepanu) i mojim nasljednicima ne ćete biti dužni plaćati porez ili danak« (Mihi et filio meo, aut successoribus meis tributarii non sitis).

Henrik V. se je naime odazvao Almoševim molbama i zato, što je Koloman napao granice njemačke, t. j. zapadnorimske države, zauzevši dalmatinske gradove i otoke. Henrik je sada okupio plemiće iz južne Njemačke, među ostalima istarskog markgrofa Engelberta i koruškog vojvodu Henrika. Češke su čete pod zapovjedništvom kneza Svatopluka pustošile po sjevernoj Ugarskoj. Ali sve bez uspjeha. Napokon je Almoš ipak bio prisiljen, da se izmiri s bratom, ali opet za kratko vrijeme. God. 1115. dade ga Koloman uhvatiti i oslijepiti, njega i sina njegova Belu. Zatvoreni u samostanu Dömösu do Kolomanove smrti (3. veljače 1116.) uspjeli su obojica, otac i sin, sklonuti se u Carigrad, gdje su srdačno primljeni od Aleksija I. i sina mu Ivana, muža njihove rođakinje Piroške, koja je kao bizantska princesa primila ime Irene. Almoš je umro u Carigradu god. 1127., dok je njegov sin kao Bela II. Slijepi vladao Ugarskom i Hrvatskom od 1131.—1141. god.

Time, što su bizantski štićenici, Almoševi potomci, dospjeli na ugarsko-hrvatsko prijestolje, ojačala je moć Carigrada u Ugarskoj. Tomu je išlo u prilog, što su tamošnji kraljevi redom bili malodobni. Kolomanov sin Stjepan II. (1116.—1131.) imao je 13, sin Bele Slijepoga Gejza II. (1141.—1162.) 10, dok je Gejzin sin Stjepan III. (1161.—1172.) imao tek 12 godina.

Tima za Arpadovićevu dinastiju nepovoljnim prilikama pridružila se i potreba obrane dalmatinskih gradova, koje su stalno napadali Mlečani. Prva je mletačka navala bila već god. 1115., dok je još Koloman bio u životu. Povod su zato dala nastojanja splitskog

nadbiskupa Manasa, da protjera nepoćudnog mu splitskog komesa Adrijana iz Treviza. Splićani se sada složiše s Trogiranima i pozvaše mletačkog dužda Ordelafa Faledra, koji je doduše krenuo na Zadar, ali nije mogao zauzeti tvrđavu, koju je branio hrvatski ban Kledin.

Položaj dalmatinskih gradova postao je još opasnijim, kad je njemački kralj i car Henrik V. došao god. 1116. u Mletke i stavio duždu u izgled njemačku pomoć. Zategnutost, koja je bila nastupila između Bizanta i Stjepana II., dovela je čak do toga, te je Aleksij I. pokazivao sklonost, da opet dade Mlečanima mandat za upravu dalmatinskog temata.

I doista Ordelafo Faledro krenu sada u lipnju 1116. u Dalmaciju, zauzme zadarsku tvrđavu, potuče bana Kledina i prisili gradove, da mu se jedan za drugim predadu. Njegova je zadaća bila zamalo dovršena, i dužd je sada mislio, da je zasada najbolje, da jedva postignute uspjehe učvrsti petgodišnjim primirjem. U tu svrhu otpremi izaslanstvo Stjepanu II., ali ovaj obnovi rat iduće godine 1117. i osvoji dalmatinsku obalu i otoke Rab, Krk i Osor.

Treća Ordelafova vojna svrši po dužda naopako, jer bi pred Zadrom smrtno ranjen. Njegov nasljednik Dominik Michieli sklopi sada mir, u kojem je Zadar ipak još ostao u mletačkim rukama. Zatišje nije trajalo dugo: šest godina kasnije, kad se mletačka flota vraćala iz Svete Zemlje, navali na Split i Trogir, zauze i razori do temelja Biograd na moru, a njegovi se stanovnici sada sklonu u Skradin.

Borbe, što ih je Stjepan II. imao sa svojim protivnicima, dovele su do brojnih bizantskih intervencija. Za sina Aleksija I. Komnena, Ivana Lijepog (1118.—1143.), koji je cijeli svoj život proveo na ratištima, uhvati bizantska sila opet veliki zamah. Ali je i otpor Ugarske i Hrvatske ojačao time, da je došlo do izmirenja između Stjepana i Almoševa sina Bele Slijepoga, koji je prije Stjepanove smrti bio određen za nasljednika prijestolja. Bela Slijepi bio je vjenčan s Jelenom, kćerkom srpskog velikog župana Uroša I.; ona se istakla time, što se strašno osvetila onim ugarskim velikašima, koji su pridonijeli Almoševu i Belinom osljepljenju.

Premda je Bela Slijepi živio u dobrim odnosima s carigradskim dvorom, nije to stajalo na putu, da je na dvoru primljen pretendent na Arpadovu baštinu Boris, sin druge Kolomanove žene Eufemije, kćeri Vladimira Monomaha, koju je Koloman bio protjerao.

Za Bizant su bile neugodne veze, koje su zbog Belina vjenčanja nastale između Madžarske i Srba, jer su ovi opet počeli u porječju Pive, Tare i Lima organizirati oko tvrdog Rasa svoju posebnu državnu zajednicu. Time se je već pripravljala koalicija bizantskih sjeverozapadnih i zapadnih protivnika. Najmlađem bratu Roberta Gviskarda Rogeru i osobito Rogerovu sinu Rogeru II. (1101.—1154.) pošlo je naime, poslije ujedinjenja dotada saracenske Sicilije s juž-

nom Italijom, za rukom stvoriti žilavu državu i nanovo misliti o pohodu protiv Bizanta duž probojne crte, koja je, označena takozvanom Egnacijskom cestom, vodila iz Drača u Solun i Carigrad.

Dinastičke borbe u Arpadovoj kući došle su do vrhunca, kad su protiv namjere Gejze II. (1141.—1162.), da ostavi prijestolje svome najstarijem sinu Stjepanu, ustala kraljeva braća Ladislav i Stjepan, koji su zastupali stajalište, da se nasljedstvo ima ravnati po načelima majorata, a ne po primogenituri.

U tim je prilikama Mlečanima pošlo za rukom, da podvrgnu svojoj vlasti Zadar i kvarnerske otoke. I jedva uspije Dujam, načelnik loze slavnih Frankopana, sklopiti s njima ugovor, koji mu je omogućio, da od 1133. do 1155. god. nesmetano vlada otokom Krkom i da ga ostavi iza toga svojim potomcima.

Različita i promjenljiva pripadnost Zadra i kvarnerskih otoka s jedne i ostalog dalmatinskog temata s druge strane urodila je posljedicom, da je bulom pape Anastasija IV. od 11. listopada 1154. stvorena od Zadra i susjednih otoka nova crkvena dijeceza, koja je stavljena pod vlast zadarskog biskupa, i taj je sada dobio nadbiskupski plašt, ali nije bio podređen, kao što su se Zadrani nadali, izravno papi, nego patrijarhu u Gradežu.

Gejzi II., starijem sinu Bele Slijepoga i Srpkinje Jelene, bio je skrbnik od 1141. do 1158. god. vojvoda Bjeloš, po svoj prilici kraljičin rođak, za kojega Kinam tvrdi, da je bio rodom iz unutrašnjosti Dalmacije. Bjeloš je dugo vremena zauzimao položaj hrvatskog bana. Uz to je vršio u Hrvatskoj poznatu vlast dvorskog župana ili palatina. Žena mu je bila sestra kraljice majke Jelene.

Bizantu je bilo najviše krivo, da su kraljevi Arpadove dinastije, premda su imali Hrvatsku i najveći dio dalmatinskog temata, težili za tim, da metnu u zaborav ugovor, što ga je Koloman bio sklopio s Aleksijem I. Po tom su ugovoru naime ne samo Hrvatska i Dalmacija, nego i Ugarska imale činiti tjesniju zajednicu s carstvom. To se pitanje nije doduše pokretalo za sina Aleksija Komnena, Ivana Lijepog (1118.—1143.) s razloga, jer se je taj bavio skoro isključivo istočnom politikom i ratovao, koristeći se križarskom pomoći, po poljima prednje Azije. Drugačije su se okrenule stvari za Ivanova mlađeg sina i nasljednika Manojla Komnena (1143.—1180.), čovjeka viteških sklonosti, koji je stao voditi skroz zapadnu politiku.

Povod za intervenciju dao je ustanak srpskoga velikog župana Uroša II., vjerojatno sina Uroša I. i brata kraljice majke Jelene — protiv Bizanta. Iza njega su stajali ban Bjeloš i normanski kralj Roger II. Normani budu međutim zatvoreni u Krfu i prisiljeni na predaju (1149.). U jesen iste godine slomljen je i srpski pokret. S Madžarima je nekoliko puta dolazilo do rata, ali je uvijek polazilo za rukom molbama Gejze II., da postigne mir. Do bizantske je intervencije došlo poslije Gejzine smrti (1162.), kad su protiv Gejzina sina Stje-

pana III. (1162.—1172.) ustali stričevi, Gejzina braća Ladislav II. (1162.—1163.) i Stjepan IV. (1163.—1165.).

Ovaj posljednji zauzeo je položaj hrvatskog hercega, te je imao dosta pristalica u Hrvatskoj i u Bosni, koja je za Bele Slijepoga tražila god. 1139. priključak uz Ugarsku. Ali kad je Stjepan IV. kojega je u Zemunu zatvorila vojska njegova nećaka, umro slučajno od otrovanja krvi, krene Manojlo Komnen protiv Stjepana III. I tri bizantske vojske, brojne i dobro naoružane, jedna preko Pomoravlja, druga preko Bosne, treća kroz Duklju, Dalmaciju i Hrvatsku krenuše prema sjeveru. Osobito je uspjeha imala zapadna vojska pod Ivanom Dukom. Kroz jedva tri mjeseca zauzela je, kako s pohvalom ističe Kinam, pedeset sedam gradova i prispjela u Posavinu. Hrvatski ban Ampudij ili Ompudin jedva je mogao dati nešto otpora.

U mirovnom ugovoru, koji je iza toga sklopljen, morao je Stjepan III. pristati, da Srijem, negdašnju pokrajinu Konstantina Diogena (1019.), preda bizantskoj izravnoj upravi. Osim toga morade predati Hrvatsku i dalmatinske gradove, dakako bez Zadra, koji je s kvarnerskim otocima i Hvarom bio u mletačkom posjedu.

Bizantska vlast, koliko god kasnije hvaljena, spočetka je slabo primljena. Među hrvatskim plemenima je Arpadova vlast imala mnogo pristalica, tako da je nekoliko puta, osobito kod Kukara i Kačića, došlo protiv bizantske prevlasti do pokreta. Jezgra otpora se je ustrojila oko Klisa.

Razlozi za to držanje dadu se lako razumijeti. Arpadovci su naime kroz sve vrijeme poslije »pacta conventa« do 1167. god. prepuštali ne samo Hrvatima, nego Bosancima i Srbima, koji su tražili njihovu zaštitu, potpunu plemensku organizaciju i slobodu. I odmah, čim je došla u pitanje organizacija uprave Hrvatske, pristao je Koloman na to, da banovu vlast zauzme domaći čovjek, ban Ugrin, koji je god. 1107. vodio vojsku i brodovlje protiv otoka Raba. Poslije njega se spominje Kledin ban, koji se je istakao protiv Mlečana pred Zadrom. No ako se za ta dva bana još ne može pouzdano znati, da su vladali i Slavonijom, stvari stoje drugačije za bana Aleksija, — koji je upravljao između god. 1120. i 1130. i poklonio zagrebačkom kaptolu današnje Varaždinske Toplice, sa svim pripadnostima. Velika je vlast bila i bana Bjeloša, za kojega se misli, da je bio rođak Jelene, žene Bele Slijepoga. Kao kraljev skrbnik od 1141. do 1158. god. poznat je Bjeloš zbog brojnih listina, što ih je izdao u našim krajevima. Njegovo je banovanje trajalo preko dvadeset godina. Jedna splitska listina nosi naslov: »u vrijeme Gejze, ugarskog kralja, i Bjeloša bana« (temporibus autem regnante Geyza Ungarie rege, atque Bellosi bani), a potječe od god. 1144. God. 1163. dosudi isti ban Bjeloš zagrebačkom biskupu Bernardu šumu Dubravu, koju je zagrebačkoj crkvi dao kralj Ladislav, ali joj je oteo šomođski župan Nikola. Iz te se dvije listine vidi, da je Slavonija bila zajedno s Hrvatskom pod istom upravom. God. 1164. javlja

se kao ban Ampudij ili Ompudin (temporibus domini Stephani regis Ungarie, filii Geyze regis, et Ampudii eius bani). Kako se vidi iz slučaja bana Bjeloša i bana Ampudija, zauzimali su banovi u Ugarskoj položaj dvorskog župana ili palatina, vrhovnog suca uz kralja. A svi ti nosioci banske vlasti nijesu bili tuđinci, nego domaći ljudi ili barem Slaveni.

Uz to se hrvatska posebna krunidba, kako se čini, vršila ne samo za Kolomana, nego i za njegovih nasljednika. Stvar je svakako zasvjedočena za Stjepana, Kolomanova sina, kako se već vidjelo iz zadarskog evanđelistara. Da Bela Slijepi nije okrunjen za hrvatskog kralja, da ta krunidba nije izvršena za sina mu Gejze, nije teško vjerovati. Bela Slijepi se je već zbog svoje nemoći teško mogao kretati. A što se tiče njegova sina Gejze II., čini se, da je onda bila stavljena u izgled podjela zemalja, koje su bile pod Arpadovom dinastijom, tako da je mlađi kraljev brat Stjepan imao postati kraljem u Hrvatskoj, dok bi Ladislav imao vladati Bosnom. No podjela ta nije izvršena s razloga, jer su Gejza i njegova braća bili svi maloljetni, tako da je vlast bila dugo u rukama hrvatskog bana Bjeloša. Ban je kraljevu sinu, Stjepanu, namijenio spočetka položaj hrvatskog hercega i htio isključiti od vlade u Hrvatskoj kraljeva brata Stjepana. Svakako se čini, da je Gejzin sin Stjepan okrunjen za hrvatskog kralja. Barem bi se po intitulaciji listine iz god. 1164. (»u vrijeme gospodina Stjepana kralja Ugarske, sina kralja Gejze«) moglo misliti, da je Stjepan okrunjen za hrvatskog kralja, još dok mu je otac bio živ.

Poslije mira, sklopljenog god. 1167., morao je Stjepan III. pristati na to, da mu sin Bela bude odveden kao talac na dvor Manojla Komnena, gdje je odgojen na samom dvoru kao carev rođak. Pače se imao vjenčati s Manojlovom kćerju Marijom i pod imenom Aleksija naslijediti samoga Manojla na bizantskom prijestolju. U tom slučaju je imao postati ugarskim kraljem Gejza, mlađi sin Stjepana III.

No kad je Stjepan III. umro, izmijenjena je prvašnja Manojlova odluka. Car je naime dobio g. 1168. od svoje druge žene Marije od Antiohije, sina Aleksija. Zato je Bela otpremljen iza očeve smrti u Ugarsku, gdje je imao poteškoća, da bude priznat, jer su ljudi gledali na njega s nepovjerenjem zbog njegova bizantskog odgoja. Pače je ostrogonski nadbiskup Luka Banffy odbio, da mu stavi krunu na glavu. Tek je papa Aleksandar III. mogao u tom smislu djelovati tako, što je kaločkom nadbiskupu dao nalog, da Belu III. okruni.

Car Manojlo je u vjerskim stvarima pokazivao susretljivost prema zapadnoj crkvi. U Splitu mu je pošlo za rukom skršiti otpor klera i nadbiskupa Gerarda. I kad je poslije Gerarda došao do nadbiskupske stolice Rajner ili Arnerij, pozove ga car k sebi u Carigrad, počasti ga i nadari splitsku crkvu. Nadbiskup Arnerij dođe u sukob s Kačićima, koji su držali Poljicu, Omiš i dio tamošnje krajine, i to radi zemlje oko sela Srinjina na Mosoru. Parnica, koja je vođena u Splitu 10.

lipnja 1180., samo je dijelom ispala u prilog samog nadbiskupa. Ali kad je imalo doći do izvršenja presude, te su u tu svrhu određeni pristavi, po jedan za svaku stranku, navale Kačići na nadbiskupa i ubiju ga 4. kolovoza 1180. To se je dogodilo nekoliko nedjelja prije smrti cara Manojla (24. rujna 1180.).

Podjela novostečenih krajeva izvršena je s bizantske strane po historičkim načelima onako, kako je to zasvjedočeno u ljetopisu popa Dukljanina. Teritorij rimske Dalmacije je podijeljen naime sada u dva dijela. Sjeverni dio do rijeke Neretve, negdašnja donja Dalmacija, dobio je naziv: dukat Dalmacije i Hrvatske — naslov Držislavove kraljevine. Na čelu te bizantske provincije stajao je dux, carev rođak, sebast Konstantin Komnen. Južna Dalmacija od Neretve do blizu Drača, t. zv. gornja Dalmacija, činila je provinciju Dalmaciju i Duklju. Njom je upravljao kyr Isanakij. Glavni grad Dalmacije i Hrvatske bilo je sjedište nadbiskupije — Split, glavni grad Dalmacije i Dukljе bilo je opet sjedište nadbiskupije — Bar.

To se stanje moglo sviđati obožavaocima prošlosti, ali je imalo protiv sebe nove socijalne sile. Poslije križarskih ratova došlo je u gradovima do jačanja srednjeg staleža. Prolaz velikih vojska sa sjevera i zapada prouzročio je potražnju radne snage i obrtničkih proizvođa. Bijeg sa sela u gradove bio je svakidašnja pojava. Protiv restauracije stare bizantske države i protiv prevlasti bosporske aristokracije bunile su se nove gradske države. God. 1171.—2., dok je još vladao Madžarskom Stjepan III., ustrojila se protiv Bizanta koalicija Madžarske, Srbije i Venecije. Na čelo Srba stavio se Nemanja, pošto je potisnuo starijega brata Tihomira. Dužd Vitale Michieli pođe u rujnu 1171. s flotom od 120 lađa prema Grčkoj, te uhvati usput, preko podložnog Dubrovnika, veze sa srpskim velikim županom. Pokret je protiv Bizanta bio jak i u samom Primorju, gdje su Kačići, oslonjeni na Omiš, žilavo odolijevali bizantinskim pristalicama. Kinam, Konstantin Manas i Niketa tvrde, da se je Nemanja združio »s Hunima i Alamanima«. I zbilja su Nijemci nekoliko puta u ovo vrijeme pokazali težnju, da prošire svoju interesnu sferu na istočnu jadransku obalu, kao što je to bila težnja i Karla Velikoga (805.) i Otona III. (1000.). Pače je bavarski grof Konrad von Dachau dobio god. 1152. naslov hercega Hrvatske i Dalmacije. Nemanja je svoju ofenzivu izveo u dosta širokom opsegu. Navalio je naime skoro u isto vrijeme na »Horvatiju« u blizini Splita i opet na »Horvatiju« i tvrđavu Kotorana, svakako gornji Kotor (Sathas, Bibl. graec. VII, 272.). Zanimljivo je svakako, da Niketa i bezimeni kroničar, nazivaju kao i pop Dukljanin Hrvatskom i južnu bizantsku provinciju Dalmaciju i Duklju.

Kad je Bela III. (1172.—1196.) stupio na prijestolje, bio je veliki pokret svladan. Mletački dužd bi prisiljen da odustane od svog pothvata zbog pomora u floti. A bizantske vojske su prisilile Nemanju, da se sam preda caru Manojlu, koji ga odvede u triumfu u Carigrad.

Premda je Bela III. (1172.—1196.) bio bizantski štićenik i careva svojta, ipak nije mogao, kad je jednom došao do prijestolja, raditi protiv težnje, koja je išla za tim, da obnovi odnos između Ugarske i Hrvatske, kako ga je svojim ugovorom od god. 1102. bio zasnovao Koloman.

Jednostranost politike Manojla Komnena, koji je posvetio skoro svu pažnju zapadnim problemima, ostavljajući na stranu istočne, osvetila se još prije svršetka njegove vladavine. Car pretrpi 17. rujna 1176. katastrofalan poraz od Seldžučkih Turaka kod Miriokefalona.

Vijest o toj bitci izazvala je silan dojam na zapadu. Fridrik Barbarosa, odgovarajući Manojlu, koji mu je saopćio vijest o miru s Turcima, savjetova cara, da se »grčka kraljevina naprosto podredi jedinom našem carstvu«. U Mlecima je pače došlo god. 1177. do sastanka pape, Fridrika Barbarose i predstavnika talijanskih gradova. Veliki koalicioni rat protiv Bizanta bio je već u pripravi. No prije nego što je do njega došlo, preminu Manojlo Komnen 24. rujna 1180. Njegova smrt bi znakom za prevrat.

§ 18. Plemensko ustrojstvo i postanak kraljevske vlasti.

Jedno od glavnih obilježja društvene organizacije Slavena jest uopće dugo održanje plemenskog ustrojstva. Kad su Germani već odavna prešli preko toga, održale su se kod Slavena još uvijek plemenske zajednice. Uopće se može opaziti kod Slavena neka nesklonost prema prijelazu iz plemenske u državnu organizaciju, te je tek razmjerno kasno došlo do stvaranja jednog narodnog imena, a to je i veoma često dolazilo od neslavenskih elemènata. Danas smo načistu, da od narodnih imena južnih Slavena nijedno nije slavenskog podrijetla. Tu, gdje nije duže bilo državne vlasti Hrvata, Srba ili Bugara, nazivao se je cijeli kraj Slovenija ili Slavonija ili Sklavinija (današnja Makedonija), ali je i tu pitanje, da li je taj zajednički naziv Slavena potjecao od njih samih ili od naroda, koji su, kao Bizantinci, došli s njima u doticaj. Svakako se prvi put riječ Slaven (Sklaboi) javlja kod Agatije iz Mirine. Georgij iz Pizidije upotrebio je sedamdeset godina kasnije izraz »Sthlabos«, koji je očito varijanta imena Slaven. Isti izraz upotrebljavaju i latinski pisci (Sclaveni, Sclavini, Sclavi). Sirci i Arapi imaju riječ »Sakalib«. Samo kod Nijemaca u Saskoj i u istočnim Alpama rasprostranjen je izraz »Wenden, Winden«, koji podsjeća na Tacitove »Venede«.

Plemenska organizacija je baš u hrvatskim krajevima veoma uporno sačuvana. Ona je pače nadjačala nastojanja pripadnika narodne dinastije, da joj nametnu svoju monarhijsku vlast. Ugovor, što ga je Koloman sklopio god. 1102. s Hrvatima, navodi kao ugovornu protustranku dvanaest hrvatskih plemena. Taj pojam dvanaestero

praplemena sačuvan je u spisima do XVI. stoljeća. Pače se može reći, da je tursko doba još pojačalo tu plemensku svijest i dovelo do povratne evolucije u društvenoj organizaciji naših krajeva.

Sedam, kasnije dvanaest plemena, koja su sačinjavala cjelokupnost prvašnjih nosilaca hrvatskog imena, nijesu međutim bila cijelo stanovništvo onoga kraja, koji je prije dolaska Slavena činio gotsku provinciju Dalmaciju i Liburniju, te se pružao od rijeke Raše u Istri sve do rijeke Cetine. Lokalna imena jasno pokazuju na dalji boravak ranijeg, urođenog življa, te nije isključeno, da je povećanje broja hrvatskih plemena prouzročeno ne samo, kako bi se moglo pomisliti, prirodnim prirastom i teritorijalnim preseljavanjem pretička u broju plemenskih pripadnika u druge krajeve, nego da su i domaće (ilirske) plemenske zajednice došle kao posve ravnopravni činilac u zajednicu hrvatskih plemena. Na tu mogućnost pokazuje pleme Snačića ili Svačića: taj je plemenski naziv, kako se misli, ilirskog podrijetla i znači gorštake.

Već je prije istaknuto, da se hrvatsko ime prvi put pojavljuje u domaćoj listini god. 852. (Trepimirus, dux Chroatorum). Naziv kneza Hrvata podsjeća na nazive germanskih vladalaca, koji su se također zvali kraljem Visigota, Franaka, Burgunda, Langobarda. Time su jasno istaknuti prema ostalom stanovništvu nosioci izvršne vlasti. Ti nosioci izvršne vlasti su očuvali u punoj mjeri svoje pravne običaje i svoje unutrašnje uređenje, što je posve razumljivo, jer su kao takovi bili nezavisni od svake druge vlasti. Uostalom da su rimske vlasti i dalje vladale u ovim krajevima, znamo po primjeru rimske Galije i Hispanije, da ne bi nikako ometale, kao što nijesu to činile ni kod germanskih plemena na Rajni, očuvanje njihovih pravnih običaja. Ima šta više razloga, da mislimo, da su Rimljani i u ilirskim krajevima, premda su njima vladali preko 400 godina, ostavili, dakako u interesu očuvanja vojničkog duha urođenog stanovništva, netaknute mnoge stare uredbe.

Ta sloboda u vršenju svojih iz pradomovine donesenih pravnih običaja urodila je ustanovom, koja je karakteristična za sve krajeve, pogođene seobama V.—VII. stoljeća: u svima tim krajevima se je uveo sustav personalnih ili ličnih statuta. S jedne su strane naime došljaci u potpunosti očuvali svoje pravne običaje; s druge su strane ilirski (odnosno trački i keltski) prastanovnici očuvali svoje. A opet su i Rimljani, koji su ostali na svojoj zemlji te su se, kako svjedoče arapski i bizantski izvori, nagodili s došljacima, sačuvali one ustanove, koje su u promijenjenim prilikama mogle biti od dalje upotrebe. No to uporedno očuvanje personalnih statuta došljaka, urođenika i rimskih »posesora« nije moglo biti provedeno do svojih krajnjih posljedica, kad su se kao parnične stranke našli jedni protiv drugih novi gospodari, u ovom slučaju pripadnici hrvatskih plemena, i stari stanovnici. Sva je prilika, da stvari nijesu drugačije stajale ovdje, negoli

drugdje, i da su već nove vlasti doseljenih Hrvata pridonijele prevladavanju svojih pravnih ustanova.

U čemu su te ustanove sastojale, to je u nestašici izravnih vrela teško pogoditi. Svakako se može s nekom sigurnošću tvrditi, da su neke odredbe običajnog prava, koje su zasvjedočene za kasnije vrijeme, po svoj prilici starog podrijetla. Jedna stvar vrijedi međutim u vezi s time da se istakne: da su Hrvati, poslije dolaska u Dalmaciju, bar u nekim osnovnim ustanovama, prihvatili vojničko uređenje, kako je bilo u običaju u rimskim pograničnim krajevima. O tom uređenju nam je ostavio Vegecij nekoliko pojedinosti. Narod na granici nije naime po kasnorimskom vojničkom pravilniku smio živjeti raštrkano, nego u zbijenim porodičnim zajednicama. Takve su zajednice, kojima je tek XIX. stoljeće dalo naziv zadruge, postojale duž rimske granice na Rajni, kako se vidi iz odredbe salijskog zakona, po kojoj ima biti izbačen iz porodične zajednice, tko se bude ogriješio u bližoj svojti. Isto su tako u salijskom zakonu sadržane odredbe o načinu, kako se pojedinac može odijeliti od porodične zajednice. A sličan postupak je u običaju i u hrvatskim krajevima. Isto je tako kasnorimska vojnička organizacija odreda od hiljadu i od sto ljudi prešla i u franačko pravo. A ista vojničko-politička organizacija se može, u ustanovi satnika (centenara) raspoznati i u hrvatskim krajevima. Ali što u najvećoj mjeri odaje rimsko podrijetlo pogranične organizacije Hrvata, jest nasljedno pravo na plemenskim dobrima. To pravo nije ništa drugo nego reprodukcija odredaba Teodozijanskog zakonika o vojničkim dobrima. »Agri limitanei«, okupljeni oko jednog utvrđenog mjesta (castellum, burgus), nijesu se nipošto smjeli prodavati drugim osobama, nego su prelazili samo od oca na sina, nipošto na kćer (Cod. Theod. XII, 19, lex 2 i Cod. Iustin. XI, 60 de fundis limitrophis). To je isto vrijedilo za pogranične zemlje, koje su se davale na stanovanje i na čuvanje Francima. U salijskom zakonu je zastupano stajalište, da se salijska, to jest vojnička zemlja (vjerojatno od Salija, sljedbenika boga Marsa), nije smjela nikako ostaviti ženskom potomstvu (De terra vero salica nulla in muliere hereditas non pertinebit, sed ad virilem sexum qui fratres fuerint tota terra pertineat). Isto je vrijedilo za hrvatsku plemensku zemlju, kako se vidi iz izvještaja podbana Mihajla Živkovića od Prozora iz god. 1443.: Feminina autem proles non habet partem in possessionibus patrimonialibus, sed de bonis mobilibus debet adornari, cum transiverit ad virum (žensko potomstvo nema udjela u očevini, nego dobiva otpremninu od pokretnih dobara, kad prelazi mužu). Zanimljivo je spomenuti, da su rimski graničari u Africi, u današnjoj Kabiliji, imali iste odredbe za nasljedstvo u pograničnim, vojničkim dobrima.

Iz ovog općeg razlaganja proizlazi već, da su u krajevima, zaposjednutim od Hrvata, bile po svoj prilici u primjeni tri različite vrsti pravnih norma: stari običaj tračkog, ilirskog i keltskog podri-

jetla, rimski zakoni i napokon pravo hrvatskih plemena, koja su se doselila u rimsku Dalmaciju. K tome bismo morali kao četvrto pravno vrelo uzeti slavenske pravne običaje, jer nema sumnje, da su običaji hrvatskih stočara i običaji slavenskih ratara morali biti različni. Ali za takvo razlikovanje ne raspolažemo ni najmanjim podatkom, tako da nam ne ostaje drugo, nego da smatramo Hrvate i podređene im Slavene kao jednu pravnu zajednicu.

Konstantin Porfirogenet je u svom djelu o upravi carstva naveo, da su Hrvati ne samo zaposjeli rimsku provinciju Dalmaciju, i to, kako je navedeno, donju Dalmaciju ili Dalmaciju i Liburniju od Raše do Cetine sa saborskim sjedištem u Skardoni, nego da se je jedan dio njih odvojio i zauzeo Ilirik i Panoniju. To su svakako krajevi izvan uže provincije Dalmacije i Liburnije, i znače, što se Panonije tiče, krajeve između Save i Drave. Što se Ilirika tiče, mišljenja su dosta podvojena, jer neki misle, da se pod tim ima razumijevati rimski Norik, odnosno današnja Koruška (karantanski Hrvati), dok su drugi skloni mišljenju, da je Konstantin imao u vidu krajeve Istočnog Ilirika, što bi nas dovelo dosta daleko prema istoku sve do samoga Pomoravlja. Ta dva skrajnja mišljenja zastupana kod Ružića, odnosno kod Farlatija, sada su napuštena, a veća se vjerojatnost podaje Račkome, koji tvrdi, da Konstantinov navod smjera na krajeve između Bosne i Drine.

U svakom slučaju nema sumnje, da su oni Hrvati, koji nijesu ostali u rimskoj Dalmaciji i Liburniji, došli pod avarsku vlast. Kao posljedica toga je nastala dužnost plaćanja danka (tributum), koja je zasvjedočena za Slavoniju, dok su Hrvati u Damaciji i Liburniji bili od te dužnosti oslobođeni. To je oslobođenje doduše zasvjedočeno tek u ugovoru od god. 1102., ali, kad jednom uzmemo, da su krajevi, zaposjednuti od Hrvata, stajali pod zakonodavstvom rimskih pograničnih oblasti, onda se ne ćemo čuditi, da su Hrvati, kao i stanovnici Porajnja, bili za to oslobođeni od poreza, jer se vojničke zemlje (fundi limitrophi) uopće nijesu zapisivale u rimske porezne popise. To oslobođenje od poreza nije moglo biti izrečeno za krajeve sjeverno od rijeke Save, jer su ti krajevi prije dolaska Hrvata, to jest već god. 585., bili prepušteni Avarima.

Ta tri pravna sustava, tračko-ilirsko-keltski, rimski i hrvatski morali su se među sobom dosta rano ispremiješati. Ali to nije uvijek išlo bez otpora. Toma Arhiđakon nam naime zna za slučaj, kad su se starosjedioci obratili caru, da intervenira u njihov prilog kod knezova »Gota i Slavena«. Nije isključeno, da su nesuglasice imale kao predmet seljačke odnose. Svakako udara u oči, da su u bizantskom seoskom zakonu, nazvanom »Nomos georgikós«, zabilježene odredbe o kmetstvu, o seoskim prestupima, o poboljšicama na zemlji, koje su svakako bile prije u kreposti, te su proglašene, poslije doseljenja Hrvata za cijelo područje Balkanskog poluotoka. Važno je i to, da taj bizantski seoski

zakon ima dodirnih točaka sa zakonodavstvom, koje je u zemljama, nastanjenim od Germana u Galiji i Hispaniji (»leges Barbarorum«).

No ako je vrhovna bizantska vlast u nekim slučajevima i mogla utjecati na pravno stanje u zemljama, koje su bile pod hrvatskom upravom, nema sumnje, da je unutrašnje plemensko uređenje stajalo pod načelima, koja nijesu dolazila pod utjecaj rimskih vlasti.

Što se tiče odnosa između Hrvata i podjarmljenih Slavena, uzima se općenito, da su ovi bili u zajednici već u zakarpatskoj pradomovini, tako da je njihovo stapanje u jednu nacionalnu cjelinu moralo nastupiti veoma rano. Pitanje se ne da riješiti jednostavno, ali je vjerojatno, da su se Hrvati, koji su kao i Bugari, po broju svakako bili neznatna manjina, prilagodili Slavenima, kad su napustili upotrebu neslavenskih ličnih imena. Tom broju bismo u nestašici točnije dikcije morali pribrojiti imena kao Porga i Borna, koji u slavenskim jezicima nemaju nikakva značenja. To nas vodi već do prvih godina IX. stoljeća. S Trpimirom je preokret već izvršen: poslije njega nose hrvatski vladaoci redom slavenska imena. Hrvati su kao i Bugari i Varjago-Rusi naprosto iščezli usred slavenske brojne većine.

Nužno je još ustanoviti, kakav je utjecaj to posvemašnje prilagođivanje imalo na razvitak monarhijske vlasti kod Hrvata. U početno doba, kad su Hrvati podjarmili stanovništvo rimske Dalmacije, nema sumnje, da je vlast hrvatskog vojvode ili kneza (dux) morala biti dosta jaka. No kad je međusobno prilagođivanje između Hrvata i Slavena zauzelo jače mjere, nije nevjerojatno, da je mogao nastajati prijelaz iz monokracije, vlasti jednoga zajedničkog poglavice, u demokraciju, vlast jedne skupine. Po svoj prilici je takva promjena nastupila nekoliko puta a osobito u vrijeme Konstantina Porfirogeneta, koji tvrdi, da dalmatinski Hrvati nemaju vladaoca, nego da njima upravlja nekoliko župana.

Ta raskomadanost nije bila nikada dužeg trajanja. Položaj zemlje je za to bio odviše izložen. Pače je u nekoliko mahova vanjska opasnost dovodila do stvaranja snažnije monarhijske vlasti.

Koji je bio naslov ranijih hrvatskih vladalaca, ne znamo. U hrvatskim se listinama prije XII. stoljeća zove Hrvatska »regnum Chroatorum«. Jednom nalazimo i naziv »regnum Chroatorum Dalmatinorumque«. Riječ »regnum« nalazi se već u Trpimirovoj listini, ali postoji sumnja, da nije kasnije dometnuta zajedno s cijelom rečenicom, na koju se odnosi: god. 928. je naime bilo u interesu splitskih aspiracija, da dokažu, da je već u Trpimirovo vrijeme vlast hrvatske crkve išla do dunavskih obala. Poneki put se za hrvatsku zemlju upotrebljava naprosto izraz »terra« ili »provincia«, a katkada i »fines«. Hrvatski izraz, koji bi odgovarao tom značenju, nije došao do nas. U glagolskim spomenicima se nalazi izraz »Hrvati« za zemlju, koji mora da je odgovarao istodobnom izrazu »Čechy« za Češku. Izraz »Chroa-

torum terra« je preveden izrazom »hrvatska zemlja«. Sama riječ Hrvatska nije u ono ranije vrijeme nigdje zabilježena.

U latinskim se listinama hrvatski vladar zove do X. stoljeća »dux«, kasnije »rex Chroatorum«, pače u vrijeme Dmitra Zvonimira »rex Chroatorum et Dalmatinorum«. Kod bizantskih pisaca i osobito u ceremonijalnoj knjizi hrvatski je vladar »arhon«. U latinskim se spisima često upotrebljava i za samog kralja Tomislava naslov »princeps«. U dopisima rimske stolice nalazimo naslove »dux, comes (Zdeslav) i princeps«. U dopisu pape Ivana X. Tomislav se izričito naziva kraljem (dilecto filio Tamislao regi Chroatorum). Mlečani upotrebljavaju često naziv »iudex Chroatorum« u značenju »princeps«, kako se taj izraz upotrebljavao kod Langobarda i uopće u Italiji VIII. stoljeća.

Da li se hrvatski vladar zvao u narodnom jeziku »knez«, nije poznato, ali je vjerojatno. Nestor ljetopisac poznaje taj naslov za Rusiju. U Žitju sv. Konstantina (pogl. 14. i 15.) spominje se moravski knez Rastislav i panonski knez Kocel. Kod Čeha je naziv »knez« značio uopće vladaoca. Poljaci imaju naziv »ksiaze«. U dubrovačkim se listinama zove i dubrovački poglavica knezom. Zato je vjerojatno, da su se prvi hrvatski vladaoci zbilja zvali knezovima.

Nema sumnje, da je naziv »knez« sličan nazivu »kuning« ili »könig«, kako ga vidimo u naslovima germanskih vladalaca. Zanimljivo je pritom, da se iste varijante u vladalačkim naslovima nalaze i u latinskim spisima o Germanima kao i o Hrvatima. Tako riječ »iudex« znači poglavicu Kvada. Kadlec misli, da je susjedstvo Slavena i Gota u Povišlju, u blizini Crnog Mora i duž karpatskog hrpta bilo od velikog značenja za razvoj državnopravnih pojmova. »Na osnovu izvjesnog broja gotskih izraza, prihvaćenih slavenskim jezikom i obrnuto na osnovu postojanja slavenskih riječi u gotskom jeziku, može se reći, da su se Slaveni vrlo mnogo od Gota naučili. Naime to se tiče vojnog uređenja, u kome su Goti izvrsno uspijevali, pa također i političkog uređenja. O tome jasno svjedoči više izraza prihvaćenih od gotskog. Za oznaku vladaoca je naime kod Gota postojao izraz »kuning«.

Do promjene između kneževine i kraljevine došlo je, misli se, pod Tomislavom. Njegov prethodnik Mutimir nosi u listini iz god. 892. još naslov dux. Ali Toma Arhiđakon tvrdi u dva maha, da je Tomislav bio samo knez: jednom, kad spominje nadbiskupa Ivana, koji je počeo stolovati godine 914. u vrijeme kneza Tomislava, a drugi put, kad veli, da je prvi kralj bio Držislav. Ovaj izraz se međutim nadopunjava drugom tvrdnjom: da je počevši od Držislava nastao običaj, da hrvatski vladari primaju kraljevske znakove iz Carigrada i da se nazivlju carskim eparsima ili patricijima. Već je Rački s obzirom na spise o splitskim saborima posumnjao u točnost ovog

navoda Tome Arhiđakona. Međutim je pitanje o vremenu postanka kraljevske vlasti kod Hrvata već primaknuto svome rješenju time, što je Bulićevom zaslugom nađen natpis o Držislavovoj majci, koja je također, dakle prije Držislava, bila hrvatska kraljica.

Naslov »kralja« za »rex«, koji potječe od imena Karla Velikoga (Carolus-kralj) zabilježen je za Dmitra Zvonimira na baščanskoj ploči.

Što se tiče postanka kneževske, odnosno kraljevske vlasti, nema sumnje, da mu se izvor ima tražiti u vojničkom ustrojstvu, koje je nastalo prilikom seoba VI. i VII. stoljeća. Ako su naime plemenske jedinice imale prije svoje starješine, koji su vršili sakralnu i sudsku vlast, zahtijevale su nove potrebe sposobnog vojnika. Takav bi se vojnik isticao pratnjom, koja mu je imala osigurati posluh i protiv volje plemenskih zborova. To je razlog, zašto su Slaveni, tek bi minula potreba vojne organizacije, opet prelazili iz monarhije u poliarhiju. Slavenska težnja za poliarhijom je zasvjedočena u Maurikijevoj taktici. Ista je pojava nastala kod Hrvata, kako se vidi kod Konstantina Porfirogeneta, pošto je s Tomislavovim pobjedama otklonjena vanjska opasnost. Isticanje autonomističkih težnja se može utvrditi po Thietmarovoj Meseburgovoj kronici kod polapskih Slavena, Poljaka, Čeha i osobito kod Rusa.

U tim prilikama nije čudo, da je stvaranje hrvatske države zapravo plod vanjske opasnosti. Sa sjevera su nahrupili iz panonske nizine Madžari. S juga i zapada je poslije sloma srpske države nastala velika Bugarska, koja je težila za prvenstvom ne samo na Balkanu, nego je potražila i veze s Podunavljem. Slom Velike Moravske, slom panonske države oko Blatnog jezera, slom panonske Hrvatske, madžarska navala prema Posavini i valjda dalje prema jugu, sve je to tražilo vojničku reorganizaciju. Teritorij Hrvatske je bio skoro podvostručen. Granica je morala biti prenesena sve do rijeke Drave. Uski okvir između porječja Raše i porječja Cetine bio je proširen. Takvo teritorijalno rasprostranjenje hrvatske države tražilo je jačanje izvršne vlasti, nove, mnogo šire punomoći. Nema sumnje, da je dvorsko vijeće, okupljeno oko kneza, pod pritiskom novih prilika bilo prisiljeno predložiti zboru cijeloga naroda, da proglasi Tomislava kraljem. Da li je tom prilikom došlo do krunidbe? Da li se svijet zadovoljio time, da kao prilikom postavljanja novog kneza izdiže vladaoca na novu stolicu (solium) i da ga pokaže skupljenoj svjetini kao hrvatskoga kralja? Vjerojatno je, da je promjena naslova hrvatskog vladaoca nastala pod utjecajem opasnosti i da je ta odluka izbila u odlučnom trenutku elementarnom snagom. Nema sumnje, da je tom povjerenju narodne mase odgovaralo i povjerenje bizantskih vlasti, koje su Tomislavu ponudile upravu dalmatinskih gradova.

Ali čim je Tomislavova ličnost iščezla s pozornice, povratilo se predašnje stanje, i oni socijalni činioci, koji su bili potisnuti u pozadinu, došli su opet do izražaja. Tomislavovi nasljednici su mogli no-

siti kraljevski naslov: njihova je vlast bila ipak podložena istim ograničenjima kao vlast pređašnjih hrvatskih knezova.

Do novog jačanja kraljevske vlasti došlo je za Držislava, ali je to jačanje pokrenuto izvana. Toma Arhiđakon kaže, da je Držislav dobio kraljevske insignije iz Carigrada i da je nosio naslov carskog eparha i patricija. To znači, da je Držislav za to putovao u Carigrad. No na povratku se je mogao ponoviti slučaj kneza Zdeslava, koji je ubijen na samom saboru od Branimirove ruke. Zato je vjerojatno, da je Držislav prije svog odlaska tražio i postigao sporazum svoje bliže okoline. Pošto se je zatim s kraljevskim insignijima vratio iz Carigrada, pristupio je pred narod i bio svečano okrunjen.

Iz tog se slučaja vidi, da je tek krunidba dala pravo na kraljevski naslov. Sve do trenutka same krunidbe nosi budući kralj još uvijek kneževski naslov. Isti je slučaj sa Zvonimirom. Tako se i Stjepan, sinovac Petra Krešimira, zove knezom u listinama svoga strica, a i poslije stričeve smrti, kad je navodno zbog bolesti morao ići u samostan. Da se prije krunidbe hrvatski vladalac zove knezom, dokazuje izjava Dmitra Zvonimira Gebizonu: »Ja Dmitar Zvonimir, Božjom milošću k n e z Hrvatske i Dalmacije, koji sam od tebe Gebizona primio zastavu, mač, žezlo i krunu i time postao kraljem«. Bulić je našao dva natpisa, koji se tiču Držislava i njegova starijeg sina Svetislava. U prvom od njih označen je Držislav naslovom velikog kneza, znak, da još nije bio okrunjen; u drugom se Svetislav zove naprosto »dux Chroatorum«: stvar je jednostavna, tako što Svetislav uopće nije nikada bio okrunjen.

Zahtjev, da se hrvatski knez ima okruniti za kralja, i mišljenje, da neokrunjeni hrvatski vladalac nije još kralj, potječe jamačno iz bizantijskih pravnih nazora. Bizant je naime kod svakog uspona do prijestolja znao za tri prijelazna stadija: primanje novog cara sa strane državnog vijeća, njegovo priznavanje s patrijarhove strane i napokon aklamativno priznavanje sa strane okupljenog naroda, nakon čega je moralo doći do krunidbe, koja je novom caru davala osobiti sakralni značaj i naziv »ravnog apostolima« (isoapostolos).

Doduše ni u Carigradu nije ceremonijalna knjiga dolazila uvijek do svoje primjene: nekoliko careva vojničkog podrijetla znalo je naprosto zauzeti vlast, ne brinući se zato, da li su tom prilikom ispunjene sve zakonom predviđene pretpostavke. Ali nema sumnje, da je formalizam u pitanju hrvatske kraljevske krunidbe istočnog podrijetla. Na zapadu, u franačkoj državi, nije se do Karolinga znalo za krunidbu. Samo je Pipin Mali dobio pomazanje. A krunidba Karla Velikoga je izvršena zapravo prepadom time, što mu je papa neočekivano metnuo krunu na glavu, dok je klečao pred oltarom.

No bilo to kako mu drago, s vremenom je crkva unosila sve više svečanosti u krunidbeni čin. To se vidi i u slučaju Dmitra Zvonimira. Zvonimir je potisnuo Stjepana, zakonitog nasljednika Petra Krešimira.

U nazočnosti prelata i predstavnika hrvatskih plemena morao je u Splitu iznijeti čitav program svoje buduće vladavine. Tek pošto je taj program pročitan i prihvaćen, sazvan je sveopći, širi sabor u hrvatskoj zemlji. Sada je u nazočnosti tog sabora Zvonimir morao riječ po riječ potvrditi pismeno obećanje, koje mu je tom prilikom pročitano. Zatim je na sve nazočne upravljen svečani upit, da li pristaju na Zvonimirovu krunidbu, i tek nakon izričitog povlađivanja cijeloga sabora okrunio je Zvonimira papin legat Gebizon.

Da je uspon nećaka Petra Krešimira, Stjepana II., izvršen pod istim formalnostima i pod istim pretpostavkama, može se svakako vjerovati. Stjepan se naime sam hvali u jednoj listini, da je s jednodušnim pristankom klera, plemstva i šireg naroda došao do prijestolja svojih predaka.

Drugačije se stvari nijesu mogle odigrati ni prilikom Kolomanova nastupa na hrvatsko prijestolje. Već smo naprijed upozorili na značaj ugovora od godine 1102., koji je poznat pod nazivom »pacta conventa«. U njemu nije sadržano ništa drugo, nego Kolomanovo obećanje za slučaj, da bi ga Hrvati priznali za kralja. To su obećanje primili do znanja predstavnici hrvatskih plemena na osnovi održanog vijećanja (inito consilio). No ta je odluka bila još nedovoljna: trebalo je naime da cijeli narod izrekne svoj pristanak, i to se je moglo dogoditi samo prilikom svečane krunidbe. Pred samom krunidbom je dakle održan sabor (habito consilio). Pred saborom je pročitana Kolomanova zakletvena formula. I nema uzroka misliti, da se na tom saboru drugačije postupalo, nego li prilikom Zvonimirove krunidbe. Koloman je morao potvrditi redom sva obećanja, koja je izrekao prеđašnjem vijeću. I sva je prilika, da je, kao što za Zvonimira, tako i za Kolomana upravljen nazočnim članovima klera i plemstva svečan upit, da li se na osnovi Kolomanovih obećanja ima pristupiti njegovoj krunidbi.

Taj su ceremonijal kraljeve krunidbe prihvatili, čini se, tek kasnije i Madžari. Tek poslije god. 1102. spominju se naime i kod Madžara državni sabori. Tek poslije god. 1102. traži se od kralja, da se prije krunidbe zakune, da će izvršiti ona obećanja, koja su staleži tražili od njega. Tek poslije god. 1102. upravlja se nakon kraljeva izričitog i zakletog obećanja upit nazočnima, te se na izričiti pristanak pristupa kraljevoj krunidbi. Isti formular, koji je dolazio do upotrebe prilikom Kolomanove krunidbe za hrvatskog kralja, dolazio je do primjene sve do zadnjih vremena prilikom krunidbe svih ugarskih kraljeva: habito consilio postquam coronatus fui. Od Hrvata su dakle Madžari dobili svoj sabor i svoju slobodu.

O položaju Kolomanovih nasljednika teško je išto reći. Samo se za njegova sina Stjepana misli, da je okrunjen za hrvatskoga kralja. No kako je on u ono vrijeme bio još dijete, nije moguće zamisliti, da je i prilikom njegove krunidbe izvršen u potpunosti ceremonijal Zvo-

nimirove i Kolomanove krunidbe. Ali ni to ne znači, da se je time odustalo od pređašnjeg običaja. U Hrvatskoj je naime, kao i u Madžarskoj, vrijedilo načelo, da je sin dolazio na prijestolje iza oca. Sva je stoga prilika, da su isto kao i pripadnici Trpimirove dinastije, (osim posljednjega Stjepana, koji je došao na prijestolje iza Zvonimira) i Arpadovići bez daljega stupili na prijestolje i bili okrunjeni od hrvatskog biskupa.

No i kad ne bi to bilo, ne bi to mnogo ni značilo, jer je nasljednik Kolomanova sina Stjepana Bela Slijepi već radi svoje tjelesne mane bio zapriječen, da obavi ona duga putovanja. A njegovi nasljednici Gejza II. i Stjepan III. bili su, kad su stupili na prijestolje, djeca, tako da su zapravo u njihovo ime vladali njihovi skrbnici, između kojih su se isticali baš hrvatski banovi, osobito znameniti Bjeloš, koji je, kao i njegov nasljednik Ampudij ili Ompudin u isto vrijeme imao položaj hrvatskog bana i dvorskog župana ili palatina. Pače što se tiče Stjepana III., postoji vjerojatnost, da je baš on okrunjen za hrvatskog kralja. Bela Slijepi je naime bio odredio, da Hrvatskom ima vladati njegov treći sin Stjepan, dok je Madžarskom imao vladati stariji sin Gejza II., a Bosnom drugi sin Ladislav. U takvim je prilikama razumljivo, da se Gejza nije dao okruniti za hrvatskog kralja. Ali je opet vjerojatno, da nije ni dao svome bratu Stjepanu da se okruni, jer je imao na umu, baš kao i Koloman prema Almošu, da ne izvrši očevu odredbu posljednje volje. Tek je kasnije, po svoj prilici po nagovoru bana Bjeloša, dosudio Hrvatsku svome sinu Stjepanu. Za ovog Stjepana je vjerojatno, sudeći po listini, izdanoj god. 1164., da je zbilja bio okrunjen za hrvatskoga kralja, jer mu je to bilo svakako od potrebe, da bi u samoj Hrvatskoj mogao čuvati svoja kraljevska prava prema pretenzijama svoga strica Stjepana IV.

Kako se iz tih navoda vidi, prelazi sada, za tih maloljetnih Arpadovića, vlast na hrvatskog bana Bjeloša, koji je kao šurjak kraljice majke Jelene imao lično velik ugled i utjecaj u državnim poslovima. Međutim to, da je ne samo Hrvatskom, nego i Madžarskom upravljao čovjek iz naših krajeva, moralo je svakako izazvati dojam u samoj Hrvatskoj, kao da s nastupom kraljeva Arpadove kuće nije nastala nikakva promjena u hrvatskim prilikama.

Ali je ipak, u vrijeme borba između Stjepana III. i Stjepana IV., sina i mlađega brata Gejze II., nastala neka uznemirenost u redovima hrvatskog plemstva. Jaka stranka je tražila, da se izvrši oporuka Bele Slijepoga, i da Gejzin mlađi brat, Stjepan IV., vlada kao kralj u Hrvatskoj. Time se je Hrvatska imala odijeliti od Madžarske pod istim prilikama, kao i u vrijeme Ladislava I., kad je Madžarskom imao vladati Koloman, dok je Almoš imao biti okrunjen za hrvatskoga kralja.

Ta težnja za odvojenjem Hrvatske od Madžarske nije međutim bila izazvana političkim, nego ekonomskim razlozima. U prvo vrijeme

svojeg vladanja Hrvatskom nijesu se naime Arpadovići nametali svojim miješanjem u hrvatske stvari. Ali je područje hrvatskih plemena, gorovito i manje prikladno za intenzivnu zemljoradnju, počelo u gospodarskom pogledu nazadovati iza plodne i bogate Posavine, koja je dobrim dijelom bila krunsko dobro. Ta ekonomska prednost Slavonije mogla je s vremenom, a toga su se s pravom i bojali pripadnici hrvatskih plemena, djelovati nepovoljno na politički položaj Hrvatske.

Taj nejednaki razvitak planinske Hrvatske prema savsko-dravskom međurječju predmetom je opažanja i brojnih putnika, koji su prolazili našim krajevima u pratnji križarskih vojska. Dok su naime prvi križari nepovoljno prosuđivali privredno i kulturno stanje Hrvatske prije ugovora s Kolomanom, glase kasniji izvještaji XII. stoljeća znatno povoljnije. Između sela i grada dolazi do podjele rada. Autarhija sela i autarhija grada, koje su bile prouzročene nestašicom isplatnih sredstava, prestale su. U isto vrijeme, kad su gradovi svoje proizvode prodavali seljacima, prodavali su ovi svoje proizvode u gradu. I grad i selo rade sada za izvoz.

Kraljevska vlast, koja za narodnih vladara nije bila prevelika, jer je bila skučena banom i saborom, nije bila osobito jaka ni za prvih Arpadovića. Maloljetnost pojedinih kraljeva i porodične nesuglasice su za neko vrijeme zaustavile prijelaz iz plemenskog u donatarni sustav.

§ 19. Ban i sabor.

U Hrvatskoj je, prije nego li u Madžarskoj, sabor dosta rano došao do važnosti pored, a često i iznad kralja. Između sabora i kralja vrši posrednički ulogu hrvatski ban.

Podrijetlo riječi »ban« je nepoznato. Jedni misle, da je to skraćeni oblik riječi »bajan«, imena avarskih vladalaca. Drugi dovode ime bana u vezu s germanskim pravnim pojmom »banna«. Iz riječi »bann« ili »bandva« nastale su u sredovječnom latinskom jeziku »bandum« i »banderium«. U primorskim se gradovima u XIV. stoljeću upotrebljavala riječ »bannire«, koja znači progoniti ili u crkvenom pogledu izopćiti iz crkvene zajednice.

Germanski pojam »Bann« ima svakako pored svjetovnog i sakralni značaj. Vršilac mnogobožačkih obreda imao je pravo i dužnost odrediti zgodno vrijeme i zgodno mjesto za zborovanje. To bi se mjesto ogradilo, a unutar ograde je morao vladati najpotpuniji mir. Kao znak nazočnosti zaštitnog božanstva podizao se znak »bandva«. Zbor je dakle služio za suđenje i za saziv vojske u rat.

Da li su sve te pretpostavke dolazile do izražaja u banovoj funkciji, teško je utvrditi. Ali nema sumnje, da je ban za narodnih

vladalaca u nekim zgodama otvarao zasjedanje sabora i vršio sudsku vlast. Uglavnom je za cijelu Hrvatsku bio samo jedan ban. Prvi ban, koji se spominje u pisanim vrelima, jest Pribina, koji je banovao od 940. do 949. god. u vrijeme Krešimira I. U Držislavovo se vrijeme spominje ban Godemir. God. 1029. spominje se banova sestra Jelenica. Jedan ban se spominje za Svetislava, za braće Krešimira i Gojslava, odnosno Stjepana I. Mnogo su bolje poznati ban Gojko ili Gojčo za Petra Krešimira, ban Dmitar Zvonimir i, za kralja Dmitra Zvonimira, ban Petar.

Iz jedne listine Petra Krešimira iz god. 1069., izdane u Ninu, koja govori o tome, kako je kralj sjedio u svojoj blagovaonici (in nostro nonensi cenaculo) sa županima, knezovima i banovima, moglo bi se zaključiti, da je za njegovo doba bilo više od jednog bana. To je i moguće, ako uzmemo, da je Petar Krešimir vladao i Bosnom, i da je Bosna također imala svoga bana, kao i zemlja između Gvozda i rijeke Drave.

U jednom dodatku k registru samostana sv. Petra na Selu iz XIV. stoljeća kaže se čak, da je u staroj hrvatskoj državi bilo sedam banova, koji su birali kralja, kad bi umro bez nasljednika, a to bi bili: banus Chroacie, banus Sclavonie, banus Posige (Požega), banus Podrame (Zahumlje), banus Albanie (Mačva i Beograd) i banus Sremi. Šišić misli, da banus Sremi znači severinskog bana. Klaić bi htio, kao da je ovaj pripis postao iz težnje, da se hrvatsko kraljevstvo u vrijeme narodnih vladalaca prikaže u istoj svjetlosti kao njemačko kraljevstvo sa svojih sedam knezova izbornika. Nije međutim isključeno, da je taj pripis nastao u vrijeme Bele IV., koji je ne samo dijelio Hrvatsku od Slavonije, nego je i Bosnu podijelio u tri banovine, a k tomu osnovao banovine Mačvu i Severin.

Teško je točno odrediti, dokle je sve išla banova vlast. Konstantin Porfirogenet tvrdi, da je ban imao pod svojom izravnom upravom tri župe: Ličku, Krbavsku i Gadsku, a možda je bio i podrijetlom iz ovih krajeva. Svakako je prema županima njegov položaj bio dosta jak, te je, čini se, stajao na čelu kraljeva užeg vijeća. U svojoj užoj oblasti svakako je vršio sudsku vlast. A otud, što u listinama njegov potpis dolazi odmah iza kraljeva, moglo bi slijediti, da je potvrđivao zakonitost kraljevih odluka. Sva je prilika, da je ban već za narodnih kraljeva upravljao vojskom. Njegova je vlast bila dakle dosta opsežna: u isto vrijeme je bio namjesnik, sudac i vojskovođa, a zastupao je, kako se čini, prema kralju interese hrvatskog plemstva. Ta opsežna banova vlast mogla je u nekim trenucima nadjačati čak i kraljevsku. To se je i dogodilo polovinom X. stoljeća za bana Pribine, a osobito osjetljivo tijekom posljednjih godina vladavine Petra Krešimira, kad je banu Zvonimiru pošlo za rukom, da potisne nasljednika prijestolja i da se sam stavi na njegovo mjesto. Ban, koji je stajao uz Dmitra Zvonimira, nije dakako više bio od većeg značenja, a nije ni za Stjepana II. imao veću ulogu.

Od dosta su velike važnosti bili banovi za Arpadovića. Njih vidimo stalno na čelu jakih vojska i pomorskih odreda. Tako su hrvatski odredi odlučili u ratovanju Kolomanovu u južnoj Italiji. Ban Ugrin, po svoj prilici Hrvat, ratovao je na kvarnerskim otocima. Ban Kledin i ban Aleksij ističu se kod Zadra protiv Mlečana. Osobito je važan bio položaj bana Bjeloša i njegova nasljednika Ampudija ili Ompudina. I kao što su u XVI. stoljeću za Habsburgovaca banovi svojim ličnim ugledom dizali ugled Hrvatske, takovi su svakako bili i u vrijeme prvih Arpadovića.

Ustanova hrvatskog sabora prvi je put zajamčena u spisima XI. stoljeća, ali ne može biti sumnje, da je bilo zborova u župama i selima. Razlog se takovu zborovanju može tražiti u pravnom načelu, da pojedinac nije gospodar ni u svojoj kući, nego da imovina, koja je dosuđena toj kući, pripada cijeloj porodičnoj zajednici. Za to nije od potrebe, da kuća ima veći opseg, i da se u njoj nalazi šira porodica ili po današnjem pravnom izrazu zadruga. I u samoj inokosnoj kući, stanovanju uže porodice, nema domaćin pravo, da prodaje ili da otuđuje nepokretnu imovinu. Sve se to smije učiniti samo u dogovoru s ostalim ukućanima.

Isto načelo, da pojedinac ne može ništa bez pristanka ili odobrenja cjeline, vrijedilo je i za šire zajednice, osobito za pojedine župe. Starješina župe ili župan morao je biti izabran u zboru. Ali je kod pojedinih župa postojalo nasljedno pravo u županskom položaju u prilog pripadnika hrvatskog praplemstva. No kao što domaćin upravlja zajedničkom imovinom porodice samo dok ima povjerenje pojedinih članova, tako je takvo povjerenje bilo potrebno prilikom izbora župana i, dosljedno tome, samoga kralja. Red je svakako bio, da se ljudi prilikom tih izbora drže jednog roda. Tako su vladaoci bili, osim pojedinih iznimaka, redom iz roda Trpimirovića. Ali je u pojedinim slučajevima sabor znao i u tom rodu vršiti neki izbor. Tako znamo po Ivanu Đakonu, da je Svetislav imao biti kralj, ali ga je mlađi brat lukavstvom pretekao. I Stjepan II., kad je poslije Zvonimirove smrti došao do prijestolja, mogao se je pozvati ne samo na pravo starijih, nego i na pristanak svih plemića Hrvatske i Dalmacije (omnibus Chroatiae et Dalmatiae nobilibus collaudantibus). Kruna nije dakle prelazila na novoga kralja samo pravom nasljedstva, nego se tražilo da i plemstvo izričito na to pristane.

Drugačije se ne može ni zamisliti cijeli svečani čin krunidbe. Crkva je doduše nastojala smanjiti tu isključivu vlast plemstva time, što je s pozivom na riječi sv. Augustina nastojala učvrstiti uvjerenje, da je kraljeva ličnost označena od samoga Boga. Sama krunidba je u tim prilikama postala vjerskim činom, kao neka vrst sakramenta. »Kralj je naime, kao i svećenici, pomazan svetim uljem. Na glavu mu je postavljena kruna kao znak veličanstva. Žezlo je bilo zamjena pa-

stirskoga štapa: vladalac je morao biti pripravan, da dade i svoj život za svoje stado. Samo prijestolje, znamenje vlasti, jest znamenje Božjeg prijestolja« (Rački).

No ako je time crkva nastojala, da kralju podijeli veći ugled i da mu tako osigura ne samo poštovanje, nego i posluh, opet se vidi iz pojedinih listina, da se nijedan vladalački čin ne vrši bez učestvovanja župana i dvorskih dostojanstvenika. Tako je Trpimir, kad je sagradio samostan i radi toga posudio novac od splitskog nadbiskupa, morao najprije sazvati vijeće svojih župana i dvorskih dostojanstvenika. No dok je kod Trpimira spomenuto samo vijeće (communi consilio), održan je za Mutimira svakako zbor, jer je njegova odluka zasnovana na zajedničkom vijećanju njegovih vjernih i narodnih starješina (communi consilio cum meis iunctis fidelibus et primatibus populi). A kad je Petar Krešimir dao svoju povelju ženskom samostanu sv. Marije u Zadru, učinio je to s pristankom nadbiskupa Lovre i svih biskupa i s odobravanjem (laudacione) kneza Stjepana i ostalih hrvatskih župana (ceterorumque Chroatorum zuppanorum). Pa ako ta darovnica Petra Krešimira i ne dopušta, da se tu odmah misli na nazočnost cijelog većeg zbora, opet je u potvrdi Zvonimirove darovnice, koju je izdao Stjepan II. god. 1089. u Šibeniku, sadržana tvrdnja, da je kraljeva odluka prihvaćena s odobrenjem cijeloga plemstva s nekim brojem pučana i sa starješinama pojedinih crkava i samostana. Više poznatih listina imadu izreku: »sa svim vjernima i sa svim narodnim starješinama«.

Kako vidimo, kralj je prilikom svake važnije odluke dao sazvati dosta veliki zbor ljudi. Listine, koje su nam sačuvane, sadrže odredbe u prilog crkvama i samostanima. U njima se poklanjaju nepokretnine. Čini se, sudeći po tome, što je tom prilikom tražen pristanak cijelog naroda, da su poklonjene nepokretnine svakako bile državne zemlje, ostatak negdašnjega rimskog državnog dobra. Ali ništa ne stoji na putu vjerovanju, da se je narod sazivao i onda, kad je trebalo da se odluči o pitanjima općeg interesa.

Tri faktora dolaze u obzir kod svakog zborovanja: kralj, pripadnici hrvatskih plemena i mnoštvo slobodnih ljudi. Sastav takvih skupština jednak je kod svih Slavena. U svima se tim slučajevima traži pristanak nazočnih. Kad takve suglasnosti nema, nijesu rijetki slučajevi sukoba i krvoprolića.

Prikaz o načinu, kako su se pripravljale takve skupštine, daje nam pop Dukljanin. Kad je kralj Svetopelek ili Budimir sazvao sabor na Duvanjskom polju, posavjetovao se prije toga sa svojim županima i starješinama. Tek pošto se je s njima sporazumio, održano je veliko zborište, na kojem je narod raspravljao 12 dana. Predmeti raspravljanja sù bili: 1. izbor nadbiskupa i biskupa, 2. njihovo određenje po gradovima, 3. uređenje crkvenih i duhovnih stvari, 4. posebne odredbe za pojedine gradove ili seoske općine, 5. zakoni za cijelu državu i

određivanje granica pojedinih oblasti, 6. izbor banova i vojvoda i izdavanje punomoći ovima posljednjim, da postavljaju knezove (tisućnike), satnike i da svakom satniku odrede sudsko područje, i napokon 7. određivanje prihoda svakog postavljenog službenika. Tek pošto je o tim predmetima postignut pristanak, svi nazočni s kraljevskim pozdravom »razajdoše i pojdoše domom«.

Vidimo otud, da je kraljevska vlast bila ograničena voljom njegove okoline u dvorskom vijeću i voljom cjelokupnog naroda, izrečenom na javnom zboru.

Kao članovi užeg vijeća se spominju dvorski dostojanstvenici i župani. Pored dvorjanika i župana je postojala dvorska kancelarija, koja je imala da bilježi prihvaćene odluke i da sastavi listine i isprave. Vladalac je putovao sa svojom pratnjom od dvorca do dvorca i zaustavljao se je katkad na putu, da otpravi hitnije poslove. Na čelu njegove bliže pratnje stajao je d j e d ili starješina u istom položaju kao franački majordom. Pod njegovim nadzorom su bili p o s t e l j n i k, p e h a r n i k i k o n j u š n i k, odnosno v o l a r. Posteljnik (camerarius, cubicularius) vodio je brigu o stanu, pokućstvu, garderobi, dragocjenostima, gotovini i uopće o dvorskim imovinskim prilikama te se je radi toga zvao i rizničar (thesaurarius). Ranije listine Trpimira i Mutimira znaju samo za komornika. Peharnik (pincernarius) ili vinotok se je brinuo za kraljeve vinograde i za njegove podrume. Konjušnik i volar, obično ista osoba, pazio je na to, da budu na raspolaganju podvozne životinje, konji i volovi. Inače mu je povjerena i opskrba dvora, koji je bio na putu.

Manje su službe bile u b r u s a r (dapifer), koji je upravljao kuhinjom, v r a t a r (ianitorum regalium magister), š t i t o n o š a (armiger, scutobaiulus, macecharius), s o k o l a r (falconarius) i p s a r (canifer).

Pored službenika posvećenih vladaočevom kućanstvu bilo je dvorskih službenika, koji su imali vladaoca zamjenjivati u njegovim javnim poslovima. Na čelu im je stajao d v o r s k i ž u p a n (iupanus seu comes palatinus), koji je u nekim listinama nazvan t e p č i j o m ili t e p č i c o m. Njegov položaj je odgovarao položaju falačkog grofa u Njemačkoj i zadaća mu je bila, da bude pomoćnikom a i zamjenikom kraljevim u sudskoj njegovoj djelatnosti. No baš na polju sudstva je kralj imao posebnog zamjenika, d v o r s k o g s u c a (regalis curiae iudex), koji je odlučivao i o onim sporovima, koji su bili izričito pridržani kraljevoj ličnoj sudbenosti.

Sve te službe su kasnije uvedene u organizaciju madžarskog dvora, tako da nije isključeno i pače je vjerojatno, da su naprosto preuzete poslije god. 1102. iz same Hrvatske. Tako se u Madžarskoj spominju palatin, koji odgovara dvorskom županu, dvorski sudac, koji se pod istim nazivom spominje u hrvatskim listinama, personal, koji odgovara djedu ili starješini, i napokon tavernik, koji odgovara posteljniku ili rizničaru. (Lanović, Rad 265, 225 i d.).

Župani su obično na čelu jedne teritorijalne župe, ali se u »pacta conventa« spominju kao župani poglavice pojedinih plemena. Svakako su kao upravitelji pojedine župe pripadali odličnom rodu pojedine župe, a morali su imati u toj župi zemlju i porodicu. Njihova je glavna zadaća bila u tome, da sude u parnicama između pripadnika te župe. I župani imaju svoj dvor kao i vladaoci, a katkad se spominje i njihovo dvorsko osoblje, kao n. pr. »macecharius comitis«. Županima su bili podređeni satnici, koji se spominju u listinama kao svjedoci. Ban je imao oko sebe obično sedam satnika, od kojih je prvi bio u časti jednak sa županima. U ljetopisu popa Dukljanina nalazi se definicija riječi »satnik«. To je, stoji u ljetopisu, stotinar, kojemu je zadaća, da sudi puku i da utjera poreze i valjda globe (centuriones, qui recte ac iuste populum iudicarent et tributa acciperent).

Vijeće dvorjanika i župana se je sakupljalo obično na samom dvoru. — Tu, gdje je vladalac slučajno boravio. Vijeće je pače, bar u pogledu nekih osoba, permanentno, jer nije ni moglo ni smjelo biti državne akcije bez saslušanja vijeća. Kralj je dakle bio pod kontrolom. Samo kad je vijeće to smatralo potrebitim, mogao je kralj sazvati zbor cijeloga naroda. Važno je međutim istaknuti, da je konačna odluka ipak stajala do kralja. Odluka, koja se prihvatila, važila je naime samo kao kraljeva odluka. Ako je dakle kraljeva vlast ograničena u domaćim poslovima, nema sumnje, da je prema inozemstvu kralj sam zastupao državu. Po ceremonijalnoj knjizi Konstantina Porfirogeneta pisma se šalju izravno hrvatskom arhontu. Dopisi bizantskih careva nose naslov »keleusis« ili »zapovijed«. Mislav i Domagoj sklapaju mir s mletačkim duždem Petrom Trandenikom, a da se ne spominje, da su se posavjetovali ili s dvorskim vijećem ili sa sakupljenim narodom. Kad je mletački dužd uskratio Držislavu danak, odlučio je sam kralj poći u rat protiv Venecije. I obećanja, koja je Zvonimir izrekao papinom legatu, da će paziti na to, da svaki red pučanstva i svaki stalež vrši svoje dužnosti, i da se ljudi ne prodaju u ropstvo, pretpostavljaju svakako, da je kralj raspolagao nekom izvršnom vlašću, koja mu je omogućila, da svoja obećanja ispuni. Ne može se naime zamisliti, kako je kralj mogao u svojim listinama prijetiti dosta osjetljivim kaznama, ako nije imao vlasti, da te kazne zbilja dade i izvršiti.

Otud se dade razabrati određenje granica između vlasti užeg dvorskog vijeća, općeg državnog sabora i samoga kralja. Dok je vladalac, bio to knez ili kralj, zastupao državu prema vani i njom upravljao pod kontrolom dvorskog vijeća kao sudac i kao čuvar unutrašnjeg poretka, određivao je uži dvorski krug, da li se i u kojem slučaju imala tražiti odluka sabora, kojemu bi prisustvovali predstavnici klera i plemenskih jedinica.

To dvostepeno vijećanje u užem i širem krugu nije se samo vršilo u hrvatskim državnim poslovima, nego i u poslovima pojedinih primorskih općina. I u gradskim općinama je prior imao oko sebe vijeće malog broja uglednih građana. I u gradskim općinama je malo vijeće određivalo, kada su se imali sazvati narod i kler na trgu pred katedralom i tražiti njihov pristanak na važnije odluke. Na takvim širim zborovima klera i naroda vršili su se izbori biskupa, a valjda i priora.

Odluke, koje su prihvaćene u užem vijeću i u širem saboru, morale su se svakako pismeno zabilježiti. Toj potrebi je morala odgovarati nazočnost kancelara ili pisara. No tek se u kasnijim listinama pojavljuje ličnost kraljevskog kancelara ili čuvara kraljevskog pečata. Inače se redovito spominju kraljev pisar (regius scriba) ili kraljev notar (regis notarius). Naziv notara ne smijemo međutim zamijeniti s ustanovom notarijata, koja potječe iz razvitka gradske sudbenosti. Obično je dvorski pisar bio u isto vrijeme svećenik, prezbiter ili đakon.

Svi se ti nazivi podudaraju s nazivima rimske i bizantske kancelarije, samo s razlikom, da su pojedini nazivi rimske i bizantske kancelarije odgovarali različnim službama, dok je bez sumnje posao hrvatske kancelarije bio jednostavniji i više imao sličnosti s poslovanjem franačke ili langobardske kancelarije u vrijeme

narodnih kraljeva. Stariji naziv za predstojnika dvorske kancelarije bio je r e f e r e n d a r. Ali u hrvatskoj terminologiji nailazimo samo na naziv kancelara. Kancelaru su bili podređeni pisari (scribae) i notari. Notari su katkada zamjenjivali kancelara. I to se je znalo dogoditi, da je nekoliko notara imalo svoga starješinu, p r o t o n o t a r a. Teško je reći, da li je već u ono starije vrijeme protonotar bio čovjek povjerenja dvorskog vijeća, koji je imao kontrolirati kraljevo poslovanje. I to nije sigurno, da li su dvorska kapela i kraljevska kancelarija imale isto osoblje. Svakako se zna, da je kroz neko vrijeme kninski biskup imao naslov hrvatskog biskupa i da je stajao na čelu kraljevske kancelarije. No i taj je kraljevski kancelar bio, u Zvonimirovo vrijeme, pod kontrolom: kao pisar Zvonimirovih listina spominje se naime svećenik splitske nadbiskupije Teodor, koji je pisao listine po nalogu kralja i hrvatskog biskupa kao pisar i kao svjedok (Rački Doc. 118). No Toma Arhiđakon tvrdi opet, da je hrvatski biskup išao svagdje za kraljem i da je bio jedan od članova dvorskog vijeća (erat unus ex principibus aulae). Pače i sam Petar Krešimir tvrdi u svojoj listini od god. 1069., da je donio svoju odluku u sporazumu sa svojim. županima, podžupanima, banima i kapelanima kraljevskog dvora (una cum nostris iuppanis, comitibus, banis, capellanis etiam nostre regalis aule).

Kraljeva vlast nije samo ograničena dvorskim vijećem i saborom, nego je njegov rad pod stalnom kontrolom kancelarije, a njezini su članovi u isto doba dvorski svećenici, pred kojima je kralj vršio svoje pobožnosti i kojima se je valjda i ispovijedao.

§ 20. Sudsko i upravno uređenje.

Budući da su Hrvati dospjeli u svoju današnju postojbinu podijeljeni u nekoliko plemenskih skupina, zaključujemo već iz toga, da je prva unutrašnja administrativna i sudska organizacija morala biti suglasna s načelima plemenske pripadnosti. Svako je pleme po tom shvaćanju moralo tvoriti zatvorenu društvenu, političku i pravnu jedinicu. Svaka vlast i svako pravo proizlaze iz plemenske organizacije. U njoj moramo tražiti izvor društvenih i pravnih veza. Pojedinac se u tim prilikama nije pitao, kako se zove, nego kojega je roda i plemena, a po tome se je znalo, po kojem pravu živi. Lična prava i društvena vrijednost su se ravnali po krvnoj zajednici, kojoj je pojedinac pripadao.

No nije li time, što su hrvatska plemena zauzela u novoj postojbini stalna sjedišta u nekim određenim granicama, nastalo skretanje pravne osnove s pojma krvne zajednice prema pojmu teritorijalne pripadnosti? Nije li od pripadnika plemenske zajednice nastao pripadnik teritorijalne župe?

Danas je zastupano mišljenje, da je u Hrvatskoj bilo toliko župa, koliko plemenskih zajednica. I zbilja, kad su Hrvati sklopili ugovor s Kolomanom, ne nastupaju u tom ugovoru župani kao poglavice jedne lokalne župe, nego kao plemenske poglavice. No budući da se riječ »župan« po svom značenju nalazi u vezi s pojmom župe kao teritorijalne jedinice, morali bismo iz naziva župana kao starješina pojedinog

plemena zaključiti, da su prilikom osvojenja rimske Dalmacije hrvatska plemena izvršila teritorijalnu podjelu onako, kako je odgovaralo stanju pojedinih plemenskih jedinica.

Klaić je pokušao lokalizirati plemena. Tako se za Kačiće zna, da im je u početku XII. stoljeća boravio jedan dio oko Zadra, a drugi oko Omiša. U omišku okolinu su Kačići dospjeli kasnije, kad se Hrvatska proširila i na Neretljansku oblast. Za Klaića je naziv Kačića istovjetan s nazivom Kosences kod Konstantina Porfirogeneta.

Ako je već teško s Kačićima polaziti s plemenske na župsku jedinicu, stvar se čini lakšom s Kukarima, jer su ostali na okupu u kraju između Zadra, Benkovca i Šibenika. Ali se i za njih zna, da su se nalazili na području četiriju župa: lučke, ninske, bribirske i sidraške.

U lučkoj župi nijesu međutim stanovali samo Kukari, nego su s njima bili Šubići, Karinjani i Jamometići i, pored njih, Virevići i Žmani, koji se nijesu smatrali pripadnicima hrvatskih praplemena.

Što se Šubića tiče, njihovo je područje išlo od Bribira do Ostrovice. Ali je ime Šubićeva plemena brzo nestalo iz listina, premda je baš ta porodica doživjela svoj veliki procvat u XIII. i XIV. stoljeću, kad su, jedan iza drugoga, tri hrvatska bana bila iz iste kuće.

U početku XIII. stoljeća se pored Šubića spominju Jamometići, ali se za njih nije moglo točno odrediti, gdje im je sve bilo sjedište.

Isto se je tako dosta rano izgubio trag Snačićima ili Svačićima. Ako su im zbilja Nelipići potomci, a njihova su jedna grana bili Hrvatinići, onda im se postojbina može tražiti u krajevima oko rijeke Vrbasa i u livanjskom okrugu.

Mogorovići nose svoj naziv po crkvi sv. Mohorja u Akvileji, kojoj je bila podložena gornja Lika. Središte im je bio grad Počitelj. Listine o tom plemenu su značajne za pojam plemenštine i kraljevske donacije. Dugo su se parničili oko kompleksa zemalja, nazvanog »Telhačić«, te su se trudili da dokažu, da to nije kraljevska, nego plemenska zemlja. Najstariji spomen o tome plemenu je u biogradskoj listini Petra Krešimira iz god. 1069., ali se i za njih zna samo, da su imali u svojim rukama nekoliko sela u Lici.

Tako se u jednoj listini Petra Krešimira spominje između Zadra i Biograda na moru pleme Gušića. Kasnije, za Arpadovića, spominje se to pleme u Krbavskoj i negdje u Gatačkoj župi: tu im je, misli se, bila pradomovina, i tu se to pleme, zastupano u porodicama Kurjakovića i Karlovića, nalazi još i danas.

Karinjani i Lapčani se zajedno spominju u ugovoru od 1102. god. i nijesu dva, nego jedno pleme. Jedan je Lapčanin uzeo naime za ženu Zvonimirovu kćer Klaudiju i dobio grad Karin. Između Karina i Lapca je međutim velika daljina, jer se za prvi zna, da je nedaleko Zadra, dok se drugi nalazio svakako istočno od Une i valjda blizu Posavine, sjeverno od rijeke Vrbasa.

*

Buška župa u današnjoj Lici, oko Bužima, Perušića i Gospića, u susjedstvu krajeva Mogorovića, bila je postojbina plemena Polečića (genus Politchorum), koje se osim u ugovoru iz god. 1102. spominje i u nekim listinama, od kojih je najstarija iz god. 1194.

Malo kasnije se spominje pleme Lačničića ili Lisničića (genus Lacnicithorum, Lisnicig) u gatačkom kraju, ali samo do 1328. god.

U lučkoj župi se spominju god. 1240. Jamometići. Što se Tugomirića tiče, za njih se zna, da su živjeli u ličkom Podgorju od Zrmanje do Baga, ali da su dosta rano prešli na otoke Krk i Pag.

Iz svih tih podataka nije moguće izvesti nikakav zaključak o prijelazu od krvne plemenske zajednice do lokalne organizacije župe. Jedino se može reći, da je podjela zemlje po župama starog podrijetla, jer za tu podjelu u zakarpatskoj Hrvatskoj znaju arapski pisci iz X. stoljeća.

Svakako je podjela tih župa izvršena uglavnom tako, da mogu, svaka za sebe, tvoriti teritorijalnu jedinicu. Župska je površina katkada bila malena, a sama je župa katkada obuhvaćala samo riječnu dolinu ili kotlinu usred krši. Veliki broj župskih imena vodi podrijetlo od imena rijeka, ali se neke župe zovu i po glavnom gradu. Uvijek je župa imala svoju tvrđavu, koja je služila kao sklonište. Na čelu župe je bio župan, koji je izabran u župskom zboru. Županska je čast bila često i nasljedna, ali je uvijek u svim poslovima župe odlučivao zbor slobodnih ljudi. Župa je bila ne samo politički i vojnički, nego i sudski kotar i područje sakralne, svejedno da li mnogobožačke ili kršćanske zajednice. Dosljedno načelu kasnorimskog prava, da se politički i crkveni okruzi moraju među sobom pokrivati, bila je ustupana crkvi neka korektivna vlast u župi prema samom županu.

Nije moguće odgovoriti na pitanje, da li su pojedine župe kao vojničke jedinice tvorile područje za tisuću boraca. Svakako je ime satnika značilo zapovjednika čete od 100 boraca. Konstantin Porfirogenet tvrdi, da su Hrvati zauzimali jedanaest župa: pored njih su pod izravnom banovom upravom bile župe Lika, Krbavska i Gadska. Sveukupni broj župa do Neretve bio je međutim, sudeći po vrelima, veći i rastao je, za krajeve južno od Gvozda, do trideset. K tome su dolazile župe u krajevima sjeverno od Gvozda, ali za njih zasada još ne raspolažemo potrebnim podacima. Ono, što Rački misli za njih, da su bile manjeg opsega, treba još utvrditi.

Otud slijedi, da je u Hrvatskoj pored Konstantinovih jedanaest, odnosno sa banskih četrnaest župa, koje su označene kao specifično hrvatske, bilo svakako bar šesnaest i, brojeći k tome krajeve preko Gvozda, valjda još tridesetak, ako ne i više župa. S druge strane slijedi to, da se pojam župe nije pokrivao, bar što se Hrvata tiče, s pojmom plemenske jedinice. Neke plemenske jedinice su naime bile podijeljene po nekoliko župa, a onda je bilo i župa, u kojima je živjelo nekoliko plemenskih odlomaka. Koliko god teško bilo, da se iz toga

izvede zaključak na način, kako su se naselili pripadnici hrvatskih plemena, stvar sama to iziskuje. No ne ćemo biti valjda predaleko od istine, ako ustvrdimo, da je seoba Hrvata izvršena isto onako kao seoba Burgunda i Gota: u novo stečenoj domovini su pripadnici hrvatskih plemena zauzeli strateške položaje, da brane granicu od neprijatelja i da drže u strahu domaće stanovništvo, osobito kmetove, koji su vezani uz zemlju. I budući da su Hrvati bili vojnička kasta gospodara, a ostalo stanovništvo kasta podloženih, moralo bi se vjerovati, da su županski položaj zauzimali samo plemići t. j. pripadnici hrvatskih plemena. Samo pripadnici hrvatskih plemena su mogli naime raspolagati oružanom silom i upravljati pojedinim ratničkim odredima.

Kad to imamo pred očima, ne će nam biti teško sebi predstaviti organizaciju župe. Župa je imala trojako značenje: plemensko, političko i sudsko. Od pripadnika hrvatskih plemena bilo je u svakoj župi jedan ili više rodova, koji su tvorili plemstvo te župe. A plemstvo, t. j. pripadnost jednom od 12 praplemena, moralo se je na zahtjev dokazati u svako doba pred pozvanim vlastima (Rački u Radu LVII, 134.).

Pripadnici hrvatskih plemena stanovali su u gradovima ili na selu. Kao gradovi su služile stare razvaline: tako su Knin i Nin nastali na rimskim naseobinama. Drugi hrvatski gradovi: Biograd, Livno, Belčin, Stupin, Klobuk, Bribir, Drid, Imotski, Klis, Omiš, Šibenik, Mokrsko, Ostrog, Vrulja, Labinac kasnijeg su postanka. Obično je početak novoj naseobini učinjen time, što je na tom mjestu podignuta utvrda (castrum), u kojoj je bilo sjedište župana, branik cijele župe. Pred utvrdom ili pod njom su se nanizali domovi, koji su činili predgrađe (suburbium). Između grada i predgrađa nalazio se je trg, gdje je u vrijeme svetkovina održavan sajam, gdje se sudilo i zborovalo. O takvom zborovanju zna listina Stjepana II., koja je izdana »apud castrum Sibinico«, to jest na trgu između grada i predgrađa.

Prema župskim gradovima bili su nešto posebno gospodski dvorovi ili »curtes«. Pored vlastelinskih dvorova bilo je sela slobodnih seljaka i uz zemlju povezanih kmetova. Skupina grada, dvorova i sela s odnosnim zemljištima činila je župu. Budući da je grad služio kao zajedničko utočište, bili su seljaci obvezani kroz stalan broj dana u godini i, u slučaju potrebe, kroz neprekidno duže vrijeme vršiti zidarske poslove oko podizanja i popravljanja utvrda. Katkad se je dešavalo, da je župan imenovao zapovjednika gradske tvrđave: to je bio satnik, ponekad gradšćik. Dok za satnika znamo, da je imao udjela u sudskim poslovima, za gradšćika je ta stvar samo vjerojatna; svakako je u kasnije vrijeme takav zapovjednik ili kastelan imao svoj položaj na sudu i zamjenjivao je odsutnog župana.

Prije spomenuti dodatak iz XIV. stoljeća, gdje se spominju sedam hrvatskih banova, sadrži dalju tvrdnju, da su se župani birali iz šest hrvatskih plemena, dok su se iz ostalih šest plemena birali banovi.

Budući da su t. zv. banska plemena bila Kačići, Kukari, Svačići ili Snačići, Čudomirići, Mogorovići i Šubići, slijedi, da su župani mogli biti samo iz plemena Gušića, Karinjana i Lapčana, Polečića, Lačničića, Jamometića i Tugomirića. No pitanje je, koliko se može vjerovati tom dodatku. Vjerojatno je, da se je šest banskih plemena razlikovalo u ugledu prema županskim plemenima i da je činilo neku vrst višeg plemstva, velikaša. Ali razlikovanje između plemića i velikaša pripada kasnijem vremenu.

Da li je kralj imenovao župana, kako to pop Dukljanin tvrdi za Svetopeleka, nije nigdje zabilježeno, ali nije ni nemoguće. Osobito je u ratno doba moralo kralju, kao n. pr. Tomislavu, biti do toga, da u svojim županima ima okušane podzapovjednike. U biogradskoj listini od 1059. god. kralja Petra Krešimira spominje se podžupan (Dražen postiuppo de Blata) kod Rogova u sidraškoj župi, po svoj prilici županov zamjenik za cijelu župu, ali valjda samo za manji kraj. Satnik je, kako je navedeno, predvodio četu od 100 ljudi, ali je istodobno sudio u manjim poslovima i u manjem području svoga kotara.

Posebni položaj ima u sudskom postupku pristav. U Pagu je, god. 1071., pristav bio izvršni organ mjesnog kneza. U istom svojstvu se spominje pristav u poljičkom i vinodolskom statutu. Za pristava znaju i neki statuti dalmatinskih gradova. Često se pristav spominje u zbirci »Acta croatica«. Položaj pristava je poznat u Češkoj i u Rusiji; u Češkoj se za pristava upotrebljava latinski izraz camerarius. U Kotoru je bio izraz praeco, praeconis. Taj je isti izraz za istog sudskog službenika u upotrebi i u Poljskoj. Sudbenost pristava se je u mnogom pokrivala sa sudbenošću franačkog sacebarona ili njemačkog Schultheisa ili Schultza: prisustvovao je kao javni svjedok sudskim raspravama i poravnanjima i nakon dovršene parnice dobivao nalog, da stranke uvede u posjed, odnosno da utjera od dužnika presudom ili ugovorom određene iznose.

Ustanova dobrih ljudi poznata je u vrijeme Petra Krešimira. Za nju zna Vinodolski statut. Acta croatica ih spominju pod br. 16, 17 i 22. Prilikom razmirica među plemenskim zajednicama i prilikom izmirenja krvi u Hercegovini i u Crnoj Gori, odnosno Boki Kotorskoj ustanova je dobrih ljudi još i do današnjih dana u svježoj uspomeni. Za nju je znala i južna Italija, a u Grčkoj, osobito u Peloponezu, dobri su se ljudi pojavljivali sve do početka XIX. stoljeća. U Franačkoj su ulogu obranika među strankama imali »rachinburgi«. Dobar čovjek, dobri ljudi znači zapravo bratstvenika, čovjeka iste zajednice: svaka od protivnih stranaka je birala isti broj ljudi svoga povjerenja. Od dobrih ljudi treba razlikovati porotnike. Dobri ljudi su naime sudili, dok su porotnici svojom zakletvom jamčili za stranku. Svjedoku ili stranci se nije vjerovalo, ako nije bila potkrijepljena od svojih bratstvenika. Porotnici (iuratores) se zapravo nijesu zaklinjali, da je stranka, uz koju su stajali, zbilja izrekla istinu, nego

su svojom zakletvom jamčili, da iza te stranke stoji cijela uža zajednica, kojoj je ta stranka pripadala.

Najmanje administrativno i teritorijalno područje u župi pod upravom i sudbenošću satnika bila je seoska skupina (pagus, villa), koja je brojila oko sto domaćina. Ta organizacija po stotinama (centenae) odgovara Vegecijevu pravilniku o organizaciji pogranične obrane u kasnorimsko vrijeme, a bila je u primjeni i u Franačkoj, gdje je za satnika prihvaćen u listinama naziv centenara. I kao što su kasnorimske metrokomije znale za razliku između privatnog i općinskog dobra, poznavala se je ta razlika i kod nas. Lična je svojina pripadala pojedinim porodicama, koje su stajale pod vlašću domaćina, seoska zajednička dobra bijahu šume, pašnjaci, pustare, zajedničke vode, zajedničko gumno. Pa kao što u posljednjim godinama rimske vlasti, čine seoske organizacije kod nas zatvorenu vojničku, fiskalnu i administrativnu jedinicu. S vojničkom je u Hrvatskoj bila skopčana i izvršna vlast. Seljani su bili dužni biti satniku pri ruci i vršiti stražarsku dužnost. Ta dvostruka dužnost, skopčana s jamstvom za porez (tributum), odgovarala je vojničkom karakteru hrvatske države. Otuda načelo jamčenja svih seljana za jednoga i potreba, da selo prilikom koje parnice zastupa interese pojedinca.

Kao vrhovni zapovjednik vojničkih odreda hrvatskih plemena imao je kralj u svojim rukama izvršnu vlast. Između njegovih redovnih prihoda dolazile su naime u obzir globe, izrečene protiv pojedinaca i protiv seoskih zajednica. Za utjerivanje tih globa služio je u prvom redu satnik.

§ 21. Društvena organizacija, početak staleške podjele.

U rimskoj su državi bile dvije društvene grupe: borci i neborci. Neborci su plaćali poreze, borci su bili načelno oslobođeni od svake porezne dužnosti. Samo u pogledu neizravnih poreza, a to su bile carine ili prevoznine, vladala je neka jednakost. Ta podjela stanovništva u borce i neborce vrijedila je i poslije prestanka neposredne carske vlasti. U položaj boraca stupili su naime sada vojnici nerimskog podrijetla. Dolazak Ostrogota, Visigota, Franaka i Burgunda ne znači naime drugo nego izmjenu u pripadnike boračke kaste. Kao vojnici carstva i borci ovi su pridošli Germani bili načelno oslobođeni od porezne dužnosti. Isto je vrijedilo i za Hrvate. Oni su zauzeli isti društveni položaj kao rimska boračka kasta i nijesu trebali plaćati izravnih poreza. Osim toga su kao nosioci izvršne vlasti i kao zastupnici rimske države raspolagali državnim pokretnim i nepokretnim dobrima. Ta nepokretna državna dobra su, kako je prije izneseno, izostavljena u poreznim popisima, koji su se čuvali u tri primjerka: jedan kod pro-

vincijskog namjesnika, drugi u općinskoj kancelariji, dok je treći ostao u pričuvi kod pretorijanskog prefekta.

Koliko je teško izaći s tvrdnjom, da su se porezi rimske države raspisivali i poslije dolaska Hrvata, toliko je teško zamisliti, da se je porezni postupak kroz kratko vrijeme od avarske navale do hrvatske pobjede bio posve izgubio. Ako su naime Avari došli u rimsku Dalmaciju god. 626. i ako su odavle potisnuti oko god. 639., to bi imalo značiti, da je rimska administracija bila obustavljena samo 13 godina. A pitanje je opet, da li su se Avari zbilja odrekli mogućnosti, da utjeraju od Rimljana na svoj račun one poreze, što ih stanovnici rimske Dalmacije dugovahu carstvu. Stvar se ta ne čini vjerojatnom, kad pomislimo, da su Avari poručivali seljacima, neka dalje obrađuju zemlje i neka ostaju na njima, jer se i onako ne će od njih tražiti više, nego što je tražila rimska država (Marquart, Streifzüge 482.).

Mogućnost je dakle tu, da se je rimski porezni sustav, dakako u pojednostavljenom obliku, sačuvao pod avarskom vladavinom. Ako je tako, nemamo se čuditi, da su u Hrvatskoj ostali u primjeni porezi od zemlje, koji su bili na snazi u rimsko vrijeme, — s razlikom, da te poreze nijesu plaćali pripadnici hrvatskih plemena, jer su kao borci bili oslobođeni od porezne dužnosti. Ali su u zamjenu bili dužni plaćati poreze ostali stanovnici, rimski i ilirski starosjedioci s jedne i novonaseljeni Slaveni s druge strane. Koliko je tih novonaseljenih Slavena bilo, da li su oni bili jedini stanovnici, ili samo jedan njegov dio, može se prosuditi po promjenama antikne topografske nomenklature, koje nijesu svagdje jednake. Intenzivnost slavenske kolonizacije smanjuje se prema jugu. Planine stare Duklje svakako su činile dosta veliku prepreku. Isto se je tako staro stanovništvo očuvalo oko Kvarnera, u dalmatinskim gradovima i na otocima. Ali te su naseobine ispale izvan opsega hrvatske države. No tu, gdje su Hrvati zagospodovali cijelim krajem, tražili su svakako, da im stanovnici plaćaju porez u istoj mjeri kao prije njih Avarima i Rimljanima. Iz kasnijih se listina vidi, da je ustanova rimskog tributa, poreza na zemlju, sačuvana i pod hrvatskim vladaocima.

Kao krunski prihodi računaju se naime daće (tributum) od kraljevskih dobara, rimska državna dobra, koja su bila razasuta po cijeloj državi, ali ih je najviše bilo u krajevima između Trogira i Splita, današnjih Kaštela, Splita i Omiša, današnje Poljice, oko Biograda, Zadra, Nina i Knina, gdje su i prije bile rimske naseobine. U središtu ovih posjeda se je nalazila gospodarska zgrada, »curtis« ili »villa«, koja je valjda odgovarala rimskim gospodarskim zgradama u krajevima blizu Rajne, gdje se je vodila potpuna gospodarska autarhija. Ti negdašnji rimski ili pregrađeni dvorci služili su vladaocima i županima kao rezidencije. Dvorcem je upravljao posebni službenik, a okolo dvorca su se nalazili u potpunom kontinuitetu s rimskim načinom obrađivanja vinogradi i maslinove šume.

Glede odnosa između novih gospodara i seljaka, sve govori za to, da tu nije moglo nastati znatne promjene. Seljak je obrađivao zemlju, koja je sada pripadala hrvatskim plemenima uz iste uvjete, kao što je prije obrađivao zemlje rimskog cara ili rimskih bogataša, morao je dati gospodaru dio prihoda, a onda nipošto nije smio ostaviti zemlju. Ali je ta veza sada značila korist za samog seljaka. Njemu je naime bilo to toga, da ne bude protjeran sa zemlje. Kao što je seljak bio vezan uz zemlju, tako je zemlja bila vezana uz seljaka. Seljak je time bio osiguran u svojoj ekonomskoj egzistenciji baš u vrijeme, kad je zbog nestašice isplatnih sredstava jedina realna vrijednost bila zemlja, odnosno njezini proizvodi. Sa zemljom je seljak imao i kuću. To znači, da su zemlja i kuća mogli promijeniti svoga gospodara, ali da se seljak ni u kojem slučaju nije smio maknuti ni sa zemlje ni iz kuće, ako je on ili njegov prethodnik bio na zemlji bar trideset godina. Da ne bi seljak stekao pravo na zemlju i na kuću, sklapali su samostani i crkve ugovore samo za 29 godina s dužnošću za seljaka, da se makne sa zemlje i bez otkaza. Što se ticalo dužnosti seljaka, pravila se razlika između zemlje, koju je on držao u zakupu, i zemlje, koju je bio dužan obrađivati za gospodarov račun. Budući da su plemeniti Hrvati kao i Visigoti, Ostrogoti i Burgundi, dobili trećinu zemlje kao svoje plemensko dobro, bili su seljaci dužni, da njima žrtvuju trećinu vremena, to jest da vrše tlaku kroz dva dana u nedjelji. A što se tiče zemlje, koju su seljaci imali u vlastitom obrađivanju, od nje su morali dati prema tome, kako je glasio ugovor, ili desetinu ili petinu ili trećinu ili čak polovinu. Taj polovnik (hemizijastes u bizantskom seoskom zakonu) je naime imao samo nastaviti poljski rad na zemlji, koja je bila izrađena o gospodarovu trošku. A kako je gospodar stavio na raspolaganje dio pokretne glavnice, dobivao je u većem udjelu ljetine naknadu za dobit uloženog novca. Tamo međutim, gdje gospodar nije uložio nikakav novac, pitalo se je, da li je seljak vršio trajno ili prolazno obrađivanje. U prvom slučaju je seljački udio iznosio 9/10, u drugom 4/5 ili 2/3.

Pitanje je, da li se kmet može smatrati slobodnim čovjekom? Ako je bio vezan uz zemlju, nema sumnje, da nije mogao. Takav je seljak već u vrijeme kasnijeg carstva stajao pod patrimonijalnom sudbenošću svoga gospodara. Drugačije nijesu stvari bile ni u doba hrvatske seobe. Gospodar je seljaku bio u isto vrijeme i poslodavac i sudac.

Ali se ipak i u tako podređenom položaju seljak nije smatrao još pravim robom (servus, ancilla). U razlici prema seljaku, kmetu nije rob imao nikakva prava i morao je raditi sve poslove, koje mu je gospodar naredio. Doduše su robovi vršili svoj određeni rad: ili su čuvali stoku po planinskim ispašama ili su na gospodarov račun vršili kakav zanat ili su bili zaposleni u kućanstvu. Njihova zavisnost je bila veća od zavisnosti pojedinog kmeta. Doduše se ni kmet nije smio ženiti bez gospodarova dopusta, pa i kmetova su djeca bila vezana uz zemlju, te ni

kmet nije smio sam izaći pred sud, ali se ipak nije mogao odstraniti sa zemlje i nije mogao biti predmetom prodaje.

Takvih kmetova je bilo spočetka samo na državnim dobrima, a samo u pogledu poklonjenih državnih dobara su seljaci kmetovali ili crkvi ili samostanu. Neki su kmetovi težili za tim, da dođu pod vlast crkve ili samostana — od straha pred samovoljnosti svjetovnog gospodara. Kao crkveni ili samostanski kmetovi ti su seljaci imali dakako pravo stupiti pred crkveni sud; njihovo je svjedočanstvo imalo dokaznu snagu, samo nijesu smjeli imati svojih posebnih nepokretnih imanja.

Sudeći po svemu tome, nema sumnje, da je kmetovski odnos bio pretežno javnopravne naravi. On nije naime nastao iz slobodnog ugovora između dvije ravnopravne ugovorne stranke, nego je, bar u ilirskim krajevima, bio posljedica osvojenja. Domaći slobodni seljak morao je kmetovati osvajaču, kao što su heloti kmetovali Špartancima. Pod takvom pretpostavkom nije se ni dalo zamisliti, da bi seljak mogao uopće kmetovati drugom čovjeku osim onome, koji je pripadao kasti gospodara i, u ovom slučaju, ratnika, jer je gospodar i ratnik ojačao svoj društveni položaj time, što bi imao pod svojom vlašću veći broj kmetova. A takvo jačanje ličnog položaja nije moglo biti prikladno, kad bi nastupilo u korist osobe, koja nije pripadala kasti plemenitih Hrvata.

Druga je stvar s robovima, koji su služili u kućanstvu ili su vršili koji zanat za gospodarov račun. Ti su ljudi bili neslobodni i nijesu mogli stupiti pred sud ni kao stranka ni kao svjedok, niti su mogli sklapati pravovaljane ugovore. Jednom riječju nijesu bili pravni subjekt, nego objekt kupnje ili prodaje ili drugog pravnog posla. Ali, za razliku prema kmetu, rob nije uvijek dolazio u takav svoj položaj iz javnopravnih, nego i iz privatnopravnih razloga. Rob je mogao otkupiti i primiti slobodu na poklon, dok je kmet bio iz državnopravnih razloga vezan uz svoj položaj.

Pored hrvatskih plemena oslobođenih od porezne dužnosti bilo je i drugih plemenskih jedinica, koje se nijesu nalazile u tom povlaštenom stanju. Neke su od njih, koje su dospjele s vremenom u bolji položaj, pokušale steći iste povlastice kao i plemeniti Hrvati, ali su ovi budno pazili na to, osobito u vrijeme Arpadovića, da se nitko ne ušulja u njihov položaj. Parnice o pripadnosti praplemstvu su se vodile osobito u XIV. stoljeću. Iz njih vidimo, kako su Virevićima i Glamočanima, premda nijesu pripadali praplemstvu, priznate konačno povlastice hrvatskih plemena. Ali se iz ta dva primjera vidi, da je to teško bilo i u vrijeme, kad se povlastice hrvatskih plemena nijesu više tako savjesno poštivale.

U vrijeme narodne dinastije i prvih Arpadovića ove su, od povlaštenog stanja hrvatskih praplemena isključene, plemenske jedinice svakako morale plaćati »census« i »tributum«, dakle porez od glave

i porez od zemlje. Ovaj se je posljednji porez odmjerivao obično u kunovim ili lisičjim kožama, koje su predmet izvoza u arapsku Španiju, u Siriju i u sjevernu Afriku. O takvu porezovanju imamo primjera u ugovoru, koji je sklopljen god. 1018. između nekoliko kvarnerskih općina i Venecije. U Krešimirovoj listini od god. 1059. (Rački Doc. 51.) spominje se »fiscale tributum«, svakako porez od zemlje, i kralj je od toga poreza oslobodio samostan sv. Tome blizu Biograda na moru. Ali u isto vrijeme, kad je netko bio oslobođen od poreza, nije time bio oslobođen od toga, da kralju daje »voluntaria honorificentia«: to je dobrovoljni znak počasti ili u novcu ili u stvarima prilikom velikih svetaca, valjda svake godine o Božiću ili kad je kralj prolazio, kao što je običavao svake godine, kroz zemlju. Takav dobrovoljni znak počasti bio je u običaju i u drugim zemljama, kao na pr. u Njemačkoj. Tako je sokolar Apric dao kralju Petru Krešimiru, kraljici i njihovoj pratnji kao poklone dječaka s konjem i služavku (ancilla).

Ta podjela plemenskih zajednica u povlaštene, koje nijesu, i nepovlaštene, koje su imale dužnost plaćati porez, nije ove posljednje oslobađala od vršenja vojničkih poslova. Pripadnici nepovlaštenih plemena su slobodni seljaci, villani, habitatores villarum. No pritom se mora praviti razlika između naziva »villa« i »pagus«. »Villa« znači seosku zajednicu sa zatvorenom privrednom organizacijom i podjelom rada. »Pagus« znači područje stanovitog broja porodica, koje u ratnom slučaju mogu staviti na noge četu od sto boraca. Tom četom ima zapovijedati satnik, koji je bio ujedno četovođa, seoski glavar i sudac. U narodnom govoru se je za »pagus« upotrebljavao naziv »ves«. Riječ »selo« se čuje najprije u primorskim krajevima (Rački Doc. 46, 65, 74, 127, 144, 177, 179), i pitanje je, da li je taj naziv uopće slavenskog podrijetla ili naprosto derivativ iz latinskog izraza »sessio«.

Slobodni seljaci imaju obično svoj slobodni posjed ili, kako se je to kasnije nazivalo, svoja alodijalna dobra. To vidimo iz listina o prodaji zemlje ne samo u Primorju, blizu Biograda na moru, nego i sjeverno od Gvozda u Gorici, gdje su Tješimir i Dabrača imali zemlje oranice, šume i vode, pa su sve to prodali za 35 zlatnih solida. Koji put su seljaci uza svoju zemlju uzimali u zakup i tuđu. U jednom slučaju znamo, da su seljaci uzimali u zakup krunske zemlje, jer kralj nije imao dovoljno kmetova. Što se tiče sposobnosti zastupanja pred sudom, tu nije bilo razlike između plemića, građanina i slobodnog seljaka: za potvrdu ugovora, što ga je Petar Črne sklopio pred crkvom u Naklu, pozvani su neki plemići, neki splitski građani i stanovnici sela Nakla.

U kasnije vrijeme, za Petra Krešimira i Zvonimira prave se dalje staleške razlike. Tako se u rabskoj listini od 1059. god. ističe razlika između »magnates, proceres, nobiles, cives maiores et cives minores«. Ovi posljednji se zovu »ignobiles«. No teško da su ti izrazi značili svi

stalešku razliku. Oštrija je razlika između slobodnih i neslobodnih ljudi. Ali i tu ne samo što je crkva vršila neku posredničku akciju time, što je štitila vjenčane veze neslobodnih ljudi, nego je postojala za neslobodne ljude mogućnost, da otkupe svoju slobodu, ako pojedinac nije postizavao svoje oslobođenje time, što mu je gospodar poklanjao slobodu ili što ga je morao otpustiti za kaznu zbog zlostavljanja. U primorskim gradovima, ali i na dobrima većih posjednika znala se je i poslije oslobođenja pojedinog roba očuvati stara veza između njega i negdašnjeg gospodara. Tako je negdašnji gospodar zastupao negdašnjeg roba pred sudom. A negdašnji je sluga dobrovoljno prilikom porodičnih svečanosti i prilikom seoskih poslova pružao onome svoju pomoć.

U tom je pogledu bilo između prilika dalmatinskih gradova i onih na plemenskim dobrima dosta dodirnih točaka. Tako se vidi iz oporuke zadarskog priora Andrije, da je na njegovim dobrima bilo neslobodnih seljaka, vezanih uz zemlju. Kad je prior te seljake oslobodio oporukom, poklonio im je u isto vrijeme i zemlju, na kojoj su bili zaposleni: znak, da se zemlja nije smjela nikako odvojiti od kmeta. Isti se slučaj ponavlja u Zvonimirovoj listini iz god. 1076. (Rački Doc. 106.): kralj je poklonio splitskoj nadbiskupiji neka dobra u Lazanima i u Tugarima zajedno sa seljacima, koji su na tim dobrima bili zaposleni. Doduše su se Lazani i Tugari nalazili izvan splitskoga gradskog područja, ali su seljaci na splitskim dobrima i izvan grada morali, ako je gospodar tih dobara bio nadbiskup, živjeti po njegovu ličnom statutu. Kad je Jelenica, sestra bana Godomira, poklonila god. 1029. samostanu sv. Krševana zemlju u Obrovcu, koju je bila naslijedila od majke, dala je zemlju sa seljakom i stado s pastirima: ista povezanost seljaka uz zemlju i pastira prema stadu bila je dakle u krjeposti u suhozemnoj Hrvatskoj i na području dalmatinskih gradova, gdje su se uporno čuvale ustanove rimskog prava. Isto se je dogodilo, kad je ban Stjepan poklonio god. 1042. sv. Krševanu tri dvorca (curtis): jednom je pripadalo sa zemljom šest slugu i četiri sluškinje (six servos et quatuor ancillas), drugom dvanaest porodica (duodecim familias), trećem osam porodica. Kad je Petar Črne sastavio popis svojih zemalja i slugu, u kojem je opisan i način, kako je do njih došao, kaže u tom popisu, da je neke sluge nabavio kupnjom uz cijenu od 2 do 40 solida, ponajčešće 5—15: cijena se je naime određivala po starosti roba i po radnoj sposobnosti, a poprečni godišnji rad se je cijenio na 20—30 solida. Katkada su se zajedno kupovali majka i djeca, katkad su braća prelazila u ropstvo, da im majka i sestre ne budu prodane u tuđinstvo. Bilo je slučajeva, da je otac prodavao sina, brat brata, i to ne uvijek sa zlobnom namjerom, nego u nadi, da će sin, odnosno brat naučiti nešto u novoj službi i poslije otkupiti svoju slobodu. Katkada su se robovi davali u zamjenu jedan za drugoga.

Sloboda se je gubila i radi duga. Tako je Andriol došao zbog očeva duga od 40 solida pod vlast Petra Črneta. Ponekad su se robovi davali na poklon: sokolar Apric kralju Petru Krešimiru. Neki Porcacus se je predao samostanu, da ga opat liječi od nekih čirova na glavi (Rački Doc. 161.). Tko je pao u sužanjstvo radi duga, mogao se je otkupiti već time, da je neko vrijeme odslužio kao rob: u tom se slučaju predaja u ropstvo nije bitno razlikovala od preuzimanja službe. Dobrovoljna predaja u ropstvo često se je vršila iz pobožnosti u korist crkve ili samostana.

Između Zvonimirovih obećanja, izrečenih prije krunidbe, vrijedi da se istakne i to, da će se protiviti prodavanju ljudi u ropstvo (Rački Doc. 104.). To obećanje stoji po svoj prilici u vezi s dekretalijom Grgura VII., koja je zabranila prodaju kršćanina židovskim trgovcima (Mansi XX, 374). Ali su se ljudi iz naših krajeva prodavali često Mlečanima, i nije isključeno, da je bilo ugovora o izručenju robova mletačkim trgovcima, i da Zvonimirovo obećanje ima pred očima takve slučajeve. Pače kad je jednom Zvonimir kao kralj obećao, da takvo što ne će činiti, skoro bi se moralo, sudeći po tome, zaključiti, da se je takvo što znalo događati za Zvonimirovih prethodnika.

Prilikom borbe između njemačkih vladalaca i crkve oslanjala se je crkva na šire slojeve, dok su njemački vladaoci tražili oslon kod visokog klera i plemstva. U Italiji su gibelini bili redom pripadnici starih kuća, gradska vlastela, gvelfovci redom pučani ili plemići, koji su držali s pukom. Toj orijentaciji odgovaralo je držanje crkve u pitanju ropstva. Ne smijemo zaboraviti, da su samostanski redovi, najgorljiviji papini pobornici, regrutirali svoje pripadnike iz puka i čak iz sredine robova. Zato su baš redovi zastupali, katkada i protiv gradskog biskupa, stajalište, da se ne samo imaju poštivati i kod robova vjenčane veze, nego da se svjedočanstvo roba pred sudom mora jednako poštivati kao svjedočanstvo slobodna čovjeka. Pače se je rob mogao osloboditi time, što je u crkvenoj službi učio za svećenika, i zato je splitski sabor od godine 925. tražio od gospodara, da svojim slugama ne onemoguće izučavanje latinskog jezika (ut servos suos literarum studiis tradant). U takvom slučaju je sluga imao biti oslobođen, prije nego što bi primio crkvene redove, ali je gospodar mogao označiti crkvu, u kojoj je dotadašnji rob imao vršiti službu (Rački Doc. 134.).

Formalnosti za prijelaz iz slobodnog stanja u ropstvo i obratno nijesu se znatno razlikovale u našim krajevima od onih na zapadu. Dvije su vlasti pritom dolazile u obzir: politička i crkvena. Oslobođenje se je moglo vršiti ili pred kraljem ili pred crkvom. Oslobođenje pred crkvom je očuvalo u potpunoj mjeri rimski oblik. Sluga, koji je imao biti oslobođen, dolazio je u crkvu na glavnu službu Božju, koja je bila određena samo za slobodne ljude, jer su se prilikom te službe Božje čitale s propovjedaonice, to jest sa žrtvenika kraljevske i crkvene naredbe. Time, što je dolazio na glavnu službu, već je imalo biti označeno, da je rob imao biti oslobođen. Obično je gospodar dolazio s robom i dao izjavu, koja je primljena

u zapisnik, te je oslobođenom robu predana listina (charta). Oslobođenje se je vršilo otpuštanjem s ruke (manu mittere: rob je uhvaćen za desnu ruku i nakon okretanja oko sebe otpušten). Charta je služila kao legitimacija. Bivši gospodar se je zvao manumissor, i bivši sluga je uvijek bio njegov štićenik, ali se je moglo dogoditi, da je oslobođeni rob povjeren zaštiti crkve ili samostana.

Pred crkvom se je moglo izvršiti ne samo oslobođenje od ropstva, nego i predaja u ropstvo, koja bi se vršila u korist crkve time, što je budući rob postao ili crkvenim ili samostanskim slugom. Budući crkveni rob kleknuo bi pred žrtvenikom i metnuo na nj novac, koji se je zvao »capaticum«. Tko se je predao samostanu, metnuo bi zvonča.:o uže oko vrata; tko je pak imao postati svećenikom, metnuo je prilikom predaje u ropstvo na sebe duhovno odijelo.

Inače se je oslobođenje od ropstva i predaja u ropstvo vršilo pred narodom, sakupljenim u zboru. Budući rob bi kleknuo pred svojim budućim gospodarom i metnuo novac na glavu. Gospodar bi primio taj novac i dao bi sve ili dio toga nazočnim svojim slugama kao svjedocima. Oslobođenje se je zvalo u tom slučaju manumissio per denarium: sluga bi primio denar kao znamenje za povraćenu slobodu. U našim se listinama oslobođenje zove manumissio. Primanje u ropstvo nije označeno posebnim tehničkim izrazom, ali se je ipak bilježilo, da je takav pojedinac »manuprisus« (Rački Doc. 134—135) ili »prisus per manu«.

Glede ropstva u sjevernim krajevima imamo kasnije podatke, koji potječu od Ivana Arhiđakona Goričkog (Tkalčić II, 25—27). Tu se spominje selo, nastanjeno već od starine neslobodnim seljacima (villam servorum vocatam). U razvodu (odluci) kralja Emerika od god. 1201. spominje se »terra servorum regis«: to znači vjerojatno zemlju, na kojoj su bili uposleni kraljevi robovi pod nadzorom jednog »comes servorum«. Ti servi regis ili servi ecclesiae nijesu, misli Rački, bili potpuni robovi, nego poluslobodni ljudi, koji se doduše spominju blizu Zagreba tek god. 1201., ali ih je tu bilo svakako već koncem XI. stoljeća.

Isti Ivan Arhiđakon pripovijeda, da se je pravila razlika između običnih (pravi servi) i zapisanih robova (adscripticii), odnosno njihove djece, koji su to postali »ex prescriptione XXX annorum«. To su bili kmetovi (coloni), koji su, ako su neprekidno bili na zemlji preko 30 godina, bili u isto vrijeme vezani uz zemlju, kao što se i zemlja nije smjela prodavati bez njih. Vidimo tako, da su se primjenjivale odredbe kasnorimskog i bizantskog seoskog prava (nomos georgikos) ne samo u Primorju, nego i u krajevima sjeverno od rijeke Save.

Mogućnost otkupljivanja slobode nije međutim nastala tek pod utjecajem crkve. Taktike Maurikija (584.—602.) i Leona Mudroga (886.—911.) pripovijedaju naime, da Slaveni ne drže svoje zarobljenike doživotno u ropstvu, nego im daju vremena, da se otkupe i vrate kući ili da otputuju. U ravenskim papirima ima nekoliko oporuka dalmatinskih izbjeglica, u kojima su se zavještavali neki iznosi za otkup ljudi, zarobljenih kod Slavena.

U vinodolskom statutu (čl. 17) i u »Acta croatica« (br. 30, 35, 50, 56, 64, 76, 83, 86) spominju se »m e r o p i« i »s o k a l i«. Češće se spominju u srpskim spomenicima. A. Solovjev je, čini se, dao o značenju tih izraza najpotpunije tumačenje. Riječ »sokalin« dolazi od »sokača«, kuhara, i od »sokačnice«, kuhinje. Sokalnici su dakle bili robovi, koji su vršili kuhinjske poslove. Kuhari su obično

putovali s kraljem, odnosno sa županima, kad su imali vršiti svoje sudske i administrativne poslove, pri čemu su se morali kroz cijelu godinu kretati iz jednog mjesta u drugo. Tom se je prilikom znalo dešavati, da su sokali dobivali i koji službeni nalog: da pozovu stranke na ročište, da slučajno vrše i poslove, koji su se inače povjeravali pristavu, da donesu poruke i valjda čak, ako su bili dovoljno spretni, da utjeraju za svoga poslodavca novčane iznose. Iste su stvari povjeravali svojemu kuhinjskom osoblju gospoda iz Franačke, Češke, Rusije i Litve.

Riječ »merop« je grčkog podrijetla i znači što i latinski »homo proprius«, bliži pripadnik neslobodnog stanja.

Seljak je mogao biti, primjećuje Solovjev, u pravnom položaju slobodan, i uživati potpuna građanska prava, ali u socijalnom pogledu mogao je ostati beskućnik, najamnik, sirotinja. S druge je strane seljak mogao biti u potpunoj zavisnosti, poluslobodan ili čak neslobodan, ali je imao svoju kuću i svoje nasljedno zemljište. Između ta dva osnovna tipa seljaka, između ukućanina i beskućnika, nalazili su se svagdje prijelazni tipovi: naseljeni beskućnici. To znači: da bi mogao prehraniti svoga slugu, dao bi mu gospodar na obrađivanje jednu njivu uz uvjet, da od dobivenog prihoda taj seljak beskućnik njemu daje prema pogodbi desetinu, petinu ili trećinu. Time je taj beskućnik pokrivao troškove svoje prehrane. No kad je jednom kroz 30 godina obrađivao isto zemljište, svejedno da li istome gospodaru ili nekolicini, nije mogao više biti protjeran s njega i postao je kmetom ili kolonom (Fustel de Coulanges).

Položaj stranaca u hrvatskoj državi nije dovoljno ispitan. Vrijeme poslije IX. stoljeća jest doba ekonomske krize. Hrvatska je bila ugrožena sa sjevera i s juga, dok je i njezin položaj na Jadranskom moru imao biti čuvan protiv mletačkog i arapskog pritiska. Otuda potreba naoružanja u velikom stilu. Brojevi, što ih Konstantin Porfirogenet donosi o vojnoj sili i o bojovnom naoružanju flote, predstavljaju za Hrvatsku tešku materijalnu žrtvu. Tu su žrtvu imali podnositi oni društveni redovi, koji su hrvatskom okupacijom rimske Dalmacije došli u socijalnu podređenost. Nije isključeno, da su unutrašnje borbe u Hrvatskoj, koje su poslije Tomislavove smrti dovele do oslabljenja kraljevske vlasti, do daljeg slabljenja položaja Petra Krešimira, do prvog proboja zagorskih krajeva prema Primorju za Zvonimira, do teške unutrašnje krize u vrijeme Stjepana II. i Petra Slavića i napokon do madžarskog proboja prema Jadranu, ništa drugo, nego posljedica ekonomske krize. Sve većem relativnom bogatstvu Slavonije prema Hrvatskoj odgovaralo je i moralo odgovarati sve jače pomicanje ekonomskog i političkog težišta hrvatske države s Jadrana prema Podunavlju.

Ali je organizacija Podunavlja bila još u nerazvijenom stanju. Tek će reforme Bele III. značiti konačno poremećenje ravnoteže, na kojem je bila zasnovana građevina hrvatske plemenske države.

§ 22. *Gradovi.*

Rimska je država bila u prvom redu gradska država. U njoj je prvi stalež bio građanski stalež. Procvat rimske države i njezin pad znače procvat i pad rimskoga srednjeg čovjeka. Mnogo se je pisalo o uzrocima sloma Rimskog carstva. Može biti da smo blizu jezgri same stvari, ako svratimo pažnju na jednu pojavu: na sve veću nestašicu isplatnih sredstava ne samo u carskom Rimu, nego i po rimskim provincijama. Trgovačka i osobito isplatna bilanca rimske države pokazivala je iz godine u godinu sve veći manjak. U državnim je blagajnama vladala oskudica. Kad su carevi pokušali doskočiti tome zlu time, što su smanjili metalni sadržaj srebrnjaka i zlatnika, bila je posljedica toga sve veća skupoća. Svjetska ekonomija nije ništa drugo nego vječna oscilacija između pozitivnog i negativnog pola, između novčanog i prirodnog gospodarstva, između vremena, kad je novac pravo mjerilo vrijednosti i vremena, kad je to roba. Procvat grada se oslanja na veliku potražnju robe uz istodobnu veliku ponudu novca. Propadanje grada je posljedica velikog potraživanja novca i sve manje ponude robe. Proizvodnja, koja se oslanja na ponudu novca, sve se više smanjuje. Vrijednost žitarica raste u istom razmjeru, u kojem je u opadanju novčani opticaj, odnosno novčana vrijednost. No kad jednom žito vrijedi sve više, a novac sve manje, to ima za posljedicu, da grad ne može više postojati, i da je selo stupilo na njegovo mjesto. Doba novčane oskudice i smanjivanja unutrašnje vrijednosti rimskog srebrnjaka jest doba careva-seljaka. Dok je do toga vremena teret državne uprave i državne obrane padao na seljačka ramena, počeo je sada porezni teret padati na ramena već poluiznemogla građanstva. Kad su porezne isplate spale na najniži razmjer, uvedeno je solidarno jamčenje gradskih senatora za poreznu dužnost cjelokupnog građanstva. Okrutnost poreznih vlasti je prouzročila sada bijeg iz grada u selo. Opseg pojedinih gradova se smanjuje. Samo Rim čini iznimku. Provincijski gradovi su u izumiranju. Sa sela nema više priliva u grad. Ista je sudbina snašla rimske kolonije u Dalmaciji. N i j e s u n a j e z d e b a r b a r a u n i š t i l e b l a g o s t a n j e p r i m o r s k i h g r a d o v a: to je blagostanje bilo već propalo prije velike seobe naroda. Velika avarsko-slavenska seoba našla je dalmatinske gradove u potpunom opadanju.

Nakon dolaska Hrvata je nastalo smirenje. Pomorske veze su živahne sve do polovine IX. stoljeća, ali je cijela trgovina pala u ruke posrednika, koji su znali podržavati doticaj s Arapima i s bizantskim trgovcima Egeja, Male Azije i osobito Carigrada. To su bili ponajviše trgovci iz Sirije i Židovi.

Što se obrta tiče, tu je nastao potpuni zastoj, jer nije bilo sredstava, čime da se plati radna snaga. Ponajviše se je trgovalo biserima, dragim kamenjem, draguljima, zlatarijama i, naravno, oružjem. Kup-

nja i prodaja robova imala je u trgovini s Orijentom značajnu ulogu: pritom su stradali grdno baš naši krajevi. Uostalom već su seoska imanja bila organizirana na autarhiju. Upotreba mlina na vodu baš je onda došla do primjene: posjed takova mlina predmet je posebne koncesije i stvara neki privredni monopol. Posebne radionice za kovače, drvodjelce, sedlare, kožare bile su na svakom većem imanju. A žene su tkale odijela od lana ili vune. Gradska tržišta su u tim prilikama bila prilično oskudna: više je selo donosilo, nego li odnosilo. Osobito su vino i med bili važan predmet trgovine. Ulje je bilo predmet izvoza.

Posljedica promjene u privrednoj organizaciji jest promjena gradskog života. Nesigurnost, u kojoj su gradovi živjeli, tražila je utvrđivanje gradskog prostora. Zato su VI. i osobito VII. stoljeće doba gradskih utvrda, zidina i jaraka. Gradovi na izloženim mjestima se napuštaju, jer je život u njima nesiguran: tako je Epidaur napušten po svoj prilici bez neprijateljskog pritiska, a na njegovo mjesto je osnovan Dubrovnik. Isto je tako Risan napušten: pripadnici ilirskog plemena »Catharenses« iz blizine Međumurja zauzeli su, čini se, tvrđavu u unutrašnjosti kotorskog zaliva: ravenski Bezimenjak zna svršetkom VII. stoljeća za Dekadarom ili Kotor. Poslije propasti Salone su stanovnici, koji su imali hrabrosti, da se povrate, tražili utočište u razvalinama Dioklecijanove palače: tu je nastao današnji Split. Gradovi na sjeveru, Trogir i Zadar, povukli su se tik uz morsku obalu: njihov oblik je oblik galije, koja je gotova da otputuje. Gradovi u unutrašnjosti dobrim su dijelom napušteni. U XI. stoljeću, kad su križari prolazili našim krajevima, pripovijedali su o razvalinama iz prošlih vremena. Broj stanovnika je upravo neznatan: kad je Dubrovnik osnovan, bilo je u njemu jedva 150 porodica, koje su kasnije, kad se je uza tvrđavu stvorila šira naseobina (suburbium), činile gradsku vlastelu. Stanovništvo takova grada nije moglo nikako nadmašiti 800—1200 duša. Opseg grada bio je, prema broju ljudi u njemu, dosta velik. U starim su se općinama očuvale službene zgrade: sjedište praesesa, biskupa, katedrala i valjda kuće nekih odličnika, koji su ustrajali u svom mjestu usprkos stanja, u koje je zapalo. Pretežnost sela prema gradu urodila je drugom posljedicom: gradovi su zauzeli seoski izgled: uz kuće se nalaze njive, vinograd, vrt, livada, kokošinjak. Stoka šeće po stazama, koje zamjenjuju negdašnje ulice. Čistoća nije njegovana: ako statutarne odredbe iz XIV. stoljeća reproduciraju starije stanje, morali bismo doći do zaključka, da su ti negdašnji rimski gradovi, koji su se toliko odlikovali svojim termama i svojim uzornim uređajem, jedva dva ili tri put u godini dali odstraniti nečistoću, koja se nagomilala izvan gradskih zidina ili koja je ispunjavala korita kišnih potoka.

Kod prosuđivanja administrativnog razvoja dalmatinskih gradova i gradskih tvorevina iz unutrašnjosti dolazi u obzir njihova različita zadaća. Gradovi u unutrašnjosti podignuti su za obranu zemlje,

utvrde u Primorju imaju značiti obranu samoga grada. U unutrašnjosti se, oslanjajući se na rimske tvrđave, dižu takozvani »burgi« ili »castella« ne samo u Podunavlju i u Porajnju, nego i kod nas. Hrvatske gradske tvorevine okupljene su oko tvrđave, koja se nalazi ponajviše na brežuljku, otkuda se ima vidik u okolinu, te se mogu promatrati kretanja neprijateljske vojske. Primorski gradovi spadaju pod režim emporija. Emporij znači tržište, forum. Dok su emporiji imali trajno, imaju burgi i castella samo privremeno stanovništvo, koje se staložuje s time, da se pred samim utvrđenjima često otvara sajmište.

O načinu, kako je reorganizirana dalmatinska provincija, nemamo nažalost ni najmanjeg podatka. Vijesti o Dubrovniku potječu iz usmene tradicije, koja je zapisana mnogo kasnije, te je stoga manje pouzdana, premda je Konstantin Porfirogenet, nesumnjivo po izvještaju kojeg Dubrovčanina, donio baš o tom gradu razmjerno obilate podatke. U trogirskoj diplomi, o kojoj će se dalje govoriti, izrečeno je oslobođenje od poreza (tributarii non sitis). To oslobođenje ne znači isto što i oslobođenje hrvatskih plemena od censa i tributa. Nove naseobine na izloženim točkama su bile carinskim dekretom oslobođene od poreza, od stvarnog davanja i od vojničke službe (Rostovcev, Ges. u. Wirtsch. im rom. Kaiserr. Leipzig 1929. II, 138—9).

Što se tiče unutrašnjeg uređenja, svjedoči nam Kasiodor, da su Ostrogoti poštivali rimske ustanove. No stare kurije sa senatorima, koji su jamčili za neutjerivi porez, bile su skoro posve nestale. Osobito u dalmatinskim gradovima nije u vrijeme seoba bilo mogućnosti, da se sakupe i neznatni porezni iznosi. U tim prilikama se ne ćemo čuditi, da su duumviri, zamjenici rimskih konzula, izgubili smisao za svoje pređašnje sudske i administrativne zadaće. No ipak je kostur negdašnje organizacije uglavnom sačuvan, tako da su Justinijanove reforme općinskog uređenja, nagoviještene u pragmatičkoj sankciji iz god. 554., mogle naići na nekakvu primjenu.

O učincima Justinijanove reforme (za naše krajeve osobito su važne novele 38. i 15.) imamo razmjerno obilatih vijesti iz spisa pape Grgura I., i slika, koja nam je tu pružena, posve je očajna. Papa spominje doduše u svojim dopisima kler, senat i puk (clero, ordini et plebi), spominje i potrebu stranaka, da dadu zavesti svoje ugovore o prodaji ili o darovanju nepokretnina u općinski ured (gesta municipalia), da budu ovjerovljeni i izvršeni, kurija ili senat pristupa izboru štitnika (tutora) ili skrbnika (curator), kurija sudjeluje kod formalne predaje prodatih nepokretnina, tajnik je kurije, exceptor, sastavio dva egzemplara svakog ovjerovljenog ugovora, od kojih je jedan izručen stranci, dok je drugi ostao u spisima, no sve to nas ne može zavaravati o činjenici, da je staro municipalno uređenje bilo u opadanju. Općine nemaju sredstava za uzdržavanje škola, pismenost je sve rjeđa i rjeđa. U tim prilikama je moralo nestati svijesti o važnosti i o značaju pravnog čina, koji se je imao izvršiti. Kad je naime excep-

tor vršio uvrštenje pojedinog ugovora u općinske spise, trebala je za to nazočnost barem trojice, u nekim slučajevima petorice čestitih građana (principales). Ali ti čestiti građani nijesu više dolazili lično na posao, nego su se dali zamijeniti od oca, od brata, od sina. U ravenskim papirima ima slučajeva, po kojima se vidi, da je i zamjenik svjedoka tek naknadno potpisivao. Stranke nijesu dobivale kasnije prijepis ugovora, nego samo kratku bilješku o njemu. A radi toga, što su dalmatinski gradovi bili oslobođeni od poreza, nije im više trebalo, da vode popis posjednika (polyptici publici).

Dvije su grupe ljudi dolazile do utjecaja u općinskim poslovima: primores civitatis i possessores. Ali za dalmatinske gradove nemamo o njima ni najmanjeg podatka. Na čelu grada se međutim nalazio uvijek jedan čovjek, kojemu je bilo povjereno, da nadgleda vanparbenu sudbenost (nasljedstva, štitništva, skrbništva), da upravlja općinskim financijama, koje su se hranile neizravnim pristojbama, osobito carinama i pristanišnim daćama i da sudi u manjim građanskim i kaznenim stvarima. Osim toga mu je povjerena stvar dosta važna: opskrba grada i nadzorna vlast na gradskom tržištu. Negdašnji naziv toga načelnika bio je »defensor civitatis«, ali se je u bizantskoj pravnoj terminologiji udomaćio naziv »proteuon«, prvi čovjek u gradu. Taj je prvi položaj već označen u Teodozijanskom kodeksu (IX, 2, 5.) i u Teodorikovu ediktu (čl. 52.—53.). U dalmatinskim gradovima se je ta riječ prevodila izrazom »prior«.

Stari izraz »clerus, ordo et plebs« dobio je time posve novo značenje. Kler je naravno ostao utjecajni sudionik općinske uprave, koju je kontrolirao, koliko se ticalo njezine ispravnosti, kao što je kontrolirao i poslovanje državnih vlasti. Ali je ordo, to jest gradski senat, posve iščezao. Na njegovo mjesto su došli »nobiles«, t. j. starosjedioci, potomci negdašnjih rimskih građana. Često se zovu i »possessores«, jer su samo starosjedioci prije imali pravo na svojinu gradskoga tla. Pridošlice su morali plaćati najam za tlo pa makar na njemu gradili i kuću. Taj se najam zvao »livellum«. Pored njih je bio, kao treća kasta, narod, populus cunctus, naravno slobodni ljudi. Neslobodni ljudi nijesu sudjelovali u izboru ni priora ni biskupa.

Pored općinskih vlasti postojali su u pojedinim dalmatinskim gradovima, kao i u primorskim gradovima Italije, časni naslovi, koji ne znače nikakvu općinsku vlast, a nijesu tog značenja imali ni u Bizantu. To su bili ljudi, koji su se isticali svojim imovinskim stanjem, te su se prilikom raspisivanja državnog zajma istakli time, što su potpisivali veću svotu. Njima se je kao nagrada za to davao bizantski dvorski naslov.

Prevlast crkve dolazila je do izražaja u X. stoljeću: biskup, koji je još pod Bizantom (Justinijanova novela 128.) nadzorna vlast, dolazi sada, osobito u općinama sjeverne Dalmacije, koje stoje pod langobardskim utjecajem, na prvo mjesto — i prije samoga priora. Već

u X. stoljeću ima među gradskim priorima nosilaca slavenskih imena (Grubeša i Dobronja u Zadru). Kao organ gradske vlasti ističe se zbor klera i naroda (clerus et populus cunctus). Zbor se je sazivao u važnim poslovima (Rački Doc. 101.—102. i 178.), kad se radilo o prodaji ili uopće o otuđivanju općinske imovine ili podjeljivanju povlastice ili opterećenju građanstva. Pristanak zbora je dolazio do izražaja povlađivanjem: na upit, upravljen zboru, odgovaralo se je riječju »fiat«.

Pitanje je, kada je došlo do formacije gradskog vijeća. Sva je prilika naime, da su gradsko vijeće činili u starije vrijeme glavni gradski službenici, a prior je bio najstariji gradski službenik po činu; a to je obično bio gradski defensor. Vijeće ima svakako kontrolnu vlast u manjim poslovima. Njemu je povjerena gradska uprava. Prior mora naime stalno upoznavati vijeće s događajima. U dva se slučaja zna (Rački Doc. 43. i 175.), da su ugledniji pučani u Zadru raspravljali o općinskim poslovima kod gradskog biskupa »in domo St. Anastasiae«, to znači u samoj crkvi. Vijećnice su se gradile u XII. stoljeću, ali to ne znači, da ih nije moglo biti i prije. Vrijeme sastanka malog vijeća, užeg odbora gradske uprave, bilo je u Dubrovniku svakog 25. dana u mjesecu. Izbori za gradske vlasti su se vršili na dan gradskog sveca zaštitnika, pri čemu su gradovi čuvali uspomenu starih zaštitnika i onda, kad su primali nove. Tako je za Dubrovnik vrijedio dan sv. Mihajla, dok je Kotor vršio izbore o Đurđevu (23. travnja).

Sve do sklapanja ugovora s Kolomanom zvao se je načelnik prior; poslije toga vremena se je udomaćio naslov comes, koji je prihvaćen i u krajevima, koji nijesu bili pod vlašću Arpadovaca, kao u Dubrovniku i u Kotoru (1186.). Katkada se spominju i dva priora: jedan od njih je kao prošlogodišnji po svoj prilici imao zadaću, da pomaže novoga gradskog načelnika. Obično se prior birao na jednu godinu, ali prior Madij u Zadru zauzimao je svoj položaj od 986. do 999. god., Stjepan Valica u Splitu od 1069. do 1086. U vrijeme Karla Velikoga nosi zadarski prior naslov duke (dux), te se, kao i u Mlecima, javljala i u Zadru težnja, da taj položaj ostane u istoj porodici. Tako je poslije starijega Madija (986.—999.) zauzeo položaj gradskog priora u Zadru njegov sin Grgur (1033.—1036.) i njegov unuk Madij (1066.). S mlađim Madijem bio je u rodu prior Drago. Isto je tako u Splitu iza Prestancija (1030.) zauzeo priorovo mjesto, dakako s dužim vremenskim razmakom, njegov sin Črne (1060.), a iza Stjepana Valice njegov sin Dujam.

Prior predsjeda ne samo vijeću, nego i zboru građana, ima sudsku i izvršnu vlast, koliko nije ta vlast prešla na tribuna ili na vikara. Od pristanišnih carina, nakon što je odbijena desetina za biskupa, pripadala je trećina prioru, dok su dvije trećine pripadale vrhovnom vladaocu, bizantskom caru, odnosno u zamjeni cara, hrvatskom kralju. Pod priorovim nadzorom su pristanište, gradska tvrđava, javne zgra-

de, ceste, bratovštine, uopće sve, što je pripadalo gradskoj imovini i čuvanju javnog poretka.

Priorovu izvršnu vlast zastupaju tribuni, ali tribun nije došao u dalmatinskim gradovima do onog pretežnog položaja kao u Italiji, gdje je kao vojnički organ postao odlučnim faktorom u gradskom životu. Tribunsku vlast imadu nekolicina u isto vrijeme. Tako je u Zadru god. 918. bilo 7 tribuna (Rački Doc. 17, 59.), dok ih je god. 986. bilo 8. Manje ih je i rjeđe u Splitu god. 986.—1076., gdje služe kao izvršni organi gradskih vlasti. Čini se, da su tribuni i u Zadru, kao i u Mlecima, imali vlast svaki za jednu gradsku četvrt, odnosno za okolne otoke.

Uz priora sude u građanskim poslovima suci ili iudices. Obično su dva, tako da u slučaju njihova neslaganja može prior svojim glasom odlučiti. Ustanovu priora i dvojice sudaca preuzele su po uzoru romanskih gradova i hrvatske općine kao Knin i osobito Biograd, koji je svoju unutrašnju upravu posve udesio prema zadarskom primjeru. Broj sudaca nije uvijek jednak: u Trogiru ih je jednom četiri.

Posebni položaj ima gradski odvjetnik. Njegova je zadaća sastavljali tužbe i zastupati odsutne stranke, ali i same građane. Katkada brani općinu u parnicama protiv građana. U kaznenim stvarima nastupao bi i kao tužilac. Gradski odvjetnici su imali poseban svoj zbor, collegium.

Ustanova notarijata je nastala tek u XII. stoljeću u onom obliku, kako je bila poznata u Italiji. U vrijeme narodnih vladara znači naziv notara obično pisara i ne pretpostavlja pravno znanje. Većinom je to svećenik, kako se vidi iz listina iz 1018. god. Uporedo s nazivom notara upotrebljava se i naziv egzaminatora (examinator) ili ispitivača listina: takav je Martin đakon iz Paga. U Kotoru znači notar čovjeka, koji prisustvuje čitanju ugovora pred gradskim vlastima i pazi, da u pročitanom ugovoru ne bude prijevare (notarius qui audiat chartas, quod nulla fraus et dolus in contractis fiat). U Zadru su taj posao vršili »iudices examinatores«, koji su imali paziti, da li su listine sastavljene u redu, te bi to i potvrdili svojim potpisom i pečatom. Obično stoji uz potpis izjava »manum misi« (Rački Doc. 89.). Prilikom oporuke priora Andrije spominje se i notar (Rački Doc. 19.): njegova je zadaća svjedočiti za točnost opisa imovinskih predmeta (commissarius fide huius descriptionis).

Posebnu zadaću je imao »commerciarius« (Rački Doc. 499.). On je imao svake godine isplaćivati općini zakupninu za carine, koje je sam utjerao na svoj račun.

Uz priora se još spominje vijeće, mali odbor uglednih građana, koji su imali odlučivati o svim poslovima, ako ne bi konačnu odluku prepustili javnom zboru svih građana. Kako je već rečeno, ta dvostruka kontrola užeg vijeća i šireg zbora ima svoj korelat u kontroli užeg dvorskog vijeća i šireg zbora i kod hrvatskih vladara. Isto načelo

vrijedi u jednom i u drugom slučaju. Kad je kasnije broj građana narastao time, što je nadošlo mnogo pridošlica, pravila se je razlika između malog i velikog vijeća. Veliko vijeće je zapravo zamjenjivao javni zbor s razlikom, da su u njemu imali pristupa samo starosjedioci, koji su, ali tek pri svršetku XII. stoljeća, počeli stvarati neku vrst gradske aristokracije. O gradskom statutarnom pravu ne može se govoriti u XII. stoljeću, premda su pojedini talijanski gradovi kao Susa, Firenze i Pisa dali sastaviti svoje statute još god. 1148., 1147., odnosno 1160. Ali se već onda pojavljuju začeci statutarnog uređenja, koji pokazuju dosta dodirnih točaka s rasporedom tako zvanih »leges Barbarorum«, zakonika izdanih od germanskih kraljeva u Franačkoj i Španiji: počinju naime s odredbama kaznenog prava. Ta lex antiqua spominje se u Zadru prije mletačke podsade god. 1203., a valjda je odgovarala donekle pojmu »lex antiquitus constituta« u trogirskoj diplomi.

Romanski su gradovi naglašavali težnju, da u njima ima vrijediti rimsko pravo, ali je u biti, kako se već vidjelo u slučaju listine od 8. veljače 1076. o zabrani dolaska Normana, pod pojmom rimskoga prava dolazilo do primjene langobardsko pravo po Rotharijevu ediktu, koji je dopunjen za Grimoalda (668.), Liutpranda (713.—735.), Rathisa (746.) i Aistulfa (750.—754.). Langobardsko pravo je bilo praktičnije od rimskog, a udešeno je bilo za društvene odnose, za koje stariji vijek nije imao pojma.

Nije teško sastaviti približnu sliku o odnosima između primorskih gradova i hrvatskoga kralja. Da li je već u Tomislavovo vrijeme taj odnos reguliran formalnim ugovorom, nije poznato, ali je vjerojatno, jer je trebalo sklopiti ugovor o podjeli gradskih carina. Takav je ugovor o podjeli carina bio naime već sklopljen prije, u vrijeme Vasilija I. (867.—886.), jer Konstantin Porfirogenet izrijekom tvrdi, da je prilikom ugovora o »tributum pacis« car odredio, da se susjednome slavenskom vladaocu imaju ustupiti oni iznosi, koji su se prije davali carskom namjesniku ili strategu: dvije trećine prihoda od gradskog pristaništa, a ti su izračunati po zakupnoj cijeni, koju je svake godine plaćao općini komerkijar ili/zakupnik gradskih carina. U gradskim se spisima spominje hrvatski kralj odmah iza bizantskog cara, doduše samo od Petra Krešimira dalje (Rački Doc. 28, 56, 65, 75, 80, 81, 84, 85, 89, 95, 96, 127, 138 i 144), ali se po mletačkoj kronici Ivana Đakona vidi, da su se i po dalmatinskim crkvama izgovarale pohvale (»laudes«) u počast bizantskog cara i hrvatskog kralja. Kad su naime Mlečani zauzeli Split, ugovorili su, da će se pohvale izricati u ime mletačkog dužda, ali tek iza imena bizantskog cara. Hrvatski kraljevi su kao zamjenici i zastupnici bizantskoga cara vršili službene poslove u samim gradovima, rješavali drugostepene parnice, kako se vidi iz ugovora o samostanu sv. Petra na Rabu (1059.), potvrđivali darovnice (Rački Doc. 82.), utvrđivali opseg i granice biskupijama

(Petar Krešimir, 8. srpnja 1070. za Rab), oslobađali samostane od poreza i od odgovornosti pred gradskim sudom. Sve te pojedinosti ukazuju na neko ugovorno stanje između kralja i pojedine općine, tako te se može vjerovati, da je, ako ne već Tomislav i Držislav, a ono bar Petar Krešimir sklopio s dalmatinskim gradovima formalan ugovor, posve jednak trogirskoj diplomi. Da je takvih odredaba bilo i u hrvatskim kraljevskim gradovima, vidi se po tome, što su slične gradske vlasti, kako ih vidimo u gradovima dalmatinskog temata, imali Biograd, Knin i Nin: a to su mogli imati samo na osnovi izričitih kraljevskih povlastica.

No t. zv. trogirska diploma kralja Kolomana daje nam najpotpuniji uvid u gradsku autonomiju općina dalmatinskog temata. Već je prije istaknuto, da je Koloman s početka zamišljao zadobiti Hrvatsku pod papinim okriljem, kao što je to bio zamislio i prije njega Ladislav I. Time bi se naprosto nastavio odnos Hrvatske prema svetoj stolici, koji je zasnovan na ugovoru između pape i Dmitra Zvonimira. Pa kao što je u Zvonimirovim listinama ime pape Grgura VII. na prvome mjestu, tako je u pohvalama zadarske crkve sv. Simeuna na prvome mjestu i točno tamo, gdje se je prije spominjao bizantski car, spomenut papa Pashal, a iza njega tek Koloman, kralj Ugarske, Dalmacije i Hrvatske. Time se je Koloman morao odreći dalmatinskih gradova, koji su sačinjavali posebnu bizantsku provinciju. No da bi ipak stekao te gradove, obratio se je, kako je već navedeno, bizantskom dvoru. Ladislavova kći Piroška vjenčana je sa sinom Aleksija Komnena Ivanom, i sad je Koloman aktivno pomogao Bizant u borbi protiv tarentskog vojvode Boemunda. Kao nagradu za to dobio je dalmatinske gradove uz iste uvjete kao i hrvatski kraljevi, ta bio je na osnovi »pacta conventa« hrvatski kralj.

Sva je prilika, da je Koloman sklopio sa svakom gradskom općinom na kopnu i po otocima posebne ugovore, ali se je nama sačuvao samo trogirski tekst, i to zaslugom Ivana Lucija. Gradske je povlastice zatim potvrdio Stjepan II. u srpnju 1124., Gejza II. u svibnju 1142., herceg Andrija god. 1199. i kralj Andrija god. 1207. Budući da je Stjepan II. još kao dijete okrunjen hrvatskim kraljem, te je god. 1124. došao samo u Hrvatsku i u Primorje, da potvrdi one obveze, koje je prilikom njegove krunidbe u njegovo ime preuzeo Koloman, glasi Stjepanova izjava općenito: »Onu istu slobodu i sigurnost, koja je zajamčena vama Trogiranima i Splićanima od oca moga zajedno s biskupima i županima i plemićima moje kraljevine, potvrđujem i ovjerovljujem nanovo pod istom prisegom«. Izjava ta ne uključuje Zadar, s razloga, jer je Zadar bio u mletačkim rukama. Ali, da su Zadru zajamčene iste slobode, vidi se po obećanjima dužda Ordelafa Faledra, izdanima god. 1115. i 1117., po kojima izričito stavlja u izgled one slobode, koje im je priznao sam kralj Koloman. Isto je tako dužd prisegom obećao Rabljanima, da će poštivati njihove

stare slobode, koje su imali pod carigradskim carem i pod ugarskim kraljem (libertatem... quam a n t i q u i t u s dicitis habuisse sub imperatore Constatinopolitano et sub rege Ungarorum).

U trogirskoj se diplomi Koloman vlada isto onako, kako bi se vladao svaki drugi hrvatski kralj. Diploma je izdana uz nazočnost i odobravanje (collaudatio) predstavnika hrvatskih plemena i najodličnijih članova ugarskoga klera i plemstva. Sva je prilika, da su tu istu kolaudaciju tražili sami dalmatinski građani, valjda i zato, što se znalo, da su se za Kolomanova brata Almoša zalagali moćni susjedi, kao Boleslav Krivousti i Henrik V.

Tekst diplome glasi: 1. Ja Koloman, kralj Ugarske, Hrvatske i Dalmacije zaklinjem se nad svetim križem vama mojim vjernim Trogiranima za tvrdi mir, 2. meni i mome sinu ili mojim nasljednicima ne ćete plaćati tributa (poreza), 3. biskupa ili kneza, kojega budu izabrali kler i narod, ja ću potvrditi, 4. dopustit ću, da se služite starinom utvrđenim zakonom, 5. osim toga će od pristanišnih prihoda dvije trećine imati kralj, trećinu gradski knez (comes), a desetinu biskup, 6. ne ću dopustiti, da se nastani u vašem gradu ni Ugrin ni drugi stranac, osim ako bi to tražila vaša volja, 7. kad bih došao k vama, da se dadem okruniti ili da raspravljam o poslovima kraljevstva, nema se upotrebljavati sila prema pojedinim građanima, osim ondje, gdje bi sklonost vaša tražila i 8. ako bi za nekoga moja vlast postala teškom, te bi htio, da se nastani drugdje, neka mu bude slobodno, da ode, kamo hoće sa ženom, djecom, poslugom i svojim stvarima.

U prvom je članku dakle Koloman obećao Trogiranima, da će živjeti u miru, to znači, da će ih on štititi protiv svakog neprijatelja. Takav ugovor je činio podlogu odnosa, koji je u hrvatskoj državi postojao između hrvatskih plemena i stanovništva, koje je živjelo na području rimske Dalmacije pod njihovom zaštitom. Zato su ti zaštićeni stanovnici pod Hrvatskom i morali plaćati poreze.

Oslobođenje od poreza, koje dolazi do izražaja u drugoj točki trogirske diplome, tiče se izravnih poreza na zemlju i od glave, od kojega su već bizantski carevi oslobađali građane emporija, to jest onih izloženih mjesta, za koja je postojala opasnost, da će biti napuštena od stanovništva. Koloman je dakle oslobodio od poreza gradove, koji su bili oslobođeni i u vrijeme Bizanta. Takvo se rano oslobođenje od poreza može naime utvrditi i za gradove, koji su tek mnogo kasnije došli, i to za kraće vrijeme, pod vlast ugarskih i hrvatskih kraljeva, kao na pr. Kotor i Dubrovnik.

Sloboda izbora biskupa i priora postojala je, kako se vidi iz obećanja, što ga je dao dužd Faledro Rabljanima (1117.), i bilo je tako i pod Bizantom. Već je za careva Heraklijeve dinastije bio ukinut postupak, predviđen u Justinijanovim novelama br. 6 i 137. Carevi su bili dopustili posve slobodan izbor pape i biskupa, ali su tražili, da im se plati posebna taksa prilikom potvrde. Pontifikalna rimska knjiga tvrdi, da je samo papa bio oslobođen od plaćanja takse za potvrdu (Duchesne str. 146.). Nije isključeno, da je Koloman nešto slično tražio za sebe, bar što se tiče biskupova izbora, jer se je prior birao mnogo češće. Potvrda izbora priora i biskupa imala je k tome dublji značaj: kralj je time sebi osigurao izričito priznavanje njegove vrhovne vlasti.

Stari zakonski poredak (lex antiquitus constituta) ne znači nipošto Justinijanovo zakonodavstvo, koje je bilo prekomplicirano za tadašnje prilike. Veća je vjerojatnost, da su u Dalmaciji dolazile do primjene odredbe Teodozijanova kodeksa, a valjda domaće zbirke, sastavljene kao i poznate »leges Barbarorum«.

Već se je prije isticala podjela pristanišnih pristojba, koje su išle biskupu, zatim caru za dvije, i prioru za jednu trećinu preostatka. Isto tako proizlazi iz čl. 2. trogirske diplome, da su građani bili oslobođeni od plaćanja izravnih poreza bilo to zbog primjene načela oslobođenja emporija, bilo zbog porezne politike

Konstantina IV. i sina mu Justinijana, koji su se žacali prisilnih mjera prema gradskim dekurionima, bilo to opet zbog reforme općinskog uređenja Leona VI. od god. 907. (Kriegel III, constitutio 46.), koji je naprosto ukinuo sve općinske uredbe, koje su stajale na putu izravnoj kontroli carskih vlasti. Stoga su preostali kao vrelo prihoda neizravni porezi, a to su bile carine. Ocarinjen je u ono vrijeme samo pomorski promet, ne radi toga, što kopnenog uopće nije bilo, nego radi toga, što je podržavanje suhozemnog prometa bilo u interesu samoga grada i njegove opskrbe. Da je taj suhozemni promet bio razmjerno neznatan, može se razumjeti po tome, što je cijelo gradsko zaleđe živjelo pod režimom potpune autarhije: to je bila posljedica skoro potpune nestašice isplatnih sredstava. Izvoz grada i sela su time bili svedeni na minimalne mjere.

Kao državne daće dolaze u obzir:

a) pristupnina ili taksa za pristup robe na trg (commercium); ta je taksa bila u kreposti i pod Turcima (đumruk) i naplaćivala se od robe, koja je prolazila kroz Dardanele, u carinarnici u Abidu;

b) carina, državna daća za uvoz inozemne robe; carigradsko je pristanište, a prema njemu po svoj prilici i sva dalmatinska pristaništa, bilo zatvoreno lancima, t. zv. verigama. Tu je carinar imao svoju kuću i naplaćivao je četrdesetinu vrijednosti uvožene robe;

c) gabella je pristojbina za uvoz soli.

d) doana ili datium je neka vrst potrošarine za robu iz unutrašnjosti, koja je dovezena na prodaju, na gradsko tržište;

e) starog podrijetla je theloneum, koji je bio poznat i u rimskoj Galiji, ali se naplaćivao u Carigradu i u Dubrovniku od lađa, koje su se primicale obali, te se iz njih izravno prodavala roba;

f) arboraticum: pristojba za katarke, ancoraticum: pristojba za sidrište, sostaticum: pristojba za boravak, redditum savornae: pristojba od prodaje robe, koja je imala zapremati prostor praznih lađa, koje su dolazile u pristanište; sve su te pristojbe nastale u vrijeme križarskih ratova, premda se neke od njih rano navode u španskim gradskim statutima.

Sva je prilika, da se je t. zv. »tributum pacis«, što su ga dalmatinski gradovi i Venecija plaćali hrvatskim vladarima, pokrivao iz takovih neizravnih pristojba. Budući da se je carina naplaćivala od robe, određivala je već novela br. 15 cara Valentinijana III., da se tako dobivena roba ima spremiti u skladišta i čuvati za slučaj opsade ili oskudice. Skladište se je zvalo »apoteka«, a od te je riječi nastao izraz butiga ili talijanski bottega, dućan. Roba se je naime prodavala i zamjenjivala svježom.

Dozvola boravka, koja je predviđena u čl. 6 trogirske diplome, odnosi se na Ugre ili na druge strance. Možda je tu dozvolu podjeljivao zbor građana, okupljenih na trgu pred katedralom, ali je vjerojatnije, da su zato bili vlasni prior i uže vijeće. Nije isključeno, da je ista odredba bila na snazi i za Petra Krešimira i da je onda glasila na Hrvate i druge strance. Važnija je odredba, da će se dati stalan boravak samo onim Ugrima ili strancima, za koje to bude tražila sama gradska općina. To znači, da je ipak kralj sebi u tim pitanjima pridržavao posljednju riječ, vjerojatno iz brige, da ne bi pojedini gradovi postali utočištima njegovih protivnika, to jest Almoševih pristaša.

Član 7. luči položaj dalmatinskih carskih gradova od položaja hrvatskih kraljevskih gradova. Dok je kralj imao pravo držati sabor i dati se okruniti u hrvatskim kraljevskim gradovima, nije mu to pravo dato za gradove bizantskog temata. Isto je stajalište zauzeo Split, kad je imalo doći do Zvonimirove krunidbe. Crkveni sabor se je doduše održao prije toga u Splitu, ali se hrvatski sabor sastao izvan Splita, i Zvonimir je okrunjen na hrvatskom tlu. Dužnost kraljevskih gradova, da pogoste kralja i njegovu pratnju, kad bi boravili unutar gradskih zidina, zvala se je »descensus« ili silaznina i, po kasnorimskoj terminologiji, »hospitalitas«. U vrijeme, kad je Rimsko carstvo bilo u punom cvatu, smatrao je pojedinac kao

počast, kad je dolazila k njemu službena ličnost. Kasnije međutim, kad je pogošćivanje bivalo češće i kad su vojnici tražili na osnovi careve naredbe, da im se daje trajno konačište, postala je ta »hospitalitas« nemila. Vrst njezina bio je »descensus«: ličnost gosta je u tom slučaju odličnija, ali su zato troškovi za pogošćivanje bili dosta osjetljivi, jer je takav »descensus« znao trajati katkada i nekoliko mjeseci.

Osma i posljednja točka trogirske diplome daje Trogiranima, koji se ne bi mogli snalaziti pod Kolomanovom vladavinom, slobodu iseljivanja. Ta je točka bez sumnje dodana starijemu tekstu takovih ugovora, sklapanih s hrvatskim kraljevima. Premda je Koloman po svoj prilici dobio od Carigrada mandat za upravljanje dalmatinskim gradovima u carevo ime, ipak je moguće, da je bilo neke sumnje u istinitost njegovih tvrdnja. U tim prilikama nije bila isključena mogućnost, da bi same bizantske vlasti mogle poduzimati protiv dalmatinskih građana trgovačke represalije s razloga, što su se iznevjerili carstvu. Dalmatinski su se građani doduše i prije, god. 1076., bili odmetnuli od Bizanta, ali je onda ugled carstva bio znatno manji, tako da se računalo sa slomom bizantske moći. Aleksij Komnen je međutim izvojštio nekoliko značajnih pobjeda, a ugled je carigradskog trga bio narastao poslije prvoga križarskog rata, te je levantska trgovina značila za građane našeg Primorja veliku mogućnost zarađivanja. Sva je prilika, da su se građani bojali, da bi, stupajući u veze s Kolomanom, mogli u ekonomskom pogledu nastradati. Zato su ostavili sebi otvorenu mogućnost iseljivanja, valjda u krajeve gornje ili južne Dalmacije, gdje su također bili nastanjeni Romani i gdje su prilike zarade bile dosta velike.

Ta Kolomanova povlastica Trogiru i drugim gradovima dalmatinske obale daje nam mogućnost, da prosudimo, kolika je u ono vrijeme bila nezavisnost malih zajednica prema vrhovnoj vlasti i onda, kad je ta vrhovna vlast bila moćno carstvo.

§ 23. Crkva.

Prvi su se tragovi kršćanstva pojavili u našim krajevima, misli se, već nešto prije konca I. stoljeća poslije Krista, ali je Bulić dosta jasno dokazao, da o crkvenoj organizaciji u Saloni ne može biti govora prije III. stoljeća. Salonitanski su sveci pretrpjeli mučeničku smrt tek god. 304. za Dioklecijana, a ne, kako se prije mislilo, oko god. 100. Dalmacija je u vjerskom pogledu eminentno konzervativna zemlja: tu je bilo dugo vremena gorljivih pristaša mnogoboštva, osobito u odličnim krugovima srednjega staleža. Kasnije, kad je poslije milanskog edikta (314.) kršćanstvo dopušteno i za Teodozija postalo službenom rimskom vjerom, nastalo je pravilo, da se opseg i vlast crkvene mora pokrivati s opsegom i vlašću svjetovne teritorijalne podjele. I budući da je Salona bila glavni grad Zapadnog Ilirika, slijedi, da je salonitanska stolica bila u isto vrijeme metropolitanska stolica za cijeli Zapadni Ilirik. Njoj su bile tako podređene provincije Dalmacije i Panonije. Samo je južni dio jadranskog istočnog Primorja došao pod Istočni Ilirik: t. zv. Prevalitanija. Ali su Zapadni i Istočni Ilirik bili pod rimskom vlašću, papin vikar za Zapadni Ilirik bio je metropolit sa sjedištem u Solinu, papin vikar za Istočni Ilirik bio je opet metro-

polit sa sjedištem u Solunu. Neko poremećenje toga nastalo je Teoderikovim osvojenjem: pod vlašću Solina su naime ostale samo crkve u Dalmaciji s Liburnijom i Saviji. Dalmacija s Liburnijom je kasnija postojbina hrvatske države. Provincija Savija, u koju nije spadao Srijem, odgovarala je donekle kasnijoj Slavoniji. Srijem je s glavnim gradom Sirmijem činio središte druge crkvene metropole, koja je nastradala tijekom velikih seoba. Kao sufragani salonitanske crkve spominju se biskupi sa sjedištem u Rabu (Arba), Zadru, Skardoni, Naroni, Epidauru, Bistui Novoj, Baloe (valjda Varcar-Vakuf). Da li potpis »Victor episcopus ecclesiae Martaritanae« znači kotorskog biskupa, kako to hoće Šišić, nije sigurno.

Pored svjetovnoga klera bilo je u Dalmaciji i redovnika, a sam sv. Jeronim pripovijeda u svom pismu iz god. 406. o pobožnim ljudima, koji vole samoću dalmatinskih otoka.

Kršćanstvo u Panoniji valjda je kasnijeg podrijetla negoli u Dalmaciji i valjda ga tamo nema prije II. stoljeća. No dok je solinska crkva bila pod utjecajem Italije, panonska je crkva bila u jačoj vezi s Istokom. Mučenici potječu svi iz Dioklecijanova vremena: tijelo sv. Anastasije je prilikom avarske najezde preneseno u Solun i odavle u Carigrad, pa u Zadar. Sv. Irenej je biskupovao u Sirmiju i po njemu je nazvan glasoviti kaptol, iz kojega su potekle brojne sredovječne listine. Sv. Hermagora ili Hermogen potječe također iz ovih krajeva: tijelo mu se kasnije nalazilo u Akvileji, a po njemu i po svojoj akvilejskoj pripadnosti dobili su svoj naziv Mogorovići, jedno od hrvatskih praplemena.

Posljednji solinski nadbiskupi prije velike slavensko-avarske seobe jesu Maksim i Teodor. Maksim je bio dugo u konfliktu s papom Grgurom I. i nije nikako htio pristati, da se podvrgne Rimu. Sva je prilika međutim, da su nakon avarskog osvojenja rimske Dalmacije nosioci svjetovnih i crkvenih vlasti tražili svoje utočište u Raveni. Kasnije se nalaze tragovi dalmatinskih izbjeglica po tvrđavama srednje Italije, gdje su po svoj prilici morali vršiti vojničku službu. Papiri, sačuvani o Dalmaciji u kartularu u Raveni, čine čast dalmatinskoj pisarskoj školi. Teško je pored oskudice pozitivnih podataka pouzdano tvrditi, ali bi se prema činjenicama dalo reći, da se je najbolja pisarska škola nalazila onda u Umbriji, nasuprot dalmatinskoj obali i da su iz te škole dolazili savršeni egzemplari svetih knjiga u Englesku, tako znamenito evanđelje iz Lindisfarna, koje se nalazi u britanskom muzeju.

Konstantin Porfirogenet tvrdi, da su se Hrvati, vjerojatno već u vrijeme pape Agatona, obratili na kršćanstvo i da su već onda imali crkvenu organizaciju s nadbiskupom, biskupom i ostalim svećenstvom. Čini se to ipak nevjerojatno, jer o tome nemamo ni najmanjeg traga. Jedino, što vrijedi zabilježiti, jest, da je u krajevima, koje su osvojili Hrvati, bilo dosta rano benediktinskih zajednica. Kad je papa Stjepan

II. dao god. 754. popisati sve benediktinske samostane u našim krajevima, tvrdi montekasinska kronika (Muratori, starije izd. II, 533.), da ih je bilo u Panoniji, na pr. u Cibalae (Vinkovcima) i u Dalmaciji na pr. u Pons Ciluri na cesti između Solina i Duvna.

A kad je Bizantu pošlo za rukom reorganizirati dalmatinsku provinciju, što je bilo, čini se, poslije god. 679., moralo je doći i do neke crkvene reorganizacije. Salonitanska metropolija se nije sada povratila u svoje sjedište, ali je našla sklonište među zidinama Dioklecijanove palače u Splitu. Toma Arhiđakon tvrdi, da je prvi splitski nadbiskup Ivan Ravenjanin. Njegov međutim grob, koji se je nalazio u Splitu, potječe tek iz VIII. stoljeća. No neki Ivan, biskup salonitanske crkve, doista je prisustvovao drugom nicejskom saboru (787.).

Time, što je u ahenskom mirovnom ugovoru Hrvatska došla u vezu s Franačkom, dok su dalmatinski gradovi ostali pod Bizantom, došlo je među njima do crkvenog razgraničenja. Hrvatska je odsada u crkvenom pogledu stajala pod Rimom, dok su gradovi nekoliko puta mijenjali svoju crkvenu pripadnost, jer su bili pod Carigradom god. 811.—829. i 867.—925. A kako su poslije god. 925. Hrvatska i dalmatinski gradovi sjedinjeni pod istom upravom, nastala je mogućnost, da dođe među njima i do crkvenog ujedinjenja. Dalmatinski gradovi su u tom pitanju polazili s historičkog stajališta i tražili, da budu nanovo uspostavljene stare granice salonitanske metropolije, t. j. da Hrvatska bude podređena splitskoj crkvi. Tom zahtjevu se je protivio hrvatski episkopat, osobito hrvatski primas Grgur Ninski. Stvar je došla do rimske stolice, koja je na prigovore ninskog i zadarskog biskupa odlučila, da svi biskupi Hrvatske i dalmatinskog temata moraju biti podređeni Splitu i, budući da Nin nije došao do položaja biskupije po crkvenim propisima, da se ninska biskupija ukine, a da se ninskom biskupu dade izbor, hoće li prihvatiti skradinsku ili sisačku ili duvanjsku biskupiju. U isto doba su proširene i granice gradskih biskupija, »jer nije prikladno, stajalo je u splitskim zaključcima, da biskupova vlast prestane na gradskim vratima«.

Splitski spisi nabrajaju među sufraganima, t. j. biskupima, podloženim splitskoj stolici, i biskupa kotorsko-dubrovačkog. Oko god. 1067. došlo je u tom pogledu do promjene: uspon dukljanske države pod dinastijom Vojislavljevića do kraljevske vlasti učinio je, da se je i dukljanska crkva podigla do čina nadbiskupije sa sjedištem u Baru. Barskoj nadbiskupiji su podređene biskupije Zahumlja, Duklje, Travunije i Raške (Srbije). Kotor je već prije, valjda god. 1006., stupio u veze s gradom Bari i zato je kotorska biskupija stajala pod nadbiskupom u Bari i Venuziji. S druge se strane ustrojila oko god. 1079. nadbiskupija u Dubrovniku, koja je težila za tim, da pod svojom vlašću dobije ne samo Bosnu, Travuniju i Zahumlje, nego i Duklju. Borba između barske i dubrovačke nadbiskupije trajala je preko 100 godina. Splitska crkva je bila okrnjena i na sjeveru time, što je Za-

dar god. 1158. podignut na stupanj nadbiskupije, dobivši pod svoju vlast kvarnerske otoke i Hvar.

U vrijeme ponovnog uspona hrvatske države pod Držislavom i njegovim nasljednicima dolazi i do obnove hrvatske crkve, vjerojatno u vezi s uspostavom državnopravne veze s Bizantom. Ninska biskupija je obnovljena kasnije, god. 1075., ali se za Petra Krešimira spominju biskupije u Biogradu i u Kninu. Kninski biskup nosi pače naslov hrvatskog biskupa i kraljevskog kancelara. Njegova je dijeceza išla do obala Drave.

Do novih je promjena došlo poslije osnutka zagorske ili, kako se kasnije zvala, zagrebačke biskupije (1094.), čime je smanjen opseg kninske crkve. Prvi je biskup Čeh Duh, a uz njega bijahu dvorski svećenici Fancik i Kupan. Kao biskupsko je dobro imala služiti zemlja Dubrava. Zagrebačka crkva je podređena Kaloči. Kad su Mlečani god. 1154. stvorili zadarsku nadbiskupiju s Rabom, Osorom i Krkom, odvojeni su od krčke i rabske biskupije susjedni kopneni krajevi, te su Krbava, Bužani, Plaški, Vinodol, Modruš i Novigrad podređeni, god. 1163., Splitu. Ali je god. 1166.—9. obnovljena senjska biskupija, kojoj su podređeni senjsko Podgorje i župe Vinodol, Gadska i Bužani. God. 1185. je osnovana biskupija Krbavska, koja je dobila polovinu Like, Novigrad, Drežnik i Modruš, dok je drugu polovinu Like s lučkom župom dobio Nin. Podgorje se i kasnije spominjalo kao posebni arhiđakonat.

Kad se je postavljao biskup, pravila se po crkvenom pravu razlika između ordinacije i zakonite misije, između hijerarhije reda i hijerarhije sudbenosti (hierarchia ordinis et iurisdictionis). U III. i IV. stoljeću je kler birao biskupa, puk bi pristajao, metropolit bi ga ispitivao i stvar bi dozrela do odluke kroz tri mjeseca. Germanski su vladari sebi prisvojili vlast, da sami biraju i postavljaju biskupe. U Saloni je, kako se vidi iz dopisa pape Grgura I. đakonu Antoninu (Mansi IX, 1125.), izvršio izbor sam kler i narod. Kad je papa Ivan VIII., svojom okružnicom, upravljenom 10. lipnja 879. dalmatinskim biskupima i splitskom nadprezbiteru pokušao dovesti splitsku metropoliju pod rimsku vlast, stavio im je u izgled, da će dati plašt onom nadbiskupu, kojega oni budu izabrali. No da izbor nije vršio samo kler, vidi se iz govora, što ga je održao papin legat biskup Majnhard prilikom splitskog sinoda god. 1059., u kojemu je istakao, da su splitskog nadbiskupa izabrali sufragani i kler i splitski narod. Isto vrijedi god. 1063. i za Trogir. I hrvatski se biskup Adam spominje oko istog vremena kao »episcopus electus«, izabrani biskup.

Sam izbor nije međutim bio dovoljan, nego je trebalo, da izabrani biskup, odnosno nadbiskup bude potvrđen (confirmatio). Glede nadbiskupa je sveta stolica tražila, da joj se spisi o izvršenom izboru imaju otpremiti u Rim za potvrdu, a poznata je stvar, da je Toma Arhiđakon bio doduše izabran za nadbiskupa, ali da ga papa nije po-

tvrdio. Obično se je tražilo, da sam izabrani nadbiskup dođe prije potvrde u Rim. Papi je uvijek bilo krivo, kad god bi se splitski nadbiskup dao potvrditi s druge strane: tako kad je Teodozija potvrdio akvilejski patrijarh Valbert (Starine XII, 219.) god. 886.—887. i Gaudija ostrogonski nadbiskup god. 1138.

Za ređenje pojedinog biskupa imao je pravo nadbiskup, već glasom odluke splitskog sinoda od 925. god. Istu je odluku prihvatio splitski sinod god. 1059.

Splitski nadbiskup je dobivao plašt od pape, kao i prije salonitanski metropolit. Tim simboličkim činom stavljao je papa biskupima u svijest osjećaj dužnosti, da svakako slušaju svoga nadpastira. Pred nadbiskupom se je nosio križ, a podređeni su mu biskupi morali položiti prisegu poslušnosti. Nadbiskup je bio još i vlastan, kad to smatra potrebnim, sazvati crkveni sinod. U tim sinodima, koji su se imali održati bar jednom u godini, po propisu drugog nicejskog sabora (787.), bili su raspravljani ne samo čisto crkveni poslovi, nego, što je odgovaralo ulozi crkve u državi, pitanja socijalne skrbi i politički poslovi. Zato i dalmatinski sinodi imaju svoju važnost za pravni razvoj u Hrvatskoj. Sinodi se nijesu samo održavali u Splitu (925., 927.—8., 1045., 1050., 1059.—60., 1063., 1075. i 1088.—89.), nego i u drugim gradovima, kao u Zadru (1095.) i u Ninu (1077.—1087.). Ninski sinod je po svoj prilici bio skopčan s hrvatskim saborom.

Sinodima nijesu prisustvovali samo članovi svjetovnog klera i predstavnici hrvatskih plemena i dalmatinskih gradova, nego i redovnici. Uloga ovih posljednjih bila je pače u nekoliko mahova značajna, našavši se katkada i u suprotnosti prema težnjama episkopata. Obično su se sinodi održavali u katedrali pod predsjedništvom nadbiskupa ili najstarijeg biskupa. Samo se za splitski sinod od god. 925. i 927.—8. zna, da je hrvatski vladalac u njima zauzeo dosta odrješit stav. Inače je u tim crkvenim zborovanjima uloga hrvatskoga kralja, koliko se iz poznatih nam podataka može prosuditi, dosta beznačajna. Uloga države, koja je u VI. i VII. stoljeću znala čak i poništiti papin izbor i zbaciti rimskog papu, ograničena je još prije borbe oko investiture kod nas na to, da prima do znanja i izvrši sinodalne odluke.

Rački (Rad LXXIX, 135.—184.) je iznio i predmete raspravljanja tih crkvenih sastanaka. U prvom se redu tu radilo o pitanjima crkvene podređenosti, o vlasti pojedinih biskupa u pitanju ređenja svećenika (biskup nije smio rediti svećenike za druge biskupije, a ređenje se je smjelo vršiti samo četiri puta u godini i na određenim mjestima), o pravima i dužnostima svećenika prema svjetovnoj vlasti (svećenik nije smio biti zatvoren, nego samo onda, kad bi ga crkvena vlast predala na izvršenje te kazne). U splitskim sinodima god. 925. i 927/8.. zabranjen je svećenički brak, kao i to, da svećenici nose dugu kosu i bradu. Dalje su se odredbe ticale postupka prilikom popunjavanja biskupskih stolica i uprave crkvenih beneficija. Rasprave o latinskom liturgičkom jeziku, koje su zaokupljale splitske sinode god. 925. i 1059., nijesu dovele do rezultata, da bude ukinut slavenski jezik u službi Božjoj. Posebne odredbe tih sinoda su se ticale i nadzora u samoj crkvi: toj svrsi su imale služiti crkvene vizitacije, putovanja pojedinog bi-

skupa kroz njegovu dijecezu. Dalje se tu raspravljalo o različitim nasiljima, povredi celibata, obdržavanju službe u neposvećenim mjestima, rasipanju crkvene imovine, o upotrebi nezakonitih sredstava prilikom biskupova izbora. Kazne su bile ili obične (poenae communes) kao na pr. zatvor, ili svećeničke: obustava i uklanjanje iz službe (suspensio, depositio), skidanje svećeničkog čina (degradatio), ukori, izopćenje, zabrana ulaska u crkvu (interdikt). Sinodalne odluke su se, bar u nekim osobito važnim slučajevima, podnosile na odobrenje rimskoj stolici, koja je katkada ove i pooštrila: tako je zabranu braka između svojte do četvrtog koljena pooštrila u zabranu do petog koljena.

Organi podređeni biskupima bijahu arhiprezbiteri i arhiđakoni. U Splitu se spominju primicerius, decanus, kancelar crkve sv. Dujma. Prezbiteri i đakoni su činili vijeće same biskupije, a imena su im zapisana u maticu stolne crkve, zvanu k a n o n: otuda naziv kanonici. Pojedina nastojanja, koja su išla za reformom, tražila su, da se uvede zajednički život svih svećenika, nastanjenih u samom biskupskom gradu. Kanonici su odsada živjeli na okupu, ali odvojeno od svećenika; zato ima a r h i đ a k o n a, koji stoji na čelu kanonika, a onda a r h i p r e z b i t e r a, koji stoji na čelu svećenika. Zbor kanonika, to jest onih prezbitera i đakona, koji su bili zapisani u kanonu pojedine crkve, zvao se je k a p t o l (capitulum). U Splitu je nadbiskupa zamjenjivao arhiprezbiter, dok je arhiđakon imao u svojim rukama gospodarske stvari i sudstvo. Kasnije je položaj arhiđakona sve jači, tako da konačno on, a ne arhiprezbiter, zamjenjuje biskupa, osobito prilikom, kad je biskupska stolica prazna. Time, a osobito zbog sve jačih i brojnijih pravnih poslova, dobio je kaptol u svoje ruke vođenje uprave crkvene imovine i crkvenih zaklada. Sada je došlo do podjele rada između članova kaptola. Dekan ili prepozit je upravljao crkvenom imovinom. Primicer, (čije je ime prvo zabilježeno u voštanoj tablici crkvenih službenika), bavio se je obredima; često je upravljao pjevačkom školom (kantor).

Izvan stolnih crkava i osim svećenstva, zapisana u kanonu, bile su seoske crkve sa svećenstvom, delegiranim od samoga biskupa. Nazivi paroha i parohije poznati su tek u drugoj polovini XII. stoljeća. A kako je seoski svećenik bio često određen za cijelu župu, jer se, kako je već navedeno, i područje crkvene te svjetovne sudbenosti pokrivahu, nastao je za seoskog svećenika naziv ž u p n i k. To je prilično važna stvar, jer su crkvene župe dugo vremena očuvale svoje pređašnje teritorijalno područje, pače i onda, kad su svjetovne župe, kako ćemo vidjeti po reformi Bele III., posve bile prestale, te se njihove granice nijesu ni pamtile. Župnik ima čin arhiprezbitera za selo (archipresbyter ruralis). Kotar s manjim crkvama bijaše d e k a n i j a. Kao manje crkve spominju se bogomolje (oratorium) i kapelice.

Redovnički život je u Dalmaciji bio dosta aktivan u IV. i osobito u V. stoljeću, kad su nesređene prilike, prouzročene seobom naroda i opadanjem rimske vlasti, dovele pojedince do toga, da traže sebi duhovni mir u osamljenosti. Toj je težnji odgovarao benediktinski red, osnovan god. 480. od sv. Benedikta iz Nursije u Kampaniji s maticom u Monte Cassino kod Beneventa. Benediktinci su se proširili po Franačkoj (Cluny), Italiji (Camaldoli), Njemačkoj (Fulda), Britaniji (Lindisfarne, Westminster). U početku njihova djelovanja nije se mogla naslutiti velika kulturno-politička zadaća njihova rada. Podrijetlo toga reda je bilo u donjoj Italiji, u onim krajevima, koji su prije Bizanta činili Veliku Grčku, i koji su opet, u istoj mjeri, od VII. do XI. stoljeća imali izrazito grčko obilježje. Mogućnost je dakle bila tu, da će taj novi red tim lakše dijeliti nacionalnu sudbinu južne Italije, što su između njegovih istaknutih članova bili, ako ne baš sami

Grci, a ono bar nosioci mnogih grčkih imena, kao na pr. papa Agaton, Teodor iz Tarsa, koji je pošao u Englesku, i drugi. Vrijeme između vladavine pape Grgura I. i Grgura II. označeno je širenjem grčkog utjecaja ne samo po Italiji, nego i po Dalmaciji. Svetkovanja grčkih svetaca i relikvija, koje su redom dolazile iz Sirije i Male Azije, bila su u običaju. Tako je iz Male Azije prešla u Italiju i u Dalmaciju i svetkovina sv. Nikole, biskupa u Myri. Kult sirijskog sv. Srđa širio se od Trsta do Dubrovnika i Skadra.

Širenje grčkog monaštva uhvatilo je osobito jakog maha prilikom borbe oko svetačkih slika (726.). Sada su se i crkveni sinodi u samoj Italiji morali voditi na latinskom i na grčkom jeziku. Uopće je Jadransko more u ono vrijeme pravo grčko jezero. Ravenjani i dalmatinski građani trguju s Carigradom. Zapadnjaci nijesu razlikovali Mlečane od Grka. Između nošnje ravenskog egzarha i nošnje mletačkog dužda bila je tek mala razlika. Grčki su se pjevale i pohvale po dalmatinskim crkvama.

U tom prilagođivanju Italije i Dalmacije grčkom utjecaju znači djelovanje benediktinskog reda preokret, i kulturni i politički, a nastao je oko polovine VIII. stoljeća, kad je papa Stjepan II. dao sastaviti popis benediktinskih samostanskih zajednica po Panoniji, Dalmaciji i Istri (754.). Malo poslije toga, god. 769., protjerani su iz Carigrada redovnici samostana sv. Dalmacija, koji su, čini se, bili dobrim dijelom iz našeg Primorja. A u isto vrijeme je boravio u Rimu opat Fulrad iz sv. Denisa blizu Pariza, jedan od začetnika dinastične promjene u Franačkoj, koja je dovela na prijestolje Pipina Malog i Karla Velikoga. Zbliženje rimske stolice s Franačkom se tumačilo međutim s bizantske strane kao izdajstvo. I borba, koja je započela kao vjerska nesuglasica, dobila je sada nacionalno obilježje. Između Rima i Carigrada dođe do izražaja onaj isti antagonizam, koji je dijelio Rimljane i Grke u starom, zapadnjake i istočnjake u srednjem vijeku. Kontemplativna narav istočnjačkih opirala se praktičnim težnjama latinskih benediktinaca. Dok su prvi upotrebljavali svoju vatrenu rječitost, potonji su osvajali zemlju kukom i motikom. Dapače se sve čini, kao da su benediktinci u svojem propagandističkom radu po Dalmaciji nastupali kao pobornici nacionalne osebitosti ne samo Gota i Franaka, nego i Slavena.

Poslije pape Stjepana II. spominje se benediktinski samostan uz crkvu sv. Krševana u Zadru: tijelo sv. Krševana je preneseno u Zadar god. 813. iz Gradeža, i tome je svecu posvećena stara crkva sv. Antuna Pustinjaka. Trpimirov samostan se spominje u listini iz god. 852. Za Mutimira je bilo, god. 892., već nekoliko benediktinskih samostana.

U vrijeme kralja Držislava građene su crkva sv. Marije u Splitu i crkva sv. Stjepana, mauzolej hrvatske vladalačke porodice: jedna i druga su tvorile istu redovničku zajednicu. Tu je boravio za svog zatočenja kasniji kralj Stjepan II. Kasnije se samostan zove st. Stephanus de Pinis. Drugi se samostani spominju u kraljevskim listinama. Dmitar Zvonimir je poklonio rimskoj stolici samostan sv. Grgura u Vrani, a imao je služiti za boravak papinom legatu, kad bi došao u Hrvatsku. Kasnije je poklonjen Templarima. Znamenit je zadarski samostan sv. Marije kod gradskih vrata Bellate, gdje su boravile Cika i Večenega, svojta Petra Krešimira. Blizu Biograda i vranskog jezera sagradio je Petar Krešimir i samostan sv. Ivana. Nedaleko je bio kraljevski dvor na Rogovu, koji su god. 1126. razorili Mlečani. Ženski

se samostani spominju u Trogiru i Splitu (Rački Doc. 63, 74). Nadbiskup Lovro je sudjelovao kod osnutka sv. Petra u Selu ili de Gumai. Mnogobrojni i glasoviti su samostani kvarnerskih otoka (sv. Petar na Rabu i u Neumu: san Pier dei Nembi). Znamenita je zbog svoje ploče crkva sv. Lucije kod Baške. Po svoj prilici potječe iz vremena narodne dinastije i sv. Ivan kod Trogira. Osobito je veliki broj benediktinskih zajednica u južnim krajevima oko Kotora i Dubrovnika.

Na čelu samostana bio je opat (od kaldejskog abba = otac). Za primanje u samostansku obitelj prvi je korak novicijat u trajanju od pet godina, nakon kojih se je imao položiti svećenički ispit. Redovnici su se morali zavjetovati, da će živjeti u siromaštvu, čuvati tjelesnu čistoću i slušati naredbe svojih starješina. Nošnja im bijaše kukuljica (cuculla). Zajedničke su im bile blagovaonica i soba za spavanje. Zanimanje im je bilo duhovno i praktično. Samostan je imao svoju knjižnicu, s rukopisima, načinjenim dobrim dijelom u samom samostanu. Uz samostan je škola: školovanje djece se je vršilo uz čednu nagradu.

Borba oko liturgijskog jezika čini posebno poglavlje. Razlog toj borbi valja tražiti u oprečnosti, koja je postojala između zastupnika visoke crkvene hijerarhije, ponajviše Romana iz primorskih gradova, prožetih latinskim duhom, i seoskog svećenstva iz pučkih slojeva, koje nije doduše bilo mnogo izučeno, ali je živjelo u stalnom kontaktu s narodom te je bilo zadojeno živom ljubavlju za svoj crkveni jezik. Već pop Dukljanin pripovijeda, kako »sveti muž Konstanc naredi popove i knjigu hrvacku istumači iz grčkoga i va knjigu hrvacku istumači evan'jelja i sve pistule crikvene i tako Staroga kako Novoga zakona, i učini knjige s papinim dopušćenjem i naredi misu i utvrdi zemlju u viru Isukrstovu«. Ali povod za tu borbu dala je propast panonske države, koja je bila pravi rasadnik sljedbenika sv. Metodija. Time, što su Madžari iz Potisja prodrli prema zapadu, prisilili su slavenske svećenike na bijeg i ovi su se sada sklonili dobrim dijelom u dalmatinsku Hrvatsku. Nije isključeno, da se je s njima sklonio u Hrvatsku i velik broj vjernika, tako da uopće nije bilo moguće posve zabraniti slavensku službu. Zato je u X. članku splitskih odluka izdana naredba, dosta značajna za one prilike, da slavensku službu mogu još obdržavati klerici i redovnici, — a tu mogu doći u obzir samo benediktinci, — dok bude nestašice duhobrižnika latinskog obreda.

Uporedo s ovim širenjem glagoljaštva sa sjevera ide i širenje njegovo s juga preko stare Duklje, današnje Crne Gore i Hercegovine, u Bosnu i južnu Dalmaciju. Tu je pod utjecajem političkih promjena XI. i XII. stoljeća glagolicu sve više potiskivala ćirilica. U najstarijim spomenicima glagolice, u Bečkim Listićima, kao i u Kijevskim Listićima sačuvao se je komad starog sakramentarija po zapadnom obredu, a njihovo podrijetlo se ima tražiti u zapadnim krajevima, negdje po istarskom Primorju i po kvarnerskim otocima. Od njih se razlikuju Mihanovićev odlomak i Grškovićev Apostol, koji su mogli biti u upotrebi više u istočnoj, nego u zapadnoj crkvi: njima se podrijetlo traži u južnim krajevima između Dubrovnika i Drača. Sva je prilika,

da i tu, kao i u sjevernoj Dalmaciji, stoji iza glagolskog obreda savjesni rad benediktinaca: ovi su naime u Boki Kotorskoj, osobito u sv. Jurju kod Perasta, uporno ostali vjerni običaju slavenske službe kroz cijelo vrijeme mletačke vladavine.

Razvoj zagrebačke crkve za prvih Arpadovića služit će nam ovdje kao uvod opisivanju crkvenih prilika za Bele III. i njegovih nasljednika.

§ 24. Imovinski odnosi.

Stanovništvo Hrvatske u vrijeme narodnih vladara pretežnim je dijelom bilo seosko; manji dio je stanovao u županjskim gradovima. A sela su bila sjedišta podžupana ili satnika. Da su pripadnici istog roda živjeli na okupu, čini se naravno, ali nema sumnje, da se je stanovništvo dosta brzo ispremiješalo. Svakako su krajevi sjeverno od Gvozda imali razmjerno slabija naselja, dok je velika masa bila nastanjena najviše u Primorju. U samoj sidraškoj župi, koja se je prostirala od morske obale kod Biograda do Bribirske župe, nabrojeno je u listini o posjedima samostana sv. Ivana dvadeset sela. Isto je tako bila gusto naseljena poljička župa, sudeći bar po popisu dobara samostana sv. Petra u Selu.

Razmjerno malo svijeta je bilo u gradovima. Stanovništvo je još uvijek živjelo unutar zidina. Split je na pr. god. 950. bio dobro utvrđen, zidine su bile sastavljene od kamenja od jednog do dva lakta dužine i jednog lakta širine tesana kamena, a pojedini komadi su bili povezani među sobom tvrdim željeznim sponama. No, ako su ovako pomnjivo izgrađene utvrde i imale služiti sigurnosti grada, ipak se kod građana osjeća nastojanje, da se nikako ne da ograničiti na prostor, opkoljen zidinama. I njima je mnogo do toga, da omoguće intenzivnu zemljoradnju ne samo za prehranu, nego i za izvoz. Kao izvozni su predmeti služili ulje, vino i med. Od pčela se dobivao vosak, koji je uz maslinovo ulje služio za svijeće. A med je služio kao sladilo, ali se od njega još više pravila medovina, koja je bila mnogo tražena osobito u zagorskim krajevima i koja se je miješala s vinom.

No dok su građani počeli podizati proizvodnju, trebalo je, da se razvije privredni život u samom Zagorju. Tu je u prvo vrijeme poslije dolaska Slavena prevladavalo i stočarstvo. Za nomadske narode je ratarstvo nemoguće. Uz to je svakako proteklo neko vrijeme, dok su se Slaveni navikli na nove terenske prilike. Već u pradomovini su bili vješti oranju. Žitarice su im raž, ječam, ovas, pros, pšenica. Slavenska pradomovina je svakako domovina lana, repe, konoplja i hmelja. Za stoku, koju su vodili sa sobom, trebali su djetelinu. Zajednička imena za pojedine poljske sprave (plug, lemeš, gredalj, plaz, brana, kosa, srp, gumno, voz, mlatila) pokazuju na ranije poznavanje njihove upotrebe.

Kad je iza slavenske nadošla hrvatska seoba i kad su Hrvati zauzeli rimsko državno dobro (ager publicus), trećinu površine provin-

cije Dalmacije i Liburnije, morala im je biti prva briga, da organiziraju iskorišćavanje novo dobivenog prostora. Dugo ratno stanje, bijeg domaćeg življa urodilo je posljedicom, da su čitavi krajevi opustjeli i da su po njima rasle šume. Takve se šume navode u blizini Splita (sv. Juraj u Putalju) i Obrovca (šuma Virovika). Planina Gvozd, za koju nije sigurno, da li joj ime dolazi od gvožđa, ili otuda, što je imala velike gozdove ili šume, odlikovala se je izvrsnim dubovim drvećem. Isto su tako krajevi oko Skadra i Drača dobili u vrijeme velikih provala guste šume. Slavonija je pak bila djelomice neprohodna. Samo su u nekim krajevima bili veći pašnjaci, koji su služili ekstenzivnom stočarstvu. U listinama se čini razlika između plodne zemlje (terra culta) i livade (pratum). Neki izrazi podsjećaju na kasnorimsko vrijeme: triticum za pšenicu, hordeum za ječam, avena za zob. U listinama se spominju granum et frumentum.

Vrijedno je spomenuti, da je u Primorju na opsežnim prostorima postojao kontinuitet u kulturi napose vinove loze i masline. Na imanjima velikih posjednika spominju se badnjevi (fori). Dolia su zemljane bačve za mošt. Vino se obično čuvalo u amforama u gornjem katu gradskih skladišta (apoteke). Začepljeno se vino čuvalo u »cellae vinariae«. Butte su također sud za vino. Veliki maslinici su zabilježeni blizu Zadra, Biograda na moru i na otoku Pašmanu.

Stočarstvo je bilo vrlo razvijeno: konji, volovi, goveda, ovce, koze, svinje stoje u velikim stadima od nekoliko stotina grla pod vodstvom pastira, koji se prodaju sa stokom. Osobito se volovi upotrebljavaju za spregu (Rački Doc. 89: cum tribus aratris boum). U spisima se razlikuju ovce za sir od ovaca za vunu (Rački Doc. 130). Već u X. stoljeću, u doba priora Andrije, spominju se i svilene tkanine (Rački Doc. 18, 26, 181 i 182).

Pojedini posjedi nijesu uvijek ograđeni zidinama. Kao međe se često spominju morska obala, blatišta, dolovi, pećine, hridi, stabla, na kojima se je željezom urezao ili užegao znak (ferro signati). Opisi među listinama često su dosta općeniti (nizbrdo do potoka, s mora do mlina: Rački Doc. 57). Često se općenito govori o nekim zemljama (kod Obrovca: Rački Doc. 92) bez pobliže oznake. Svaki put, kad je zemlja prelazila iz jednog u drugi posjed, vršio se je takozvani r a z v o d, službeno obilaženje granicâ: ambulare, deambulare terram. Ako su međaši poremećeni, obraćale su se stranke vlastima, da provedu razvod, t. j. da stvar razvide i nanovo utvrde pograničnu liniju. To se je dogodilo i za utvrđivanje granica posjeda benediktinskog samostana na Pašmanu (Rački Doc. 176).

Zemlje su pripadale kralju, crkvi ili privatnicima. Krunska dobra, regale territorium, terra regalis nalazile su se u krajevima između Krke i Neretve. Tako se kraljevske zemlje spominju blizu Dikla, kod Zadra, u okolini Nina, u Sidraškoj i u Zminjskoj župi, kod Trogira, kod Splita, oko Solina, u Poljici. I kraljica je imala svoje

zemlje (terrae reginae oko Rogova blizu Biograda na moru), kao što je imala i svoje dvorjanike.

Što se crkvene imovine tiče, imao je splitski nadbiskup svoja dobra oko Splita, Solina i pod Mosorom. Njegova je bila Cetinska župa. Nadbiskupski stol je imao sela u Putalu, u Poljičkoj i u Zminjskoj župi. Stolac u Cetinjskoj župi bio je također pod upravom nadbiskupskog stola. Čak u Hljevanskoj župi kod Sudomirica bila su splitska crkvena dobra. Koliko su obilate bile darovnice hrvatskih kraljeva, vidimo ne samo iz sačuvanih listina, nego i iz listina, što su ih pojedine crkve tražile od Kolomana.

Dobra benediktinskih opatija, kojih je nabrojeno u listinama 15, bila su dosta rasprostranjena, osobito po otocima. Često su i gradske općine imale opsežne posjede izvan gradskog teritorija: Pag, Zadar i Trogir (Rački Doc. 89, 76 i 63).

Kao veliki posjednici u samoj Hrvatskoj javljaju se u listinama neki župani, ali i pripadnici kraljeve pratnje. Između njih se ističu ban Godomir i njegova sestra Jelenica, Semivit sa sinovima Petrom, sidraškim županom, i Slavicom. U lučkoj župi se spominju župan Večemir, tepčija Boleslav, neki Radovan, Hrvatin, Ljutostrah. U Primorskoj župi su bili posjedi Rusina, brata kralja Slavca, i njegova sina Petra, vjerojatno posljednjega hrvatskog kralja. Zvonimir je imao veće posjede pod Mosorom (Rački Doc. 132). U Poljici je poznat Petar Črne, na otoku Uljanu djed Ivan i ninski župan Adamic (Rački Doc. 84).

Osim tih primjera bila je svojina podijeljena dosta jednako. Da li je svojina bila lična, da li porodična, za to moramo u nestašici zakonskih tekstova potražiti podatke u listinama. U nekima se od tih listina spominju zbilja pojedinci (Ivan Žakan u Obrovcu, Dabro kod Splita, neki seljaci u Poljici: Rački Doc. 28—29, 96, 100, 120—121, 127). Suvlasnici iste zemlje su često roditelji s djecom i opet braća sa sestrom, katkada i cijeli rod u različnim koljenima, kao na pr. stric i sinovac, braća i ostala rodbina po ocu i po majci, braća s djecom. U svima se tim slučajevima vidi iz same listine, da se traži pristanak svih interesenata kao bezuvjetni pravni preduvjet za valjanost samog ugovora. Taj pristanak se zove »collaudatio«. U jednom slučaju su dva brata, Preda i Vlkomir, pobijali darovnicu u prilog benediktincima, jer je učinjena bez njihova pitanja, a zemlje pripadaju cijeloj porodici (Rački Doc. 180). Kad je Rusin učinio darovnicu u korist opatije sv. Petra u Selu, tražila se kolaudacija njegove supruge i njegova brata, samoga kralja Slavca. Žena je dakle u ovom slučaju imala jednak glas s mužem i s muževim bratom (Rački Doc. 98). Slučajeva, da je žena imala jednako pravo s muškarcima u pitanjima zajedničke imovine, ima u starom pravu više: tako se (Rački Doc. 28 i 24) kod podjele dijele braća i sestre, u drugom slučaju dijeli majka imanje s djecom (Rački Doc. 38), žena izjavljuje svoj pri-

stanak, da muž njezin, koji ide u samostan, pokloni svoju zemlju (Rački Doc. 36). Žena je pravna drugarica s mužem (socia), za njezin se glas pita i u slučaju kupnje (Rački Doc. 28). Dapače može pojedini član porodice biti i primoran, da ostalim članovima nadoknadi štetu, prouzročenu svojim pravnim poslovima (Rački Doc. 152—3: ugovor iz god. 1090.).

Iz načina, kako se ustupaju pojedina dobra, jasno se vidi, da li su dobra pojedinca ili porodice. U prvom slučaju se govori o »substantia«, »possessio«, »proprietas«, u drugom se spominju »patrimonium« i »haereditas«. Predmet raspolaganja nijesu samo zemlje i kuće, nego i udjeli solila, kako se vidi iz Agapine oporuke (Rački Doc. 26), koja nije kao listina neprijekorna, ali koja bez sumnje reproducira pravno stanje oko mijene između X. i XI. stoljeća.

Iz bizantskog prava potječe pravo predkupnje (protimesis). Gradski statuti, kao šibenski (IV, 44 ref. cap. 240), trogirski (ref. cap. 17), splitski (III, cap. 104) i brački (cap. 10), koji propisuju, da se mora izdati oglas o budućoj, namjeravanoj prodaji (strida), nadovezuju bez sumnje na starije pravo. No osim toga prava susjeda i cijeloga sela, koje je došlo do izražaja već u kasnorimskim metrokomijama, osim prava članova porodice, da čuvaju i da ne dopuštaju rasprodaju porodične imovine (patrimonium, očevine), možemo reći kao sigurno, da je u Hrvatskoj u vrijeme narodnih vladara svojina bila individualna, ali da je subjekt svojine, individuum, bio ne pojedinac, nego njegova uža porodica.

Kod starih ali i kod novijih pisaca je zastupano mišljenje, da svojina nije bila individualna nego kolektivna, povezana na pojam plemenske zajednice. Takvo je shvaćanje nastalo iz težnje, da se nedovoljno dokumentiranim hrvatskim prilikama potraži analogno tumačenje iz pravnih prilika crnogorskih plemena. Ali crnogorska plemenska organizacija nije na današnjem zemljištu nešto prastaro, nego nešto relativno novo: u Crnoj Gori nema plemenske jedinice, koja bi svoj opstanak u dukljanskoj zemlji dala svesti na ranije vrijeme od XIII. stoljeća. Između crnogorskih i hrvatskih plemena ne može biti analogije, jer za takve ne postoji nikakva podloga, jer, ako je u Hrvatskoj bilo plemenske zemlje, koja nije nikako smjela prijeći u ruke ljudi izvan plemena, to ta neotuđivost zemlje nije rezultat plemenske organizacije, nego rezultat rimskog zakonodavstva, koje nije dopuštalo, da u druge ruke prelazi rimska zemlja, povjerena jednoj plemenskoj jedinici uz uvjet, da ta jedinica preuzme pograničnu obranu

Samo rimske zemlje, povjerene hrvatskim plemenima, poznavale su nejednakost prava na nepokretnine između muških i ženskih nasljednika. Kad nijesu po srijedi negdašnja rimska vojnička dobra, daju se zemlje bez razlike muškom i ženskom potomku. Dvije oporuke, priora Andrije i Agape, ne prave razliku između jednih i drugih.

Pravno načelo, po kojem cijela porodica čini jedno nerazdjeljivo biće, i po kojem pojedinac, pa makar to bio i domaćin, ne smije raspolagati bez pristanka drugih članova porodice zajedničkom nepokretnom svojinom, značilo je u svojim zadnjim posljedicama isključenje svake oporučne odredbe. Izrazi »haereditas« ili »zemlje, koje su mi ostale od oca, od majke« ne znače dakle, da je u konkretnom slučaju bilo izjave posljednje volje ili ostavinske rasprave. Zemlje nijesu prešle s jednog vlasništva na drugo, nego su ostale u istoj ruci, u zajedničkoj ruci cijele porodice, koja je uvijek živa, dok ne nestane posljednjeg člana.

Oporuke, koje su do nas došle, potječu sve iz dalmatinskih gradova. Tako imamo iz Zadra tri oporuke: 1) priora Andrije od god. 918., 2) Zadranke Agape od 15. srpnja 999. god., i 3) Zadranske Dausete od 1. rujna 1044. U Splitu je izdana oporuka nadbiskupa Petra od god. 1030.

Najzanimljivija je oporuka priora Andrije. Imao je 5 kuća, od kojih jednu po ženi, zatim vinograde, stoku, lađe, srebrnine, tkanine. Svoju veliku, dobrim dijelom stečenu imovinu podijelio je među djecu iz prvog i djecu iz drugog braka. Zemlje u Obrovcu i Kaproni (inače nepoznatom mjestu), koje je naslijedio od majke, ostavio je djeci iz prvog, zemlje u Sekiranima djeci iz drugog braka. Stado od 300 glava ostavio je djeci iz prvog braka, a djeci iz drugog drugo stado od 300 glava. Svako je stado ostavljeno skupa s pastirima i s pastirskim stanovima i svim spravama za stočarenje. Posebne odredbe tiču se podjele pokućstva. Za pokoj duše je poklonio sto glava marve, sto vagana žita i vino iz svoje klijeti. Biskupu Firminu je ostavio konja za jahanje, drugog konja opatu Adalbertu, a dragocjenosti je poklonio crkvama. Zanimljivo je, da se zemlje predaju zajedno sa seljacima, stada sa pastirima i kad se podijeli seljaku ili pastiru sloboda, to znači ujedno, da se oslobođenom seljaku daje sa slobodom i zemlja, na kojoj je bio uposlen.

Iz Hrvatske nemamo oporukâ, ali ima listina o prodaji i o zamjeni dobara. Svi se ti ugovori sklapaju pred svjedocima, koji su po imenu navedeni u samoj listini. Kad je »djed« Ivan prodao sa ženinim znanjem i pristankom zemlju u Ceprljanima opatiji sv. Krševana, bilo je kod tog ugovora 13 svjedoka, a među njima župani Desina i Adamic, satnici Sovin i Saracen, kapelan Petar, svećenici Miho i Andrija (Rački Doc. 84). Isto se tako svjedoci navode za jednu prodaju nekog Pribislava Petru Črnetu u Obrovcu (Rački Doc. 84, 100, 127, 166).

Isto tako se traže svjedoci i prilikom sklapanja ugovora o zamjeni. Opat Traso daje Sanivenovu kuću i 14 zlatnika, da bi u zamjenu mogao dobiti drugu kuću u blizini samostana: u tom se ugovoru spominje »Maius diaconus atque notarius«, koji je napisao ispravu i poslije predaje dovršio po nalogu zadarskog priora i prokon-

zula, t. j. bizantskog namjesnika, Grgura. Riječ »notarius« znači ovdje samo pisara.

U listinama je zabilježen slučaj tuđeg potraživanja prodate nepokretnine: đakon Ivan je jamčio opatu Petru iz Obrovca, da će mu vratiti dvostruku kupovinu, ako bi netko treći s uspjehom tražio prodatu nepokretninu. Često se za prijelaz svojine i ne traži isprava, nego se ugovor sklapa pred svjedocima, a prodavač uvodi pred istim svjedocima kupca u posjed. Listine o takvim prodajama su dosta jednostavne, ali sadrže sve bitno. Na čelu listine je datum. A onda poslije vladaočeva imena dolaze imena prodavaoca i kupca, predmet, cijena, svjedoci, pisar. Opis zemlje je u listinama XI. stoljeća dosta točan. Često se raspisuje kazna protiv onoga, koji bi pomaknuo međe (10 libara zlata). Po koji put se »pro fine« daju ili mjera vina ili ovca. To znači, da se daje nagrada onima, koji vrše obilaženje granica prilikom predaje prodavaoca kupcu.

Svjedoci su često ljudi, koji zauzimaju javnu službu, kao na pr. u Zadru tribuni i đakoni, na hrvatskom zemljištu ljudi iz kraljeve svite. Kad je Radovan poklonio samostanu sv. Krševana zemlju Suhovaru, te su mu se protivili lučki župan Većemir i tepčij Boleslav, tvrdeći, da je to zemlja poklonjena od kralja, traženo je kraljevo svjedočanstvo, a zatim je predaju izvršio sam kraljev sokolar Apric (Rački Doc. 82).

Prilikom poklona i zadužbina u prilog crkve ili samostana postojao je običaj, da darovalac javno pred sakupljenim narodom metne darovnicu na oltar tamošnje crkve ili samostana.

Iz svega toga se vidi, da su prodaje ili druga otuđivanja nepokretnina javni čin i da se svakako mora izvršiti pred svjedocima, koji su prisustvovali prijelazu posjeda s ruke u ruku. Svjedoci ne potvrđuju samo potpis, u slučaju da se prodaja vrši na osnovi pisanog ugovora, nego imaju zasvjedočiti cjelokupnost predmeta prodaje. Kad je Petar Črne poklonio čitavu imovinu samostanu sv. Petra na Selu, dao je sastaviti popis svih imovinskih predmeta, zemalja i zgrada i naveo je uz to, po kojem naslovu ih drži. Uz to je dao i popis listina, iz kojih se vidi, kada i uz koju cijenu je neke nepokretnine nabavio.

Pojedini samostani su čuvali listine ne samo u originalu, nego su sastavljali knjige, u kojima su redom bile prepisane sve listine o kupnjama i prodajama, darovanjima ili drugim pravnim poslovima, koji su se ticali njihovih dobara. Takva se je knjiga zvala »kopijalna knjiga«, a poznata je osobito zbog dragocjenosti prepisanih listina kopijalna knjiga samostana sv. Marije u Zadru, koja je sastavljena oko polovine XII. stoljeća. Od kopijalne knjige se je razlikovao takozvani »libellus polychorion« (polychorion dolazi iz grčkoga, poly znači mnogo, chora znači zemlju). Budući da su pojedini samostani dobivali na poklon od različitih darovalaca zemlje, koje su bile među

sobom mnogo udaljene, nastala je potreba, da se sve zajedno popišu i da se uz to zapišu imena seljaka i njihove dužnosti. Grčkog su podrijetla i drugi nazivi za takve popise: tipik, katastik, praktik i, napokon, akrostik. Ti su izrazi više u upotrebi u krajevima neposrednijeg crkvenog utjecaja. Na zapadu odgovara tome pojmu takozvani »liber censuum«, popis seljačkih dužnosti. I za taj pojam imamo u zapadnim krajevima mnogo izraza kao na pr. inventarium, breviarium, encautarium (to je zapravo službeni naziv popisa poreznika u kasnorimskoj državi), registrum, documenta plenaria.

»Liber censuum« se već znatno približava obliku urbara, koji su zapravo već bili u običaju kod rimskih possessora, kako se vidi iz znamenitog urbara iz sjeverne Afrike, koji je činio podlogu poznate »lex Manciana« (Pauly-Wissowa R. E. »colonatus«). Običaj, da se sastave urbari, u srednjem je vijeku bio rasprostranjen u Njemačkoj (Weistümer) i Češkoj (Emler, Registra censuum bohemicae 1290.—1342.). U Franačkoj je znamenit polyptik opatije Saint-Germain-des-Prés, sastavio ga u IX. stoljeću opat Irminon. Urbar ili praktik je sadržavao: 1) imena kmeta i članova njegove porodice, 2) broj krupne stoke, 3) broj sitne stoke, 4) broj voćnih stabala, 5) opis vinograda i vrtova, 6) opis oranica i njiva, 7) opću oznaku seoskog gospodarstva, 8) iznos kmetove daće i njegovih drugih dužnosti. Oznaka seoskog gospodarstva se je vršila po broju jutara zemlje i po vrsti same zemlje (bizantski tehnički naziv za to je zeugarion).

Običaj ovakvih zapisa je zapravo preuzet od rimskih poreznih vlasti, koje su imale u svakoj poreznoj općini svoju posjedovnu knjigu (liber censuum, encautarium, vasarium). Posjedovna knjiga je sadržavala ne samo ime posjednika, nego i imena kmetova i oznaku njihovih dužnosti. U toj knjizi su se zapisivale promjene posjedovnog stanja.

U dva maha je došlo u Hrvatskoj do gospodarske reorganizacije: u vrijeme poslije Karla Velikoga pod utjecajem benediktinaca i u vrijeme bizantske vladavine (1167.—1180.). U jednom slučaju je Porajnje, u drugom Mala Azija služila kao primjer. Nije isključeno, da je blagostanje jadranskih krajeva u XIII. i XIV. stoljeću posljedica voćarske i vrtljarske obnove pod vladavinom Konstantina Komnena. Iz tog vremena potječu i grčki izrazi za zemljoradnju u dalmatinskim gradskim statutima. Međutim je za unutrašnjost ipak prevladao sistem franačkog gospodarenja.

Srednji seljački posjed se je računao na 7 jutara zemlje, t. j. 17.850 četvornih metara. Posjed je sastojao od vrta (hortus), kolibe (tugurium), voćnjaka (pometum) i oranica (ager). Dan oranja se je računao za površinu od 64 metra dužine i 32 metra širine: quantum par boum potest in die arare. Za mjerenje zemlje su služili vreten i konopac (funiculus). Vreten, zabilježen u Splitu god. 1144., mjerio je 12 hvati ili gvozda. Funiculus bijaše konopac, koji se je odmatao,

a zvao se vrvca (Miklošić). Druge mjere, koje se spominju u listinama, jesu lakat (cubitus), sežanj (ulna), korak (passus). Katkad se površina zemlje određuje po količini sjemenja, koja je potrebita za sijanje: tako je Ivan Đakon u Obrovcu cijenio zemlju na šest zlatnika, jer je za nju trebao 24 mjere sjemenja (continentem sementis modia usque XXIV.). Vrijednost zemlje je u ono vrijeme veoma nejednaka, tako da je iz zabilježenih cijena teško izvesti ikakvih zaključaka. Negdje se daje za vreten zemlje 10 zlatnika, negdje opet 10 zlatnika za tri vretena. Jedan alodij, to jest slobodni posjed, prodan je u vrijeme Petra Krešimira za 40 zlatnika: sastojao je od dvorca (curtis), tri seljačke kuće (casae), 2 komada zemlje. Dva alodija u Gorici (livade, šume, vode) stajala su 35 zlatnika. Polovina jednog većeg posjeda plaćena je sa 30 zlatnika. Zemlje oko Solina plaćaju se po 3—35 srebrnjaka (Rački Doc. 29—31), oko Splita (Rački Doc. 45) od 7 do 30 solida, kod Zadra od 3 do 37 solida (Rački Doc. 84, 96), znatno kasnije kod Biograda od 3 do 37 solida (Rački Doc. 161—4), u Poljici se pojedini komadi daju za solid, to jest za zlatnik. U Sidrazi i u Doljanima se zemlja daje za konja. Konj je stajao naime od 6 do 40 zlatnika. Kada je bila oskudica, znalo se je dogoditi, da su se zemlje prodavale za žito, sir i stoku. Rački (Doc. 127) navodi slučajeve, kada su se na mjesto kupovne cijene davale neke količine vina, vune, soli, platna i sira. Vinogradi i maslinove šume su bili u većoj cijeni i nijesu se prepuštali pripadnicima širih slojeva.

Način obrađivanja je posve različit od današnjega i sjeća više na kasnorimsko doba. U sredini imanja se nalazi gospodarov dvorac, unaokolo su seljački domovi; glavne sprave su kod gospodara (plug, lemeš, lopata). Brojna stoka je svakako potjecala od velikih seoba. Ljudi su našli zemlju dijelom ispražnjenu, te su neobrađeno tlo upotrijebili za ekstenzivno stočarstvo. Tri vrsti radnika poznaje ovakav dvorac: jedno je družina seljakova s porodicama, onda pastiri, koji su timarili stada, i napokon kućna čeljad, robovi i ropkinje, koji su pomagali u kućanstvu, a vršili su osim toga i različite obrtne poslove. U ovakvim gospodarstvima je žita, sijena, vina i ulja bilo u izobilju. U listinama se spominje ovčji sir (formella: Rački Doc. 130, 131, 157, 160). Vrijednost pojedinih mjera je teško odrediti, premda su im nazivi i drugdje poznati: tako modius za žito, galeta za vino. Veće količine žita se mjere po »starima«. Jedan »star« teži oko 60 kila. Ali dubrovački »star« je različit od trogirskog, i ova je razlika u mjerama ostala u kreposti sve do Francuske revolucije. Veliku vrijednost ima mlinarstvo. Da se smije držati mlin, trebala je koncesija. U Solinu je bilo, čini se, samo kraljevskih mlinova. Od velike su privredne važnosti solila. Sol je naime predmet izvoza u unutrašnjost, tražen ne samo za ljudsku, nego i za stočnu prehranu. Zadar kao glavni grad dalmatinskog temata ima svoja solila na otoku Lu-

brikati (Rački Doc. 175), ali su neka polja soli pripadala i posebnim osobama. Iz općinskih solila su građani morali kupiti sol uz stanovitu cijenu i po svoj prilici stalnu godišnju količinu od 9 mjera (modius) po osobi.

Isto su tako predmet živog poslovanja ribarska prava. Zadarska općina je imala pravo ribarenja na otocima Mulatu i Šilu (Silago). Neki su građani kupovali od općine pravo ribarenja, drugi su opet plaćali godišnju zakupninu, te su imali pravo na stanoviti dio, na pr. četvrtinu ulovljenih riba. O ribarskim odnosima ima u starim listinama dosta pojedinosti. Ribarske se lađe zovu gripi, lađari gripatores. Svaki je lađar imao svoje mjesto, gdje se je smio usidriti i loviti ribu. Dužnost ribara, da o određenim svetačkim danima bacaju mrežu u korist crkve, podsjeća na sličnu dužnost u korist hramova pod mnogobožačkim Rimom.

U zadarskom se statutu spominje bratovština ribara. Takve bratovštine je bilo, kako je to utvrdio L. M. Hartmann, u IX. stoljeću u Raveni.

§ 25. Razvitak listinâ.

Listine, koje nam služe kao vrela, redom su pisane latinskim jezikom. Pisari, koji su ih sastavljali, bili su redom svećenici zapadne crkve, te se baš za rimsku crkvu zna, da je primjenjivala, koliko se je to ticalo njezina pravnog djelokruga, načela rimskoga prava. Crkva je živjela kao pravna ličnost po rimskim zakonima. Dosljedno tome se ogledaju ta načela u njezinim listinama ili u listinama, što su ih pisali svećenici. Pravne norme bizantskog podrijetla dolaze u Dalmaciji samo u pojedinim pravcima do primjene.

Po vanjskim se znakovima listine dijele na javne i privatne. Javne potječu od nosioca javne vlasti, pa bio to knez, kralj, papa, car i t. d. Sve ostale se smatraju privatnima. Između javnih i privatnih listina ima pored ove prvobitne razlike i razlika u formalnom sastavu. Kasnorimske isprave imaju naime oblik noticije ili karte.

N o t i c i j a se je upotrebljavala u ranije vrijeme. Sastoji od jednostavne bilješke o dugu i ne sadržava izjavu obvezanika. Stoga sama po sebi nije imala dokazne snage, nego je za to trebalo svjedoka.

Javna se je vjera obično poklanjala svojeručno potpisanoj i napisanoj izjavi samog dužnika; ta se izjava zvala h i r o g r a f. U Justinijanovo je vrijeme uvedena k a r t a, koja je imala dokaznu snagu bez obzira na osobe, koje se u njoj spominju. Ali da karta dobije vjerodostojnost, trebalo je, da je supotpiše notar, koji je dodao formulu: »complevi« (dovršio sam) i svoj potpis. Time je notar bio jamac za ispravnost karte.

Poslije velikih seoba izmijenila je karta svoj izgled. U krajevima, gdje su vladali Bizantinci, a to je bilo u Rimu, u ravenskom egzarhatu, Napulju, Veneciji i Istri, proširila se je formula i glasila: »complevi et a b s o l v i« (dovršio sam i riješio). U langobardskim krajevima (Pijemont, Lombardija i Toskana) glasila je formula: »complevi et d e d i« (dovrših i predadoh): karta se je p r e d a v a l a protustranci pred svjedocima, koji su tu činjenicu potvrđivali (traditio cartae). Treći oblik je t. zv. beneventanska karta, koja se u svemu podudarala s rimskom, ali nije imala uopće formulu komplecije. Ta se je upotrebljavala u vojvodini Beneventu, koji je bio u langobardskim rukama.

Karta je bila sastavljena uvijek po istom uzoru, koji se dugo vremena nije mijenjao. Ali su ipak prilike utjecale na to, da su se stari oblici donekle napuštali. Ljudi su sada uveli drugi oblik listine, posve sličan staroj noticiji, bar po vanjskom izgledu. Tom su se novom obliku dali nazivi kao »notitia, breve recordationis, brevis notitia« i slično.

Još je za kasnog carstva bilo po gradovima ljudi, koji su se bavili pisanjem listina kao obrtom na zahtjev stranaka; zovu se »tabelliones«. Njihove listine nijesu doduše odmah imale javnu vjeru, t. j. dokaznu snagu, ali su je mogle naknadno dobiti time, što su se zapisivale u općinske spise (gesta municipalia) na osnovi traženja interesenata u nazočnosti eksceptora i trojice svjedoka. Eksceptor je zatim dao prijepis listine s pozivom na općinski zapisnik strankama. U slučaju, da je listina sadržavala ugovor o kupnji i prodaji nepokretnina, vršio je eksceptor i predaju nepokretnina u ruke novog vlasnika (traditio solemnis).

Takav eksceptor je doduše postojao u bizantskoj Italiji, ali ga nije bilo u langobardskim krajevima. Tu je mogao pisati listine svaki pismen čovjek, a da nitko nije ni pitao za njegovu naobrazbu. Ti se pisari zovu u običnom govoru »scribae« ili »notari«, a obično su to svećenici. Ali su se s vremenom neki toliko uvježbali, da su dobili naziv javnih pisara ili notara (scriba publicus). Prvi put se spominju u zakonu kralja Rathisa iz god. 746., gdje se zbilja vidi, da su njihove listine radi toga, što su bile točno i savjesno sastavljene, stekle, ako ne po zakonu, a ono po običaju pravnu vjeru, to jest: nije trebalo pružiti dokaza o činjenicama, navedenim u listini, jer se smatralo, da listina zamjenjuje svjedoke.

No ako je kasnije listina tako i dobila svoju vjerodostojnost, prošlo je nekoliko stotina godina, da ju nije uopće imala. Još Karlo Veliki ne pokazuje posebno povjerenje prema listinama tih pisara, jer je izdao čak naredbu, da se svećenik ne smije baviti pisanjem listina (ut nullus presbyter cartas scribat).

Takvo nesigurno stanje urodilo je posljedicom, da se nije više vjerovalo ni karti, nego da je trebalo za nju, kao i za noticiju, na-

vesti i pozvati na sud svjedoke. Kad tih svjedoka nije bilo, pomagala se je stranka time, da je pozivala na sud urotnike. U r o t n i c i su ljudi iz istoga mjesta, a njihova je zadaća, da jamče za vjerodostojnost stranke, uz koju su stupali pred sud.

Stvar nije imala osobitu važnost, dok su prometne prilike bile slabe. Poslovanje je u IX. i X. stoljeću na najnižem stupnju, a osjećaj za važnost pravnog jamstva se je smanjio i uporedo s njim i savjesnost javnih pisara. U tim prilikama nije karta imala veću dokaznu snagu od noticije. U zakonu, što ga je izdao za Italiju Ludvig II. god. 856., stoji izričito, da se ispravnost listine ima dokazati svjedočanstvom notara i onih osoba, koje su bile nazočne kod sklapanja posla.

Borba između papine stolice i carstva je dovela do pooštravanja pravnih pojmova. Otud je nastala potreba, da se ispravnost listine stavi pod jaču garanciju. Sada je rimska stolica najprije svratila pažnju tome, da omogući izučavanje podmlatka, koji se je imao baviti u prvom redu sa sastavljanjem pravovaljanih listina, koje bi odgovarale svim zakonskim propisima. Pisari su se ti zvali kao i prije notari. Ali se je od njih tražila mnogo veća točnost. Propisi su u tom pogledu postajali sve stroži, jer su prometne prilike to tražile, i zato je papa Aleksandar III. (1159.—1181.) mogao u jednom svom dekretalu izdati propis, da se notarijatskoj ispravi ima pokloniti puna vjera i poslije smrti svih u ispravi (instrumentum) navedenih svjedoka. Ta je papina odredba zatim prihvaćena u Gracijanovu zakonsku zbirku i u dekretalija pape Grgura IX. Načelo, izrečeno s rimske stolice, dobilo je u XIII. stoljeću sveopće priznanje. Dalmacija je od druge polovine XII. stoljeća dobila u različitim gradovima notare, školovane po načelima kanonskih propisa.

Budući da ustanova notarijata dolazi do svoga razvitka tek poslije god. 1180., bit će bolje, da se tek u prikazu prilika drugog perioda povede o njoj riječ. Međutim dolaze ovdje u obzir listine, koje potječu iz vremena hrvatskih narodnih vladara.

Listinâ hrvatskih vladara ima svega 28, jedna kneza Trpimira i jedna kneza Mutimira. O njima je podrobno pisao Miho Barada. Od kralja Petra Krešimira ima 13 listina, 10 od Dmitra Zvonimira i 3 od posljednjeg Trpimirovića Stjepana. U originalu su sačuvane dvije listine Petra Krešimira, jedna Zvonimirova i jedna Stjepanova. Sve druge su u prijepisu. Suvremeni je prijepis Krešimirove listine u listini opata Petra iz god. 1067. u zadarskom arhivu. Druge su u zborniku samostana sv. Marije u Zadru, a zbornik je sastavljen god. 1150.—1170. Po vremenu mogu biti nešto kasnije prepisane listine u zborniku rogovske opatije iz XIV. stoljeća u zadarskom arhivu. Splitski zbornik iz prve polovine XIV. stoljeća ima druge prijepise. Uglavnom su svi ti prijepisi stari i vjerodostojni i zajedno s originalima pružaju, kako je Rački primijetio, malu ali dovoljnu

građu za upoznavanje državne uprave i organizacije državne kancelarije. Osobito se u listinama redovito navode ličnosti samih pisara. Tu dolaze u pitanje kancelar (regis aulae ili naprosto regis cancellarius) ili pisar (regius scriba) ili notar (regius notarius), obično članovi dvorskog svećenstva. Uz naslov notara ili na njegovu mjestu stoji naslov »examinator«.

Ti nazivi podsjećaju na organizaciju rimske i bizantske kancelarije. Na čelu rimske kancelarije su notari, a među njima primicerius i secundicerius. Prvi je vodio popise činovništva, drugi pisarske poslove, podijeljene u četiri odjela (memoriae, epistolae, libelli, dispositiones). Slična je podjela u Carigradu, gdje se poznaju referendari, notari, protonotari, kartulari i kancelari. Referendari, kancelari i tabelliones su poznati kod Ostrogota. Referendari se spominju u južnoj Italiji i u Merovejskoj Franačkoj. Kod Karla Velikoga i njegovih nasljednika nema referendara, nego samo kancelara, kojemu su podređeni pisari i notar. Ali se često i sam kancelar naziva notarem, a kasnije se je opet notar smatrao kancelarovim zamjenikom. Kancelar, koji stoji na čelu pisarskog osoblja, a sve su to svećenici, bliži je savjetnik krune, dvorski kapelan i čuvar državnog arhiva (palatii custos).

Promjene, koje su nastale u Franačkoj, vršile su svakako svoju reperkusiju i na Hrvatsku. Ali je uza sve to Barada dokazao, da listine Trpimira od god. 852. i Mutimira od god. 892. nemaju ništa zajedničko s ispravama bizantinske južne Italije, Venecije i Istre, ni s ispravama blize papinske države, pogotovu ne Ravene, kao ni s franačkim ispravama. Te dvije naše isprave u svemu se podudaraju s ispravama lombardsko-tuscijskim, koje su pripadale području takozvane kraljevine Italije. K tome je od važnosti, da u ono doba u Hrvatskoj isprava uživa još punu vjeru. Kad je naime došlo do spora pred knezom Mutimirom o zemlji Putalju, te je nadbiskup Petar za dokaz svojih navoda iznio originalnu darovnicu kneza Trpimira, Mutimir je naprosto prekinuo raspravu (opposita et praetermissa omni contentione) i dosudio Putalj splitskom nadbiskupu, »i to jedino i samo na osnovi prinesene mu isprave«.

Između listine kneza Mutimira (892.) i prve listine kralja Petra Krešimira (1059.) postoji vremenski razmak od 167 godina. Da je kroz to vrijeme došlo do promjena u obliku i u sadržaju listinâ, ne treba se čuditi.

Mutimirovoj listini je po vremenu najbliža oporuka zadarskog priora Andrije iz god. 918. I ona ima, kako je Barada istakao, oblik karte sa završnom formulom tuscijsko-lombardskom. Kasnija oporuka Zadranke Agape, svakako iz druge polovine X. stoljeća, već je mješavina karte i noticije. Kasnije isprave iz druge polovine X. stoljeća napuštaju u sve većoj mjeri kartu i približavaju se pojmu noticije. Osobito to vrijedi za darovnicu zadarskih građana sv. Krše-

vanu (predmet darovnice su dva mjesta za ribolov u Talašćici na Dugom Otoku), koja je doduše datirana oko god. 995., ali je kasniji zapis.

No na pitanje, da li su te isprave uživale javnu vjeru, ne bismo mogli pozitivno odgovoriti. U nekim slučajevima naime bilo je dovoljno pokazati listinu pred sudom, u drugim opet je stranka doduše došla do svoga prava, ali ne na osnovi isprave, nego na osnovi svjedoka. Tako je nakon saslušanja svjedoka tekla god. 1106. parnica između ostrogonskog prepozita Teobalda i Grgura, opata samostana sv. Petra u Selu, premda je tužena stranka imala u svojim rukama ispravu. Dva dalja slučaja, jedan iz god. 1170. (testamentum opatice Katarine) i drugi iz god. 1176. (tužba protiv samostana sv. Petra u Selu), pokazuju, da se sud nije oslanjao na isprave, nego je tražio usmena svjedočanstva. No kad je bizantski car Manojlo doznao, da su Kačići oteli neke zemlje splitskoj nadbiskupiji, poručio je nadbiskupu, neka samo donese isprave o tim zemljama i da će na osnovi tih isprava već dobiti svoje zemlje. Car Manojlo je sudio po bizantskom pravu, koje je javnim listinama priznavalo vjerodostojnost. Ali malo iza toga, god. 1187., kad se samostan sv. Petra u Selu parničio radi zemalja Bile sa Crnjem, nije bilo dovoljno, da je pred sud iznesena listina, nego je tražena prisega samostanskog župana Tumača. Trinaest godina kasnije, god. 1200., splitski je nadbiskup Bernard dosudio neke zemlje u Lažanima samostanu sv. Benedikta na osnovi listine kralja Zvonimira i druge listine iz vremena splitskog kneza Grubeše. S uvođenjem notarijata je vjerodostojnost listine opet postala pravilom.

Sve to ostavlja ipak netaknutim pitanje, da li su listine hrvatskih kraljeva na hrvatskom zemljištu imale same po sebi vjerodostojnost. Stvar se čini nesumnjivom za vrijeme vladavine pojedinog kralja. Ali poslije njegove smrti drži ipak interesirana stranka, da joj je bolje da dade obnoviti povlasticu iz ranijeg vremena. Takove su obnove dosta česte za kralja Zvonimira i poslije prestanka hrvatske narodne dinastije. Stvar je razumljiva, kad uzmemo, da su ljudi bili u neizvjesnosti, da li će novi kralj, koji nije bio krvni nasljednik predašnjega, priznati njegove odredbe. Ali ako je novi kralj bio izravni zakoniti nasljednik predašnjeg vladaoca, nije se obnova listine tražila. Listine knezova Trpimira i Mutimira o Putalju obnovljene su tek u vrijeme kralja Zvonimira (16. travnja 1078.: Rački Doc. 114) — znak, da se ta obnova nije smatrala potrebnom za vladalaca Trpimirove dinastije.

S napretkom hrvatske države primila je i kancelarijska služba veći opseg. Državni kancelar je hrvatski biskup Anastasij (Rački Doc. 74—75), prije njega »electus episcopus«, izabrani biskup Adam. Dva se hrvatska biskupa spominju za Zvonimira: Grgur, sa sjedištem u Kninu, i Teodor, sa sjedištem u Biogradu. Grgur je državni kancelar za Stjepana II. Hrvatski je biskup, kako vidimo po Tomi Arhiđa-

konu, putovao s kraljevim dvorom (regis curiam sequebatur) i pripadao njegovu užem dvorskom vijeću (eratque unus ex principibus aulae).

Same kraljeve listine imaju različite nazive: litterae, tabula, cartula, pagina, chirographum, privilegium, pa i privilegium libertatis, decretum, testamentum, confirmatio, donatio i t. d. — Riječi litterae scripta, pagina, tabula znače jedno te isto: ispravu ili kartu. Testamentum znači obično darovnicu. Chirographum bi moralo značiti vlastoručno potpisanu listinu: na pr. u slučaju kralja Petra Krešimira.

Isprave se među sobom razlikuju: a) po obliku, b) po sadržaju i c) po povodu.

Po obliku postoji razlika između diplome i pisma, ali zapravo nema među njima razlike, što se tiče pravne valjanosti. Diploma je samo svečanija.

Po sadržaju razlikujemo darovnice, potvrde i odluke. Ali se katkada događa, da u istoj listini ima jedno i drugo; tako u listinama Petra Krešimira samostanima sv. Ivana (1059.) i sv. Tome u Biogradu na moru (1069.): tu su naime povlastice i darovnice.

Dalja je razlika po povodu listine. Ili je listina izdana po kraljevoj inicijativi ili na molbu interesenata. To se vidi iz same ekspozicije. Kad kralj ističe, da je donio svoju odluku, pošto se je pósavjetovao sa svojim užim vijećem ili s biskupima ili sa širim krugom, to obično ima značiti, da je inicijativa potekla s kraljeve strane. Ako je naprotiv listina izdana na molbu ili predstavku stranaka, onda se to opet vidi u samoj listini.

Prije nego bi se listina izdala, ispitalo bi se činjenično stanje, obično brzim putem. Na osnovi tog se je zatim vijećalo pred kraljem i njegovom okolinom. Nakon vijećanja je sam kralj dao nalog kancelaru ili notaru ili pisaru, da napiše listinu. To se vidi iz izraza: »po naredbi (iussu) gospodina moga samoga kralja sam to napisao«. Time dakle, što bi vladar nakon vijećanja izdao naredbu, da se listina izda, započeo je posao kancelarije.

Sama listina je imala svoja obilježja s unutrašnje i s vanjske strane.

Kod prvog pogleda na listinu primjećujemo odmah, da su neke svečanije, a druge mnogo jednostavnije. Ali se i kod ovih mogu razlikovati tri dijela: protokol, tekst i eshatokol.

Listina počinje s i n v o k a c i j o m, t. j. sa sazivom imena Božjega; to je već pod kasnim Rimom došlo u običaj na mjesto navođenja imena rimskih konzula. Bizantski predložak je služio za formulu: »u imenu oca i sina i duha svetoga«. Zapadni oblici su: »u imenu svetog i nepodijeljenog Trojstva« ili »u imenu gospodina našega Isukrsta«. Pred tom formulom stoji često križ (chrismon), kao što se vidi iz originala listine Petra Krešimira za sv. Ivana u Biogradu i listine Stjepana II. za benediktinski samostan u Splitu.

Iza invokacije dolazi d a t u m, ali ima listina bez datuma, i opet drugih, koje imaju datum na svršetku, a to je bilo u običaju osobito na zapadu. Datum iza invokacije se je stavljao u bizantskim listinama (Thomson, Byzant. Palaeography). Kod hrvatskih listina dolazi najprije godina iza rođenja Kristova, zatim mjesec i dan. Uz godinu se stavlja indikcija, koja je bila u običaju kod papine kancelarije i na zapadu najprije u Engleskoj, zatim kod Langobarda, Bavaraca i Franaka. Indikcija se je izračunavala tako, da se je godini dodao broj tri i zbroj podijelio sa 15. Ako nije bilo preostatka, onda je bila indikcija I. Ako je bilo preostatka, onda se dodao broju jedan. Tako je Trpimirova listina iz godine 852. Dijeleći zbroj 852 i 3, to jest 855 s 15, dobivamo broj 57 bez ostatka: to znači indikciju I. Pisari nijesu međutim znali računati. Tako Krešimirova originalna listina iz g. 1059. ima zabilježenu indikciju X, dok bi moralo stajati XII. Dvije listine, Krešimirova iz god. 1069. (Rački Doc. 73) i Stjepanova iz god. 1089. (Doc. 149) imaju i epaktu, obadvije pogrješnu, ali je to bez važnosti, jer su te pogrješke dosta česte. Dan mjeseca se je navodio po rimskom kalendaru ili brojkom počevši od prvog do posljednjeg dana.

Iza datuma dolazi i n t i t u l a c i j a, koja je od velike historičke važnosti za prosuđivanje političkog položaja hrvatskog vladaoca. U Trpimirovoj se listini na pr. u intitulaciji spominje car Lotar, koji bi imao biti vrhovni vladalac Hrvatske. U Mutimirovoj se listini spominje samo Mutimir, otkud slijedi, da je Hrvatska onda bila nezavisna. U listinama Petra Krešimira, ali ne u svima, spominju se bizantski car, što bi opet moglo značiti, da je Hrvatska slušala Carigrad, a to se opet potvrđuje i navodima Tome Arhiđakona. Intitulacija Dmitra Zvonimira, u kojoj se na prvom mjestu navodi papa Grgur VII., potpuno je razumljiva, ako imamo pred očima ugovor, što ga je Zvonimir sklopio sa svetom stolicom. Taj politički odnos dolazi do izražaja u samom naslovu hrvatskog vladara. Dok je naime Borna nosio naslov dux Dalmatiae atque Liburniae, imaju Trpimir i Mutimir naslov dux Chroatorum, dakle narodnog vladara. Petar Krešimir se zove rex Dalmatiae et Chroatiae, a to odaje već bizantski utjecaj. U drugim se listinama Petar Krešimir spominje kao rex Chroatorum et Dalmatinorum, a to odgovara Zvonimirovu naslovu u solinskoj listini (Rački Doc. 148). Značajna je intitulacija hirografa Petra Krešimira, izdana u Ninu god. 1069. (Rački Doc. 72): ja Krešimir Božjom milošću vladajući u Dalmaciji i Hrvatskoj i poslije djeda moga Krešimira blažene uspomene i oca moga kralja Stjepana, držeći uzde kraljevstva (habenas regni retinens).

Poslije intitulacije počinje drugi i najvažniji dio listine: t e k s t. Tekst ima pet dijelova. Često počinje s a r e n g o m, u kojoj navodi općenite razloge izdavanju listine (ljudske opačine, težnja za vječnim blaženstvom, poziv na dužnost i t. d.). U n a r a c i j i ili e k s p o z i c i j i je sadržan prikaz, kako je došlo do izdanja listine. Najvažniji

dio je d i s p o z i c i j a. U njoj je definitivno izražena vladareva odluka. K o r o b o r a c i j a i s a n k c i j a sadržavaju odredbe, koje imaju doći do primjene u slučaju, da se korisnik ne bi držao kraljevih odredaba. Sankcija može sastojati u prijetnji globa ili druge neugodnosti ili sasvim općenito u prijetnji kaznâ na drugom svijetu. P r o m u l g a c i j a, koja se obično meće uz dispoziciju, sadržava ili imenito ili općenito osobe, kojima kralj upravlja poziv, da se drže odredaba listine.

Iza teksta dolazi e s h a t o k o l, u kojemu je uglavnom bilo ovjerovljenje listine. To se moglo vršiti različito. Ili je sam kralj stavio svoj vlastoručni potpis i pečat na listinu, a uz vladara bi potpisao kancelar ili član kancelarije, ili bi jedino potpisao član kancelarije i time dao službeno svjedočanstvo o vladarevoj odluci. Gdje je izostajalo jedno ili drugo, morala se autentičnost isprave očitovati na drugi način.

Vlastoručni potpis »divina manu« je poznat u vrijeme franačkih vladalaca Merovejske dinastije. Bizantski car je potpisivao crvenom tintom. No kraljevi karolinške dinastije, bar Pipin Mali i Karlo Veliki nijesu znali pisati: stoga su stavili na listinu znak križa, kojemu bi kancelar pripisao: »signum inlustri viro Pipino«. Znak križa ili monograma se je čuvao i kasnije, samo što ga je pisar nacrtao, dok je vladalac samo dovršio znak križa ili monograma svojom rukom. Taj način potpisivanja je prešao i na one vladaoce, koji su znali pisati, tako da su tako potpisivali i Oton I., Henrik III. i Henrik IV.

Od Petra Krešimira imamo dvije originalne listine iz god. 1059. i iz god. 1071., ali ni na jednoj od njih nema kraljeva potpisa. Tako nema potpisa ni na originalima Dmitra Zvonimira i Stjepana II. Što se prepisanih listina tiče, tri spominju izrijekom vladaočev potpis, i to Trpimirova, Mutimirova i jedna Krešimirova.

Rački je u svojoj raspravi »Hrvatska dvorska kancelarija i njezine isprave za vladavine narodne dinastije« (Rad XXXV, 1—49) dosta temeljito iznio cijelo to pitanje. Na Trpimirovoj se listini nalazi izreka »signum manu meque ipso Tirpimiro duce«, na Mutimirovoj »signum manu mei qui sum Muncimiro«. Potpis je dakle samo znak ruke, signum manu, a to je križ. Ali na svršetku listine stoji: »Ja Martin pisar sam sve to napisao i učinio znakove ruku«. To bi moglo dakle značiti, da je Trpimir stavio doduše znak križa kao znak ruke i svoj potpis, ali da je pisar sve ostale znakove sam načinio, jer inače se ne bi mogla razumjeti izreka »meque ipso«. Za Mutimira je stvar još neizvjesnija, te je lako moguće, da je samo ili dovršio znak križa ili samo ruku držao nad kancelarovom ili pisarevom rukom, dok je ovaj potonji taj znak križa nacrtao.

Zanimljivije je pitanje, ovako će dalje Rački, da li je Petar Krešimir potpisao svoju ninsku listinu iz god. 1069. (Rački Doc. 72 i d.). Listina, koja se sama naziva hirografom, nije nam sačuvana u originalu, nego u prijepisu iz god. 1248. Iza formule prisege stoji na svr-

šetku isprave znak križa i pripis: ja Krešimir kralj Hrvatske i Dalmacije. Zatim je opet križ i pripis: ja Stjepan zadarski biskup potpisah. Iza ta dva potpisa stoji izjava: a ovo su imena svjedoka, koji su pri tome (in hoc facto) bili prisutni. A na svršetku stoji križ i uz križ pripis: ja Anastasij, koji sam diktirao ovaj hirograf (huius cirographi dictator), hrvatski biskup i kancelar kraljevskog dvora, po naredbi i volji spomenutog svoga gospodara kralja n a p i s a h i p o t v r d i h. Tu se dakle samo tri osobe navode u prvom licu (ja). Stjepan zadarski kaže, što je učinio (signavi). Isto kaže i hrvatski biskup Anastasij. Ali se sama listina naziva hirografom. Pitanje je: č i j i hirograf? Vjerojatno je to vlastoručni zapis kancelara i biskupa Anastasija. Ako je tako, nema sumnje, da je i Stjepan zadarski vlastoručno učinio znak križa. To se može tumačiti, misli Rački, time, što je vrijedio propis rimske kancelarije, da se nijedna listina ne smije umetnuti u dvojaki krug (rota), prije nego što je papa dodao znak križa. Znak križa zadarskog biskupa je dakle bio od potrebe za kompleciju same listine. Ali što je učinio Krešimir? Tu je naime iza znaka križa samo napisano: »ja Krešimir kralj Hrvatske i Dalmacije«. Sva je prilika, misli Rački, da nije kralj ni stavio znak križa niti što napisao, nego da je sve to naprosto naveo kancelar. Zašto se onda taj spis uopće zove hirografom? Rački sudi po Wattenbachu, da to ima značiti samo listinu, izdanu u dva primjerka, jedan za samostan sv. Krševana, a drugi za kraljevsku kancelariju. Ako su međutim Trpimir, Mutimir i Petar Krešimir zbilja svojeručno stavljali znak križa, to bi moglo značiti, da su se u Hrvatskoj točno na isti način potvrđivale listine kao na zapadu u Franačkoj i u Njemačkoj.

Pisarev potpis nije uvijek naveden u listinama, te se čini, da nije ni bio od potrebe. Originali Zvonimirove biogradske i Stjepanove šibenske listine nemaju naime zabilježena pisareva imena. Jedna Krešimirova i jedna Zvonimirova originalna listina imaju doduše pisarev potpis, ali uz njega stoji samo: »mojom rukom Ivana đakona, notara gospodina kralja«, odnosno, u Zvonimirovoj: »ja Teodor svećenik i kanonik crkve sv. Dujma i kraljev napisah zajedno sa svjedocima«. Na drugim listinama imamo dapače komplecionu formulu. Pečat je bio znak ovjerovljenja, i to se je naglašavalo posebnom formulom. Čini se, da se s vremenom stavljanje pečata tražilo u sve većoj mjeri.

Ni mjesto, gdje je izdana listina, nije uvijek navedeno: ali je moguće, da su prepisivači hotimice izostavljali oznaku mjesta u čvrstom uvjerenju, da je ta oznaka suvišna. Hrvatski vladalac je, sudeći po poznatim oznakama mjesta, svoje listine izdavao ne samo u mjestima svoje rezidencije, nego svagdje, gdje se god nalazio: »u ninskoj blagovaoni«, »blizu šibenskog tabora« i sl.

Ni aprekacija nije bila bitan dio eshatokola, ali je bila običajna. Rimljani su već svoje edikte svršavali riječima »bonum factum« ili

»feliciter«. Kod kršćana su obične formule »in domino«, »in dei nomine« i komplecione izreke (feliciter complevi ili confirmavi).

Često se je dodavala oznaka osobe, kojoj je povjereno izvršenje kraljeve naredbe, pa različite dopune listini.

Sudeći po ovom opisu hrvatskih listina moglo bi se tvrditi, da je hrvatska kancelarija radila po nekom stanovitom obrascu i valjda jednako kao i franačka kancelarija raspolagala gotovim formulama za pojedine češće slučajeve, nalik na franačke Markulfijeve formule. To se vidi iz koroboracije i sankcije, jer je tu najmanje bilo od potrebe odalečiti se od uzora. Ali opet ne možemo reći, da su hrvatske listine izrađene točno po rimskim uzorima, jer se znatno razlikuju od listina franačkog i rimskog tipa. Dosta je vjerojatno, da nijesu samo Trpimirova i Mutimirova, nego i kasnije hrvatske listine u dosta osjetljivoj mjeri nadahnute primjerima langobardsko-toskanske škole.

Rački se zadržava kod jezičnih osebina latinštine hrvatskih listina. Ovdje će biti dosta istaknuti, da su hrvatski pisari pokazivali dosta vještine u poslu oko latinskih formula. Latinski jezik ima doduše i kod nas nepravilnosti, ali te se nalaze svagdje u srednjovjekovnim spisima. Inače je, gledajući na cjelinu, dopušten zaključak, da su pisari, sudeći po imenima, bili vjerojatno tuđinci, ali su stajali prema svom vremenu na zamjernoj visini i dostojno reprezentirali hrvatsku dvorsku kancelariju; svakako su njihove isprave jasan dokaz kulturnoga stanja Hrvatske onog vremena (Barada).

Još nešto o vanjskim osebinama hrvatskih listina. Upotreba papirosa, koja se je duže održala u Raveni, nestaje iz običaja, pošto su Arapi zauzeli oko god. 641. Egipat. Od tog se vremena listine pišu na pergameni, t. j. na koži, a ta se u terminologiji srednjega vijeka zove membrana ili naprosto carta. Kod nas se je radije upotrebljavala teleća koža, a i u Njemačkoj (membrana vitulina). U Italiji i osobito u Franačkoj postojala je osobita izradba kozje i ovčje kože (parchemin, engl. parchment). Koža naših listina je izvana žućkasta, iznutra bijela (album), ali s prijelazom na žuto. Nijedna isprava nije pisana na bojadisanoj koži. Koža se nije uvozila, nego se priređivala u samoj zemlji. No, koliko danas znamo, u samoj zemlji nije bilo prometa s telećim kožama za pisanje, te je vjerojatno, da je samo pisarsko osoblje dalo prigotavljati kožu za pisanje. Pisar je dobivao sirovu kožu, izvađenu iz vapna, gdje je ležala tri dana, tako da je u još vlažnom stanju rastegnuta. Zatim se je ostrugala oštrim nožem (novacula) i izgladila plovušcem (pumex). Katkad se na nju posuo prašak od krede, da se tinta bolje hvata (Wattenbach, Das Schriftwesen im M. A. 81, 84, 132—3, citirano po Račkom). Potpuno čista i čitava je koža rabske listine Petra Krešimira (Rački Doc. 87—88), izvana žućkasta, iznutra bjelkasta, bez pukotine, što je danas poslije skoro 900 godina velika rijetkost jer se pukotine inače teško izbjegavaju i kod manje starih listina. Na njoj su povučeni pravci, kao na Zvonimirovoj i

Stjepanovoj listini. Za potez pravca služio je punctorium ili circinus. A pravac se je vukao pomoću redala (linea, riga). Pravci su se vukli ili uzduž ili poprijeko. Na hrvatskim kožama pismo teče češće po užoj strani, tako da su redci razmjerno dugi (carta transversa). U rabskoj listini, za koju su Radić i Šufflay iznijeli, da je krivotvorena, ide pismo poprijeko širinom listine (koža je duga 24 a široka 17 cm). Kod biogradske ide pismo užom stranom (22 cm), dok je šira strana mjerila 37 cm.

Tinta, melan, atramentum je sastojala, kako tvrdi Dr. Đuro Pilar, od mješavine plavetnjaka i trijesta (mineralna tinta) i nije izblijedjela poslije toliko stoljeća.

Nema sumnje, da naše listine, što se pisma tiče, pokazuju tragove talijanskih predložaka. Tako je Trpimirova listina napisana, kako je to utvrdio Barada, rimskom kurzivnom minuskulom, dok je Mutimirova napisana karolinom. Naši krajevi su, što se pisarskih tradicija tiče, konzervativni. Beneventansko pismo traje kod nas i u vrijeme, kad je u Italiji već izvan mode.

Naše listine padaju u vrijeme, kad je dioba riječi tek započela, ali još nije dovedena do kraja. U Krešimirovim listinama nije uvijek lako dijeliti jednu riječ od druge. Još kod Zvonimirovih listina su potpis i pisarev dodatak odvojeni od teksta i čine posebnu stavku. U Stjepanovoj originalnoj listini već se opaža neki napredak: oznaka mjesta i imena svjedoka čine posebni dio.

U listinama je transkripcija hrvatskih imena posebno poglavlje, ali se može reći, da su se pisari i tu znali snaći. Slova c, ç, z, k i s, sama ili u vezi sa »h« (ch, ech, ke, gn, li, sc) izražavaju č, ć, š, ž, k, će, nj, lj, šć. U imenima mjesta se je kancelarija načelno držala narodnog govora (sermo rusticus). Mjesto nastavka »ski« pisalo se u latinskoj transkripciji »cus« (bribirski, brebescicus).

P e č a t i se spominju kod Mutimira (Rački Doc. 15), Krešimira (Rački Doc. 88), Zvonimira (Rački Doc. 106, 114, 139). Mutimirov pečat je »annulus«. Pečat Petra Krešimira, Zvonimira i Stjepana II. zove se »sigillum«. Annulus signatorius je prsten za pečaćenje pisama. Rimljani su taj prsten utiskivali u voštane daščice (diptícha). U pečatu je bila često urezana slika, a prsten bi se utisnuo u vosak (annulo impressione signare). Tako je Mutimirov pečat utisnut »in calce«, t. j. na vosak, a taj je prilijepljen na koži, na kojoj je napisana listina.

Kraljevi nijesu znali za annulus, nego za sigillum (signum signaculum). Potpisati znači: ex proprio sigillo signare. Carta sigillo signata znači zapečaćenu ispravu. Pečat je visio, a voštana smjesa je zatvorena u kutiji. Dugo se mislilo, da je do nas došao Krešimirov ovješen pečat od voska tamne boje, zgnječen prostom rukom, privezan vrpcom o kožu. Ljudi su ganuto gledali na veličinu pečata, koji je mjerio u krugu 10,5 cm, dok je vosak bio debljine od preko jednog cm.: usred polja je kralj sjedeći na prijestolju sa žezlom u desnoj ruci. Crte lica su bile oštećene, tako da se nijesu mogle razabrati, ali je na kraljevoj glavi bila

niska kruna, kruna hrvatskih kraljeva. Natpis je bio pokvaren, ali se ipak mislilo, da je glasio: »sigillum Cresimiri dalm. ac. chro«. Danas je to mišljenje konačno odbačeno.

Napisati listinu nije bila laka stvar već zato, što se nijesu smjeli praviti ispravci u tekstu, što je pisar morao imati neku vještinu u poslu materijalom, i što se od njega tražila pravilnost u pisanju (sine omni vicio rasure, a primo usque ad ultimum equali formata ductu scribatur). Ali, da se zna, tko je pogriješio, napisano je uvijek pisarevo ime. No kad je dovršio i napisao riječ »complevi«, tražio je od kancelara, da u listinu utisne pečat. S time je prestala pisareva odgovornost i prešla na osobu čuvara kraljeva pečata.

DRUGO RAZDOBLJE (1180.—1526.)

§ 26. Opći pregled.

Drugo razdoblje ove povijesti obuhvaća vremenski razmak od 346 godina. To je vrijeme prevlasti donatarnog sustava, koji je u suprotnosti prema životnim težnjama hrvatskih plemena išao za tim, da staro plemstvo zamijeni novim, vezanim uz kraljevu ličnost. Kralj je sada pokušavao, da s pomoću ovoga novog plemstva slomi vlast staroga. Ali se je brzo pokazalo, da je baš ovo skorašnje, donatarno plemstvo mnogo opasnije za kraljevsku vlast od predašnjega. Ubrzo su i vladaoci uvidjeli opasnost kršenja povlastica hrvatskih praplemena, koja su se sada iz položaja progonjenih povratili u položaj čuvara državnog poretka. Taj je preokret u položaju hrv. praplemena bio međutim moguć samo pod uvjetom, da je kraljevska vlast bila dovoljno jaka za suzbijanje prohtjeva velikih donatara. No dinastične promjene i ustanova inauguralne diplome su oslabili kraljevsku vlast. Hrvatskim praplemenima nije u tim prilikama preostalo drugo, nego da se brzom odlukom oslobode od neprestanog ugrožavanja donatarnih velikaša. Kad je kapitulacija Vladislava II. Jagelovića pred donatarima jasno pokazala, da nosiocima hrvatskih povlastica prijeti sistematsko mimoilaženje njihovih prava, odlučili su se ovi na odvažan i očajan korak: razbili su naprosto svoju vezu s ugarskom krunom. U modificiranoj krunidbenoj diplomi Vladislava II. Jagelovića priznato je pravo nasljedstva Habsburgovaca na hrvatske zemlje, kakvogod stajalište zauzeli u tom pitanju madžarski staleži. S time, što su Hrvati postigli izmjenu Vladislavove diplome i što je u toj diplomi priznato pravo Habsburgovaca na Hrvatsku, započeta je pravna veza između Hrvatske i Habsburgovaca, koja će nakon mohačke katastrofe dovesti do posljedicama sudbonosne odluke, prihvaćene 1. siječnja 1527. na Cetinskom saboru.

Borba hrvatskog plemstva protiv donatara vodila se pod različitim dinastijama. Od god. 1180. do god. 1301., u svemu 121 godinu, vladala je dinastija Arpadovića, koja je poslije 1180. god. dala Hrvatskoj šest vladara. Između njih zauzimaju jači položaj Bela III. i Bela IV., izraziti pobornici kraljevskog centralizma baš prema Hrvatima. Iduća, Anžuvinska dinastija, dala je dva jaka kralja, Karla Roberta i Ljudevita I., i zatim borbu oko nasljedstva u Ugarskoj i Hrvatskoj između Ljudevitove kćeri Marije, odnosno njezina muža Sigismunda, i napuljskih Anžuvinaca Karla Dračkoga i Ladislava Napuljskog. Pedesetgodišnja vladavina Sigismunda i zeta mu Albrechta znači jednu cjelinu, kao što drugu cjelinu znači prevlast Hunjadijeve kuće u vrijeme Ladislava Posmrčeta i Matijaša Korvina (1444.—1490.). S dolaskom Vladislava II. Jagelovića priprema se novo razdoblje: veza Hrvata s Habsburgovcima.

Drugi period pravne povijesti se dijeli tako u: 1) doba posljednjih Arpadovaca (1180.—1301.), 2) anžuvinsko doba (1301.—1387.), 3) vladavine Sigismunda i Albrechta (1387.—1439.), nakon epizode Vladislava I. Varnenčika (1440.—1444.), 4) doba Janka i Matijaša Hunjadija (1444.—1490.) i 5) doba Jagelovića (1490.—1526.).

Ovdje se ne mogu dulje izvoditi modifikacije u odnosu između nosilaca hrvatskog imena i nosilaca ugarske kraljevske vlasti. Ne će biti međutim bez interesa, da je značaj hrvatskog imena na svršetku ovog razdoblja posve drugačiji, nego što je bio u njegovu početku. Hrvatskim praplemenima je naime pošlo za rukom, da uz svoju sudbinu vežu sudbinu cijele jedne društvene grupe, kojoj su životni interesi posve istovjetni s interesima hrvatske plemenske grupe. Ta koalicija sličnih stajališta dat će borbi za hrvatsku slobodu onaj širi značaj, koji se još ne će posve osloboditi staleške povezanosti, ali će već u sebi nositi klicu za okupljanje pretežne društvene kaste, najprije plemstva, zatim građanstva i seljaštva pod hrvatskim imenom. Ovaj prijelaz glavne uloge nosilaca vlasti iz ruku članova hrvatskih praplemena ili plemića u ruke predstavnika novog donatarnog plemstva ili velikaša ide uporedo s radikalnom ekonomskom promjenom, skoro bismo rekli revolucijom, koja je nastala u našim krajevima svršetkom XII., odnosno prvih decenija XIII. stoljeća. Tu sad iščezava vrijeme izmjene dobara i nastaje doba novčanog gospodarstva. Negdašnje prilagođivanje gradskog života potrebama vlastite prehrane, negdašnje ljubomorno zatvaranje gospodarskih područja, negdašnje prevladavanje nepreglednog broja ekonomskih autarhija sada potpuno prestaje. Između grada i sela nastaje oštra podjela rada. Seosko gospodarstvo se u sve većoj mjeri udešava za izvoz u gradske sredine. Gradsko se gospodarstvo opet udešava za izvoz ili u seosku pozadinu, koja je njegov prirodni kupac, ili u dalje krajeve. Sela prelaze radi potrebe izvoza iz ekstenzivnog u intenzivno gospodarstvo, pri čemu ne smijemo zaboraviti na utjecaj bizantskih gospodarskih metoda. Gradovi organiziraju

svoj obrt, daju mu nova pravila, pri čemu dolazi do izražaja novi društveni red: grupa trgovaca-putnika. Taj veliki ekonomski procvat, prouzročen u glavnom križarskim poduzećima, nije prošao međutim bez kriza ni bez teških staleških trvenja. I kao što su u borbi između starog urođenog plemstva i novoga, pridošlog, koji se oslanjao na kraljeve darovnice, nastale različite faze, tako su slične faze nastajale i u borbi između gradskih starosjedilaca, gospodara gradskog područja, vlastele, koja je još uvijek crpila svoje bogatstvo od povećanog prihoda zemalja u gradskoj okolini i od dizanja vrijednosti zemlje, i puka, okupljenog oko obrtničkih organizacija, koje su odbacile pobožno i prihvatile staleško obilježje i za koje će se s vremenom, prema primjeru organizacije saskih rudara, upotrijebiti naziv rudarskih cehova.

Kao glavni događaj, koji je, ako ne sam, a ono bar dobrim dijelom doveo do te zamašne ekonomske i socijalne promjene, ima se smatrati slom Bizantskog carstva u četvrtom križarskom ratu (1204.), koji se u svojim posljedicama može uporediti sa slomom austro-ugarske monarhije god. 1918. — Sama se vladavina Bele III. ne može razumjeti, a da se ne utvrdi, što je sve bizantska koncepcija države i društva pridonijela stvaranju novih društvenih organizacija u Madžarskoj i kod nas.

§ 27. Posljednji Arpadovići (1180.—1301.).

Dok je živio Manojlo I. Komnen (1143.—1180.), priznavala je Madžarska bizantsku vrhovnu vlast, ali je protiv bizantskog utjecaja postojala na samom madžarskom dvoru jaka struja, u kojoj se među istaknutim pristalicama isticao ostrogonski nadbiskup Luka Bánffy.

Ta je stranka krivo gledala na Belu III., koji je pod imenom Aleksija proveo bio 11 godina na bizantskom dvoru. Bela nije međutim bio začetnik, nego nasljednik jedne duge političke tradicije. S Bizantom su Madžari stajali u kulturnim i crkvenim vezama još u vrijeme Konstantina Porfirogeneta. Da je njihov kralj Stjepan I. dobio točno god. 1000. od pape Silvestra II. zlatni vijenac sa zlatnom kapom, a to je bila osnova kasnije krune, moglo se je u vrijeme, kad su Mlečani napustili Bizant, smatrati kao prolazna epizoda. Ta već je u vrijeme Gejze I. (1074.—1077.) došao iz Bizanta dopunak ugarskoj kruni, dijelovi dijadema, na kojima se još danas vide grčki natpisi. Prije svog odlaska iz Carigrada, gdje je bio stekao naslov cesara, od najviših časti u državi po redu treća, morao je Bela priseći Manojlu I., da će za čitava života raditi samo ono, što bude od koristi caru i carstvu. Madžarske su pomoćne čete sudjelovale u bitci kod Miriokefalona na bizantskoj strani (1176.).

A je li doista, kako se tvrdi, jedanaestgodišnji boravak na carigradskom dvoru bio za Belu III. od većeg značaja? Je li se taj ljubimac cara Manojla I. najednom, čim je došao na prijestolje, doista otresao svih istočnih utjecaja, da se onda odlučno i svijesno podredi u najpotpunijoj mjeri zapadnima?

Gledajući samo na vanjštinu stvari, dali bismo nesumnjiv odgovor, i takvo stajalište zauzima današnja ugarska historiografija. Ali, kada dublje zagledamo u jezgru stvari, postaje nam sve jasnije, da nije samo Bela prihvatio za svoju državnopravnu koncepciju u potpunosti bizantska načela, nego da su ta načela od tog vremena do danas u neprekinutoj svježini tvorila, kao što je to i danas, bit madžarske političke doktrine.

Za Bizant je u svoje vrijeme rekao Rambaud (L' Empire Grec au X-ème siècle, Pariz 1870., str. 191.-2.), da u historiji znači sasvim nešto obratno od Rima. Dok je naime Rim ostavljao jezik i običaje podređenih mu naroda netaknute, zadovoljavajući se time, da ih iskoristi u gospodarskom pogledu, bila je bizantska politika baš obratna. U nemoći, da radi oskudice vojničkih sredstava silom drži u strahu pojedine narodne skupine podređene svojoj vlasti, pokušao je Carigrad, da ih moralno podredi svojoj sili ostavljajući im potpunu slobodu, da urede po volji svoje unutrašnje stanje. To moralno pokorenje vršilo se je u dvostrukom pravcu: crkveno i nacionalno. U crkvenom pogledu je car sebi uvijek pridržavao posljednju odluku. Carevi su naime, od Augusta do Dioklecijana, nosili naslov »pontifex maximus«. U tom svojstvu su carevi, kao i negdašnji rimski pontifeksi, ne samo raspolagali državnim spisima, koji su se čuvali u hramu na Palatinu, nego su vršili suverenu vlast u svima vjerskim pitanjima. Ako su se carevi isticali svojim progonstvima protiv kršćana, bilo je to ponajviše u vršenju pontifikalne vlasti. I Konstantin Veliki je prilikom objelodanjenja milanskog edikta (314.) vršio svoju pontifikalnu vlast. Njegova uloga na prvom nicejskom saboru odgovara u punoj mjeri shvaćanju, da je pravi poglavica bogoslužja sam car. Isto se shvaćanje može opažati i kod kasnijih careva. Carska pisma, upravljena crkvenim saborima, zovu se »litterae divales«. A riječ »divus« znači zapravo čovjeka, koji je takozvanom apoteozom podignut u red bogova.

Tu beskompromisnu koncepciju nadljudske veličine svete, u Božjoj zaštiti napredne bizantske države, prenio je sada Bela III. na Ugarsku. Kao nosilac svete krune (ne zaboravimo, da je svetost krune već bila poznata u bizantskoj ceremonijalnoj dikciji) bio je Bela III. od Boga postavljeni čuvar vjerskog jedinstva svih njemu podređenih naroda. Već je sama krunidba, točno po bizantskoj koncepciji, sakramentalni čin. Već je time, što je sveta kruna kralju stavljena na glavu, njemu povjerena vlast nad svim krajevima, kraljevinama i zemljama, koje su podređene Ugarskoj. U državi kralja Bele, stoji naime

u jednom tadašnjem spisu, nalaze se ove zemlje: Ugarska, koja je na čelu cijele države (Ungarija, caput regni), Hrvatska, Dalmacija i Bosna (Rama).

Toj čisto bizantskoj koncepciji potpune vjerske podređenosti svih dijelova države prema onom dijelu, koji stoji na čelu cjeline, odgovarao je i zahtjev potpunog nacionalnog izjednačenja ili prilagođivanja dijelova države prema madžarskoj sredini. Ali se to prilagođivanje nije vršilo u nacionalnom madžarskom smislu, nego u smislu međunarodno priznate zajednice latinske naobrazbe. Jedna je vjera donijela sa sobom jedan službeni jezik: time je omogućeno upravljanje svim krajevima, koji se nijesu mogli osjećati jedno s Madžarima. Uz te dvije pretpostavke je nadošla i treća, a i ova dosljedno prihvaćena prema bizantskom uzorku: pretpostavka potpune unutrašnje slobode. I kao što je Bizant bio u pravom smislu riječi demokratska zajednica svih pravovjernih podanika jedinoga pravovjernog cara, tako je imala biti i Ugarska slobodna zemlja, ali slobodna samo za one, koji bi se, jednako kao i Slaveni bizantskog cara, dobrovoljno podložili svetinji ugarske krune.

Ta politička koncepcija, koju je Bela III. donio ravno iz Bizanta, ostala je kroz stoljeća osnovnom koncepcijom ugarske državnosti. Već je time ugovor od 1102. god. bio na cijeloj liniji premašen. Zamisao jedne ugovorne veze, zasnovane na potpunoj ravnopravnosti jednog i drugog ugovornika, bila je time već potisnuta u pozadinu.

Da su stvari u Belinoj zamisli doista tako stajale, pokazalo se međutim tek po njegovu kasnijem držanju. Odmah iza smrti cara Manojla I. krenuo je Bela, da osvoji Hrvatsku i Dalmaciju. Otpora nije našao. I koliko god se bizantski namjesnik trudio, da susretljivošću zadobije za carstvo dalmatinske građane; koliko god bizantska uprava nastojala, baš kao i Napoleonova uprava u ilirskim provincijama, da djeluje u kulturnom smislu i da, štiteći slavensku službu Božju, zadobije za sebe pripadnike hrvatskih plemena, reklo bi se, da nije stekla prave ljubavi. Pa kao što Austrijanci god. 1813., primljeni su i Belini vojnici god. 1181. ne samo u krajevima podloženim Bizantu, nego i u mletačkom Zadru. I kao što je god. 1813. krivo bilo našem svijetu, da je državna granica dijelila zemlje sjeverno od Save od zemalja južno od nje, nije isključeno, da je i u vrijeme bizantske vlasti bilo krivo našem svijetu, da je između Hrvatske i Dalmacije s jedne i Slavonije s druge strane postojala državna granica.

Da je kralj obnovio dalmatinskim gradovima sve povlastice, koje im je prije priznao Koloman, vjerojatno je. Samo sa Splitom nije stvar išla posve glatko: Beli je bilo krivo, da su Splićani držali s Bizantom. Zato je tek intervenciji pape Aleksandra III. (pismo od 6. srpnja 1181.) pošlo za rukom postići, da su Splićani sami mogli izabrati nadbiskupa, što oni i učiniše, dakako pod pritiskom novih prilika, birajući za nadbiskupa Petra »Ugrina iz odlične porodice«. Da

li se je Bela dao okruniti za hrvatskog kralja, nije poznato, ali nije isključeno, da je to ipak učinio: u starim godinama je naime, pošto je dao okruniti sina Emerika za ugarskoga kralja, dao izvršiti drugu krunidbu, po svoj prilici nekoliko godina iza toga, kako se vidi iz povelje od 5. srpnja 1194. Emerik je zbilja izdao već 9. srpnja 1194. povelju, koja nosi intitulaciju: Za vladanja kralja Bele i Emerika, sina njegova, koji vlada Dalmacijom i Hrvatskom (Smičiklas II, 192, 267, 268).

Počeci Beline vladavine u Hrvatskoj stoje u znaku potpunog poštivanja starih pravica. Kad je njegov vojvoda Mavro došao u Primorje, utaborio se je najprije u gradu Belici, gdje je sazvao sastanak biskupa i župana. Tek iza toga je Mavro zajedno s hrvatskim županima i s vojskom došao pred Zadar, da po kraljevoj naredbi uredi neke poslove. Mavru bijaše naime kralj izdao zapovijed, da ništa ne uradi, a da se prije, kako su to prije činili hrvatski kraljevi, ne posavjetuje s hrvatskim županima. Isti postupak je, čini se, došao do primjene, kad je ugarski palatin Farkaš, okružen hrvatskim biskupima i županima, boravio u Zadru.

Sada, kad je zadobio cijelu Hrvatsku i Dalmaciju, ujedinio je krajeve južno s krajevima sjeverno od Gvozda i podredio ih zajedničkom banu Dioniziju, koji je već bio omiljen od vremena Stjepana IV. U Stolnom Biogradu se okupiše zatim, u kolovozu 1181., palatin Farkaš, ban Dionizije, zagrebački biskup Prodan i članovi hrvatskog plemstva. Tu je došlo po svoj prilici do obnove čitavog niza starih povlastica, osobito povlastice bana Aleksija u prilog zagrebačkog kaptola.

Rat, što ga je Bela III. zatim započeo protiv Bizanta u savezu s Normanima i sa Srbima (sa Stjepanom Nemanjom) prikazan je kao pomoćna ekspedicija protiv Andronika Komnena, koji je zbacio regentsku vladu udovice Manojla Komnena Marije od Antiohije u imenu maloljetnog Manojlova sina Aleksija II. S imenom Andronika Komnena skopčan je pokušaj demokratske stranke u Bizantu, da zbaci jaram donatarne gospode, a bila je došla do vlasti i do sredstava pod trojicom careva iz kuće Komnena. No taj je pokušaj brzo propao. Bela III. je dospio sa svojom vojskom do Trajanovih vrata i zaposjeo Sofiju, dok su Normani zauzeli Solun. Dolazak solunskih izbjeglica u Carigrad odlučio je o sudbini Andronika Komnena: donatari su se okupili oko Isaka iz porodice Anđela, koji su bili u srodstvu s Komnenima. U miru, što ga je Bela III. sklopio s Isakom Anđelom god. 1186., priznao je Bizant nezavisnost Ugarske, združene s Hrvatskom i Dalmacijom. Zajedno s Hrvatskom i Dalmacijom dobio je Bela III. i dalmatinske gradove. Dalmatinski temat je time povjeren Beli kao hrvatskom kralju. U Zadar, koji je bio stalno ugrožen od Mlečana, otpremljen je podban Makarij, ali ni njega ni hrvatske posade nije bilo, kad su Mlečani bez uspjeha u svibnju 1190. udarili na grad. Za-

darska pobjeda je dovela Rabljane do odluke, da se odmetnu od Mletaka i da priznaju Belinu vrhovnu vlast. Od 1190. do 1193. upravlja sada Hrvatskom i Dalmacijom, to jest svim krajevima od Drave do Neretve, pečuhski biskup Kalan. Ovaj zadobije za Belu III. krčkoga kneza Bartula, Dujmova sina, i time su otpali od mletačke vlasti kvarnerski otoci Rab, Osor, Pag i Krk.

Pod duždom Henrikom Dandolom (1192.—1205.) Mlečani opet poduzimlju navalu na Zadar, računajući na nekoliko svojih zadarskih pristalica, ali bez uspjeha. Pag je osvojen. S Rabom su se Mlečani morali nagoditi, priznavši mu stare slobode.

Međutim je Bela III. izašao kao pobjednik u ratu oko Galicije, koju je sada, poslije odlaska križarske vojske iz Ugarske, namijenio svome sinu Andriji. Dosljedno tome je starijemu sinu Emeriku namijenio Ugarsku i Hrvatsku s Dalmacijom. Emerikova krunidba za ugarskoga kralja bila je izvršena već prilikom splitskog sinoda 1185. god. Sada, god. 1194., Emerik je dvostruko okrunjeni kralj. Druga krunidba se je svakako morala ticati Hrvatske. Je li ta krunidba izvršena pod istim preduvjetima kao Kolomanova, je li s dolaskom Emerika u Hrvatsku bilo skopčano njegovo obećanje, da će poštivati stara prava hrvatskih plemena, za sve to nema nikakva podatka. Svakako je s dolaskom Emerikovim na upravu Hrvatske skopčana nova pojava: Emerik je poklonio krčkom knezu Bartulu, trećem sinu kneza Dujma, Modrušku župu. Župa je predana u nasljedno pravo uz uvjet, da pomenuti knez »u vojsci naše prejasnosti unutar granica države sa deset konjanika nas pomaže, *kao za odmjenu primljenoga lena;* izvan države pak služit će nama sa četiri oklopnika, a dolazit će na poziv u ono vrijeme, kad bude hrvatska vojska po kraljevskoj zapovijesti općenito pozvana na vojsku« (Smičiklas II, 262.; Šišić Priručnik 509.).

Knez Bartul je imao u svojoj nasljednoj župi vršiti sudstvo za sva buduća vremena. On nije imao biti župan, izabran iz redova hrvatskih praplemena, nego kraljev prisežnik. Njegova je vlast ostala po svoj prilici ista, ali je ovaj put vlast dolazila od kralja, a ne od plemenske organizacije.

U isto vrijeme se isto dogodilo s Grgurom, sinom bribirskog župana Miroslava Šubića. Dok mu je otac bio župski glavar, Grgur je dobio kneževski naslov i postao time kraljevim vazalom. Klaić primjećuje stoga zgodno: »Prije je župan grad Bribir čuvao za pleme, sada za kralja, koji mu je župu dao za leno, te je tako župni grad postao kraljevskim gradom. Nekad je župan štitio pleme makar i proti sili kraljevoj, sad je bilo knezu braniti kraljevu vlast i ugled protiv drevnih sloboda plemenskih. Nekad je korijen županove vlasti bio u ljubavi plemenskoj, sad je kneza obasjavala milost kraljevska«.

Time dakle, što je Emerik raspolagao pojedinim župama, dakako u prilog pripadnika starih rodova, nije, gledajući samo površno, učinio ništa novo. Još prije njega je Petar Krešimir IV. i valjda čak Drži-

slavov drugi sin, Krešimir III. raspolagao neretljanskim krajevima u korist plemena Kačića. Promjena je nastala u tome, što se te povlastice nijesu tumačile kao odredbe hrvatskog kralja, nego kao odredbe nosioca krune sv. Stjepana. Pripadnici hrvatskih plemena su time podređeni načelima, koja su prije vrijedila za Hrvatsku, ali su prikazana kao svojstvena podložnicima ugarske krune. Kada i kako je došlo do promjene u tumačenju stvarnog stanja, nije pobliže poznato, ali nema sumnje, da je ugarski kralj bez daljeg pitanja raspolagao hrvatskim županama i njihovu pripadnost učinio zavisnom od svoje slobodne odluke.

Koliko je u gospodarskom pogledu Hrvatska napredovala u vrijeme bizantske uprave, što ne mora biti samo zasluga te uprave, nego i proizvod tadašnje vanredne konjunkture, vidi se iz jednog spisa, što ga je kralj dao sastaviti, kad je od francuskog kralja tražio ruku njegove sestre Margarete, god. 1185. Hrvatskom je upravljao, stoji u tom spisu, herceg (dux), koji je od prihoda svoje hercegovine davao kralju svake godine 10.000 srebrnih maraka. Biskup zagrebački, stoji dalje u tom spisu, potpada nadbiskupiji u Kaloči i dobiva od svojih zemalja 1.500 maraka srebra. Zagrebačka biskupija i kaptol su bili naime baš u ono vrijeme povećali svoje posjede. Kaptol je već god. 1175. dobio potvrdu za zemlje Zelinu i Novi, a herceg Kalan je podijelio biskupu Dominiku desetinu od živeža u Krapini, Okiću i Podgorju i, osim toga, Kamenik ili Kalnik. Prema ovolikim prihodima zagrebačke biskupije su prihodi dalmatinskih nadbiskupija Zadra i Splita mnogo manji: zajedno dosižu tek do 900 maraka, od kojih 500 idu Zadru. Nadošlo je vrijeme, da gospodarsko bogatstvo Posavine vrši svoj utjecaj na politički položaj Hrvatske.

Kad je Bela III. umro (23. travnja 1196.), ostavio je starijem sinu Emeriku Ugarsku i Hrvatsku. Galicija je već prije bila izgubljena, ali je zato Bela tražio od Andrije, dajući mu novce, sakupljene za križarski rat, da u njegovo ime krene u svetu zemlju.

Andrija je sada zbilja skupio vojsku, ali protiv brata. Da zadobije za sebe plemiće, pristupio je sada donacijama u mnogo većoj mjeri, nego njegov otac. Rat između braće je trajao punu godinu dana. Usprkos brojnih intervencija pape Celestina II. i njegova velikog nasljednika Inocentija III. (1198.—1216.) Andrija je ustrajao u svom pothvatu, dok mu nije pošlo za rukom, da može stolovati u Zadru i da se ponosno prozove »Božjom milošću herceg Zadra, čitave Dalmacije i Hrvatske, kao i humske zemlje«. Pa kao nekada hrvatski narodni kraljevi imao je i Andrija svoj dvor, svoju dvorsku kancelariju, svoje dvorsko vijeće, bana Andriju, zadarskog nadbiskupa Nikolu kao primasa i nekoliko hrvatskih župana oko sebe. Hrvatski je sabor održan, u travnju 1198., pred samim Splitom. Mir, koji je očito s papinim posredovanjem sklopljen između braće, nije bio dugog vijeka, jer je već u prosincu 1198. došlo do pooštrenja

međusobnih odnosa i u proljeću 1199. do otvorena sukoba. Andrija je pobijeđen, ali je opet pokušao sreću iduće godine. No pred Varaždinom ga napusti vojska, i sve do Emerikove smrti je Andrija čamio u tvrdom Knegincu.

Andrija i Emerik vode kroz to vrijeme ekspanzivnu politiku prema jugu: bosanski ban Kulin priznaje svakako, kao i u vrijeme Petra Krešimira njegov prethodnik, vrhovnu vlast onoga vladaoca, koji je upravljao u isto vrijeme i Hrvatskom. Isto tako se je Andrija umiješao u borbe, koje su baš onda nastale između dukljanskog velikog kneza Vukana i njegova mlađeg brata Stjepana, koji je kao veliki župan upravljao Srbijom.

Poslije Andrijina poraza nastupa Emerik kao pobornik katoličke vjere protiv bosanskih Patarena ili Bogumila. Da je njegov križarski rat bio zapravo politički rat, posve je jasno. Isto je tako Emerik iz političkih razloga krenuo u pomoć Vukanu protiv Stjepana Nemanjića i postigao, da je Vukan priznao njegovu vrhovnu vlast. Svakako se je Emerik od 1202. god. nazivao i kraljem Srbije (rex Servie).

U isto vrijeme, kad je Emerik intervenirao u srpskim poslovima, krenuli su iz Mletaka križari s namjerom, da oslobode Jeruzalem od Saracena. Ali je mletački dužd Henrik Dandolo uspio zadobiti križare za svoje političke namjere. Najprije obeća sinu zbačenog cara Isaka Anđela, Aleksiju, oružanu pomoć protiv strica Aleksija, koji se bijaše dočepao bizantskog prijestolja. Kao nagradu za tu pomoć je postigao od Aleksija potvrdu onog mletačkog mandata za upravu dalmatinskih gradova, što ga je u svoje vrijeme dužd Vitale Faledro bio postigao od cara Aleksija Komnena (1085.). Križari su sada radi svojih novčanih teškoća prisiljeni, da krenu zajedno s Mlečanima protiv Zadra. I 10. studenoga 1202. uđe mletačko brodovlje silom u zadarsku luku, rastrgavši jake željezne lance, koji su zatvarali ulaz u pristanište, i 24. studenoga se Zadrani predadoše na milost i nemilost. Poslije odlaska križarske vojske ustadoše doduše opet na oružje, no već god. 1204. moradoše pristati na drugi ugovor o predaji. Zadrani su mogli izabrati za nadbiskupa samo Mlečanina, koji je imao biti podređen mletačkom patrijarhu sa sjedištem u Gradežu. U zadarskoj katedrali su se pohvale imale pjevati u počast dužda i mletačkog patrijarha. Birali su i dalje svoga gradskog kneza, ali je i taj morao biti Mlečanin i uživati duždevo povjerenje. Svome knezu su Zadrani imali obećati vjernost i svake desete godine obnoviti prisegu mletačkom gospodstvu, i to svi, koji su navršili 14. godinu. Ako bi dužd došao u grad, te ne bi odsjeo kod nadbiskupa, imali su Zadrani dati, njemu i pratnji, stan i hranu (descensus). Godišnji danak, što su ga Zadrani morali platiti Veneciji, iznosio je 150 dukata ili 3000 kuninih koža. U ratu su morali ići u pomoć Veneciji sa svima svojim kopnenim i pomorskim silama.

Emerik je svoga sina Ladislava dao dva put okruniti, ponajprije po splitskom nadbiskupu Bernardu za kralja Hrvatske i Dalmacije, a zatim po kaločkom nadbiskupu Ivanu za ugarskoga kralja. Kada je nakon Emerikove smrti došlo do nesuglasica između Andrije, koji se međutim oslobodio zatvora, i Emerikove udovice Konstancije, skloni se ova s krunom u Austriju vojvodi Leopoldu Babenbergu. Rana Ladislavova smrt odluči o sudbini Ugarske i Hrvatske u prilog Andrije II.

I što je učinio Dmitar Zvonimir prije nego što se uspeo na hrvatsko prijestolje, i što je učinio Koloman istom prilikom pristajući na »pacta conventa«, morao je učiniti i Andrija, prije nego što je okrunjen: dne 29. svibnja 1205. se prvi ugarski kralj pred sakupljenim staležima morao prisegom obvezati, da će štovati slobode pripadnika plemstva, i na osnovi te prisege je upravljen nazočnima upit, da li se ima pristupiti krunidbi, te je krunidba tek nakon toga zbilja izvršena. Nije isključeno, da je uz iste uvjete i prije njega Emerik okrunjen u Hrvatskoj za kralja, kao što je vjerojatno, da je sam Andrija, kad je tražio pristanak hrvatskih plemića, izvršio istu formalnost, prisegavši na njihove slobode. Sve se čini, da je krunidbena kapitulacija novog vladaoca u Ugarskoj uistinu oponašanje krunidbene kapitulacije novog vladaoca u Hrvatskoj. Ali ne smijemo zaboraviti, da je baš u ono vrijeme došlo do iste evolucije u Njemačkoj, gdje su se prije svake krunidbe vodili između budućega kralja i velikaša pregovori, i tek je onda postignut neki sporazum, koji je dopuštao najuglednijem prelatu, da najprije pozove budućeg kralja, da izrekne svoja obećanja i da na osnovi toga pristupi krunidbi, koja je imala vrijediti ujedno za Njemačku, Italiju i Burgundiju, kao što je i krunidba izvršena u Stolnom Biogradu po ostrogonskom nadbiskupu vrijedila kasnije za Hrvatsku i Dalmaciju. Za Andriju II. nije to međutim bio slučaj, jer se za njega zna, da se je u proljeću 1207. prilikom svog boravka u Primorju na hrvatskom tlu i nakon svih tu običajnih formalnosti dao okruniti za kralja Hrvatske i Dalmacije.

Borbe, koje su trajale kroz toliko godina između Emerika i Andrije, odnosno između Emerikove udovice i Andrije, urodile su posljedicom, da je kralj bio u više mahova upućen na požrtvovnost plemstva. Ta se je požrtvovnost mogla postići s tim teže, jer su se baš u ono vrijeme počele javljati prve posljedice obilja isplatnih sredstava. Iza otkrića velikih saskih rudnika, koji su omogućili njemačkim vladaocima, da vrše svoju imperijalističku politiku, uperenu prema Italiji, dolazio je red na češke i iza toga na erdeljske rudnike. Mnoštvo isplatnih sredstava je međutim urodilo posljedicom, da je ratovanje poskupilo. Za kralja Andriju je ta stvar bila s tim teža, jer se je bio obvezao, da će krenuti u križarski rat i da će time ispuniti obećanje svoga oca Bele III.

Nezadovoljstvo plemstva izbilo je protiv Andrije odmah, kad je Bertold, brat kraljice Gertrude od Meranije došao do položaja kaločkog nadbiskupa i hrvatskog bana (1209.). Pa kao što su Madžari bili ogorčeni zbog toga, što je Bertold zauzeo kaločku stolicu, bilo je i u Hrvatskoj protiv njega veliko ogorčenje, jer se je odmah pokazao potpunim nevaljalcem i rasipnikom, koji je s velikom bezobzirnošću poklanjao svojim miljenicima zemlje po Hrvatskoj. Sada se diže stranka, koja je htjela ponuditi krunu djeci mlađega Belinog brata Gejze, koji se bijaše god. 1190. povukao u Carigrad, i tu se oženio. Zavjera je otkrivena zaslugom kneza Domalda, kojega je kralj nagradio time, što mu je poklonio župe Cetinsku i Trilj, čime je Domald postao najmoćniji hrvatski velikaš.

Nezadovoljstvo s kraljicom i njezinim bratom izbilo je nakon nasilja, što ga je potonji izveo protiv žene palatina Banka. Bertold brzo pobjegne, ali se zato gnjev diže protiv kraljice, koja naskoro bude ubijena. Kad se Andrija vratio kući s bojišta u Galiciji, gdje je mlađem sinu Kolomanu htio osigurati krunu, bila je Ugarska tik pred bunom. Kralj je jedva izbjegao većim poteškoćama tako, što je gledao pridobiti sklonost javnosti pohodom na križarski rat. I s Venecijom je sada sklopio mir, u kojemu se je odrekao Zadra. Zato su se Mlečani obvezali, da će mu, dakako uz dobru naplatu, staviti na raspolaganje brodove za put u Svetu Zemlju. U Splitu je križarski kralj sa svojom pratnjom pogošćen. Dok je bio na putu prema Splitu, zamolio ga je zagrebački biskup s kaptolom, da potvrdi povlastice zagrebačke crkve. U Svetoj Zemlji je Andrija boravio svega tri mjeseca, od studenoga 1217. do siječnja 1218. Kad se povratio kući, našao je sve u najvećem neredu: među pojedinim velikašima došlo je do krvavog razračunavanja.

Kralj nije imao novaca, te se zbog križarskog rata mnogo zadužio. Da se nekako obrani od svojih vjerovnika, ustupi im ovlast, do utjeruju poreze i carine. I krunska imanja je založio. Vrijednost srebrnog novca je znatno smanjena. Uz to dođoše troškovi bezuspješnog rata u Galiciji, koji je svršio tako, da se Andrija morao odreći za sebe i svoga sina Kolomana svih krajeva sjeverno od Karpata.

Svoga najstarijeg sina Belu, dječaka od 13. godina, kojega je okrunio za »mlađega kralja« (rex iunior), oženi i povjeri mu upravu Hrvatske i Dalmacije. Bela je imao u Hrvatskoj svoj zasebni dvor i svoju upravu. Njegova je težnja, da kruni povrati sva ona dobra, koja su bila prijevarom izmamljena njegovu ocu. To uznemiri Andrijine doglavnike, te između njih i kraljevića dođe do otvorenog sukoba. Dvije stranke se sada digoše jedna protiv druge: jednu predvodi otac, drugu sin.

Stvari su se zaoštrile do skrajnosti, tako da je prijetio otvoreni građanski rat. Uzalud se i papa Honorij III. zagrozio crkvenim prokletstvom svima onima, koji bi pristali uz Belu protiv Andrije. Na-

pokon bi Andrija II. prisiljen, da sazove sabor, na kojemu je izdao u svibnju 1222. znamenitu zlatnu bulu: sastavljena je u sedam primjeraka, ali se nijedan od njih nije sačuvao. Do nas su došli dosta točni i pouzdani prijepisi. »U imenu svetog Trojstva, mi Andrija kralj, budući da je sloboda, zasnovana od kralja sv. Stjepana, nasiljem nekih kraljeva bila stegnuta i ukinuta i budući da su došle mnoge molbe na nas, da se učinjene nepravde uklone, odlučili smo, da povratimo predašnje stanje«. Kralj nije dakle, prema tim riječima uveo nikakve nove odredbe, nego je išao samo zatim, da uspostavi onaj pravni poredak, koji je bio bezakonjima poremećen.

Koje je to pravno stanje bilo, to su imale pokazati odredbe, raspoređene u 31 članku.

U prvom se kralj obavezuje, da će svake godine svetkovati dan sv. Stjepana (20. kolovoza) u Stolnom Biogradu i tu održati državni sabor, u kojemu će suditi u svima pravnim sporovima i saslušati molbe i žalbe plemića. Ako je kralj zapriječen, ima ga zamijeniti palatin. Nijedan plemić (čl. 2.) ne smije biti progonjen po želji jednog velikaša, ako mu se nije dala prilika, da se brani pred sudom. Od plemićkih imanja kralj obećaje (čl. 3.), da ne će tražiti ni poreza ni daće (denara slobodnjaka), kao što to ne će tražiti ni od crkvenih podanika. U plemićke se kuće i selišta ne će kralj svraćati, osim ako bude pozvan. Ako plemić umre, ne ostavivši sina, (čl. 4.), ima kći pravo na četvrtinu, a ostalo, ako nema oporuke, pripada bližoj svojti muškoga roda. Ako ni ovih nema, pripast će imanja kraljevskoj blagajni. Čl. 5. određuje, da župani nemaju suditi o plemićkom imanju, nego samo o novčanim potraživanjima i o desetini. Satnici imaju suditi samo u svom kotaru. O prestupcima i krivicama odlučuju u nazočnosti samoga župana kraljevski suci (bilochi regales). U slučaju krađe (čl. 6.) stanovnici toga kraja nemaju se prisiljavati, da pod prisegom prijave lupeža.

Kad kralj ratuje izvan državnih granica, moraju ići plemići u rat samo o njegovu trošku. Kad bi pak neprijatelj udario na zemlju, onda moraju svi plemići stajati na oružju uz kralja. Izvan državnih granica dužni su samo oni plemići ratovati, koji su u tu svrhu bili primili od kralja zemlje u leno (donatari: čl. 7.). Svima bez iznimke u kraljevini može suditi palatin, ali plemića može osuditi na smrt samo onda, ako sami plemići na to pristanu. Palatin (čl. 8.) smije imati na svom dvoru samo jednoga zamjenika. Taj dvorski sudac (iudex curiae) smije suditi svakom, dok boravi na samom dvoru, a započetu parnicu može dovršiti gdje mu drago. No čim ode na svoje imanje, ne smije više ni imenovati pristava ni pozivati stranke k sebi (čl. 9.). Imenovati pristava značilo je naime povjeriti pristavu izvršenje jedne odluke.

Ako kraljev službenik (iobbagio) pogine u ratu, ima se ista služba podijeliti njegovu sinu ili bratu; ako pogine obični dvorjanin (serviens),

ima kralj po volji nagraditi njegova sina (čl. 10.). Ako se doseljeni stranac nastani u kraljevini, može dobiti službu samo uz pristanak sabora (čl. 11.). Udovici osuđenoga na smrt ne smije se oduzeti miraz (čl. 12.). Kad plemići putuju po zemlji u kraljevoj pratnji, ne smije se dopustiti, da putem robe ili plijene sirotinju (čl. 13.). A župan, koji bi to u svojoj službi učinio, imao je biti lišen službe i nadoknaditi štetu (čl. 14.). Kraljevi konjanici (agazones), psari ili sokolari ne smiju zahtijevati, da im se daje stan i opskrba po plemićkim selištima (čl. 15.). Nikome se ne daju u nasljedno pravo ni župe ni druge časti. (Čl. 16.). Posjed, stečen poštenom i pravednom službom, ne smije se pojedincu oduzeti (čl. 17.). Ova je odredba očito bila uperena protiv nastojanja Bele, kraljeva sina, koji je htio znati, da li je netko došao na nepravedan način do kraljeve donacije. I čl. 18. ide za tim, da se uklone nesuglasice između oca i sina: plemići su se mogli bez štete od oca obraćati sinu kao od starijega mlađemu, ali se stariji kralj nije imao pačati u parnice, koje su došle pred sud njegova sina. Slobode, stečene od kralja Stjepana, imaju čuvati jobagioni (stražari županijskih gradova) i inozemni gosti (čl. 19.). Čl. 20. propisuje, da se desetina nema plaćati gotovinom, nego samo od prihoda zemlje (vino ili žito). No ako biskupi nisu imali tražiti desetinu u novcu, nijesu morali od plemićkih posjeda ni desetinu utjerivati za kraljeve konje. Isto tako nijesu biskupovi podanici bili dužni davati kraljevim imanjima desetinu, koju duguju biskupu (čl. 21.). Svinje, koje su pripadale kralju, nijesu smjele ići na pašu po šumama plemića bez njihova pristanka (čl. 22).

Kroz godinu dana (čl. 23.) se ne smije mijenjati novac, a svakako mora imati isti sadržaj srebra kao za Bele II. Predstojnici kovnice, prodavači kraljeve soli i porezni činovnici ne smiju biti ni Židovi ni Izraelićani, nego samo plemići iz same države. Sol (čl. 25.) se ima držati samo u Sobolcu, Segedinu i u pograničnim mjestima. Nipošto se nepokretnine nemaju prodavati strancima; tko to učini, ima dati naknadu samom narodu (čl. 26.). Kunovina, koju je kralj Koloman ustanovio, neka se pobire po njegovim odredbama (čl. 27). Velikaši ne smiju štititi onoga, koga redoviti sud osudi (čl. 28.). Čl. 29. određuje, da trećina od desetine županijskih zemalja pripada županima, a dvije trećine kralju. Nitko nema (čl. 30.) vršiti u isto vrijeme dvije službe. Od toga se izuzimlju palatin, hrvatski ban, kraljev i kraljičin dvorski župan.

U čl. 31. povjerava se palatinu, da pazi, da se zlatna bula nipošto ne krši. Plemići imaju uživati sve svoje slobode, ali imaju slušati kralja i njegove nasljednike, a kralj opet sa svoje strane obećaje, da će uvijek poštivati sva plemićima zajamčena prava. Ako bi pak — stoji u zaključnoj stavci — mi ili koji od naših nasljednika bilo šta preuzeo protiv ove povelje, mogu se i biskupi i drugi velikaši i plemići naše kraljevine bez ikakve povrede našega veličanstva ili

zajedno ili pojedinačno, sada i u buduće, oprijeti i protusloviti nama i našim nasljednicima.

Plemići i velikaši su dakle imali »ius resistendi«: pravo ustati oružanom silom protiv izvršenja kraljevih naredaba, ako bi njima bio prekršen koji članak Zlatne bule. U slučaju da bi ih kralj pritom svladao te iza toga zarobio, nije im imao pravo suditi zbog izdajstva.

Između Andrije, madžarskog kralja i Bele, »po Božjoj milosti kralja i hercega čitave slavonske zemlje« (dei gratia rex et dux totius Sclavonie) doveo je za neko vrijeme do izmirenja zagrebački biskup Stjepan, dobivši za nagradu zemlju Pser ili Psarjevo. Ali je god. 1223. došlo opet između njih do nesuglasica, a onda, iduće godine, opet do izmirenja. Bela je sada obratio svoju pažnju Hrvatskoj, koja je od tih ratovanja grdno stradala. Tih se godina počinje javljati ustanova slavonskog bana. Već se u spisima iz g. 1215. (Smičiklas III, 139.) spominje Ivan, ban Slavonije. No tek g. 1225. nalazimo dva bana: »Aladar, totius Sclavonie banus« i »Wonic de maritimis banus«. Između zemalja sjeverno i zemalja južno od Gvozda povučena je dakle administrativna granica. To odgovara i prostornoj važnosti Zlatne bule. Ona je naime bila zakon samo za Ugarsku i za Slavoniju do Gvozda. Za Hrvatsku i Dalmaciju nije nikada stupila u krepost.

Za Bele je došlo do reorganizacije zagrebačke biskupije, koja je od svoga negdašnjeg bogatstva spala sada na to, da ni sam kaptol nije imao sredstava, da plaća učitelja za duhovni podmladak. U tom pravcu je radio novi biskup Stjepan II. (1225.—1247.). Za njega piše zajedljivi Toma Arhiđakon, da je bio tašt i raskošan kraj sve svoje vanjske ljubeznosti i da je gramzio za zlatom. Ivan Arhiđakon Gorički je mnogo pohvalniji: on kaže za Stjepana, da je bio svečan čovjek (solemnis homo), da je materijalno podigao kaptol, da je imenovao za njegove članove samo domaće sinove, da je podizao mnoge župe i crkve, i dao sastaviti stručne knjige za poduku svećeničkog podmlatka, da je osnovao znameniti čazmanski kaptol i pozvao u zemlju Dominikance i Franjevce.

Bela je na čelu uprave veoma aktivan, osobito kao sudac, a težnja njegova ide međutim za tim, da stvori velik broj slobodnih općina, koje bi imale biti izuzete od županske vlasti. Isto je tako oslobađao od županske vlasti pojedina plemena, kojima je podjeljivao kraljevsku slobodu: tako su poveljom od 24. prosinca 1224. Raduša i sav rod njegov, a to je Klokočko pleme u Gorskoj župi, stekli kraljevsku slobodu uz uvjet, da naoružavaju o svom trošku za vojsku 15 oklopnika (konjanika) i 100 pješaka. Uz iste uvjete je podijeljena kraljevska sloboda Čakanu i braći njegovoj u križevačkoj okolini, Budunu i njegovoj braći u blizini Zagreba, a udaren je i temelj slobodnoj općini Turopolja.

Dok je tako u krajevima sjeverno od Gvozda vladala težnja, da se pojedinim jačim plemenskim zajednicama dade ista sloboda kao plemenitim Hrvatima, ide Belina politika u krajevima južno od Gvozda u savim drugom pravcu: tu se povećava broj kraljevskih donatara. Pored krčkih knezova, koji su već god. 1209. dobili Modrušku župu i god. 1225. Vinodol, ističu se Šubići, na čelu im knez Grgur, knez Domaldo Snačić ili Svačić i osobito Kačići, koji su vladali Omišem, Poljičkom župom i Krajinom. Borbe, koje su opet nastale između Andrije II. i sina mu Bele (1226.), bile su poticaj za teške unutrašnje borbe između ovih članova hrvatskih praplemena, koji su na osnovi kraljevskih darovnica bili došli do posebnog položaja, te su se sada isticali iznad svojih plemenskih drugova kao velikaši.

Od tih borba vrijedi spomenuti rat oko Splita. Grad nije više sam birao svoga priora, nego je položaj gradskog kneza, koji je skopčan radi veće važnosti grada s dosta znatnim prihodima, predmet teških borba između kneza Domalda i kneza Grgura Šubića. S druge se strane Domaldo zavadio s Maldučom Kačićem. Bez sumnje je Domaldo bio veoma jak radi opsega i bogatstva svojih posjeda, ali su njegovi protivnici krenuli složno protiv njega, te je Domaldo na svršetku podlegao. Split je tako dobivao za svoje knezove redom hrvatske velikaše: do god. 1221. Domalda, god. 1221.—1222. kneza Višana iz Zvonigrada, god. 1222.—1226. humskog kneza Petra, ali je uza sve to bio izložen protivnicima svojih gospodara, koji su otimali gradske zemlje i gradska stada.

Splitskim je nadbiskupom bio Guncel, muž odlična roda iz Ugarske, inače tašt i nevrijedan, tako da ga je papin legat Akoncij privremeno skinuo s časti. U neretljanskim krajevima, pa i u samoj bribirskoj župi javljaju se sada sve jače Bogumili.

God. 1226. prepusti Bela vlast nad Hrvatskom svome mlađem bratu Kolomanu, koji je sada vladao kao hrvatski herceg sve do tatarske provale. Odrješiti Belin postupak prema svima onim velikašima, kojima je njegov otac bio poklonio velike posjede, njegovo nastojanje, da svakoj darovnici istraži razloge i iznađe dokaze, i oduzimanje zemalja onima, koji nijesu mogli dokazati, da su ih stekli ili kupnjom ili zaslugama, sve je to prouzročilo novo trvenje. K tome se pridružila trajna oskudica kraljevskih financija. Andrija se je sada opet našao u neprilici i počeo nanovo posuđivati novce desno i lijevo, kovati slabiji novac, davati u zakup poreze i carine.

Stvari su krenule tako daleko, da je god. 1231. kralj morao pristati na novo popuštanje, koje se ponešto razlikuje od Zlatne bule. Ima 35 članaka, od kojih je vrijedno spomenuti čl. 2. (crkveni prelati, nadbiskupi i biskupi su dužni doći na sabor i tu braniti siromahe i progonjene), 3. (kralj obećaje, da će skinuti palatina, ako bi se utvrdilo, da je zanemario svoju dužnost), 5. (kralj obećaje, da će povratiti imanje svima onima, kojima je bilo bez suda oduzeto poslije god. 1222.) i 35.

(zemlje se mogu oduzeti velikašima na osnovi sudske odluke, ali se zato ne smiju paliti sela ili vršiti druga nasilja). Čl. 31. Zlatne bule je k tome izmijenjen: samo je ostrogonski nadbiskup imao pravo opomenuti kralja i izopćiti ga iz crkve, ako se ne bi držao zakona.

Do toga je zbilja došlo već u prosincu 1232. god. Optužba podignuta protiv kralja glasi, da progoni i zatire uboge, da vrijeđa vjeru, da globi i plijeni crkve i da od svećenstva ubire porez. Uz papino posredovanje održan je u šumi Berega sabor na Stjepan-dan 1233. god. i izdana povelja, po kojoj je kralj obećao, da ne će više dati u zakup ni poreza ni daća Saracenima ni Židovima, da će se Saraceni i Židovi morati nošnjom razlikovati od ostalog naroda i da se ne smiju baviti trgovinom robova, da će na Saracene i Židove paziti palatin, državni činovnici i sami biskupi, da su zabranjene vjenčane veze između kršćana s jedne, Saracena i Židova s druge strane, da se crkvama nema kratiti državni doprinos soli, da parnice o mirazu spadaju pod vlast duhovnog suda i napokon, da su svećenici oslobođeni od dužnosti poreza.

Andrija II. se je triput ženio. Od prve žene Gertrude od Meranije imao je sinove Belu, Kolomana i Andriju, od druge, Jolante od Courtenay, kćer Jolantu. U starim se godinama vjenčao s Beatricom od Este, kćerju markgrofa Aldobrandinija. I kad je Andrija umro, izjavi ova, da se osjeća majkom. Bela nju stavi pod stražu, ali ona pobjegne, presvučena u muške haljine, a uto se na dvoru pojavi izaslanstvo cara Fridrika II. Beatrica rodi u progonstvu sina, kojemu je dala ime Stjepan. Od Stjepana Posmrčeta i Albertine Morosini rodi se opet sin Andrija Mlečanin, koji je kao posljednji Arpadovac imao vladati Ugarskom i Hrvatskom poslije smrti Ladislava IV. Kumanca.

Bela IV. pokuša sada ispraviti ono, što je njegov otac bio pokvario, i smanjiti vlast donatarnih velikaša. Krunidba, izvršena 14. listopada 1235. u Stolnom Biogradu, obuhvatila je međutim u isti čin Ugarsku i Hrvatsku s Dalmacijom. Dapače je Bela IV. u svojoj obnovi dalmatinskih gradskih povlastica izrično ukinuo formulu: »kad bih došao k Vama da se dam okruniti«, nego je naprosto uveo formulu: »kad bih došao k Vama za raspravljanje državnih poslova ili za koju mu drago stvar, ne ću tražiti ni za sebe ni za svoje ljude stana ni opskrbe« (cum in civitatem pro negotiis regni tractandis vel casu quolibet accesserimus, nemini civium vis domorum suarum... inferatur).

U težnji da ukine očeve darovnice, koje su mu se činile, da su postignute neopravdanim sredstvima, dođe Bela u konflikt s crkvom. Donatari su naime bili skloni pokloniti crkvi one zemlje, za koje su se bojali, da će ih morati povratiti kralju.

Međutim je borba između hrvatskih velikaša trajala i dalje. U nju su se umiješali Bosanci, na čelu im ban Matej Ninoslav, privrženik patarenske vjere. Protiv njega pokrenu sada Koloman križarski rat. God. 1238. imenovan je katoličkim biskupom za Bosnu i Zahumlje do-

minikanac Pons, te je u Vrhbosni, blizu današnjeg Sarajeva, podignuta stolna crkva sv. Petra s kaptolom. U isto je vrijeme odredio, da novoj biskupiji imaju davati desetinu krajevi u Usori, Solima i u donjim krajevima. Kao pribježište za bosanske biskupe služilo je Đakovo u Srijemu. Već se god. 1252. kaže u jednoj ispravi, da je izdana u Đakovu pred kućom, u kojoj stanuje bosanski biskup (Šišić).

U Splitu se je međutim pojavila jaka autonomistička struja, kojoj je bio na čelu Toma Arhiđakon. Ova je tražila, da se poštuju gradske povlastice u pitanju izbora priora i nadbiskupa. U pitanju priora izbora je Toma imao uspjeha, jer je zbilja izabran za taj položaj Gargano de Arsignis iz Ankone, koji je svojom mudrom politikom izmirio Splićane s Trogiranima, dao sakupiti zbirku gradskih običaja, koja nam nažalost nije sačuvana, i preuredio gradske financije. Ali se kler i građanstvo jedva složiše oko toga, da nadbiskupom postane sam Toma Arhiđakon, čiji je izbor dugo čekao na potvrdu radi toga, što je papa Grgur IX. umro, dok je njegov nasljednik papa Inocentij IV. izabran nakon duge sedisvakancije i svojom borbom s Fridrikom II. bio prisiljen skloniti se u južnu Francusku, gdje je, god. 1245., zakazan znameniti sabor u Lyonu.

Uto se pojaviše Tatari, koji su poremetili politiku Bele IV. Kralj bude poražen na rijeci Šaju. Tom porazu je svakako kriva kraljeva nevještina u ratovanju, ali u većoj mjeri slabo raspoloženje plemstva i osobito velikaša prema kralju, kojemu nisu mogli oprostiti njegovih oštrih mjera protiv onih, koje je Andrija II. obdario zemljama.

Hrvatski herceg Koloman podlegne malo iza toga ranama, zadobivenim u toj bitci. Belinu nezgodu iskoristi austrijski vojvoda Fridrik II., koji oduzme Madžarskoj tri zapadne županije. U pismu, što ga je Bela upravio caru Fridriku II., izjavljuje, da je spreman priznati se njegovim vazalom, samo da mu ovaj priskoči u pomoć protiv Tatara. Ovo pismo će kasnije iskoristiti Rudolf Habsburški za svoju porodicu.

Tatari provališe kroz Hrvatsku pod Kadanom prema jugu, dok je druga vojska pod Batu-kanom udarila na Ostrogon, Stolni Biograd, Vesprim, Đur i druga ugarska mjesta. Trogir je branio bribirski knez Stjepan Šubić, Grgurov sin, ali su kralja u nevolji pomogli i krčki knezovi. Jedna je tatarska vojska išla kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Kumaniju, dok je druga pod samim Kadanom opustošila dubrovačku okolinu, zapalila Kotor, Svač i Drivost, te je, probivši se do Bugarske, opet krenula prema Dunavu i sjedinila se s Batu-kanom.

Tatari bijahu užasno opustošili nedavno bogatu zemlju, zaprijećivši i sve poljske radove, tako da je nastala glad. Tako uz neprijateljsku okrutnost dođe i pomor. Nepokopana tjelesa su redom okuživala zrak.

Iskustvo je pokazalo kralju, da mu nema pouzdanja u domaće donatare, koji su bili potpuno zatajili. S druge strane se je poka-

zalo, da gradovi, ako su dobro utvrđeni, mogu pružiti velik otpor. A onda se vidjelo i to, da su hrvatski donatari svojski branili kralja od neprijatelja, dok su ugarski bili dosta nepouzdani. To potaknu kralja, da osnuje u unutrašnjosti gradove po dalmatinskom tipu i da nagradi hrvatske velikaše.

Da se osigura od tatarskih provala, odluči Bela da naseobinu Gradec na brijegu istoga imena proglasi slobodnim gradom, koji je imao biti opasan tvrdim zidinama i naseljen došljacima (hospites, gosti), to su bili Hrvati, Nijemci, Madžari i Italijani. U povelji izdanoj 16. studenoga 1242. god. u Virovitici u dogovoru s novim hrvatskim hercegom, sa zagrebačkim biskupom Stjepanom, s bačkim županom i gospodarom Srijema Ivanom Anđelom i drugim velikašima su zabilježena prava ove nove gradske naseobine. Građani i njihovi podanici iz okolnih sela dobivaju pravo, da sebi izaberu gradskog suca, nezavisnog od župana zagrebačke županije. Protiv odluke gradskog suda dopušten je priziv samo na kralja, a u tom slučaju je sam sudac imao poći pred kralja i opravdati svoj postupak. Suca, kojega građani izaberu, kralj je voljan, čim mu bude predstavljen, potvrditi. Svojim stvarima može raspolagati prije svoje smrti svatko po volji, ako i nema potomaka. Ako pak pojedinac umre bez potomstva i bez oporuke, onda dvije trećine njegove imovine idu sirotinji i crkvi, dok će jedna trećina pripasti gradskoj općini. Dva put u nedjelji: u ponedjeljak i petak se je imao održati sajam. Grad je morao dati kralju za ratovanje u Primorju, u Koruškoj i Austriji deset oboružanih vojnika, i dati mu zalazninu (descensus), koja je iznosila 12 volova, 1000 hljebova, 4 bačve vina. Hercegu je zalaznina iznosila polovinu. Banu se je samo prilikom nastupa banovanja imao spremiti doček, za koji je grad imao dati jednoga vola, sto hljebova i bačvu vina.

Slične povlastice su izdane iste godine gostima Varaždina i Samobora. Još prije toga je herceg Koloman dao posebnu povlasticu Petrinji.

Novi hrvatski herceg nije bio kraljevskog roda, nego Belin doglavnik, ban Dionizije de Zalaszentgrot od plemena Türje (1242. do 1247.). Nosio je zvučni naslov »po Božjoj milosti herceg i ban cijele slavonske zemlje i primorskih krajeva«. U ratu protiv Mlečana zbog Zadra nije imao uspjeha, tako da je na svršetku Bela pristao na mir, te su Zadrani morali 1. kolovoza 1247. potpisati ugovor o predaji posve sličan ugovoru od 1204. god. K tomu su se obavezali, da ne će stupiti u rodbinske veze s Hrvatima.

Uzrok, radi kojega je Bela tako brzo popustio Veneciji u zadarskom pitanju, bile su teške nesuglasice između Splita i Trogira. Splićanima je bilo krivo, da je kralj poklonio Trogiranima u povelji od 18. ožujka 1242. »kotar gradski od stupa ispod Ostroga do sela Smokvice«, jer su mislili, da imaju pravo na te krajeve. Splićani pohvataše neke Trogirane, no ipak je 11. rujna 1243. došlo do sporazuma,

po kojem su Trogirani pristali, da selo Ostrog ostane Splićanima. Bela se međutim tome usprotivi i zapovjedi hercegu Dioniziju, da priskoči Trogiranima u pomoć. Splićanima su došli u pomoć bosanski ban Ninoslav, zahumski knez Petar i Kačići iz Omiša. No herceg Dionizije prodre do splitskog predgrađa (12. srpnja 1244.) i prisili Splićane na mir, koji je podpisan 19. srpnja pod uvjetima, za splitsku autonomiju veoma štetnima. Split se naime obvezao, da će birati gradskog kneza samo iz redova Belinih velikaša, a ne tuđinca, i da će pričekati do kraljeve potvrde. Trogiranima su morali ustupiti ne samo Ostrog, nego i otok sv. Stjepana. Osim toga su Splićani obećali, da će vratiti Trogiranima sve vinograde i zemlje, koje su oni posjedovali na splitskom zemljištu. Ako koja stranka bude pogazila ugovor, imala je platiti kraljevskoj blagajni osim globe, koju bude sud odredio, još 1000 maraka srebra.

Splitski mir je bio odlučan udarac za autonomističke težnje Tome Arhiđakona. Njegova kandidatura na splitsku nadbiskupsku stolicu je sada konačno propala.

Rat, koji je izbio između Bele IV. i austrijskog vojvode Fridrika Babenberga, urodio je dosta krupnim posljedicama. Fridrik je u bitci kod Bečkog Novog Mjesta izgubio život, i s njim je svršio rod Babenberga.

Kad je g. 1670. prilikom parnice protiv Petra Zrinjskog i Frana Krsta Frankopana ovaj posljednji izašao s primjedbom, da je posljednji pripadnik svoga roda, odvratiše mu suci, da je njegov predak, krčki knez Bartul u Bečkom Novom Mjestu usmrtio posljednjeg Babenberga.

Borba oko Babenbergova nasljedstva trajala je preko trideset godina i dovela u Austriji do vlasti švicarsku porodicu Habsburgovce, kojima je kasnije dosuđeno, da postanu prvom vladalačkom kućom u Evropi. Spočetka su Babenbergove zemlje podijelili među sobom češki kralj Otokar II. i Bela IV. tako, da je Otokar dobio gornju i donju Austriju, dok je Bela dobio Štajersku.

Pošto je Bela dao okruniti za kralja svoga sina Stjepana te mu podjedno dao naslov hrvatskog hercega, nije više Dionizije nosio taj naslov, nego je preuzeo vlast palatina. Za bana hrvatskog je sada imenovan Stjepan od plemena Gut-Keled (1248.—1260.). A kad je Bela g. 1254. u požunskom miru, sklopljenom s posredovanjem pape Inocentija IV., dobio Štajersku, vladao je Stjepan Gut-Keled i ovom zemljom (1254.—1259.). Uto dođe u Štajerskoj do bude, u kojoj je Otokar stao potpomagati buntovnike, i zato dođe opet do rata: Bela morade poslije poraza kod Kroissenbrunna (12. srpnja 1260.) ustupiti Otokaru Štajersku.

U Hrvatskoj je sada Bela proveo opsežnu administrativnu reformu. Već je prije toga ban Stjepan Gut-Keled izdao gradske povlastice Jablancu u Primorju (1251.) i Križevcima (1252.). Kralj je sam,

u svojoj povelji od 12. siječnja 1257., priznao »gostima« u Jastrebarskom ista prava kao »gostima« u Petrinji i Samoboru. Negdje oko g. 1260. kralj oduze svome najstarijem sinu Stjepanu Hrvatsku, te mu dade Erdelj i zemlje, nastanjene od Kumanaca. S Erdeljem budu spojene županije Vukovska i Srijemska.

Svoga mlađeg sina Belu proglasi sada Bela IV. za hercega čitave Slavonije. U vlast ga uvede sama kraljica Marija i sazove u tu svrhu hrvatski sabor u Knin. Ali je zapravo Bela Mlađi počeo vladati tek od god. 1268., dok je prije toga bio pod skrbništvom kraljice majke i bana Rolanda od plemena Ratolda (1260.—1267.). Sada se naziva »herceg čitave Slavonije, Dalmacije i Hrvatske« i drži svoj posebni dvor pa i kancelara, kao i u vrijeme narodnih kraljeva, biskupa kninskog Vladislava. Brojne povelje iz god. 1268. i 1269. svjedoče, da je vlast hercega Bele bila veoma velika. U svemu se je doduše sporazumijevao s ocem, ali je tek onda pojedina naredba kralja Bele imala izvršnu snagu, kad je imala i potvrdu sina Bele, hrvatskog hercega. Vlast mlađega Bele bila je tako velika, da su splitski spisi toga vremena naprosto spominjali kao vladaoca jedino njega, a ne oca njegova Belu IV.

Za Bele Mlađega bila su dva bana: Ban cijele *Slavonije* (banus totius Sclavonie) za zemlje sve do planine Gvozda i, u podređenom položaju, ban *primorski* (banus maritimus). Tom razdiobom je zapravo ukinuto teritorijalno jedinstvo zemalja između Drave i Jadranskog mora, te se od tog vremena govori napose o Hrvatskoj i o Slavoniji. Kao treća banovina, koja je imala služiti za obranu države prema jugu, bila je *Mačva,* koja se prostirala južno od Save i Dunava između ušća Drine i Morave, vjerojatno sve do samog Rudnika. Kasnije su Mačvi dodane i županije Vukovska i Srijemska. Još prije je postojala duž ugarske istočne granice banovina *Severinska,* koja je zapremala kasniju Malu Vlašku do rijeke Alute, te je imala služiti osobito poslije tatarske provale za obranu Ugarske od Tatara i Kumana.

Uz te četiri banovine organizirane su u Bosni tri banovine: Od gornjeg porječja Vrbasa i Bosne složena je banovina *Bosna,* gdje su dalje vladali potomci bana Ninoslava. Od porječja Usore oko Doboja i Tešnja stvorena je banovina *Usora,* a od krajeva oko današnje Tuzle, koja na turskom jeziku znači sol, postala je banovina *Soli.*

Bela IV. nije dugo živio iza svoga sina ljubimca istog imena. Kad je 3. svibnja 1270. umro, naslijedi ga jedini preostali sin Stjepan V. (1270.—1272.). Vladavina ovoga strastvenog čovjeka ispunjena je nesretnim ratom s Češkom te mračnom intrigom Stjepanove žene, Jelisavete Kumanke i njezina doglavnika, bana Joakima Pektara. Kraljev jedinac Ladislav bi otet i sakriven u Koprivnici. Tijekom podsade toga grada spopade Stjepana V., žestoka bolest, od koje je i umro.

Za Ladislava IV. Kumanca (1272.—1290.) kraljevska je vlast posve nazadovala. U Hrvatskoj, a osobito u Slavoniji su mnogobrojne

kraljevske donacije dovele do posjeda i ugleda razmjerno mali broj gospode, koja su se počela već smatrati kao neka vrst samostalnih vladalaca. Grad Senj, koji je prije pripadao Templarima, prijeđe g. 1271. pod vlast krčkih knezova, koji su već otprije dobili Modruš, Vinodol i sve zemlje do podnožja planine Kapele. Joakim Pektar uznastoji sada kao ljubimac kraljice Jelisavete iskoristiti svoj položaj te okupi oko sebe stranku velikaša, koji bi stajali odlučno na putu svakom jačanju kraljevske vlasti. Između ovih velikaša imali su osobito jak položaj Güssingovci, inače nazvani Nemet-ujvarijevci, koji su na osnovi kraljevskih donacija dobili opsežne posjede u okolini Križevaca. Kao Güssingovci bijaše njemačkog podrijetla i Joakim Pektar od plemena Gut-Keleda. Njegovi posjedi su bili negdje u Zagrebačkoj i Križevačkoj županiji oko Koprivnice. Babonići su nosili naslov knezova Vodičkih ili Blagajskih. Njihovi posjedi su išli od kranjske međe do rijeke Vrbasa, a glavni su im gradovi bili Stjeničak blizu Kupe i Blagaj na Sani. Do velike moći su došli, zahvaljujući mudroj i uviđavnoj politici hrvatskog bana Stjepana, i Šubići, koji su kao braća živjeli u porodičnoj zajednici i tako uspjeli zadobiti za sebe, jedan za drugim, sve dalmatinske gradove osim Zadra.

Slavonija, kamo su kraljeve donacije dovele mnogo tuđinskog svijeta, imala je za banove ove tuđince. Joakima Pektara naslijedi za malo mjeseci Matija od plemena Čak-Trenčina, koji je banovao od 1272. do 1273. godine. Za njegove vladavine je održan 20. travnja 1273. prvi nama poznati slavonski sabor (generalis congregatio totius regni Sclavonie). Tko je sve došao na sabor, nije nam poznato, jer je u spisima samo općenito rečeno, da su se na njemu sastali plemići i službenici utvrđenih gradova (nobiles et iobagiones castrorum) iz Zagrebačke, Križevačke i Zagorske županije (nobiles in Zagoria). U svemu je taj sabor prihvatio 33 odluke, koje su se ticale sudstva i suđenja (1—20), nasljedstva plemićkih dobara, te vojničke dužnosti podmirenja poreza i daća. Kad bi umro plemenit čovjek i ostavio plemenite zemlje, a nije imao muškog potomstva, imala se zemlja svakako povratiti plemenu, kojemu je pokojni pripadao. A ako bi neprijatelj navalio na kraljevinu ili bi kralj išao u vojsku protiv neprijatelja, onda su plemići doduše dužni ići u rat, ali im je prepušteno, da se pridruže kojemu velikašu i da s njim zajedno načine zajednički vojni odred.

U biti je Slavonija bila uređena kao otprilike i Ugarska. Na čelu društvene ljestvice stoje velika gospoda i njemački vitezovi (comites et principes). Iza njih su članovi plemena, koji su vršili vojničku službu (milites). A na trećem mjestu su tek bili doduše slobodni ljudi, ali ipak pridruženi zapovjedniku pojedine tvrđave, a to su baš jobagioni. Sabor od 20. travnja nije dakle imao drugu zadaću, nego da zapiše staro pravo i da ga dade potvrditi od bana. U ono vrijeme, kad no-

vaca još nije bilo dosta, davala se plaća i u zemlji: tako su i jobagioni, ti najskromniji među kraljevim, ili bolje, banovim službenicima, imali svoja vojnička dobra. Prihod od zemlje je još uvijek zamjenjivao plaću.

Druge su odredbe značajne za vrijeme, kad se prelazilo iz usmenog na pismeno sudovanje, iz prirodnog na novčano gospodarstvo. Samo je sud, glasom tih odredaba, bio vlastan, da imenuje pristava. Pojedincu je bilo zabranjeno oduprijeti se izvršenju sudskih naloga time, što bi se izgovarao, da čovjek, koji ga hoće siliti na to, nije pravi, nego lažni pristav. Već je prije Andrija II., u čl. 21. zakona od 1231. god., bio ustanovio, da su mnogi pretrpjeli štete od lažnih pristava, t. j. od ljudi, koji su se izdavali za izvršioce sudskih naloga. Da pojedinac bude siguran od prijevare, odredio je već Andrija II., da pristav može uredovati samo u pratnji povjerenika biskupa ili kaptola. Time je ustanova pristava učinjena suvišnom: težište postupka je prelazilo već na kaptol kao na vjerodojstojno mjesto. Ugled kaptola je još povećan time, što je pojedincima zabranjeno, da osporavaju valjanost kaptolskih listina. Dalje saborske odredbe su se ticale pozivanja na sud, oglušnih osuda, daća i poreza, sudskog postupka protiv plemića ili jobagiona. Na tom prvom slavonskom saboru izvršena je dakle cijela reorganizacija sudstva.

Matija Čak-Trenčinski banovao je tek od prosinca 1272. do svibnja 1273. Već 23. svibnja spominje se naime kao slavonski ban Henrik Güssing.

U Primorju je međutim Klis uređen pod istim preduvjetima kao i slavonske tvrđave. Gosti su imali neke povlastice, slične onima Samobora i Jastrebarskoga. Protiv tih gostiju je nastupila stranka kraljevih protivnika, a za njih su se založili sada Trogirani. Iz toga nastane rat: Splićani i Šibenčani krenuše protiv Trogira: iza njih je stajao bribirski knez Pavao Šubić, koji je od g. 1274. banovao Hrvatskom. Između kralja i bana je prijetilo da će doći do otvorena sukoba, koji je dobio tim ozbiljniji značaj, jer su Splićani i Šibenčani, navodno da se brane od Omišana, sklopili ugovor s Karlom Anžuvinskim, kraljem Napulja i Sicilije (4. rujna 1274.). No Ladislav nije mogao uspostaviti svoj ugled: protiv njega se je digao naime sam slavonski ban Henrik Güssing. Ban je doduše poginuo u boju, te je iza njega banovao Dionizije Okićki, kraljev čovjek. Ali to potraja kratko vrijeme. Kraljica majka postade slavonskom herceginjom; uz nju je stajao Joakim Pektar, a sin Henrika Güssinga Ivan banovao je već g. 1275. Slavonijom.

Ban Pavao privremeno morade napustiti svoj položaj tijekom g. 1275., i na njegovo mjesto dođe brat Joakima Pektara, sin prijašnjega bana Stjepana, Nikola, koji se pošteno i ne bez uspjeha potrudio, da izmiri Trogirane i Splićane i da dovede na čistac pitanje zakonitosti šibenske biskupije. Sva njegova nastojanja nijesu međutim

mogla zapriječiti, da je ipak Pavao Šubić g. 1278. opet zauzeo položaj hrvatskoga bana.

Uspjeh Pavla Šubića stoji svakako u vezi sa slomom Joakima Pektara, koji je poginuo u borbi s Babonićima. Između Babonića i Güssingovaca dođe sada do sporazuma, te Nikola Güssing predsjeda 9. svibnja 1278. kao slavonski ban saboru, koji je održan u Zagrebu uz veliko mnoštvo velikaša i plemića. Jobagioni, koji su imali neke zemlje u Turopolju, tražili su za te zemlje hrvatsku slobodu, to jest slobodu hrvatskih praplemena, i ta je bila u tome, da su bili oslobođeni od poreza i od daća i dužnosti zalaznine, t. j. pogošćivanja kraljevskih i banskih službenika. Samo onda su se porezi imali utjerati po Turopolju, kad bi se utjerali po cijeloj kraljevini zbog ratne opasnosti. A kao jobagioni imali su biti slobodni od poreza i njihovi kmetovi, kao što su bili slobodni od poreza i kmetovi hrvatskih plemića.

Nikola Güssing nije htio vjerovati, da te povlastice pripadaju turopoljskim jobagionima »od nezapamćenog vremena«, ali ga prisutni plemići toliko uvjeriše o istinitosti tih tvrdnja, da je na svršetku popustio.

Vrijeme poslije bana Nikole Güssinga ispunjeno je teškim unutrašnjim borbama, kojima je poprište bila Slavonija. Tu su stajali jedni prema drugima Babonići i sljedbenici Pektareve stranke, kojima su se pridružili i krčki knezovi. Do još žešće borbe zbog crkvene desetine dođe između kraljice majke Jelisavete, koja je kao herceginja Slavonije prisvojila istočne županije, i biskupije. U isto vrijeme su omiški Kačići ljuto nastradali u borbi protiv Venecije.

Usred tih nereda, koji su potpuno potkopali blagostanje zemlje, pošlo je za rukom Pavlu Šubiću ne samo da se održi u banskom položaju kroz više od 30 godina, nego da se okoristi slabljenjem kraljevske vlasti tako, te sebi i Hrvatskoj prisvoji skoro potpunu nezavisnost.

Kraljeva vlast je bila u punom opadanju, i kako od Ladislava Kumanca nije bilo potomstva, pojavila su se dva kandidata za Arpadovo nasljedstvo. Mletačka stranka je podržavala Andriju Mlečanina, unuka Andrije II. i njegove treće žene Beatrice od Este. Anžuvinska stranka je željela, da na hrvatsko i ugarsko prijestolje dođu potomci Karla II. Anžuvinskog i Marije, sestre Ladislava Kumanca. Uz anžuvinsku stranku je pristajao i ban Pavao Šubić.

Baš u to vrijeme bi sastavljena i t. zv. *trogirska apendikula.* Ljudi, koji su čitali salonitansku povijest Tome Arhiđakona, nalazili su, da se u njoj postavlja tvrdnja o postanku državnopravne zajednice između Ugarske i Hrvatske, koja nije odgovarala hrvatskom stajalištu. I da se to stajalište pobliže istakne, dodan je Tominoj povijesti na posebnom listu pripis, u kojem je odrješito istaknuto, da Hrvatska nije pokorena od Madžara, nego da se »pridružila« ugarskom kralju Kolomanu. To stajalište nije bilo nepoznato ni madžarskim služ-

benim krugovima: sam je kralj Ladislav IV. svakako prije nego što je napisana apendikula, u jednoj svojoj povelji, izdanoj g. 1273. nekim Glamočanima (Juraj Gurkov sin, Jurislav Zlavanjin sin, Obrad Irislavov sin i Damjan Jurjev sin), izrijekom naveo slobode i olakšanja, koja su od starijih vremena pripadala hrvatskim plemićima, njihovim nasljednicima i potomcima. Kralj je sada sam nalazio, da je u njegovu interesu, da nanovo izađu na vidjelo stare povlastice hrvatskih praplemena, jer da nije pravo, da neizvršivanjem prijeđu u zaborav (in irritum revocare privilegia et litteras: Šišić, Priručnik str. 483. do 487.).

Uvidjevši dakle opasnost, koja mu je prijetila od donatarnih velikaša, kralj Ladislav Kumanac pođe sada zatim, da nadoveže na uredbe ugovora od g. 1102., što ga Koloman bijaše sklopio s predstavnicima hrvatskih praplemena.

Ta su vremena međutim bila prošla. Ban Pavao sada vodi svoju hrvatsku politiku: ne samo što nije išao za tim, da oživi onu vezu, nego je naprotiv težio za nečim sasvim drugim: da podvrgne čitavu Hrvatsku svojoj vlasti. A da to postigne, trebalo mu je čuvati mir s Mlečanima, jer je tako mogao podržavati što jače veze s napuljskim Anžuvincima. Karlo Anžuvinski, koji je g. 1256. bio osvojio južnu Italiju od Hohenstaufovaca, imao je namjeru ne samo da svojim potomcima pribavi mjesto na ugarskom prijestolju, nego da obnovi Latinsko carstvo s prijestolnicom u Carigradu, koje je bilo prestalo postajati g. 1261. I kako je u svojstvu napuljskog kralja bio u isto vrijeme vazalom svete stolice, držao je s njim sam papa, tako da su crkveni krugovi u Hrvatskoj i Ugarskoj bili dosta skloni anžuvinskoj stvari.

Protivnik anžuvinske politike Andrija Mlečanin nije međutim mirno čekao, kako bi vrijeme radilo za njega, nego se već g. 1286. počeo približavati slavonskim velikašima, osobito Güssingovcima. No njegov boravak u Slavoniji nije bio dugog vijeka, jer se je već g. 1287. morao skloniti u Austriju, gdje je ostao do Ladislavove smrti (1290.).

Još prije kraljeve smrti (14. svibnja 1290.) ban je Pavao sklopio ugovor s Mlečanima, u kojemu je obećao ne dirati u njihove posjede u Zadru, Braču i Hvaru i ne dopustiti, da mu lađe putuju dalje od Ankone i Unija kod Cresa.

Odmah poslije smrti Ladislava Kumanca Andrija Mlečanin pobjegne iz Austrije i stigne u Stolni Biograd, gdje se dade okruniti za ugarskog kralja (28. srpnja 1290.). S tri strane je dignut prosvjed protiv te krunidbe. Rudolf Habsburgovac je tvrdio, da je Bela IV. g. 1242. priznao cara Fridrika II. svojim vrhovnim gospodarom i da od toga vremena Njemačka ima pravo na ugarsku krunu. Papa Nikola IV. je opet tvrdio, da su se Madžarska i Hrvatska, svaka za sebe, svojedobno predale vrhovnoj vlasti svete stolice, i da je papa stoga vlastan odrediti, kome ima pripadati kruna sv. Stjepana. Kao treći

Andrijin protivnik se je javila sestra Ladislava Kumanca Marija Anžuvinska, koja je svoje pravo na Madžarsku i Hrvatsku ustupila svome sinu Karlu Martelu.

Rudolf Habsburški je malo iza toga umro, a njegov sin Albrecht se imao boriti oko njemačkog prijestolja. S druge strane je njegovo ratovanje protiv Andrije III. bilo bezuspješno. Zato se je u ugovoru u Hainburgu odrekao ugarskog prijestolja. Ni papa nije pravio daljih poteškoća, tako da se borba ograničila na Andriju III. i Mariju Anžuvinsku. U toj borbi je odlučnu ulogu imao ban Pavao Šubić. On je bio doduše pripadnik hrvatskih praplemena, ali je svoj posjed bio proširio kraljevskim donacijama. Stoga je bio sklon, da se pridruži nastojanjima slavonskih donatarnih plemića tuđega podrijetla. U tom mu je mogla biti od koristi crkvena politika Anžuvinske kuće.

I zbilja se je za kratko vrijeme Rim izjavio za Mariju Anžuvinsku, odnosno njezina sina Karla Martela. Dva su papina izaslanika pošla u Ugarsku, navodno da urede tamošnje prilike, ali u stvari da pripreme tlo za anžuvinsku politiku. Protiv toga se Andrija III. obratio Mlečanima za pomoć. Veneciji nije bilo u interesu, da ista dinastija, koja je vladala južnom Italijom, vlada u isto vrijeme i istočnom jadranskom obalom. Uz to se dogodilo, da je Andrija III. zadobio za sebe i slavonske Baboniće, te s njihovom pomoći pođe Andrijinoj majci za rukom, da dođe u Slavoniju i zauzme položaj slavonske herceginje.

Protiv Andrije III. je rimska stolica izašla s jednim državnopravnim razlogom. Ako Madžarska nije htjela priznati vrhovnu vlast Rima, nije to moglo vrijediti u isto vrijeme ni za Hrvatsku, jer je Hrvatska, tako je glasilo rimsko stajalište, poslije izjave Dmitra Zvonimira od g. 1076., bila feud rimske stolice. Papa je dakle mislio, da može odrediti, tko ima biti hrvatskim kraljem, i po tom je bilo jasno, da naginje aspiracijama Anžuvinske kuće.

Od velike je važnosti bilo za Anžuvince, da je njihovu stranu prigrlio zagrebački biskup Ivan, čovjek velikog ugleda zbog svojega strogog i ispravnog nastupa. Njegova reforma kaptolske kancelarije bila je dovela do toga, da su kaptolske listine uživale pred sudom javnu vjeru, t. j. da nisu trebale biti potkrijepljene svjedocima. Uz Anžuvince je pristajao i knez Gardun, gospodar Grebena.

U proljeću 1292. god. dade Marija, sestra Ladislava Kumanca, proglasiti kraljem svoga sina u Aixu u Provansi. Papin legat na to krenu u Napulj, i Karlo Martel bi okrunjen, ne zna se, kojom krunom, za kralja. Iza svršene krunidbe izda novi kralj 19. kolovoza dvije važne povelje. U prvoj je imenovao hrvatskim banom za sve krajeve od Gvozda do Neretve bribirskog kneza Pavla Šubića, i odredio, da banska čast ima prelaziti u Šubićevoj porodici od oca na sina (Smičiklas VII, 25).

Slavonskim hercegom je istoga dana Karlo Martel imenovao Vladislava Nemanjića, sina kralja Stjepana Dragutina i mlađe sestre Ladislava Kumanca i Marije Anžuvinske.

No ako je Pavao Šubić de facto vladao ili lično ili po svojoj braći dalamtinskim gradovima, ovi se ipak nijesu usuđivali javno pristati uz anžuvinsku stranu: njima je bilo uglavnom do toga, da očuvaju svoju staru autonomiju, koju su mogli smatrati ugroženom prevelikim jačanjem banove stranke.

Andrija III. je bio previše uviđavan, a da o tim težnjama ne bi vodio računa. Zato je pokušao, da bi mogao posebnim koncesijama zadobiti za sebe hrvatske plemiće i zagrebačke kanonike. Njegova su nastojanja imala svakako neki uspjeh, koji se je pojačao, kad su i krčki knezovi ne samo prešli na njegovu stranu, nego i prisilili na bijeg iz Zagreba samog biskupa Ivana.

No kada je Andrija pokušao silom svladati bana Pavla, nije imao uspjeha, te je bio prisiljen, da ga pokuša zadobiti time, što mu je god. 1293. izdao povelju, u kojoj su banu priznata ona ista prava, koja mu je prije bio priznao Karlo Martel.

Ban Pavao Šubić je tako dobio za sebe i za svoje nasljednike upravu Hrvatske od Gvozda do Neretve. To je imalo značiti, da su postali njegovim vazalima ne samo članovi hrvatskog plemstva, nego da su mu morali biti podložni i dalmatinski gradovi. Pavao je imao dakle pravo, da u svim ovim krajevima pobire državne poreze i daće. Da su članovi hrvatskog plemstva i dalje bili od toga oslobođeni, razumije se po sebi.

Osobitu pažnju u ovom slučaju zaslužuje uređaj vojničke pomoćne dužnosti hrvatskog bana. Kad je kralj bio u ratu, svejedno da li protiv stranaca ili domaćih, kao napadač ili kao napadnuta stranka, imao mu je hrvatski ban priskočiti u pomoć s vojskom od 500 potpuno naoružanih vojnika (cum quingentibus militibus sparatum habentes in expeditionibus nostris regalis sive contra hostes nostros extraneos, sive adversus domesticos inimicos).

U odnosu između madžarskoga kralja i Hrvata nastala je ovom poveljom dosta jaka promjena. Kao protustranka prema kralju ne stoji više dvanaest hrvatskih plemena, zastupanih po svojim županima, nego je mjesto njih stajao sada samo jedan čovjek kao predstavnik cijele Hrvatske — ban Pavao Šubić.

Kako je Pavao Šubić reagirao na povelju Andrije III., nije posve jasno, jer i poslije toga su ga Anžuvinci obasipali znakovima svoje sklonosti. S druge strane nije bez značenja, da dalmatinski gradovi spominju u svojim listinama na prvome mjestu kralja Andriju III. i uz njega hrvatskog bana Pavla. Banov položaj je mogao izgledati dosta dvoličan, kad ga u isto vrijeme jedna i druga stranka obasipaju svojim znakovima sklonosti. Ali su se stvari odlučno okrenule u prilog Andrije III., kad je, negdje oko lipnja 1295., Karlo Martel umro od kužne bolesti.

Uz bana Pavla se javljaju kao ugovorne stranke u dosta značajnim prilikama njegova braća, osobito Juraj, koji je u svojstvu »slavnoga kneza primorskih gradova« (civitatum maritimarum illustris comes) sklopio s Mlečanima ugovor u Obrovcu (28. ožujka 1294.), u kojemu je obećao, da će nadoknaditi svaku štetu, koju bi on ili Omišani nanijeli mletačkim brodovima ili podanicima na moru, i to u roku od mjesec dana, nakon što bi se krivci vratili kući. Na mletački zahtjev su gradovi Nin, Skradin, Šibenik, Trogir i Split preuzeli jamstvo za obrovački mir. Isto jamstvo su preuzeli za Jurja Šubića i neki zadarski građani.

Položaj Andrije III. nije bio mnogo bolji ni u Madžarskoj, oddnosno u Slavoniji. Andrija je na državnom saboru u Stolnom Biogradu u veljači 1291. dao nižem plemstvu nove koncesije i njihove povlastice znatno proširio, obećavajući, da će svake godine sazvati sabor u Stolnom Biogradu i da će na taj sabor imati pristupa ne samo državni dostojanstvenici, nego i obični plemići. K tome je obećao, da će najviše državne vlasti palatina, potkancelara, magistra tavernicorum i dvorskoga suca popunjavati samo po savjetu plemstva, da ne će nipošto davati pojedine županije kao nasljednu vlast i da ne će povjeriti strancima državne službe ili obranu kraljevskih gradova. Ujedno se obavezao, da ne će oporezovati ni crkve, ni plemiće, ni Sase. Osobito je važna njegova odredba o načinu, kako se je imao sastaviti županijski sud. Župan nije smio naime suditi sam, nego su uz njega imala biti četiri plemića te županije, a odluke su se imale prihvatiti s prisjednicima i s podžupanom.

Smrt Karla Martela je doduše značila kroz neko vrijeme popuštanje napetosti, u kojoj je Andrija III. živio, ali je anžuvinska ofenziva započela dosta brzo, potpomognuta od pape Bonifacija VIII., koji je s izjavom, izdanom 24. siječnja 1297. god., proglasio Karla Roberta, sina Karla Martela, za kralja ugarskoga i hrvatskoga. Tom papinom izjavom je već izazvano neko kolebanje u svećenstvu. Zagrebački biskup, Ivanov nasljednik Mihajlo, bio je doduše u potpunom smislu riječi pristalica Andrije III. No u primorskim gradovima je papa gorljivo nastojao svakako popunjavati biskupske stolice uvjerenim anžuvinskim pristalicama.

Taj odlučni papin postupak je opet ohrabrio negdašnje anžuvinske pristalice. Položaj Andrije III. posta nezgodnim, kad se i ostrogonski novi nadbiskup Grgur izjavio protiv njega. Da nekako utvrde kraljevu vlast, odluče njegovi pristalice, da dadu sazvati sabor u Pešti, u kojemu je Andrija III. izašao s veoma opsežnim obećanjima, da će opet povratiti crkvi i plemstvu sve, što im je tijekom prošlih burnih godina nepravedno oduzeto. Svi dvorci i sve tvrđave, koji su bili podignuti bez kraljeva pristanka, imali su biti porušeni. A svi velikaši i plemići, koji bi se protivili izvršenju tih odluka, imali su ne samo biti kažnjeni crkvenim kaznama, nego i lišeni sve svoje imovine.

Kralj je u isto vrijeme obećao, da će vladati samo tako, da pita za odluke svoje uže dvorsko vijeće. No kako je postojala opasnost, da bi kralja savjetovali uvijek isti ljudi, određeno je, da se kraljevi savjetnici imaju izmijeniti svaka tri mjeseca. Taj je peštanski sabor održan u kolovozu 1298. god. Ali njemu nijesu pristupili ni ostrogonski nadbiskup, ni svjetovni velikaši. Ista pasivnost se je primijetila i na drugom saboru u srpnju 1299. na polju Rakošu kod Budima.

Međutim je ban Pavao, u sve tješnijem dogovoru s Anžuvincima, povećao svoju moć. Stolovao je u Skradinu. Njegovu sudu su sada dolazili pripadnici hrvatskih plemena, a vlast mu se proširila u proljeću 1299. g. i na Bosnu. Andrija III. je još bio na životu, kad je koncem siječnja 1300. god. knez Juraj Šubić krenuo u Napulj, da dovede sa sobom Karla Roberta. U rujnu te godine je već ban Pavao vodio svoga štićenika u Zagreb, gdje ga je ostrogonski nadbiskup Grgur okrunio za kralja.

Andrija nije stigao, da obračuna sa svojim protivnicima: 14. siječnja 1301. god. ga je zatekla smrt. S njim je prestala Arpadova dinastija.

Vrijedno je, da se ovdje odredi značaj vladavine Arpadovića u našim krajevima. Što se ticalo ugovora od g. 1102., nema sumnje, da je sadržavao u prvom redu obećanje budućega kralja, no njegova vrijednost ne može ići preko trajanja kraljeve vladavine. Davati tom obećanju važnost državnopravnog ugovora čini se stoga pretjeranim.

Ali ako taj ugovor sam po sebi i ne mora biti temeljem državnopravnog položaja Hrvatske, on je to bez sumnje postao s time, što su ugarski kraljevi taj državnopravni položaj uistinu poštivali. Možda je tome pridonijelo i to, da je taj ugovor odgovarao zbilja starom pravnom stanju i da je zbilja naprosto reproducirao dužnosti i obaveze, koje su Hrvati preuzeli prema Bizantskom carstvu. Ali i bez toga je druga, mnogo važnija stvar stajala u osnovi državnopravnog odnosa između Madžarske i Hrvatske: Arpadovići nijesu Hrvatsku smatrali za sastavni dio Ugarske, nego za svoje porodično dobro, posve nezavisno od državnopravnog položaja madžarskoga kralja.

Za Arpadoviće je Hrvatska bila domena kraljevske dinastije. Njima je takav položaj Hrvatske bio od potrebe, jer su s pomoću Hrvatske mogli jačati svoj položaj kao ugarski kraljevi ili, bolje, mogli su uz hrvatsku pomoć u svako doba nastupati u svojim inozemnim ratovima posve nezavisno od raspoloženja madžarskih plemena. Oni doduše ne bi išli zbog toga prkositi Madžarima, ali su mogli nastupati prema njima mnogo svjesnije i sigurnije. Osim toga je važno i to, da Hrvatska nije bila samo vojnički, nego u isto vrijeme i dragocjeni privredni koeficijenat. Ako je naime istinito, što se tvrdilo u vrijeme Bele III., da je Hrvatska svake godine davala upravo golemu godišnju svotu od 10.000 srebrnih maraka ugarskom kralju, to onda znači,

da mu je Hrvatska omogućila, da nastupi, kad bi to ustrebalo, s dosta velikim plaćeničkim odredima i da svoje protivnike drži uvijek u strahu.

Da bi postigli potpuni pristanak Hrvata, morali su Arpadovići stalno paziti, da očuvaju njihovu sklonost. U tu svrhu je razumljivo, da su, koliko se to dalo, dopuštali, da ne prijeđu u zaborav ona prava, do kojih su hrvatski plemići s tolikom ustrajnošću držali.

Jedan od najtežih problema je odrediti politiku bana Pavla Šubića. Na osnovi njegova držanja prema Andriji III. morali bismo tvrditi, da je stajao na strani velikaša protiv plemića, t. j. na strani donatarnog plemstva protiv urođenoga, ili bolje, na strani višeg protiv nižeg plemstva. Kralj je naime, uvidjevši opasnost, koja mu prijeti od velike gospode, gledao pridobiti niže plemstvo i braniti ga protiv višeg, te tako dizati svoju kraljevsku vlast. S druge su strane Pavlu Šubiću bili protivnici baš oni hrvatski velikaši, koji su, kao i i on, bili prema kralju u odnosu izravnog vazala i donatara. Njima je dakako krivo bilo, da moraju priznati Pavla Šubića kao svoga feudalnog starješinu i da samo preko njega mogu stupiti u dodir s kraljem. Naravno je stoga, da je Pavao Šubić s jedne strane mogao stajati na strani Andrijinih protivnika, ali da je s druge strane njegovo nastojanje ipak moralo ići za tim, da u svojem užem području provodi prema protivnicima hrvatskih plemena onu istu politiku, koju je Andrija III. provodio prema pripadnicima madžarskog nižeg plemstva. Odnosno, s gledišta specifičnih hrvatskih prilika, politika Pavla Šubića išla je i morala ići za tim, da se svakako čuvaju i izvlače iz zaborava sve povlastice hrvatskih plemena, stečene prilikom njihova dolaska u rimsku Dalmaciju, a koje su došle do izražaja u ugovoru iz g. 1102. Stoga nijesmo valjda daleko od istine, da je Pavao Šubić ne samo išao za tim, da sebe i svoju porodicu uzdigne do položaja nasljedne hrvatske dinastije, nego u isto vrijeme i za tim, da uspostavi hrvatske plemenske pravice, jer mu je suradnja plemića bila od potrebe u borbi protiv drugih velikaša.

Posebnom položaju Hrvatske pomogla je i težnja nekih Arpadovića, da od nje načine neku vrst sekundogeniture: tako, po primjeru Ladislava I. i Bele II., Bela IV. je sve krajeve od Drave do mora namijenio svome mlađem sinu Beli i izričito težio za tim, da njegov položaj učini posve nezavisnim od položaja starijega mu brata Stjepana. Očuvanje starih hristoričkih odnosa dolazilo je do izražaja i u naslovu. Krajevi južno od Gvozda imaju naime točno isti naziv kao u bizantsko vrijeme: Hrvatska i Dalmacija, dok je naziv Slavonije zapravo imao posve negativan značaj. To su imali biti oni krajevi, koji se nijesu nalazili pod neposrednom vlašću hrvatskih plemena. Prema istoku je Slavonija dopirala tako daleko, da je njoj svakako pripadala Požega sa županijom istoga imena, a redovito i Vukovo s istoimenom županijom. Južno od rijeke Save je Slavonija

obuhvatala županije Dubičku, Vrbasku, Sansku, pa i Glašku s gradom Glažem nedaleko granice banovine Usore. Uglavnom se je teritojalno područje Slavonije pokrivalo s područjem zagrebačke biskupije, koja je, kako znamo, bila podređena nadbiskupiji u Kaloči. Time su veze između Slavonije i Ugarske bile kudikamo tjesnije od veza između Ugarske i Hrvatske. Veće bogatstvo tih zemalja svakako je uzrok tome, da je položaj bana ili hercega cijele Slavonije bio u većem ugledu od položaja bana Hrvatske i Dalmacije ili naprosto primorskog bana. U Primorju je postojala dosta velika pravna raznolikost. Južni krajevi od Cetine do Neretve, negdašnja Neretljanska oblast, činili su t. zv. Krajinu, koju Toma Arhiđakon naziva Maronijom, a bila je onda mnogo šira, jer se prostirala prema istoku duboko u današnju Bosnu sve unutar Hlijevanjskog i Duvanjskog polja. Teži je bio položaj primorske Hrvatske prema Mlecima: Zadar i kvarnerski otoci su stalno pod mletačkom vrhovnom vlašću.

Ugledu Hrvatske je mnogo pridonijela ličnost hrvatskog bana. Nije čudo, da je čovjek tako velikog ličnog utjecaja, kao ban Bjeloš (1141.—1163.), imao svakako interesa, da očuva što je više moguće hrvatsku samostalnost. To isto vrijedi i za hrvatsko-slavonske hercege iz kraljevske kuće, kao što su bili Andrija Križar, Andrijini sin Bela, Belin brat Koloman i osobito Belin sin istog imena. Stanje, u kojemu se je nalazio Andrija III., kad se morao braniti od mnogobrojnih protivnika, bilo je razlogom, da se povjerio svojoj majci Tomazini i svome ujaku Albertu Morosiniju. Njihov položaj slavonskog hercega je s time značio veliku prednost za samu Slavoniju, koja se svakako imala držati posve zasebno od Ugarske.

U takvim prilikama je banova vlast doživjela znatan porast. Ban je 1. upravljao kraljevinom i kao takav imao pravo, ne pitajući kralja, da saziva sabor (congregatio generalis totius regni Sclavonie) i županijske skupštine i da tim sastancima upravlja. On je 2. bio vrhovni sudac u kraljevini, ali tek iza kralja, t. j. dok je kralj bio odsutan. Kralj je imao dakle pravo, da svaku parnicu sam iz svoje inicijative preuzme i da o njoj prihvati definitivnu odluku (ius evocandi). Sami donatarci, kako se vidi iz povlastice Bele III., izdane krčkim knezovima (1193.), morali su dopustiti, da ban odlučuje i u njihovoj župi, kad bi se slučajno tu nalazio. Jedini izuzetak od banske sudbenosti bili su slobodni gradovi. Njima je po uzoru dalmatinskih gradova bila priznata posebna sudbenost (autodikija), nezavisna od banske, a prizivi protiv presude gradskog suda išli su izravno na suca kraljeve kurije. Osobito jako se je izrazila sudbenost bana Pavla, koji je podredio svojoj sudskoj vlasti i same donatarce. Konačno je ban 3. bio vrhovni vojvoda hrvatske vojske (exercitus chroaticus). No tu valja odmah dodati, da su donatarni velikaši smatrali za svoje pravo, da služe kralju u posebnom odredu. Od g. 1256. ima ban 4. pravo da daje kovati novac; to su bili t. zv. banovci ili

banski dinari, kojih je 200 išlo u srebrnu marku. Kovnica, spočetka u Pakracu, prenesena je kasnije u Zagreb (1260.), a banovci su se po tome zvali denarii Zagrabienses ili Grechenses. Ban je još 5. bio ovlašten izdavati naredbe i povlastice sa zakonskom snagom. Tako su pojedini banovi izdali stanovitim naseljima kao Jastrebarskom i Križevcima gradsko pravo. Isto je tako ban mogao i drugim plemenskim zajednicama dati »hrvatsku slobodu«. Ban je podjeljivao pravo boravka i trajnog stanovanja s pravom nabavljanja nepokretnih dobara.

Važna je banova vlast 6. u financijskim poslovima. Njegova blagajna (camera banalis) je kao vrhovna financijska uprava utjerivala po svojim organima poreze i daće. Među porezima je najpoznatija *kunovina ili marturina,* koja se do druge polovine XII. stoljeća davala u kunovim kožama, ali je kasnije zamijenjena iznosom od 12 zagrebačkih dinara za svakog poreznika. Od kunovine su bili oslobođeni pripadnici hrvatskih praplemena, ali i pojedinci, kojima je kralj izdao povlasticu. To su mogli biti općine, plemenske zajednice, svećenstvo, kaptoli. Utjerivanje kunovine nije bilo svagdje na svom mjestu, te je već prvi nam poznati slavonski sabor 20. travnja 1273. odredio, da se ne smiju pojaviti u većem broju od 12 ljudi s 14 konja i ne smiju tražiti od pojedine općine kao zalazninu više od točno odmjerene količine mesa, vina i povrća. Posebni banov, zapravo kraljev prihod bijaše t. zv. blagajnički prihod ili lucrum camerae ili opet cambium monetagium. Na javnim trgovinama su posebni mjenjači donosili novokovane novce, a narod je do određenog dana te novce morao nabaviti, dajući tri stara novca za dva nova. Taj je porez bio omrznut, tako da su ga kasnije, oko g. 1260. zamijenili izravnim porezom od sedam dinara (collecta septem denariorum). Kao treća daća je važio porez od uvoza ili carina. Spočetka se za carine znalo samo u primorskim gradovima (četrdeseti dio vrijednosti uvožene robe i od toga desetina za biskupa, tri desetine za gradskog kneza i šest desetina za kralja odnosno za bana). Utjerivanje carine se je davalo u zakup, i zakupnina je iznosila za Split i za Trogir 10.000 funti srebra na godinu. Po Hrvatskoj i Slavoniji se je tražila tridesetina od vrijednosti robe, a uz to su postojale mitnice. Važan prihod je bio od soli. Osim toga je imao ban pravo na zalazninu, ali se ova morala dati samo jednom kroz cijelo vrijeme banovanja. Samo po sebi se razumije, da su se banu davali posebni dobrovoljni pokloni, koji su zapravo bili često i prinudni.

Jedno od najzamršenijih pitanja tiče se vremena, kada su stare hrvatske župe spojene po tri-četiri u veće administrativne jedinice, koje su po veličini odgovarale ugarskim županijama. Po svemu se čini, da ta promjena nije izvršena odjednom, nego postepeno i da nije uopće provedena za Arpadovića u krajevima južno od Gvozda. Po ugarskom uzoru su tako uređene slavonske županije sa središtem u

Vukovu, Požegi i Zagrebu, dok su u opsegu kasnije križevačke županije još uvijek u XIII. stoljeću postojale stare župe: križevačka, kalnička, rovišćanska, čazmanska, garićka, garešnička, grđevačka, moslavačka itd. I zagrebačka županija je postala od više starih župa, između kojih se dosta kasno spominju ivanićka, dubrovačka i moravečka. Neke župe južno od Drave pridružene su pače ugarskim županijama, kao zalajskoj, šimežkoj i baranjskoj. Tako je garićka župa g. 1239.—1255. pripadala šimežkoj županiji. Razlozi za to su bili praktične naravi: ako je župan koje ugarske župe imao zemljišta na susjednom slavonskom teritoriju, želio je da i na tom teritoriju vrši županijsku vlast.

Ta promjena između župske i županijske organizacije nije izvršena bez velikih političkih posljedica. U starim župama je naime organizacija bila čisto narodna. Narod je birao župane, župani su bili odgovorni župskom zboru, njihova vlast suca, vojničkog zapovjednika i političkog poglavice se je vršila pod stalnom kontrolom. Kad je narod bio nezadovoljan sa svojim županom, mogao ga je izmijeniti. Drugačije je bilo u krajevima sa županijskim uređenjem. Župan je bio imenovan i postavljen od kralja i bio je odgovoran samo kralju, odnosno svome neposrednom starješini, banu. Ako je narod u županiji bio nezadovoljan, imao je samo pravo, da se prituži, a ne da se protivi županu. Da bi održao svoju vlast, kralj je dao utvrditi glavna mjesta pojedinih županija. Tu su boravili zapovjednik (Burggraf, u narodu zvan porkulab) sa svojim slobodnim vojnicima, jobagiones castri, koji su mjesto plaće dobivali prihod od nekih zemalja ispod gradskih zidina. Često je nazočnost jače posade domamljivala strance (hospites), dobrim dijelom iz susjedne Štajerske ili čak iz Njemačke. Tako su pojedini gradovi dobili samoupravno općinsko uređenje, kao na pr. Varaždin (1209.), Petrinja (1225.), Vukovo, kasniji Vukovar (1231.), Virovitica (1234.), Samobor (1242.), Gradec kod Zagreba (1242.), Križevci (1252.) i Jastrebarsko (1257.). Kasnije, ali svakako prije 1271. god., i Bihać. Svi su ti gradovi imali kao starješinu (maior villae) suca, koji se je latinski zvao richtardus (Varaždin). Uz njega je bilježnik (notarius). S načelnikom su često ugledni građani sudili kao porotnici (iurati) ili su sačinjavali općinsko vijeće (consilium, consiliarii). Sve su povlastice, podijeljene spomenutim gradovima, bile po prilici iste: gradovi su bili izuzeti iz banske sudbenosti, građani su mogli slobodno raspolagati kupovnim i prodajnim ugovorima, odnosno oporukama, svojom pokretnom i nepokretnom imovinom i mogli se seliti iz grada, kada su to god htjeli.

Reorganizacija unutrašnje uprave, spajanje starih župa u sklop većih županija, ukidanje narodnog izbora župana i lokalnih vlasti, uvođenje župana i vojnih zapovjednika, imenovanih od kralja ili od bana, sve je to samo po sebi značilo znatnu promjenu stare organizacije, premda nije sistem županija još uveden u krajeve južno od

planine Gvozda. Ali se je još teže osjećala kraljeva ruka u tome, što je podjeljivao pojedinim pripadnicima hrvatskih plemena izuzetne položaje i time ih uzdigao prema njihovim plemenskim drugovima. Time je višu kastu podijelio u dvoje. S jedne su strane tu pripadnici starog plemstva ili hrvatskih praplemena, koji su još uvijek imali svoje stare povlastice, ističući svoje pravo na to, da su njihovi preci bili osnivači hrvatske državne zajednice. S druge su strane tu sada ljudi, koji su stekli svoj položaj, svejedno da li zasluženo, na osnovi kraljeve odluke i njegove sklonosti. Njihov je položaj bio jači, pa makar ne pripadali starim rodovima, jer je ne samo bio osnovan na ličnim zaslugama, nego je u isto vrijeme značio bolje ekonomsko i društveno stanje. Između ovih novih odličnika ili velikaša (magnates, barones) i starih plemića (nobiles, universa nobilitas) moralo je doći do sukoba.

§ 28. Anžuvinci (1301.—1387.).

U svojim posljednjim saborima, u Pešti (5. kolovoza 1298.) i na polju Rakošu (u srpnju 1299.), Andrija III. je uzalud tražio pomoć nižeg plemstva i slobodnih gradova, da bi ojačao kraljevsku vlast. Anžuvinsku dinastiju je podiglo na prijestolje visoko plemstvo. Svi dakako nijesu odmah pristali uz unuka Marije, sestre Ladislava Kumanca. Neko se vrijeme činilo, da će Vaclav, sin češkog kralja Vaclava II., uzevši ime Ladislav V. doći na ugarsko prijestolje, premda je imao protiv sebe crkvu. Onda je došao red na Otona Bavarskog, komu su pomogli do krune i prijestolja Güssingovci, Matijaš Čaka-Trenčinski i erdeljski vojvoda Ladislav Apor. Ovaj je pače bacio oko i na sina bivšega srpskog kralja Stjepana Dragutina Vladislava, sina Katarine Arpadovke. I tek poslije sedamgodišnje borbe dođe Karlo Robert na prijestolje.

Njegova je vladavina ispunjena neprestanim borbama s velikašima, koje je morao zadobivati za sebe velikim koncesijama, ako se htio uzdržati na prijestolju.

U početku ga nijesu htjeli priznati ni dalmatinski gradovi: trogirski spisi imaju, sve do polovine 1303. god., intitulaciju »u vrijeme, dok je kraljevsko prijestolje nepopunjeno« (regno vacante). Da zadobije za sebe krčke knezove, morao im je novi kralj izdati, 8. svibnja 1300. (Smičiklas VII, 386), posebnu povlasticu. Ni u Hrvatskoj se nije znalo za anžuvinskog kralja, nego su se listine intitulirale imenom Pavla bana svih Hrvata i gospodara Bosne. Cijela Šubićeva porodica dolazi sada do vlasti i časti. Knez Juraj vlada gradovima Dalmacije, knez Mladen Stariji vlada Splitom, a iza njih se spominju Pavlova djeca: Mladen II., Juraj II., Pavao II., Grgur II. Porodica Šubićeva je prava zadruga, u kojoj svi pripadnici slušaju i poštuju starješinu. Ali

jakost Pavla Šubića sastoji i u dobrovoljnom pristajanju hrvatskih velikaša, između kojih su se već onda isticali kninski knez Nelipić i krbavski knez Budislav Kurjaković.

Stvar se počela mijenjati, kad je sve jasnije bilo, da Karlo Robert ne će tako brzo doći do potpune kraljevske vlasti u samoj Ugarskoj. Pavao Šubić gleda stoga da ojača svoju vlast ne samo prema kralju, nego prema samim hrvatskim velikašima i čak prema hrvatskim praplemenima. G. 1307. je tako doveo pod svoju vlast župu Podgorje, koja se je protezala nasuprot otoku Pagu od Jablanca do Obrovca na Zrmanji, staru postojbinu hrvatskog praplemena Tugomirića. Tako je protegao svoju vlast i na otok Rab, kojim je upravljao kao knez Marko Michieli. No težnje su mu išle i dalje. Braća su mu naime, Mladen Stariji i Juraj, bila umrla, i na njihovo mjesto postavi on redom svoje sinove: Mladena za bana u Bosni, Jurja u primorskim gradovima, mlađega Pavla u Splitu, Grgura, čini se, u Šibeniku.

Međutim je Karlo Robert s pomoću Pavla Gorjanskoga suzbio svoje protivnike u Srijemu. Papin legat, kardinal Gentilis predobije za nj Güssingovce i Matiju Čaka-Trenčinskog. Sabor se okupi u Budimu i staleži se slože, da Karla Roberta i *njegovo muško potomstvo* priznadu kao zakonitog ugarskog vladaoca na osnovi *slobodnog izbora*. Krunidba je izvršena drugi put 15. lipnja 1309., pošto je papin legat posvetio drugu krunu, jer se kruna sv. Stjepana nalazila u rukama Ladislava Apora.

U očima madžarskog plemstva ni ova druga krunidba nije bila valjana. Za pravu krunidbu je naime trebalo, da bude izvršena krunom sv. Stjepana u Stolnom Biogradu i po ostrogonskom nadbiskupu, odnosno, ako ovoga nema, po kaločkom ili po najstarijem nazočnom biskupu.

Tek onda, kad je erdeljski vojvoda Ladislav Apor izručio krunu sv. Stjepana, morao je Karlo Robert njom biti okrunjen u Stolnom Biogradu 27. kolovoza 1310.

Položaj novoga kralja bio je spočetka dosta težak. U sjevernoj Ugarskoj se Matija Čak-Trenčinski punih deset godina opirao kralju. Pa i poslije njegove smrti je njegov palatin Felicijan Zah nastavio borbu i pokušao čak, 17. travnja 1330., ubiti samoga kralja.

Ban Pavao Šubić nije lično bio kod druge krunidbe Karla Roberta, nego ga je zamijenio splitski nadbiskup. Nije tu bio ni slavonski ban Henrik, koji je poslao jednog biskupa, da ga zamijeni. Još prije svoje treće krunidbe izdao je Karlo Robert 20. ožujka 1310. u Baršu povlasticu Pavlu Gorjanskom, u kojoj mu na savjet i pristanak vjernih svojih baruna poklanja imanje Drenovac.

Položaj hrvatskog bana je međutim toliko oslabio, što je od g. 1311. bio zapleten u dosta težak rat s Venecijom zbog Zadra. Trenutak za osvojenje Zadra nije doduše bio slabo odabran, jer je Venecija

bila u borbi s papom zbog Ferare i jer je baš malo prije došlo do bune Bajamonta Tiepola. Rat o Zadar se je usprkos prvotnih mletačkih neuspjeha brzo pokazao preteškim za Šubićevu moć. Ban bi prisiljen potražiti pomoć Karla Roberta, koji je, potvrđujući 12. listopada 1311. gradu Zadru iste slobode, koje je imao za Bele IV., opet započeo aktivno zahvatati u primorske prilike.

No ni taj kraljev korak nije ništa koristio, jer je, poslije smrti bana Pavla, njegov sin Mladen bio prisiljen, da prepusti Zadar Mlečanima i zadovolji se time, da za Zadrane isposluje povoljnije uvjete, nego li su bili na snazi prije toga vremena. Ugovor o predaji Zadra je potpisan 23. rujna 1313.

Pad Mladena Šubića nije se više nikako mogao zaustaviti. Banovina poče slabiti zbog pobijanja plemenskih i gradskih prava i otpora velikaša, koji nikako nijesu podnosili, da budu Šubićevi vazali, a sve je to izrabila mletačka politika za rušenje Mladenova ugleda. Starijem sinu Pavla Šubića je uz to nedostajalo očeve pronicavosti i spretnosti. Ali, da je i toga bilo, stanje bi bilo jednako teško. Ipak je Mlečanima trebalo još daljih devet godina, dok su mogli staviti u pokret pripravljenu zasjedu. Mladen je valjda sam, u težnji da prikrije svoje slabo stanje oštrijim isticanjem svojega stajališta, nehotice pridonio tome, da su Mlečani uhvatili veze u njegovoj bližoj okolini: njegova je slaba strana bila u tome, da nije bio dovoljno jak za kralja i da je opet bio prejak za bana.

I njegov državnopravni položaj nije posve jasan. Sudeći po jednoj zadarskoj listini od 21. ožujka 1312., dakle iz vremena, dok je ban Pavao još živio, nosio je Mladen naslov bana Hrvata i Bošnjaka, zadarskog kneza i principa Dalmacije. Naslov bana Hrvata i Bošnjaka podsjeća na Trpimirov naslov kneza Hrvata (dux Chroatorum) i naslućuje već težnju za potpunom samostalnošću. Ali je opet u drugoj zadarskoj listini od 16. studenoga 1312., dakle poslije smrti bana Pavla, sadržana intitulacija: »Za ugarskoga kralja Karla, nadbiskupa Aleksandra, Mladena drugog bana Hrvata i Bosne, kneza Zadra i principa Dalmacije«. Sudeći po tome je ban Mladen priznavao vrhovnu vlast kralja Karla Roberta.

To nije međutim mnogo mijenjalo na stvari. I da je htio priskočiti u pomoć Mladenu, nije kralj imao dosta sredstava za to, jer je bio zadržan ratovanjem u sjevernim krajevima. A opet je sva prilika, da mu nije ni bilo do toga, da se previše zalaže za dobro Šubićeve kuće: cijela je njegova politika išla naime izrazito za tim, da što više skuči moć donatarnih velikaša i da uopće, gdje mu je god to bilo moguće, zamijeni domaće, narodne vlasti svojim ličnim službenicima i zapovjednicima manjih vojničkih odreda.

Odmah poslije mira između Venecije i Zadra povede Mladen svoju politiku posve drugim pravcem. Njegova je namjera barem prividno bila, da sklopi savez s Venecijom, ne bi li s te strane dobio

pomoći, kad bi mu trebalo, da se opre Karlu Robertu. Stvar se činila mogućom, jer je zbilja dužd Giovanni Superantio dao uvrstiti u spis mletačke vlastele Mladena i njegovu braću Jurja II. i Pavla II., a njihov je izaslanik Saracen Ilijić položio za Mladena i za njegovu braću zakletvu vjernosti mletačkoj vrhovnoj vlasti. Da li su s položajem mletačkog vlastelina bile skopčane za Šubiće osobite dužnosti, teško je odrediti. Primjeri, da se velikaši iz naših krajeva uvrste u mletačku zlatnu knjigu, bili su osobito u drugoj polovini XIV. i tijekom XV. stoljeća veoma česti. Ali nema sumnje, da je tim Mladenovim korakom ugled Venecije porastao, i da su dalmatinski građani pokazivali sad mnogo veću sklonost, da se sporazumiju s Mlecima. G. 1315. dođe između t. zv. mletačke i hrvatske stranke do sukoba u Trogiru. Gradom je onda upravljao Mladenov mlađi brat Pavao II., ali je do njega sjedio »capitaneus populi« Matija Zorić, nekadašnji pouzdanik bana Pavla. Da sebi osigura većinu u vijeću, dade Zorić 6. svibnja 1315. uz četvoricu, koji su pristajali uz njega, izabrati još deset vijećnika. Postupak je, čini se, bio nezakonit i bio je uperen protiv samoga Mladena. Ovaj sada zatraži, da se Zorić zahvali i da mu se izruči 14 talaca. Trogirani na to izaberu kao svoga admirala Mlečanina Jana Petra i otpreme u Mletke svog izaslanika, da traži savez i pomoć. Nije došlo doduše do skrajnosti, ali je zategnutost bila tu i nije se više dala ukloniti.

Trogirski slučaj je sada savjetovao na oprez: nije isključeno, da se tom oprezu ima pripisati povlastica izdana od Jurja II. Šubića, kneza dalmatinskih gradova (Georgius secundus civitatum Dalmatiae comes), izdana 30. svibnja 1315. Omišanima. Kaštelana, suce, općinske činovnike i svećenika mogu birati po svojoj volji. A knez im daje jamstvo, da ne će dati dirati u njihove posjede.

No uto se već pojaviše poteškoće sa strane hrvatskih velikaša. Krčki knezovi Dujam i njegov sin Fridrik zatraže sada Jablanac, pristanište na podnožju Velebita. Negdašnji vazali bana Pavla, tri sina kneza Kurjaka, Kurjakovići, i sin kneza Jurja Isanova, Nelipić, koji je sigurno već onda držao tvrdi Knin, slože se protiv Mladena. Isto učine i knezovi Mihovilovići iz Hlijevanjske župe i sinovi Hrvatina Stjepanića iz bosanskih Donjih krajeva. No najteže je za Mladena bilo, kad su se digli protiv njega Babonići. Ivan Babonić je naime bio ne samo »ban cijele Slavonije«, nego je imao svoje posjede u krajevima između Gvozda i rijeke Kupe, te je uz to dobio od Karla Roberta, s povlasticom od 20. prosinca 1316., više tvrdih položaja u Garićkoj župi.

God. 1316. i 1317. prošle su tako u otvorenom ratovanju, ali je Mladen ipak s posredovanjem kralja Karla Roberta uspio, da se nekako održi u svom položaju.

Karlo Robert je imao svojih razloga, da uredi odnose između svojih velikaša, jer se je spremao na veliki rat protiv srpskoga kralja

Stjepana Uroša II. Milutina (1282.-1321.), koji je poslije Dragutinove smrti naprosto zarobio njegova sina Vladislava i oteo Srijem i Mačvu. Rat, koji je spočetka pružao Karlu Robertu dosta povoljne izglede, nije međutim doveo do željenog uspjeha, premda se na Milutinovu državu navalilo s tri strane: sa sjevera, iz Bosne i iz Albanije.

Poslije tog rata nađe Mladen protiv sebe istu koaliciju.

U srpnju 1319. pridruže se pače Mladenovim neprijateljima i Šibenčani. U taj su se spor odmah umiješali Mlečani, osjećajući se pozvanima, da brane samoupravu i slobodu dalmatinskih gradova. Mladen morade pred njima popustiti, i sada Šibenčani izaberu za svoga kneza Mladenova protivnika, kneza Budislava Kurjakovića. I Trogir g. 1321. ima za načelnika Mlečanina Stjepana Manolessa. Između Trogira i Šibenika dođe sada do saveza, i oba grada pozvaše mletačku pomoć.

Mladenov položaj se je još pogoršao, kad je njegov brat Pavao II. ustao protiv njega. Već prije, u ožujku ili u travnju 1322., dođe do sastanka hrvatskog sabora, koji svrši otvorenom svađom. Pavao sklopi 24. travnja ugovor s Trogiranima, u kojemu se je obvezao, da će ratovati protiv brata najdulje do Petrova one godine i da se ne će s njim izmiriti bez privole Trogirana. Odluka pade na bojištu kod Bliske, negdje između Splita i Trogira, u ljetu 1322. god. Mladen bi prisiljen, da se zatvori u Klis. U jeseni dođe pod sam Knin kralj Karlo Robert. Mladenu ne ostade sada drugo, nego da pođe kralju u poklone. Što se dalje dogodilo, nije poznato. Jedino je sigurno, da poslije svog odlaska kralju u Knin Mladen Šubić nije više bio na banskom položaju.

Time, što je ban Mladen maknut s položaja, što ga je zauzimao ne po kraljevoj odredbi, nego *po pravu nasljedstva*, ukinuto je pravno stanje, koje je za *Hrvatsku značilo gotovo potpunu državnu nezavisnost.* Kralj je doduše podijelio isti položaj i Ivanu Baboniću i dao mu punomoć, da sve učini, što bi bilo od potrebe, da se u Hrvatskoj uspostavi red. Ali ni Baboniću nije bila dosuđena bolja sreća, pa ni njegovim nasljednicima Nikoli Omodejevu i Mikcu od plemena Akoša. Ovome posljednjem je pače Karlo Robert bio priznao potpunu bansku sudbenost i time velikašima izdao naredbu, da se i onda podvrgnu banskim pozivima, kad su inače kraljevim povlasticama oslobođeni od banske sudbenosti. Ali su redom svi ovi povjerenici Karla Roberta uzmakli pred oružanom silom kneza Nelipića. Pače se može reći, da je od g. 1326. cijela Hrvatska od Gvozda do Cetine ostala izvan domašaja kraljevske vlasti. Dakako da je taj Nelipićev uspjeh plaćen gubitkom dalmatinskih gradova, koji su sada došli pod mletačku vlast. Jedino su Omiš i Skradin ostali izvan mletačkog utjecaja. U isto je vrijeme otkinut od Hrvatske kraj između Cetine i Neretve i osim toga Imotski, Duvno, Livno i Glamoč. Te četiri hrvatske župe su prešle pod vlast bosanskog bana Stjepana Kotromanića i sačinjavale

t. zv. Završje ili Zapadne strane. Ali, ako uzmemo ove krajeve, koji su time prešli pod tuđu vlast, Hrvatska je južno od Gvozda bila posve slobodna od Ugarske i ostala takovom sve do smrti kneza Nelipića g. 1344.

U krajevima sjeverno od Gvozda stanje je bilo dakako znatno drugačije, premda nije ni tu kraljeva vlast bila bez zapreka. Kralj sada i tu nastoji, da banovoj sudskoj vlasti povrati značaj, što ga je prije imala, i da po mogućnosti ukine sve povlastice, po kojima su pojedinci bili ovlašteni, da u svojim pravnim poslovima zatraže pomoć kod samoga kralja odnosno kod dvorskog suca. To je svoje stajalište kralj istakao u otpisu, izdanom u Višegradu 8. srpnja 1325. (Smičiklas IX. 253—254). Sve starije povlastice, izdane kojim god povodom plemstvu ili donatarcima, u kojima su oslobođeni od banove sudbenosti, stupile su po tom otpisu izvan snage. Svi krajevi južno od rijeke Drave spadaju sada pod banov sud. Pače je bilo zabranjeno pojedincima, da šalju svoje predstavke palatinu, dvorskom sucu (iudex curiae regiae) ili drugoj kojoj vlasti izvan opsega banove vlasti. Kraljev taj akt je imao dvostruki smjer. S jedne je strane htio postaviti čvrste granice nastojanjima palatina i dvorskog suca, da prošire svoju stvarnu i teritorijalnu moć, a onda je gledao onemogućiti donatarnim velikašima, da se ističu pred banom svojim povlasticama i da mu odriču pravo, da im sudi u pravnim poslovima.

Mikac od plemena Akoša, koji je tako slabo prošao u borbi s knezom Nelipićem, bio je bolje sreće sa Stjepanom Babonićem, svojim predšasnikom, koji je napokon bio prisiljen, da pristane na ugovor, sklopljen 16. rujna 1327. u Stjeničnjaku i potvrđen 28. ožujka 1328. od samoga kralja. Njegovi sinovi Juraj, Dionizije i Pavao sklope međutim doskora ugovor o savezu s Habsburgovcima, s austrijskim vojvodama Albrechtom i Otom (7. siječnja 1336.), u kojemu dobiju obećanje, da će im u slučaju potrebe biti pružena oružana pomoć.

Kraljeva težnja, da po francuskom uzoru uredi pitanje crkvene desetine, nije išla bez težeg otpora. Prva je naredba u tom pravcu izdana 12. listopada 1327. (Smičiklas IX. 289 i d.). Desetina od pšenice, raži, zobi, ječma, proje i drugih žitarica te od vina u klijetima imala se utjerati do nedjelje poslije ljetnog Stjepanj-dana (27. kolovoza), dok se je desetina od jesenje žetve pobirala do nedjelje iza Svih Svetih (1. studenoga). Od vina i od svinja se je desetina davala poslije dana sv. Martina. To je izmijenjeno 25. listopada 1328. (Smičiklas IX. 432) tako, da je dopušteno otkupljivanje desetine novcem. Stvar nije bila bez poteškoća, osobito u krajevima južno od Gvozda, jer su pripadnici hrvatskih praplemena i oni, koji su kraljevskim odredbama bili s njima izjednačeni, uporno odbijali svako plaćanje, pošto su bili oslobođeni od svakog poreza. Karlo Robert je naime naložio plaćanje desetine i podanicima krčkoga kneza Dujma (Smičiklas X., 573).

Do težih prizora je došlo, kad su papini povjerenici kroz šest godina redovito dolazili u naše krajeve, da nadgledaju, kako se utjeruje crkveni porez. Ban je doduše postupao prema pojedincima strogo po zakonu, ali su poteškoće nastale, kad je trebalo doći do izvršenja banovih osuda. Vidjevši, da tako ne će izaći na kraj, naredi kralj, da svi oni, koji se ne bi dobrovoljno pokorili tim odredbama, budu pozvani k njemu lično u Višegrad blizu Budima. Tu je došlo zbilja do nekoliko osuda, ali su pojedinci ipak u dosta slučajeva uspjeli, da se sklone u Hrvatskoj. Kralj je konačno bio prisiljen, da po nagovoru samih biskupa neke od njih pomiluje.

Uza sve to je kraljevska vlast u Slavoniji imala već za Karla Roberta jačih uspjeha. Dva viteška reda, red Zlatne Ostruge i red sv. Jurja, imali su pojedine plemiće privući dvorskoj službi. Kralj je išao za tim, da slomi vlast velikaša. Pojedine dvorske službe su imale obilježje privremenosti, tako da je kralj visoke državne dostojanstvenike često mijenjao, »pače i koji put revne i zaslužne muže otpuštao iz službe bez ikakva povoda« (Klaić). Ali je u nekim slučajevima umio biti ustrajan. Tako usprkos teških optužaba nikako nije htio otpustiti bana Mikca od Akoša. Isto je tako očuvao svoju sklonost prema knezovima Gorjanskim, koji su mu bili pružali tako izdašnu pomoć u borbi protiv Ladislava Apora.

Ojačanju kraljevske vlasti najviše je pomogao t. zv. banderijalni ustav. Dok je naime Zlatna bula propisivala, da članovi plemstva imaju priskočiti kralju u pomoć samo u slučaju neprijateljske najezde, polazio je sada Karlo Robert sa stajališta, da se plemstvo mora držati u stalnoj ratnoj pripremi. Koliko je ta priprema imala iznositi, o tome nijesu više imale odlučiti povlastice pojedinih donataraca, nego isključivo njihov zemljišni posjed. Površina, kojom su raspolagali, odnosno broj seljaka, koji je na tom posjedu bio zaposlen, bio je od važnosti u pojedinom slučaju, a od broja raspoloživih boraca je zavisilo, da li će pojedini velikaš ići u rat pod svojom zastavom, ili pod zastavom drugog velikaša. Svakih 400 boraca činilo je banderij. Tko je imao pod svojom vlašću barem 50 boraca, koje je o svom trošku naoružao, imao je pravo, da ih vodi pod svojom zastavom. Ova je odredba navodno nadovezivala na stariju odredbu Stjepana I., po kojoj je bilo već uzakonjeno, da svaki plemić mora imati pod svojom vlašću barem jedan određeni broj sluga. Ali je Karlo Robert išao u tom pravcu dalje: u pojedinim županijama nije glavnu riječ imao voditi domaći plemić, nego zapovjednik vojničkog poziva te županije, kojega je imenovao sam kralj. Taj zapovjednik županijske glavne tvrđave, Burggraf ili porkulab, imao je u svojim rukama i policijsku te izvršnu vlast. Članovi plemstva su ga morali svakako slušati. U državnim poslovima se kralj sada nećkao da sazove sabor (vetitos esse generales conventus, in quibus regni status temperabatur), a kad bi trebao da se savjetuje, sazivao bi svoje uže

državno i dvorsko vijeće, sastavljeno od stručnjaka i od ljudi njegova povjerenja.

Karlo Robert je vodio porodičnu politiku. Žena mu je bila sestra poljskog kralja Kazimira, i Karlo je g. 1339. postigao od poljskog sabora, da je priznao nasljedno pravo anžuvinske dinastije na poljsku krunu. K tome je anžuvinska porodica vladala Napuljem i dijelovima Albanije. U razlici prema posljednjim Arpadovićima, koji su oskudijevali sredstvima, Karlo je, kao i poslije njega Ljudevit I., uvijek raspolagao jačim novčanim sredstvima. To mu je omogućilo, da ostavi svome sinu dobro fundiranu državu.

Njegov nasljednik je Ljudevit I. (1342.—1382.). Madžari su ga nazvali Velikim. Njegova veličina nije međutim bila toliko u ratnim uspjesima, koliko u uspjesima njegove vanjske politike. A te je uspjehe imao zahvaliti dobrim dijelom mudroj financijskoj politici svoga oca. Od oca je pače naslijedio svojstvo, koje nije simpatično, ali je zato korisno za kralja i državnika: tvrdoću u novčanim pitanjima. U svima njegovim poslovima je izravno ili neizravno bilo po srijedi koje novčano pitanje.

Njegov dolazak na prijestolje je odmah značio promjenu u političkom uređenju Slavonije. Ban Mikac od plemena Akoša je g. 1343. uklonjen, a na njegovo mjesto dođe Nikola Banić ili Banffy od plemena Hahold. Za ovoga je izvršena reorganizacija carina u Slavoniji i u onom manjem dijelu Hrvatske, koji se nije nalazio pod vlašću velikaša. Carina je iznosila trideseti dio vrijednosti uvožene robe. Tri su carinarnice preudešene: jedna u samom Gradcu kod Zagreba za robu, koja se donese na zagrebački trg iz same Slavonije, druga u Susjedgradu za robu iz Njemačke, dok je treća u Modrušama služila za prekomorsku robu. Prihod od slavonskih carina je bio određen kraljevoj majci i udovici Karla Roberta, Jelisaveti Lokijetek, sestri poljskog kralja Kazimira. No to trostruko carinjenje nije bilo po volji slavonskim plemićima, i zato bude na poticaj krčkih knezova sazvan 8. kolovoza 1344. sabor u Križevcima, gdje je odlučeno, da se nema tražiti carina za robu iz Slavonije, nego samo u Susjedgradu za robu iz Njemačke i u Modrušama za robu iz prekomorskih krajeva. Drugi otpor je izbio zato, što je isti ban htio oporezovati još i stanovnike zagrebačke vlaške četvrti (vicus Latinorum). Ovi su se tome protivili tvrdeći, da su crkveni kmetovi, da stoje pod crkvenom sudbenošću i da stoga nijesu dužni plaćati poreza. Značajno je svakako, da je ban u svojoj povelji od 13. travnja 1344. izrično naglasio, da je vlast primio »iz milosti najuzvišenijeg vladaoca, gospodina Ljudevita« (cum nos ex gracia excellentissimi principis Domini Ludovici... dignitatem accepimus).

Za istog bana je održan u studenom 1344. sabor u Zagrebu, ali se je tu raspravljalo samo o zakupnini za zagrebačku kovnicu, koja

je povjerena za 300 srebrnih maraka Jakobu, sinu Ulfarde, i za zakupninu utjerivanja poreza od zemlje ili kunovine.

Vojne priprave i financijske mjere prvih godina Ljudevitove vladavine značile su predigru za kraljev pokušaj, da svoju vlast rasprostre na Hrvatsku i Dalmaciju. Tu je knez Nelipić još bio u punom vršenju svoje faktične vlasti, ali se je i on morao boriti protiv drugih velikaša, koje je Venecija stalno bunila protiv njega. Nelipićeva smrt, nešto iza sklopljena sporazuma s Venecijom, bila je za Ljudevita poticajem za odlučnu akciju. Sad je Venecija, vidjevši, da joj prijeti opasnost s Ljudevitove strane, na svaki način nastojala, da drži velikaše na okupu oko Nelipićeve udovice.

Ova se je doduše junački držala u tvrdom Kninu, ali je na svršetku ipak bila prisiljena, da izjavi kralju u svoje ime i u ime svojega sina Ivana, da će uvijek biti »vjerni kletvenici krune sv. Stjepana« (11. listopada 1344.). Poslije Knina su sada, jedna za drugom, dospjele u kraljeve ruke sve tvrđave i varoši hrvatskih velikaša i plemena. Jedan za drugim su sada velikaši i plemići pošli tragom Nelipićeve udovice. Najprije knez Budislav Ugrinić od plemena Šubića, koji je kao zakleti mletački neprijatelj već unaprijed bio nesklon, da se veže uz Sinjoriju. A onda se pokore Ljudevitu i Kurjakovići.

Hrvatski velikaši su sada imali birati, da li će se i dalje oslanjati na nesigurnu mletačku pomoć, koja im je posredovala političke i teritorijalne veze s dalmatinskim gradovima, ili će naprotiv žrtvovati svoje povlašteno stanje i svoju potpunu nezavisnost i stupiti u pregovore s kraljem protiv Mlečana. Da su se odlučili na ovo drugo, uzrok je znatnim dijelom u tome, što je kralj uz svoja financijska sredstva mogao nastupiti s mnogo većim silama nego li Mlečani.

Ljudevit je odmah iskoristio taj uspjeh. Knin je držao u svojim rukama, a Nelipićima ostavio Cetinsku župu. Bana Nikolu Banića (od plemena Hahold) imenuje odmah za Hrvatsku i Dalmaciju. Jedini, koji se još dugo nijesu htjeli predati kralju Ljudevitu, bijahu Šubići: Pavao II. i njegov nećak Mladen III., koji su se sada grčevito držali mletačkog prijateljstva. No kad je Zadar ustao protiv Mletaka i kad je Ljudevit otpremio u Primorje vojsku od 100.000 ljudi, nastali su za Šubiće teški dani. Ban Nikola je doduše pred Zadrom i ranjen, gdje je Ljudevitova vojska suzbijena, ali je odmah poslije smrti Pavla II. došao red na Šubiće, da se predadu Ljudevitu. Kao posrednici su im služili krčki knezovi. Kralj je pridržao za sebe tvrđu Ostrovicu, i u zamjenu je poklonio Grguru II. i Jurju III. Šubiću grad Zrin u Slavoniji (castrum Zryn... in terra Sclavoniae), tako da se Juraj III. može smatrati prvim knezom Zrinskim. Povelja Ljudevita I. od 31. svibnja 1347., kojom je preuzeo Ostrovicu i poklonio Šubićima Zrin, može se smatrati završnim događajem oligarhije hrvatskih velikaša.

Banski položaj je odmah poslije Nikole Banića zauzeo za kratko vrijeme Nikola Zeech, sin magistra Petra, od plemena Baloga, ali je od g. 1349. do 1351. vladao Slavonijom, Hrvatskom i Dalmacijom Ljudevitov mlađi brat herceg Stjepan. Time je opet, kao i u vrijeme Arpadovića, Hrvatska zauzela položaj sekundogeniture. U Stjepanovoj hercegovini nose bansku čast Pavao Ugal (1350.) i Stjepan Lacković (1351.—1352.). Poslije ovoga postaje banom Nikola Banić iz Lendave (1353.—1356.). Pavla od Ugla je imenovao za bana sam herceg Stjepan, kako se vidi iz njegove povelje, izdane samostanu Topuskom 6. ožujka 1350. Ali je to stanje bilo prelazno. Ljudevit je naime odmah, pošto je sklopio s Mlečanima osamgodišnje primirje (5. kolovoza 1348.), krenuo protiv Napulja, da osveti umorstvo svoga brata Andrije.

No kad se je vratio iz Italije, oduzeo je Hrvatsku svome bratu Stjepanu i predao mu u zamjenu Erdelj. A iz Erdelja je došao da upravlja Hrvatskom kao ban Stjepan Lacković, koji je postao slavonskim donatarnim plemićem time, što su mu tom prilikom poklonjeni gradovi Štrigovo i Čakovac. Za banski je položaj vrijedilo naime načelo, da ga ne može zauzeti, tko nema posjeda na zemljištu same banovine.

Za bana Stjepana Lackovića došlo je do zbora u Lučkoj župi. Na tom su zboru sudjelovali tamošnji pripadnici hrvatskih plemena (universi nobiles Croati eidem nostrae congregationi adhaerentes). Tu se pojaviše Virevići s tvrdnjom, da i njima pripadaju ista prava kao svim pripadnicima hrvatskih praplemena. Između takvih prava se je ubrajalo i pravo na pristup t. zv. »stolovima«. »Stolovi« su zapravo bila sjedišta, koja su služila za župskog suca, kad je okupio zbor plemenitih ljudi, da prisustvuje i da svojim povlađivanjem potvrdi sučeve odluke. U zboru Lučke župe se ustanovilo, da Virevići nisu zapravo nikada imali prava, da stoje oko sudskog stola, ali im je ipak s obzirom na to, da su bili u svojti s mnogim hrvatskim plemenima, nastanjenim u onim krajevima, priznato pravo, da budu učesnici svih povlastica hrvatskih praplemena.

Malo iza toga, 31. listopada 1351., postavljen je banski stol u Zagrebu, da odluči o pitanju, da li su Korenići, koji su bili nastanjeni oko Stjeničnjaka, zbilja bili oslobođeni od dužnosti, da odgovaraju pred sudom kaštelana (Burggrafa) i činovnika grada Stjeničnjaka. U presudi, koja je tom prilikom izrečena, utvrđeno je, da je Korenićima bilo priznato pravo plemenitih ljudi, da su bili dužni odazvati se samo pozivima bana i zagrebačkog župana, dok ni kastelan ni činovnik grada Stjeničnjaka nijesu imali prava, da njima izdaju kakve mu drago naredbe.

Kratko vrijeme poslije toga, kako je hercegu Stjepanu oduzeta Hrvatska i povjeren Erdelj, došlo je opet do promjene. Prema izjavi samoga kralja Ljudevita Mlečanima, povjerena je hercegu Stjepanu opet uprava Hrvatske i Slavonije »za vječna vremena«. Kraljev brat

je zbilja predsjedao slavonskom saboru, koji se je održao 8. svibnja 1353., u Zagrebu, a 28. svibnja te godine je Stjepan »po Božjoj milosti herceg cijele Slavonije, Hrvatske i Dalmacije« izdao povlasticu zagrebačkoj stolnoj crkvi. Od njega su dalje povlastice od 28. lipnja u prilog čazmanskog kaptola i od 16. rujna 1353. u prilog kaptola sv. Petra u Požezi.

Po nalogu hercega Stjepana održao je ban Nikola Banić hrvatski sabor u Kninu, u kojemu su došla do rasprave mnogobrojna pitanja o unutrašnjem uređenju Hrvatske. Samom hercegu je bilo do toga, da utvrdi, koja su mu prava pripadala po starom hrvatskom uređenju (pro requirendis iuribus ducalis maiestatis). Tome su saboru lično prisustvovali brojni hrvatski velikaši, tako krčki knez Bartul sa svojim sinovima Stjepanom i Ivanom, knezovi Kurjakovići iz Krbave i knez Budislav Ugrinić, gospodar grada Roga. Među ovima se doduše ne spominje Ivan Nelipić, ali se za njega zna, da se držao kraljeve stranke protiv Jelene, udovice Mladena III., »posljednjeg, — kako stoji na grobu njegovu, — branioca hrvatske slobode«, i sestre srpskoga cara Stjepana Dušana. Kninski biskup Blaž je ovom prilikom pokrenuo pitanje crkvene desetine, ali je sabor odlučio, da desetinu imaju platiti samo oni plemići, koji su imali pod svojom vlašću barem deset kmetova.

Između Ljudevitove politike prema Hrvatskoj i one prema Madžarskoj postojala je velika razlika. Razlog je tome bio, da je Hrvatska bila pogranična zemlja, izložena neprijateljskom dohvatu i mletačkoj političkoj propagandi, i da je kralj samo na taj način mogao računati s hrvatskom odanošću, da je poštivao prava hrvatskih plemena. Time postaje razumljivo, da je kralj dao razmjerno često sazivati hrvatski sabor, dok je u tom pogledu prema Madžarskoj bio, kao i njegov otac, veoma suzdržljiv.

Ono, što međutim čini bitnost kraljevih nastojanja, jest težnja za uspostavom staroga pravnog poretka. Sabori, koji se održavaju na hrvatskom tlu, dobivaju u tim prilikama informativni karakter: kralj ide otvoreno za tim, da se vrati na pravnu podlogu ugovora sklopljenog g. 1102. između Kolomana i hrvatskih plemena.

To nastojanje zavređuje tim veću pažnju, jer je u isto vrijeme došla do izražaja kraljeva težnja, da se pravno stanje u Slavoniji svakako izjednači s onim u Ugarskoj. U saboru naime, koji je održan u prosincu 1351. u Budimu, došlo je, pored izmjene čl. 4. Zlatne Bule, do izražaja načelo, »da plemići u krajevima između Drave i Save, kao i oni iz Vukovske i Požeške županije nemaju plaćati ni kunovine ni banske zalaznine onako, kao je to bilo do tog vremena u običaju, nego su imali da daju prinos kraljevskoj komori onako, kako se to običavalo po cijeloj Ugarskoj«.

Uporno držanje udovice Mladena III. Šubića i njezino stalno oslanjanje na mletačku pomoć dovelo je konačno do toga, da je kralj smatrao za potrebno, da energično stane na put pokušajima, kako bi

se u Primorju opet uspostavila mletačka prevlast. Ban je naime još bio uspio zaposjesti Omiš i Klis, tako da je Šubićima jedino još preostajala Bribirska župa, ali su i Mlečani zauzeli tvrdi Skradin od straha, da ne padne u banove ruke. Vijest o tome je pospješila kraljeve pripreme, koje su se navodno vršile s namjerom, da se vodi rat protiv Srbije. Ali kad je mobilizacija bila gotova, krene Ljudevit sa svojim silama prema Primorju, i prema samom mletačkom kopnenom posjedu u sjevernoj Italiji.

Da bi odmah zapriječio mletačke spletke, pokušao je Ljudevit i uspio, da donacijama zadobije za svoju stvar hrvatske velikaše. Tako je tijekom g. 1356. dosuđeno nekoliko posjeda Budislavu Ugriniću i Kurjakovićima. A g. 1357. sklopljen je posebni ugovor s bosanskim banom Tvrtkom, koji je naslijedio Stjepana Kotromanića: Hrvatska je natrag dobila Glamoč, Livno, Duvno i Imotski. Isto je tako došlo i Zahumlje pod posrednu kraljevu vlast. Pritisak Ljudevitove vojske se je dao osjetiti po dalmatinskim gradovima: svagdje su se kovale zavjere protiv Mlečana. Borbe su se opet vodile oko Zadra, ali je pritisak Ljudevitove vojske na samom mletačkom suhozemnom području konačno prisilio Mlečane, da pristanu na zadarski mir od 18. veljače 1358. god. Mlečani su se morali odreći cijele jadranske obale od ušća rijeke Raše do Drača.

I tom se je prilikom očitovala kraljeva težnja, da uspostavi nekadašnje pravno stanje. Tako su Zadru potvrđena ista prava, koja je grad imao u vrijeme trogirske diplome. Grad je dobio stare teritorijalne granice, sudska mu je nezavisnost zajamčena, gradske vlasti su se birale po starom načinu na javnom zborištu, sudska vlast, koja je pod Venecijom bila skučena samo na poslove privatnog prava, protegnuta je i na kaznenopravnu sudbenost.

Pošto je Ljudevit obračunao i s onim članovima hrvatskog plemstva, koji su se u prošlom ratu bili priključili Veneciji, izdao je, 27. svibnja 1358., svoju povlasticu Dubrovniku, koja je zato značajna, jer daje podlogu upoređivanju pravnog uređenja ovoga grada s pravnim uređenjem gradova, podređenih pravu trogirske diplome. Dubrovnik se je obvezao, da će platiti kralju godišnji danak od 500 dukata dobre i pravedne težine i da će mu, osim toga, koliko bude inače od toga oslobođen, platiti i danak, na koji se je bio obvezao prema srpskom kralju i prema bosanskom banu. Svake godine su se u gradskoj katedrali imale pjevati pohvale triput u počast kralja Ljudevita. Anžuvinska bijela zastava s likom sv. Vlaha imala je biti dubrovčka zastava. U slučaju pomorskog rata je Dubrovnik morao staviti kralju na raspolaganje deset potpuno naoružanih galija. Gradski knez je imao biti kraljev podanik, ali je Dubrovnik imao pravo predlagati kralju čovjeka svoga izbora. Posebni članak je odredio opseg dubrovačkog teritorija. U pitanju je sudske vlasti određeno, da se tužbe imaju podizati pred onim sudom, pod koji je spadala tužena stranka

Sl. 1. Oporuka Zadranke Agape. *(Nagy, Monum. diplomatica I.)*

Sl. 2. Listina Zadarskog opata Transija. *(Nagy, Monum. diplomatica I.)*

Sl. 3. Listina kralja Petra Krešimira IV. *(Nagy, Monum. diplomatica I.)*

Sl. 4. Radovanova darovnica sv. Krševanu. *(Nagy, Monum. diplomatica I.)*

Sl. 5. Novci bana Pavla Šubića. *(B. Horvat, Numizmatika 1934-36.)*

Qualiter et cum quo pacto dederunt se Chroates regi hungarie.

Colomanus dei gratia filius vladislaui regis hungarie. Item iste in regno loco patris sui. et quia multa strenuitate uigebat. proposuit totam Chroaciam usque ad mare et dalmaciam sub suo dominio subiugare. Venit cum suo exercitu usque ad flumen draue. Chroates uero audientes de aduentu regis congregauerunt exercitum suum et preparauerunt se ad pugnam. Rex uero audita congregatione ipsorum misit suos nuncios uolens ipsos graciose tractare et pacta cum eisdem ut uoluerint ordinare. Chroates audita legatione domini regis inito consilio omnes insimul acceptauerunt et miserunt. xij. nobiles sapientiores de. xij. tribubus Chroacie. scilicet. comitem Juraj. de genere. chacitorum. Comitem Geminum. de genere. chuchatorum. Comitem marmagnam. de genere Subbichorum. Comitem pribislauum. de genere. Cucorumnichorum. Comitem Georgium. de genere. Snacichorum. Comitem petrum. de genere. cumichorum. Comitem paulum. de genere. Gussichorum. Comitem martinum. de genere karinensium. et de genere lapcanorum. Comitem. pribislauum. de genere polichorum. Comitem obradum. de genere lacnicichorum. Comitem Jurium. de genere. Jamometorum. Comitem mirognum. de genere. Tugomirorum. Qui uenientes ad dominum regem ei debitam reuerentiam exhibuerunt. dominus uero rex ad osculum pacis eos recipiens et honorifice tractans ad talem concordiam deuenerunt. quod omnes predicti teneant suas possessiones ac bona cum omnibus suis pacifice et quiete. Et quod i- non teneatur aliqua predictarum generationum nec eorum homines soluere censum seu tributum regie maiestati proba- te. nisi tantum teneantur predicto domino regi quando aliquis inuaderet sua confinia. Tunc si dominus rex mitteret pro eis tunc ire debeant ad minus cum. x. equis armigeris quilibet generatione predictarum suis expensis usque ad flumen draue. et de inde uersus hungariam ad expensas domini regis usque quo exercitus durauerit debeant permanere. et sic extitit ordinatum. De anno domini millesimo centesimo ij. etc. 1102

Sl. 6. Trogirska apendikula. *(Šišić, Priručnik.)*

Sl. 7. Kolomanova povlastica čč. sestrama sv. Marije u Zadru.
(Šišić, Priručnik.)

Sl. 8. Povlastica ostrogonskog nadbiskupa Felicijana. *(Šišić, Priručnik.)*

Sl. 9. Hrvatska prema popu Dukljaninu.

In nomine patris et filii et spiritus sancti amen. Ego banus Culinus Bosne iuro tibi comiti Geruasio et omnibus Ragusinis rectum amicum fore perpetuo et rectam vobiscum pacem manutenere et amicitiam veram, et omnes Ragusinos per totam terram nostram ambulantes, mercantes seu habitantes, vel transeuntes recta fide et conscientia vera recipere absque ulla datione nisi quis sua per voluntate mihi donum dare voluerit. Et apud nos dum fuerint manutenere et consilium eis prestare ut nobis prodest ad nostrum posse absque fraude et malo ingenio. Sic me Deus adiuvet et hec sancta quatuor evangelia.

ѣ Въ име Отьца и Сина и Светаго Духа. Азь банъ босньскы Коулинъ присезаю тебѣ кнеже Крьвашоу и вьсѣмь граћамь Доубровьчамь правыи приѣтель быти вамь од селѣ и до вѣка и правъ гои дрьжати с вами и право вѣроу докола самь живь. Вьси Доубровьчане кои ходе по моемоу владанию трьгоуюке гдѣ си кто хокѣ кретати годѣ си кто мине правовь вѣровь и правымь срьдцемь дрьжати е без вьсакога зьледа развѣ что ми кто дасть своеовь волевь поклонь. И да имь не боуди од моихь чьстьникь силе. И докола оу мене боудоу дати имь съвѣть и помокь какоре и себѣ коликоре моге безь вьсакога зьлога примысла. Тако ми Боже помагаи и сие свето евангелие. Ѣ Азь Радое дїакь баньь писахь сию книгоу повелѣниемь баниемь оть рожьства Христова тисоуща и сьто и осмьдесеть и деветь лѣть мѣсеца авгоуста оу двадесети и девети дьнь оусѣчение главе Іоана Крьститела.

Sl. 10. Ugovor bana Kulina s Dubrovčanima. *(Prema fotografiji prof. S. Ivšića.)*

(actor teneatur sequi forum rei). Dubrovački statut, koji je bio redigiran g. 1272., ostao je dalje na snazi, pa i statuti dalmatinskih gradova, koji su redigirani dobrim dijelom pod mletačkom vlašću. Bosanski biskup Petar je sada išao s dubrovačkim izaslanicima u Dubrovnik, gdje je 18. srpnja 1358., održana u nazočnosti 125 vlastele sjednica velikog vijeća. Kraljev poslanik je tom prilikom nagrađen sa 200 dukata (Thallóczy-Gelcich, Diplom. rag.).

Odnosi između kralja i dalmatinskih gradova su prilikom uređenja dubrovačkog pitanja podrobnije ispitani. Kralj je otpremio u u travnju 1359. komisiju u Zadar, Split, Trogir i Šibenik, da prema starijem stanju, nanovo uredi pravne odnose ovih gradova (per conoscere lo stato delle città dela Dalmazia).

U toj komisiji su bili: katolički nadbiskup Nikola, koji je ujedno bio i kraljev kancelar, njitranski biskup Stjepan, velikovaradinski »kanonik custos« Grgur i sudac kraljevske kurije, negdašnji ban Nikola Zeech (Szécy). Zajedno s njima je išao tadašnji hrvatsko-dalmatinski ban Ivan Čuz. Tom je prilikom nadbiskup kaločki nosio sa sobom veliki kraljevski pečat. Kralj je naime sam, u nekoj povelji od 9. kolovoza 1358., naglasio, da mu nije pri ruci veliki državni pečat, jer je povjeren kaločkom nadbiskupu, koji u veoma važnim poslovima putuje po Dalmaciji (quoniam sigillum nostrum maius . . . cum domino archiepiscopo Colocensi in partibus Dalmatiae habemus).

Komisija se imala boriti s poteškoćama. U Splitu je načelnik Gentilis de Calis sastavio upute četvorici splitskih izaslanika, koji su imali ići pred kraljevu komisiju, po kojima nisu nipošto smjeli popustiti u pitanjima gradske slobode. Njihova je zadaća sastojala u tome, da slušaju, što se bude vijećalo između kraljevih povjerenika, ali da ne pristanu ni na kakav prijedlog, a da prije toga ne zatraže ovlaštenje gradskog vijeća.

Isto su se tako pravile poteškoće radu kraljeve komisije i s mletačke strane. Tek je nakon brojnih nastojanja pošlo za rukom komisiji, da 18. kolovoza 1358. dobije iz Mletaka primjerak zadarskog statuta.

Sa Splitom su kraljevi povjerenici bili brzo gotovi. Nastojanja splitskog načelnika, da ospori punomoć kraljevske komisije, njegove prijetnje, da će se izravno obratiti samome kralju, nisu mogle omesti rad komisije. Gentilis je bio iz Italije, a komisija je zastupala stajalište, da gradski knez mora biti, kao i u dubrovačkom slučaju, kraljev podanik. Nakon kratkog pregovaranja je splitsko gradsko vijeće 31. kolovoza 1358. prihvatilo sve kraljeve zahtjeve. Splitski je načelnik morao dati ostavku i otputovati iz Splita sa svojom porodicom i s cjelokupnom svojom pratnjom. Stvari nijesu time završene, jer je još vijek postojao stari pogranični spor između Splita i Trogira. Na svršetku je vijeće izabralo za gradskog kneza Kurjaka Disislavića,

pripadnika hrvatskog praplemena Mogorovića. I Trogirani su izabrali za gradskog kneza kraljeva privrženika Zadranina Franju Jurjeva. Njegov je naslov glasio: »regius miles et de regis mandato comes«.

Pošto je Dubrovnik, koji je već imao pod svojom vlašću Pelješac, prešao pod vrhovnu vlast Ljudevita I., dodao je ban Hrvatske i Dalmacije Ivan Čuz svom naslovu titulu gospodara Humske zemlje (dominus terre Hulme).

Običaj, koji je vrijedio u vrijeme bana Pavla, da sebe i svoju braću postavlja u položaj gradskih knezova, sada je preuzeo hrvatski ban Nikola Zeech, (Szécy) koji se je dao izabrati gradskim knezom u Zadru (22. studenoga 1358.) i u Splitu (1359.). To je stavilo Dubrovčane u brigu, te su koncem 1359. god. otpremili kralju svoje izaslanike, koji su zbilja postigli, da im je kralj u svojoj povelji od 3. siječnja 1360. izjavio, da mogu izabrati za kneza, koga god i otkud god hoće (undecumque), samo da to ne smije biti Mlečanin ili mletački pristaša ili kraljev protivnik.

Uspostavljenje starih pravnih prilika u Hrvatskoj, koje je već bilo započelo prije mletačkog rata, nastavljeno je pod nadzorom kraljice majke Jelisavete. U Zadru je došlo do sastanka, na kojemu je imala pasti odluka »o budućem stanju Hrvatske i Dalmacije, o uspostavljenju starih kraljevskih prava, o povratku onog pravnog poretka, koji je bio poremećen neredima prošlih godina«. Težnja je išla uvijek za tim, da se oslabi položaj višeg plemstva i da se protiv ovoga ojača položaj nižeg plemstva, u ovom slučaju pripadnika hrvatskih praplemena. I budući da se jačanje položaja nižeg plemstva imalo izvršiti zaslugom same krune, slijedilo je, da je kralj htio, oslabivši više plemstvo, doći prema nižem u isti položaj, u kojem su se do toga vremena nalazili donatarci.

Parnice, koje su tom prilikom došle do rasprave, pokazuju jasno, kamo je vodila kraljeva politika. Njihova je važnost s pravnopovijesnog stajališta u tome, da su tom prilikom nanovo utvrđena stara hrvatska plemenska prava. To je bio slučaj u parnici nekih Ivana i Lacka Tvrdonjinih i Tvrtka Jurjeva Grubića protiv kneza Ivana Nelipića. Knez je, po njihovu tvrđenju, njima oduzeo neke posjede, koje su imali u Cetinskoj župi kao neotuđivu plemenšćinu, te je stoga imao biti osuđen, da im te zemlje izruči. Knez Nelipić je na to tvrdio, da sporna zemlja nije pripadala tužiocima kao plemenšćina, nego da im je dosuđena tek g. 1210. za kralja Andrije. Kraljica je nato pozvala pred svoj sud 24 svjedoka, po dva iz svakog plemena, koji su imali stvar ispitati. A svjedoci ili, kako se onda zvahu, »osidnici« (riječ osidnik podsjeća na njemačku riječ »Insasse«) su na to izjavili pod zakletvom, da tužioci nijesu pripadali nijednom od hrvatskih praplemena, ali da bi pravo bilo (sed bene verum foret), da ih zajednica hrvatskih plemena smatra kao ljude tako davnog boravka, da su mogli bez daljega uživati ista prava kao pravi pripadnici hrvatskog

plemstva. Na sudu se je dakle dobro znalo, tko zapravo pripada jednom od 12 hrvatskih praplemena, kao što se znalo i to, da je plemenski naslov skopčan s posjedom plemenske zemlje ili »baštine« (hereditas).

Slična se je parnica vodila godinu dana kasnije pred banom Nikolom Zeechom (Szécyjem) u Kninu. Ban je naime, 15. studenoga 1361. god., izdao listinu, u kojoj je presudio, da neke zemlje imaju pripadati Banjevcima i susjednim im Kašićima. Protiv te listine su se digli s jedne strane Glamočani, a s druge neki kraljevski vitez magister Jakob de Cesanis. Glamočani su iznijeli listinu kralja Ladislava IV. od g. 1273., dok je magister Jakob izišao s poveljom Ljudevita I., u kojoj je kralj njemu poklonio sporne nepokretnine i njega uputio za sve parnice, koje bi zbog njih nastale, na kraljev sud. U tom slučaju su se i Glamočani i magister Jakob obratili samom kralju, a kralj je odlučio, da se spor ima voditi doduše pred banom, ali po *madžarskom* pravu. Glamočani su se bunili protiv toga, s tim više, jer je dolazio k njima kraljev povjerenik (udvornik), da traži od njih glavarinu (census) baš od tih Banjevcima i Kašićima dosuđenih zemalja. Ali im to nije pomoglo: otud se vidi, da je kralj, kad su bili u pitanju njegovi interesi, veoma malo mario za odredbe ugovora od 1102. g.

Sazivanje hrvatskog sabora se je vršilo redovito prilikom boravka kraljevskih povjerenika (visitatores), neke vrsti karolinških »missi dominici«, u Primorju. Tako je 10. lipnja 1370. otvoren u Podgradu kod Benkovca, u Lučkoj župi, hrvatski sabor u nazočnosti kraljevskih vizitatora njitranskog biskupa Ladislava i kraljevskog komornika u Pečuhu, magistra Saracena. I kao u vrijeme Karla Velikoga otpremali su se kao kraljevi povjerenici jedno duhovno i jedno svjetovno lice. Pred sabor stupio je neki Filip Zadranin i tražio, na osnovi darovnice Ljudevita I. o nekim zemljama u Lučkoj župi, da mu se priznaju ista prava i iste povlastice kao pripadnicima hrvatskih praplemena. Pojam »hrvatske slobode« nije dakle više bio vezan na krvnu pripadnost s onim plemenskim grupama, koje su bile pravi i jedini nosioci hrvatskog imena. Tu hrvatsku slobodu su mogle imati i one porodične ili plemenske grupe, kojima je kralj svojom slobodnom odlukom priznao ta prava i te povlastice. *U značenju pojma Hrvat je time nastala promjena.* To nijesu potomci osvajača, ili bolje, to nijesu samo potomci osvajača, nego čitava grupa ljudi, koji su po kraljevoj odredbi s tim osvajačima izjednačeni. Biti plemić, pripadati sklopu plemenitih Hrvata ne znači dakle biti pripadnik jednog od dvanaest hrvatskih plemena, nego to znači pripadnost jednoj društvenoj grupi. Svi plemići bez razlike imaju dakle hrvatsku slobodu. Svi ljudi, koji su iz kojeg mu drago razloga smatrani učesnicima, sudionicima hrvatske slobode, zvali su se naprosto »Hrvati«.

A time, što se je širio krug osoba, koje su bile sudionicima hrvatske slobode, rastao je interes, da ta sloboda bude svakako očuvana. Orga-

*

nizacija plemenskog suđenja je time primila mnogo strože oblike. Prijelaz imovine u slučaju izumiranja jedne grane nekog plemena morao se je vršiti pod nadzorom suda. Novi pripadnici plemstva su dakle ne samo primili privatnopravne običaje hrvatskih plemenskih zajednica, nego po svoj prilici i njihovo unutrašnje ustrojstvo. Kako je to ustrojstvo funkcioniralo, vidi se po postupku, zabilježenom u raspravi od 13. lipnja 1379. pred sudom Lučkoga stola u Podgradu. Lučki stol je u isto vrijeme bio plemeniti rotni sud. U banovoj odsutnosti je tome sudu predsjedavao kaštelan ili Burggraf Ivan Gorjanski. Kao prisjednici su sjedjeli uz njega Petar Matijin Šubić, Vladiha Jurjev »de genere Kirinensium«, valjda Karinjanin, Stjepan Petrov iz Posedarije blizu Zadra, valjda Jamometić, i Ratko Šegotić-Tugomirić. Pred taj rotni sud je pristupio Jordan Filipov Draginić i molio, neka mu odredi kao pristava nekog Radovana Bolčića iz Malinove vasi. Pristav je imao obići granice zemlje njegove braće, kojih je grana bila izumrla, jer je to zemljište po pravu hrvatskih plemena imalo odsada pripadati samo njemu Jordanu Filipovu. To je zbilja izvršeno, zemlje su zabilježene i ograničene, i Jordan Filipov je od pristava uveden u posjed. Odluku je za takva suđenja imao doduše samo ban, jer je pitanje plemićkih posjeda pitanje javnog, a ne samo privatnog prava. Ali je u banovoj odsutnosti traženo barem sudjelovanje rotnog suda hrvatskih plemena, sastavljenog od predsjednika i četvorice prisjednika, uz sudjelovanje pristava kao sudskog svjedoka i izvršioca sudskih odluka.

Sasvim različitu sliku od Hrvatske pruža nam Slavonija. Tu nema naime pripadnika starih hrvatskih plemena, koji brižno čuvaju stare pravice. Tu su plemići samo oni ljudi, koji su se mogli pozivati na kraljevu darežljivost, donatarci. Za njih je sada od važnosti bio razvoj stanja madžarskih donataraca, koji su im bili prostorno bliži i koji su mogli izravno utjecati na kraljeve odluke. Ta težnja, da se traži pravo u Ugarskoj, nije bila kralju po volji, te je on zato opet iz Višegrada, 29. kolovoza 1359., izdao strogu zabranu za očuvanje neke sređenosti u slavonskim prilikama (de statu tranquilliori), da se slavonski pripadnici plemstva nipošto nemaju obraćati kraljevskom dvorskom sudu ili kojem mu drago sudu u krajevima sjeverno od rijeke Drave.

Kralj je sada dosljedno načelu, da se sudbenost ravna po osobi tužene stranke, odredio: ako netko ima pozvati na sud čovjeka, nastanjenog u krajevima južno od rijeke Drave, mora se taj obratiti izraspraviti pred svojim prelatima i barunima o ispravnosti banove zamjeniku. Jedino kad je stranka mislila, da joj je banovom presudom učinjeno krivo, smjela se je obratiti samom kralju, koji je imao da raspravi pred svojim prelatima i barunima o ispravnosti banove odluke. Između Slavonije i Hrvatske bilo je, kako se po ovom čini, toliko razlike, što u Hrvatskoj nije bilo slobodno prizivati se protiv

banove presude, dok se je to u Slavoniji moglo. Hrvatska je naime, u zatvorenosti svoje plemenske organizacije, sačuvala svijest o zatvorenosti svojeg pravnog područja.

Isključivosti hrvatskog sudovanja pridonijela je svakako posebna organizacija hrvatskih rotnih sudova. Oko predsjednika suda, koji je mogao biti ban, ili u slučaju banove odsutnosti podban, župan ili kaštelan, sjedjeli su naime t. zv. »osidnici« (iurati assessores). Pred kraljicom, kad je sama vodila sudske rasprave, bilo ih je čak 24. Oni su sami mogli suditi, kad su bile u pitanju granice pojedinih imanja, granice plemenskih općina, pripadnost pojedinca starom plemstvu ili krugu nosilaca hrvatske slobode. Posljednje godine vladavine Ljudevita I. znače produbljivanje pravnog poretka, koji je bio toliko poremećen dinastičkom promjenom oko mijene XIV. stoljeća.

Poslije smrti hercega Stjepana i sina mu Ivana (1360.) stolica hercega Slavonije, Hrvatske i Dalmacije nije kroz desetak godina uopće bila zaposjednuta. Tek nakon tog vremena je imenovan za hercega kraljev rođak, Karlo Drački, koji je bio utekao papi Urbanu V. od progona napuljske kraljice Ivane. Karlo Drački je vladao kao herceg od 1371. do 1376. god. Hrvatska nije kroz to vrijeme imala posebnog bana, nego ga je imala samo Slavonija. Od Karla Dračkoga potječe presuda, izrečena protiv kaštelana zagrebačkog biskupa radi toga, što je orobio nekog magistra Ladislava. Značajna je njegova povlastica, izdana plemenitoj općini Turopolja, u kojoj je Karlo Drački potvrdio Turopoljcima stare povlastice, koje su ih već prije, za Bele IV., izjednačile s plemenitim Hrvatima.

Godine poslije zadarskog mira bile su protekle dosta mirno. Ljudevit je doduše odmah g. 1359. započeo rat protiv Srbije, koja je pod Dušanovim sinom Urošem naglo išla susret svome raspadanju, ali je u tom ratu Ljudevit imao samo skromnih uspjeha: jedva da je očuvao stari posjed Mačve. Opasniji je bio za njega ustanak bosanskog bana Tvrtka, iza kojega je po svoj prilici stajala sama Mletačka republika. Tvrtko se je branio dosta spretno i zadao je Ljudevitovim vojskama nekoliko osjetljivih udaraca. Teško je predvidjati, kako bi se stvari okrenule, da nije iza Tvrtkovih leđa izbio protiv njega ustanak njegova brata Vuka. Tvrtko je sada bio prisiljen priznati ne samo vrhovnu vlast Ljudevitovu, nego i brata Vuka svojim suvladaocem (1366.). Sada je Ljudevit brzo mogao okrenuti svoje vojske prema Bugarskoj i postići i na toj strani neke uspjehe. Najveći uspjeh je postigao međutim u Poljskoj poslije smrti Kazimira Velikoga (1370.). Sada je Ljudevit bio najmoćniji vladalac u Evropi, jer je njegova vlast sezala od Baltičkoga do blizu Crnog i do Jadranskog mora. G. 1371. mu se je predao i grad Kotor.

Za Mletačku republiku je Ljudevitova moć bila veoma opasna, jer je kraljica majka iz Hrvatske ravnala napuljskim prilikama. Posjed Otranta, Drača, Valone i istočne jadranske obale značio je opasno

zaokruživanje trgovačke velike vlasti. Nije stoga čudo, da je Venecija smatrala najzgodnijim, ako se Ljudevitovom odsutnošću u Poljskoj posluži za pokušaj preuređenja jadranske podjele vlasti. Godine 1378.—1381. označene su teškim borbama. Venecija, koja je sama bila uređena kao vlasteoska republika, pokušala je sada podići pučane po svim dalmatinskim gradovima protiv Ljudevitove prevlasti. Ali je pobijediti morao, tko je raspolagao većim ekonomskim sredstvima. S golemom plaćeničkom vojskom slomio je Karlo Drački mletačke plaćenike. Genovska mornarica krenu sada u jadranske vode, da uništi svoju suparnicu. Činilo se, da je svršetak Venecije na domaku, usprkos dvoličnog držanja bosanskog kralja Tvrtka i zetskih Balšića, i tek u posljednjem trenutku je oslobođenje Vetora Pisanija iz mletačkog državnog zatvora značilo spas za Veneciju od gotovo sigurne propasti. U turinskom miru (1381.) je Sinjorija morala priznati Ljudevitu cijelu istočnu jadransku obalu i obećati godišnji danak od 7000 dukata kao naknadu ratnih troškova.

Poslije odlaska Karla Dračkoga je izabran za kraljeva palatina Nikola Gorjanski, koji je imao donatarna dobra u Slavoniji. Drugi donatar, koji je imao svoje posjede u Ivaniću blizu Čazme, sin Petra Horvata — Ivan dobio je na upravu Mačvansku banovinu. Njegov brat Pavao postaje pače g. 1379. zagrebačkim biskupom. Za samoga mletačkog rata upravljao je Hrvatskom kao ban stari i iskusni Nikola Zeech (Szécy) sve do 1380., kad je stupio na njegovo mjesto Emerik Bubek. Slavonijom je u ono vrijeme upravljao Stjepan Banić od plemena Hahold, Nikolin sin, zajedno s bratom Ivanom.

Vladavina Ljudevita I., koja se je dovršila njegovom smrću 11. rujna 1382., pokazuje čudnovate asonancije između starohrvatskih i modernih ustanova. Kad je g. 1351. pred sakupljenim ugarskim saborom potvrdio stara prava, pristao je na Zlatnu Bulu i osobito na ius resistendi. U svojoj inauguralnoj diplomi je dodao kao članak 19. odredbu, da se kralj nema osvetiti na djeci za nepravde, njemu nanesene od roditelja. Propis dvostruke desetine, jedne za crkvu, druge za državu, čini osnovicu njegove financijske politike. Ali, kad dolaze u pitanje vojnička dobra, primjenjuju se i u Ugarskoj hrvatska nasljedna načela, t. j. načela, koja su Hrvati našli i prihvatili od rimskih graničarskih odredaba. Donatarna zemlja nije smjela ići na ženske, nego, ako nema muškog poroda, na brata, odnosno na kralja. Kći posljednjeg posjednika je imala samo pravo na četvrtinu, ali i to samo u novcu, a ne u nepokretninama. Samo je plemstvo moglo posjedovati zemlje, samo je plemstvo moglo vršiti javne službe, samo je plemstvu pridržano vršenje najvažnijih javnih funkcija. Bez pristanka plemstva, bez njegove kolaudacije, nema kraljeve krunidbe. Pa kao što je plemstvo u Hrvatskoj značilo državu, i kao što su samo pripadnici plemstva sačinjavali hrvatski narod pod starom hrvatskom narodnom državom Trpimirove dinastije, tako je i sada, za Ljudevita

I., i u Ugarskoj pojam madžarskog naroda utjelovljen u predstavnicima donatarne vlasti, podijeljene pod okriljem krune sv. Stjepana. Odmah sutradan poslije pokopa Ljudevita I. (17. rujna 1382.) okrunjena je za kralja njegova starija kći Marija, kojoj je bilo tek 12 godina. Kao regentkinja preuzela je vlast njezina majka, kraljica udova Jelisaveta, kći bosanskog bana Stjepana Kotromanića. Glavni joj savjetnik bijaše palatin Nikola Gorjanski. U Hrvatskoj i u Slavoniji su sada dalje banovali Emerik Bubek, odnosno Stjepan Banić s bratom Ivanom. Isto je tako ban Ivan Horvat, brat zagrebačkog biskupa Pavla, upravljao dalje Mačvom. U dalmatinske gradove je poslan s otpisom od 25. listopada 1382. vesprimski župan Ivan Bissényi: kraljičina se je okolina pobojala, da bi Venecija pokušala proizvesti kakvu naglu promjenu. Isti je strah vladao i u Dubrovniku, tako da je grad smjesta otpremio drugim općinama ponudu, da svi zajedno sklope ugovor za uzajamnu obranu. Savez je imao biti uperen ne samo protiv prekomorskog, nego i protiv bližeg neprijatelja, a kao takav se je činio Dubrovniku bosanski kralj Tvrtko, koji je g. 1377. preuzeo naslov srpskog kralja. U početku g. 1383. odale su pojedine općine počast kraljicama i tražile potvrdu svojih starih povlastica. Kraljica Marija je u isto vrijeme saopćila banovima Slavonije i Hrvatske, da je naslijedila svog oca, kao da mu je rođeni sin (tamquam filius masculinus).

Dne 15. lipnja 1383. oduzeta je hrvatska banovina Stjepanu Baniću i povjerena Stjepanu Lackoviću. U zadarskoj okolini je bilo nesuglasica zbog nekih posjeda, a političke promjene su već počele djelovati na opće raspoloženje. Nije isključeno, da su Mlečani i kralj Tvrtko bili upleteni prilikom bune, koja je bila izbila nedaleko Vrane, a vodio je prior reda Ivanovaca Ivan od Paližne.

Kraljica udova krenu brzo u Primorje na samu vijest o nemirima, ali se stvar brzo slegla. No kad se kraljica baš vraćala u Budim, plane ustanak u krajevima sjeverno od rijeke Drave. Kao razlog ustanku se je navodilo to, da prilikom preuzimanja vlasti po kraljici Mariji nije sazvan sabor i da kraljica nije, kao što je bio običaj, potvrdila stare povlastice. Buna se je pooštrila, pošto je kraljica Jelisaveta skinula s banske časti Stjepana Lackovića. I sami vjerni pristaše i suradnici Ljudevita I. kao Nikola Szécy (Zeech) pridružiše se pokretu. Od krčkih knezova držali su s buntovnicima barem Stjepan i Ivan. U Slavoniji je međutim vladala potpuna podvojenost: neki su bili za kraljice, a neki protiv njih. Usred te neodređenosti ponovi zagrebački biskup Pavao Horvat gestu Jurja Šubića: otpremi lađu u Napulj, da odande pozove Karla Dračkoga.

Kada se kraljice vratiše u Budim, nesposobne da išta odluče i preduzmu, zadesi ih novi prepad. Kraljica Marija je bila zaručena s češkim kraljevićem Sigismundom Luksemburškim. Ali je kraljica mati smatrala za zgodnije, da svoju kćer uda za Ljudevita, sina fran-

cuskog kralja. Vijest o tome je brzo prodrla i dovela do naglog preokreta: Sigismund provali s oružanom silom u Ugarsku i u rujnu 1385. prisili dvor, da ga vjenča s Marijom.

Kad se je Sigismund povratio u Češku, stigne Karlo Drački u Budim. Sabor ga izabere za kralja, a Marija se odrekne krune. Karlo bude na staru godinu 1383. nakon položene inauguralne prisege okrunjen u Stolnom Biogradu, ali je vladao tek nekoliko dana: kraljica Jelisaveta ga dade pozvati na razgovor, i tu ga po palatinovu nagovoru Blaž Forgač teško rani. Sutradan ga odvuku još živa u Višegrad, gdje je bio doskora izliječen, ali ga urotnici uto zadave.

Kraljice krenu zatim u Slavoniju, ali tu budu uhvaćene zajedno sa svojom pratnjom. Gorjanski pogine braneći ih. Lacković ih dade zatvoriti u svoju tvrđavu. Sigismunda brzo pozovu u Budim, izviču za kralja, i u Stolnom Biogradu na samu Cvjetnicu 1387. god. okrune krunom sv. Stjepana. Međutim su kraljice, kad se već približavahu Sigismundovi odredi, odvedene u Novigrad, gdje je Jelisaveti Kotromanićevoj pred kćerju odrubljena glava.

Sigismund je međutim oklijevao. Trebalo je odvažnosti mlađega Gorjanskog, Nikolinog sina, da uhvati Andriju Lackovića i da otkupi kraljicu Mariju, koja, predana Mlečanima, bude puštena na slobodu. »Tek onda — priznala je kasnije — kad sam se nalazila na duždevoj galiji, ostavio me je strah«.

§ 29. *Sigismund i Albrecht (1387.—1439.).*

Dvije stranke su stajale sada jedna prema drugoj. Jedna se oslanjala na bosanskog kralja Tvrtka i na srpskog kneza Lazara. Ova koalicija Hrvata, Bosanaca i Srba imala se boriti na dvjema frontama: protiv Madžara i protiv Turaka. Tvrtko je bio u tajnom dogovoru s Mlečanima. Od dalmatinskih gradova, neki su, kao Dubrovnik, bili uz Sigismunda, neki opet, kao Zadar, Split i Trogir, uz sina Karla Dračkoga, Ladislava Napuljskoga.

U Madžarskoj je, kako kazuju današnji historici, rodoljubna stranka držala sa Sigismundom, dok je za Napuljca u Madžarskoj uvijek bila manjina.

Sa Sigismundom je došao na prijestolje potpuni antipod Ljudevita I. Na mjestu čovjeka, koji nije ništa radio bez novaca i samo ono radio, što su mu dopuštala njegova materijalna sredstva, našao se na prijestolju čovjek, koji je sve poduzimao bez novaca i pokušavao mnogo toga, što je bilo izvan svake materijalne mogućnosti. Na mjesto realnog politika, čovjeka od reda i sistema, došao je svestrani maštalac, čovjek bez reda i pravila. Na mjesto čuvara zakona i pravnog poretka došao je na kormilo čovjek, kojemu je zakon bio trenutna stvarna ili zamišljena potreba. Nevjera i nepovjerenje, nepoštivanje

zadane riječi, zloporabe: sve je to bilo kroz pedesetgodišnju vladavinu Sigismunda Luksemburškog na dnevnom redu. I da je njegova vladavina svršila katastrofalno: s gubitkom dalmatinskih gradova, s prijelazom Bosne pod tursko gospodstvo, s prvim slomom Srbije i s ekonomskim nazadovanjem Hrvatske — ne smije nam biti čudno.

Na čelo pokreta protiv Sigismunda u Hrvatskoj stavio se u ime odsutnoga Ladislava Napuljskoga Ivan od Paližne, »ban Slavonije, Hrvatske i Dalmacije«. Da nekako pokrije ratne prve troškove, dao je u zakup prihod od soli i od carina firentinskom bankaru Mariniju. Gradovi su se pokazali, barem prividno, pokorni. Napuljska pomoć, na koju su Hrvati bar donekle računali, pokazala se je neznatnom. Od velike važnosti se je pokazala pomoć kralja Tvrtka i njegova vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića. U Zagrebu je postojala dosta jaka struja za kraljicu Mariju, odnosno za Sigismunda. Isto je tako bio na Sigismundovoj strani Ivan, knez krčki, modruški i senjski. Njegova pobjeda protiv Ivana od Paližne dovela je zapravo do oslobođenja kraljice Marije. U daljim borbama, što su se vodile u Slavoniji, pogine Ladislav Horvat. Na svršetku bude ban Ivan zarobljen u Požezi, i s teškom mukom se oslobodi i protuče u Bosnu.

U tom trenutku se je pojavio na poprištu bosanski i srpski kralj Tvrtko. On nije išao za tim, da zbaci s ugarskog prijestolja Sigismunda i Mariju, nego da s jednim s hrvatskog stajališta veoma zanimljivim pokusom obnovi državnopravnu individualnost kraljevine Dalmacije i Hrvatske, kako je postojala u vrijeme Stjepana Držislava i Petra Krešimira, i kako je došla do izražaja pod upravom Konstantina Komnena.

Slaba strana toga Tvrtkova pothvata bila je u tome, da je dovela do još teže podvojenosti u Hrvatskoj, jer su se tu pored Sigismundove pojavile jedna napuljska i jedna bosanska stranka. Tvrtko sada pokuša, da nadoveže na političku koncepciju bana Pavla Šubića. Majka je njegova bila sestra onoga istog Mladena III. Šubića, koji je bio uzeo za ženu sestru cara Stjepana Dušana. Kao nasljednik bribirskih knezova zadobio je Tvrtko Klis, Ostrovicu, Skradin i Vranu. U povelji, izdanoj Klisu, naglašuje on, da mu je namjera, da u tim krajevima opet dovede do starog ugleda negdašnje običaje. U tom nadovezivanju na stara prava i prilagođivanju tih starih prava tadašnjim političkim interesima vidi se zajednička crta između Tvrtka i taktike Ljudevita I.

Time, što je Tvrtko došao na domak dalmatinskim gradovima, nastala je za ove potreba, da se odluče, na koju će stranu. Za Tvrtka se je izjavio odrješito samo Trogir, što je onda značilo dosta. Ali su drugi gradovi oklijevali, premda su se odmah dosjetili, da je Sigismundova pomoć, iako je mlađi Nikola Gorjanski, palatinov sin, dosta energično vodio rat protiv braće Horvata, dosta nesigurna.

Za hrvatsku je stvar nastao preokret, kad je Tvrtko morao priskočiti u pomoć srpskom knezu Lazaru, protiv kojega se je uto okre-

nula, predvođena od samoga emira Murata, glavna turska sila. U bitci, na Vidov-dan 1389. god. sudjelovali su Tvrtkov vojvoda Vlatko Vuković, koji je godinu dana prije (27. kolovoza 1388.) potukao Turke kod Bileća, i hrvatski ban Ivaniš Horvat. Bitka se je svršila sa srpskim porazom, ali ne bi imala neposrednih posljedica, jer se je radi Muratove smrti njegov sin Bajezid morao naglo povući s vojskom prema Jedrenu, da sebi osigura prijestolje.

Potreba brze odluke nastala je sada za udovicu kneza Lazara pred navalom Sigismundove vojske sa sjevera. Kod Srba su se sada pojavile jedna ugarska i jedna turska stranka. Ugarska je stranka željela, da se raskinu veze između Lazarove porodice, Tvrtka i hrvatskih velikaša, i da se zatraži Sigismundova zaštita. Turska stranka, koja je na svršetku prevladala, tražila je, da se privremeno sklopi mir i sporazum s Turcima, ne bi li se time očuvala jedinstvenost akcije, koja je bila uperena protiv Sigismunda Luksemburškoga.

Pošto je Sigismund uvidio, da ne može ništa na srpskoj strani, jer se je Srbija bila stavila pod tursku zaštitu, krene u Primorje, ali tu mu vojska bi potučena kod Vrane (10. prosinca 1389.). Tvrtko je sada bio u prilici, da zauzme ne samo Klis i Skradin, nego da primi u zaštitu dalmatinske gradove i otoke, koji su svi sada priznali njegovu vrhovnu vlast. Godinu dana iza kosovske bitke proglasi se pače Tvrtko kraljem Hrvatske i Dalmacije. Povelje su mu na hrvatskom i na latinskom jeziku, a pozivaju se redovito na stare ustanove, koje je on, Tvrtko, namjeravao doslovce dovesti do primjene. Njegov dvor je, što se ticalo unutrašnje organizacije i dvorskih naslova, podsjećao na dvorove bizantskih dinasta u Epiru i Tesaliji, odnosno na srpski dvor u vrijeme Stjepana Dušana i Stjepana Uroša IV. Financijama je upravljao Kotoranin, protovestijar Tripo Buća. Kotor je naime, odmah poslije smrti Ljudevita I., a po nagovoru same kraljice Jelisavete Kotromanićeve, prešao pod bosansku moć, ali je doživio tom prilikom ljuto razočaranje, jer je Tvrtko podigao u blizini ulaza u Kotorski zaliv grad sv. Stjepana, kasnije Herceg Novi, koji je pod bosanskom zaštitom uspješno konkurirao kotorskome trgu. Kancelarom je bio, kao i u vrijeme hrvatske narodne dinastije, kninski biskup Mihajlo, podrijetlom Dubrovčanin. Trgovinu i promet je nadgledao logotet Vladoje. Tvrtko je vodio brigu, da granice općinskog teritorija dalmatinskih gradova budu utvrđene kao u vrijeme narodne dinastije. Osobito je to išlo u prilog splitskoj nadbiskupiji, kojoj su priznate iste granice, kakve je bio prije utvrdio Ljudevit I.

S Tvrtkovom smrću (23. ožujka 1391.) umrla je i njegova politička koncepcija. Već se u lipnju 1391. pojavljuju prve listine, izdane od »ugarskoga kralja Ladislava«, sina Karla Dračkoga. I kao što je Karlo Robert Šubićeve, tako je sada obasipao povlasticama Ladislav Napuljski braću Horvatove i osobito svoga generalnog vikara Ivaniša. Ali se je protiv Ivaniša digao najprije krčki knez Ivan, kojega je Si-

gismund bio imenovao banom Slavonije, Dalmacije i Hrvatske u kolovozu 1392. god.

Krčki knez Ivan (prezime »Frankopan« je preuzeto baš oko onog vremena) vladao je onda kao donatarni velikaš ne samo Modrušem, Senjom i Vinodolom, nego i svim krajevima do samoga Cetingrada s čitavim Klokočkim kotarom. Samo su se krbavski knezovi Kurjakovići mogli još donekle držati uz bok s njime. Ali je ban Ivan samo zakratko upravljao hrvatskim poslovima, jer ga već u studenom 1393. god. nema više.

Njegov se nasljednik knez krbavski Butko Kurjaković našao pred promjenom situacije: u mirovnom ugovoru, sklopljenom u srpnju 1393. god. u Đakovu, obvezao se je naime Tvrtkov polubrat Stjepan Dabiša, da se ne će više pačati u hrvatske prilike i da će, nakon svoje smrti, ostaviti bosansko prijestolje samome Sigismundu. Pošto se je Sigismund u isto vrijeme izmirio i s vojvodom Hrvojem Vukčićem, nije mu stajalo više ništa na putu, da se omjeri s Ivanišem Horvatom.

Ivaniš i Pavao Horvat, vidjevši sada, da su napušteni od svih saveznika, pobjegnu u Dobor, ali tu budu opkoljeni, i Ivaniš bude kao izdajica povezan konjima za repove i rastrgnut. Biskup Pavao Horvat bi zatvoren: o njemu se dalje ništa više nije čulo.

Sigismunda je rat stajao novaca, te mu je trebalo podmiriti mnoge dugove. Zato se obratio Zagrebu, jer je baš u ovom gradu broj njegovih pristalica bio najjači, tražeći da mu se plati prihod od poklona, što ih je općina primala od učesnika gradskog sajma. Taj se prihod nazivao njemačkom riječju »Beute« ili beud (collecta in die strennarum vulgo beud dicta). Zagrepčanima je trebalo dosta odvažnosti, da podsjete kralja na prava i običaje, koji su do toga vremena bili stalno na snazi. Kralj je međutim davao u zakup unaprijed desetinu, pa se znalo dogoditi, kako se vidi iz njegove opomene zagrebačkom gradskom vikaru Ivanu de Senis, da je u utjerivanju desetine bilo dosta »pretjerivanja«. U pitanju sudbenosti su se prilike opet sasvim preokrenule od vremena Ljudevita I. Dok je naime prije kralj morao zabranjivati slavonskim velikašima, da idu pred sud u Madžarskoj, sada je Sigismund s poveljom od 31. svibnja 1395. izjavio, da se slavonski velikaši nipošto ne smiju prisiljavati na to, da se idu u Ugarskoj parničiti.

Za uređenje hrvatskih prilika imao se pobrinuti sabor, koji se je sastao u lipnju 1396. god. u Ninu u nazočnosti trogirskog i ninskog biskupa, krbavskih knezova Butka i Pavla Kurjakovića, mnogih predstavnika nižeg plemstva i izaslanika dalmatinskih gradova. »Congregatio generalis regnorum Dalmatie et Croatie«, koja se je okupila po izričitom kraljevom nalogu i po njegovim uputama (ex mandato et speciali commissione domini regis), imala je utvrditi svakako za kraljevu informaciju kraljevska, plemićka i gradska prava. Sabor je trajao 19 dana, ali se spisi o njemu nijesu sačuvali. Jedino, što se zna,

jest, da su prilikom tog sabora održane četiri parnice, kojima su prisustvovali osidnici (iurati assessores), 12 za obična suđenja, dok ih je za utvrđenje kraljevskih povlastica trebalo 24.

Parnice su se ticale 1) spora između Paga i Zadra, jer su Zadrani tvrdili, da njima pripada otok Pag, 2) spora između magistra Saracena, župana Cresa i Osora, i njegovih podanika, koji su se bunili protiv njega te su i izgubili parnicu. Važniji je treći slučaj, parnica između Ratka Utišenića, suca plemenitih Lapčana, i pripadnika toga plemena, koji mu nisu htjeli priznati polovinu zemalja, ostavljenih od koljena Vojslavljevića: sabor se je ovaj put odrekao sudbenosti i uputio Utišenića na plemenski sud u gradu Konobi. Četvrta parnica se ticala tužbe Nikole Teodosijeva protiv trogirske općine, a svršila je osudom.

Način, kako su riješeni ovi sporovi, nije međutim zadovoljio stranke, te su se pritužile samom kralju. Ali je Sigismund bio otputovao u rat protiv Turaka, da doživi poraz kod Nikopolja (1396.).

U toj bitci je Stjepan Lacković upravljao lijevim krilom, dok je Sigismund bio u sredini. Njegova stvar nije navodno stajala slabo, kad je krenulo protiv njega konjaništvo srpskog kneza Stjepana Lazarevića. Sigismund je ostao u gužvi, ali se još uspio skloniti u jednu lađu, koja ga je odvezla u Carigrad i odavle u Dubrovnik. Tek se nakon dva mjeseca doznalo, da se kralj spasio, ali je i ta kratka neizvjesnost bila dovoljna, da izazove novi pokret. Na čelo nezadovoljnika se je stavio Stjepan Lacković, donatar iz vremena Ljudevita I., koji je odmah stupio u vezu s Ladislavom Napuljskim (dobivši naslov kraljevskog vikara) i s Turcima. Kad se Sigismund povratio, pozvan je Lacković pod obećanjem slobodnog povratka (salvum conductum) na sabor u Križevcima, ali su tom prilikom ubijeni on i njegov sinovac Andrija (27. veljače 1397.).

Sigismund je mogao sada misliti, da je konačno zavladao Hrvatskom. Nikola Gorjanski mlađi postade banom za cijelo područje od Drave do Dubrovnika (1398.—1401.). Sigismundovi pristalice dobiše dosta obilatih povlastica. Tako su Nikola i Ivan Gorjanski dobili otoke Cres i Osor. Ali su osobito odlikovani celjski grofovi. Herman II. Celjski bio je Sigismundov suborac kod Nikopolja: njemu je sada Sigismund dao prostrana dobra u Slavoniji s gradom Varaždinom i s pravima ostalih baruna Ugarske (more et instar ceterorum Hungarie baronum). Uz to je Herman dobio i grad Vinicu u Zagorju, nedaleko od Štajerskog Rogatca.

Na državnom saboru u Temišvaru (29. rujna 1397.) prvi put se vodila rasprava o tome, kako da se granica brani od Turaka. U tu svrhu se svaki plemić imao staviti pod kraljevo ili pod palatinovo zapovjedništvo i platiti za svakog od svojih seljaka po jednu zlatnu forintu. Dok rat s Turcima bude potrajao, mora svaki plemić, koji ima barem 20 kmetova, otpremiti barem jednoga, a duhovni dostojanstve-

nici su za pokrivanje ratnih troškova morali staviti na raspolaganje polovinu svojih prihoda. Ta odredba, koja je u prvom redu imala vrijediti za Ugarsku, protegnuta je naime dosta brzo na Slavoniju te je služila kao podloga za kasniju organizaciju pogranične obrane protiv Turaka.

Na samom temišvarskom saboru su se čule teške pritužbe protiv kralja zato, što razdaje zemlje strancima i time oduzima prihode domaćem svijetu. Ban Nikola Gorjanski je brzo uvidio opasnost tog nezadovoljstva, te je sada nastojao, da u parnicama protiv pripadnika hrvatskih plemena ili uživalaca hrvatske slobode točno pazi na to, da budu primijenjena načela staroga domaćeg prava. Slavonski plemići su k tome tražili, da im se dopusti izbor protonotara za cijelu kraljevinu. Taj je protonotar imao jedini raspolagati pečatom kraljevine, tako da nijedna povelja nije mogla biti izdana bez njegova znanja i odobrenja. To nije međutim smetalo, da je broj kraljevih donacija rastao sa slabim stanjem njegovih financija. Tako su dobra zagrebačke biskupije išla u zapadnim krajevima Slavonije u korist porodice Albena. A Herman II. Celjski je (27. siječnja 1399.) dobio čak cijelo Zagorje s Krapinom kao nasljednu svojinu.

Kraljica Marija je bila umrla već god. 1395., a već se je njezina mlađa sestra Hedviga, koja je bila vjenčana s Vladislavom Jagijelom, isticala svojim naslovom nasljednika ugarske krune. Sigismundove okrutnosti protiv Horvata i Lackovića su odbijale ljude od njega. Osim toga su ljudi osuđivali, što je poklanjao dobra po cijeloj zemlji strancima iz Češke, iz Slovenije i iz Njemačke. I sad su kao za Andrije II. cijeli krajevi bili založeni. Stvari su išle tako daleko, da je 28. travnja 1401. bio Sigismund opkoljen u svojem kraljevskom dvorcu i odveden, kako se čini, usred bijeloga dana, iz Pešte u Višegrad kao zarobljenik. Papa Bonifacije IX. je čak priznao Ladislavu Napuljskom naslov ugarskoga kralja, i Ladislav je dobio poziv, da krene preko mora i preuzme očevo nasljedstvo. Do tog trenutka je vlast preuzela privremena vlada prelata, baruna i velikaša. Ali zamalo, jer je Sigismund već 27. listopada 1401. svečano obećao, da će poštivati sva stara prava i sve povlastice i da će biti zbilja dobar kralj.

No i taj sporazum nije bio duga vijeka, jer je već iduće godine došlo do pokreta, koji je vodio vojvoda Hrvoje Vukčić: on je sada u svojstvu bana Hrvatske i Dalmacije izjavio, da upravlja ovim zemljama kao vikar kralja Ladislava i bosanskoga kralja Ostoja. Taj dvolični državnopravni odnos izazvao je nepovjerenje, tako da su gradovi, kao Dubrovnik, Split i otoci Hvar i Korčula držali još uvijek sa Sigismundom, dok je sjeverno Primorje, osim Zadra, stajalo na Hrvojevoj strani.

Pokret je zadobio maha u drugoj polovini 1402. god., kad se je i Zadar (28. kolovoza) priključio Ladislavovoj strani. Tako je u početku god. 1403. sva Hrvatska južno od Velebita pa sve do Dubrov-

nika bila u vlasti Hrvoja Vukčića. Pokret se širio do same Ugarske. I sam Nikola Frankopan, koji je od Sigismunda dobio Ozalj-grad, priključio se njegovim protivnicima. Samo su još Kurjakovići činili iznimku. S Ladislavom je bila i Venecija uz uvjet, da se od nje više ne traži plaćanje danka od 7000 dukata. Tako je Ladislav mogao slobodno doći u Zadar 19. srpnja 1403. god. Ali je tu odmah počela diskusija državnopravne naravi.

Ugarski magnati, koji su se tom prilikom našli s Ladislavom, svakako su tražili od njega, da najprije ide u Ugarsku i da se propisno dade okruniti u Stolnom Biogradu krunom sv. Stjepana. Ali se Ladislav bojao sudbine svoga oca, te se je dao okruniti, kako je Sigismund tvrdio, »krivom, patvorenom, nepravom krunom« (quodam serto fictitio ... cum quadam falsa et inepta corona). Krunidbu je izvršio 5. kolovoza 1403., čini se, ostrogonski nadbiskup Ivan Kanizsay. Ladislav je zbilja boravio u Zadru dalja tri mjeseca i primao deputacije dalmatinskih gradova, kojima je izdao potvrdu starih povlastica (Split: 6. kolovoza, Rab: 17. kolovoza, hrvatski plemići iz Kliške župe: 27. kolovoza, Kotor: 29. kolovoza).

S odlaskom Ladislava Napuljskog cijeli je pokret izgubio svoj polet. Sada je Sigismund mogao opet poduzeti pregovore s nezadovoljnicima. Najprije se je sporazumio s Erdeljcima (Nikolom Marczalijem i Nikolom Csákyjem), zatim s madžarskim i slavonskim plemstvom. Sigismund je svečano morao obećati, da će svakako poštivati stara uzakonjena prava. S tako svestranim svečanim jamstvima je stranka Ladislavovih protivnika odmah preotela mah. Ladislav brzo osjeti, da mu je položaj postao sve nesigurnijim: početkom studenoga 1403. Napuljac otputuje, povjerivši Hrvoju Vukčiću položaj namjesnika Hrvatske i Dalmacije. Hrvoje sada vlada ovim krajevima kao namjesnik dvaju kraljeva: Ladislava i Ostojina nasljednika Tvrtka II. Njegov je naslov »splitski herceg«. U takovu svojstvu je Hrvoje nesmetano vladao od 1403. do 1408. godine.

Sigismund nije naime raspolagao novčanim sredstvima, i njegove mjere, da dođe do njih, pridonijele su njegovoj nepopularnosti. Da taj nedostatak ukloni, odluči se na jednu ženidbu, koja je bila diktirana financijskim razlozima, i u prosincu 1405. svetkuje svadbu s Barbarom Celjskom. Malo iza toga, početkom travnja 1406. god. zauze Herman II. Celjski položaj bana Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. U kraljevskim poveljama se sada položaj hrvatskog bana spominje na prvome mjestu poslije duhovnih dostojanstvenika, ali neposredno pred samim palatinom Nikolom Gorjanskim. Herman okupi oko sebe čitavu stranku pristalica i štićenika, koji su pod njegovim okriljem mislili, da im je sve dopušteno. S druge je strane umio vezati uza se nekoliko hrvatskih velikaša. Tako je izmirio Nikolu Frankopanskoga sa Sigismundom. A pristali su uza nj i knezovi Blagajski, kojima je tom prilikom izdana povlastica, gdje su navodno potvr-

đena njihova starija prava. Slične povlastice su izdane Zrinskima i Kurjakovićima. Pored ovih se još spominjao i Ivan Nelipić.

Svi ti Sigismundovi ustupci nijesu međutim do god. 1407. mijenjali situaciju. Tek oko polovine 1408. god. može se opaziti promjena. Upravu Hrvatske i Slavonije primila je sada sama kraljica Barbara Celjska, i baš oko tog vremena je Sigismund izvojštio svoju pobjedu protiv Bosanaca kod Dobora, koju je po svojem običaju popratio pogubljenjem zarobljenih bosanskih plemića, kojih je tu poginulo 124. Između posljednjih, koji su još postigli Sigismundovu milost, bili su već spomenuti Ivan Nelipić i sam herceg Hrvoje, koji je došao Sigismundu u siječnju 1409., da mu se pokloni u Budimu. Dalmatinski gradovi su sada uvidjeli, da im od Ladislava Napuljskoga nema nikakve koristi. Zato se brzo, još prije 14. ožujka 1409., priključe Sigismundu Rab, Trogir, Nin i Šibenik.

Ladislavu je bilo jasno, da će mu, ako dalje počeka, izmaknuti i posljednje općine, koje su još bile uz njega. Prije nego mu se to dogodi, dovrši on brzo pregovore, koji su se već duže vremena vodili između njega i mletačke Sinjorije. Sve, što mu je još preostajalo od dalmatinske obale, Zadar, Novigrad, Vrana, Pag, uopće sva prava, koja su proisticala iz Ladislavova položaja kao kralja Hrvatske i Dalmacije, prodato je za cjelokupnu svotu od sto hiljada dukata s ugovorom od 9. srpnja 1409. god.

Sigismund pokuša, u dva maha, da natrag zadobije od Mletaka Dalmaciju. Dva rata, vođena god. 1411.—1413. i 1418.—1421. značila su za Sigismunda, odnosno za Hrvatsku pravu protutežu ratova, što ih je Ljudevit I. vodio s Mlecima god. 1356.—1358. i 1378.—1381. I kao što je Ljudevit I., pokuša i Sigismund, da Veneciju uhvati s kopnene strane. Sa Sigismundom, a protiv Venecije je stajao Balša III., zetski gospodar, koji je htio od Mlečana natrag dobiti Skadar, Bar i Drivost. U prvom ratu, koji je započet nakon bezuspješnih pregovora i nakon što se Zadar sam, bacivši u more napuljsku posadu, predao Mletačkoj republici, potučen je Sigismundov vojskovođa Filippo de Scolaribus (Pipo Spano od Ozore) u sjevernoj Italiji, dok je hrvatsko-dalmatinski ban Petar Alben, brat zagrebačkog biskupa, izgubio Skradin, Ostrovicu i Šibenik, koji se je predao Mlecima 30. listopada 1412. Petgodišnje primirje, sklopljeno 23. travnja 1413. u Trstu, ostavilo je svakoj stranci ono, što je tada imala u svojim rukama.

Nakon onako okrutno iskorišćene pobjede kod Dobora mislio je Sigismund, da se Bosanci ne će više usuditi protiv njega. Ali je već iste g. 1408. podignut na prijestolje opet Stjepan Ostoja (1408.—1418.); ovoga su priznali svi velikaši osim Hrvoja, koji je, u posjedu Splita, Omiša, Krajine između Cetine i Neretve, otoka Brača, Hvara i Korčule i Donjih Krajeva, priznavao Sigismunda kao svoga vrhovnog gospodara.

Da opet dovede Bosnu u pokornost, krenu Sigismund g. 1411. u rat protiv Stjepana Ostoje, i postigne, da mu je ovaj ustupio Usoru i Soli, dok mu je ostala uprava Bosne i Huma. U Zahumlju je vladao Sigismundov vazal Sandalj Hranić. A kad su, pošto je Sigismund zašao u rat s Venecijom, Turci navalili na Sandaljeve zemlje, krenuo je protiv njega i Hrvoje. To je Sigismunda tako ozlovoljilo, da je smjesta odlučio i Hrvoja uništiti. Herceg Hrvoje bude proglašen buntovnikom i nevjernikom, i Splićani ga protjeraše iz svoga grada. Prisiljen, da se skloni u Donje Krajeve, pozove sada Hrvoje u pomoć Turke. U kolovozu 1415. dođe negdje oko Doboja do bitke između Hrvojeve i Sigismundove vojske, koju je predvodio slavonski ban Pavao Čupor-Moslavački. Ban bude potučen i zarobljen, i Hrvoje ga dade pogubiti. Turci sada provale preko Hrvatske u Štajersku sve do samoga Celja. Poraz Sigismundov kod Doboja nije nikada više popravljen: Bosna bude konačno oduzeta utjecaju krune sv. Stjepana. Hrvoje Vukčić je umro iduće godine u travnju 1416. Njegovi posjedi budu porazdijeljeni među susjede. Sin njegov Balša Hercegović pridrža samo Donje krajeve. Omiš i Krajina dođu pod vlast Ivana Nelipića, brata Hrvojeve žene Jelene. Sigismund povjeri otoke svome vitezu Ladislavu Jakču od Kušalja od plemena Kaplyon.

U drugom mletačkom ratu izvojštila je Venecija potpunu pobjedu na furlanskom bojištu i osvojila slovenačke krajeve oko Udina i rijeke Natisone. Rat se je svršio tako, da su dalmatinski gradovi Trogir i Split bili prisiljeni na predaju. Kotor se je predao, kao i Split, u srpnju 1420. Mlečani zatim zauzmu i otoke Hvar, Brač i Korčulu. Rat je nastavljen protiv Balše III. odnosno, iza Balšine smrti, protiv srpskog despota Stjepana Lazarevića sve do mira, sklopljenog g. 1423. pred samim Skadrom.

Jedino je još Ivan Nelipić, gospodar svih krajeva na jugu od Velebita, osim Knina, Ostrovice i Bribira, mogao odolijevati Mlecima, i već se Venecija spremala, da sklopi savez s bosanskim kraljem Stjepanom Tvrtkom II. Tvrtkovićem (1421.—1443.) protiv njega, nudeći mu sav Nelipićev posjed osim Klisa. Ali, baš kad se je bosanski kralj spremao na rat protiv Nelipića, provale Turci opet u Bosnu, i sada budu Bosanci prisiljeni, da se priključe Sigismundu. Isto učini onda i srpski despot Stjepan Lazarević, koji je nakon poraza sultana Bajezida kod Angore (1402.) razriješio svoje veze s Turcima, ali je bio u sve većoj neprilici, da brani od njih svoju državu. Sigismund tako primi Stjepana Lazarevića pod svoje okrilje s time, da mu se Stjepan Lazarević morao obvezati, da će iza njegove smrti Sigismund dobiti Mačvu i Beograd.

Time, što su dalmatinski gradovi došli pod mletačku vlast, nastala je za njih osnovna promjena u njihovu unutrašnjem uređenju. Svaki od tih gradova je morao sklopiti posebni ugovor o predaji, ali je u svima bila sadržana odredba, da grad nema više birati svoga

kneza, nego će primiti za kneza onoga mletačkog vlastelina, kojega bude imenovalo mletačko Veliko Vijeće. Taj je knez imao vlast u svima kaznenim parnicama. Samo u građanskim poslovima je sudio zajedno s gradskim sucima, obično s dvojicom, tako da je knežev glas odlučivao uvijek, kad gradski suci nijesu bili složni. Grad je morao iz svojih sredstava davati plaću knezu i kneževoj pratnji. I što se gradskog biskupa tiče, Venecija je pazila na to, da dođu na čelo dalmatinskih dijeceza Mlečani, koji nijesu često ni dolazili u određene im gradove, nego su samo iz njih pobirali svoje prihode. Što se tiče unutrašnjeg zakonodavstva, značila je mletačka vrhovna vlast veliku smetnju, jer su se smjeli primijeniti u dalmatinskim gradovima samo oni zakoni, koji su bili izrijekom potvrđeni od mletačkih vlasti. Gradska vijeća nijesu dakle smjela vršiti statutarnih promjena bez izričitog odobrenja mletačke vrhovne vlasti. Budući da je za takva odobrenja trebalo katkada dosta vremena, nije gradovima preostajalo drugo, nego da naprosto svaki put, kad su takvu promjenu trebali, otpreme svoje izaslanstvo samoj mletačkoj Sinjoriji. I u gospodarskom pogledu je mletačka vlast značila veliku zapreku. Dalmatinski trgovački brodovi nijesu naime smjeli ići u inozemna pristaništa, nego su morali trgovati samo s Mlecima i, samo iznimno, s pristaništima srednje Italije. Republika je pače oštro pazila na to, da se u dalmatinskim gradovima ne razvije obrt, koji bi mogao konkurirati mletačkim obrtima. I budući da su pojedine gradske općine morale iz svojih sredstava podmirivati troškove za obranu, koja je u vrijeme turskog prodiranja bila skopčana s teškim žrtvama, znači doba mletačkog gospodstva teško nazadovanje u ekonomskom i u kulturnom pogledu. To nazadovanje se međutim ne može upisati u krivicu samoj mletačkoj vrhovnoj vlasti. Opće ekonomske promjene, koje su nastupile u drugoj polovini XV. i tijekom XVI. stoljeća, dovele su do istog gospodarskog nazatka u Hrvatskoj i uopće u srednjoj Evropi.

Za Hrvatsku je gubitak dalmatinskih gradova značio prekid sa stanjem, koje je bilo potrajalo od g. 639. i dalje. Gradovi su bili pluća Hrvatske. Hrvatska bez doticaja s morem nije zapravo mogla slobodno disati. Taj prekid nije doduše bio potpun, jer su prometne veze između krajeva, kojima su gospodovali Hrvati, i krajeva, gdje su upravljali Mlečani, bile uglavnom sačuvane. Ali su te veze zapravo bile monopolizirane s jedne strane od prekomorskog gospodara, a s druge od zagorskog velikaša. U razlici prema vremenu Ljudevita I., kad je srednji čovjek u dalmatinskim gradovima i u zaleđu mogao voditi svoju samostalnu ekonomsku egzistenciju, znači vrijeme Sigismunda Luksemburškog prestanak vlasti srednjeg čovjeka i nadmoć velike gospode. Nosioci hrvatske slobode su sada skučeni, ako ne po pravu, a ono de facto, u položaj društvene podređenosti prema maloj grupi velikaša.

Time međutim, što je Hrvatska sve više gubila svoje obilježje primorske države, nastao je preokret njezina težišta od krajeva južno u krajeve sjeverno od Velebita, prema porječju Save i Drave i, dosljedno tome, prema velikoj podunavskoj nizini. Hrvatska se poslije g. 1409. panonizira. *Pretežnost političkog života prelazi sada s pozornice hrvatskih praplemena na pozornicu velikih slavonskih donataraca.*

Od trenutka, kad se Hrvatska sve više otkidala od Primorja, nastala je dalja teritorijalna promjena. Četiri hrvatske župe: Imota, Glamoč, Duvno i Livno, koje su bile u vrijeme Ljudevita I. opet došle u sklop hrvatske zajednice, zajedno su s Primorjem od Cetine do Neretve ostale u bosanskom posjedu.

K tomu je dolazila i druga promjena: od vremena Karla Dračkoga (1376.) do vremena Ivaniša Korvina (1495.) nestalo je hrvatskog hercega »po milosti Božjoj« sa sjedištem u Zagrebu, u kraljevskom dvoru na Gradcu, koji je zastupao Hrvatsku i prema inozemstvu, imenovao bana, sazivao sabore, propisivao saborima predmet raspravljanja, izdavao plemenske i lične povlastice, vršio vrhovnu sudbenost i dao kovati novac (moneta ducis per Sclavoniam).

Hrvatskom i Slavonijom vlada samo iznimno jedan zajednički ban. Ta je uloga bila povjerena Ivanu Frankopanu (1392.—1393.), Nikoli Gorjanskom (1397.—1401.) i Hermanu Celjskom (1404.—1406.). Herman II. Celjski je dapače imao vlast, koja je išla iznad palatinove. Kralj je naime davao banu izričito kraljevsku vlast (auctoritas regia), ban je dakle bio neka vrst potkralja *(prorex)*. Ta široka punomoć nije izdana iz težnje, da se Hrvatskoj priznaje nekakav naročiti položaj, nego je prouzročena od prijeke potrebe, da kralj, koji je u isto vrijeme vladao Njemačkom i vodio teške husitske ratove i u isto vrijeme boravio nekoliko godina u inozemstvu, povjeri čovjeku, kojemu su imale biti predane sve brige i sve odluke, i one poslove, koji su inače bili skopčani s kraljevskim pozivom. Mnoštvo Sigismundovih naslova i vladalačkih poziva je vodilo dakle nužno opsežnoj decentralizaciji. Kralj se sada uopće uklanjao tome, da se bavi proučavanjem banovih odluka. Zato ide za tim, da isključi priziv protiv banovih presuda, koji je inače pod Anžuvincima bio bar načelno dopušten. Te široke banove punomoći su bile veoma opasne za gradsku autodikiju. Tijekom dalje Sigismundove vladavine poredali su se naime slučajevi, kad je ban preuzimao prizive protiv presuda gradskog samoupravnog suda.

Bana zamjenjuje u vršenju dužnosti podban. Ali treba naglasiti, da je ban bio zapravo uvijek velikaš, kraljev donatar, dok je podban bio redovito iz plemstva. Društveni i službeni položaj podbana je bio podređen. On nije u pravom smislu riječi ravnopravan banu, nego je samo njegov mandatar ili službenik. Obično je tu ulogu preuzimao za Slavoniju križevački, kasnije zagrebački župan, dok je kninski župan bio podban u Hrvatskoj. Uz bana, odnosno uz podbana, se javlja i

protonotar. Dok je samo ban imao pravo, da sebi odredi podbana, bio je notar ili protonotar povjerenik plemstva. Podban je dakle banov organ, protonotar je organ sabora, koji čuva pečat hrvatskoga kraljevstva.

Klaić zastupa mišljenje (Povijest Hrvata sv. II, dio II, str. 10), da bi ustanova protonotara mogla biti slična ustanovi ugarskog kancelara, koji je također čuvao pečat kraljevstva. Stvar nije isključena, ali mnogo govori za to, da je položaj protonotara u prvom redu hrvatski položaj. Još u vrijeme Petra Krešimira je naime notar, kao i kancelar, povjerenik hrvatskog plemstva, delegiran za kontrolu kraljeva poslovanja. Taj isti poziv je bio dosuđen i protonotaru hrvatskoga, odnosno slavonskog sabora, i nije isključeno, da su Madžari preuzeli od Hrvata ustanovu i položaj državnog kancelara kao povjerenika samih staleža. Nije međutim ni to isključeno, da su preuzeli tu vlast i sa zapada. I u samoj franačkoj dvorskoj kancelariji bilo je, kako je već rečeno, notara i pisara (Schröder R. G. 137.), kao što je ustanova protonotara poznata u vrijeme Karla IV. i samoga Sigismunda u Njemačkoj (Schröder 476—477). Ali ni u Franačkoj, ni u Njemačkoj nije položaj notara, odnosno kancelara bio isti kao u Hrvatskoj, odnosno, poslije Hrvatske, u Ugarskoj. U Franačkoj i u Njemačkoj je notar, odnosno protonotar dvorska, dok je u Hrvatskoj i kasnije u Ugarskoj on staleška služba. U Franačkoj i u Njemačkoj notar, kancelar, protonotar je kraljev službenik, u Hrvatskoj i Ugarskoj je notar, kancelar, protonotar službenik staleža i služi za to, da kontrolira kraljevo poslovanje.

Sabor ili zbor, to je bilo u starije vrijeme jedno te isto, jest skupština slobodnih ljudi, pripadnika hrvatskih plemena, dakle po kasnijem shvaćanju skupština plemićâ. Ostali ljudi su naime bili plemićki podložnici i nijesu uopće imali prava, da dođu do glasa. Do takvih skupština je dolazilo dosta često, bar jednom u godini, a znale su se sastati na različitim mjestima. Tako je slavonski sabor (congregatio generalis regni Sclavoniae) održavan ne samo u Zagrebu, nego često u Križevcima, a katkada u sv. Ivanu, dok je hrvatski sabor (generalis congregatio regnorum Dalmatiae et Croatiae) imao svoje sastanke u Kninu, manje u Ninu i najmanje u Sinju.

Sigismundovo dugotrajno izbivanje je dovelo do promjene u banovu položaju prema saboru. Dok je za narodnih kraljeva sazivanje sabora stajalo pod inicijativom dvorskog vijeća, biskupa i župana, prešla je za Arpadovića, i osobito za Anžuvinaca inicijativa na samoga kralja, tako da su ban ili herceg sazivali sabor po kraljevu nalogu (ex mandato et commissione regis). Dakako da kraljev nalog nije uvijek pročitan samom saboru, ali je svakako morao biti saopćen saborskom protonotaru. Za Sigismunda je takvo postupanje bilo isključeno. Kraljeva je odsutnost dovela do toga, da je ban na svoju inicijativu sazivao sabor, kad mu se to činilo zgodnim. Vlast sabora je bila me-

đutim dosta uska, bar što se praktične strane tiče: sabor je naime bio s jedne strane pozvan, da odobrava utjerivanje desetine ili davanje poreznog utjerivanja zakupnicima, dok se s druge sabor imao baviti sudskim poslovima, dosljedno načelu, da o slobodnom pripadniku jednog od hrvatskih praplemena ima suditi samo skupština njegovih staleških drugova.

I vojnička organizacija je u Sigismundovo vrijeme doživjela promjenu. Odavna bijaše premašeno vrijeme, kad su plemeniti Hrvati davali kralju za ratovanje o svom trošku samo 120 naoružanih konjanika. Poodmaklo je i vrijeme, kad je ban Pavao Šubić naoružao banski banderij od 500 boraca. Sada su dolazila na red pod svojim zastavama velika gospoda, koja su se isticala ponosno pored banderija plemenitih Hrvata. Pod zastavom su išla i duhovna gospoda, kojih je bila dužnost, da naoružaju svoje kmetove. Uopće je u ono vrijeme predstavnik duhovne vlasti upotpunjavao svjetovnu vlast. Dosljedno propisima opsežne Justinijanove 128. novele crkvena je naime vlast, u slučaju zapriječenosti predstavnika svjetovne vlasti, preuzimala privremeno njegovu zadaću. Tako je kninski ili zagrebački biskup zamjenjivao bana i nastupao kao »vicarius generalis regni« ili kao »banatum tenens«.

To upotpunjavanje svjetovne i duhovne vlasti dolazilo je do izražaja u vrijeme Ljudevita I., koji je u nekoliko mahova otpremao u Hrvatsku svoje povjerenike ili vizitatore, jedno duhovno i jedno svjetovne lice. Vizitatori su išli po županijama, sazivali zborove i primali do znanja pritužbe stanovništva. Takvi su zborovi u nazočnosti »osidnika« znali biti i sudski zborovi, u kojima je padala odluka o spornim pitanjima. Vizitatori su u takvom slučaju zamjenjivali kralja i naprosto eliminirali svojom nazočnošću samu banovu ovlast.

Kada je Sigismund bio već na vlasti, bila je madžarska županijska podjela već izvršena u cijeloj Hrvatskoj južno od planine Gvozda. Ponajviše se to zbilo za nazočnosti same kraljice majke, Poljakinje Jelisavete, koja je imala značajnu političku ulogu kao posrednik između Ugarske, Hrvatske i Napulja, gdje su također bili, po vremenu pače stariji, interesi anžuvinske dinastije. Četiri do pet starohrvatskih župa je spojeno u jednu administrativnu jedinicu, kasniju županiju. Svaka se je županija dijelila u nekoliko kotara, koji su se po svom opsegu pokrivali s opsegom starih župa. Međutim je bilo župa, koje uopće nijesu ulazile u županijsku organizaciju, jer su pripadale pod oblikom donacije jednom ili drugom velikašu. Te su se župe zvale knežine ili grofovije. Tako su starohrvatske župe Vinodol i Gadska činile »dominium« knezova Frankopana. Župe Krbava i Bužani su pripadale Kurjakovićima, cetinska župa Nelipićima, dok je stara župa Zagorje pripadala celjskim grofovima. Kasnije će Zagorje biti priključeno varaždinskoj županiji.

Ta promjena, koja je u Hrvatskoj izvršena g. 1360.—1371., značila je svakako dubok unutrašnji preokret, i nije se mogla zamisliti bez nekog protivljenja konzervativnog hrvatskog elementa. Uza sve to se čini, da ta reforma nije dovela do težeg otpora. Sada su u svakoj županiji bila tri organa. Na čelu cijele uprave je stajao župan, koji je imao u svojim rukama samo građansku upravu i sudstvo. Župana je zamjenjivao podžupan. Posve odijeljena od građanske uprave je bila vojnička, koja je stajala pod vlašću kaštelana ili burggrafa ili »comes castrensis« ili opet »comes iobbagionum«. Pod njegovom vlašću je bio naime županijski grad. Tako su bili članovi starog plemstva oslobođeni svake javne službe, ali su ipak dalje sačinjavali svoje plemenske općine, na čelu kojih su stajali pojedini plemenski knezovi (comes terrestris). Vjerojatno je, da su oni, u svojem užem kotaru, vršili sudsku i vojničku vlast i da su njihove odluke bile podvrgnute kontroli župana, kao što su i njihovi odredi bili podređeni zapovjedniku županijske tvrđave ili kaštelanu, odnosno burggrafu.

Pod županijskom upravom nijesu bile gospodske oblasti, koje su naprama izdanoj im povlastici bile izravno podređene banu kao kraljevu namjesniku. Katkada se je znalo desiti, da je povlastica oslobađala pojedinog donatarca od banove sudbenosti, ali je kralj onda dosta često ipak bana delegirao, da sudi pojedinom donatarcu u njegovo ime i po ugarskim običajima. Takvo izuzimanje od banske vlasti zvalo se je »eksempcijom« (exemtio) ili imunitet.

Imunitet se nije davao samo pojedinim donatarcima, nego osobito slobodnim gradovima. Tu se naravno mora razlikovati između primorskih gradova, koji su imali svoju samoupravu i svoju municipalnu organizaciju prije dolaska Hrvata, i onih gradova, koji su to dvoje stekli pod samim Hrvatima ili pod onim vladaocima, koji su vladali i Hrvatskom. No dalmatinski gradovi i oni hrvatski gradovi u Primorju, koji su bili uređeni po dalmatinskom gradskom pravu, došli su poslije g. 1409. redom, jedan za drugim, pod mletačku vlast. I time, što je težište Hrvatske prešlo na Posavinu i na krajeve Podunavske nizine, nastala je znatna promjena u životu slavonskih gradskih zajednica.

U Slavoniji moramo paziti na razliku između slobodnih gradova ili villae ili civitates, koji su bili kraljevskim ili banskim povlasticama izuzeti od županijske vlasti, i otvorenih gradova ili oppida, okupljenih oko pojedine tvrđave, koji su stajali pod upravom kaštelana ili burggrafa. To je bio slučaj s Krapinom, premda je imala povlasticu Ljudevita I. od god. 1347. (Smičiklas XI, 344—345).

Iz političkih, ali često i iz fiskalnih razloga slobodni su gradovi u XIV. stoljeću često proglašivani neposrednim kraljevskim dobrom, izuzeti od banske sudbenosti i stavljeni pod sudbenost kraljevskog tavernika (magister tavernicorum). Katkada su gradovi za trajanja sajma posve oslobođeni od carina, a u pojedinim slučajevima od po-

sebnih daća. To je vrijedilo međutim samo kroz vrijeme sajmova prilikom velikih svetkovina, tako u Zagrebu za Markov-dan, za dan sv. Margarete i za ljetni Stjepan-dan.

Druga polovina Sigismundove vladavine stoji pod izravnim utjecajem celjske porodice. To su bila bahata gospoda, koja su umjela u svojim rukama monopolizirati cijelu trgovinu i pod svojim novčanim gospodarstvom stegnuti zanatlijske organizacije. Dok je Ljudevit I. ipak nastojao štititi položaj srednjega čovjeka, nije to pod celjskim grofovima uopće bilo moguće. Njima nije samo polazilo za rukom, da posve mimoiđu plemenske povlastice, nego su se i sami donatarci bojali njihove silne šake. Napose su vlast celjskih grofova činile tegotnom njihove razuzdanosti, pri čemu Sigismundova žena Barbara, crna ili Medvedgradska kraljica, nije nimalo zaostajala za muškim članovima celjske porodice. Pohodi naoružanih četa pod izgovorom silaznine (descensus) bili su na dnevnom redu. Pritužbe protiv bana na kralja su pokraj Sigismundove lične i ekonomske zavisnosti prema bogatijim i u financijskom poslovanju spretnijim celjskim grofovima bile skoro uvijek bez učinka.

U takvim prilikama je sudbenost u Hrvatskoj težila sve više za tim, da dobije ekskluzivno obilježje: odluke su često padale ujedno u prvoj i posljednjoj instanciji. Propis je doduše bio, da ban putuje kroz zemlju i da u nazočnosti samoga sabora, javne skupštine plemenitih Hrvata, održava svoje sudske sastanke. Isto je tako bio propis za novog župana, da sudi pred narodom, u društvu od četiri do pet osidnika, koji su imali zastupati svaki po jednu starohrvatsku župu. Još uvijek su prisustvovali suđenjima pristavi, jedan, dva, i nekoliko njih, već prema broju stranaka, da služe ne samo kao sudski svjedoci, nego da vrše ulogu izvršioca sudskih odluka. Još uvijek je pored svjetovnog suda postojao plemenski sud, koji je imao sjedište u pojedinim plemenskim općinama i koji je sudio po starim hrvatskim običajima. Ali se sada u Hrvatskoj počelo javljati načelo feudalnog prava, da nema zemlje bez gospodara i da gospodar, u ovom slučaju kraljev donatar, ima pravo ne samo da vodi svoje ljude u ratu, nego i da im sudi. Vremena su postala sve teža za nosioce starog prava. Ali se ipak može reći, da su pored svih tadašnjih poteškoća stare ustanove ostale u svježoj primjeni. Tako se za turopoljske kraljeve plemiće znalo, da im je sud u Lukavcu, dok su na primjer Lapčani imali svoj stol u Runju. Isto se tako znalo, da je svako pleme još uvijek imalo svoje *pribježište,* da je svako ognjište značilo za članove porodične zajednice utočište, pred kojim se je morala zaustaviti neprijateljska ruka. Ali se je u ovom posljednjem slučaju naprosto spalila kuća i time oduzeta članu te porodice i ta posljednja zaštita.

U vršenju svoje sudbenosti donatarci su uglavnom očuvali stare sudske formalnosti. Tako se za Frankopane zna, da su imali svoj sudski stol u Modrušu, kao što su ga Kurjakovići imali u Krbavi. Rijetko

kada i to u vanrednim slučajevima su donatarci sami sudili. Obično su suđenje prepuštali svojim potknezovima (vicecomites). Isto su tako Frankopani i u Senju vršili tek posrednu sudbenost. Dok je naime grad imao tri suca, birali su vlastela i vijećnici jednog suca, a Frankopani su imenovali dvojicu.

U Hrvatskoj je bez sumnje nazočnost plaćeničkih odreda urodila dubokom unutrašnjom promjenom. I u krajevima južno od Gvozda se sada pojavljuju pored plemenskih redovitih četa t. zv. kneževske čete, odredi donatarnih velikaša. Uz njih su dolazile posade kraljevskih gradova pod svojim kaštelanima. Ti posadnici nijesu dobivali plaće, nego su kao naknadu za svoju vojničku obvezu dobivali na uživanje neke zemlje u blizini gradskih zidina, tako da je njihov prihod bio dosta nejednak. Gradski posadnici su često baš tom prilikom dobivali kraljevsku slobodu, a zovu se jobagiones castri. Kao slobodni ljudi se smatraju ravnopravnim sa slobodnim pripadnicima hrvatskih plemena i, dosljedno tome, plemićima.

Jobagioni se spominju u vrijeme hercega Bele, sina kralja Andrije II., u gradu Gorici. Povlastica od 24. prosinca 1224. obvezivala ih je, da o svom trošku naoružaju za slučaj potrebe 15 oklopnika i 100 domaćih pješaka. Slična, pače još manja obveza vrijedila je glasom Zlatne bule od god. 1242. za pripadnike općine Gradec kraj Zagreba: imali su staviti kralju na raspolaganje samo deset oklopnika. Slavonski sabor od 20. travnja 1273. pod banom Matijom Čak-Trenčinskim ustanovio je, da se u ratnom slučaju svi slavonski donatarci moraju naći na okupu pod svojim zastavama.

Običaj velikaša, da se pokazuju s naoružanom pratnjom, dao je javnom životu, osobito prilikom sastanka sabora, dosta slikovitosti, ali i obilježje neke ratničke raspojasanosti, pri čemu su se isticali svojim izgredima odredi celjskih četa. Po nošnjama su se razlikovali pripadnici banderija knezova Frankopanskih, cetinskih Nelipića, krbavskih Kurjakovića. Često se spominju odredi plemenitih Hrvata, osobito iz Lučke, Kninske i Ličke županije. Oko početka XIV. stoljeća pojavljuju se u većem broju u pomoćnim četama pojedinih velikaša *Vlasi,* poznati ne samo kao gorštaci i pastiri, nego i kao plaćenici, dobrim dijelom poslavenjeni, neki još odani istočnoj vjeri, drugi zadobiveni za uniju. Oštro se ističu pored domaćeg življa svojim posebnim običajima, svojim nošnjama, svojim polunomadskim životom i svojim primitivnim zanatlijskim vještinama.

Usprkos velikih političkih promjena XIV. stoljeća povlastice su plemenitih Hrvata ostale uglavnom netaknute. Ne samo u vrijeme Ljudevita I., nego i za njegovih nasljednika, pa čak i za vlasti Venecije bili su oslobođeni od ličnog i stvarnog poreza. U tom pogledu je bilo razlike između njih i slobodnih stanovnika Slavonije, koji su mjesto kunovine plaćali svake godine po 12 srebrnjaka, dok se 7 srebrnjaka davalo kao otkupnina za to, što se je država odrekla prava, da stri stara srebrnjaka preuzme za dva nova. Dužnost plaćanja poreza

je padala samo na onoga, koji je imao svoju kuću sa zemljom. Ljudevit I. je namjeravao izjednačiti porezno uređenje Slavonije s onim u Ugarskoj. Porez se je sada imao plaćati kraljevskoj, a ne banskoj blagajni. Uz to je Ljudevit htio, da kao isplatno sredstvo ne služi više slavonski srebrni denar, nego budimska marka. Doduše je u članku 12. zakona od 1351. god. izrečen propis, da slavonski slobodni ljudi budu obvezani, da plate dobit kraljevske komore u razmjeru od 18 maraka za svaka vrata. Nije poznato, kako su slavonski slobodni ljudi i plemići reagirali na tu kraljevu odredbu. Možda je otpor protiv nje dolazio i s banove strane. Svakako se čini, da je kralj konačno odustao od provođenja svoje financijske reforme.

Velike političke promjene su pale u vrijeme, kad su u Primorju i u Zagorju crkvene prilike došle do neke stabilizacije. Doduše su se i dalje vodile borbe oko nasljedstva salonitanske metropolije između Zadra, Splita i Dubrovnika. Zadar je smatrao uvijek, da mu kao glavnom gradu bizantskog dalmatinskog temata pripada crkveno prvenstvo u donjoj ili sjevernoj Dalmaciji. To je isto Dubrovnik tražio za južnu ili gornju Dalmaciju, ali je pritom došao u sukob s barskom crkvom. Sukob se je osobito pooštrio svršetkom XIII. stoljeća. U početku XIV. stoljeća je zasjeo na barsku nadbiskupsku stolicu Francuz Guillaume Adam, gorljivi anžuvinski pristalica. Njegov spis o Srbiji, koji prikazuje njezinu vojničku spremu veoma nepovoljno, po svoj je prilici pridonio osnovi Karla Roberta, da nakon diplomatskog zaokruživanja navali na Srbiju sa sjevera i, preko mora, s juga iz Albanije. Poznata je stvar, da je navala Karla Roberta sa sjevera bila bez uspjeha kao i navala kod Drača.

U isto doba, kad su borbe oko nasljedstva salonitanske crkve počele popuštati, probudio se je interes za slavensku službu Božju, koja je još uvijek, kako se jasno vidi iz salonitanske povijesti Tome Arhiđakona, bila napadana s romanske strane. Da je došlo do revizije stajališta rimske stolice prema tom pitanju, ima se zahvaliti svakako inicijativi senjskog biskupa Filipa, koji u svojoj predstavci, upravljenoj papi Inocentiju IV., iznosi legendu o sv. Jeronimu kao o pokretaču glagolice i prijevoda svetih knjiga na slavenskom jeziku.

Filip Senjski je upravljajući svoj spis papi veoma spretno izabrao trenutak i čovjeka, kojemu je uputio svoje razloge. U ono vrijeme je naime bilo aktuelno pitanje unije između nicejske patrijaršije i Rima, a papa je bio podrijetlom iz Genove, kao svjetovnjak Sinibald Fieschi, koji nije volio Veneciju, te je živo simpatizirao sa Slavenima, protiv kojih se je baš onda na sjeveru vodila oštra njemačka kolonizacija. Nije čudo, da je spis Filipa Senjskoga bio dobro primljen, i da je papa svojim otpisom od g. 1248. naprosto odgovorio, da pristaje, neka bude odsada, kako je bilo do toga vremena, ali samo ondje, gdje je običaj slavenske službe već postojao. Tako je i preko krčkog biskupa Fruktuosa bilo dopušteno i omišaljskim

benediktincima. Nepoznato je, da li su drugi biskupi isto tražili i postigli. Svakako je u ono vrijeme glagolica došla do časti i ugleda. Glagoljaša je bilo potkraj XIV. stoljeća u okolini Dubrovnika i Kotora. Za slavensku službu Božju su se zanimali i neslavenski vladaoci, tako Karlo IV. i Ljudevit I. Ljudevitova kći Jadviga, koja je kao poljska kraljica uzela za muža Vladislava II. Jagela, namjeravala je čak, da glagolicu uvede kao pismo u svoju novu domovinu. Koliko je upotreba glagolske knjige bila raširena, koliko je stajala visoko u ugledu suvremenika, vidi se iz velikog broja rukopisa svetih knjiga, koji su izazvali divljenje ne samo suvremenika, nego i potomstva. Hrvojev glagolski misal je širio značenje naših pisara sve do Francuske.

Ovo jačanje nacionalne svijesti, koje dolazi do izražaja ne samo u upotrebi svetih knjiga, nego u cijelom držanju stanovništva prema mletačkoj invaziji, pada u vrijeme, kad je Sigismund radi svojih mnogobrojnih i raznovrsnih poslova bio u nemogućnosti, da išta ozbiljno preduzme ili da preduzeto nastavi.

Da će njegova odsutnost značiti nastup većih poteškoća, slutio je sam Sigismund. Zato je prije toga izabrao kao svoje zamjenike u zemljama krune sv. Stjepana ostrogonskog nadbiskupa Ivana Kanizsaya i palatina Nikolu Gorjanskoga. Poslije svog odlaska, kad se je nalazio u Kremoni, proširio je punomoć ove dvojice na Dalmaciju i Hrvatsku (praedictorum Dalmatiae, Croatiae et Hungariae regnorum nostrorum gubernatores et vicarios nostros), za cijelo vrijeme dok bi se nalazio u inozemstvu. Ova dvojica su imala ne samo vršiti vrhovnu sudsku vlast, nego i nadgledati utjerivanje poreza i imenovati u slučaju potrebe državne službenike. U biti je radi duge odsutnosti ostrogonskog nadbiskupa na saboru u Konstancu Nikola Gorjanski vladao sam.

Da će se u tim prilikama upravljati Hrvatskom samovoljno, bilo je Sigismundu posve jasno. Zato je 25. siječnja 1414. otpremio iz Kremone otpis, kojim naređuje, da članovima hrvatskog plemstva nemaju suditi zasebno ni ban, ni podban, ni župani, nego da se zato mora uvijek počekati sastanak hrvatskoga, odnosno, ako su bile u pitanju parnice Zagrebačke ili Križevačke županije, slavonskog sabora.

U Slavoniji je kralja zastupao njegov glavni kancelar, zagrebački biskup Eberhard. Bansku su vlast zapremali Ivan Alben od Medvedgrada za Hrvatsku i Pavao Čupor-Moslavački za Slavoniju.

U zemlji je međutim zbog turskih provala došlo do uznemirenja, s tim više, što su Turci bili zarobili nekoliko plemića i tražili za njih dosta veliku otkupninu. Domaći ljudi protjeraju na to iz kuća tih zarobljenih plemića žene i djecu i zaposjednu njihova imanja. Među tim ženama bila je i Ursula Tötös, kojoj se muž Ladislav nalazio u turskom zarobljeništvu. Kao njezini napadači optuženi su pred Sigismundom, koji je boravio u Konstancu, sam slavonski ban, onda David Lacković i knez Petar Zrinjski. Uzalud je kralj pozivao bana,

da oteto povrati. No bez uspjeha, jer je i sama kraljica Barbara Celjska imala običaj, da ljude orobi, kad joj je god za to bila prilika, tako da je sam Sigismund bio prisiljen, da joj poruči po palatinu Gorjanskom, da se jednom okani ovakvih nasilja.

Namjesto Ivana Albena od Medvedgrada, koji je stalno pratio Sigismunda, primio je bansku vlast u Dalmaciji i Hrvatskoj cetinski knez Ivan Nelipić, kako se vidi iz njegove, ćirilicom napisane, listine od 3. svibnja 1416., upravljene Omišanima. On, junački branitelj Šibenika, bijaše nemio Mlečanima i Dubrovčanima, ali je zato uživao kraljevu sklonost. Kad je kasnije, g. 1419., rat bio u punom jeku, postavi Sigismund za bana u Hrvatskoj vranskog priora Alberta od Velikog Miholjca i Ungvara, dok je Slavoniju povjerio Dioniziju Marczaliju.

Turske provale, koje su išle preko Hrvatske u Kranjsku, dovele su 24. lipnja 1418. do ugovora između krčkog kneza Nikole Frankopana i štajerskog vojvode Ernesta, i to na pet godina dana. Stranke su imale pomoći jedna drugoj u slučaju turske provale. I kao što je kasnije učinio Maksimilijan I. i Ferdinand, obećao je štajerski vojvoda Ernest Frankopanu, da će mu doći u pomoć, ako bude napadnut od turskih četa. U ugovoru je izrijekom bilo naglašeno, da se ta pomoć ne smije upotrijebiti ni protiv carstva, ni protiv Ugarske, ni protiv drugih Habsburgovaca.

Stanje se je pogoršalo, kad je obrana Dalmacije i hrvatskog Primorja bila prepuštena domaćim velikašima, koji su morali k tome od svojega podnositi i troškove za ratovanje protiv bogate Mletačke republike. Tako je sav teret borbe pao na Nelipića u krajevima južno od Velebita, na Kurjakoviće u Krbavi i na Frankopane u sjevernim krajevima.

Od g. 1423. banuje u Slavoniji opet grof Herman II. Celjski. Njegov sin Fridrik bio je oženjen s Jelisavom Frankopankom, koja je donijela za miraz polovinu Krka, Trsata, Bakra i Bribira u Vinodolu. A već su celjski grofovi imali Stjeničnjak i Samobor. Pošto je tako nakupio toliko zemlje, da je postao najvećim gospodinom u Hrvatskoj, počeo je Fridrik Celjski izdavati naredbe i povlastice, kao da je on ban, a ne njegov otac (od 3. veljače do 8. svibnja 1424.). Kao i drugi celjski grofovi bio je i Fridrik siledžija. Tako je naprosto zaposjeo Kostajnicu, koju je kralj Sigismund poklonio knezu Vladislavu Blagajskom, i nije nikako dao, da se novi vlasnik uvede u posjed.

Kad je ubrzo iza toga Jelisaveta Frankopanka umrla od nasilja i zlostavljanja njezina muža Fridrika Celjskog, tražili su Frankopani, da im se miraz povrati. No protiv celjskih grofova nije bilo vlasti u Slavoniji: nijesu oni marili ni za kralja ni za palatina.

I baš u vrijeme, kad je zbog umorstva Jelisavete Frankopanke između njezine porodice i porodice njezina muža bilo najveće neprijateljstvo, imenovan je u travnju ili svibnju 1426. god. za bana Hr-

vatske i Dalmacije Nikola Frankopan. Frankopanska je porodica imala pred sobom povoljne uvjete za budućnost, jer je Nikolin sin Anž, kao muž Katarine, jedinice Ivana Nelipića, imao naslijediti cetinsku oblast na jugu Hrvatske. Nesretni brak između Frankopanke i Celjskog je međutim i ovdje imao svog utjecaja. Kad je naime Sigismund krenuo g. 1430. u Italiju, pokušali su celjski grofovi silom oduzeti banstvo u Hrvatskoj Nikoli Frankopanu.

Zamisao celjskih grofova imala je mnogo za sebe: da je njihov plan uspio, sačinjavale bi Hrvatska, Slavonija i južna Štajerska jednu teritorijalnu cjelinu, koja bi bila nezavisna od Sigismunda i od Venecije, i koja bi, oslonjena na praktični organizatorski duh celjskih grofova, bez sumnje bila složena vojnička jedinica prema turskim navalama.

No nije se moglo očekivati, da će Nikola Frankopan nakon porodičnih uvreda još progutati poniženje, da je zbačen s banskog položaja. Osjećajući se preslab, da se sam brani od Celjskih, nije mu preostajalo drugo, nego da zatraži mletačku pomoć.

U Hrvatskoj je međutim vladala neopisiva zategnutost. Agitacija se je vodila za i protiv celjskih grofova. I jedna i druga strana su nastojale privući k sebi što veći broj plemenitih Hrvata, koji su jedva jedvice mogli braniti svoja stara prava. I kako su se ovi držali oprezno na strani, počelo se žestoko udarati na njih kao na nepokorne buntovnike.

Sigismund je bio daleko; njegove opomene nisu imale nikakova uspjeha. Ali je ipak djelovao jedan mu otpis, što ga je otpremio 3. veljače 1432. iz Piacenze banu Hermanu II. Celjskom. Kraljeva opomena je sastavljena u ozbiljnom tonu. Ban je tražio isplatu kunovine po cijeloj Slavoniji, ne obazirući se na to, da li je netko od poreza oslobođen ili nije. Tako se kunovina tražila čak od jobagiona, tih najbjednijih vojnih proletaraca, koji su načelno kao vojnici bili od nje oslobođeni. Uz to se je ne samo prema jobagionima išlo do skrajnosti s t. zv. silazninama, koje su bile redovito provođene nasiljima i zlostavljanjima. Poruke, što ih je Sigismund primio u Piacenzi, mora da su bile vanredno teške naravi, jer se je tom prilikom obratio ne samo banu, nego i palatinu Nikoli Gorjanskom. Banu je pak poručio, neka pazi na svoje odmakle godine, kojima ne dolikuje njegovo vladanje, i neka razmisli o Božjoj osveti, koja mu u tim prilikama ne može izostati. Herman je dobio nalog, da sazove sabor plemića cijele Slavonije i da utvrdi, tko sve i koliko ima da daje u ime kunovine i koliko iznosi dužnost ugošćivanja bana i njegove svite. Onako, svršavao je Sigismund, kako se to običavalo za Ljudevita I., ima se postupati i danas (fiat dicatio et exactio mardurinae nec non et descensus ac victualium, praesertim avenae, panum, pullorum et cenae datio secundum antiquam et limitatam consuetudinem).

Kraljev poziv je bio sastavljen u tako odrješitom tonu, da Hermanu Celjskom nije drugo preostalo, nego da sazove sabor za dan 1. svibnja 1432.

Sabor je bio dobro zastupan. Tu se nađoše duhovni i svjetovni dostojanstvenici u velikom broju. Zastupane su bile županije Križevačka, Zagrebačka, Varaždinska i Virovitička, pa Vranski prior Albert od Velikog Miholjca i Ungvara, veliki broj velikaša, sinovi vojvode Nikole od Marczalija i, što je značajno za *slavonski sabor*, kninski biskup Ivan.

Usred sabora se je, sudeći po Sigismundu izručenim izjavama, digao glas u zaštitu plemenitih Hrvata, koji ne mogahu više podnositi nasilja, kojima su danomice bili izloženi. Optužbe su sada padale kao tuča, opisi izgreda, ubojstava, otimačina, krađa, razbojstva, paleža, uništenja starih listina i isprava, pljačkanja crkava i samostana, prisvajanja tvrđava i dvoraca, nasilja nad ženama i nad nejačadi krivicom malog broja mogućnika (per quosdam potentes). Ban je morao priznati, da se uz takve prilike ne može ni govoriti o organizaciji otpora protiv Turaka i protiv Mlečana.

Zato se je na svršetku složio »s prelatima, barunima i prvacima kraljevine Slavonije« glede nekih privremenih odredaba, koje su imale ostati u kreposti, dok se kralj ne povrati iz Italije.

Četiri puta u godini se je imao sastati vanredni banski sud, u osmini iza Đurđeva (23. travnja), Jakovljeva (25. srpnja), Miholja (29. rujna) i Sv. Tri Kralja (6. siječnja). Prema spomenutom roku »osmine« zvao se je banski sud oktavalni sud. Suđenje je moralo početi ponedjeljkom, a već sutradan, utorkom su se imale izreći prve globe i osude. Kroz dvije godine su se imali svugdje potražiti ljudi, koji su bili počinili nasilja. Posebni postupak je uveden u prilog onih, koji su tvrdili, da su pretrpjeli nasilja od službenih organa u vršenju javne vlasti. Vanredni sud su imali sastaviti ban, podban, župan, podžupan i četiri osidnika (koji su predstavljali pojedine stare župe) u težim slučajevima, dok su 2 osidnika bila dovoljna za lakše krivice. Taj vanredni sud je imao poći u mjesto, gdje je izvršeno kažnjivo djelo, i imao je svakako dati oštećenomu punu zadovoljštinu, tko god bio krivac. Ako bi sud to propustio, imali bi članovi suda odgovarati svojom cjelokupnom i čak plemenskom imovinom zato, što je izostala u tom slučaju naknada štete. Pred taj vanredni sud nijesu plemići nikako smjeli pristupiti s pratnjom od preko 40 konjanika, a i ta je pratnja morala doći na sud bez oružja. Ako bi netko ipak došao naoružan na sud ili s naoružanom pratnjom, imao je smjesta biti razoružan i osuđen na isplatu globe zbog neposluha. Usto su se plemići svečano obvezati, da će u takvim slučajevima sami iz svoje pobude priskočiti banu u pomoć i da će oružanom silom nadvladati svakoga, tko se ne bi dobrovoljno pokorio vlastima. Sva ta prava su priznata ne samo pripadnicima hrvatskih plemena, nego uopće svima slobodnim posjednicima (quilibet nobilis et possessionatus homo). Njihovo je pravo bilo, da između svojih kmetova izaberu zaprisegnute prisluš- nike (iuratos assessores), koji su imali prijaviti sva kažnjiva djela,

a plemić je onda na tu prijavu imao vlast, da krivca, ako mu se čini suglasno s kmetovima, da je to zaslužio, dade pogubiti (iuxta eorum demerita interficere debeat).

Za svog boravka u Italiji mislio je Sigismund na organizaciju pogranične obrane. Njegova osnova se može smatrati kao predradnja za kasniju austrijsku organizaciju hrvatske granice.

Cijela je Sigismundova država podijeljena u nekoliko, među sobom nezavisnih oblasti, koje su, svaka od njih, imale biti od pomoći susjednoj, tako da bi se poveća vojska mogla razmjerno brzo okupiti. U svakoj je od tih oblasti ili, kako su ih zvali, u svakom taboru kralj imao uzdržavati o svom trošku određen broj vojnika. Isto je tako bilo za svaki tabor određeno, koliko vojnika moraju o svom trošku držati u pripremi duhovni i svjetovni gospodari, koliko niže plemstvo iz županija. Posebne su odredbe imale vrijediti u slučaju neposredne opasnosti. Plemstvo je sa svojim kmetovima moralo smjesta priskočiti pod svojim zastavama (banderijima). Siromašniji plemići, koji nijesu imali dovoljno novaca na raspolaganju, nijesu se smjeli pojaviti sa sjekirama i toljagama, nego su imali o zajedničkom trošku opremiti manji broj njih. Ti t. zv. jednoselci morali su dakle sastaviti posebne odrede. Imućniji plemići nijesu samo lično morali biti spremni za svaki slučaj, nego su morali o svom trošku naoružati svoje kmetove, seljake, vezane uz zemlju. Za pokriće troškova za naoružanje bili su plemići ovlašteni, da od svojih seljaka traže isplatu ratne daće.

Da se svakom odredi dužnost, imao se je u svakoj županiji sastaviti popis svih plemića i njihovih podanika i opseg njihovih posjeda. A sabor je imao odrediti, gdje se takova vojska imala upotrijebiti i do koje se je daljine morala uzdržavati o svom trošku. Stare su naime odredbe, sadržane u »pacta conventa«, odavna bile izvan kreposti.

Za Hrvatsku je Sigismund odredio posebni tabor (a parte Dalmatiae seu Maris et Croatiae). Tamo su spadali, svaki sa svojim banderijem od 500 ljudi: hrvatski ban, grad Dubrovnik, knez Krbavski, knez Cetinski, knez Senjski, Modruški i Krčki. Poseban je bio kraljevski banderij, kojemu su imali pripadati odredi plemenitih Hrvata i Vlaha katunara.

Slavonija, zemlje sjeverno od Gvozda između Save i Drave, imala je dati pet banderija, i to: odred slavonskog bana, kneza Blagajskog, priora Vranskog, zagrebačkog biskupa i susjedgradskog gospodara Vladislava Totha.

Sva je ta vojnička organizacija značila posvemašnju promjenu. Feudatari su doduše još uvijek imali nastupiti svaki pod svojom zastavom, ali su se radi potrebe pogranične obrane morali podrediti disciplini svojega banderija. No baš taj duh pokornosti, poštivanje odredaba vlasti, posluh prema starješinama nisu bili svojstvo tadašnjih velikaša. Stvar se je jasno pokazala poslije smrti zagrebačkog biskupa Ivana Albena.

Biskupov brat Rudolf je naime naprosto zaposjeo Medvedgrad i nekoliko dobara zagrebačke biskupije, koja su bila u biskupovu posjedu, i počeo upravljati njima kao svojim dobrom.

Pitanje je to spadalo svakako pod vlast bana Hermana II. Celjskog, ali se ovaj nije obazirao ni na kakvu pritužbu. Napokon je Sigismund bio prisiljen, da otpremi u Hrvatsku svoga viteza Matka Talovca sa širokim punomoćima.

Talovac se je imao boriti s mnogo većim poteškoćama, nego se je bilo predvidjelo: narod u Slavoniji je naime bio uzbunjen zbog vijesti, da će morati plaćati ratnu daću. Otpor je, čini se, bio najjači u Križevcima. Sigismund bude sada prisiljen, da svoje vojnike stavi na raspolaganje Hermanu Celjskom, jer inače ban nije bio u mogućnosti, da silom isposluje isplatu.

Ni na taj način nije stvar išla na bolje. Sigismundu je sada preostajalo jedino da zatraži odobrenje požunskog sabora u ožujku 1435. god. Sabor je zbilja izglasao dva nova zakona.

U prvom od njih je proglašen po zapadnom uzoru sveopći mir, koji je svakako morao svaki pojedinac poštovati. Stroge su kazne stavljene u izgled onima, koji bi ometali javnu sigurnost. U drugom zakonu su izrađene osnove za provedbu pogranične obrane onako, kako ju je prije Sigismund bio zamislio u svom nacrtu.

Prvi zakon od 7. ožujka 1435. god. tiče se redovitih sudaca i njihove prisege, načina, kako se ima vršiti izbor sudaca po županijama, ovlast pojedinih kaptola i samostana, kojima je priznata važnost vjerodostojnog mjesta (locus credibilis), i nekih taksa i pristojbina. Crkvena i svjetovna vlast su među sobom strogo ograđene. Pri svršetku je pokrenuto pitanje mitnica i potrošarinskih pristojbina: zakon je zabranio, da se uvođenjem novih otešča promet.

U dopuni k vojničkom zakonu ovlastio je kralj pogranične vlasti, da u slučaju neposredne opasnosti smjesta pozovu pod oružje prelate, barune, zastavnike, plemiće, posjednike. Dovoljno je bilo, da se proglasi sveopći ustanak (tempore universalis exercitus generaliter proclamati). U takovu su se slučaju morali o svom trošku priključiti vojsci i plemići jednoselci, t. j. oni, koji nijesu imali kmetova, nego su sami obrađivali svoju zemlju. Svi ljudi neslobodnog stanja, koji su služili gospodara, imali su se javiti pod njegovom zastavom. A ostali slobodni ljudi su se imali javiti pod zastavom županije. Ako je nekoliko braće živjelo u zajednici, bilo je dovoljno, da jedan od njih ide u rat. A ako je veliki posjednik imao barem 33 kmeta, morao je bar jednoga od njih naoružati kao konjanika o svom trošku. Inače su se posjednici morali složiti oko toga, da za svaka 33 kmeta naoružaju po jednoga konjanika. Da se nitko ne ukloni vršenju svoje dužnosti, imali su se kmetovi u svakoj županiji popisati, a popis je imao ostati u svako vrijeme na raspolaganje samom županu. Velikašima je bilo slobodno dio svojih četa držati kod sebe za obranu svoje tvrđave od

neprijatelja. Tko ne bi ispunio svoje dužnosti, njemu se je za kaznu imalo oduzeti cijelo imanje.

Tek kasno i kao star čovjek vratio se je Sigismund iz inozemstva. Trebalo bi međutim pitati, što je za njega zapravo bilo inozemstvo. Podrijetlom iz Luksemburga, na granici između Njemačke i Francuske, bio je po ženskoj lozi potomak češke dinastije Přemyslovića. Prva mu je žena bila iz porodice Anžu, dakle podrijetlom iz Francuske. Druga je bila znamenita Barbara Celjska. Kao vladalac je imao pod sobom osim Ugarske i Hrvatske Njemačku i Češku. Branibor, gdje je u Berolinu po drvenim kolibama stanovalo slavensko stanovništvo, dao je, pritisnut dûgom, u zalog svome burggrafu Fridriku Hohenzolernu. Prvi put je za njegova vladanja Hrvatska činila sastavni dio jedne velike monarhije, koja je mnogo toga imala zajedničko s monarhijom Habsburgovaca.

Sigismundov povratak je skopčan s energičnom akcijom u našim stranama. Sada, kad se je vratio, bilo mu je jasno, da je sabor, održan od Hermana Celjskog 1. svibnja 1432., bio grubo udešena komedija. Ako su zbilja, što je sumnjivo, svi tu navedeni velikaši učestvovali u raspravi, govori sve za to, da su to činili u osvjedočenju, da će u saboru prihvaćene odluke ostati mrtvo slovo i da će služiti za obmanjivanje samoga kralja. Isto je tako jasno bilo Sigismundu, da njegov projekt o pograničnoj obrani uopće ne će doći do izvršenja, dok Hrvatskom i Slavonijom budu ravnali ljudi, koji su svoje područje htjeli organizirati kao samostalnu upravnu jedinicu, a to su činili svakako Nikola Frankopan i Herman Celjski.

U Slavoniji je poslije smrti Hermana Celjskoga postavljen za bana čovjek, koji je Sigismundu imao zahvaliti svoj položaj, i koji je usto bio na glasu, da je lično čestit i odan svojoj zadaći: to je primorac Matko Talovac. On je obilato osjetio Sigismundovu darežljivost: iz svojih zemalja u banovini Usori mogao je dizati pod oružje oko hiljadu boraca.

Njegova zadaća nije bila laka. Samovolja Hermana Celjskoga je pomrsila sve pravne odnose. Između zagrebačkog kaptola i općine na Gradcu bile su dalje u punom jeku stare razmirice. K tomu je dolazio sukob između Nikole Frankopana i Fridrika Celjskog. Frankopan je u borbi nadjačao svoga protivnika i bio na najboljem putu, da postane najmoćnijim hrvatskim dinastom.

No kad je u ljetu 1474. umro knez Ivan Nelipić kao posljednji muški član ove stare porodice, imala ga je naslijediti njegova kći Katarina, žena Anža a nevjesta Nikole Frankopana. Sigismund nato izjavi, da se Nelipićeva ostavština ima njemu izručiti, jer je ostala bez muškog potomstva. Anž Frankopan, Katarinin muž, usprotivi se tome i bude proglašen buntovnikom. Sada Talovac krene protiv njega u rat, koji je svršio g. 1436. Anžovom naglom smrću. Imanja Ivana Nelipića pokloni zatim Sigismund banu Talovcu i njegovoj braći Petru, Franji i Ivanu.

Sigismundova smrt, koja je nastupila brzo iza toga, 9. prosinca 1437., prouzročila je mnoge poteškoće. Pod starost je sve bolje vladao i uživao sve veći ugled. Sada, gdje se imalo odlučiti o njegovu nasljedstvu, stajale su jedna protiv druge dvije stranke. Jedna je od njih bila t. zv. dvorska stranka, sastavljena od ljudi, koji su po svojoj službi najviše boravili u kraljevoj blizini i koji su mimo sabora ishodili najviše kraljevih odluka u državnim poslovima. Ustanova kraljevskih savjetnika je postojala već za Ljudevita I., koji je uopće izbjegavao, da sazove sabor. Sada je pod Sigismundom ova ustanova postala nekakva vrst »putujućeg vijeća«, kancelarije za ugarske poslove. Toj su stranci pripadali Sigismundov kasniji palatin Lovro Hedervary, slavonski ban Matko Talovac i mačvanski ban Ladislav Gorjanski. Celjski grofovi su na te ljude gledali s velikim nepovjerenjem. Njihova je namjera bila, da dignu na ugarsko prijestolje Barbaru Celjsku. Dvorska je stranka međutim odlučno odbijala, da primi Barbaru za kraljicu, i isticala kandidaturu Sigismundova zeta Albrechta Habsburškoga.

Protiv Albrechta je ustala sada narodna stranka, koja je bila sastavljena od pripadnika madžarskog visokog plemstva. Narodna stranka je tražila, da na prijestolje sv. Stjepana zasjedne čovjek iz naroda, Madžar, i da se učini kraj doseljavanju tuđinaca i njihovu grabljenju visokih položaja. To isticanje madžarske narodne pripadnosti bilo je doduše upereno samo protiv Nijemaca i protiv došljaka sa zapada i sa sjevera. Ali nema sumnje, da je s vremenom težnja madžarskog plemstva mogla imati i svoje neugodne strane za hrvatske staleže, odnosno za njihove povlastice.

Da bi izbjegao daljim sukobima, odlučio se je Albrecht za jednu kompromisnu formulu. Njegova namjera nije bila, da radi bez ili protiv sabora, kako je to činio Sigismund, odnosno, prije Sigismunda, Ljudevit I. No raditi sa saborom je značilo popustiti velikašima i napustiti onu Sigismundovu politiku, koja je plemstvu davala odlučnu riječ u županijskim skupštinama i omogućila širu organizaciju narodne obrane. U svojoj inauguralnoj diplomi je Albrecht obećao, da će prilikom palatinova izbora postupati po savjetu prelata, baruna i velikaša. Palatin je naime imao biti posrednik između kralja i staleža, neka vrst vrhovnog suca u svim ustavnim sporovima. Usto je Albrecht morao obećati, da ne će boraviti izvan kraljevine, kako je to radio Sigismund.

I Sigismundovi ratni zakoni su podvrgnuti reviziji. Duhovna lica su izuzeta od plaćanja poreza. Jedina im je dužnost bila, da sudjeluju u naoružanju vojske, ali samo, koliko je bila u pitanju obrana državnog teritorija. Dva su madžarska velikaša bili madžarskim staležima omraženi: celjski grof i srpski despot Đurađ Branković. Od novoga kralja se je sada tražilo, da one prostrane zemlje, koje su doznačene ovim velikašima, oduzme njihovim porodicama i dade čla-

novima madžarske visoke aristokracije. Protivnost prema Nijemcima je zauzela tom prilikom dosta teške razmjere. Velikaši su tražili, da se po mogućnosti uklone s dvora njemački činovnici i da se kralj čak odreče njemačke pomoći protiv Turaka, pà bila ona i u obliku plaćeničkih odreda.

Te su odluke prihvaćene uz živo odobravanje slavonskih donatarnih velikaša. Slavonske porodice Morovića, Korodžija, Susjedgradskih Tothova imale su velika dobra u Madžarskoj i osjećale su se jedno s madžarskom nacionalnom strankom. S madžarskim velikašima su držali međutim i hrvatski velikaši, osobito Frankopani, Kurjakovići i Zrinski: njima je bila mrska vlast celjskih grofova. Usto je bila još svježa uspomena na Sigismundovo postupanje u pitanju ostavštine Ivana Nelipića.

Poslije svoje pobjede, izvojštene protiv Frankopana, bili su Talovci na vrhuncu svoje moći. Matko Talovac je banovao u Slavoniji, ali je doskora dobio u upravu Hrvatsku i Dalmaciju. Hrvatskom doduše nije upravljao izravno, nego preko svog sina Pijerka. Matkov brat je bio prior vranski Ivan Talovac, dok je Franjo Talovac u svojstvu severinskog bana, župana temeške županije i zapovjednika grada Beograda, pomagao dvoru do veza sa Srbijom i Vlaškom.

Čim je Albrecht priznat za kralja, započele su nesuglasice između Talovaca i celjskih grofova. Ovi su kao slavonski banovi bili naprosto pregazili zagrebačke gradske povlastice i sudili, ne brinući se za zagrebačku autodikiju, u sporovima između kaptola i općine na Gradcu. Sada je Matko Talovac pokušao, da povrati sudsku samostalnost gradske općine, te uznastojao oko toga, da kralj izda o tom sporu svoju odluku.

Za uređenje prilika u Slavoniji sastao se je 7. ožujka 1439. sabor u Križevcima. Tu su bili nazočni zastupnici Zagrebačke i Križevačke županije, dok su Varaždinska i Virovitička županija, te Zagorska knežija bile gotovo nezastupane. Kninski biskup Demetar Čupor bio je jedini prelat na tom saboru. Ni knezovi Zrinski i Blagajski nisu bili tu, ali je inače došlo na sabor dosta brojno plemstvo. Plemići su iznijeli dosta teške pritužbe protiv nasilja, koja su i dalje bila na dnevnom redu. Sabor na to zaključi, da se sa zulumčarima ima postupati kao i s buntovnicima, a isto tako s onim plemićima, koji bi onima išli na ruku. Da se nitko ne uzmogne izgovarati time, da su mu saborske odredbe nepoznate, imalo se zgodno poduzeti, da svi plemići, koji nijesu bili na saboru, najdalje do 27. ožujka prisegom obećaju, da će se držati ovih odredaba.

Plemići su prihvatili tu priliku, da iznesu svoje stajalište o promjenama, koje su bile nastale u pitanju popunjavanja mjesta protonotara. Protonotar mora biti, tvrdili su, pasrednik između sabora i bana, povjerenik i kontrolni organ staleža, a dužnost mu je, da čuva banovinski pečat i da potvrđuje banove listine. Ako su doskorašnji

banovi uveli običaj, da ne pitajući sabora sami imenuju protonotara, tražilo je plemstvo, da se povrate običaji hrvatskog kraljevstva, kad je hrvatski biskup čuvao pečat i išao za kraljevim dvorom (Toma Arhiđakon, Hist. Salon. XV: voluerunt etiam Chroatorum reges quasi specialem habere pontificem, posueruntque sedem eius in campo in ecclesia sanctae Mariae... regalis erat episcopus et regis curiam sequebatur).

Iste godine 1439. umro je Albrecht usred ratovanja protiv Turaka, u mjesecu listopadu.

§ 30. Janko Hunyadi i Matijaš Korvin (1440.—1490.).

Albrecht je ostavio od žene Jelisavete, kćeri Sigismunda i Barbare Celjske, dvije kćeri: Anu i Jelisavetu. Mlađa mu je kći Jelisaveta imala kasnije poći za poljskoga kralja Kazimira IV. Njezin sin Vladislav će postati g. 1490. ugarsko-hrvatskim kraljem. Albrechtova udovica je usto očekivala dijete. Ako to bude muško, mislila je, da će sama vladati Ugarskom i Hrvatskom kao regentkinja za maloljetnog sina. Uz nju su bili, naravno, njezini rođaci Fridrik i Ulrik Celjski, neki Frankopani i Nikola Iločki. Jelisavetina dvorkinja Jelena Kotanerica odnese, kako sama to pripovijeda, krunu sv. Stjepana noću silom iz Višegrada, gdje se dotle čuvala.

Sabor se je sastao međutim u Budimu i odlučio početkom siječnja 1440. izabrati za kralja 16 godišnjega poljskog kralja Vladislava Jagelovića. Novi kralj se je morao obvezati, prije nego što se dao na put, da će prigodom krunidbe potvrditi sva stara prava i slobode Ugarske i Hrvatske. Ugovor o tome je potpisan 8. ožujka 1440. Nato je ugarski protonotar Ivan vitez od Sredne (Johannes de Zredna), kanonik-čuvar zagrebačkog kaptola, izdao kralju vjerodajnicu.

Međutim se 22. veljače 1440. rodio posmrtni sin Albrechta Habsburškog, kojemu je nadjenuto ime Ladislav (Postumus). Njega dade okruniti kraljica Jelisaveta 15. svibnja krunom sv. Stjepana po ostrogonskom nadbiskupu Dioniziju Széchyju. Malo kasnije dođe Vladislav u Ugarsku i stigne s nešto vojske u Budim. Na saboru, koji se je okupio 29. lipnja, potvrđen je za kralja i, prije nego što je okrunjen krunom (iz groba) sv. Stjepana od istog ostrogonskog nadbiskupa Dionizija Széchyja, položi prisegu, da će čuvati prava i slobode kraljevstva, a osobito da će poštovati odredbe Zlatne bule Andrije II., zakone Andrije III. od g. 1298. i Ljudevita I. od 1351. Veliki ustupci, što ih je Vladislav I. učinio u svojoj inauguralnoj diplomi, osigurali su mu krunu. K tome je nadošao turski neuspjeh pred Beogradom, koji je, od svibnja do listopada 1440. odbijao pod zapovjedništvom priora vranskog Ivana Talovca sve turske navale.

Sultanov uzmak od Beograda omogući Vladislavu, da obračuna sa celjskom strankom, i osobito s vojskovođom celjskih odreda Iva-

nom Jiskrom od Brandisa, koji je bio zaposjeo sjeverozapadne županije. Kraljica sada pobjegne sa sinom Ladislavom i s krunom sv. Stjepana rođaku svoga muža Fridriku Habsburškom. Celjski grof Ulrik, koji je očito težio za tim, da zauzme položaj slavonskog bana, prodre do Zagreba, koji je ljuto stradao od njegovih nasilja. Napokon je s posredovanjem papinog legata kardinala Julijana Cesarinija sklopljen sporazum između pristalica kraljevih i njegovih protivnika u prosincu 1442. Treći dan poslije proglašenja tog ugovora, 19. prosinca 1442., umre i kraljica Jelisaveta.

U vrijeme građanskog rata oko Hrvatske i Slavonije zauze bosanski vojvoda Stjepan Vukčić Kosača, sinovac i nasljednik Sandalja Hranića, cijelu Krajinu od Cetine do Neretve s Omišem i Poljičkom županom, ali mu Venecija ote g. 1444. Omiš i Poljicu, a ostavi mu samo Krajinu. Tako je Hrvatska i s one strane bila otisnuta s mora.

Čim je postignut sporazum, okupi se u prosincu 1442. god. požunski sabor. Na njemu se spominju prvi put zastupnici iz kraljevine Slavonije (nuncii regni Slavonie)) Benedictus Nelepecz de Dobrakuchya, Ladislaus Roh de Deeche, Petrus literatus de Zeanabraczthya, Johannes filius Viti de Corbowa. Uz ove pristupiše požunskom saboru i izaslanici iz Erdelja, dok uopće nema spomena, da su u Požun došli zastupnici iz Hrvatske i Dalmacije.

Rat protiv Turaka, koji se je vodio tih godina sa sve većom žestinom, izbaci na površinu Janka Hunyadija. Već je u borbi protiv celjske stranke odnio g. 1441. svoje lovorike, a Turke pobjeđuje kod Bataszeka i Sibinja (1442.), zatim opet kod Sofije (1443.). Kad se je vojska zbog studeni i nestašice hrane morala povratiti prema sjeveru, mislili su Turci, da će ga smlaviti, navaljujući na njega s četverostrukom nadmoći, ali se prevariše, jer ih Janko prvih dana nove 1444. god. pobijedi sjajno kod Kunovice, blizu Niša. Arbanasi, koje je vodio Juraj Kastriot ili Skender-beg, odmetnuše se od Turaka usred bitke i prijeđoše protiv njih u otvoreno neprijateljstvo. Nato ponudi sultan Murat II. mir, koji je za deset godina dana sklopljen u Segedinu 13. srpnja 1444.

U Madžarskoj su vijesti o pobjedama protiv Turaka raspalile krv velikaša i samoga visokog klera. Na kraljevu dvoru se je počelo već govoriti, da je mir sklopljen prenaglo. Crkveni su krugovi također naginjali pretjeranim očekivanjima o izgledima novog rata. No taj se rat brzo svršio, zbog kraljeve nesmotrenosti. U bitci kod Varne poginu Vladislav I. od janičarskog mača (10. studenoga 1444.). Kardinal Cesarini, koji je tjerao na rat, ubijen je od samih vojnika.

Poslije smrti Vladislava I. otvoren je bio put do prijestolja posmrtnom sinu Albrechta Habsburškog Ladislavu V., koji je koncem travnja 1445. izabran u Pešti za kralja. Kralj je bio maloljetan, te je odmah nastalo pitanje, tko da vlada u njegovo ime. Tu stajahu jedan protiv drugoga vođe dviju stranaka: kraljev ujak Ulrik Celjski i Janko Hunyadi.

Madžarima je Hunyadi po vanjštini, mentalitetu, osjećaju, držanju, po cjelokupnoj pojavi bio izraziti predstavnik njihove narodnosti i njihovih nacionalnih težnja. Nema sumnje, da je Hunyadi čedo onog rasno-kulturnog konglomerata podunavske nizine, gdje su se okupili u različnim naslagama pripadnici najudaljenijih krajeva svijeta. Ali da su mu preci bili čistokrvni Madžari, skoro je posve isključeno. Otac mu se zvao Vajk Oláh, a riječ »Oláh« znači Vlaha. Prezime Hunyadi nije opet porodično ime, nego dolazi od imena tvrđave Hunjada u Erdelju, gdje je svakako jedan od Jankovih predaka, valjada baš njegov otac, služio kao vlaški plaćenik. I njegov suvremenik Juraj Kastriot dobio je otuda svoje prezime, što mu je djed ili pradjed vršio vojničku službu u jednom utvrđenom logoru (kastron) epirskih despota.

Već u vrijeme, kad je Vladislav I. krenuo u rat, upravljao je zajedničkom državom odbor četvorice naodličnijih baruna (quatuor principalium baronum regni Hungariae, regentium ad praesens regnum illud). Poslije smrti Vladislava I. odlučeno je na saboru u Stolnom Biogradu, 4. travnja 1445., da se vrhovna uprava ima povjeriti »državnom vijeću«, koje se potpisivalo: »mi prelati, baruni, plemići i prvaci kraljevstva Ugarskog«. Državno vijeće je imalo svoj posebni pečat.

Na samom saboru su stajale veoma oštro jedna protiv druge stranka višeg i nižeg plemstva. Ova posljednja je bila upravo goropadna, jer je nižem plemstvu pripadao glavom Janko Hunyadi.

Do nekog sporazuma između stranaka došlo je poslije izbora Ladislava V., kad je bilo jasno, da će kralj kroz duže vrijeme biti odsutan. Stranke se složiše oko izbora dvojice kraljevskih namjesnika: Nikole Iločkoga od višeg, i Janka Hunyadija od nižeg plemstva.

Da se stane na put otimačinama, koje su opet bile uhvatile maha, osobito u Slavoniji, izdana je naredba svima onima, koji su se silom dočepali kojeg dobra, da ga svakako povrate najkasnije do Đurđeva dana 1446. god., jer će se inače protiv njih postupati kao protiv izdajnika (sub poena infidelitatis).

Protiv toga, da Hunyadi zauzme položaj kraljevskog namjesnika, bili su osobito Fridrih Habsburški i grof Ulrik Celjski. Ovaj je pače, ne vodeći računa o odlukama ugarskih sabora, primio se naprosto početkom 1445. god. časti bana cijele Slavonije. Uza nj su bili sada Frankopani, bosanski kralj Stjepan Tomaš i herceg Stjepan Vukčić-Kosača. To je svakako bila kud i kamo jača koalicija od one, koju su poslije smrti Ljudevita I. (1382.), stvorili braća Horvati, kralj Tvrtko i knez Lazar. Celjski grof je naime jednostavno organizirao hajku na Talovce i na njihova dobra. Imovina zagrebačke biskupije i priorata vranskog je sada ljuto nastradala.

Stvar se međutim privremeno preuredila, kad je Janko Hunyadi energično zatražio od Ulrika, da povrati imovinu vranskog priorata.

A kad je bilo jasno, da Fridrih Habsburški ne će nikako pristati na to, da preda Ladislava kraljevskim namjesnicima, okupi se sabor na polju Rakošu blizu Budima i htjede već izvikati Janka Hunyadija za kralja, ali se ovaj toga ne primi, nego prihvati samo položaj jedinoga namjesnika za ličnost i u ime kralja Ladislava. U tom svojstvu je Janko Hunyadi vladao Ugarskom od 1446. do 1452. god.

Na istom saboru prihvaćene su 5. lipnja 1446. god. i važne državnopravne odredbe. Velikašima i baronima, dakle pripadnicima velikog plemstva, zabranjeno je, da stupe u veze i stranke (contractus et confoederationes). Gubernator je imao u svemu zastupati maloljetnoga kralja, ali nije imao sve kraljevske funkcije. Tako nije smio raspolagati državnim dobrom za sve buduće vrijeme, bilo u obliku donacije ili prodaje. Isto tako nije smio odlučivati o položaju nadbiskupa ili većeg opata, a da se nije posavjetovao i postigao odobrenje Državnog vijeća. Bez znanja i bez odobrenja regnikolarnog odbora nije kraljevski namjesnik smio izreći ni dati izvršiti osude u parnicama o veleizdajstvu.

U pitanjima financijske prirode bio je kraljevski namjesnik pod nadzorom odbora prelata i baruna (čl. 10.), kao što je bio zavisan od tog odbora i u sudskim i ratnim stvarima. Poklone nije smio ni davati, ni primati.

Namjesnikova vlast je dalje stegnuta u budimskom saboru, koji je održan u ožujku 1447. god. Namjesniku je naime stavljeno za zadaću, da sazove državni sabor svake godine o Duhovima i da tom prilikom stavi svake godine saboru na raspolaganje svoj namjesnički položaj. Sabor se je jamačno bojao vojničkih težnja Janka Hunyadija, kad je odlučio, u čl. 23., da gubernator ne smije dizati vojsku (exercitum generalem) osim u slučaju neposredne opasnosti, kao što to nije smio ni hrvatski ban. Inače, t. j. u normalno doba, mora se namjesnik zadovoljiti kraljevskim četama i banderijima prelata i baruna. Podići vojsku je značilo naime pozvati pod oružje cjelokupno stanovništvo. Čl. 44. predviđao je mogućnost, da se opet sastane sabor za kraljev izbor. Tu se nijesu pojedinci smjeli najprije za sebe nagađati s kraljem i drugima nametnuti svoju odluku, nego je izbor imao biti proveden od cjelokupnog sabora većinom glasova.

S Fridrihom Habsburškim je Hunyadijev položaj bio samo toliko težak, što je osjećao, da velikaši rovare iza njegovih leđa. Zato se Fridrih nije dao pokolebati u svojem stajalištu ni onda, kad je Ivan Hunyadi u nadi, da će ga prisiliti na predaju kralja Ladislava V. i krune sv. Stjepana, prodro s oružanom silom do Bečkog Novog Mjesta. Ali nije isključeno, da je sam Hunyadi konačno uvidio, da je kraljeva odsutnost u interesu održavanja njegova namjesničkog položaja. On je naime bio u prvom redu vojskovođa. Kao činilac u političkoj borbi bio je naprotiv posve negativan.

Pitanje je krenulo u drugu, dosta značajnu fazu, kad je Fridrih pokušao iskoristiti svoj položaj tako, da sebi izvojšti od ugarskog sabora nasljedno pravo na zemlje, podređene kruni sv. Stjepana i u slučaju, da bi Ladislav V. umro kao maloljetan ili kasnije, ne ostavivši iza sebe muškog poroda. Prema tome Fridrihovu nastojanju bio je sabor dosta odrješit: nije nipošto htio pristati na to, da za budućnost pristane na ma kakvo ograničenje svojeg prava, da bira kralja. Tako između Fridriha Habsburškog i ugarskog sabora nije moglo nikako doći do sporazuma, i stvar je dobila svoje privremeno rješenje u primirju sklopljenom u lipnju 1447. u Radgoni.

Prevelika moć staleža prema kraljevskom namjesniku dala se je neugodno osjetiti za turskoga rata, te je dovela konačno do potpunog sloma Hunyadijeve turske politike.

Kad se naime Hunyadi pojavio u svibnju 1448. pred saborom sa zahtjevom, da se velikaši okupe oko njega sa svojim banderijima za rat protiv Turaka, bio je odziv veoma slab. Trebalo je duže vremena, dok je Hunyadijev sestrić Ivan Székely, ban Sekula u narodnoj pjesmi, koji je međutim došao do časti slavonskog bana, pokupio dovoljno četa iz podređenih mu krajeva.

Hunyadi je uzalud nastojao, da dođe do saveza protiv Turaka između njega, Mletaka, Alfonsa V., kralja Aragonije i Napulja (1416.—1458.), te pape. I njegove nade, da će mu priskočiti u pomoć srpski despot Đurad Branković (1427.—1456.), čija se unuka, jedinica Ulrika Celjskog, baš onda zaručila s Ladislavom, Hunyadijevim sinom, nijesu ispunjene: vidjevši, da su Hunyadijeve pripreme posve nedovoljne za rat protiv Turaka, odbio je i despot svaku pomoć. Za osvetu su Hunyadijeve čete, prolazeći kroz Srbiju, pljačkale nemilosrdno tamošnje seljake. Hunyadijeva je vojska imala jedva 25.000 boraca, pokupljenih sa svih strana. Stigla je uz Moravu, preko Kruševca, Jankove klisure (između Jastrepca i Kopaonika) na Kosovo, gdje je u trodnevnoj bitci od 17. do 19. listopada 1448. potpuno poražena. I kad je drugog dana Turcima uspjelo, da ga zaobiđu, tako da su mogli navaliti na kršćane s leđa, protuče se Hunyadi o ostatkom konjaništva. Treći dan bitke se izrodi u pravi pokolj: i slavonski ban Székely i hrvatsko-dalmatinski ban Franjo Talovac ostadoše na bojištu.

Tako su se osvetile sada odluke budimskog sabora od 1447. god., u kojima su ukinute sve kapetanije, vojna zapovjedništva, što ih je Hunyadi bio uveo duž granice Ugarske i Slavonije s namjerom, da mu služe kao sabirališta za vojsku za slučaj turskoga rata.

Despot Đurađ, ljut na Hunyadija, što je dao opljačkati njegove zemlje, dade uhvatiti namjesnika i dovesti u Smederevo, tražeći od njega naknadu za prouzročenu štetu.

Odmah iza toga sastadoše se 29. studenoga 1448. staleži u Petrovaradinu, da povedu pregovore glede Hunyadijeva oslobođenja.

Despotu je obećano 100.000 dukata kao naknada, a uz to, da će u slučaju turske navale Ugarska i Hrvatska priskočili mu u pomoć. Samo u slučaju takova rata imala je vojska iz Ugarske pravo, da prijeđe preko Srbije.

Kad je Hunyadi pušten na slobodu o Božiću 1448. god., diže se u samom ugarskom saboru jaka stranka protiv njega, a napose protiv njegove turske politike. Na čelu nezadovoljnika bili su Ladislav Gorjanski i Nikola Iločki. Kad je Hunyadi pokušao, u proljeću 1449., da s despotovim posredovanjem uredi svoje odnose s Turcima, bio je despot odmah na to pripravan, te je izašao dapače s konkretnim prijedlogom, ali ga je sabor u lipnju 1449. odbio. Protiv despota je bio i bosanski kralj Stjepan Tomaš, koji se svakako htio održati u Srebrnici. Papa Nikola V. riješi međutim 12. travnja 1450. Hunyadija obvezâ prema despotu, jer je njegova prisega silom iznuđena, na što despot odvrati: Baruni kraljevine Ugarske nijesu u okovima prisizali (barones regni Hungarie iuraverunt non in vinculis).

Reperkusije ove kosovske bitke na Hrvatsku bile su dosta osjetljive. Već je prije Ivanu Hunyadiju teško polazilo za rukom, da Slavoniju oduzme vlasti Ulrika Celjskog i da tu postavi za bana svoga sestrića Ivana Székelyja. Sada je, poslije kosovske bitke, celjska stranka upravo nadjačala. Uz Ulrika je bio prije i zagrebački biskup Benedikt, ali ga na Hunyadijevu molbu papa Eugen IV. ukloni s tog položaja. Ta se mjera nije sviđala plemstvu zagrebačke i varaždinske županije, jer je i Székely sudeći po tužbama, podignutim protiv njega, u dosta jakoj mjeri otimao tuđa dobra. Kao tužioci na ugarskom saboru isticali su se neki slavonski plemići i sam zagrebački kaptol; ovaj posljednji zbog banovih smetnja u pobiranju crkvene desetine. Sabor je zbilja u ovom posljednjem slučaju dao pravo kaptolu, tako da je ban izdao svojim činovnicima nalog, da ne prave nikakvih daljih poteškoća.

U borbi između Hunyadijeve i celjske stranke bilo je nasilja ne samo protiv političkih protivnika, nego i protiv onih plemića, koji se nijesu htjeli priključiti nijednoj stranci: to se je dogodilo Doroteji, udovici Ivana kneza Blagajskoga. Banova vlast nije, čini se, nikada zahvatala cijelu Slavoniju. Tako je varaždinska županija još prije kosovske bitke stalno u celjskim rukama. Prosvjedi ugarskog sabora protiv takova stanja nijesu uopće bili uzeti u obzir. Celjska stranka se je isticala svojim pobožnim držanjem, a sam je Ulrik davao ili poklanjao crkvi, što je god i kada god je to smatrao za zgodno.

Teže nego s celjskim grofom bilo je stanje bana Székelyja prema hrvatskim velikašima. Tu su dolazili u obzir sami Talovci, Zrinski, Frankopani i Kurjakovići. U Hrvatskoj i Dalmaciji se je Petar Talovac, Matkov mlađi brat, smatrao njegovim zakonitim nasljednikom, kao što je i Mladen Šubić bio nasljednik bana Pavla. S druge

je strane i bosanski kralj Stjepan Tomaš, kao i Tvrtko, svojatao naslov hrvatskoga i dalmatinskog kralja.

Petar Talovac se spočetka jedva mogao održati u svom položaju, osobito, kako je bio zavisan od mletačke pomoći. Za protuuslugu je gotovo bio pripravan, da ustupi Veneciji Klis, Knin i Ostrovicu, ali se protiv toga digao oštar bosanski prosvjed. Za Petra Talovca je vršio vlast podbana neki Tomaš Tvrtković iz Bilaja u Lici: od njega potječe poziv, upravljen kninskom kaptolu, da uvede u neke posjede Petra Zrinskoga (15. svibnja 1446.).

Talovčev položaj je znatno bolji početkom g. 1447. G. 1448. je kninski kaptol izvršio nalog, izdan mu dvije godine prije od podbana Tvrtkovića. Ali je već u kolovozu položaj Petra Talovca, kako se vidi iz obavještenja, datog od Ilije Linjičića iz Šibenika mletačkoj Sinjoriji, dosta nepovoljan. Protiv njega je bio imenovan za bana njegov brat Franjo, koji je poginuo u kosovskoj bitci.

Poslije kosovske bitke je Ivan Hunyadi odlučno krenuo za tim, da uspostavi svoju vlast protiv Petra Talovca, tako da se njegov položaj činio posve bezizlaznim, ali se ipak Petar sve do travnja ili svibnja 1451. branio, tako da je konačno s dubrovačkim posredovanjem došlo do neke nagodbe, capitula conclusa inter gubernatorem regni Hungariae et bannum Petrum. Nagodba je podnesena na odobrenje papi Nikoli V., što je Mlečanima bilo krivo, kako se vidi po poruci, otpremljenoj mletačkom rektoru u Zadru. Za Petra Talovca je bilo dosta nezgodno, da se je od njega bio odmetnuo podban Tomaš Tvrtković. Ali se sada plemstvo pokori banu, »dok ban zajedno s kraljem ili s namjesnikom kao s prelatima i barunima kraljevstva Ugarske drugačije ne odredi«. Petrov podban je sada bio Tomaš Bojničić iz Plavna, koji se spominje prilikom sastanka ratnog suda plemenitih Hrvata Kninskoga stola u Kninu.

Položaj Petra Talovca nije ni tim ugovorom pošao odlučno nabolje. Ban se je morao posve pokoriti u kolovozu ili u rujnu 1451. g.

Koristeći se ratom, koji je izbio između hercega Stjepana i Dubrovnika, prisilili su sada Mlečani hrvatske plemiće Ivaniša Vlatkovića i pripadnike plemena Kačića, da priznaju njihovu vrhovnu vlast.

Kurjakovići u Krbavi i Frankopani u sjevernim krajevima drže se posve samostalno i vode čak svoju posebnu inozemnu politiku s Rimom i s Venecijom. Od 12. do 14. lipnja 1449. održan je u Modrušama sastanak, na kojemu su bili mnogobrojni članovi Frankopanske porodice, koji podijeliše golemu imovinu u osam dijelova, tako da je tom prilikom osnovano osam Frankopanskih grana, od kojih četiri brzo izumriješe, tako te su preostale Tržačka, Ozaljska, Slunjska i Cetinska.

G. 1452. pošlo je za rukom Ivanu Hunyadiju, te prisili Fridriha Habsburškoga, da mu prepusti Ladislava V. Mladi je kralj vladao od rujna 1452. samostalno, ali je njegova vlast bila dosta skučena.

Imenovao je doduše banom Hrvatske i Dalmacije Ladislava, sina Ivana Hunyadija, ali ovaj banovine ni vidio nije, jer je Petar Talovac njom upravljao do svoje smrti (11. ožujka 1453.), a i poslije toga je, 25. kolovoza, podban Bojničić naložio kninskom kaptolu, da izvrši neku presudu, osim slučaja, da bi koja stranka podigla prosvjed »na banicu Jadvigu, udovicu Petra Talovca«. Banica Jadviga je branila svoj položaj u čvrstoj namjeri, da ga dalje osigura nasljedno u svojoj porodici.

Sada je, usred sve veće turske opasnosti, borba između Ulrika Celjskog i Ivana Hunyadija došla do svog vrhunca. U ugarskom saboru je broj Hunyadijevih pristaša bio doduše jači. Tako je Ivan Hunyadi dobio, u siječnju 1453., neke posjede u Slavoniji i pravo, da uzme u zakup neke kraljeve daće. Sabor je pače odlučio 6. veljače, da se nikakve časti ni svjetovne ni duhovne nemaju davati strancima, da se bez sabora nemaju raspisivati ni utjerivati vanredni porezi i da se moraju porušiti sve tvrđave, koje su podigli velikaši u vrijeme kraljeve maloljetnosti.

Jači položaj Hunyadijeve stranke se ogleda i u odlukama sabora održanog 25. siječnja 1454. No dok je kralj 6. veljače 1453. potvrdio saborske odluke, ovdje se izričito naglašuje, da su odluke prihvaćene u kraljevoj odsutnosti. Ivanu Hunyadiju je sada ne samo povjereno zapovjedništvo ugarske vojske, nego su mu stavljene na raspolaganje sve tvrđave na teritoriju zemalja podloženih kruni sv. Stjepana. U posebnom spisu je naveden broj banderija, koji su imali biti stavljeni na raspolaganje Hunyadiju. Broj im je isti, kako ga je bio odredio Sigismund Luksemburški. Od svojih prihoda su imali pridonijeti i sami prelati, a u svakoj županiji se je imao izabrati isti broj komesara, koliko je bilo plemićkih sudaca. U rat su morali ići lično magnati, baruni, viši i niži plemići, i samo su se oni mogli zamijeniti, koji su zbog svojih tjelesnih nedostataka bili nesposobni za vojnički poziv. Dužnost, da izdržavaju stalne čete, imali su svi gradovi, pa i oni, koji su se nalazili pod vlašću celjskih grofova.

Te iste dužnosti, koje su vrijedile za Ugarsku, imale su vrijediti i za Slavoniju: u tome se vidi, da je saborska odluka uperena ne toliko protiv Turaka, koliko protiv samih celjskih grofova. Oni članovi višeg i nižeg slavonskog plemstva, koji se ne bi odazvali pozivu glavnog zapovjednika, imali su biti lišeni svojih dobara. A nepripadnici plemstva su imali, ako se nijesu odazivali pozivu za oružje, biti čak kažnjeni i smrću.

Da je rat protiv Turaka bio na vidiku, nije bilo sumnje: Muhamed II., koji je 29. svibnja 1453. osvojio Carigrad i time učinio kraj žilavom otporu stare bizantske države, spremao se je naime sada, da će na Beograd i da će iz Beograda poći osvojiti cijelu Ugarsku.

No kao da se je sabor kasnije pokajao zbog opsežnih punomoći, što ih je prije dobio Hunyadi, jer mu je sad oduzeta pretežna vlast

glavnog vojničkog zapovjednika cijele kraljevine: Hunyadi se je morao zadovoljiti položajem svakoga drugog velikaša.

No tom je zgodom skučen i položaj samoga kralja, tako da se je Ladislav V. pritužio 1. svibnja 1454., u pismu palatinu Ladislavu Gorjanskom, da su gospoda među sobom podijelila kraljeve prihode i da su kralju ostavila samo ime i nešto prihoda od soli.

Moć sabora je dakle u tolikoj mjeri ojačala, da su od toga trpjeli ne samo kraljevska vlast, nego i sam interes pogranične obrane protiv Turaka. S istim poteškoćama se je imao boriti u Štajerskoj i Fridrih Habsburški. Staleži su dali osjetiti svoju prevlast po cijeloj Austriji.

Sada je nastao nagli porast u položaju Ulrika Celjskog. Pod njegovom vlašću nijesu se samo nalazili krajevi oko Celja, t. zv. Slovenska marka ili krajina, nego i cijela tadašnja Slavonija. Pratnja njegove žene Katarine, kćeri despota Đurđa Brankovića, davala je povoda mnogobrojnim žalbama samih Zagrepčana. U jednoj listini od 14. siječnja 1454. naziva se Ulrik sam »kraljevine Dalmacije, Hrvatske i cijele Slavonije ban«.

No jeli on zbilja imao u svojim rukama i krajeve južno od planine Gvozda? Teško da je to moglo biti u prvo vrijeme, jer se u listinama spominje, da banska stolica nije zaposjednuta (officiolatu banatus Dalmatiae et Croatiae vacante). Svakako su barem za neko vrijeme Kurjakovići, podban Tomaš Bojničić, Mlečani i Dubrovčani radili po Hrvatskoj i Dalmaciji, što su htjeli, ne obazirući se na Ulrika Celjskog.

Ulrik je zbilja predsjedao zaboru u Križevcima 27. siječnja 1455., gdje je raspravljeno o tužbi protiv priora vranskog Tome Székelyja, a onda i u Zagrebu 1. veljače.

Protiv Ulrika je bio bosanski kralj Stjepan Tomaš, koji se tužio Mlečanima, kako celjski grof misli vladati svim zemljama do samog Jadrana, jer su tijekom 1456. god. celjski vojni odredi već bili prispjeli u Primorje. Podban Tomaš Bojničić je već bio predao Ulrikovim ljudima Knin i Lab, i već se pokorio Ulrikovim predstavnicima knez Juraj, kaštelan gradova na Cetini. Samo je još Klis prkosio pod zapovjedništvom kastelana Pavla, koji je još uvijek držao sa sinovima Petra Talovca, i usto tvrdio, da Kliška županija ne čini sastavni dio Hrvatske. Jednom riječju: koncem g. 1456. se moglo misliti, da su posljednje zapreke, koje su još stajale na putu izvršenju Ulrikovih namjera, neposredno pred konačnim padom. U to je pukao glas, da je Ulrik Celjski ubijen 9. studenoga 1456. god.

Usprkos rovarenja Ulrika Celjskog bio je naime Ivan Hunyadi preuzeo zapovjedništvo vojske, i ta je krenula protiv Turaka na obranu ugroženog Beograda. Pred samim Beogradom došlo je do nekoliko težih sukoba, koji su se svršili s potpunim turskim porazom.

Odluka je pala u srpnju, ali je nekoliko nedjelja iza toga Ivan Hunyadi preminuo od kuge u Zemunu (11. kolovoza 1456.).

Kada je naime Ladislav V. s Ulrikom Celjskim dospio u Beograd, zatražio je najprije ključeve same tvrđave. Pošto su mu ključevi izručeni i pošto su kralj i Ulrik Celjski ušli u beogradsku tvrđavu, dignut je most, te kralj i Ulrik Celjski ostadoše sami pred svojim protivnicima. Ulrik bude odmah ubijen, a kralj morade obećati, da ne će osvetiti njegovu smrt. Ali je već u ožujku 1457. Ladislav Hunyadi pogubljen. Mlađeg Hunyadija Matijaša odvede kralj kao zarobljenika u Beč. Naskoro je preminuo u Pragu 23. studenoga 1457. i Ladislav V.

Sa smrću Ulrika Celjskoga ostala je Hrvatska bez bana. Protiv njegova pouzdanika Jana Vitovca (Jan Bytowecz de Greben), koji se je već g. 1453. nazivao podbanom cjelokupne Slavonije i križevačkim županom, dizalo se je sada plemstvo, okupljeno oko susjedgradskog gospodara, viteza Huninga Černina. Slavonski sabor, koji se je sastao odmah poslije Ulrikove smrti, otpremi samom kralju dva izaslanika (nuncii) s molbom, da povrati pravno stanje, koje je s Ulrikovom samovoljom posve bilo poremećeno. Slavonski izaslanici, spomenuti Huning Černin i Petar Jurjev iz Bisaga, zbilja su primljeni od kralja, koji je u svojoj povelji od 24. veljače 1457. ukinuo sve promjene neosnovane na zakonu. Za kunovinu je kralj pristao, da bude plaćena u stanovitim iznosima kao prihod kraljevske komore onako, kako je to u svoje vrijeme bio ustanovio kralj Sigismund. Slobodna općina na Gradcu je tražila, da bude oslobođena celjske posade i nazočnosti Ulrikove udovice Katarine. Isto je tako i kaptol postigao, da mu bude povraćena kuća (popov turen), koju je Ulrik Celjski silom bio prigrabio.

Banska vlast u Slavoniji je u isto vrijeme u ruci Nikole Iločkoga, kasnijega bosanskog bana, i doskorašnjeg Ulrikova vojskovođe Jana Vitovca od Grebengrada, koji je sada nastupao posve samostalno, osobito prema Ulrikovoj udovici Katarini. Kao podban se spominje uz Nikolu Iločkoga Marczali.

U Primorju je naprotiv bilo borba između kneza Grgura Kurjakovića i Mlečana zbog Ostrovice. A opet je Klišku županiju, koje su se grčevito držali sinovi Petra Talovca, s jedne strane tražio bosanski kralj Stjepan Tomaš, a s druge Mlečani.

Međutim se je sabor u Budimu bavio izborom novog kralja. Tu su stajale jedna prema drugoj dvorska i nacionalna stranka. Dvorska je stranka bila protivna Hunyadima, a njezino je djelo pogubljenje starijega sina Ivana Hunyadija Ladislava. Za tu stranku je nagla smrt Ladislava V. značila težak udarac. Ona ide sad za tim, da osigura prijestolje Fridrihu Habsburškom, kao zakonitom nasljedniku Ladislava V. Kruna sv. Stjepana je imala po tom shvaćanju biti nasljedna u dinastiji Habsburgovaca.

Protiv takova shvaćanja je odlučno stajala nacionalna stranka, kojoj su pripadali neki velikaši, ali osobito članovi nižeg plemstva. Po njezinu stajalištu je sabor imao uvijek odlučnu riječ u pitanju popunjavanja prijestolja, pa i onda, kad je bio u pitanju prvorođeni sin pređašnjega kralja.

Na čelu nacionalne stranke bio je šurjak staroga Hunyadija Mihajlo Szilágyi, koji je u mjesto, gdje se držao sabor, došao s vojskom od 40.000 boraca. Sabor je tako, htio to ili ne, bio prisiljen, da izabere mlađeg Hunyadijeva sina Matijaša, nazvanog po vrani u grbu Hunyadijevaca Korvinom. Pristaše dvorske stranke su se razbjegli tražeći utočište kod Fridriha Habsburškog.

Prije nego što je izabran za kralja obećao je Matijaš saboru, da ne će raspisati vanrednih daća, i da će pokrivati trošak za obranu zemlje iz redovitih prihoda. Pod oružje su se bez sabora mogli pozvati prelati i baruni samo u slučaju neposredne opasnosti.

Matijašu je bilo, kad je stupio na prijestolje, tek 15 godina. Za njega je upravljao kao kraljevski namjesnik Mihajlo Szilágyi, ali se već s početka Matijaš nije slagao s ujakovom politikom. Kod njega se već sada pojavljuju težnje, da osloni svoju vlast na niže plemstvo i na gradove.

Velikaši, koji su sačinjavali dvorsku stranku, polazili su sa stajališta, da je izbor Matijaša Korvina bez pravne kreposti, jer je izveden pod silom. U Hrvatskoj su uz Habsburgovce bili Frankopani. Između Matijaševih protivnika bijahu i Ladislav Gorjanski te Nikola Iločki. Ali je Matijaš izvojštio protiv njih pobjedu kod Körmenda, i time utvrdio svoju vlast.

Sada je trebalo izmiriti protivne struje: nesuglasice između Gradca i kaptola zagrebačkog, između vranskog priora Székelyja i slavonskog subana Jana Vitovca, između Kurjakovića, Frankopana, sinova Franje i Petra Talovca, odnosno bosanskog kralja Stjepana Tomaša, hercega Stjepana Vukčić-Kosače i Venecije. Kao što u Slavoniji spominju se i u Hrvatskoj i Dalmaciji dva bana: Petar Zor i Pavao Horvat-Spirančić. Ban Spirančić je branio Klis protiv Mlečana.

Segedinskom saboru, koji je otvoren 30. studenoga 1458. pristupili su s jedne strane »rođeni članovi sabora« i s druge »izabrani članovi«. Kao rođeni članovi smatrali su se prelati, baruni, velikaši. Kao izabrani smatrani su predstavnici nižeg plemstva i slobodnih gradova. Dvodomni sistem, podjela u višu i u nižu predstavničku kuću, dolazi dakle za Matijaša do svog punog izražaja. Osim toga se tu istakao i madžarski nacionalni karakter: u svojem proglasu protiv Fridriha Habsburškog poziva Matijaš svoje pristaše »protiv nametnika, koji hoće da iskorijeni *Ugre i njihov jezik«*. Niže plemstvo (gentry) i gradovi su dakle nosioci madžarskog nacionalizma. Više plemstvo i prelati, oslanjajući se na svoje latinske tradicije, stoje na

široj internacionalnoj osnovi, kojoj je kao posrednički jezik služio latinski.

Na segedinskom saboru je utvrđeno, kako su se imali okupiti o trošku samih pripadnika plemstva vojnički odredi pojedinog županijskog banderija. Kralj je, glasom odluka tog sabora, imao pravo svake godine pozvati banderije i, ako ustreba, držati ih nekoliko mjeseci na okupu. U čl. 2. saborskih odluka stoji, da slavonski plemići imaju iste dužnosti kao i madžarski (item nobiles regni Sclavoniae secundum connumerationem antiquorum regnicolarum exercituare teneantur). Odluke segedinskog sabora, kojemu su pristupili i slavonski nunciji, potvrdio je kralj 5. siječnja 1459.

Iste godine je održan sabor u Budimu, u kojemu Matijaš, da očuva u odanosti prema sebi velikaše, koji su se već počeli kolebati, svečano izjavi, da ne će izvršiti ni najmanje izmjene na dotadašnjem pravnom poretku, a da se o tom nije posavjetovao sa saborom. Na tom budimskom saboru su bili banovi Hrvatske i Dalmacije i nekoliko srijemskih velikaša. Nazočni su izjavili Matijašu svoju vjernost i obećali mu, da će složno stajati uza njega.

Ta obećanja nijesu međutim mogla mijenjati na činjenici, da je Matijašev državnopravni položaj bio po madžarskom pravnom shvaćanju toliko nestalan, što nije bila izvršena krunidba krunom sv. Stjepana. Da ukloni taj nedostatak, odluči se Matijaš, kako će Fridriha Habsburškog *prisiliti* na to, da mu preda krunu sv. Stjepana.

Pravna neodređenost Matijaševa položaja djelovala je naime ne samo na Ugarsku, nego osobito na naše krajeve. Tu su stajali jedni protiv drugih Matijaševi protivnici i pristaše, ali se je tu već javljala na dosta jak način t. zv. austrijska stranka: pristaše Habsburgovaca, koji su smatrali, da je za Hrvatsku zgodnije, ako se prisloni na štajersko zaleđe. Politika Ulrika Celjskog je u Hrvatskoj odgovarala osjećaju, da se veza s Madžarskom već počela pokazivati nezgodnom i da Hrvatskoj treba u teškoj međunarodnoj situaciji druge polovine XV. stoljeća ipak jačeg oslona.

Opozicija protiv Matijaša u Slavoniji potjecala je od velikaša: tu su se dizali protiv Matišaja veliki donatarci, kao na pr. Gorjanski i Iločki. Protiv novog bana, vranskog priora Tome Székelyja, predvodio je sada bunu knez Martin Frankopan, koji je po ženi imao prostrana dobra u Slavoniji i mnogo pristaša, tako da je banov položaj domala postao nezgodnim.

No Fridrih Habsburški je bio u novčanim neprilikama, a da bi mogao snažno potpomoći pokret, koji je bio nastao njemu u prilog. S druge je strane sam Nikola Iločki počeo isticati samoga sebe kao kandidata na ugarsko prijestolje.

Matijašu nije u tim prilikama bilo teško, da zadobije zgodnim koncesijama nekoliko velikaša za sebe i time postigne, da se je protivna stranka posve raspala. Konačno je Fridrih Habsburški morao

pristati na ugovor, sklopljen 3. travnja 1462. u Grazu. Fridrih je pridržao pravo, da se kiti naslovom ugarskoga kralja, i priznao Matijaša kao svoga sina. Ako bi Matijaš umro bez muških potomaka, stajalo je dalje u ugovoru, imao ga je naslijediti Fridrih, odnosno Fridrihovo muško potomstvo. Osim toga je Fridrik obećao, da će predati krunu sv. Stjepana. Za naknadu je dobio svotu od 80.000 dukata.

Gradački ugovor je važan, jer čini osnovu, na kojoj su Habsburgovci izgradili kasnije, osobito poslije Mohačke bitke, svoja prava na zemlje, podložene kruni sv. Stjepana.

Poslije tog ugovora nastoji Matijaš, da se nagodi s velikašima, koji su još bili protiv njega. U budimskom saboru, koji je otvoren 20. svibnja 1462., spominju se među velikašima Nikola Iločki, koji je banovao ne samo u Slavoniji, nego i u Mačvi, te Nikola Dombo, ban Hrvatske i Dalmacije. Slavonski suban Jan Vitovec ne spominje se na ovom saboru.

U Budimu je došlo od načelnog raspravljanja. Slavonski izaslanici su naime podigli oštar prosvjed protiv toga, što je kralj raspisao nove daće bez ovlaštenja pojedinih staleža. Matijaš je morao obećati, da u buduće ne će siliti ni na kakvu kontribuciju ni prelate, ni barune, ni plemiće (ipsos praelatos, barones ac nobiles ... ad solutionem alicuius contributionis nullo unquam tempore coarctabimus).

Kraljeva popustljivost je bila prouzročena time, što je njegov položaj još bio nesređen, jer nije mogao podmiriti obećanu svotu od 80.000 dukata. Tek pošto je stvar do neke mjere izglađena, potpisan je konačni mir u Šopronu i Bečkom Novom Mjestu 19. srpnja 1463., a 24. srpnja je kruna sv. Stjepana predana Matijaševim povjerenicima. Iza toga bude Matijaš 29. ožujka 1464. svečano okrunjen za kralja.

Tek poslije toga je mogao nesmetano vladati Slavonijom. To se vidi po listinama iz vremena prije i poslije g. 1463. Povlastice, koje su izdavali banovi Jan Vitovec i Nikola Iločki gradovima i ustanovama, izdane su izrijekom u njihovo ime. Kasnije listine naprotiv spominju redovito kralja Matijaša.

Sam je kralj sada energično zahvatio u slavonske prilike. Najprije je zadobio za sebe bana Jana Vitovca time, što mu je u povlastici izdanoj 18. svibnja 1463. poklonio knežiju Zagorje, dvorac Kamenicu i nekoliko gradova, između ovih Varaždin. Zatim je uredio pitanje zagrebačke biskupije, oko koje su se prepirali Toma de Debrenthe i Dimitar Čupor. Prvi od njih je premješten na biskupiju u Njitri. Ali je i Čupor držan daleko od Zagreba. Odluka je pala tek g. 1465.

Zapadno od Zagreba već su se prostirala dobra Frankopanske kuće, prostirući se sve do same morske obale, ali su pojedine grane te brojne porodice bile među sobom u nesuglasicama, tako da je trebalo od vremena do vremena pristupiti izmirenju na različnim sa-

stancima. Frankopanima je baš onda pošlo za rukom, da na svojem području podignu još biskupiju u Otočcu.

Samostalno su se držali i Kurjakovići u Krbavi i Zrinski i Blagajski. Prema banovima Hrvatske i Dalmacije Pavlu Spirančiću i Petru Zoru ovi su knezovi nastupali kao posve samostalna gospoda. Kad je kralj Pavlu Spirančiću poklonio Klis i Cetinu, baštinu djece Franje i Petra Talovca, zatražiše Talovci bosansku i mletačku pomoć. No, Bosna je imala drugih briga, a Mlečani nijesu nastupili s dovoljnim silama, tako da je ban Spirančić bez osobite poteškoće držao Mlečane daleko od Klisa. O tome, da je držao Klis čvrsto u svojim rukama, svjedoči njegova povelja od 13. rujna 1462.

Političke promjene u krajevima južno od Save i Dunava bile su od krupnog značaja. Što je teži bio položaj pojedinih narodnih država, to je jačom postajala u samom narodu t. zv. turska stranka, koja je zastupala stajalište, da se mnogo bolje živjelo pod turskom negoli pod ugarskom vlašću. Turci su naime u dva pogleda pokazali dosta široko shvaćanje. Redom su seljacima ne samo obećavali, nego i davali ličnu slobodu, dok je u Hrvatskoj i u Slavoniji bila još uvijek na snazi kmetovska povezanost prema grudi. S druge strane, što se gradskog stanovništva ticalo, uvodili su Turci zaštitu obrtne proizvodnje u opsegu, kako je postojala po cijelom istoku. K tomu su Turci poslije osvojenja Carigrada preuzeli zaštitu pravoslavlja protiv katolicizma, a Srbija i Bosna su imale veliku većinu nekatoličkog stanovništva, koje stoga nije mnogo marilo za to, da se izlaže u borbi protiv jačega, kad su i onako njegovi zaštitnici bili druge vjere.

Tomu se ima valjda pripisati, da je u Srbiji prevladala turska struja g. 1458., koja je došla do jačeg izražaja, kad je protjeran despot Stjepan Tomašević. Stvari nijesu drugačije ispale ni u Bosni, gdje je, kako se jadao sam kralj Stjepan Tomaš, uvijek jača bila »manihejska« struja.

Odmah poslije bosanskih događaja (1463.) imenuje Matijaš uz Pavla Spirančića kao bana Hrvatske i Dalmacije Stjepana Frankopana. Sabor, koji se je sastao u Tolni, odredi, da svaki plemić ili velikaš mora o svom trošku naoružati po jednog konjanika od deset, a ne kao do tog vremena od dvadeset seljaka.

Prema Turcima je Matijaš nastupao doduše odrješito, te je zauzeo svu sjevernu Bosnu, gdje je organizirao dvije banovine, jajačku i srebrničku. Jajačka je zamišljena kao krajina za zaštitu Hrvatske, dok je Srebrnička imala štititi Slavoniju.

U Hrvatskoj je stanje već onda bilo dosta teško. Ban Pavao Spirančić je naprosto podlegao turskoj bujici, te bude zarobljen. Turci su se pojavljivali pred Senjom u području knezova Frankopanskih i prijetili, da će duž morske obale ravno na Italiju.

U siječnju 1464. zadržava se Matijaš u Čazmi, gdje je 17. siječnja izdao zabranu knezu Martinu Frankopanu, da utjeruje uvoz-

ninu na trgu Jastrebarskom. U Dubravi je pak, 28. siječnja, izdao oglas o svojoj budućoj krunidbi, koja je izvršena 29. ožujka. Još prije kraljeva krunisanja izdana je povelja, kojom je imenovan za upravitelja bosanske kraljevine Emerik Zapolja, koji je već po ocu imao prostrana dobra između Vrbove i današnje Nove Gradiške u Slavoniji. Uz ta imanja je Zapolja imao već onda dosta posjeda i u Erdelju. Pored naslova upravitelja bosanske kraljevine dobio je Emerik Zapolja i naslov bana cijele Slavonije i, osim toga, Hrvatske i Dalmacije. Njegov je položaj bio odmah iza palatina.

Prije krunidbe izdana je inauguralna diploma, u kojoj je Matijaš potvrdio Zlatnu bulu Andrije II., dekrete Ljudevita I. i Sigismunda Luksemburškog. U čl. 3. se je kralj obvezao, da ne će sam suditi nijednom podaniku radi izdajstva, nego da će sud prepustiti vijeću prelata i baruna. Izrijekom je obećao, da će poštovati prava i običaje Slavonije i Erdelja (regnum notrum Sclavonie et partes Transylvanie in omnibus antiquis bonis libertatibus, consuetudinibus et iuribus suis conserventur).

Kraljeva krunidba je značila preokret u odnosu kralja prema velikašima: kralj nastupa svjesnije, a velikaši se manje nego prije usuđuju, da mu se opiru. Tako je Martin Frankopan povratio tvrđave, koje je dobio od Ulrika Celjskog, a u zamjenu je dobio povelju od 5. travnja 1464., u kojoj su mu priznati kao nasljedno donatarno dobro gradovi Skrad, Bužim, Kladuša, Ostrovica, Kostajnica, Stjeničnjak i Lipovac.

Kad je početkom 1465. god. nakon ratovanja s Turcima Matijaš opet boravio u Budimu, bila su u Hrvatskoj tri bana: Emerik Zapolja, Jan Vitovec i Nikola Iločki. Podjela vlasti između njih je bila posve nepotpuna.

To se vidi iz ovih podataka: naredbom od 18. siječnja 1465. propisuje kralj zagrebačkom kaptolu, da ne uskraćuje prihode nekim kanonicima, koji su bili u javnoj službi, te su zbog toga bili odsutni. U toj naredbi se ban uopće ne spominje. Ali 2. veljače 1465. odlučuje ban Emerik Zapolja u nekoj parnici između općine Gradca i zagrebačkog kaptola. Dne 4. travnja se o toj parnici izvješćuju banovi Emerik Zapolja i Nikola Iločki. A opet 4. kolovoza naredi kralj Matijaš banu Janu Vitovcu, da štiti građane s Gradca od kaptola. Sutradan opet, što je dosta značajno, određuje kralj, da se građani nipošto nemaju pozivati pred banski sud, nego pred magistra kraljevskih tavernika, jer je grad izuzet od banske sudbenosti (cives solummodo iudicio magistri thavarnicorum reservati sint et iudicio banorum regni nostri Sclavonie astare non teneantur: 5. kolovoza 1465.).

Dvije su stare ustanove opet oživjele za kralja Matijaša: zakon od 2. svibnja 1465. uspostavio je stari način utjerivanja kunovine, i plemići su opet dobili pravo birati saborskog protonotara.

Hrvatska je međutim stradala od turskog rata, osobito krajevi Stjepana II. Frankopana. Ali ni krajevi Kurjakovića, Blagajskih i Zrinskih nijesu ostali pošteđeni. Udovica bana Spirančića Margareta jedva je branila Klis, za kojim su gledali požudnim okom Mlečani, jer je njegov položaj imao svoju važnost za Trogir, Split i Šibenik. I Talovci su se mučno držali u Čačvinu i na Cetini. A svi su opet zbog kraljeve udaljenosti bili upravo upućeni na sebičnu mletačku pomoć.

Između Mletaka i hrvatskih velikaša nastao je tako odnos, koji se bitno nije razlikovao od odnosa prema Nelipiću, mlađim Šubićima i Frankopanima oko polovine XIV. stoljeća, i koji će se produljiti do vremena pogibije Zrinskih i Frankopana u travnju 1671. Koliko god taj odnos imao svojih štetnih strana, imao je i svoje dobro: da je kralj uvijek zazirao od upotrebe skrajnjih sredstava prema hrvatskim velikašima, jer je to moglo uroditi kobnim posljedicama za interese njegove jadranske politike.

Pitanje obrane od Turaka je izazvalo nekoliko odredaba, koje su prihvaćene u saboru, održanom u lipnju 1465. u Budimu. Tu je određena vojna dužnost slavonskih plemića: svakih dvadeset selišta ili dimnjaka moralo je naoružati po jednog konjanika. Glede zagrebačkog kaptola pristao je kralj radi neuređenosti njegova stanja, da mu dužnost bude privremeno smanjena na to, da stavi na raspolaganje stanoviti broj konja.

Time međutim, što su Mlečani držali u svojim rukama Neretvu i Krajinu, pao je zapravo teret obrane sada u tim krajevima na njih, dok je Matijaš svakom prilikom isticao, da njemu pripadaju ne samo cijelo Primorje, nego i Dubrovnik i krajevi oko Herceg Novoga. To se vidi jasno iz njegove povelje, izdane 2. studenoga 1465. u Brodu na Savi, a napisane ćirilicom, u kojoj poklanja »bratu Aleksandru iz Dubrovnika« u župi Dračevici tri sela: Sut Stipan, Kuti, Mokrine »s njih metesi u kotarmi«. Sut Stipan je staro ime za Herceg Novi.

Negdje u isto vrijeme prestao je Emerik Zapolja biti slavonskim banom: u jednoj listini od 5. studenoga 1465. nosi on samo naslov »comes perpetuus terrae Scepusiensis« i boravi od tog vremena samo u sjevernoj Ugarskoj. Slavonski je ban sada jedino još Nikola Iločki, dok se u listinama spominju dva hrvatska bana: Petar Zor i Ladislav de Disznos. Njihov naslov glasi »regnorum nostrorum Ramae, Dalmatiae et Croatiae banus«. Rama je, kako se vidi iz naslova hercega Andrije Križara, značila Bosnu.

Matijaš je neko vrijeme razmišljao o tome, kako da obnovi stari opseg hrvatske države sve do same Boke Kotorske. Čete Jana Vitovca su bez objave rata, kako se tužio herceg Stjepan, 10. ožujka 1465. naprosto protjerale Mlečane iz nekoliko utvrđenih položaja u južnim krajevima.

Za unutrašnje uređenje Slavonije je od važnosti sabor održan u Križevcima u kolovozu 1466. god. U prvom redu je tom prilikom

određeno, kako da se isplati desetina zagrebačkom kaptolu. Zatim je provedena organizacija obrta ne samo u Zagrebu, nego i po gradovima cijele Slavonije. Obrtničke organizacije ili, kako su se po njemačkom rudarskom izrazu zvale cehovi, dobile su ovom prilikom potpunu samoupravu. Živjele su sada po svojim posebnim statutima, i u svim pitanjima, koja su se ticala vršenja obrtničkog posla i pravnih sporova oko isplate ili oko naknade štete, imale su sve ovlasti s isključenjem gradskih vlasti. Dapače je obrtničkim organizacijama bilo omogućeno, da se organiziraju u kartele i da isključuju ne samo među članovima, nego i prema vani svaku konkurenciju. Takvu samostalnost organizacija imali su naime, doduše u Bosni još ne, i Turci. Kralju je takva samostalnost bila od potrebe, jer su takove organizacije bile od važnosti za tehničko naoružanje protiv Turaka.

Skoro u isto vrijeme došlo je do rješenja u pitanju popunjavanja zagrebačke biskupske stolice: kralj je želio i postigao, da bude postavljen za biskupa Osvald Tuz od Laka, dok je Ivan Tuz od Laka postao banom kraljevine Bosne, Hrvatske i cijele Slavonije i vrhovnim kapetanom (regnorum Bozne, Dalmatie, Croatie ac totius Sclavonie banus et capitaneus generalis). Uz njega je Jan Vitovec samo podban za Slavoniju, dok je Pavao Božičković bio podban za Hrvatsku i Dalmaciju.

Banova zadaća je bila dvostruka: da povrati pravno stanje, koje je bilo povrijeđeno negdašnjim neredima, i da uspostavi državnu vlast u Primorju. Kralj je odlučno potpomagao bana, kako se vidi iz naloga, izdanog 17. rujna 1466. knezu Ivanu Kurjakoviću. U Primorju je Margareta, udovica bana Spirančića, koja je nudala Klis Mlečanima, prisiljena, da ga preda banovim četama. Banova zadaća je uopće bila, da uspostavi negdašnje granice (pro reformatione confinorum Dalmatiae et Croatiae, ac castrorum regionum Klisz et Zyn expugnatione).

Kralj je pače namjeravao stupiti u obiteljske veze s porodicom milanskih vojvoda, ne bi li tako stekao savezništvo, koje mu je moglo služiti za navalni rat protiv Mletaka i za povratak dalmatinskih gradova. Za rat protiv Mletaka se je nadao i savezništvu s Fridrihom Habsburškim, koji je išao za tim, da dobije od Mletaka Furlaniju, staru pripadnost Njemačkog carstva. Turski rat je imao kroz to vrijeme biti skinut s dnevnoga reda.

Događaji su međutim pošli posve protivnim pravcem. Novi papa Pio II. nastojao je, da se protiv Turaka povede pravi križarski rat. A Matijaš je bio upleten u ratove prema sjeveru i zapadu, protiv Češke i Austrije. I baš u tim ratovima su se pokazali svi nedostaci feudalnog uređenja: Matijašu je bilo sve jasnije, da će čvrst oslon naći samo u organizaciji plaćeničkih odreda.

Za takvu vojsku je trebalo međutim sredstava. Matijaš je sada gledao, da svakim načinom povisi svoje prihode. U Slavoniji je pored kunovine postojala t. zv. tridesetina (tricesima), neka vrst uvozne carine. Ali su povlašteni plemići i cijeli krajevi bili oslobođeni svake daće, tako da je kraljev prihod bio minimalan. Budimski sabor, koji se je okupio u ožujku 1467. god., imao je ukinuti kunovinu, tridesetinu i sve povlastice. Namjesto kunovine je imala biti uvedena t. zv. komorna daća (tributum seu proventus fisci regalis). Na mjesto tridesetine imala je doći krunska carina (vectigal sacrae coronae). Komornu daću su imali plaćati svi seljaci bez razlike, da li su slobodni ili kmetovi, dok su od krunske carine imali biti oslobođeni samo plemići. Posebni činovnici, a ne zakupnici, mali su utjerivati carinu od uvožene robe.

No s carinom su došle i zloporabe. Carinici (exactores vectigalium coronae in civitati Zagrabiensi) su carinili ne samo stranu, nego i domaću robu. To je bilo krivo Zagrepčanima, koji su htjeli, da se carina odmjeruje samo od robe, koja se u kraljevinu uvozila ili od robe, koja se iz kraljevine izvozila u druge krajeve (quod vectigal coronae solummodo ab illis rebus, quae de hoc regno nostro et partes sibi subiectas ad partes extraneas exportarentur vel de eisdem importarentur et regnum nostrum exigi debet). I predijalci zagrebačkog kaptola tužili su se zbog tih carina, jer su smatrali, da im pripadaju iste povlastice kao i plemićima.

Da se to pitanje uredi, sazvan je sabor u Križevcima u srpnju 1467. god., i rješenje je ispalo posve u prilog traženja predijalaca zagrebačkog kaptola. Kralj je pače 9. svibnja 1468. prekorio notara svoje kancelarije i poreznika Zagrebačke županije Benedikta de Batyan, što je toliko natjerao komornu daću, kad u cijelom Zagrebu nema 500 vrata i dosta je nenastanjenih kuća.

Protiv kraljeva oporezovanja je bilo otpora ne samo u Ugarskoj i Erdelju, gdje se je teško podnosilo ukidanje starih povlastica, nego i u Slavoniji. Između nezadovoljnika isticahu se braća Emerik i Stjepan Zapolja. Prvi od njih je čak digao bunu u Šipuškoj i Gemerskoj županiji, dok je njegov istomišljenik Berhtold Ellerbach (Elderbach), župan Virovitički, digao bunu u Slavoniji. Kralj odmah krene na Erdelj i Moldaviju, gdje je pokret bio najjači, ali morade sve ostaviti, jer mu je prijetila neposredna opasnost sa sjevera od češkoga kralja Jurja Podjebrada.

Dugotrajni sjeverni rat dade priliku velikašima, da još jače istaknu svoje stajalište. Na budimskom saboru, održanom potkraj 1470. g. ovlašten je doduše kralj na utjerivanje daće od jedne zlatne forinte na svaka vrata ili dimnjak, ali je u zamjenu morao obećati, da ne će nikako nametati daljih daća, ne pitajući sabora, nego da će u takovu slučaju podanici imati pravo naprosto uskratiti isplatu nezakonito odmjerenih daća (et quantum in nobis erit, contributionem ipsam neque nos dabimus).

Nemirno raspoloženje pokazalo se je već prije prilikom zagrebačke krvave sinode u svibnju 1467. god. Tom prilikom su članovi zagrebačkog svećenstva zlostavljeni od samih svjetovnjaka. Biskup Osvald Tuz pritužio se je samome kralju, kako uopće nije došao do prilike, da utjera dužnu mu desetinu. I Matijaš bi prisiljen narediti banu, podbanu i županima Križevačke, Zagrebačke i Varaždinske županije, da prisile plemiće, da sami i za svoje podređenike predaju redovito desetinu zagrebačkoj biskupiji. U drugoj naredbi od 8. listopada 1468. stavljena je u izgled globa od tri marke srebra onim plemićima, koji ne bi na vrijeme predali desetinu. Plemstvo, koje je slabo podnosilo ove prijetnje, bilo je k tome neraspoloženo prema podbanu Ladislavu od Grebensteina zato, što je oduzeo pečat protonotaru sabora i povjerio ga drugoj osobi, koja nije uživala povjerenje plemstva.

Kad je protonotarovo pitanje izneseno pred samim kraljem, Matijaš je na veliko negodovanje plemstva imenovao naprosto drugog protonotara, Ivana od Korotne. Plemstvu je uz to naređeno, neka ovom protonotaru povjeri pečat kraljevstva. Stvari nijesu krenule boljim putem ni kasnije: češki je rat naime stajao mnogo novaca, i kralj je bio prisiljen tražiti dalje terete i pristojbine (taxae seu contributiones).

U Hrvatskoj je međutim ban Ivan Tuz od Laka obnovio vlast do Neretve i zadobio čak zahumskog hercega Vlatka Vukčića. Podban mu je bio Ladislav Markus de Theryon sa sjedištem u Kninu, ali su njega slabo slušati velikaši, kao Kurjakovići ili Frankopani, a nijesu bolje bili prema njemu raspoloženi ni zahumski velikaši, herceg Vladislav Vukčić, vojvode Žarko i Ivaniš Vlatkovići. Žarko Vlatković se je čak nazivao »vojvoda Žarko Humski, u ime posvećenog carskog veličanstva ban Klisa i Primorja sve do rijeke Neretve«.

Teške nesuglasice između Kurjakovića i Frankopana i između samih Frankopana onemogućivale su svaku organizaciju pogranične obrane. Turskim konjaničkim odredima nije u tim prilikama bilo teško, da se pojave sve do same Furlanije. Od njih je najviše stradala Modruška župa.

Grad Senj, koji je stajao pod neposrednim turskim udarcem i koji je stradao od nesuglasica između samih Frankopana, postigao je, prilikom sastanka od 21. ožujka 1468. god. u nazočnosti gradske vlastele i puka, da su mu potvrđene stare slobode i odobren gradski statut sa svim tim, što je grad priznavao Frankopane za svoje gospodare. U samom statutu je prihvaćena odredba, koja glasi: ako bi tko od knezova Frankopanskih, što Bog ne dao, senjska prava povrijedio, sam ili po svojim službenicima, imao mu se oduzeti za deset godina njegov dio grada Senja, a svi ostali Frankopani su dužni braniti gradska prava protiv onoga člana svoje porodice, koji se tih prava ne bi držao.

Ta nesloga između Frankopana bila je dosta opasna, jer je mogla služiti kao poticaj Turcima, da opet poduzmu svoje pohode protiv Venecije. Zato se je republika ozbiljno starala, da dođe do konsolidacije unutrašnjih hrvatskih prilika. Za istim ciljem je išao i kralj Matijaš i zato je nastojao po mogućnosti, da ojača banov položaj. Banu Ivanu Tuzu je imenovan savjetnik u osobi pečujskog biskupa Ivana Česmičkog. Od siječnja 1469. god. izdaju Ivan Tuz i biskup Česmički listine, u kojima se potpisuju kao banovi kraljevine Slavonije. Za Hrvatsku se je u listinama iz g. 1468. i 1469. tvrdilo, da joj je banska čast ispražnjena (honoribus banatuum Dalmatiae et Croatiae regnorum . . . vacantibus).

Kad su se Turci spremali g. 1469. protiv Hrvatske, bila je obrana u tako slabom stanju, da su Frankopani morali poklonima odvratiti neprijatelje od Senja. Stjepan Frankopan, čija je Modruška župa bila najviše izložena, došao je čak do zamisli, da bi najbolje bilo, da se sva Hrvatska preda zaštiti Fridriha Habsburškog. Da je između njega i Habsburgovca došlo do nekog dogovora, vidi se otud, što je Fridrih tom prilikom osigurao Stjepanovu sinu Bernardinu za slučaj potrebe utočište u Grazu.

Matijaš, koji je brzo uvidio, da bi dalje zapuštanje obrane Hrvatske moglo uroditi osjetljivim političkim posljedicama i s austrijske i s mletačke strane, otpremi sada vojsku pod Blažom Podmanickim. Njegova je zadaća bila navodno, da stane na put Turcima, ali zapravo u tome, da zapriječi dalje zbliženje Stjepana Frankopana i Fridriha Habsburškoga, odnosno Venecije.

Frankopanima je ova intervencija bila dosta nezgodna, tako da su se protiv toga opirali. Usred borbe, koja je sada nastala, provališe Turci u Hrvatsku oko Miholja 1469. Rijeka Sava, koja je zbog jesenjih kiša poplavila zagrebačku okolinu, spasila je Zagreb od Turaka. I kad su se Turci udaljili, krene silovito Blaž Podmanicki na Senj, oduzme ga Frankopanima i podvrgne ga izravno kraljevskoj vlasti. Da povrati to važno pristanište, krene Stjepan II. Frankopan u Beč, gdje su se onda nalazili Matijaš i Fridrih Habsburški, ali bez uspjeha: nikad više se nije Senj vratio pod frankopansku vlast.

Pošto je oteo Frankopanima Senj, imenovan je Blaž Podmanicki banom Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Od njega potječe listina, izdana 27. rujna 1470. u Đurđevcu, u kojoj se ponavljaju prema slavonskom plemstvu neke odredbe o desetini u prilog zagrebačke katedrale.

Kralj sada energično pođe za tim, da se u samoj Slavoniji organizira otpor protiv Turaka. Za provođenje novih odredaba dodan je banu kao pomoćnik Damjan Horvat iz Litve (de Lythwa). Pred turskim prodiranjem u južne krajeve nasta bijeg plemića iz područja Cetine i Neretve prema sjeveru. Tako se skloniše u Slavoniju Vukčići, koji su dobili nove posjede u Križevačkoj županiji; među izbjeglicama

su bili Talovci, Ivaniš Vlatković i sinovi hercega Stjepana Vukčića-Kosače.

Spomenute oštre mjere su primljene u redovima plemstva s velikim negodovanjem. Pokret, koji je sada nastao, g. 1471.—1472., pokazao se je opasnim i za samog Matijaša. Između nezadovoljnika bijahu zagrebački biskup Osvald Tuz i njegov rođak, pređašnji ban Ivan, sam Blaž Podmanicki, te Emerik Zapolja. Od 75 županija je samo devet ostalo još uz kralja. Bez sumnje je tome pridonijelo kraljevo naprasito držanje prema prelatima i velikašima. Bez sumnje je mnogima bilo krivo, da se toliko novca utrošilo u češkom i austrijskom ratu. Ali je plemiće najviše ljutilo jednostavno mimoilaženje svih starih povlastica. Za kralja je postojao samo jedan zakon: njegove novčane potrebe. Što će na to sabor, nije kralja bila ni najmanja briga. Kralj je naprosto izdavao svoje naredbe poreznicima i carinicima. Prema donatarcima je kralj bio posve bez obzira: i najmanji otpor se je mogao kazniti kratkim oduzimanjem donatarne zemlje. Jednom riječju, oslanjajući se na svoje plaćenike, na niže plemstvo i građane išao je Matijaš nemilosrdno zatim, da naprosto istrijebi vlast visokog plemstva i prelata. Donatarna monarhija i njezini nekad bučni sabori stavljeni su odlučno na stranu, a na njezino mjesto je Matijaš kao pravi sin renesanse i suvremenik Nikole Machiavellija bio na otvorenom putu, da po uzoru Ferdinanda od Aragonije i Izabele uvede dvorski apsolutizam.

Kralj je još na vrijeme doznao za sve, što se sprema protiv njega, te je brzo, početkom rujna 1471. sazvao sabor u Budimu i smjesta pristao na to, da se svečano obveže, da u buduće ne će bez ovlaštenja staleža raspisivati ni poreza ni bilo kakve daće. Usto je tvrdo obećao, da ne će povjeravati strancima zapovjedništvo vojske, da će imenovati za župane samo plemiće, da ne će kraljevskim naredbama ukidati sudske presude i bez suda oduzimati pojedinom plemiću njegova imanja.

To kraljevo popuštanje urodilo je svojim plodom, što se vidi po tome, da je sabor na svršetku pristao na to, da se zbog turske opasnosti raspiše vanredni porez.

Kad se stišala buna početkom 1472. god., ovlasti Matijaš plemstvo Križevačke županije, da uskrati desetinu zagrebačkom biskupu Osvaldu Tuzu. Njegova je namjera bila, da se osveti i bivšem banu Ivanu Tuzu, koji je u Medvedgradu dao utočište pečujskom biskupu Česmičkom. Ali je Matijaš ipak konačno uvidio, da ne može stvari tjerati u skrajnost. U travnju 1472. opet se sastane sabor u Budimu, i tu kralj morade obnoviti svoje obećanje, da će se točno držati propisa inauguralne diplome, da će poštovati ugarske i slavonske slobode, da će oduzeti svjetovnjacima crkvena dobra i da će prijašnjim vlasnicima povratiti nepravedno im oduzeta dobra. Slavonija je dobila na tom saboru posebnih povlastica. Tako je u čl. 8 saborskih odluka za-

branjen uvoz soli iz tuđine, ali ta zabrana nije imala vrijediti za Slavoniju, gdje nije bilo dovoljno zalihe iz kraljevskih solila. Čl. 12. je pak odredio, da Slavonija ima plaćati po svojem starom običaju samo polovinu onih daća, nameta i ličnih poreza, koje je plaćala Ugarska.

Zagrebačkom biskupu Tuzu, koji se je konačno ipak pokorio kralju, oduzeta su neka jaka mjesta. Gradskoj općini na Gradcu kod Zagreba su izdane dalje povlastice: njezini su stanovnici oslobođeni kunovine i drugih vanrednih daća. Kralj je nastojao ojačati položaj gradske općine protiv biskupa.

Budimskih odluka se kralj međutim nije držao, kao ni svojih pređašnjih obećanja. On ide dapače očito za tim, da oko sebe okupi što veći broj pouzdanika time, što je poklanjao, gdje je god to mogao, zemlje i vojnička dobra strancima i ljudima, koji nijesu bili iz plemstva. Pritom se je oslanjao na neke najmoćnije velikaše, koji su činili t. zv. dvorsku stranku. Tako je kod njega dobro prolazio Nikola Iločki, koji je s naslovom bosanskog kralja spajao naslov bana Dalmacije, Hrvatske, Slavonije, a valjda i Mačve, a nosio je i naslov priora vranskog. U poveljama, što ih izdaje pojedinim slavonskim gradovima, služi se Nikola Iločki bosanskim pečatom. Uz njega se nalazi kod vršenja banskih poslova negdašnji podban Blaža Podmanickog Damjan Horvat s Litve. Hrvatski podban Pavao Tar branio je granicu protiv Turaka i Mlečana, a tom prilikom je i poginuo.

Kad su opet Turci u svojim provalama dospjeli do mletačke granice, pokrenuto je hrvatsko pitanje skoro u isto vrijeme s mletačke i s austrijske strane.

Venecija je išla sada za tim, da sklopi ugovor s hrvatskim velikašima, napose s Frankopanima, Zrinskima, Kurjakovićima i kraljevskim kapetanom u Senju. Ugovor je imao kao predmet organizaciju hrvatske granice prema Turcima. Mlečani su bili pripravni za obranu hrvatske granice uzdržavati odred od 1000 konjanika i 1000 pješaka.

Istim pitanjem se je bavilo i zajedničko zasjedanje štajerskog, koruškog i kranjskog sabora g. 1474. I tu se je raspravljalo o uzdržavanju stalnog vojnog kontingenta, koji je imao čuvati Hrvatsku od turske najezde.

Kralju Matijašu nije bilo pravo, da se o hrvatskim stvarima raspravljalo u Veneciji i u Grazu. Ali to nije mijenjalo na stvari, da je stanje u Hrvatskoj bilo veoma nesigurno.

Tako, kad je kraljica Beatrica imala putovati iz Napulja u Ugarsku, nije se usudila proći kroz Hrvatsku, nego je radije putovala kroz Kranjsku i Štajersku.

Rat, koji je naskoro izbio između Matijaša i Fridriha Habsburškog, prijetio je, da će postati sudbonosnim za hrvatsku obranu protiv

Turaka. Knez Juraj Vitovec, Janov sin, provali sa svojim četama do Maribora, Frankopani uđu duboko u Kranjsku, a srpske čete despota Vuka Grgurovića prodru harajući do Semeringa. U tim prilikama jedva je novi ban Ladislav od Egervara uspio držati Turke od granicâ. Nevolja je došla do vrhunca, kad je kralj zakazao za 18. listopada 1477. zasjedanje slavonskog sabora (generalen congregationem). Staleži su imali iz svoje slobodne inicijative odrediti, koliko će svaki pridonijeti pograničnoj obrani, i tko će biti izabran zapovjednikom (kapetanom) u ratu protiv Turaka. Taj posebni vojskovođa (capitaneus specialis) imao je stalno biti uz bana i u slučaju prijeke potrebe pozvati ljude na oružje (omnes ad insurgendum compellere). Opći poziv na oružje u slučaju skrajnje opasnosti bio je dakle u diskrecionoj vlasti samoga bana. Provođenje tog poziva imalo je biti povjereno vojskovođi. Radi toga, što je stanovništvo samo imalo braniti granicu, određeno je, da bude oslobođeno od svake daće za četiri godine dana.

Povlastica, izdana 18. listopada 1477. od velike je važnosti: Slavonija je naime u vojničkom pogledu posve samostalna od Ugarske, a onda je načelo oslobođenja od poreza značilo ništa drugo, nego primjenjivanje istog pravila, koje je bilo u kreposti u rimsko vrijeme prema ˙ ɔrcima.

Sabor, koji se je okupio iza toga 20. siječnja 1478. u Zdencima, bavio se je pitanjem pogranične obrane, ali i sporom oko desetine, koji se je još uvijek vodio između zagrebačke biskupije i općine na Gradcu. Desetinu je između drugih plaćao za svoje posjede u Zagrebačkoj i Križevačkoj županiji i srpski despot Vuk Grgurović.

No dok je Slavonija bar do neke mjere bila zaštićena od turske opasnosti, stradala je Hrvatska u punoj mjeri. Velikaši, koji su se držali svaki za sebe, nijesu naime uopće vodili računa o banovoj vlasti. Između samih Frankopana je bilo otvorenih borba, u kojima su sudjelovali Blagajski knezovi i Kurjakovići. Udaljenost kraljeva je mnoge plemiće navela na to, da traže svoj spas na mletačkoj strani. I Matijaš, kojemu je to bilo krivo, upravi oštar prosvjed duždu Ivanu Mocenigu.

Situacija se je poštrila tijekom g. 1479. Kralj je uz to imao protiv sebe Ivana ili Anža Frankopana, krčkog kneza, koji je bio zaposjeo gradove Bribir i Novi. I kad je Matijašev vojskovođa Blaž Podmanicki već bio stigao na Krk, upletoše se Mlečani u borbu, domamiše Ivana Frankopana u Mletke i osvojiše cijeli otok.

Blaž Podmanicki morade natrag na kopno. Tu zauzme frankopanske gradove Bakar i Novi, a kralj ih podari povlasticama, oslobađajući ih od sudbenosti knezova iz Frankopanske kuće.

U isto vrijeme, kad su Mlečani poduzeli svoj pohod protiv Krka, provale Turci u Hrvatsku. Da organizira domaću obranu, sazove Matijaš sabor u Zagreb. Tom saboru je prisustvovao, od 30. siječnja do

2. ožujka 1481., sam kralj. Tu bijahu palatin Mihajlo Ország de Guth, erdeljski vojvoda Stjepan Báthory, upravitelj kraljevskog suda (director causarum regalium) Ivan Požeški i članovi kraljevske kancelarije. Matijaš sada krene, da kazni one velikaše i plemiće, koji su se prije bili odmetnuli od njega. Sama vijest o tome, da namjerava doći u Zagreb, prestraši biskupa Osvalda Tuza i njegova rođaka Ivana: i parnica između kaptola i općine na Gradcu završi odmah, 13. studenoga 1480., nagodbom.

Kad je kralj započeo svoje suđenje (regale, generale iudicium), bili su tu predstavnici Zagrebačke, Varaždinske, Križevačke i Virovitičke županije. Kralja u predsjedanju slavonskom saboru nije zamjenjivao ban Ladislav od Egervara, nego palatin Mihajlo Orszag i sudac kraljevskog dvora Stjepan Báthory. Ovaj po kraljevu posebnom pozivu (de speciali commissione et mandato domini nostri regis) sazvani sabor dao je povod velikim darovnicama onim velikašima, koji su prilikom prošlih nemira bili odani kralju. Tako je herceg Vladislav Vukčić-Kosača, sin hercega Stjepana, dobio kao poklon gradove Veliki i Mali Kalnik »s odobrenjem prejasne gospođe kraljice Beatrice i po savjetu prelata i baruna«.

U nazočnosti palatina, kraljevskog suca i pojedinih župana iznesene su zatim tužbe i žalbe. Plemstvo je zagrebačke županije bilo zastupano po 12 zakletih porotnika (iurati assessores), koji su se zajedno sa županom i s 4 plemićka suca Zagrebačke županije sastali na zajedničko zborovanje, pošto su položili zakletvu, da će u vršenju svoje zadaće postupati nepristrano, ne gledajući na pojedinu osobu ni njezin značaj.

Popis velikaša i plemića, protiv kojih su podignute optužbe, najviše radi otimačina, opsežan je i poučan. Tu se spominju gotovo svi Frankopani, koji su imali posjeda u Zagrebačkoj županiji, osobito Stjepan II., knez Ozlja i Modruša. Njegov sin Bernardin nije doduše spomenut, valjda jer je bio u kraljevoj milosti, ali je zato spomenut njegov kaštelan u Modrušama zato, što je zarobio plemića Jurja Herendića. Cetinski Frankopani, Blagajski knezovi, Petar Zrinski spominju se nekoliko puta: osobito Petar Zrinski zato, što je kneza Ivana Kurjakovića držao zatvorena. Teške optužbe su pale i na zagrebačkog biskupa Osvalda Tuza i njegova rođaka Ivana. Čitav niz plemića je optužen radi toga, što su počinili razbojstva i krivotvorili kraljev novac.

Značajno je, da pored tako teških optužaba nijedan od optuženika nije došao pred kraljev sud, premda je redovito bio sazivan. Jesu li se držali daleko od sabora, jer su se osjećali krivima? Ili su naprotiv optužbe podignute protiv njih, jer se znalo, da optuženi i onako ne će doći pred sud? Jedino je poznato, da je od 2. veljače kasnije izrican čitav niz osuda protiv onih optuženika, koji nijesu pristupili ročištu (qui ... ad eandem congregationem nostram venire

non curarunt, sed se a facie iuris et iustitiae in eorum culpabilitatis manifestum iudicium absentarunt).

Pored osuđenih iz Zagrebačke županije bilo ih je nekoliko i iz ostalih, ali se njihovi spisi nisu sačuvali. Sabor se je osim ovih kaznenih slučajeva bavio i tužbama o privatnopravnim potraživanjima. Stranke su u svima ovim slučajevima pozvane, da se poslije Đurđeva nađu pred oktavalnim sudom bana Ladislava od Egervara.

U vremenima unutrašnje nesigurnosti nije rijetka pojava, da posjednici prave smetnje trgovcima, koji prolaze kroz njihovu zemlju ili pokraj njihove zemlje na trg. Tako su se građani na Gradcu tužili, da nekoliko posjednika traže prolazninu za robu, koja je išla kraj ili preko njihove zemlje.

Osude izrečene prilikom ovog zasjedanja bile su dosta oštre i stroge. Okrivljene je morala dalje uznemirivati poruka, da će se o daljim optužbama raspraviti u saboru, koji je već bio zakazan u Križevcima pod predsjedništvom bana Ladislava od Egervara.

Osuđeni nisu sada svi čekali, dok im osude stupe na snagu, nego su se obratili samom kralju s molbom, da te osude ili naprosto ukine ili barem ublaži ili da nanovo zavede postupak. Kralj je zbilja, »po nagovoru svoje predrage supruge, kraljice Beatrice«, pomilovao velikaše i plemiće i njima potvrdio njihova imanja: tako Blagajskim knezovima i Stjepanu II. Frankopanu. Ali je u zamjenu tražio od njih, i tu je valjda bila težina njegovih namjera, da mu dadu pripomoć za rat protiv Turaka. »Čitav opći kraljevski sud je, primjećuje Klaić, svršio s time, da je kralj Slavoniji nametnuo nove daće.«

Matijaš je boravio u Radgoni, kad se sastao sabor u Križevcima početkom svibnja 1481. god. pod predsjedništvom bana Ladislava od Egervara. Nazočno bijaše plemstvo četiriju slavonskih županija. I tu se je raspravljalo o parnicama, ali su se vodili i javni poslovi. Predmet rasprave su bili visina mitnice za uvoženu robu i cjenik zagrebačkog trga. Plemić, koji je tražio veći iznos uime prolaznine (mitnice), nego li je to bilo dopušteno, imao je izgubiti svoje pravo. Od prolaznine su imali biti oslobođeni svatovi i plemići, koji su prenosili svoje pokućtvo iz jednog mjesta u drugo.

Odredba ugarskog sabora od srpnja 1481. god. u Budimu ticala se je doseljenih srpskih izbjeglica (Rasciani et caeteri schismatici): od njih se ne će tražiti, da plaćaju desetinu biskupiji, u kojoj su boravili.

Ladislav od Egervara prestao je biti banom u drugoj polovini 1481. god. Na njegovu mjestu se spominje u povelji od 11. srpnja 1482. Blaž Podmanicki, koji se je baš onda vratio s boja protiv Turaka u južnoj Italiji. Kralj u toj povelji zabranjuje mitničarima u Križevcima, kaštelanu Medvedgrada i rasinjskom vlastelinu Petru Bočkaju, da utjeruju uvozninu od pripadnika slobodne općine na Gradcu.

Blaž Podmanicki nije dugo banovao, jer se već g. 1483. spominje kao ban Matijaš Gereb de Wyngarth, koji se je odmah istakao svo-

jom pobjedom nad Turcima kod Zrinskog Broda na Uni. Organizacija pogranične obrane, kako je bila pripravljena prilikom zagrebačkog sabora od g. 1481., pokazala je ovdje svoje plodove. Među borcima u toj bitci bili su knezovi Bernardin Frankopan, Petar Zrinski i podban Gašpar Perušić.

Ban Matijaš Gereb je sin negdašnjeg erdeljskog kapetana Ivana Gereba i Sofije Szilagyi, sestre Matijaševe majke Jelisavete. Kralj ga dopisom od 14. svibnja 1483. podsjeća na slavonske povlastice glede soli: da u Slavoniji nema nikakve vezanosti prema kraljevskim solilima. Isto tako ima ban, valjada po kraljevskoj uputi, paziti, da se ne utjeruju prelaznine za robu, koja je išla na zagrebački trg. Dapače je ban izašao 3. prosinca 1484. s prijetnjom onim plemićima, koji su ipak utjerivali takvu prelazninu, da će im zaplijeniti cijeli prihod njihovih mitnica.

Dok su mjere, preuzete za obranu granice prema Turcima, zaustavile ovima prodiranje u Hrvatsku, nastale su nove opasnosti u ratu protiv Fridriha Habsburškog, i u težnjama, da se Krk opet oduzme Veneciji. Fridrihu je za neko vrijeme pošlo dapače za rukom, da zauzme Rijeku i Trsat, koji je pripadao Bernardinu Frankopanu.

Stare, stoljetne nesuglasice između kaptola i općine na Gradcu dovele su do ponovne nagodbe. Tom je prilikom kralj po banovu nagovoru pokušao udobrovoljiti zagrebačkog biskupa Osvalda Tuza: otpisom od 15. veljače 1489. ukinute su sve odluke, koje su prije bile prihvaćene protiv tog biskupa.

Matijaš Gereb je kao ban provodio u Slavoniji vjerno i odano kraljevu politiku, u tom smislu, da brani slabije protiv jačih, plemiće protiv naprasitosti velikaša. U toj ulozi se ban ističe i prilikom spora između plemića Ivana Račačevića i velikaša Nikole Mrsinjskog od roda Kurjakovića. Isto se tako banova posrednička akcija očituje u parnicama između Blagajskih i Zrinskih, Jurja opata topuskog, kneza Ivana IX. Frankopana Cetinskog, pripadnika plemena Kačića. Među nezadovoljnike svakako spada Anž Frankopan, kojemu je krivo bilo, da mu je kralj oduzeo Senj i Otočac. Nezadovoljni su bili i sinovi Jana Vitovca: njih je kralj silio, da se svakako pokore banovu sudu, dok su oni tvrdili, da im je mjesto suđenja bilo određeno u Varaždinu.

Gereb se spominje kao ban još u lipnju 1489. god. U studenomu te godine opet je banom u Slavoniji Ladislav od Egervara.

Matijaš Korvin umro je 6. travnja 1490.

Njegova politika nije imala pravog nasljednika. One jake ruke, koja je držala plemstvo u strahu, koja je od velikaša znala utjerati na milijune dukata i koja je od Ugarske htjela napraviti središte jedne velike dunavske monarhije, nije više bilo. A one sile, koje je Matijaš potisnuo u pozadinu, sada će gledati, da uspostave svoju staru vlast.

§ 31. *Jagelovići (1490.—1526.).*

U proglasima od 21. travnja 1490., petnaest dana iza Matijaševe smrti, ističe vrhovni kapetan Stjepan Zapolja, da je došlo vrijeme, da Ugarska ne bude više izložena dotadašnjim tlačenjima i da joj se povrate stare slobode. Matijaš Korvin je branio malog čovjeka od velikaških nasilja. Velikaši su sada htjeli imati slobodne ruke u provođenju svoje politike. Matijaš Korvin se je bio oslanjao u provođenju svoje politike na suradnju dvorskih ljudi, koji su njemu imali zahvaliti za svu svoju moć i svoj ugled. Ti su ljudi bili dobrim dijelom stranci. Velikaši su nastojali, kako bi ti dvorski ljudi bili uklonjeni s dvora, a na njihovo mjesto došli u kraljevu neposrednu blizinu članovi visoke aristokracije. Matijaš Korvin je u pitanjima porezne dužnosti izjednačio velikaše i veliku masu. Svaki je morao pridonositi općim interesima prema svojim sposobnostima. Velikaši su gledali, da sav teret državne obrane padne na nepovlaštene ljude, to jest na one, koji nisu bili u mogućnosti podnositi teret državne obrane. Posljedica će toga biti, da će obrana granice biti zanemarena. Turcima nije sada bilo teško izvojštiti svoje pobjede na Krbavskom i na Mohačkom polju.

Prilika za jačanje vlasti visoke aristokracije pružala se već time, što je u nestašici dezigniranog nasljednika na prijestolju morao biti raspisan izbor novoga kralja. Četiri se kandidata natječu sada oko položaja nosioca krune sv. Stjepana: Matijašev nezakoniti sin Ivaniš Korvin, Maksimilijan Habsburški, braća Vladislav i Ivan Albert Jagelović. Odlučnu je ulogu imao u tom vođa t. zv. nacionalne stranke Stjepan Zapolja.

Za hercega Ivaniša bila je skoro cijela Slavonija, osobito knez Lovro Iločki, vranski prior Bartul Berislavić i malo plemstvo. U Hrvatskoj je mnogo pristaša imao Maksimilijan Habsburški.

Kad se imao otvoriti sabor na polju Rakošu blizu Budima, moglo se primijetiti, da se plemstvo zanimalo samo za jedno pitanje: kako da sebi zajamči sve one povlastice i slobode, koje su pod Matijašem zlonamjerno bile zapostavljene. Ljudi su bili svijesni, da će između one četvorice biti podignut na prijestolje onaj kandidat, koji je ne samo najviše obećavao, nego i koji je svojom slaboćom pružao najveće jamstvo za to, da ne će dirati u velikaške slobode. Da će i na tom saboru doći do borbe zbog desetine između zagrebačkog kaptola i općine na Gradcu, bilo je jasno.

Pošto je kandidatura hercega Ivaniša Korvina, u kojemu su pripadnici nižeg plemstva gledali nekog nasljednika Matijaševe politike, uklonjena, došlo je do rasprave načelno pitanje, da li se Maksimilijan ima priznati za kralja na osnovi ugovora iz g. 1463. Staleži su se odmah tome najoštrije protivili, jer su osjećali, da bi time otpala sloboda izbora i s time mogućnost, da prodru sa svojim zahtjevima.

Ti su zahtjevi izrađeni prije samog izbora, tako da je poslanik vojvode od Ferrare u Budimu mogao javiti svome gospodaru 17. lipnja 1490., da je nacrt buduće inauguralne diplome već gotov.

Kralj Matijaš bio je jačao položaj nižeg plemstva na štetu višega. Da bi se niže plemstvo, koje je bilo došlo u velikom broju, uklonilo sa sabora, zategnula se raspravljanja u beskonačnost. Nakon nekoliko nedjelja članovi su nižeg plemstva ostali već bez sredstava, tako da im nije ostalo drugo, nego da se vrate kući, te ih je za svaku županiju preostalo po dvojica, trojica, u svemu oko 120.

Pošto je tako niže plemstvo uklonjeno, sklopili su prelati i baruni sporazum s Ivanišem Korvinom za slučaj, da ne bude izabran za kralja. Novi ga je kralj imao okruniti za bosanskog kralja i imao mu je prepustiti s naslovom hercega cijelu Slavoniju. Njemu kao slavonskom hercegu pripadali bi prihodi od kunovine i od tridesetine. Uz to je Ivaniš imao biti doživotnim banom Hrvatske i Dalmacije. Samo je herceška vlast u Slavoniji imala biti nasljednom. I budući da je herceg Ivaniš u svom novom pozivu imao snositi velike troškove za obranu granice, imalo se doznačiti njemu i njegovim nasljednicima svake godine po 12.000 zlatnika i usto 10 tona soli iz Szolnoka i iz Szegedina. Herceg Ivaniš je imao biti ovlašten izvršavati donacije do posjeda sa 50 kmetova slobodno, a preko tog broja s kraljevim odobrenjem. Zatim bi sam postavljao podbanove i službenike, ali je ujedno imao preuzeti dužnost, da će poštovati sve stare povlastice i slobode. Za parnice nije međutim herceg imao biti posljednja instancija, nego je u slučaju priziva na kralja sve parničke spise imao podnositi dvoru do znanja i uredovanja i točno izvršiti onu presudu, koju bi kralj izrekao. Ostale odredbe su se ticale Ivaniševih imovinskih pitanja. Knežija Zagorje, koju je prisvajao Ivan Tuz, gradovi Krapina i Varaždin, koje su svojatali sinovci Jana Vitovca, i gradovi Senj, Novi, Otočac, Obrovac, koji su nekada pripadali Frankopanima, imali su doći pod Ivaniševu vlast.

Novi kralj, koji god to bio, imao je prije krunidbe prihvatiti u cijelosti taj ugovor, a njemu je u tom slučaju herceg Ivaniš imao izručiti krunu sv. Stjepana.

Izbor je zaslugom Stjepana Zapolje ispao u korist Vladislava Jagelovića, koji je odmah, 31. srpnja 1490., potpisao znamenitu inauguralnu diplomu, u kojoj je bilo sadržano sve, što su god staleži od njega tražili.

U prvom članku diplome obećaje kralj, da će kraljevinu Ugarsku s ostalim *joj podloženim* kraljevinama i zemljama, prelate, barune, crkve i crkvene osobe, zatim plemiće i gradove kao i ostale stanovnike iste kraljevine uzdržati u starim pravicama, povlasticama, slobodama, dobrim običajima. Novih zakona, kako je to činio kralj Matijaš, obećaje novi kralj, da ne će uvoditi, nego će ukinuti sve Matijaševe novotarije. Napose je ukinut namet od jedne zlatne forinte. Jed-

nom riječju kralj se zadovoljuje starim porezima i daćama. Poimence novi kralj obećaje, da će povratiti ono imovinsko stanje, što ga je kralj Matijaš bio povrijedio. Dalje odredbe o kruni sv. Stjepana i o nepovratku Moravske Češkoj mogu se ovdje izostaviti.

Pobjeda stajališta nacionalne stranke došla je do izražaja u tome, što je novi kralj morao izrijekom obećati, da ne će za svoje savjetnike i državne dostojanstvenike uzimati tuđince, nego samo Ugre, zaslužne stanovnike kraljevstva, podložene sudbenosti sv. krune, i to prema njihovim zaslugama. Dalje su se odredbe ticale sudbenog postupka: kralj nije smio suditi po svojoj slobodnoj ocjeni, nego po zakonima i običajima. Glede vanrednih daća, raspisanih za rat u Šleskoj, obvezuje se kralj, da će sve te daće ukinuti.

Pošto je Vladislav potvrdio ugovor, koji je sklopljen između staleža i hercega Ivaniša Korvina, otpremljena su 18. kolovoza iz Budima dva poziva hrvatskim staležima: jedan od kraljeve strane, a drugi od prelata i baruna. Hrvatski velikaši se pozivaju na kraljevu krunidbu u Stolnom Biogradu na dan uzvišenja sv. Križa (14. rujna). Krunidbu je obavio, no tek 18. rujna zagrebački biskup Osvald Tuz, valjda u nazočnosti samoga bana Ladislava od Egervara. Možda je i knez Bernardin Frankopan došao tom prilikom u Stolni Biograd.

Ali osim ove trojice, od kojih dvojica bijahu Hrvati, nijedan hrvatski plemić nije prisustvovao krunidbi Vladislava Jagelovića.

Hrvatska je naime listom stajala uz Maksimilijama Habsburškoga. Da je takovo držanje prouzročio tekst inauguralne diplome, u kojem se je govorilo o Hrvatskoj kao o kraljevini, *podloženoj* Ugarskoj, nije posve isključeno. Svakako je taj izraz morao duboko vrijeđati hrvatske osjećaje u jedno vrijeme, kad su u Hrvatskoj prosvjećeniji ljudi poznavali narodnu prošlost barem po navodima hrvatske kronike.

Međutim je kralj odmah iza svoje krunidbe potvrdio Ivaniša Korvina za slavonskog hercega, ali je usto postavio za slavonskog bana Ladislava od Egervara.

Vladislav se imao braniti od brata Ivana Alberta, ali još više od Maksimilijana Habsburškoga, koji je, povrativši pod svoju vlast donju Austriju s Bečom, krenuo, da osvoji Ugarsku i Slavoniju, pošto je bio siguran, da je Hrvatska već i onako njegova. U Slavoniji je bio uz Habsburgovca Lovro Iločki, Nikolin sin. U Ugarskoj je Maksimilijan već bio zauzeo Stolni Biograd. Već su uz njega bili pristali Ivan Frankopan Cetinski, Nikola Frankopan Tržački, knez Mihajlo Blagajski, Talovci, pa Zagreb, ali ga iznevjeri pred samim Budimom vojska, koja bez novaca nije htjela ići u boj. To prisili Maksimilijana na uzmak, i Vladislav se uz pomoć Ivaniša Korvina oslobodi njemačkog pritiska.

Ali je zato u Hrvatskoj bilo otpora. U Zagrebu je njemačka posada od 600 momaka držala gradsku tvrđavu. U srpnju 1491. došlo je dapače u zagrebačku okolinu i nekoliko vojnih odreda. Sam kralj

Vladislav je sa 40.000 boraca morao krenuti u zapadnu Ugarsku, da tu uspostavi svoju kraljevsku vlast. Hrvatska nije htjela ni čuti za njega. A s juga su prijetili Turci.

U dvorcu Lovre Iločkoga izda Vladislav, još bolestan od groznice, 20. kolovoza 1491. banu Ladislavu od Egervara povlasticu, u kojoj mu poklanja gradove Bihać i Krupu zato, što se je ovaj bio zalagao za njegovu krunidbu. Usto je Vladislav dugovao banu plaću u iznosu od 20.000 zlatnih forinti.

Dne 7. studenoga 1491. sklopi Vladislav s Maksimilijanom mirovni ugovor u Požunu. Taj je sastojao od 49 članaka, a imao je uglavnom isti sadržaj kao stariji ugovor, što ga bijahu g. 1463. sklopili, g. 1463., kralj Matijaš i Fridrik Habsburški. Vladislav i Maksimilijan, dičit će se naslovom ugarskoga kralja, ali u slučaju, da bi Vladislav umro bez sinova ili ovi bez muških potomaka, prelazi Ugarska »ipso facto« na Maksimilijana, odnosno na njegove izravne potomke.

Da se taj ugovor uzakoni, imao se sazvati državni sabor svih zemalja, podloženih kruni sv. Stjepana. Prelati i odličnici, palatin, hrvatski i slavonski ban, erdeljski vojvoda, temeški grof, banovi Jajca, Severina i Beograda imali su redom priseći, da će ne samo biti vjerni kralju, nego da će poštivati ugovor, što ga je kralj sklopio s Maksimilijanom. Vladislav je usto obećao, da će platiti Maksimilijanu naknadu ratnih troškova u iznosu od 100.000 dukata. Oni velikaši i plemići, koji su se bili dali u Maksimilijanovu službu, ne će biti kažnjeni; njima će se kroz četiri mjeseca poslije Martinj-dana 1491. povratiti svi oduzeti im posjedi, a ovlašćuju se, da i dalje služe Maksimilijanu, kao da su njegovi vazali, a ne podanici kralja Vladislava. Glede zahtjeva sinova Jana Vitovca prepušta Maksimilijan Vladislavu, neka o tome sudi, kako mu se čini zgodnim. A Rijeku i Trsat obećaje Maksimilijan izručiti Vladislavu poslije smrti svog oca Fridriha Habsburškoga.

Za potvrdu tog ugovora, sklopljenog u Požunu, održan je od 2. veljače do 7. ožujka 1492. zajednički sabor za Ugarsku i za Hrvatsku u Budimu. Knezovi i plemići hrvatski, kojima je u požunskom ugovoru bilo dopušteno, da i dalje služe Habsburgovcima, pošto budu položili prisegu vjernosti kralju Vladislavu, pokazali su se ovom prilikom veoma nezadovoljnima, s tim više, jer je i niže plemstvo s velikim negodovanjem primilo do znanja požunske uvjete.

Vladislav II. je imao sto muka, da se nagodi s Hrvatima. Ali je prije toga morao zatražiti i postići pristanak velikaša Ugarske i erdeljskih strana na Maksimilijanovo pravo nasljedstva. Između onih, koji su na to pristali, nalazili su se herceg Ivaniš Korvin i Stjepan Zapolja. U svemu ih je bilo sedamdeset.

U Budimu su bili hrvatski i slavonski staleži: i to 63 baruna, velikaša i plemića (barones, proceres et nobiles regnorum Croatiae et

Slavoniae), ali su vijećali posebno. Pošto su, pod vodstvom bana Ladislava od Egervara, naglasili, kako je nastala potreba, da se na osnovi požunskog ugovora od 1491. god. uredi pravno stanje Ugarske i kraljevina i zemalja, *koje su s njom u vezi,* izjavili su ti staleži Hrvatske i Slavonije, da spadaju od starine pod krunu kraljevine Ugarske, ali da nijesu ovoj podloženi, nego su posve slobodni, kao što su slobodni crkveni dostojanstvenici, baruni, grofovi, velikaši i plemići same Ugarske. Stoga su prisegli, odvojeno od ugarskih staleža, da će u buduće poštovati ugovor od g. 1491. i da će, kako se god postupalo s ugarske strane, u slučaju, da se ispune tu postavljeni preduvjeti, priznati Maksimilijana, odnosno njegova zakonitog nasljednika za svoga kralja.

Na osnovi te izjave sastavljena je povelja od 7. ožujka 1492. — važan dražavnopravni akt ne samo u pitanju odnosa između Hrvatske i Habsburgovaca, nego i u pitanju odnosa između Hrvatske i Madžarske. Dok je naime u inauguralnoj diplomi od 1490. god. Vladislav Hrvatsku označio kao kraljevinu podloženu Ugarskoj (regnum Hungariae cum ceteris regnis et provinciis sibi subiectis), sadrži povelja od 9. ožujka 1492. izreku: »kraljevinu Ugarsku s drugim kraljevinama, naime s Dalmacijom, Hrvatskom i Slavonijom i sa stranama erdeljskim, kao i s pokrajinama, koje su joj podložene« (regnum Hungariae cum ceteris regnis, scilicet: Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae et partibus Transylvanis, ac provinciis sibi subiectis). Ovdje je dakle izrijekom odbijen pojam podređenosti Hrvatske, odnosno Slavonije, prema Ugarskoj.

Ta težnja dolazi do jačeg izražaja u daljem sadržaju same povelje. Staleži su naime išli za tim, da postave što tjesnije granice kraljevskoj vlasti. U tu svrhu je bilo od potrebe, da se s jedne strane smanji porezni teret, i s druge broj i jačina kraljevih plaćeničkih odreda. Zato je porezna reforma Matijaša Korvina posve ukinuta, te su nanovo stupili na snagu kunovina i tridesetina. U isto vrijeme su uspostavljene stare povlastice, izdane u korist pojedinih članova plemstva, a osobito oslobođenje plemstva od poreza i daća. Komorna daća, glavni prihod krune sv. Stjepana, bude ukinuta. Kralju je priznato pravo, da pozove narod pod oružje samo u slučaju neprijateljske najezde, a i u tom slučaju, ako bi se uspostavilo, da se kraljevi plaćenici ne mogu uspješno opirati neprijatelju. Svoj banderij, koji nije više brojio 500, nego samo 400 boraca, i to 200 teško i 200 lako oružanih konjanika, mogla su držati samo velika gospoda: herceg Ivaniš Korvin, Nikola Iločki, nasljedni grof šipuški Stjepan Zapolja, grofovi od Bozina i Szent-Györgyja, knezovi Kurjakovići i Frankopani. Ostali plemići će davati od svakih 20 kmetskih selišta po jednog teško oružanog vojnika. Plemići jednoselci su, bez kmetova, a deset njih će dati po jednog konjanika. Plemićke čete će vojevati pod županijskom zastavom i prema tome stupiti u akciju tek na osnovi izričite odluke županijskog zbora.

Da kralju bude onemogućeno jačanje svojeg položaja putem donacija, kako to bijahu učinili Sigismund i Matijaš Korvin, zabranjeno mu je poklanjati zemlje, koje su imale više od 100 kmetova, ako prije ne zatraži zato ovlaštenje prelata i baruna, dakle članova višeg plemstva. U parnicama zbog izdajstva sudit će kralj samo u dogovoru s velikašima. Kad je na putu, nema kralj pravo, da se bez izričitog poziva nastani u kući svog podanika.

Glede Slavonije morao je kralj izrijekom obećati, da ne će dirati u njene slobode. Porez na vrata, što ga je Slavonija plaćala samom kralju, imao je iznositi polovinu od istoimenog poreza, što su ga plaćali Madžari. Isti razmjer će vrijediti između Madžarske i Slavonije i za druge daće, koje bi kralj u dogovoru sa saborom nametnuo. Kraljevska solila mogu se ustrajati po cijeloj Slavoniji, kao što se to radilo za Sigismunda po samoj Ugarskoj. Kraljevski carinici za sol, (camerarii salis regis) ne će smjeti ići po kućama, da traže, ima li tamo soli, nego im mora biti dovoljno, da u tu svrhu obilaze trgove i sajmišta, i da se, u slučaju potrebe, obrate županijskom sudu. Ako u zemlji nema dovoljno gotovine za kupnju soli iz kraljevskih solila, morat će se carinici za sol zadovoljiti izmjenom soli za žito. Na vino, žito i živo, što se je izvozilo iz kraljevina, davat će se tridesetina po običaju (consuetudo) iz vremena Ljudevita I., Sigismunda i Albrechta. Ali se tridesetina ne smije naplatiti od stvari, koje vrijede manje od forinte.

Na svršetku su posebne odredbe o postupku pred županijskim sudom, o povratku otetih gradova, dvoraca i posjeda i o naknadi šteta nanesenih prilikom nereda poslije smrti kralja Matijaša.

Kralj je morao ne samo sve to potvrditi, nego je pristao i na to, da se palatin ima birati po savjetu prelata i baruna i s pristankom cjelokupnog plemstva. Palatinova vlast je sada proširena: njegova je dužnost, da kralju čuva prava prema državljanima i ovima njihova prava prema kralju. Tako je novim palatinom izabran sin negdašnjeg palatina Emerika Zapolje šipuški grof Stjepan Zapolja.

Time, što je Vladislav, a ne Maksimilijan postao kraljem, i opet, što je Vladislav u tolikoj mjeri morao popuštati prema prelatima i barunima, otežan je položaj Hrvatske. Od trenutka, kad je jasno bilo, da Habsburgovci ne će vladati Hrvatskom, počeli su učestati turski pohodi, koji su doduše odbijani, ali nijesu zato htjeli prestati. Turci su se pokušali čak okoristiti podmuklim neprijateljstvom između dvorske i nacionalne stranke. Smederevski paša ponudi Lovru Iločkomu ugarsku krunu, ako samo na to pristane, da Turcima prepusti Beogred i Zvornik. Nacionalna stranka je imala opet svoje pristalice u Hrvatskoj i Slavoniji: na budimskom saboru, u ožujku 1492. združili su se sa Zapoljom i neki hrvatski velikaši, a osobito Frankopani. No, i sami se Frankopani nisu među sobom slagali: napose su teško zavađeni Bernardin od modruške i Ivan od cetinske grane. U jednom

bijahu međutim dogovorni: da povrate pod svoju vlast gradove, koje im je u svoje vrijeme oduzeo kralj Matijaš.

Vladislav II. nije bio nesklon, da rješenje tog pitanja povjeri hercegu Ivanišu Korvinu i banu Ladislavu od Egervara. Ali su Frankopani s pozivom na čl. 21. Matijaševa velikog dekreta od 1486. god. tvrdili, da im nemaju suditi ni herceg ni ban, nego samo kralj.

Borba zbog Senja, koji su Frankopani svakako htjeli povratiti pod svoju vlast, djelovala je zlo na zajedničku obranu od Turaka. Dva se bana spominju g. 1493. namjesto Ladislava od Egervara: Emerik Derenčin i Ivan Bot od Bajne. Prvi je 9. rujna 1493. strahovito poražen kod Udbine. Ako ćemo vjerovati fra Ivanu Tomašiću, odluka je tu pala za jedan sat, ali je bila strahovita za Hrvatsku: cvijet hrvatskog plemstva je izginuo u tom boju. Cijeli kraj južno od Gvozda pao je sada u turske ruke: pripadnici hrvatskih praplemena traže sada utočište u savsko-dravskom međurječju.

Sada Turci pokušaju, da putem sporazuma zadobiju Hrvate za svoju stvar. Dosta im je bilo, da se ovi dobrovoljno pokore sultanu, a u zamjenu im se jamčilo, da će ostati u posjedu svojih dobara i kmetova. Dobra i kmetovi su bili međutim dobrim dijelom propali, kako se vidi po izreci: »gradovi i kuće su nam već prazni, a podložnici i kmetovi su se razbjegli ili su odvedeni«.

Turski poziv, upravljen hrvatskim plemićima, bio je ultimativne naravi, a rok za odgovor bilo je ljeto 1494. god.

Plemeniti Hrvati nisu toliko čekali, nego su se odmah iza udbinske bitke izravno obratili samom Maksimilijanu. Ovaj poručuje odmah 20. listopada 1493., »prelatima, barunima, plemićima i stanovnicima kraljevine Hrvatske«, da će njegovi vojvode Ivan Kanižaj i Sigismund Weisperg priskočiti u pomoć Hrvatima, jer im »ugarski kralj Vladislav ne može otpremiti dovoljan broj četa, s kojima bi se mogli opirati Turcima«.

To Maksimilijanovo obećanje je skopčano s preporukom, otpremljenom samom Vladislavu II., koja je zbilja urodila uspjehom, te je brat Maksimilijanova vojvode Ivana Kanižaja Ladislav postavljen za hrvatskog bana.

Prije nego što je istekao rok, određen od Turaka, obratili su se Hrvati nakon sabora, održanog u Bihaću na Uni, u travnju 1494., samoj rimskoj stolici s izjavom, da će biti prisiljeni makar s gubitkom duša svojih, nagoditi se s progoniteljima kršćanske vjere, jer ne znaju drugog jezika osim svojega, te se ne mogu nakon gubitka svih svojih stvari razasuti po svijetu.

Dok se je tako u Hrvatskoj raspravljalo o tome, da zemlja prizna tursku vrhovnu vlast, došlo je do otvorenog neprijateljstva između hercega Ivaniša Korvina i slavonskih staleža. Ovi su naime zahtijevali, da im se povrate sva ona dobra, koja im je kralj Matijaš u svoje vrijeme oduzeo. Stjepan Zapolja je tražio od njega grad Som-

bor. Zagrebački biskup Osvald Tuz je opet krenuo, da silom zauzme Medvedgrad, Lukovec i Rakovec. A herceg Ivaniš je bio na mukama, kako da brani granicu od Turaka.

Jakub paša, pobjednik kod Udbine, obrati se sada Bernardinu Frankopanu s ponudom, ako prizna sultanovu vrhovnu vlast, da će u zamjenu zadržati sve svoje posjede. Takav je ugovor zbilja sklopila i kneginja Dora, udovica Karla Kurjakovića, obvezujući se na danak od godišnjih hiljadu forinti. Isto su se tako, tvrdilo se s turske strane, i drugi hrvatski velikaši predali sultanu, »da jedu svoj kruh u miru«. Trebalo je dugih pregovora, dok je mir sklopljen između Turaka i Vladislava II. u Pečuhu u ožujku 1495. g.: Turci obećaše, da će pustiti na slobodu sve zarobljenike iz udbinske bitke (ut sine fraude doloque captivi ex clade croatica redderentur).

Kraljev položaj prema Turcima bio je tim bjedniji, jer se nije mogao boriti protiv velikaša. Među njegovim protivnicima su se nalazili đurski biskup, kasnije ostrogonski nadbiskup Toma Bakač-Erdödy, Stjepan Zapolja i Lovro Iločki. Njihovi su prihodi nadmašili kraljevske, tako da su mnogi nastupili s većim vojnim odredima.

Kad je Vladislav sazvao u listopadu 1493. sabor u Budim, došlo je do sporazuma između Stjepana Zapolje i Lovre Iločkoga. Onaj od njih, čije muško potomstvo bude prvo izumrlo, ostavit će cijelu svoju domovinu drugom ugovorniku, odnosno njegovu muškom potomstvu. Na samom saboru je kralj tražio ovlaštenje za utjerivanje vanredne daće od jedne forinte za dimnjak u Ugarskoj i od pola forinte u Slavoniji radi turske opasnosti. Velikaši su na to doduše pristali, ali uz uvjet, da budu od te daće oslobođeni. Pristojbina na dimnjake nije mogla bit utjerana u Slavoniji južno od rijeke Save, jer je tu bilo sve opustošeno od Turaka. Četiri županije sjeverno od rijeke Save imale su u svemu 32.225 dimnjaka, tako da je daća imala iznositi preko 16.000 forinti. U stvari je utjerano tek 4730. Od te daće su naime bili oslobođeni Ivaniš Korvin, zagrebački biskup, prior vranski, Lovro Iločki, pečujski biskup, biskup Tomo Bakač-Erdödy, i Nikola Banić.

U tim prilikama nije Turcima bilo teško baciti svoje mreže. Za Lovru Iločkoga se je uporno tvrdilo, da podržava veze s Turcima i da ih bodri na to, da samo navale na Slavoniju. Optužba je ta bila tako otvorena, da je kralj smatrao nužnim, da Lovru pozove na odgovornost. Stvar nije odmah ispunjena. Na saboru naime, koji se je održao u Virovitici, našlo se malo velikaša, tako da nije prihvaćena nijedna važnija odluka. Ban Ladislav Kanižaj izdao je povelju blagajskim knezovima Stjepanu i Mihajlu, zagrebačkoj biskupiji je osigurana isplata desetine, a neki su trgovci oslobođeni od mitnice. Staleži su jedva pristali na to, da se iz zajedničkih sredstava skupi svota od 40.000 forinti, koja će služiti za uzdržavanje pogranične vojske od 10.000 vojnika. No za takav zahtjev prema velikašima, koji su prkosili

i samom kralju, nije ban bio dovoljan. Zato je ipak kralj morao konačno pristati, da herceg Ivaniš Korvin preuzme upravu Slavonije.

U pitanju Lovre Iločkoga izbila je na površinu oprečnost između prelata i baruna s jedne, a nižeg plemstva s druge strane. No to nije izbilo odmah, nego tek prilikom budimskog sabora, u travnju 1495. god. Kad su u pitanju pokrića troškova za pograničnu obranu pokušali pripadnici višeg plemstva cijeli teret svaliti na niže plemstvo, ovo podigne oštar prosvjed. Argumenti nižeg plemstva se nijesu dali suzbiti, ali je više plemstvo znalo za već isprobanu taktiku: zavlačilo je naprosto diskusiju, da prisili članove nižeg plemstva na odlazak.

Nakon dugih diskusija izglasan je 9. lipnja 1495. dodatak od 45 članaka zaključcima velikog sabora iz g. 1492. Čl. 2. i 3. određuju, da optužbe o izdajstvu imaju doći pod vlast samoga sabora. Pritom se je vodila rasprava o tome, što se sve ima smatrati kao izdajstvo. Čl. 26. je kralju određivao, da lično, a ne preko županija dade pozvati na sabor prelate, velikaše i plemiće. Svaki plemić ima jednako pravo s velikašima, da dođe na sabor. Niže plemstvo je tako imalo očuvati jak utjecaj u javnim poslovima i prilikom sudskih rasprava. Čl. 8. je odredio, kako je imao biti sastavljen kraljev sud. Tu će biti 20 porotnika, i to tri prelata, tri baruna i 14 plemića između uglednijih i čestitijih (ex potioribus et honestae conditionis nobilibus). Čl. 33., 35. i 36. raspravljaju o pojmu izdajstva: izdajnik je onaj član plemstva, koji preda neprijatelju makar iz nevolje povjerenu mu tvrđavu. Čl. 37.—45. sadržavaju odredbe o isplati crkvene desetine.

Budimski sabor se je održao uz većinu pripadnika nižeg plemstva. Ali je ipak pripadnicima višeg plemstva na svršetku uspjelo, da postignu oslobođenje od dužnosti prinosa ratnim troškovima. Način, kako se je ta ratna daća utjerivala, i način, kako se je upravljalo tim novcem, nisu međutim bili iznad svakog prigovora. Prihod od vanredne ratne daće, utjerane u lipnju i u studenomu iznosio je naime samo g. 1495., 1,800.000 zlatnih forinti, a kralj nije od svega toga vidio ni 60.000.

Vijest o tom je izazvala jaku reakciju, kojoj je dao rječit izražaj Stjepan Werböczy, protonotar i izvrsni poznavalac rimskog i domaćeg prava. Pod njegovim utjecajem je u budimskom saboru, održanom u travnju 1498. god. dvorska stranka prelata i velikaša stjerana u tjesnac. Tu je sada odlučeno, da se svake godine ima sastati sabor na polju Rakošu blizu Budima, i ostati na okupu barem kroz 15 dana. Stari zakoni i običaji će se zapisati u jednoj zbirci. Dalje odredbe su prihvaćene o načinu, kako će biti sastavljen kraljev sud, osobito za slučaj kraljeve smrti. U tom slučaju će se bez obzira na inozemne poruke pristupiti izboru novoga kralja. Ta je odredba jamačno bila uperena protiv ugovora između Vladislava II. i Maksimilijana Habsburškoga. Nadalje

je određeno, da položaj župana nema biti povjeren duhovnom licu, kao što duhovna lica nijesu smjela primati više od jedne službe, osim slučajeva, predviđenih u Zlatnoj buli Andrije II.

Te su odredbe bile uperene protiv pripadnika dvorske stranke, koji su okupili u svojim rukama nekoliko unosnih beneficija. Budimski sabor se je pokazao osobito oštar u određivanju dužnosti prelata i velikaša, koji su jedini mogli o svom trošku uzdržavati cijele banderije; takovih je bilo u svemu 27 duhovnih i 42 svjetovna telikaša.

Međutim je herceg Ivaniš Korvin, da pokrije troškove svojeg novog zvanja, bio prisiljen ustupiti neka dobra u Slavoniji ostrogonskom nadbiskupu Tomi Bakaču od Erdödyja za svotu od 12.000 forinti. Od tog vremena su Erdödyjevci ubrojeni među slavonsko visoko plemstvo.

Ivaniš Korvin izabere za podbana Ivana od Gyule, ali time izazva prigovor slavonskih staleža, jer novi podban nije u Slavoniji imao posjeda. Sabor u Križevcima zatraži stoga 26. travnja 1495., da se nikako nema imenovati za podbana čovjek, koji ne bi bio iz domaćeg plemstva (ex pocioribus nobilibus huius regni Sclavoniae). Istoga dana Ivaniš postigne od plemstva, da ovo ne će više tražiti mitnice od zagrebačkih trgovaca, kad putuju s robom.

Položaj Ivaniša Korvina u Hrvatskoj nije se znatno razlikovao od položaja Vladislava II. u Ugarskoj: imao se je boriti ne samo s prelatima i velikašima, nego i s pripadnicima nižeg plemstva. Do neke mjere mu je pružala zaštitu njegova bračna veza s Beatricom, kćerkom Bernardina Frankopana. Ali je ipak sukob g. 1496. zauzeo ozbiljnije mjere.

Dne 5. prosinca 1496. opomene Vladislav Ivaniša, neka poštuje stare običaje i stara prava slavonskog plemstva i neka bude oprezniji u izboru podbana. Osobito neka pazi, da kaštelani imadu obzira prema članovima plemstva, i da se tridesetina utjeruje po zakonskim propisima. Primajući Vladislav do znanja predstavku slavonskog plemstva izda još neke odredbe o starom slavonskom grbu, te o pečaćenju listina i poslanica crvenim voskom.

Sve je te odluke izdao na osnovi predstavke plemića Bernarda Turoca, Jurja Kapetanovića iz Desnice i Nikole Vojkovića iz Vojkovca. No, ako je herceg Ivaniš imao poteškoća sa slavonskim plemstvom, imao ih je i sa strane Stjepana Zapolje, koji mu je bio oteo neka imanja u sjevernoj Ugarskoj. Ivaniš Korvin je još 5. ožujka 1497. predsjedao kao ban saboru u Križevcima. Poslije toga vremena je njegov utjecaj u opadanju. Kralj se već u jeseni te godine po Zapoljinu nagovoru bavi mišlju, da Hrvatsku i Slavoniju povjeri drugom banu, premda su osobito Zagrepčani, oslanjajući se na ugovor od 11. listopada 1490. god., odrješito tražili, da se Ivaniš nema maknuti s tog položaja.

Tako se dogodi, da je doduše Juraj Kanižaj zauzimao koncem g. 1497. položaj bana Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, ali je herceg Ivaniš još 29. i 30. svibnja 1498. izdavao neke listine. No 19. kolovoza 1498. predsjeda ban Juraj Kanižaj saboru u Križevcima.

Položaj hercega Ivaniša krenu na bolje, pošto se je izmirio s kraljem. Vladislav javlja 5. siječnja 1499. staležima kraljevine Slavonije, da je doduše imenovao za bana Jurja Kanižaja, ali da je svoju odluku izmijenio i sada priznaje za hercega u Slavoniji Ivaniša Korvina. Nije isključeno, da je Ivaniš postigao kraljevu sklonost ustupivši mu kneževinu Opavu i Liptovsku u Šleskoj, domovini mu po majci, a da je u zamjenu dobio od kralja Senj i neke druge točke u Hrvatskoj.

Ivaniš sada nastoji, da nekako uredi posve poremećene pravne prilike u Slavoniji. Između zlih navika, koje su se tu udomile, jedna je bila ta, da su jedni plemići drugima oduzimali kmetove. Kralj u svom dopisu od 27. svibnja 1499. svjetuje Ivanišu, da na prvom idućem saboru nađe tome lijeka. I taj sporazum između kralja i hercega djelovao je na same slavonske plemiće, te su sada dobrovoljno izglasali isplatu kunovine i vanredne ratne daće.

Između slavonskih velikaša i plemića bilo ih je nekoliko, koji su u isto vrijeme imali svoja dobra i u Ugarskoj. S jedne su strane imali ispuniti vojničke obaveze prema Ugarskoj, a s druge prema Slavoniji. Kralj sada naredi, da se vojnička dužnost u Slavoniji ima ispuniti posebno, a vojnici će se u Slavoniji svakako podrediti tamošnjem vojskovođi, kojega će izabrati kralj, a ne ban.

Međutim kad je brzo iza toga nastala potreba, da se brani granica od Turaka, istakao se je herceg Ivaniš u bojevima kod Knina i pod Jajcem.

Veliki ratni troškovi i potpuna oskudica, u kojoj je Vladislav živio, potakne ga, da sazove opet sabor na polju Rakošu u travnju 1504. Tu je sabor postavio načelo, da kralj nema nipošto utjerivati ni poreza ni vanrednih daća, ako nije za to dobio ovlaštenje samoga sabora. Ni samo plemstvo pojedine županije ne smije samo sebe, nezavisno od sabora, obvezati na isplatu takve jedne daće. U takvom slučaju će plemstvo te županije za kaznu biti izlučeno iz kola državnog plemstva.

Na istom saboru je po prijedlogu Stjepana Werböczyja, ali po zamisli Ivana, sina Stjepana Zapolje, prihvaćen zamašni zaključak, da pod prijetnjom kazne radi izdajstva nitko više ne smije predložiti tuđinca za kralja. Taj je zaključak bio uperen protiv Maksimilijana Habsburškoga, a donesen je u vrijeme, kad je kralja bila udarila kap, tako te se mislilo, da ne će dugo živjeti. U motivaciji tog zaključka od 12. listopada 1505. istaknuto je, da je Ugarska radi uplitanja stranaca u upravu izgubila nekoliko dragocjenih zemalja, i da ne bude potpuno upropaštena, mora se osloboditi takova utjecaja.

Staleži se sada svečano obvezaše, da će se složno boriti protiv svakog stranca, koji bi se pokušao uspeti na ugarsko prijestolje.

Među potpisnicima ove saborske odluke (litterae sanctionales et constitutionales) bilo je deset prelata, 53 velikaša i 125 članova nižeg plemstva. Među prelatima bijahu Tomo Bakač-Erdödy i kaločki nadbiskup Grgur Frankopan. Saboru nije pristupio zagrebački biskup, a nijesu tu bili ni hrvatsko-dalmatinski biskupi. Prisutan je bio vranski prior Bartul Berislavić. Dva bana, Andrija Bot od Bajne i Franjo Balaša od Đarmata, koji su također bili u tom zasjedanju, nijesu još bili uvedeni u bansku vlast, te su nazvani »bani electi«. Između velikaša se je doduše pojavio na saboru Lovro Iločki, koji je pristajao uz Zapolju, ali pripadnika porodica Frankopana, Zrinskih, Blagajskih, Karlovića nije tu uopće bilo. Od Kurjakovića je jedini bio nazočan Juraj Mrsinjski. No bili su tu izaslanici slavonskog sabora protonotar Emerik Hassagh, Juraj Kaštelanović, Bernardin Turoc i Ilija Bošnjak: oni nijesu potpisali njegove odluke, ali su tražili od kraljevskog suca prijepis prihvaćenih zaključaka za očuvanje svojih prava (iurium eorum ad cautelam). Po svemu tome bi se dalo zaključiti, da su se predstavnici hrvatskih i slavonskih staleža držali dosta rezervirano prilikom prihvata raskoških zaključaka.

To se negativno držanje može uostalom i razumjeti: herceg Ivaniš Korvin je naime umro točno godinu dana prije ovih odluka, a Hrvatska je bila više no ikada upućena na naoružanu pomoć Maksimilijana Habsburškoga. U takvim prilikama je veza između Hrvata i Habsburgovaca morala biti mnogo tjesnija od one između Hrvatske i Ugarske, koja radi svoje unutrašnje podvojenosti nije mogla Hrvatskoj pružiti nikakvu pomoć.

Maksimilijan sada krenu u rat, da oružanom silom očuva ono pravo, koje je bilo zasnovano na državnopravnim ugovorima. Ali se je međutim Vladislavu II. rodio sin Ljudevit (1. srpnja 1506.). Na Maksimilijanovoj strani su bili brojni hrvatski velikaši i plemići, a među njima Ivan Frankopan Brinjski, Ivan Karlović i Ivan Kanižaj. Pošto je sklopljen ugovor, u kojemu je Habsburgovcima treći put zajamčeno nasljedno pravo nakon izumrća Jagelovića u Ugarskoj i Hrvatskoj (5. kolovoza 1506.), morala je biti proglašena amnestija za sve hrvatske i slavonske velikaše i plemiće, koji se bijahu već priključili Maksimilijanu.

Kad je Vladislav imenovao banovima dva Madžara, Andriju Bota od Bajne i Franju Balaša od Đarmata, nastade u redovima slavonskih staleža teško negodovanje, i kad su ta dvojica sazvali sabor, zaprijeti se podban Bernardin Turoc iz Ludbrega, da će dati sasjeći svakog plemića, koji bi se usudio pristupiti takvom jednom saboru. Oba su bana ipak s brojnom pratnjom krenuli u Zagreb, ali ih je kralj morao upozoriti, da se tom prilikom vladaju veoma obzirno i da se čuvaju svakog nasilja prema zagrebačkim građanima. Ni onda, kad je kralj

izrijekom izdao nalog podbanu Bernardinu Turocu, da se ne opire banovima, nije to ništa vrijedilo, što se vidi otud, da se oba bana još u listopadu 1506. god. zovu »izabranim banima«. I kad je kralj vidio, da staleži nipošto ne će priznati za bana Franju Balašu, jer nije imao posjeda ni u Hrvatskoj ni u Slavoniji, imenuje na Balašino mjesto Marka Mišljenovića iz Kamičca, koji je prije toga bio kaštelan ili zapovjednik kraljevskog grada u Budimu.

Suvremeni dvorski povjesničar Ljudevit Tubero bilježi, da su Hrvati baš u ono vrijeme slabo trpjeli madžarsku nametljivost. Baš prilikom boja na Udbini, gdje je hrvatskom vojskom upravljao Madžar Derenčin, hvalili su se Hrvati, da u hrabrosti nimalo ne zaostaju iza Madžara, jer da ni sami Madžari nisu uspjeli, da ih pokore, nego su stupili u zajednicu s njima po pravu rodbinstva.

Oba bana, Andrija Bot i Marko Mišljenović, imali su pune ruke posla, ali su umjeli vršiti i bezakonja, tako te je Vladislav bio prisiljen u svom otpisu od 19. studenoga 1506. obratiti se općini na Gradcu kraj Zagreba, da uzme u zaštitu kraljeve tridesetičare protiv nasilja bana Mišljenovića. Iduće ih je godine kralj morao podsjetiti na održavanje oktavalnog suda. Pred taj sud su imali doći svi plemići, koji bi uzimali mito od zagrebačkih trgovaca.

U početku g. 1508. ne banuju više ni Bot ni Mišljenović, nego se na njihovu mjestu spominju u Hrvatskoj i Slavoniji Juraj Kanižaj i Ivan Ernušt od Čakovca. No i ova dvojica teško da su mogli dospjeti do svog položaja, jer se Andrija Bot nije nikako dao potisnuti iz krajeva oko Otočca.

Uzrok tom opiranju po svoj je prilici u tome, da su banovi imali doduše znatnih prihoda na papiru, ali im država nije nikako mogla tih prihoda isplatiti. Ban je naime dobivao 10.000 forinti u gotovu i 1000 forinti u soli. Osim toga je prolazio kroz njegove ruke trošak za senjsku kapetaniju od godišnjih 2000 forinti i 4800 forinti za uzdržavanje čete od 200 konjanika. Takve subvencije su dobivali i pojedini velikaši. Tako su dobivali: knez Ivan Karlović 2000, Mihajlo Frankopan 600, Ivan Frankopan-Brinjski 700, Bernardin Frankopan 1000, Nikola Frankopan 500, Antun knez Blagajski 500, Nikola Zrinski 250, Petar Mrsinjski 250, Mihajlo Turoc 250, vojvoda Kozulić 250, Benedikt Ratkaj 250, biskup kninski 250, Juraj Miličić 320 i plemići sklonjeni u Kninu 400 forinti.

Spor o položaju bana nije još bio riješen, kad je izbio protiv Mletaka t. zv. rat Cambrayske lige. Maksimilijan je imao s Mlečanima starih računa zbog Trsta i Istre, a u kraljevoj okolini se pojavila jaka struja za povratak Dalmacije i otoka Krka. Mlečanima je dobro dolazilo, što su Turci, valjda po njihovu nagovoru, provaljivali u Hrvatsku. U Ugarsku je republika otpremila Pietra Pasqualiga, kojemu je zbilja pošlo za rukom, da zadobije za mletačku stvar Tomu Bakača Erdödyja. Kad su Pasqualiga nagovorili, da bi predložio duždu od-

stup Dalmacije, odgovorio je, da Dalmacija daje republici najbolje i najpouzdanije vojnike i da se bez Dalmacije republika uopće ne bi mogla braniti.

Radi pitanja Dalmacije pozove Vladislav na sabor u Ostrogonu, za dan 12. ožujka 1510., predstavnike hrvatskog sabora. Hrvatima je to bilo krivo. Oni su doduše i prije dolazili na ugarski sabor, ali su to činili po svojoj slobodnoj volji, a ne po kraljevu pozivu. Pasqualigo, koji je pozorno pratio sve, što se odigrava oko njega, zabilježio je negodovanje Hrvata radi kraljeva neobičnog postupka (non era consueto in le diete de Hungaria chiamar li signori de Croatia), jer im je pripadalo pravo, da o svojim poslovima sami odlučuju (perché dicone haver loro autorità ex concessione eis attribuita fa la lor dieta de Croatia da per sé).

Na saboru u Ostrogonu očitova Trogiranin Petar Berislavić, prepošt kaptola stolnobiogradskog, da su svi njegovi rođaci gotovi, da ustanu protiv Venecije. Pasqualigo sada izjavi, da nema upute, da pregovara o odstupanju dalmatinskih gradova, a na to sabor zaključi 5. srpnja 1510. objaviti rat radi Dalmacije. Ali do rata nije došlo, jer je blagajna bila u upravo očajnom stanju.

Hrvati sada dobrovoljno krenu u Štajersku, da se pridruže Maksimilijanovoj vojsci. Tom se je prilikom osobito isticao Krsto Frankopan (1482.—1527.), srednji sin modruškog kneza Bernardina. Maksimilijan mu za nagradu pokloni neka dobra kod Postojne.

Usred mletačkog rata su Turci nastupili prema Hrvatskoj neobično nasrtljivo. Knezovi Ivan Karlović i Bernardin Frankopan se sada obrate samom kralju i izjave, ako vide, da su naprosto goloruki prepušteni turskoj navali, da će biti prisiljeni sami se nagoditi sa sultanom i obvezati mu se na danak (capitular cum el Turco per farse sui subditi et tributarii). Loše stanje državnih financija uputi kralja, da se za bana izabere imućan čovjek, a kao takav se je nekima činio Ivan Zapolja. No toj se zamisli oštro protivila dvorska stranka, koja je tako krivo gledala na njegovu preveliku silu. Konačno bi imenovan banom Dalmacije, Hrvatske i Slavonije palatin Emerik Perenyi (25. ožujka 1512.). Bivši ban Franjo Balaša i Franjo Hedervary imali su biti njegovi podbanovi. Usto se Perenyi trebao nagoditi s udovicom pređašnjeg bana Andrije Bota, koja je još uvijek držala u svojim rukama gradove Senj i Bihać.

Za protumletačke težnje Frankopanâ, koje je još uvijek bolio gubitak Krka, i za dalmatinske gradove nije Perenyi pokazivao previše smisla. Dosta mu je bilo, da je povjerio obranu Hrvatske i Dalmacije od Turaka knezu Ivanu Karloviću, a on je sam pokupio, koliko je vojske mogao, da brani svoje posjede oko Šikloša i Valpova.

Banova je odsutnost porazno djelovala na držanje samog plemstva. Slavonski staleži nijesu htjeli ni čuti za namjere podbana Bát-

thyányja, da priskoči u pomoć hrvatskom podbanu Karloviću, kad je trebao braniti Jajačku banovinu.

Da se te nesuglasice izglade, sazvan je sabor u Križevcima za 5. prosinca 1512. Tamo je imao doći sam ban Perenyi, ali se on zadovoljio nekim čisto teoretskim porukama. No budući da je turska opasnost tražila žurne mjere, povjerena je uprava Hrvatske i Slavonije vesprimskom biskupu i vrhovnom blagajniku Petru Berislaviću, rodom iz Trogira. Berislavić nije doduše nosio banski naslov, ali je ipak upravljao obadvjema banovinama (banatus regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae praefectus). Njemu na brzu ruku uspije, da s pomoću potpore, dobivene od pape Leona X., naoruža vojsku i izvojšti pobjedu protiv Turaka kod Dubice.

Papin poziv, da se svi bez razlike imaju združiti u križarskom ratu protiv Turaka, nije međutim ostao bez odjeka. Cijeli je ratni teret pao na siromašnog čovjeka, dok su velikaši i prelati umjeli u toj općoj bijedi izvući od slabašne kraljevske vlade priznavanje svojih poreznih povlastica. Na papin poziv se je zbilja okupila velika vojska, ali je odmah pokazala, da joj nije toliko do toga, da krene protiv Turaka, koliko protiv gospode. Na čelu te vojske je stajao seljak Juraj Dózsa. Okupio je oko sebe 100.000 kuruca, s kojima je svoje protivnike potukao kod Čanada. Ali sada krenu protiv njega Ivan Zapolja i dobije nakon teške muke bitku kod Temišvara. Dózsa bude zarobljen i nakon užasnog mučenja pogubljen.

Baš u to vrijeme iznosi Stjepan Werböczy pred ugarski sabor svoj znameniti madžarski zakonik, t. zv. Tripartit, nazvan po tome, jer je imao tri dijela: jedan se ticao ličnosti, drugi stvarnih prava, a treći pravnog postupka. »Tripartitum opus iuris consuetudinarii incliti regni Hungariae« je sadržavao običaje, koji su popisani po želji sabora iz g. 1498. Odbor desetorice je pregledao i odobrio Werböczyjev rad, koji je imao potvrditi sam kralj. Ali do toga nije došlo, jer je Vladislav umro 13. ožujka 1516. god.

U Hrvatskoj i Slavoniji je poslije pobjede kod Dubice Petar Berislavić priznat za bana. Podbanovi su mu bili Baldazar Batthyany i Baldazar Alapić. Da je krbavski knez Ivan Karlović prestao vršiti podbansku službu, stoji u vezi s njegovim odnosima prema Veneciji, koja mu je posredovala mir od Turaka.

Seljački pokret, koji se pokazao tako opasnim u Erdelju, nije bio bez nekih reperkusija za Slavoniju. I tu se skupila vojska, koja je imala krenuti protiv Jurja Dózse. No do nemira u Slavoniji nije došlo.

Turske provale su sada u živac zahvatile praposjed hrvatskih plemena. U blizini posjeda kneza Ivana Karlovića stradao je od Turaka grad Karin, plemenska tvrđava Karinjana. I starohrvatska Lučka župa je prešla sada u turske ruke. Sam Petar Berislavić bude suzbijen kod Novigrada na Uni. Palatin Emerik Perényi je još stigao na obranu Jajca, koje je već bilo opkoljeno.

Sabor, koji se je sastao u Čazmi 20. kolovoza 1515. god., imao se posavjetovati o sredstvima za naoružanje protiv Turaka. Tom je saboru upućena intervencija francuskog izaslanika Hélie, koji je nastojao oko toga, da Hrvatskoj bude omogućeno ratovanje protiv Venecije za oslobođenje dalmatinskih gradova.

To francusko nastojanje pada u vrijeme dosta komplicirane međunarodne situacije. U Ugarskoj su stajale jedna prema drugoj dvorska i nacionalna stranka. S vođom nacionalne stranke Ivanom Zapoljom, koji se je dao nazvati poslije svoje pobjede protiv seljaka »oslobodiocem kraljevine« (liberator regni), složio se poljski kralj Sigismund Jagelović, koji je krenuo, da osvoji istočnu Prusku, dok je Maksimilijan u obrani prava teutonskih vitezova pozivao protiv Poljske pomoć ruskoga velikog kneza Vasilija III. Ivanovića.

Poslije smrti Vladislava II. potekao je iz redova nacionalne stranke prijedlog, da Ivan Zapolja, kao i Ivan Hunyadi za Ladislava V., bude imenovan kraljevskim namjesnikom za maloljetnoga Ljudevita II. Taj prijedlog nije međutim prodro, nego je vlast preuzelo Državno vijeće, u kojem su imali biti zastupani prelati, baruni, velikaši, ali i članovi nižeg plemstva. Uže vijeće od 12 članova iz višeg plemstva imalo je odlučivati u nazočnosti barem 8 od 16 prisjednika iz nižeg plemstva. Od 12 članova užeg vijeća bilo je 7 velikaša i 5 prelata. Vacki biskup Ladislav Salkaj preuzeo je državnu blagajnu. Njemu su se imali izručiti svi državni prihodi, pa i one daće, koje su ostajale u županijskim blagajnama za pokriće lokalnih potreba. Ivanu Zapolji je predan na upravu Erdelj uz uvjet, da se ne će pačati u državne poslove. I drugi poglavica nacionalne stranke Stjepan Báthory se je kao temeški župan i zastavnik kraljevine u prvom redu brinuo za podređene mu čete, ali se imao držati daleko od aktivne politike. Glede bana Petra Berislavića bilo je mišljenje Državnog Vijeća, da se on nema potvrditi u tom položaju, ali nije barem na prvi pogled jasno, koji su razlozi u tome odlučili.

Državna blagajna je pod upravom biskupa Salkaja bila u veoma slabom stanju. Ljudi su se sjećali vremena Matijaša Korvina, kad je državni godišnji prihod iznosio oko milijun zlatnih dukata (400.000 od rudnika, 140.000 od solila, 50.000 od tridesetine, 50.000 od kraljevskih dobara, 300.000 od vanredne daće). Sada, poslije smrti Vladislava II., bilo je duga oko 40.000 dukata, a cjelokupni državni prihod je jedva dopirao do 220.000 dukata. Usto se je trebalo pripraviti za turski rat, koji je prijetio da će izbiti, čim bude isteklo primirje.

Međutim je Maksimilijan baš na vidiku tog rata uspio predobiti za svoju stvar ne samo velikaše u Hrvatskoj i Slavoniji, nego i pripadnike dvorske stranke. Dapače je i Emerik Perényi namamljen ovamo time, što je dobio naslov državnog kneza (Reichsfürst) Njemačko-rimskog carstva.

Ugarski državni sabor, koji se je okupio u listopadu 1517. god., nije doveo međutim ni do kakva vidljivog uspjeha. Kralj, odnosno Državno Vijeće, moljahu desno i lijevo po županijama, da im se ne ustegnu sredstva za organizaciju državne obrane. Ali ni u tom ozbiljnom trenutku nijesu stranke zaboravile na svoje nesuglasice. Nacionalna stranka je htjela, da Zapolja bude kraljevskim namjesnikom, dok je dvorska stranka tražila, da Maksimilijan bude imenovan kraljevim skrbnikom.

Na drugi sabor, zakazan za 24. travnja 1518., bude pozvan i Ivan Zapolja. Samo mu se poručilo, da dođe bez oružane pratnje (non cum exercitu). Zapolja nije doduše došao s vojskom, ali je zato, uoči samog sabora, okupio oko sebe t. zv. konfederaciju, skup velikaša i plemića, koji mu se bijahu zarekli, da će na saboru stajati uz njega. Među Zapoljinim pristašama su se sada isticali baš Emerik Perényi, usprkos odlikovanja primljenog od Maksimilijana, i Stjepan Báthory.

I na tom saboru je došla do izraza opreka između višeg i nižeg plemstva. To je bilo tim sudbonosnije, jer su obadvije stranke bile jednako jake, tako da nijedna od njih nije mogla nadjačati. Više plemstvo nije htjelo ni čuti za izbor kraljevskog namjesnika, a niže opet nije pristalo na izbor glavnog vojskovođe. Kad se prosuo glas, da će Maksimilijan s vojskom priskočiti u pomoć »svome sinu Ljudevitu«, otiđoše predstavnici nižeg plemstva u Tolnu (15. srpnja). Prelati i velikaši, u svemu 43 čovjeka, nastaviše svoja vijećanja i odrediše, da se ima utjerati vanredna daća od jedne forinte po ognjištu. Svim zastavnicima je osim toga izdan nalog, da se drže u pripremi sa svojim banderijima, počevši od 2. srpnja (čl. 21). Uz kralja je moralo stalno biti 4 prelata i 4 velikaša (vijeće osmorice: čl. 12.). Od njih je barem četiri moralo boraviti stalno s kraljem, dok su četiri imala boraviti stalno na dvoru. O 16 prisjednika od nižeg plemstva nema dakle ni govora: oni su, po mišljenju velikaša, činili više neprilike, nego li da bi bili od pomoći, a opet je njima duži boravak na dvoru bio skopčan s prevelikim troškovima. Ovo vijeće osmorice ili krunsko vijeće moralo se je sastati tri puta nedjeljno (ponedjeljkom, srijedom i petkom).

Ivan Zapolja, koji je bio u tom zasjedanju, mogao je samo postići, da je zbog ustanove krunskog vijeća kancelar bio napokon prisiljen, da dade ostavku.

Ali se članovi nižeg plemstva pod vodstvom Stjepana Werbőczyja, sakupljeni u posebni sabor u Tolni (particularis conventio), složiše u srpnju 1518. u tome, da provedu program sastavljen u 20 članaka. U prvom od njih je naglašena opasnost, u kojoj su se nalazili ne samo Ugarska, nego i Hrvatska i Slavonija. Budući da ove kraljevine ne raspolažu ni oružjem ni zgodnim uređajima, trebalo je, da čete velikaša, prelata i pojedinih županija budu uvijek na raspolaganju za obranu Požege, Vukovske županije i Jajca.

Jedan je odred imao smjesta krenuti u Jajce i tu dati onoliko hrane i drugih sredstava, koliko se moglo smatrati prijekom nuždom. U Baču se zatim, oko Miholja (29. rujna), imala okupiti vojska (expeditio generalis) za svaki skrajnji slučaj. Vanredna daća od 50 srebrnih denara po ognjištu imala se odmah utjerati, a sabor će se sastati oko Miholja u Baču, da razgleda na licu mjesta stanje pogranične obrane.

Niže plemstvo se je htjelo pokazati rodoljubivijim od višega, te je namjeravalo, da u svoje ruke zgrabi svu vlast. Da se to postigne, imao je sam kralj doći u Bač oko Miholja.

Opasnost se je činila tako velikom, da su prelati i velikaši ipak konačno pristali, da pođu u Bač. Tamo je došao i Maksimilijanov povjerenik Spiesshammer (Cuspinianus). I zbilja je tu, ne zna se, da li njegovim nastojanjem, došlo do nekog sporazuma višeg i nižeg plemstva. U čl. 39. saborskih zaključaka je naime opet određeno, da u krunsko vijeće imaju pristup svakako barem osam od 16 prisjednika nižeg plemstva. Čl. 28. je opet odredio globe onim velikašima i plemićima, koji bi neopravdano izostajali od sabora, i to 800 forinti za velikaše, 400 za članove nižeg plemstva. Utjerane svote će se porazdijeliti među članove nižeg plemstva, kojima je teško bilo podnositi troškove saborovanja. Za te novčane poslove će služiti dva blagajnika, jedan za zemlje istočno, drugi zapadno od Dunava. Ratna daća će se utjerati odjednom za dvije godine dana. Treće godine je kralj i onako punoljetan, te može predsjedati novom saboru.

Smrću Emerika Perényija nasta pitanje, tko će biti palatin. Protiv nastojanja nacionalne stranke, koja je tu čast namijenila Zapolji, prodrla je kandidatura Stjepana Báthoryja.

Taj izbor, koji je značio pobjedu dvorske stranke, imao je svoje značenje i za inozemnu politiku. Dvorska je stranka naime težila za što tjesnijim vezama s Habsburgovcima, jer je samo od njih očekivala spas Ugarske i Hrvatske od Turaka. Nacionalna stranka je naprotiv mislila, da bi tim vezama s Habsburgovcima Ugarska (i Hrvatska) bile upletene u sve međunarodne sukobe, što su ih Habsburgovci već onda imali na sve strane, osobito s Francuskom. Za pristaše nacionalne stranke je stoga mnogo bolje bilo, da se Ugarska ne veže s Njemačkom, nego s Poljskom i s Francuskom. Međutim je primirje produženo 30. svibnja 1519. do 1. travnja 1522.

U Hrvatskoj je pitanje popunjenja banskog položaja izazivalo mnogo zle krvi. Petar Berislavić se još doduše uvijek spominje u dopisu pape Leona X. francuskom kralju Franji I. od 15. svibnja 1516. kao »praefectus Croatiae, Pannoniaeque prorex«, odnosno kao »vicerex Dalmatiae ac Croatiae«. Ali je budimski sabor već dobro znao, da Berislavić ne raspolaže više potrebnim sredstvima za osiguranje pogranične obrane i da se stoga drži namjerno po strani. Vlast je tako bila prepuštena podbanima Baldasaru Bátthyányju i Baldarasu Alapiću.

Berislavić nije međutim sasvim napustio svoj položaj. U rujnu 1516. se je naime nagodio s knezom Matijom Frankopanom o nekim međašima. U isto je vrijeme predsjedao saboru, u kojem je naloženo plemićima, da isplate vanrednu daću od 25 denara za nabavu životnih namirnica, koje će biti porazdijeljene pograničnim tvrđavama.

Za sudske poslove nije bilo u tim prilikama prave volje, tako da je kralj morao upozoriti bana Berislavića, neka održi zasjedanja oktavalnog suda, ne gledajući na to, da li kralj održava svoje posebno kratko sudovanje (iudicia brevia), tijekom kojeg je oktavalno sudovanje imalo biti obustavljeno.

To je bilo doba stalne turske blizine. Granica se čuvala danju i noću, a knez Ivan Karlović je, osjećajući se ugroženim u župi Cetini i u Skradinu, mislio već, kako bi se sklonio na neko imanje u Lombardiji.

Kad je o Miholju 1517. bio na okupu ugarski sabor, držao je ban Berislavić svoju vojsku okupljenu u Zdencima. Ali je i ta vojska bila nepotpuna: zagrebački kaptol nije bio naoružao svoje čete. O dogovoru između bana, prelata i velikaša nije moglo biti ni govora: ovi nisu uopće trpjeli, da im ban nameće svoju volju. A iz Ugarske nije dolazilo ni najmanje pomoći. Na sreću je grad Skradin sklopio u lipnju 1518. nekakav ugovor sa susjednim turskim pašom, u kojem je obećao godišnji harač od sto dukata, samo da živi u miru (non siano molestati).

A kad se ugarski sabor okupio u Baču u listopadu 1518., bili su se hrvatski velikaši već pomirili s banom Berislavićem. Sa zagrebačkim kaptolom, koji je baš onda imao ispitati tužbu kardinala i primasa Tome Bakača od Erdödyja, skrbnika opatije u Topuskom radi nasilja protiv Barbare, udove kneza Antuna Blagajskog i bivšeg podbana Baldasara Alapića, ban se je također nagodio za ratni predujam, prepuštajući mu utjerivanje vanredne ratne daće. Ali su se opirali plaćanju te daće baš imućniji velikaši, tvrdeći, da imaju kraljevske povlastice, te su s uspjehom postigli kraljevu odluku. Sada je banu Berislaviću bilo jasno, da mu s ugarske strane nema nikakve pomoći. Bio je već odlučio, da stupi u pregovore s Karlom V. (1519.—1556.) i da sklopi s njim uime Hrvatske i Slavonije pravi državnopravni ugovor. Ali kad je skradinski biskup Toma Nigra došao Karlu V., Berislavić je već nastradao: Turci su ga uhvatili u zasjedi između Korenice i Bihaća i on bude pogubljen 20. svibnja 1520.

Veze između Hrvatske i Habsburgovaca nijesu prestale ni poslije Berislavićeve smrti. Kad je Ljudevit II., prezrevši ponudu Sulejmana II. (1520.—1566.), izgubio Beograd, pokazalo se, da u Ugarskoj oprečnost između višeg i nižeg plemstva onemogućuje svaki sporazumni rad. I dok je Ljudevit II. boravio, izložen turskim navalama, u Telenju, južno od Budima, odbio je Ivan Zapolja, da mu se pridruži sa svojim

četama, premda je raspolagao većim silama, nego li kralj i palatin zajedno.

Sabor, koji se sastao u studenomu 1521. u Budimu, nije se doduše oglušio pred tom pogibli, nego je izglasao novu ratnu daću. Stjepan Werböczy je dapače formulirao propise za utjerivanje te daće, koju su imali platiti svi stanovnici kraljevine bez razlike — bar za ovaj put (pro hac vice).

Ljudevit II., koji je bio ne samo kralj Ugarske i Hrvatske, nego i češki kralj, pozvan je sada u Prag, da položi prisegu na ustav. Na budimskom dvoru je bilo ljudi, koji su mislili, da je zbog turske opasnosti zgodnije, ako kralj ostane u Budimu i tu položi prisegu na češki ustav. Ali se češki staleži tome usprotiviše u strahu, da bi to isto mogli učiniti i Ljudevitovi nasljednici. U tom bi se slučaju, tvrdili su, moglo njima dogoditi, što Dalmaciji i Hrvatskoj, da se i Češka smatra vazalnom državom krune sv. Stjepana (a přišlo bi tomuto hralovstvi jako někdy Dalmátskem, Chorwatskému i jinym, žeby potom toto kralevstvi bylo manstwi). Ljudevitu nije drugo preostalo, nego da s kraljicom otputuje 22. veljače 1522. u Češku, gdje se je zadržao godinu dana. Međutim je Ugarskom vladao palatin Stjepan Báthory, dok je knez Ivan Karlović vršio bansku vlast.

Na njemačkom saboru u Nürnbergu zatraži 82-godišnji knez Bernardin Frankopan oružanu pomoć protiv Turaka. Dne 19. studenoga 1522. razgovarao se je starac dugo s Ferdinardom Habsburgovcem na latinskom jeziku o položaju Hrvatske i očitovao mu, da se više ne može nadati ni najmanjoj pomoći od Ljudevita II., koji nije mogao braniti ni toliko utvrđeni Beograd. Stoga je Hrvatima preostalo, da svoje nade stave u Habsburgovce, kojima nije moglo biti svejedno, da li je susjedova kuća u plamenu (Tua res agitur paries cum proximus ardet). Podsjećajući na to, da mu je prezime »Frankopan« rimskog podrijetla, trudio se knez Bernardin, da uvjeri Karla, kako su Hrvati bili oduvijek vjerni podanici Rimskog carstva i da ih carstvo stoga ima čuvati od propasti.

Od očekivane pomoći je Bernardin dobio par stotina dukata za putne troškove, što je za njega moralo biti uvreda, pa nešto topova i sumpora za puščani prah; 4000 vojnika i 100 centi puščanog praha mu se je imalo staviti na raspolaganje do 25. svibnja 1523. u Šopronju.

Od turskog rata su stradali uglavnom članovi nižeg plemstva, dok se za velikaše tvrdilo, da utjeranu daću ne upotrebljavaju za rat, nego za sebične svrhe. Kraljeva odsutnost i palatinova neuglednost onemogućili su svaki rad. Dvorska stranka, a osobito Ljudevitova žena Marija Habsburška doveli su u zemlju mnogo Nijemaca. Između njih je bilo nekoliko tajnih ili otvorenih pristaša Lutherova pravca. Pa kad je Stjepan Báthory bio prisiljen, da se odrekne palatinske časti, tražio je sabor, da se Luterovci odstrane s dvora. Za obranu protiv Turaka je uveden zakon, da se svi plemići bez razlike moraju

odazvati pozivu u slučaju neposredne opasnosti. U isto je vrijeme izdana zabrana, da se u plemstvu stvaraju posebne stranke ili konfederacije.

Rasulo, koje je vladalo u Ugarskoj, stavilo je u brigu rimski dvor, samo što su različiti pape polazili pritom s različitih stajališta. Hadrijan VI., koji je držao s Karlom V., vidio je jedini spas u Habsburgovcima. Naprotiv je Klement VII., koji je podržavao tijesne veze s Francuskom, bio uvjeren, da je pravi uzročnik nesreće kraljica Marija, odnosno njezina njemačka pratnja. Francuski poslanik Antoine Rincon je dapače bio uvjerenja, da bi se Ugarska i Hrvatska imale naoružati, ali da bi se to naoružanje imalo u prvom redu upotrijebiti na to, da se protjeraju iz zemlje svi pristaše Habsburgovaca.

Strasti su bile dosta već raspaljene, kad je u rujnu 1524. došlo do sabora na polju Rakošu. Tu se uopće nije govorilo o turskoj opasnosti, nego samo o tome, da se protjeraju kraljičini njemački savjetnici. I kad je na sabor donesena vijest, da je Severin pao u turske ruke, redale su se optužbe protiv dvorske stranke. Stjepan Werböczy je pozvao kralja, neka se otrese svih stranaca i neka se pridruži svom narodu, koji će onda u zatvorenim redovima stajati uza njega. O vojničkim mjerama se je vijećalo sada strastveno, ali pored sve veće ogorčenosti prelata i velikaša, te kad je izglasan zaključak, da se ima organizirati posebni odbor za narodnu obranu, nije kralj htio potvrditi odluke nižeg plemstva.

Nesuglasice se nisu dale ukloniti ni dolaskom kardinala Campeggija, koji je došao u Budim u prosincu 1524., pošto se bijaše dugo zadržao kod Ferdinanda Habsburškoga u Beču.

Novi sabor, koji se je također sastao na Rakošu 10. svibnja 1525., bio je još burniji od pređašnjega. Plemići su došli oboružani, neki s brojnom pratnjom, i 12. svibnja je izdan poziv kralju, da otpusti sve svoje njemačke savjetnike, koji su bili, tvrdilo se, svi redom Luterovci. Isto se tako imao maknuti njemački poslanik, koji se miješa u ugarske poslove. Ukloniti se je imao i mletački poslanik: staleži su bili uvjereni, da to nije poslanik, nego turski uhoda, jer općina njegova živi u prijateljstvu sa sultanom.

A kad se kralj pokušao izvlačiti odgodnim odgovorima, došlo je po njega izaslanstvo nižeg plemstva, njih 120, i tražilo, da kralj pođe s njima. On zbilja dođe plemićima u Rakoš, i tu ga ovi opet pozovu, da otpusti svoje njemačke savjetnike, da poštuje slobode erdeljskih staleža i skine s položaja hrvatskog bana Franju Tachyja, koji je, nakon odlaska Ivana Karlovića, nametnut hrvatskim staležima. Pozvan pod prijetnjama, da dade povoljan odgovor, kralj odbije to sve. Vidjevši, da pritom ne će imati uspjeha, odluče plemići da se raziđu. Novi sabor se je imao sastati na Ivanj-dan iduće godine u Hátvanju, sjeveroistočno od Budima.

Kraljevo držanje nije međutim bilo tako čvrsto i uporno, kako bi se moralo misliti, sudeći po ovom prikazu. Naprotiv je kralj kroz neko vrijeme pokazivao veliku popustljivost. Bio je pripravan otpustiti svoje njemačke savjetnike, kao što je pristao i na to, da se odstrane njemački i mletački izaslanik. Pitanje banovanja Ivana Tachyja nije u tim prilikama uopće moglo imati neke važnosti. Ali je kralj tražio, da sabor odustane od odluke, da se crkvene desetine imaju upotrijebiti za pograničnu obranu. Stvar je mogla biti predmetom diskusije, ali je osobito niže plemstvo bilo u svojem traženju odrješito. To ogorči kralja, i dvorska stranka upotrijebi tu priliku za to, da prijeđe na protuakciju. Između članova višeg plemstva stvori se konfederacija, u kojoj se je svaki pojedinac obvezao, da ne će odstupiti od obrane staleških interesa, nego će se boriti rame uz rame sa svojim staleškim drugovima. Zanimljivo je, da su se ovima pridružili i braća Zapolje.

Pitanje kraljeva pristanka nije još bilo definitivno riješeno, kad dođe do demonstracija protiv članova visokog plemstva. Sada se kralj uvjerio, da bi svako popuštanje moglo uroditi kobnim posljedicama, te odbije hatvanjske odluke, ali je ipak po nagovoru ostrogonskog nadbiskupa i državnog kancelara Ladislava Salkaja pokušao stupiti u kontakt s vođama nacionalne stranke. Nešto prije toga umro je Lovro Iločki, ne ostavivši iza sebe muškog potomka. Kralj je bio pripravan priznati pravnu valjanost ugovora, sklopljenog između porodica Iločkog i Zapolje, i golemu imovinu Iločkih prepustiti Ivanu Zapolji.

Činilo se, da će to kraljevo popuštanje smiriti nacionalnu stranku. Kad je međutim nanovo otvoren sabor u Hatvanju, obrati se kralju dugim govorom na madžarskom jeziku sam Werböczy, napadajući žestoko na kraljeve loše savjetnike. A kad su se ovi digli, da se brane, dođe do burnih prizora, koji su se stišali istom onda, kad je kralj pristao, da se maknu palatin i državni kancelar. Na to sabor izabere za palatina Stjepana Werböczyja, a za kancelara jegarskog biskupa Pavla Vardu. Dvorski sudac je imao biti Ivan Dragić, pokladnik Ladislav Kanižaj, a ban u Hrvatskoj i Slavoniji Krsto Frankopan. Kralj potvrdi samo Werböczyja, ovaj opet predloži iste osobe, kao i sabor, samo nije za bana predložio Krsta Frankopana, mada je priznao njegove sposobnosti, nego predloži za to mjesto Franju Bodija. Sada sabor pristane na vanrednu ratnu daću, na desetinu crkvi, i na posebnu daću od zlatne forinte za svako kmetsko ognjište.

Kao pobjednik izađe iz svega toga Ivan Zapolja. Njegovo je bogatstvo bilo golemo, — daleko veće od kraljeva. Zato je mogao mirno čekati na događaje, koji su mu sami spremali odlučnu ulogu u Ugarskoj.

Odraz tih događaja u Hrvatskoj bio je međutim nepovoljan. Pogranična obrana je prolazila sve teže. Turci su zauzeli Knin i Skra-

din g. 1522., Ostrovicu 1523., a Klis se morao 1524. očajno braniti, da ne padne odmah u turske ruke. Jednom riječju, od Hrvatske južno od Velebita nije preostalo skoro ništa. Sva je obrana sada bila u rukama kneza Ivana Karlovića, ali je kralj iz pobliže nepoznatih razloga oklijevao, da ga potvrdi za bana, premda je Karlović bio čovjek od ugleda ne samo zbog svoje lične hrabrosti i požrtvovnosti, nego i zbog svojih porodičnih veza s brinjsko-tržačkim Frankopanima i sa Zrinskima. I zato, kad je bivalo sve jasnije, da Hrvatskoj nema spasa s ugarske strane, dođe do nekog sporazuma između ove tri porodice. Njima je dolazio kao turski agent neki Hasan iz Zvornika, i već se govorkalo, da će sva Hrvatska prijeći na tursku stranu, jer je sultan bio pripravan, da joj ostavi potpunu samoupravu uz jedinu obvezu, da mu plaća godišnji harač.

Dokle su došli ti pregovori, nije pobliže poznato, ali je svakako stvar morala daleko poći, kad su kardinal Toma Bakač-Erdödy, zagrebački biskup Šimun Erdödy i njegov rođak knez Petar smatrali za potrebno, da ulože svu svoju energiju, kako da se pregovori prekinu.

Vijest o ugovoru između Hrvatske i sultana donio je u Mletke već polovinom ožujka 1521. skradinski biskup Toma, te se smatrala gotovom činjenicom. Sultan Sulejman II. je naime baš onda boravio u Srijemu, želeći se osvjedočiti, kako se drži Slavonija prema njemu.

No koliko god su se Hrvati sprijateljili s mogućnošću prestanka ovih neprekidnih pograničnih nemira, ipak su zazirali još od posljednjeg koraka, a uto im dođe i ponudi se za branitelja Ferdinand Habsburški.

To je bilo u vrijeme, kad je budimski dvor ipak konačno bio donekle pripravan, da knezu Ivanu Karloviću povjeri banski položaj. No taj je položaj značio više teret nego vlast, i zato Karlović krenu najprije u Budim, da utvrdi uvjete, uz koje bi se imao primiti banske časti. Ti su pregovori međutim naišli na poteškoće zbog toga, što se Karlović zavadio s banom Jajačke banovine, Petrom Keglevićem, i Keglević optuži Karlovića pred kraljem.

No premda je Ivan Karlović ipak potvrđen za bana, upravio je iz Udbine 15. ožujka 1522. pismo Ferdinandu Habsburškom, »svome uvijek premilostivom gospodaru« (domino nostro semper graciosissimo), u kojemu zahvaljuje, što mu je doznačio 300 dukata za uhođenje pograničnih krajeva (pro tenendis exploratoribus), i moli ga, da štiti njega i hrvatsku krajinu, jer im inače ni otkuda nema spasa. U drugom pismu, upravljenom austrijskim staležima 27. ožujka 1522. javlja Karlović o novim turskim provalama. To je svakako značilo, da su pregovori s Turcima, ako ih je i bilo, prekinuti. U tom pismu traži Karlović od austrijskih staleža, da o svom trošku uzdržavaju na hrvatskoj granici pomoćni odred od bar najmanje 300 ljudi.

Turske su se navale protezale naime preko cijele Hrvatske sve do austrijskih zemalja, tako da je obrana Hrvatske značila u isto vrijeme i obranu habsburškog posjeda.

Slavonski sabor, koji se je okupio u Križevcima u lipnju 1522., stajao je pod dojmom pada glavnog hrvatskog grada Knina. Bihać je sada bio na najbližem turskom domaku. A međutim su krstarile vijesti o pregovorima slunjskih Frankopana s Turcima. Jedno se međutim znalo: da su izbile nesuglasice između bana i Frankopana, poimence Bernardina, i da o zajedničkoj akciji protiv Turaka nema u tim prilikama ni govora.

Ferdinand je vidio sada, da ne smije pustiti, da bi stvari u Hrvatskoj tekle svojim tokom. Zato otpremi ovamo svog vojvodu Niklasa od Salma s odredom od 400 vojnika.

U turskom ratovanju je sada nastala stanka. Ban je mogao u Čazmi, u prosincu 1522., vršiti sudske poslove. Sabor, koji se je sastao 25. siječnja 1523. u Križevcima, u nazočnosti bana, podbana i križevačkog župana Pavla Kerečenjija i protonotara Stjepana Henczelffyija, svršio je tučnjavom. Jedino je 5. veljače moglo biti naloženo čazmanskom kaptolu, da odredi neke međaše općinskim zemljama Gradca kraj Zagreba.

Poslije spomenute tučnjave sastanu se povrijeđeni plemići u nedjelju 22. veljače u Donjim Zdencima. Uzrok onoj svađi u Križevcima imao se je tražiti u tome, što je sabor htio nametnuti vanrednu ratnu daću i onim plemićima, koji su bili oslobođeni od svakog poreza. A ti su odlučno izjavili, da ne daju, da im se gaze stare slobode. Valja pri tom spomenuti, da je nekoliko tjedana kasnije ugarski sabor zaključio, da se vanredna ratna daća ima nametnuti Slavoniji i Erdelju (item de Sclavonia et Transylvania praemisa contributio pariter est inteligenda).

Ferdinand je međutim naredio svojim pomoćnim odredima, da se ne upuštaju u bojeve s Turcima u krajevima južno od Velebita: ti su krajevi jamačno bili za obranu austrijskih nasljednih zemalja od sporedne važnosti. Toj pogrješci i krivoj pretpostavci, da Turci ne će ratovati tijekom zime, ima se pripisati pad Ostrovice. Ivan Karlović je zbog toga bio tako potišten, da je htio ostaviti Hrvatsku i skloniti se u Mletke. Tek pomoć od 5000 dukata, koju mu je poslala republika, odvrati ga od tog nauma.

Turci su sada redovito prelazili preko Hrvatske u austrijske zemlje. Ni Frankopani, ni Zrinski, ni knezovi Blagajski nijesu mogli davati duži otpor, a nijesu se to ni usuđivali, jer su znali, da bi se u tom slučaju sva turska sila okrenula protiv njih. Vidjevši to očajno stanje otpremali su sada redom izaslanike Ferdinandu i nudili mu svoju uvjetnu predaju, samo da ih on uzme pod svoju zaštitu. Između Ferdinandovih vojvoda se već onda spominje kasnije znameniti Hans Katzianer, kapetan lakih konjanika u Metlici. Borbe s Turcima su se vodile sada u blizini Zagreba: kod Jastrebarskoga i Samobora.

I sa svojim drugom u banstvu, s Ivanom Tachyjem, nije imao ban Ivan Karlović najbolje odnose. Usto su staleži u Slavoniji i Hr-

vatskoj gledali krivim okom na Tachyja, jer su ga smatrali tuđincem. Uopće je banov položaj bio sada u sve manjem ugledu radi posvemašnje nestašice novčanih sredstava. Hrvatska je naime tijekom ovih neprestanih ratnih godina posve bila propala u gospodarskom pogledu. I Slavonija, koja je pod Matijašem bila na glasu kao bogata zemlja, i koja je davala kralju obilate prihode, jedva je mogla podnositi troškove za čuvanje granice. Banova plaća, koja je u normalno doba iznosila s nuzgrednim prihodima 32.000 forinti, jedva je mogla pokrivati dio troškova za uzdržavanje pomoćnog banderija, koji je, što se tiče tehničke opreme, bio u posve istrošenom stanju. Banova plaća nije u tim prilikama mogla pokrivati ni troškova za obranu male Jajačke banovine.

Poslije turskog pohoda na Metliku bivale su poruke Ferdinandu sve češće. Sada su hrvatski velikaši sa svojim odredima naprosto prelazili pod zapovjedništvo Ferdinandova vojskovođe, služeći kao prosti plaćenici. Brinjsko-tržački Frankopani izjavili su se pripravnima, da vrše uhodarsku službu po turskim krajevima.

U takvim prilikama je banova vlast ograničena na sudske poslove. Ali i tu je došlo do razmirica između Ivana Karlovića i Ivana Tachyja. Kad je Karlović vidio, da mu Tachy iza leđa zauzima jedan grad za drugim, obrati se opet Ferdinandu i zamoli, da ga uzme u zaštitu, jer ban, postavljen od Ljudevita II., ne može izvršiti nikakovu vojničku zadaću.

No premda je u Hrvatskoj i Slavoniji sabor stajao više uz Karlovića, nije budimski dvor u tom pitanju nikako htio popustiti. Naredbe se izdaju uvijek jednom i drugom banu. A po samoj Hrvatskoj i Slavoniji otimali su jedan ban drugome vlast, kad im je god bila za to prilika. Stanovništvo, javlja Ferdinandov vojvoda, ne može podnositi ovu podvojenost. Ljudi su imali pred sobom dvije alternative: ili da se podlože Turcima ili da dođu pod austrijsku vlast.

»Stari ban«, kako ga zovu austrijski vojvode, izgubio je već svaku strpljivost. Vidjevši, da je napušten i da je novčano upropašten, napustio je Ivan Karlović naprosto svoj položaj. U pismu, što ga je Krsto Frankopan upravio mletačkom vlastelinu Andriji Dandolu iz Budima 19. studenoga 1524., vidi se, da je Hrvatska bez bana i bez obrane od Turaka.

Hrvatski su staleži u skrajnjoj nevolji već odavna stvorili svoju odluku. S predstavkom od 24. studenoga 1524. zatraži niže plemstvo, universalitas nobilium, od Ferdinanda, da ne imenuje velikaša za bana, jer je velikašima samo do toga, da od plemića učine kmetove, a za obranu od Turaka nemaju ni smisla ni novaca. Neka, stajalo je dalje u predstavci, Ferdinand samo pošalje u Hrvatsku svoga vojskovođu, da upravlja zemljom, a svi će plemići biti uza njega.

Ako nije Hrvatska već onda došla pod Ferdinandovu vlast, uzrok je tome bio jedino njegov obzir prema šurjaku Ljudevitu II., odnosno prema sestri Mariji. Za zimu između 1524. i 1525. god. doznačio je hrvatskim velikašima 1200 rajnskih forinti kao pripomoć za pograničnu obranu. Poseban ugovor sklopi Ferdinand s Nikolom Zrinskim, koji mu je ustupio dvije tvrđave na Uni i željezni rudnik u Gvozdanskom, a u zamjenu dobio grofoviju Pazin s Kastvom u Istri. Ali je Ljudevit II. protiv toga uložio prosvjed.

U Ugarskoj su međutim stvari bivale sve gore. Stjepan Werböczy je kao palatin bio čovjek posve bez ugleda. Dapače mu je Pavao Szende (Huszadik Század VIII-10 listopad 1907.) prigovorio, da je gledao kod svih ovih političkih trzavica samo na to, da izvuče za sebe ličnu korist. Pred nižim plemstvom se je pokazivao kao najveći opozicionalac, dok je prema kralju bio preponizni sluga (Kadlec, Tripartit, Beograd 1909., str. VIII). Zato ga niže plemstvo nije ni podupiralo, dok su pripadnici dvorske stranke gledali na njega s nepovjerenjem i stvorili protiv njega konfederaciju (kalandos), koja je brojila preko 200 članova. I kad je trebalo, da se pokupi vanredna ratna daća, bilo je ljudi, koji su naprosto odbili, da udovolje toj svojoj dužnosti: ta i onako, rekoše, ne ide novac za obranu protiv Turaka, nego samo u njemačke ruke. A cijeli je svijet znao, da neposredno predstoji turska navala.

Već sami okršaji na granici nijesu slutili na dobro. Turci su koncem 1525. god. punom snagom prodirali u Srijem i u Bačku. Između Werböczyja i Ivana Zapolje je sada došlo do nesuglasica zbog ostavštine Lovre Iločkoga. Pred ratnom opasnošću su državni dostojanstvenici počeli davati ostavke. Kancelar nadbiskup Salkaj i tavernik ostaviše svoje službe.

U saboru od 24. travnja 1526. iznese dvorska stranka pobjedu. Werböczy, protiv kojega su podignute najteže optužbe, nije se ni pokušao braniti, nego je naprosto napustio svoj položaj. Plemići, koji su zahtijevali, da se o državnim poslovima započne duža rasprava, budu razoružani, a Stjepan Báthory opet podignut na čast palatina.

I u Slavoniji je prijetilo, da će doći do nemira. Kralj je imenovao banom Franju Bátthányja, ali se na saboru, koji se je sastao u travnju 1525. otvoreno govorilo, da Slavonija ne treba bana, izabranog u Budimu, jer je samo Ferdinand Habsburški može još spasiti od Turaka.

U to vrijeme spada pohod Krste Frankopana na Jajce. Inicijativa je za to potekla iz Budima. Nacionalnoj stranci je bilo do toga, da dokaže, da i ona znade braniti Hrvatsku od Turaka. I 29. travnja 1525. dade Ljudevit II. nalog banovima Bátthányju i Tachyju, da dignu na noge cijelo pučanstvo za obranu od Turaka.

Ali, što je za neuglednost banskog položaja u vrijeme neposredno prije Mohačke bitke vrlo značajno, kad je organiziran pohod na

Jajce, nije nitko slušao bana, nego su svi slušali Krstu Frankopana. I kad su banovi stali određivati, kamo vojska ima da pođe, odvrati im Frankopan ponosito, da vojsku ne treba voditi stramputicama, kralju na sramotu, nego onim istim ravnim putem, kojim je bila krenula.

Uspjeh Frankopanova pohoda na Jajce bio je slabo gledan u redovima dvorske stranke, koja nije nikako htjela dopustiti, da se njemu preda banska vlast. Dapače je Krsto Frankopan dospio i u zatvor zbog sukoba s kancelarom nadbiskupom Salkajem, a kad je opet oslobođen, ojačao je pokret u Slavoniji protiv bana Tachyja. Kralj je sam htio otvoriti sabor sa željom, da njegov ban bude potvrđen. Ali mu je rečeno, da se čuva toga putovanja, jer Hrvati pregovaraju s Turcima, te se nadaju, da će im biti povraćena stara njihova prava. Kraljev nedolazak u Slavoniju bio je znak za Tachyjev pad: zbačeni ban se skloni u Budim i zatraži zaštitu dvorske stranke. Da uspostavi svoju vlast, dade kralj sazvati po drugom banu, Bátthányju, sabor u Križevce za 3. prosinca 1525. Na taj sabor (conventum generale) dođoše dva kraljeva povjerenika s punom vlašću, da vijećaju o pitanjima narodne obrane. I Ivan Tachy je došao, premda je izjavio, da i onako ne će dugo ostati u banskoj časti.

Za sabor se pokazao slab odziv. Došlo je samo nekoliko plemića, skoro više iz radoznalosti, negoli da sudjeluju u radu. Kraljevim povjerenicima su naprosto rekli, da će se nagoditi s Turcima, ako se ne bude vodilo računa o njihovim željama.

A mogućnost nekog nagađanja između Hrvata i sultana ozbiljno je zabrinula samog Ferdinanda. Sada je vidio, da nije dosta, da zadobije Hrvate praznim obećanjima, nego je smatrao za oprezniје, da sklopi s pojedinim velikašima formalne ugovore. Do takvih ugovora je došlo između njega i Ivana Karlovića, odnosno Nikole Zrinskoga i Ivana Kobašića. Kad je bilo jasno, da ni dvorska ni nacionalna stranka u Ugarskoj ne mogu ništa preuzeti za obranu Slavonije i Hrvatske, sastane se bez kraljeva poziva i bez inicijative s banove strane zajednički sabor Hrvatske i Slavonije (diaeta generalis) u Križevcima 25. siječnja 1526. Ljudi su očekivali, da će na taj sabor doći sultanov izaslanik i da će u sultanovo ime potvrditi sve hrvatske slobode u onom opsegu, kako su Hrvatima bile obećane s Kolomanove strane g. 1102. Ali do toga nije došlo.

No kad već nije izvršena namjera, da se Slavonija preda sultanu, jedno se je barem moglo uvijek učiniti: otkazati posluh mađžarskom kralju i razriješiti veze između Hrvatske i Slavonije s jedne, i Ugarske s druge strane. Pošto je izglasana ta izjava, ustane Krsto Frankopan s prijedlogom, da se hrvatska kruna ponudi Ferdinandu ili Karlu V., koji bi mogli osvojiti Bosnu od Turaka. No taj prijedlog nije prihvaćen, ne zato, što nisu ljudi htjeli znati za Ferdinanda, nego iz

nepovjerenja prema Krsti Frankopanu. Mislilo se, da će on sebi prisvojiti naslov bosanskog kralja, kao što je to bio učinio i Nikola Iločki.

Vijesti o tome križevačkom saboru nijesu posve pouzdane. Jedini je za njega znao Marin Sanuto. Ali je ipak jedna stvar od važnosti: Bernardin Tumpić je sredinom ožujka 1526. krenuo Ferdinandu u Augsburg, da mu izrazi želje hrvatskih i slavonskih staleža.

I Ferdinandov odgovor je poznat. Iz obzira prema svome šurjaku, izjavio je, nije mu moguće primiti Hrvatsku pod svoju vlast, a pogotovu mu nije moguće proglasiti se bosanskim kraljem. Ali je obećao, da će organizirati vojsku za obranu hrvatske granice i da će zapovjedništvo te vojske povjeriti Hrvatu Nikoli Jurišiću. O svemu tome Ferdinand obavijesti Ljudevita II., koji izjavi samo toliko, kako želi, da Nikola Jurišić postupa u pitanjima pogranične obrane u dogovoru s banom Bátthyányjem.

Nazočnost Jurišićeve vojske, njegov uspjeh protiv Turaka kod Krupe, pristanak hrvatske gospode uz Ferdinanda, opadanje banove vlasti, — sve je to moralo pridonijeti sveopćem uvjerenju, da pravi gospodar Hrvatske nije više Ljudevit II. nego Ferdinand.

Ljudevit II. je zbog toga zapao u veliku brigu. Banu Bátthyányju poručuje, 26. svibnja 1526., da smjesta dođe u Budim na dogovor »o baniji, o obrani i o spasu naših kraljevina Slavonije i Hrvatske«. Međutim su Turci već provalili u Ugarsku. Pitanje, tko će biti na čelu ugarske vojske, nije se nikako dalo riješiti. Nacionalna stranka, nezadovoljna, što je palatinov položaj zauzimao omraženi Stjepan Báthory, ostentativno se držala daleko od državnih poslova.

Uzalud je kralj poručivao desno i lijevo, da mu se ljudi nađu u borbi protiv Turaka. Došao je doduše ban Bátthyány sa zagrebačkim biskupom Šimunom Erdődyjem, Mihajlom Zrinskim, Matijom Frankopanom-Slunjskim, i senjskim biskupom Franjom Jožefićem, ali se dobar dio hrvatskog plemstva držao Nikole Jurišića i nije išao na Mohačku bitku. Ni pripadnici madžarske nacionalne stranke nisu se bolje držali iza poraza od 29. kolovoza 1526. Kralj se je utopio u bijegu preko potoka Cseleja. S njim je prestala vladati Hrvatskom i Ugarskom dinastija Jagelovića.

§ 32. Staleška pregrupacija.

Političkoj promjeni, nastaloj time, što je Bizantsko carstvo izgubilo odlučnu političku riječ u našim krajevima i u Podunavlju, odgovara poslije god. 1180. i velika staleška pregrupacija. Za Belu III. je već rečeno, da je kao pravi bizantski pitomac ponio iz Carigrada u Ugarsku mistične koncepcije o veličanstvu svete krune. Uz taj prihvat istočnih pravnih elemenata javlja se i pristajanje uz zapadna pravna shvaćanja. Ne smijemo naime zaboraviti, da su ta shvaćanja

bila prodrla do samog bizantskog dvora, i da je Manojlo I. Komnen bio po svojoj vanjštini i po svojoj umnoj spremnosti čudnovata mješavina istočnog i zapadnog načina gledanja na svijet. Kod Bele je nastupio još jedan novi momenat, a to je njegovo vjenčanje s Margaretom, sestrom francuskog kralja Filipa Augusta. Prije nego što je do toga vjenčanja došlo, ispitivano je s francuske strane do sitnicâ stanje u Ugarskoj i Hrvatskoj, a to se vidi iz jednog spisa, koji je dospio i do nas i koji nam pruža nekoliko dragocjenih pojedinosti o bogatom stanju tadašnje Hrvatske. Poslije toga vjenčanja ogradi Filip August Belu francuskim ratnicima i duhovnim savjetnicima. Kome je jasan utjecaj crkve u pravnom razvitku sredovječne države, taj će u toj nazočnosti prelata francuske narodnosti na ugarskom dvoru, pa u dolasku francuskih redovnika u Ugarsku i u samo Primorje bez teškoće vidjeti odlučni utjecaj u staleškoj pregrupaciji, koja je sada nastala u Hrvatskoj i u Ugarskoj.

Dok su Hrvatska, a uporedo s njom i Ugarska bile pod bizantskom interesnom sferom, nije u tim krajevima dolazilo do feudalizacije, kakva je bila nastala već po cijelom zapadu. U državnopravnom pogledu su Hrvatska i Ugarska još uvijek, sve do god. 1180., bile sastavni dio Carstva, koje se smatralo još uvijek jedinim pravim rimskim carstvom. I koliko god su veze između ovih krajeva i Carigrada bile već potpuno popustile, ipak nijesu od god. 626., dakle tamo od vremena vjerojatnog dolaska Hrvata, sve do 1180. god. nikada posve prekinute. U dalmatinskim gradovima je dapače svijest stare pripadnosti carstvu bila još uvijek svježa sve do druge polovine XIII. stoljeća.

Ali je već bilo započelo stvaranje vojničkog velikog posjeda, kad je Bela III., krenuo za tim, da sebi putem donacija osigura neku stalnu vojničku silu, koja mu je imala omogućiti, da provede svoju ekspanzivnu politiku. Nova podjela zemlje je imala stvoriti vojničku organizaciju, koja je do toga vremena bila u razmjerno primitivnom stanju.

Društvena i vojnička reorganizacija, koja je nastala za Bele III., zasnovana je na odnosu podložnosti vazala prema vrhovnom gospodaru. U kasnijem Rimu, kad su bile sve češće borbe oko prijestolja i kad je vojnička kasta sa svojim neumjerenim poreznim potraživanjima preotela maha, preostalo je osamljenom pojedincu, ako se je htio braniti od nasrtljivosti vlasti, samo to, da se povjeri zaštiti moćnijeg velikog posjednika. Isto se je događalo u Franačkoj, kad je za Merojevića, pa opet za kasnijih Karolinga, oslabila kraljevska vlast. U Franačkoj je pojedinac, koji se je predao zaštiti moćnijega, dobio naziv vazala. Vassus je naime bio, čini se, keltski izraz za podložnika. I kao što su takvi ugovori u rimsko vrijeme doveli do slabljenja državne vlasti i napokon do protudržavne veze između velike gospode i germanskih vođa, pa kao što se s vremenom Franačka raskomadala

u bezbroj feudalnih teritorija, došlo je i u daljoj evoluciji u Hrvatskoj i Ugarskoj do stvaranja nekolikih među sobom dosta nezavisnih oblasti, koje su, svaka za sebe, stajale pod svojim teritorijalnim gospodarom.

Ta društvena promjena, koja je dovela do toga, da je središte vlasti napustilo gradove i potražilo gospodske dvorce, stoji u tijesnoj vezi s nestašicom isplatnih sredstava, koja se bijaše pojavila na izmaku starog vijeka. Zlata je sve više nestajalo, a na njegovo je mjesto došla vrijednost žita. Otuda velika važnost zemljišnog posjeda. Već u kasnije rimsko doba car je, ne mogući financirati sve neumjerenije zahtjeve vojničkih krugova, bio prisiljen povjeravati se velikim posjednicima i od njih tražiti, da mu stave na raspolaganje ugovorom određeni broj oklopljenih konjanika.

Taj kasnorimski feudalizam doživio je na istoku dalji razvoj u ustanovi vojničkih dobara feudatara Male Azije. No u rimskoj Galiji i u rimskoj Dalmaciji nastao je prekid. Na mjesto rimskih posjednika vojničkih dobara ili predija došli su sada kao posjednici plemenske zajednice, u Galiji Franci, u Dalmaciji Hrvati. Položaj boraca su zauzele plemenske grupe, položaj neboraca starosjedioci. Dok su borci bili u pogledu rimskih predija posve oslobođeni od poreza i svake daće, morali su neborci sve to podmirivati.

Takav je odnos međutim u Franačkoj brzo izmijenjen: kralj je ozbiljno išao za tim, da protiv vlasti pojedinih plemena utvrdi svoju vlast time, što je stupio u ugovorne veze s članovima starosjedilačke aristokracije. Tako su Romani zauzimali visoke crkvene položaje, skopčane s posjedima i povlasticama. A opet su mnogi ti Romani, pripadnici starih porodica, stupali prema franačkim vladaocima u iste ugovorne veze, kako su se sklapale pod kasnijim Rimom. S jedne je strane romanski starosjedilac obećavao kralju, da će biti njegov čovjek ili njegov vazal, dok mu je opet kralj sa svoje strane za naknadu za preuzete dužnosti davao vojničko dobro ili predij ili beneficij. Pored i iznad Franaka pojavljuje se sada viša kasta prelata i velikaša, nosilaca romanske kulture, koji će Franačkoj napokon dati njezino nacionalno obilježje.

Da i u Hrvatskoj nije onda do toga došlo, razlog je svakako u tome, što je tih starih posjednika bilo tu mnogo manje. Ali vrijedi istaknuti, da se je kraljevska vlast razvila baš ondje, gdje je staro ustrojstvo rimskih gospodarstvâ i njihovih ljetnikovaca ostalo svakako do Tomislavova vremena netaknuto, a to se vidi i iz oporuke priora Andrije. No plemenska organizacija u Hrvatskoj, premda je pogođena političkim promjenama XI. stoljeća, ostaje još uvijek na snazi god. 1102., kad su predstavnici hrvatskih plemena sklopili svoj ugovor s Kolomanom.

Isto plemensko ustrojstvo na nacionalnoj osnovi bilo je i kod Madžara. I kod njih dolaze nastojanja oko stvaranja i jačanja mo-

narhije baš od nenarodnih elemenata. Listine hrvatskih vladara pisane su sve na latinskom jeziku. Listina prvoga madžarskog kralja Stjepana u prilog vesprimske crkve napisana je na grčkom jeziku. Ali uza sve to koleba dosta dugo i kod Hrvata i kod Madžara politička orijentacija između Carigrada i Rima. Tek je snažnoj politici Grgura VII. pošlo za rukom, da skoro u isto vrijeme skrene odlučnije i hrvatsku i madžarsku politiku prema zapadu. Dva kralja, povezana među sobom porodičnim vezama, stupaju, jedan na hrvatsko, drugi na madžarsko prijestolje: Dmitar Zvonimir (1076.—1089.) i Ladislav Sveti (1077.—1095.), i pristaju uz papinu politiku. Njihovo je držanje bilo odlučno za stvaranje jedne staleške grupacije oko kraljeve osobe. To nije doduše u tolikoj mjeri bilo u Hrvatskoj, jer je Zvonimirov pothvat brzo obustavljen. Ali, kad je poslije ugovora god. 1102. došlo do tjesnije zajednice između Hrvatske i Ugarske, pojavljuju se dva elementa kao poticalo političkog zbliženja: crkva i čitav niz predstavnika nove aristokracije, o kojoj se ne može reći, da je bila feudalna u zapadnom smislu, ali je bez sumnje zauzela u jednoj i u drugoj državi zajedno s prelatima, pripadnicima visokog klera, položaj više aristokracije, i ta se je, okupljena oko kraljeva dvora, sve jače isticala prema pripadnicima starih plemena, plemićima.

Stvar je ta bila od tim većeg značenja za Hrvatsku, jer se je borba između pristalica stare plemenske organizacije i onih kraljeve vlasti odigrala u Madžarskoj s vanrednom žestinom i dozrela do posve jasne odluke u prilog novog poretka. Pripadnici madžarskih praplemena svedeni su time u položaj drugog državnog staleža, podređenog prelatima i velikašima. Ali se nikada nijesu dali svesti na položaj socijalne podložnosti, nego su vodili žilavu borbu kroz cijeli srednji vijek, često potpomognuti od samoga kralja, kojemu je jačanje vlasti prelata i velikaša značilo veliku smetnju za vršenje vladalačkih dužnosti i za provođenje državne politike.

Ta je pojava izbila u Madžarskoj prije, nego što su pripadnici hrvatskih plemena sklopili ugovor s Kolomanom. Duhu srednjeg vijeka je međutim već odgovaralo, da je svaka plemenska jedinica točno odredila ne samo broj od deset oružanih konjanika kao pomoćni odred kralju za ratovanje, nego i uvjete, pod kojima je taj odred imao vršiti vojnu službu za Kolomana i njegove nasljednike. No odred od samo 120 konjanika za dvanaest hrvatskih plemena ne samo da nije stajao ni u kakvu razmjeru prema velikim vojskama, što ih Konstantin Porfirogenet pripisuje Hrvatima, nego nije ni mogao odgovarati ekspanzivnim težnjama politike kraljevâ Arpadove kuće. Njima je stoga moralo biti do toga, da svakako povećaju taj odred, a to su mogli tako, da su sklapali slične ugovore kao »pacta conventa« s drugim plemenskim jedinicama, pa i s pojedinim bogatašima. Svima se ovima podjeljuje sada »hrvatska sloboda«. Drugačije nijesu stvari išle ni u Franačkoj, a ni u Madžarskoj. Biti Hrvat značilo je prije biti pripadnik

jednog od dvanaest hrvatskih praplemena. Kasnije to znači nešto drugo. Hrvat je bez razlike podrijetla svaki pojedinac, koji je dionik hrvatske slobode, to jest svih onih povlastica koje su god. 1102. bile pridržane pripadnicima hrvatskih praplemena. To nijesu sada više pripadnici jedne plemenske grupe, nego pripadnici jednog točno označenog staleža.

Pored ove staleške grupe, koja je s vremenom obuhvatala sve veći broj ljudi, tako da su na svršetku sami Hrvati svoj naziv i svoje povlastice priznavali i pripadnicima drugih plemenskih zajednica, kao Virevićima i Glamočanima, pojavljuju se, poslije prestanka bizantske vladavine (1180.), u samoj Hrvatskoj t. zv. kraljevi donatarci. Bela III. poklanja poslije 1180. krčkim knezovima Modrušku župu i Šubićima župu Bribir. Ovi su doduše jedni i drugi zauzimali i prije u tim župama položaj župana, ali je za to bio odlučan izrični pristanak župskog zbora. Sada je kralj sebi prisvojio pravo, da imenuje župana. Time je župska organizacija podređena njegovoj kontroli. Naslov ovoga kraljevog povjerenika nije više župan, nego knez (comes). Kao vojnički vođa župljana bio je sada knez dužan naoružati i staviti kralju na raspolaganje u slučaju potrebe točno označeni odred. Tako je krčki knez Bartul preuzeo, da će pomagati Belu III. sa deset konjanika unutar i s četiri oklopnika izvan državnog područja (infra limites regni cum decem loricis in recompensatione suscepti beneficii ... extra regnum vero cum quatuor loricis nobis serviat: Smičiklas II., 262). Krčki knezovi su imali samo onda pomoći kralju, kad bi ovaj pozvao na vojničku službu i hrvatsku vojsku. Kasnije, u XIII. stoljeću, određuju se toj službi točne vremenske i prostorne granice. I od kralja se traži kasnije protuusluga, t. j. da će braniti donatara protiv drugih napadača.

Kraljevske donacije su naime s vremenom dovele do toga, da su dužnosti donatara svedene na najmanju mjeru, dok su s druge strane njegova prava dolazila do sve jačeg izražaja. Tko je primao zemlje od kralja, obećavao je doduše, da će kralju priskočiti u ratu u pomoć, ali je u njegovu interesu bilo, da do toga nikako ne dođe. Naprotiv on sada ide zatim, da ojača svoj položaj prema svojim susjedima. U tu svrhu je dizao utvrde. Tvrđave su doduše postojale u našim krajevima na izloženim mjestima i prije, i to već od ilirskih vremena kao plemenska pribježišta; sada tvrđave služe zaštiti ekonomskih interesa. Na putovima i prijelazima dižu se malte i prevozarine. Brodovi krčkih knezova i Šubića javljaju se po jadranskim, a valjda i po stranim pristaništima. Između Mletaka i hrvatskih velikaša sklapaju se trgovački ugovori, i ti su svakako sadržavali klauzule, koje su bile od koristi ne samo za republiku, nego i za hrvatskog velikaša. Iz takova je poslovanja nastala za velikaša mogućnost, da raspolaže novcem u vrijeme, kad je kralj bio u novčanoj oskudici.

No dok su krčki knezovi i Šubići ipak bili domaći ljudi, javlja se odmah za Bele III. težnja, da se donacijama pridobiju i stranci. Tako su Senj i primorski krajevi došli putem kraljevske donacije u posjed Templara ili Božjaka, viteškog reda, koji je svakako mogao svojom oružanom pomoću pridonijeti jačanju kraljeva položaja. Kasnije su se donacije davale i članovima visokog klera: prelatima, biskupima, opatima. Time je već napušteno značenje vojničkog dobra: donacije se daju i uz uvjet drugih usluga, usluga političke naravi, koje su se obično očekivale od nosilaca crkvenih vlasti. Kulturna evolucija, nastala u vrijeme velike klunijacenske reformacije, dovodi do sve veće cijene ljude, koji su raspolagali znanjem i iskustvom. Njihova je suradnja bezuvjetno potrebna, osobito u težim vremenima. Njihovi su savjeti mogli mnogo više koristiti nego obična vojnička priprema, te su osobito mnogo značili u vrijeme, kad je rimska stolica s uspjehom provodila svoju politiku odlučnog faktora u evropskoj politici. Nije bez razloga, da je baš u vrijeme borbe oko investiture prevladala upotreba latinskog jezika ne samo u crkvi, nego i u državnoj upravi. Za Đmitra Zvonimira pisana je povelja, uklesana na baščanskoj ploči, na starohrvatskom jeziku. Isto je tako redovnik Alberik, kad je imao sabrati naredbe kralja Kolomana po nalogu ostrogonskog nadbiskupa Serafina, morao ovoga upozoriti, da bi u latinskom tekstu tih naredaba moglo biti i nekih netočnosti, a on je, Alberik, nevješt narodnom, u ovom slučaju madžarskom jeziku.

Ako se dakle već pri kraju XI. stoljeća mogu utvrditi začeci kasnije promjene, stvar je ta već u vrijeme posljednjih Arpadovića daleko poodmakla. Kraljevske donacije obuhvataju prostrane krajeve Hrvatske i osobito Slavonije. U Slavoniju je tako dospjela aristokracija iz tuđih krajeva, manje iz Francuske, a više iz Njemačke i Poljske. Jezik ove aristokracije i klera je latinski, a zanimljivo je već sada to, da je u Slavoniji, gdje je donatarno plemstvo bilo pretežno, latinski upravni jezik posve prevladao, dok je u Hrvatskoj, okupljenoj oko Knina, starohrvatski jezik sve do XV. stoljeća još uvijek prevladavao na sudu i u upravi.

Za bolje razumijevanje odnosa, nastalih poslije vladavine Bele III. u Hrvatskoj i osobito u Slavoniji, ne će biti na odmet, da na osnovi Werböczyjeva Tripartita uzmemo u razmatranje, što je učinio već Lanović, bitnosti donatarnog sistema i njegove razlike prema feudalizmu zapadne Evrope.

Kod feudalnog odnosa dolaze u obzir s jedne strane predmet, doznaka nekog dobra ili beneficija, a s druge dužnosti, koje su skopčane s tom doznakom. Beneficij je mogao biti zemljišni posjed sa slugama i kmetovima. Kao beneficiji mogle su služiti međutim crkve i državne službe. Time naime što je kralj nekome davao ili nepokretno dobro ili crkvu ili državnu službu, davao mu je priliku za neke prihode. Za te prihode je beneficijar bio dužan, svome vrhovnom gospodaru biti

vjeran, pratiti ga u ratu, jednom riječju biti mu svagdje pri ruci. Odnos je dakle prvenstveno lične naravi, a prestajao je sa smrću beneficijara ili vrhovnog gospodara. Zato se feudalna veza imala obnoviti poslije svakog smrtnog slučaja u osobi jednog ili drugog ugovornika. Ta se je obnova doduše smatrala formalnošću, ali je uvijek time davala mogućnost za razrješenje feudalnog odnosa. No dok je kod beneficija nastajao s jedne strane stvarni, a s druge lični odnos, koji se je izrazio u pojmu vjernosti beneficijara prema vrhovnom gospodaru, nastao je pojam donacije iz posve drugih razloga.

Kad su naime Hrvati i kasnije Madžari zauzeli negdašnju rimsku Dalmaciju, odnosno rimsku Panoniju, bio je kod njih nosilac prava plemenski sustav. Sva su prava i sve dužnosti imali svoje podrijetlo u pripadnosti pojedinca pojedinoj plemenskoj zajednici. Ali je pojedina plemenska zajednica zauzela, bar što se Hrvata ticalo, rimsku državnu zemlju kao vojničko dobro ili praedium. Kao posjednik tog predija bila je cijela plemenska zajednica oslobođena od poreza i nameta, kao što je to bilo i s posjednicima rimskih vojničkih dobara u Galiji i Hispaniji.

Taj pojam vrhovnog vlasništva rimske države, koji doseljavanjem Hrvata i Madžara nije bio posve uništen, oživio je nanovo u drugoj polovini X. stoljeća. S bizantske je strane istaknuto stajalište, da su Hrvati, odnosno Madžari, kao stanovnici teritorija negdašnjeg rimskog carstva bili ne samo carevi podložnici, nego da je car imao pravo i dalje raspolagati državnom zemljom u negdašnjoj rimskoj Panoniji i Dalmaciji. To svoje neotuđivo pravo je međutim car povjerio hrvatskom, odnosno madžarskom kralju tako, što ga je imenovao carskim patricijem i primio u svoju carsku porodicu i okrunio ga dijademom, koji je kasnije postao sastavni dio krune sv. Stjepana. Podjeljivanje dijadema smatralo se po bizantskom ceremonijalu sakramentalnim činom, kojim je hrvatski, odnosno madžarski vladalac primljen u članstvo same carske porodice i kao član carske kuće ovlašten raspolagati državnim zemljama na području Dalmacije, odnosno Panonije. I budući da je ta punomoć dolazila do svog izražaja u tom dijademu ili u svetoj kruni, nastala je zamisao, da kruni pripada cijela zemlja, i da kralj može njom samo onda raspolagati, kad je svečano ovjenčan i time dobio svoju punomoć. Tu je punomoć kralj vršio tako, da je pojedinim velikašima davao zemlje, koje su pripadale svetoj kruni.

Kraljevske su darovnice spočetka sredstvo za utvrđivanje kraljevske vlasti. Kralj je naime nagrađivao tako one, koji su mu u težim časovima bili pri ruci, a onda se i osigurao, da će u slučaju potrebe moći računati na njihovu oružanu pomoć. S vremenom su međutim izblijedjele veze lične zahvalnosti. Svaki je donatar organizirao svoju posebnu oblast, a kraljevska je vlast time sve više slabila.

Madžarima se mora priznati velika spretnost u operiranju državnopravnim pojmovima. Njima je naime uspjelo, da od čisto bizantskog pojma »svete krune« naprave novu moralnu i državnopravnu podlogu, političku vezu između svih zemalja, koje su bile podložene toj kruni, a to su bile ne samo Ugarska, nego Hrvatska i Slavonija, jer je ugarski kralj primio g. 1108. s tim dijademom i mandat, da upravlja Panonijom i Dalmacijom, i jer se je taj mandat stalno obnavljao sve do Bele III. Sada je pojam svete krune značio u prenesenom smislu znamenje političke zajednice svih zemalja, podređenih tome mandatu. Time dakle što je sveta kruna personificirana, što je smatrana izvorom svake javne vlasti, i što su sva prava imala svoje vrelo u svetoj kruni, stvoren je pojam šire državne zajednice. Zajedničko državno područje jesu zemlje, podložene kruni sv. Stjepana. Kraljevi prihodi su prihodi sv. krune (peculia seu bona sacrae regni coronae). Svakom slobodnom posjedu je korijen u svetoj kruni (radix omnium possessionum). Kad je izumrla loza donatara, imao se njegov posjed vratiti sv. kruni. A onaj, koji bi dobio posjed neke zemlje od sv. krune, bio je time njezinim dionikom, pripadnikom njezina mističnog tijela (corpus sacrae regni coronae).

Darovnica, kojom je zbog javnih zasluga nekom podijeljeno vlasništvo plemićkog dobra, zvala se je donacija. Predmet donacije je mogao biti samo plemićki posjed ili predij ili vojničko dobro kasnorimskog prava. Po Werböczyju je donacija mogla biti čista ili mješovita. Kod mješovite se je zemljištu dodavala neka novčana svota. Time što je netko primio dobro svete krune, uzdignut je u krug plemstva i postao dionikom tijela sv. krune. Donacija se je, tvrdi Jung, morala vršiti, koliko nijesu time povrijeđena prava trećega. Pod tom je pretpostavkom donatar postajao neograničenim gospodarom podijeljenog mu dobra. Akos Timon naglašuje pače nasljednost i neopozivost donacije. Kelemen tvrdi opet, da je donacija jednostrani čin kraljeve velikodušnosti (liberalis collatio), svakako javnopravnog karaktera.

Samo okrunjeni kralj mogao je raspolagati putem donacije dobrima krune sv. Stjepana. Kasnije, u XVI. stoljeću, mogu palatin i ban raspolagati javnim dobrima, jer je kralj bio redovito odsutan. U podjeljivanju donacije nije kralj bio ograničen, ali se s vremenom javlja težnja, da se broj donacija smanjuje u prilog stranaca. Neki su kraljevi opet stavili u pitanje ispravnost donacija, izdanih u starije vrijeme. Zlatna bula zabranjuje u čl. 26., da se donatarima oduzmu posjedi, stečeni zbog pravih zasluga. Bela IV., nasljednik AndrijeII., izveo je iz toga pravo, da poništi očeve donacije, ako se nije moglo dokazati, da su izvršene zbog donatarovih zasluga. Albrecht (1437.—1439.) je dapače obećao u svojoj inauguralnoj diplomi, da ne će dijeliti donacije ni strancima ni onim ljudima, koji to ne bi zaslužili svojim djelima. Kad je Vladislav II. (1490.—1516.) počeo

pretjeravati donacijama, stegnuta je njegova vlast saborskom odlukod od god. 1498. (čl. 26.). Kralj nije bez pristanka državnog vijeća smio pokloniti pojedincu više od sto selišta. Za Ljudevita II. (1516. do 1526.) je taj maksimum povećan na 200. Ovlast palatina i bana nastala je tek u XVI. stoljeću za Habsburgovaca.

Donacije su prije mogli primati samo domaći ljudi i to samo pojedinci i porodice, a nikako porodične zajednice ili rodovi, ako ne bi kralj u općem interesu učinio kakav izuzetak. Predmet darovanja je obično zemljišni posjed, koji je pripadao neposredno svetoj kruni. Krunsko dobro su mogli biti tvrđave, dvorci, gradovi, zaseoci, livade, oranice, šume, pustare, koje su bile u posjedu krune ili fiska ili crkve. Krunska dobra, koja su služila za izdržavanje kralja i dvora, nijesu smjela doći u ruke privatniku (1514.; čl. 3.), ali je to smjelo biti s fiskalnim dobrima, koja su prije bila u privatnim rukama. Ni ona dobra, koja su pripadala kralju kao njegova lična imovina, nijesu se smatrala pripadnošću svete krune.

Predmet donacije bilo je obično koje vlastelinstvo, plemićki posjed s kmetskim zaseocima, koji je sastojao od dvorca ili vlastelinskog sjedišta s alodijem, to jest sa zemljištem u vlastitoj obradbi, i od kmetskih zaselaka s urbarskim zemljama. Dakako da je bilo slučajeva, kad je kralj slobodne neplemiće sa svima njihovim naslijeđenim i stečenim zemljama oslobodio od svake ovisnosti i uzdigao ih u red plemića. Primanje u plemstvo se je onda vršilo tako, da su se dotle neslobodni posjedi naprosto oslobodili svakog tereta i time pretvarali u plemićke.

Darovnice su se izdavale u svečanom obliku povlastice. Povlastica se je u zakonom određenom roku morala provesti javnim ustoličenjem novog donatara. Po sadržaju imaju darovnice, kako Lanović ističe, već od XIII. stoljeća pet pravno važnih dijelova:

a) stvarni temelj darovanja (iustum servitium), zasluge za kralja i domovinu;

b) pravni naslov darovanja (titulus donationis): po njemu se je moglo raspoznavati, da li kralj ima pravo raspalagati tim dobrima, da li su to tvrđavna dobra, ili dobra oduzeta zbog izdajstva, ili su to dobra, koja su došla natrag u posjed krune zbog toga, što je izumrla donatarova porodica, ili su to opet dobra stečena od kralja, ili dobra, koja su pripadala kraljevskom domu;

c) opis međâ se je u darovnici navodio osobito onda, kad se neko dobro u tom opsegu prvi put darovalo; toga nije trebalo, kad se je poklanjao pređašnji donatarni kompleks ili kad se neslobodnom imanju podjeljivala plemićka sloboda;

d) potvrda o izvršenom uvođenju u posjed (statutio); darovnica je značila samo naslov, i donatar je morao kroz određeno vrijeme iskoristiti taj naslov time, što bi se dao uvesti u posjed poklonjenih mu nepokretnina; obično je to izvršenje povjereno mjesnom nadležnom

kaptolu, koji je nakon izvršenog ustoličenja dodavao formulu »nullo penitus cantradicente et prohibente« (pošto se tome nitko nije protivio);

e) dispozitivna klauzula je bila najvažniji dio darovnice; u njoj je dolazilo do izražaja, kakvo pravo i uz kakve uvjete se je poklanjalo donataru i kome sve od njegovih nasljednika, osobito, da li nasljednicima muškog, da li i nasljednicima ženskog roda, da li jednima i drugima u istoj mjeri, ili ženskima tek iza muških. U nekim slučajevima se je čak prepuštalo donataru, da poklonjenu zemlju ostavi i osobama, koje s njim nijesu bile ni u kakvoj svojti (heredibus, posteritatibus, successoribus, legatariis item et cessionariis).

Poklonjena dobra su se vraćala kruni u slučaju izmrća donatarove porodice i u slučaju vjerolomstva, počinjenog prema kralju. U slučaju izumrća potomstva (defectus seminis) fizičkom, ne samo građanskom smrću (infamia) posljednjeg odvjetka toga roda, vraćalo se je poklonjeno dobro pod vlast svete krune (devolutio ad iurisdictionem sacrae coronae). Kralj je sada mogao slobodno raspolagati (collatio) tim dobrom. Posljednji odvjetak donatarove porodice (deficiens) nije tim dobrom ni u kojem pravcu mogao više raspolagati. U tom se donacija razlikovala od slobodnog vlasništva. Posjednik je mogao oporučno raspolagati svojim imanjem, a samo, kad to nije učinio, postalo je to imanje ošasnim (bonum caducum, imanje bez nasljednika, koje se predaje fisku), ali nije pripadalo kao takovo kraljevskom, nego državnom fisku.

Donacija je stupila van kreposti i zbog vjerolomstva prema kralju ili državi, koje se kažnjavalo smrću i gubitkom svih darovanih, naslijeđenih, stečenih, nepokretnih i pokretnih dobara. Izuzete su bile tuđe stvari i prava, nužni nasljedni dijelovi djece, svojina nepodijeljenih drugova, prava žene i virtualna prava samog zločinca. Pod virtualnim pravima (iura virtualia) razumijevala su se ona, koja je netko imao u svoje vrijeme dobiti na osnovi svojih rodbinkih veza (iure sanguinis), ali ih još nije stekao. Pravomoćna osuda je raskidala svaku porodičnu i imovinsku vezu između osuđenog i njegove svojte, i te se veze nijesu uspostavljale ni onda, kad je izdajica pomilovan. Slučajevi izdajstva su navedeni u Tripartitu taksativno na osnovi zak. čl. 1462./2. i 1495./4. Kasnije se je broj takvih slučajeva povećao, ali je zak. čl. 1723./9. u svemu znao za ovih devet slučajeva: 1. buna protiv krune, kralja i države, 2. krivotvorenje isprava po sucu ili vjerodostojnim licima s pravom autentičnih pečata, 3. krivotvorenje novca i svijesno njegovo upotrebljavanje u iznosu od preko 50 forinti, 4. poticanje i vođenje ljudi na razbojstvo protiv države, 5. javno ispovijedanje zabranjenog krivovjerstva, 6. zlobno napuštanje tvrđava i državnih područja i njihovo predavanje neprijatelju, 7. predaja oružja i živežnih namirnica neprijatelju u vrijeme rata, 8. uznemirivanje turskih izbjeglica, koji su se dali krstiti i nastaniti u našim krajevima, 9. potajno izvoženje zlata i srebra iz države.

Darovnice po dobrima, koja su bila u posjedu fiska, zvale su se »iz kraljevskih ruku« (donationes de manibus regiis). Kad je kralj raspolagao imanjima, koja su bila u privatnim rukama, govorilo se je o spornim darovnicama (donationes litigiosae seu controversae). U tom slučaju je bila dužnost donatara, da putem parnice sebi izvojšti pravo na poklonjeno imanje. U svojoj tužbi je imao dokazati, da je darovano dobro pripadalo kruni i da je njemu, tužiocu, ustupljeno po kraljevskom pravu (ius regium). Kruni je sporno dobro moglo pripadati samo na osnovi toga, što je rod pređašnjeg donatara izumro ili što se posljednji donatar iznevjerio kralju: to se sve u tužbi moralo dokazati. Ako uvjet darovnice nije nastupio u trenutku, kad je darovnica izdana, onda nije ona imala pravne snage, pa makar se taj uvjet ispunio kasnije. Osim toga je trebalo, da se ispuni točno onaj uvjet za nastupanje kraljevskog prava, kako je naveden u darovnici, jer ako bi kralj i imao pravo raspolagati poklonjenim nepokretninama iz drugih razloga, nije darovnica ipak bila pravno valjana.

Ako donatar nije uspio s parnicom protiv posjednika poklonjenog mu imanja, onda je morao u nekim slučajevima platiti tuženome naknadu štete zbog toga, što ga je nepravedno uznemirio. Iznos naknade se je odredio po naslovu donacije. Ako je donacija osnovana na izumrću potomstva, onda se obično nije plaćala nikakva naknada štete. Ali ako je naslov darovnice bilo kraljevsko pravo bez pobliže oznake, onda je po Werböczyju (I., 25) odbijeni tužilac imao nadoknaditi tuženom deseterostruku opću vrijednost (aestimatio perennalis) spornog dobra. Pritom se je polazilo sa stajališta, da je donatar naprosto isposlovao darovnicu s namjerom, da njezinom pomoću napastuje svoga protivnika, te je stoga imao biti kažnjen. Kasniji pisci (Frank) zastupaju blaže stajalište. Na osnovi zak. čl. 1439.-24., 1464.-11 i 1492-62 misle, da naknada nikako nije smjela prekoračiti opću vrijednost imanja.

Navoda pravnog naslova nije trebalo, kad su dolazila u pitanje imanja, koja su se i onako nalazila u držanju kraljevskog fiska (donationes de manibus regiis), premda se je taj naslov i onda redovito navodio.

U kasnije vrijeme, kad su Habsburgovci oteli Turcima zemlje, što ih bijahu zaposjeli u Slavoniji i u Ugarskoj, nastao je običaj, da se te zemlje poklanjaju onim ljudima, koji su se istakli u ratu, ali pod pridržajem prava, što su ga mogli imati potomci pređašnjih vlasnika, protjeranih turskom najezdom. Samo što su ti potomci morali platiti fisku t. zv. pravo oružja (ius armorum), naknadu ratnih troškova u razmjeru od desetine vrijednosti povraćenog dobra (zak. čl. 1715:10 § 9. i 1723:19, § 5.).

Otimačine su se vršile često tako, da je otimač najprije dao ukrasti svome protivniku sve isprave o pređašnjim kraljevskim donacijama, a zatim tražio od kralja, da raspolaže onim zemljama u nje-

govu korist, služeći se svojim kraljevskim pravom. U takvom slučaju je plemićka porodica, kojoj je nestalo starijih darovnica, izravno upravljala molbu samom kralju, da joj izruči novu darovnicu, dokazujući, da je već duže vremena u posjedu svih tu spomenutih zemalja. U tom slučaju se molilac mogao tužbom povratiti u posjed, ako je iz njega bio izbačen, jer je uz naslov starog posjeda dolazio novi naslov kraljevskog prava. Takva darovnica je s kraljeve strane bila neopoziva, osim slučaja, da je molilac lažnim navodima izmamio kraljevu odluku, u kojem je slučaju za kaznu imao platiti trajnu vrijednost poklonjenog dobra (Tripartit I, 37 i II, 30).

Ako je netko lukavstvom isposlovao darovnicu na štetu braće i rođaka (izdajstvo bratske krvi, proditio fraterni sanguinis), onda su sva dobra, što ih je on na takav način prisvojio, dosuđena oštećenima, a on im je predan, da im služi do konca života.

Često se je nova darovnica zatražila s namjerom, da se proširi njezina valjanost i na potomstvo ženske loze, ne bi li se time odalečila mogućnost povratka donacionih dobara kraljevskom fisku. Ali je često i posljednji odvjetak donatarske porodice i postigao od kralja posebnu povlasticu (consensus regius), koja mu je dopuštala, da svoj posjed prenosi bilo pravnim poslom među živima, bilo za slučaj smrti na drugu osobu. Taj prijenos nije međutim značio prosti posao među živima, nego prijenos darovnice i, zajedno s njom, plemstva na sticaoca. Dakako da je tecilac ne samo stekao prava, nego i preuzeo dužnosti skopčane s posjedom toga dobra.

Kraljevske suglasnosti nije trebalo, kad se donaciono dobro imalo dijeliti između braće ili između krvnih rođaka, ili se imalo privremeno založiti.

Već je rečeno, da je svaka kraljevska donacija morala biti utvrđena statucijom ili introdukcijom, svečanim ustoličenjem donatara u poklonjeno mu dobro. Bez statucije je naime sama darovnica gubila snagu (Tripartit I, 4, 32, 63, 66 i II, 11 i 12). Obično je sam kralj izdao nalog za to uvođenje (mandatum statutorio introductorium). Inače se je stranka mogla obratiti kome redovitom sucu (iudex regni ordinarius). Dok je kraljev nalog vrijedio godinu dana, morao je sučev nalog biti izvršen kroz 60 dana. Poslije toga vremena je stranka uvijek mogla zatražiti nov nalog.

Statuciju je vršio kraljev povjerenik (homo regius), obično plemić iz onoga kraja. Bilježnici kraljevskog stola kao kraljevi povjerenici nijesu trebali biti plemićkoga staleža. Tko je dobio nalog za statuciju, morao je taj nalog izvršiti pod kaznom globe, a sama se je statucija vršila uz sudjelovanje kojeg vjerodostojnog mjesta, koje je otpremalo kao svoga izaslanika kanonika (u kaptolu) ili svećenika (u konventu), čovjeka zrelih godina, poznavaoca narodnog jezika i lokalnih običaja.

Ako statucija nije izvršena kroz godinu dana, gubila je darovnica pravnu snagu i morala je biti obnovljena. Statucija se je imala izvršiti na samom poklonjenom dobru, osim ako je to bilo nemoguće zbog neprijateljske najezde. Kasniji zakoni iz vremena turskih ratova (zak. čl. 1563:45 i 1647:136) vezali su formalnost statucije na mjesto, gdje su se održavale županijske skupštine, i na nazočnost susjeda i međaša. Ako je vlastelinstvo sastojalo od nekoliko gospodarskih jedinica, imala se je statucija vršiti na sjedištu uprave dobara (in capite bonorum). Unaprijed su se onda pozivali susjedi i međaši, a kraljev je povjerenik s izaslanikom vjerodostojnog mjesta usred javnog mjesta (ulice ili trga) pročitao i tumačio darovnicu i onda izgovorio formulu uvođenja u posjed i utvrđenja. Pritom bi kraljev povjerenik i izaslanik vjerodostojnog mjesta uhvatili donatara za ruku i poveli ga za nekoliko koraka, a zatim bi kraljev povjerenik uhvatio grudu zemlje i predao donataru. Donatara je mogao zastupati i punomoćnik, odnosno, ako je prije statucije umro, njegov zakoniti nasljednik. Samo se statucija morala izvršiti kroz godinu dana od izdanja darovnice.

Statucija se je, osim slučaja blizine neprijateljâ morala vršiti javno pred sazvanim svijetom i po bijelom danu. Inače se je govorilo o potajnoj statuciji (statutio clendestina), koja se mogla pobijati zbog formalnog nedostatka.

Ali i inače se je statucija mogla pobijati kroz 15 dana (dies fatales). Obično su kraljev povjerenik i izaslanik vjerodostojnog mjesta ostali zajedno kroz onih 15 »kobnih dana« na mjestu, gdje je izvršena statucija, da primaju k znanju prigovore onih, koji su mislili, da su njihova prava povrijeđena donacijom ili barem tim opsegom poklonjenog dobra. U tom slučaju je kraljev povjerenik pozivao prigovarača, da kroz daljih 15 dana iznese stvarne razloge svoga prigovora pred kraljev stol. Ako ne bi bilo prigovora, vratili bi se kraljev povjerenik i izaslanik vjerodostojnog mjesta na vjerodostojno mjesto, i tu bi sastavili izvještaj i potvrdu izvršenog statucionog postupka (litterae relatorio-testimoniales). Donataru se je na zahtjev mogao izdati primjer tog izvještaja kroz godinu dana. Kasnije samo na osnovi izričnog naloga (mandatum requisitorium).

Posebni postupak je predviđen u slučaju, da bi se utvrdile kakve pogrješke ili kakav propust. Takovi slučajevi, zabilježeni u kasnijim zakonima, svjedoče za dosta veliku podivljalost običaja u vrijeme teških unutrašnjih trvenja. Tako su se statucije znale izvršiti na štetu osoba odsutnih u državnom poslu, na štetu same crkve u vrijeme ispražnjene biskupske stolice, na štetu odsutne udovice ili siročadi.

Ako bi donatar, koji nije bio u posjedu poklonjenog dobra, uspio u parnici protiv prigovarača, onda se je imao nanovo uvesti u posjed na osnovi naloga za ponovno utvrđivanje (mandatum restatutorium). Restatuciju je vršio sudac, koji je odlučio o samoj parnici, zajedno

s izaslanikom vjerodostojnog mjesta. Formalnosti za restatuciju su bile posve iste kao za statuciju, samo što je prigovarač imao još uvijek pravno sredstvo odbijanja (repulsio), o kojemu će se kasnije govoriti. Sudac je naime morao odstupiti pred prijetnjom, da će se protiv njega upotrijebiti sila. Ali ako prigovaraču nije pošlo za rukom, da sudski dokaže svoje dotle nepriznato pravo, morao je ne samo predati cijelo dobro sa svim otprije dospjelim plodovima, nego i platiti globu zbog neopravdanog odbijanja.

Kod prigovora, koji su se podizali protiv ustoličenja donatara, bilo je razlike u tome, da li je prigovarač bio u posjedu sporne zemlje ili spornog prava, ili nije. Njegov je položaj naime bio znatno jači, ako je prigovor podignut iz posjeda, jer je time onemogućivao donataru, da zaposjedne dobiveno dobro, i stavljao ga je čak u položaj, da je morao izvan posjeda dokazati svoje pravo po darovnici (zak. čl. 1486:22, 1492:59, 1563:46).

Iz upoređenja između lenskog i donacionalnog sustava dolazi Lanović (Zapadno-evropski feudalizam i ugarsko-hrvatski donacionalni sustav, Zagreb 1928., str. 98—104) do zaključka, da su to dvije posve različite pravne ustanove. Lenski je sustav, po tom prikazu, u isto vrijeme posljedica i vrelo sredovječne staleške organizacije. Pojedinac, koji je trebao zaštitu, morao se uteći moćnijem i postati njegovim vazalom. A ovaj se je opet okruživao štićenicima, time povećavao svoju vojničku snagu i mogao nastupati kao skoro samostalni gospodin. Taj je odnos nastao iz posve slobodnog privatnopravnog ugovora. Dakako da su iz tog ugovora nastale i javnopravne posljedice. Sasvim je drugačiji postanak donacionalnog odnosa između kralja i donatara. Donacija je nagrada za utvrđivanje kraljevske vlasti i državnog jedinstva, oznamenjenog svetom krunom. Ona nije dakle kao lenski ugovor privatnopravni posao, nego nam predstavlja po vanjštini i po sadržaju povlasticu javnopravne naravi. Svi sudionici kraljevskih donacija predstavljaju zajedno s kraljem na čelu javnopravno jedinstvo ugarsko-hrvatske državne zajednice, utvrđeno u »cjelovitom tijelu svete krune«. Ista ona prava vojnička lena, kod kojih je moglo biti i pravnih elemenata državne službe i plaće, podjeljivao je izvorno vladalac ne kao javnopravni nosilac vrhovne državne vlasti nego kao privatnopravni upravnik fiskalnih dobara. Javne je prirode bila tek opća vojna dužnost državljana, a na konjaničku se službu obavezivalo samo slobodnim privatnopravnim ugovorom. Tek pošto je lenski sustav i cijeli državni aparat izgrađen na ovakvoj privatnopravnoj podlozi, nije izdavanje državnih služba u leno moglo feudnu vezu pretvoriti u javnopravni odnos. Naprotiv je lenski ugovor iz državne službe stvorio jedno privatnopravno ovlaštenje, koje se vršilo u svoje ime i na ličnu korist.

Sasvim je drugačiji slučaj kod donacije. Donacija je sačuvala svoje javnopravno obilježje i u vrijeme najdubljeg pada kraljevske

vlasti. U njoj nije naime bilo nikakvih privatnopravnih elemenata, tako da iz nje nije ni kasnije nastala nikakva privatnopravna veza između darovaoca i donatara.

Unutrašnje veze između lena i donacije nema ni u njihovoj unutrašnjoj pravnoj strukturi. Darovnice je naime mogao izdati samo zakonito okrunjeni kralj kao nosilac vrhovne vlasti. Kao predstavnici kraljevske vlasti mogli su, svaki na svojem teritorijalnom području, podjeljivati donacije, a u ime okrunjenog kralja, palatin i ban. Svaki feudalni gospodin je mogao, ako je za to imao ovlaštenje, raspolagati feudom i povjeriti ga svome klevetniku ili vazalu. Darovnica se je mogla dati samo plemiću, jer je samo plemić bio pravno osposobljen da posjeduje plemićka dobra. Ako je kralj izdao darovnicu u prilog neplemiću, taj je već time pomaknut u plemićki stalež. Lena su naprotiv mogli primati i neplemići, premda je i na zapadu bilo razlike između lena, koja su se davala samo plemićima, i onih, koja su se davala i neslobodnim ratnicima.

Predmetom kraljevskih darovnica bile su samo plemićke nepokretnine s njihovim posjedima i pripadnim pravima. To su dobra, koja su pripadala porodici do njezina izumrća, odnosno dok ne bi član te porodice u posjedu donacije izvršio djelo vjerolomstva prema samom vladaocu. Lenom su naprotiv mogli biti svi predmeti iskorišćivanja, pomični i nepomični, uz uvjet, da su donosili uživaocu neki imovinski prihod.

Darovnica se pak poklanjala kao nagrada za prošle zasluge za krunu ili za domovinu i kao priznanje odličnih vrlina (ob servitia vel praeclaras virtutes). Taj je stvarni elemenat bio od tolike važnosti, da se u njegovu nedostatku mogla donacija i posve poništiti. Dok je tako darovnica bila nagrada za prošle zasluge, bilo je leno nagrada za buduće obaveze. Bilo je doduše slučajeva, gdje je s donacijom skopčana obaveza budućih usluga (donatio in feudum), ali su to bili izuzeci, isto tako, kao što su na zapadu poznati izuzetno i slobodni feudi (feuda franca).

Feudalni ugovor je davao korisniku koristovno vlasništvo lena. Njemu je išlo samo plodouživanje. Feudnim dobrom je feudatar mogao raspolagati samo toliko, što nije dirao u neposredno vlasništvo vrhovnog gospodara ili u nasljedno pravo svojih potomaka. Po kraljevskoj darovnici je naprotiv donatar dobivao trajno pravo (ius perennale) na poklonjenom dobru, t. j. potpuno vlasništvo s pravom plodouživanja i s neograničenom vlašću raspolaganja tim dobrom. Na tom dobru je donatar mogao vršiti sve melioracije i investicije, koje su ostale njemu i njegovim potomcima i nasljednicima i onda, kad bi donacija opet došla pod nadležnost krune.

Investitura pojedinog vazala samo je toliko nalikovala statuciji donatara, što je u jednom i u drugom slučaju stvarni prijelaz vlasti bio od bitne važnosti za pravnu valjanost samoga posla. Ali dok je

kod lena investitura bila bezuvjetno potrebita pretpostavka za sticanje lenskog prava, značila je statucija samo utvrđivanje već izvršenog darovanja. Kod investiture su se razlikovala dva čina: stvarna predaja predmeta lenskog prava i lično ustoličenje vazala uz polaganje zakletve vjernosti. Kod statucije toga nije bilo. Glavna svrha statucije je bila u tome, da se utvrdi, da li postoje zapreke ustoličenju donatara s treće strane. Vazal je morao biti kod svoje investiture, dok je donatar mogao biti zastupan po punomoćniku ili, ako je međutim umro, po svom nasljedniku.

Pored ovih razlika je postojalo između jedne i druge ustanove nekoliko analogija. I kod feuda i kod donacije je nasljedno pravo bilo obično vezano na muško koljeno, i samo putem posebne povlastice je ženskim potomcima osigurano ili naknadno ili jednako nasljedno pravo. Preuzimanje naslijeđenog lena bilo je međutim uvjetovano obnovom investiture, dok stupanje u nasljedstvo darovanoga plemićkog dobra nije bilo vezano ni o kakav naročiti akt od strane darovaoca plemićkog dobra, a pogotovu se nije vršila svečana statucija nasljednika.

Između razloga, radi kojih su feud, odnosno donacija bili izgubljeni za feudatara, odnosno za donatara, postoje doduše neke dosta velike sličnosti. Kod donatara je gubitak donacije posljedica vjerolomstva, kod feudatara posljedica felonije. Između vjerolomstva i felonije nije u sadržaju samog čina bilo velikih razlika. Razlika je bila u postupku i u posljedicama. Dok je naime kod donatara vjerolomstvo bilo predmet javnog sudskog pretresa i urodilo posljedicom, da je donacija propala ne samo krivcu, nego i cijelom njegovom potomstvu, bila je felonija posve privatni delikt, koji se kažnjava po privatnoj inicijativi povrijeđenoga i koji ne povlači nužno za sobom posljedica za krivčeve potomke.

Iz svih tih okolnosti dolazi Lanović do zaključka, da između donacionog sustava i zapadno-evropskog feudalizma nema, bar što se tiče bitnih oznaka, nikakve analogije, premda bi se na prvi pogled moglo na tu analogiju pomišljati. Oba su naime sustava postojala vjekovima uporedo, oba su se razvijala u podjednakim društvenim prilikama, ali su im različite državnopravne prilike, pod kojima su i nikli i razvili se i procvali i plodove donijeli, dakle u početku različite pravne značajke, koje su sadržali za čitavo vrijeme svoga dugog života.

Ovaj dugi citat nije bio toliko od potrebe, da se iz njega vide razlike između feudalnog i donatarnog sustava, koliko zato, da iz njega izgradimo glavne crte društvenih promjena, koje su nastale poslije reforme Bele III. Da ovdje naime ne stoje jedna prema drugoj dvije različite ustanove, nego različne razvojne faze jednog te istog društvenog sustava, o tome poslije gornjeg izlaganja kao da ne može biti sumnje. I feudalizam i donatarni sustav su se naime razvili iz

rimske ustanove vojničkog predija. Ta je ustanova gubila javnopravno obilježje u Galiji, odnosno u Franačkoj, jer je ta zemlja razmjerno rano otpala iz sklopa rimske države. Javnopravno obilježje joj je međutim ostalo u rimskoj Dalmaciji radi toga, što je bizantska vrhovna vlast ostala netaknuta, bar u teoriji, sve dok nije došlo do kristalizacije donatarnog sustava.

S druge strane ne smijemo zaboraviti, da je sustav pograničnih vojničkih dobara s kmetovima, vezanim o zemlju, došao do izražaja tek u zakonodavstvu rimskih careva ilirske narodnosti. Sva je prilika stoga, da su vojnički prediji s pripadnim seljacima prije postojali kod nas, nego li u rimskoj Galiji. Stoga je dopušten zaključak, da su feudalni sustav u Franačkoj i donacioni sustav u Ugarskoj zapravo derivati onoga pravnog stanja, kakvo je bilo u rimskoj Dalmaciji prije dolaska Slavena.

Da je stvar tako, vidi se po načinu, kako se je na plemićkim dobrima razvila ustanova kmetstva. Kmetstvo je naime bilo moguće samo na vojničkim dobrima, t. j. na krunskim dobrima i na plemenitim vlastelinstvima. Razumljivo je, da su ljudi, što su se s vremenom više udaljivali od rimskog zakonodavstva gubili s tim više svijest o ustanovama, koje nijesu bile bilježene u Justinijanovu kodeksu, nego u Teodozijanovu zakonodavstvu. Premda je sam Werböczy nastojao držati se rimskih uzoraka, nije mu uvijek bilo jasno, odakle potječu neke odredbe o kmetstvu. O vojničkom podrijetlu kmetstva su međutim ljudi sve do XV. stoljeća načistu: kmetovi su »castro adscripti«, dodijeljeni tvrđavi, kao i u kasnorimskom pravu. Njihova vezanost prema zemlji je utvrđena zakonom četiri puta pod samom vladavinom Matijaša I. (zak. čl. 1459:30, 1463:17, 1468:14 i 1474:14). Još jače je istaknuta vezanost kmeta o zemlju poslije neuspjeha Dozsine seljačke bune (1514.) Kasnije su doduše Habsburgovci pokušali ublažiti strogost tih odredaba, ali je tomu bila najveća zapreka u neposrednoj turskoj opasnosti.

U Hrvatskoj je kroz cijeli srednji vijek vladalo načelo, da je podloženih seljaka smjelo biti samo na gospodskim dobrima. Tri su odnosa dolazila tu u obzir: između gospodara i najamnika (činženjaka), koji je plaćao ličnu daću, između gospodara i sluge (servus, famulus, mercenarius) i između vlastelina i kmeta (colonus). Zakon je izrično zabranjivao odvađanje i zadržavanje tuđeg kmeta pod globom od 100 forinti i naknadom štete i parbenih troškova. Ako bi se osuđeni oglušio, platio bi dvostruku globu, a na drugu tužbu bi izgubio i svoje dobro. Davanje kmetova bilo je jednako kroz cijeli srednji vijek ne samo kod nas, nego na zapadu, pa i u samoj Rusiji poslije prihvata kormčijske knjige u X. stoljeću (A. A. Vasiljev I, 323): jedna se je desetina davala gospodaru, a druga crkvi: od žita, vina i stoke. Osim toga je kmet bio kasnije dužan, platiti neku daću u novcu i vršiti tlaku ili rabotu, prisilan rad u korist svoga gospodara. Propisi, izdani

za Vladislava II. god. 1514. i 1515., ostali su na snazi sve do god. 1547., kad je Ferdinand Habsburški izdao svoj znameniti zakon protiv ugnjetavanja kmetova (oppressio colonorum).

Pojedina vlastelinstva uvela su godinama velike nejednakosti u postupanju sa seljacima: jedni su naime postupali veoma blago, drugi su se opet isticali svojom bezobzirnom krutošću. Zemaljske vlasti nijesu imale odlučnosti da interveniraju u tim odnosima, jer su vlastela tvrdila, da u pitanjima odnosa s kmetstvom nijesu odgovorni nikakvoj vlasti i da su potpuni suvereni gospodari na svojem vlastelinskom dobru. Tek nakon dugih borba pošlo je za rukom, da se ukloni ta nejednakost u postupanju i da se uvedu u dogovoru između zanimanih stranaka urbari (resolutiones regiae) za Slavoniju god. 1737., odnosno god. 1756. Ugarski urbar je podnesen pred sabor tek god. 1764.—5., ali je oglašen god. 1767., dok je urbar za Hrvatsku prihvaćen god. 1780., a za Tamiški banat god. 1791. Ti propisi nijesu međutim značili novo zakonodavstvo, nego naprotiv zapisivanje starijega, a vrijedili su samo toliko, koliko nije postojalo drugačijih običaja ili povlastica. Samo se nijesu smjele prekoračiti kmetske dužnosti, koje su u tim urbarima označene u maksimalnom opsegu.

Nastojanje, da se konačno urede odnosi između vlastelina i kmeta, dovelo je god. 1836. (zak. čl. 4—10 i 12) i 1840. (zak. čl. 7) do novog uređenja. Vlastelin je obvezan dati kmetu tako velik posjed, da od njega može živjeti zajedno s porodicom. Takav posjed se je zvao urbarsko selište (sessio colonicalis) i sastojao je od kuće, dvorišta i vrta: to sve zajedno čini unutrašnje dobro (fundus intravillanus) za razliku prema vanjskom dobru (fundus extravillanus), a to su njive i livade. Mjera za njive je bilo jutro (iugerum), za livade kosac (falcastrum). Površina od jednog jutra je bila propisana za unutrašnje dobro, dok je vanjsko dobro imalo obuhvatiti 12 do 40 jutara oranice i 5 do 10 kosaca livade. Svaki je kosac davao po jedan voz sijena, ne računajući otave.

Između kmetova je bilo razlike. Neki su sa svojom porodicom zauzimali cijelo selište (coloni sessionati); inače se je znalo i za polovinare sa pola selišta, četvrtinare sa četvrt i osminare s osminom selišta. Seljaci, koji su imali manje od osmine selišta, bili su t. zv. *želiri,* koji su se bavili zanatom. Katkad su bili i bez kuće, te su stanovali kao podstanari kod pojedinog seljaka. U selišta se nijesu računali krčevine i vinogradi.

Zakonodavstvo iz god. 1836. i 1840. išlo je zatim, da preuredi nabolje položaj seljaka. Pitanje je stoga, da li propisi o ispravcima na zemljama (adiustationes), koji dolaze do izražaja u tim zakonima, odgovaraju starijem stanju kmetskog prava. Ne smijemo međutim zaboraviti, da je već u bizantskom seoskom zakonu (nomos georgikos) rečeno, da se seljaku ima dati primjereno opsežno zemljište za njegov opstanak, a onda da odredbe, koje su imale zapriječiti preve-

liko rasparčavanje kmetskog selišta, podsjećaju na odredbe Teodozijanskog zakonika o zabrani prevelikog raskomadanja pograničnih dobara.

Sva su ta kmetska selišta bila vlastelinska dobra, a kmet je na njima bio samo korisnik. Kmet, koji je obavljao na zemlji melioracije i investicije, imao je pravo na njih: to su točno isti propisi kao u bizantskom seoskom zakonu. U tom slučaju je kmet snosio i sve javne terete. Vlastelin nije smio smanjiti opseg urbarskih selišta, osim ako je radi diobe vlastelinstva trebalo zemlje za gradnju nove kuće. Kmet je naprotiv mogao ustupiti urbarske posjede i raspolagati njima oporučno. On je čak imao pravo na krčevinu, ako nije obrađena bez znanja i protiv izričnog prigovora samog vlastelina. Inače je vlastelin, ako je htio da krčevina bude njegova, bio dužan nadoknaditi kmetov trud. Uz vlastelinovu privolu imali su kmetovi pravo vinotočja od Miholja (29. rujna) do Đurđeva (23. travnja) svake godine. Vino su mogli nabaviti samo naveliko, a za svatove i bolesnike namalo. Za rakiju se vlastelinu plaćalo dva forinta od kotla. Dio pašnjaka, ustupan za kmetovu stoku, bio je 1200 četv. hvati na 4—22 jutra oranice. A lokalni običaji su davali dio prihoda svećeniku, učitelju, bilježniku, želiru.

Kad je bilo vlastelinske šume, imao je kmet pravo, da za svoju potrebu siječe, koliko mu treba za ogrjev (beneficium lignationis focalis). Isto tako su kmetovi imali pravo na drvo za gradnju (aedilia ligna). Žirovinu je plaćao kmet po komadu krmaka, a trajala je osam nedjelja. Jednako je kmet plaćao i za branje trstova (arudinetum).

I mesarenje je zapravo pridržano vlastelinu, ali je i kmetu priznato neko pravo, da kolje inače zdravu, ali neuporabljivu marvu. Kmetovi su smjeli prodavati svoje proizvode, ali nijesu smjeli bez posebnog dopuštenja držati dućane, a onda su i plaćali po veličini poslovnice pristojbinu od 10 do 20 forinti.

Kmetske dužnosti su davanje dijela prihoda i tlaka ili rabota. Prihod se davao u naravi, ali i u novcu u obliku daće za dimnjake (fumagium). Daća je iznosila forintu svake godine i plaćala se polovinom o Đurđevu i polovinom o Miholju. U Požeškoj, Virovitičkoj i Srijemskoj županiji je dimnina iznosila za želira 1 forintu, za kmeta jednoselca 3 forinte, za polovinara, četvrtinara i osminara pola, četvrtinu odnosno osminu od 3 forinte.

Devetina, često u novcu, davala se je samo od vanjskog zemljišta, od njiva i livada. Katkada se je odmjerivala t. zv. urbarska desetina. Ugovor po kojemu bi se u ime devetine izlučio prirod nekih zemalja, bio je po zakonima iz god. 1836. i 1840. zabranjen. Od lana i konoplje se je devetina davala u naravi. Ali se devetina nije davala ni u Požeškoj, ni u Virovitičkoj, ni u Srijemskoj županiji ni od lana ni od konoplje ni od vrtnog bilja ni od šljiva. Od vinograda je vlastelinu pripadala gornica (ius montanum), stalna godišnja daća u vinu ili u

gotovu novcu. Nekadašnje daće od pčela, teladi, jagnjadi, jaradi, peradi, jaja i masla bile su urbarskim zakonima ukinute.

Tlak ili rabota je već u srednjem vijeku imala manji opseg. Dok je naime po rimskom zakonu o gostoprimstvu (hospitalitas) doseljenom barbarinu bila dosuđena trećina zemlje, tako da su seljaci na toj trećini morali raditi izmjenice svaki od njih po dva dana u nedjelji, utvrđeno je kasnije, pravilo, da svake nedjelje ima kmet jednoselac vršiti tlaku po jedan dan voznog ili po dva dana ručnog rada, tako da mu je bilo 52 vozna, odnosno 104 ručna dana u godini. Želiri su zaposleni 18 dana, ako su bili beskućnici, samo 12 dana svake godine. U Požeškoj, Virovitičkoj i Srijemskoj županiji se tlaka računala za 24 vozna, odnosno 48 ručnih dana, želir je radio 12, beskućnik 10 dana. Vlastelin je mogao tražiti otkupninu od 24 novčića za voznog i 12 novčića za ručnog težaka.

Svoje rabotnike je vlastelin mogao ustupiti za isti posao i nekome drugom u najam, a rad se je vršio od zore do mraka s prekidom dnevnih obroka. Ljeti se je uračunalo vrijeme za dolazak i za odlazak. Kad bi kmet zanemario svoju dužnost, imao je vlastelin pravo iznajmit o njegovu trošku drugog težaka i globiti ga jednom forintom od ručnog i dvije za voznog rabotnika. Kaznu je izricao i izvršivao sam vlastelin nakon preslušanja samoga krivca u nazočnosti dvojice seoskih starješina. Kmet se je mogao pritužiti vlastelinskom sudu.

Urbarskim zakonom bijahu ukinuti podvozi nadaleko, ali je ipak selište davalo po dvije rabote. Kasnije su kmetovi dobivali nalog, da izvoze drvo iz šume, koja nije bila dalje od dva sata vožnje. Svaki kmet je dovozio po jedan hvat drva, a pojedini želir je imao iscijepati po pola hvata drva. Beskućnici su se mogli nagoditi i otkupiti svoju dužnost. Kad je vlastelin prepuštao seljaku pravo, da pobere trstove, dobivao je od svakog jednoselca po 40, od svakog želira po 20 snopova. Ako bi tražio više, nego što bi ga išlo, mogao je biti globljen na tužbu županijskog odvjetnika sa 200 forinti globe.

Između urbarskih ugovora bilo je trajnih i privremenih (temporanei et perpetui). Trajni su se mogli ticati daće i rabote ili tlake, nikako regalnih ili kurijalnih prava. Ugovori su se pak mogli pobijati iz istog razloga kao svi drugi ugovori: ako su izmamljeni silom, strahom, prijevarom, lukavstvom. Naknadna nemogućnost uvjeta se je izmjenjivala postavljanjem mogućih uvjeta. Obično su se urbarski ugovori sklapali pred sudom ili pred županijskim odvjetnikom, koji su izvijestili zemaljski sudbeni stol. Ako bi ovaj nalazio, da su seljaci preuzeli više dužnosti, nego što je to bilo dopušteno zakonom, vratio bi ugovor s nalogom, da se izmijeni. Inače se je ugovor s klauzulom sudskog odobrenja čuvao u županijskom arhivu, a dva su se prijepisa davala zanimanim strankama. Za trajne ugovore nije bilo dovoljno odobrenje zemaljskog sudbenog stola, nego je za to trebalo odobrenje namjesničkog vijeća, odnosno banskog vijeća za Hrvatsku i Slavoniju.

Otkup kmetovskih dužnosti mogao se je kasnije vršiti putem isplate neke paušalne svote. O tom otkupu se je sastavio ugovor u četiri primjerka, od kojih su se dva izdavala strankama, po jedan županijskom arhivu i po jedan arhivu namjesničkog, odnosno banskog vijeća. Položena otkupna glavnica je dobivala pravnu prirodu otkupljenog urbarskog zemljišta te se ulagala na dobit.

Kmet, koji bi se htio seliti, imao je to javiti do 1. rujna prije seobe, koja se je vršila na dan sv. Grgura pape (12. ožujka). Do toga dana je kmet imao podmiriti sve urbarske i javne daće i sva privatna dugovanja, inače se nije smio seliti. Kad bi bio ispunjen taj preduvjet vlastelin bi izdao kmetu otpusnicu (litterae dimissionales), a podžupan putnicu (litterae passuales). Kasnije, kad je kmetu zakonom zajamčeno slobodno seljenje, bila je putnica dovoljna. Prije, dakle baš u vrijeme, koje se nas tiče, bila je otpusnica bezuvjetno potrebna. Kasnije, kad vlastelin ne bi nikako htio otpustiti kmeta, odlučila bi o tome županijska skupština, a mogla je globiti vlastelina i globom od 200 forinti, od kojih je polovina išla županiji, a polovina samome kmetu. Kmeta bez otpusnice nije smio nitko primiti. Kmetska djeca ili želiri nijesu trebali otpusnice, kad su tražili zarade.

Kmet je prilikom seobe nosio sa sobom sve svoje pokretne stvari. Investicije i melioracije, koje je kmet uložio u zemlju, preuzimao bi njegov nasljednik u kmetstvu uz pristanak samog vlastelina, koji nije nipošto smio uskratiti naknadu za uloženu muku, osim ako je kmet zbog svojeg nedoličnog vladanja morao biti odstranjen sa zemlje. Ta odredba, koja također podsjeća na bizantski nomos georgikos, bila je predmetom posebnog ugovora, o kojemu se je sastavljao zapisnik u dva primjerka. Jedan se je davao vlastelinu, drugi samoj općini.

Da se mnogo urbarskih zemljišta ne koncentrira u istoj ruci, maksimiran je broj kmetskih posjeda, koje je pojedini kupac mogao steći na području jednog vlastelinstva. Nipošto se nije odjednom smjelo nakupiti preko četrdeset selišta, svejedno da li putem kupnje, nasljedstva ili prisilne prodaje. Svoje pravo nije kmet smio ni zalagati ni opterećivati pod prijetnjom ništavosti takve pogodbe.

Kmet je mogao biti odstranjen sa zemlje i protiv njegove volje: a) ako nije mogao, b) ako nije htio vršiti svoju dužnost, odnosno ako je c) načinio koji teži izgred. Kmet se je mogao maknuti sa zemlje samo putem urbarske parnice, a i onda je mogao biti prisiljen da ode sa zemlje tek tri mjeseca, pošto je presuda stala na snagu. Inače su se njegova prava imala prodati na dražbi u nazočnosti županijskog odvjetnika i distrektualnog suca. Iz utrška bi se namirivala njegova dugovanja, a ostatak bi mu se izručio.

Kad se nije u zemlji nalazilo drugog kmeta, općina bi se starala za to, da zemlja ne ostane neobrađena. Ako je tome bio kriv vlastelin zbog svoje okrutnosti, onda bi se od same vlasti pristupilo smanjivanju urbarskih tereta.

Za upravu svojih općina birali su kmetovi suca ili seoskog kneza (iudex loci) između trojice, koje je vlastelin predložio. Uz kneza su se birali prisežnici ili odbornici (iurati) i podsuci (subiudices). Ako se suvlasnici vlastelinstva nijesu mogli među sobom složiti glede ličnosti seoskog kneza, onda je županijski sudac stavio trojni prijedlog. Bilježnika je birala općina s odobrenjem samog vlastelina. Sve su te vlasti trajale za godinu dana. Bilježnik je mogao biti maknut i ranije. O poslovanju seoskih vlasti je vodilo nadzor samo vlastelinstvo. U slučaju smrti pojedinog općinara, nadgledala je općina način, kako se vodila ostavinska rasprava. Ako nije bilo tutora, vlastelin je sam određivao skrbnika za siročad i udovicu. Kmetovi su mogli slobodno oporučno raspolagati svojim pokretnim stvarima i pravima. Ako je netko umro bez oporuke i bez nasljednika, bio mu je nasljednik sam vlastelin.

Sve te odredbe, koje su dobrim dijelom sadržavale veoma staro pravo, ukinute su otpisom bana Josipa Jelačića Bužimskog od 25. travnja 1848. god. Tim su otpisom pogođeni doduše samo urbarijalne daće, robote i desetine za crkvu. Ali je sabor trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije zakonom od 5. lipnja 1848. i idućih dana o ukidanju urbara i urbarskih službi, drvarenja, ispaše i žirovine učinio kraj kmetovskom odnosu. Na tom putu je prednjačio ugarski sabor (čl. IX, X, XI, XII i XIII za god. 1847. i 1848.). Ces. patent od 2. ožujka 1853. (LDZ br. 40) sadržavao je izvršne odredbe o rasterećenju seljaka od kmetovske dužnosti. Dalje odredbe patenta od 16. siječnja 1854., zakona od 10. siječnja 1876., odnosno starijeg zakona od 4. prosinca 1873. ne dolaze ovdje u obzir.

Iz svega toga vidimo, da je posjed jednog zemljišta, za koje je od nezapamćene davnine postojala namjena vojničkog dobra, značio za vlasnika neke posebne lične i stvarne povlastice. Samo onaj, koji je imao takvo zemljište, bio je pripadnik plemstva. Samo onaj, koji je imao plemićko zemljište i stoga pripadao plemstvu, imao je pravo držati kmetove i njima suditi kao vlastelin. A samo kod vlastelinskih kmetova imamo opet onu porodičnu organizaciju, koja se zove u terminologiji XIX. stoljeća zadrugom.

O toj ustanovi je romantika ispreplela nekoliko neodređenih predodžba. Ljudi su mislili, da je iza Karpata, tamo, gdje je ruska nizina ispresijecana valovitim izbrežinama, išla usred prašuma i krčevina prema Uralu, velika još nerazdvojena slavenska masa živjela u tišini imovinske zajednice šire porodice ili bratstva. Pojedincu su pripadale prema tom shvaćanju, samo njegove lične stvari, odijela, oružje, nakiti, krzna ubijenih životinja, valjda lična oprema. A sve ostalo: kućišta, obori, njive, livade, stoka, bilo je zajedničko dobro cijele porodične zajednice. Najstariji član te zajednice, domaćin, ravnao je zadrugom, a članovi zajednice su ga slušali. Sam doduše nije uvijek odlučivao, nego su i mlađi, ali odrasli članovi zadruge nalazili na-

čina, da iznesu svoje mišljenje. Tri, katkada četiri pokoljenja, pradjed preko sedamdesete, njegovi sinovi preko pedesete godine, uskoro vjenčana i dorasla unučad muškog i ženskog roda i, napokon, praunučad činili su pod istim krovom, oko istog ognjišta zadružnu vezu. Negdje ispred ili iza kuće nalazila se lipa ili dub, a u njegovu se višestoljetnom hladu starješina odmarao. Tu se je okupljalo oko njega porodično vijeće, i tu su padale ozbiljnije odluke. Zadruga je, tvrdilo se dalje, zauzimala dio sela. Nekoliko zadruga je činilo seosku zajednicu sa zajedničkom livadom, dubravom i riječicom. Tako su živjeli, misli se, Slaveni u zakarpatskoj pradomovini, a imali su svoju seosku zajednicu, kao što su i Germani imali svoju »Markgenossenschaft«. A isto tako su živjeli u seoskoj zajednici, koja je njima zamijenila svijet, i Rusi. Ruska zajednica zvala se je »mir«.

No o zadruzi kao o društvenom praobliku Slavena počelo se govoriti kasno, skoro u isto vrijeme, kad su prvi pioniri germanske pravne povijesti sa zanosom opisivali život Germana u »Markgenossenschaft«-u. No dok je izraz »Markgenossenschaft« dobro poznat u onim krajevima Njemačke, koji su prije bili pod rimskom upravom, duž lijeve obale Rajne i osobito u Westfalskoj, nije izraz zadruge u samom narodu uopće poznat. Tu, gdje tih zadruga ima, tu, gdje se misli, da je zbilja postojala porodična zajednica, koja odgovara tome pojmu, govori se doduše o tome, da ljudi žive u zajednici, ali se nigdje ne upotrebljava tehnički izraz, što ga upotrebljavamo u današnjoj terminologiji. Ljudi, znaju doduše za gospodarsku zajednicu, za zajedničku imovinu, za zajedničko ognjište, za zajednički rad i korist te zajednice, za gazdu ili starješinu, za gospodaricu, maju ili stopanicu, za vršioce zajedničkih poslova, za pastire, volare, svinjare, za pekaricu, za posebac ili posebnu imovinu pojedinca. Ali, tu nastaje najkrupnije pitanje, da li je zbilja takva organizacija tako starog podrijetla, kako se to za nju tvrdi?

Prema piscima nema sumnje, starija je škola u pitanju opstanka zadruge skoro jednoglasna. Za nju uopće ne može biti raspravljanja o tome, da li je zadruga zbilja starog podrijetla. Za stari pojam zadruge zalažu se Dümmler, Rački, Čelahovski, Šafarik, Baldasar Bogišić. Bogišić je polazio s točne konstatacije, da je i kod inokosne porodice vlasništvo zajedničko. U zadruzi je on, dosljedno tome, vidio samo proširenu inokosnu zajednicu. I budući da je u krajevima kao u Hercegovini i Crnoj Gori inokosni tip porodice pretežan, polazio je sa stajališta, da je pravno načelo inokosne zajednice osnovno načelo slavenske šire porodice. Zadruga je stoga za Bogišića derivat inokosnice. Stvar bi se dala zastupati, da je zbilja, kako se onda mislilo, socijalna struktura Hercegovine i Crne Gore na mjestu, gdje se sada nalazi, najstarija. No to međutim ne stoji tako: hercegovačka i crnogorska plemena su se doselila u današnju svoju postojbinu tek tečajem XIII. stoljeća. Prema Hercegovcima i Crnogorcima čine mnogo stariji

živalj stanovnici onih krajeva, gdje se još danas mogu utvrditi ostaci zadružnog života.

Nema sumnje, da su kod nas i drugdje mogle nastupiti prilike, koje nijesu dopuštale, da se porodice razdvoje i podijele. U tim prilikama je prirodno, da su djed, njegovi sinovi, braća i zetovi sa ženama i djecom morali silom prilika ostati na okupu. Ali to nije bio slučaj samo kod Slavena. Strabon pripovijeda naime o Iberima, precima današnjih Đurđijanaca na Kavkazu, da su pod pritiskom zajedničke opasnosti držali nerazdijeljene zajedničke posjede i da je njima upravljao najstariji član zajednice (Strabo XI, 501). Velikih porodica, koje bi brojile od dvadeset do sto članova, ima još danas kod Oseta na Kavkazu. Veća porodična zajednica se spominje god. 1262. na otoku Kefaleniji od pripadnika plemena Mardajita, a poznato je, da je Justinijan II. (681.—685.) naselio Mardajite iz Libanona na Jonske otoke. Da se je bizantska ustanova, nazvana »protimesis«, dužnost nuđenja nepokretnine susjedu, prije nego što bi se prodala strancu, primjenjivala baš u pograničnim krajevima, vidi se iz nekoliko praktičnih slučajeva navedenih od Bezobrazova (Vizantijski Vremennik za 1900, str. 161—181). To, da se ove porodične zajednice pojavljuju baš u onim krajevima Like i Krbave i Slavonije, kojima su vladali Turci, dalo je povod Pejskeru, da zamisli zadrugu kao proizvod bizantskog, odnosno turskog fiskalnog sustava. U Bizantu se je naime porez odmjerivao po dimnjacima, a zvao se kapneion ili dimnina. Kad su Turci prodrli sve do Podunavlja, uveli su, kako Pejsker misli, bizantski porezni sustav u svim osvojenim krajevima. I kako su ljudi željeli biti oslobođeni od prevelikog poreza, počeli su živjeti na okupu, ne bi li time smanjili svoju poreznu dužnost. Pejsker ne misli dakle samo, da zadruga nije praslavenskog podrijetla, nego da se je počela javljati tek u vrijeme osmanlijskog gospodstva.

Protiv Pejskera ustaje Alphons Dopsch, koji je u svojoj raspravi o starijem socijalnom i gospodarskom ustrojstvu alpskih Slavena pobijao doduše Pejskerovu hipotezu, ali ipak i on utvrđuje, da porodičnih zajednica nije samo bilo kod Slavena, nego i u drugim krajevima, gdje Slaveni nijesu nikada živjeli, kao na pr. u Španiji, u Francuskoj, u južnom Tirolu, u švicarskom kantonu Graubündenu. Te zajednice u južnom Tirolu, u takozvanoj Pusteriji, nalazile su se doduše baš na zemljištu, gdje su Slaveni graničili s drugim narodima. Ali se može vidjeti po organizaciji tih zajednica, gdje starješinov dom čini neku vrst upravne sredine »Vorhaus«, kojoj su podređeni domovi pojedinih zajedničara (Mithäuser), da između njih i naše zadruge ima ipak nekih dosta jakih razlika.

Što se naših krajeva tiče, spominju se u listinama XV. stoljeća dosta često kao prodavači nepokretnih dobara otac zajedno sa sinovima, braćom i unučadi (Monum. hist. iurid. VI, 135, 139, 346). Malo prije nego što su Dubrovčai i zauzeli Konavosku župu, spominju se tu,

slično kao u Pusteriji, s jedne strane posjednik, koji je u isto vrijeme i starješina, a s druge t. zv. zakućnici, koji su njemu podređeni. Svi članovi zajednice, koji žive odijeljeno u različnim kućama, imaju dužnost, da zemlju obrađuju zajednički. Sličan se odnos javlja god. 1465. u Boki Kotorskoj u pojedinim selima na Luštici, u Lješevićima i u Bogdašićima, gdje se spominju ognjišta, oko kojih bi se skupljalo deset do dvadeset muških članova porodice. Stojan Novaković pripovijeda u svojoj raspravi »Selo« (Glas srpske kr. Akademije XXIV.) da je bilo takvih širih porodica u manastirskim selima u južnim krajevima. Ivan Strohal je opet u »Glasniku zem. muzeja u Bosni i Hercegovini« za god. 1909., pokupio dosta obilatih podataka o zadrugama u velikom broju naših krajeva. Stari naziv za zadrugu je kod nas naprosto kuća. Bugari imaju za porodičnu zajednicu naziv rod. Austrijske vojne oblasti duž granice upotrebljavale su službeni njemački naziv »Hauskommunion« ili »Hausgemeinschaft«.

Rasprostranjenost zadruge stavljena je u vezu s rasprostranjenošću pastirskog života. Jireček i Cvijić su primijetili, da se zadruge često pojavljuju ondje, gdje prevladavaju t. zv. razbijena sela i gdje su kuće veoma udaljene jedna od druge. Na dubrovačkom zemljištu se čak spominju zadruge kod seljaka, koji nijesu imali svoje zemlje, nego su kmetovali na dobrima dubrovačke vlastele. Zanimljivo je svakako, da u Crnoj Gori uopće nije bilo zadruge, premda je to svakako zemlja pretežno stočarskog zanimanja i pretežno razbijenih sela.

Pomisao, da je u pradavnini kod svih Slavena bilo imovinskih zajednica, potječe svakako od opažanja, da je u Rusiji zabilježena ustanova t. zv. »mira«. Ali nema sumnje, da ruski »mir« nije tako star, kako se neko vrijeme vjerovalo. Najstarije vijesti o njemu pojavljuju se naime tek u XV. stoljeću poslije prodiranja bizantskih običaja u rusku unutrašnju upravu. Leroy Beaulieu, koji je ruskom »miru« posvetio veliku pažnju, nije načistu, da li je to zbilja, kako se onda tvrdilo, stara ustanova, te je i bio skloniji mišljenju, da je tu po srijedi primjena nekolikih zakonskih odredaba, koje su vezane na ličnosti careva Leona III. i njegova sina Konstantina V., a prevedene su iz grčkoga na ruski jezik i uvrštene u zbirku, zvanu »Sudebnik«.

Za tu misao govori činjenica, da se porodična zajednica pojavljuje prije u južnoj Rusiji, gdje se ne zove mir, nego »gradina«. Gradina se međutim javlja u krajevima, koji su bili u doticaju s bizantskom provincijom Gotijom, današnjim Krimom.

Svi ti podaci upućuju na neke zajedničke crte, koje ovdje valja posebno istaknuti. Porodične zajednice se pojavljuju svagdje u krajevima, koji su činili granicu negdašnje rimske države. To vrijedi za Španiju, gdje se imovinske zajednice pojavljuju duž rimske pogranične linije prema Alanima i Vandalima. To vrijedi i za zemljište salijskih Franaka, gdje su naseobine od nekoliko porodičnih zajednica (consortia) bile poredane duž rajnske granice. Isto su se tako poro-

dične zajednice očuvale u krajevima Švicarske, gdje se je latinski elemenat najžilavije branio od germanske najezde. A ne će biti nikakav slučaj, da se je ustanova porodične zajednice najduže sačuvala u Lici i u Slavoniji, koje su bile pogranične zemlje već od bizantskog vremena, kad su činile granicu prema Avarima i Madžarima, i to su bile do XV. stoljeća prema Turcima, od XVI. do konca XVII. stoljeća prema Austriji i onda, poslije druge bečke opsade (1683.), opet prema Turcima. S time se potpuno slaže, da je takvih porodičnih zajednica bilo u krajevima od Kavkaza, koji su bili kroz duga stoljeća s jedne i druge strane graničarske zemlje. A pogotovu se to slaže s opstankom zadruge u Bugarskoj, jer su krajevi na Rodopi činili bizantsku državnu granicu kroz nekoliko stoljeća.

S tim pojavama se podudara i organizacija pograničnih sela duž rimske granice na Rajni, gdje su kuće radi lakše obrane bile zbijene, i gdje su dugo ostale u kreposti odredbe o općinskim dobrima, kako se pojavljuju u Teodozijanskom zakoniku, te odgovaraju kasnijem pojmu njemačke »Markgenossenschaft« i »Almende«.

Otud dobivamo s dosta velikom vjerojatnošću zaključak, da cijela organizacija zadruge, daleko od toga da bi predstavljala najčistiji izvorni tip porodične zajednice praslavenskog podrijetla, po svoj prilici predstavlja organizaciju čisto vojničkog karaktera.

Kad to uzmemo pred oči, ne će nam biti teško, da ustanovu vojničkog dobra, ustanovu imaoca vojničkog dobra ili plemića, ustanovu obrađivača vojničkog dobra ili kmeta i ustanovu kmetske porodične zajednice ili zadruge povežemo u jednu organsku cjelinu. To je cjelina, kojoj se podrijetlo nema tražiti toliko u zapadnim krajevima, gdje se je sistem rimskih vojničkih dobara pretvorio u feudalizam, koliko baš u našim krajevima, gdje je kontakt s rimskim zakonodavstvom bio mnogo življi i gdje je stoga javnopravni karakter vojničkog dobra sačuvan, dok to nije, kako je to zgodno Lanović primijetio, u Franačkoj.

Ali je upravo ta javnopravna crta još jače istaknuta u donacionalnom sustavu madžarskog zakonodavstva. Dapače je, kako je već prije istaknuto, baš Beli III. pošlo za rukom, da tom sustavu dade značaj, kojega s početka nije imao, naime značaj državopravne spone između zemalja, koje su zamišljene kao sastavni dio zajednice krune sv. Stjepana.

Uporedo s tim prihvatom ustanova, koje su već postojale u rimskoj Dalmaciji, dolazili su kod formacije ugarskog javnog prava drugi elementi, kojima se podrijetlo ima tražiti uglavnom na zapadu. Mnogobrojni doseljenici su naime našli svoju novu domovinu u krajevima Podunavlja, koji su se nalazili pod madžarskom vrhovnom vlašću. Svima je bilo dopušteno, da žive po svojemu ličnom pravu. Tako je njemačko pravo, ius Theutonicum, udomaćeno u Madžarskoj u dosta širokom opsegu. Koliko je kod preostalog stanovništva sačuvano osta-

taka rimskog prava, teško je odrediti, ali nema sumnje, da su ti preostaci izgubili stari oblik rimskih pravnih ustanova. Zato nije čudo, da je obnova učenja rimskog prava, kako je nastala zahvaljujući osobito bolonjskom sveučilištu u XIII. stoljeću, značila više otkrivanje nepoznatog područja, nego li nadovezivanje na prošlost, koja je bila već posve zaboravljena i s kojom nije bilo više ni najmanje kulturne ni pravne veze.

U tom pogledu je, skoro odmah poslije uvođenja donacionalnog sustava, nastao dosta brz i potpun preokret: XIII. stoljeće znači završnu fazu prijelaza iz prirodnog u novčano gospodarstvo. Usred ove zamašne gospodarske promjene, koja se je izvršila uglavnom u prilog nosilaca donatarnih povlastica, a na štetu kraljevske vlasti, vrši se na cijeloj liniji recepcija rimskog prava, preinačenog u sredovječnim formulama crkvenih propisa. U ono je vrijeme baš crkva slavila svoje najveće pobjede protiv Hohenstaufovaca. Uporedo s tom dinastijom bilo je nekoliko drugih dinastija u srednjoj Evropi u izumiranju. U Austriji su Babenbergi svršili g. 1246. U Češkoj su Přemyslovići još doživjeli kraći procvat s velikim Otokarom, ali ih je brzo zatim nestalo s pozornice. Arpadovići su izumrli g. 1301. Prvenstvo u Evropi prelazi sada s pobjedom rimske stolice iz Njemačke na Francusku. Pri kraju XIII. stoljeća su Anžuvinci zavladali Napuljem, Albanijom. S Karlom Robertom će zahvatiti i u Ugarsku, ali još prije u Hrvatsku. Ekonomske i socijalne promjene, posljedice križarskih ratova, djeluju na položaj hrvatskih starih plemena.

Sada se novi sloj prelata i donatara spušta kao prvi stalež podjednako nad Madžarsku i nad Hrvatsku. Iza njega nalaze se tek pripadnici starih plemena, i to u podređenom položaju.

§ 33. Kralj.

Već je naprijed rečeno, da je stvaranje posebne kaste odličnika, sastavljene od visokog klera i visokog plemstva, koja se našla oko kraljeve osobe, urodilo posljedicom, da je potisnuto u pozadinu plemstvo, t. j. kasta pripadnika praplemena hrvatskog, odnosno madžarskog podrijetla, koji su zapravo bili osnovali državu i koji su bili zapravo nosioci državne i, posredno, narodne svijesti. Prelati i velikaši su ne samo potiskivali pripadnike praplemena, nego su se znali svojim položajem koristiti na štetu i same kraljevske vlasti.

Vladalac, koji je od g. 1102. upravljao Hrvatskom, smatrao se je u prvom redu madžarskim kraljem i nasljednikom Stjepana I., koji je u kolovozu 1101. bio okrunjen u Ostrogonu krunom, poslanom mu od pape Silvestra II. Zapravo je to bio samo patricijski dijadem, koji je baš u ono vrijeme podijeljen vjerojatno i mletačkom duždu Petru Orseolu II. kao mandatoru Otona III. u rimskoj Dalmaciji. Svakako je ta prva krunidba urodila važnim učinkom, da je Stjepan I. već

onda istakao svoje pravo raspolaganja državnom zemljom, koja nije bila zauzeta od pojedinih madžarskih plemena. U toj odredbi (Decr. S. Steph. II, cap. 35, Endlicher II, 2) nalazi se već u klici početno načelo donacionalnog sustava.

Kralj je načelno vrhovni ratni zapovjednik. Samo on odlučuje o ratu i miru. Samo on dopušta gradnju tvrdih gradova. On je samo ovlašten, da pozove svoje ljude na oružje. Ali je to prema Madžarima odista dosta prostrano pravo znatno ograničeno, u pogledu naših krajeva. Tu je bez sumnje sva javna vlast bila u rukama domaćeg elementa i nije se nikada, pa ni u vrijeme najjače kraljevske moći, prestala u tom pravcu vršiti. A i dužnost, da se kralju priskoči u ratu, jamačno je bila ograničena na obranu državne granice, jer je za ratovanje izvan državnih granica bilo izrijekom određeno, da će hrvatska plemena dati svako tek deset oružanih konjanika, i to o vlastitom trošku samo do rijeke Drave, a preko nje o kraljevu trošku.

U sudbenim stvarima je bilo razlike između zemlje sjeverno i one južno od Gvozda, t. j. između Slavonije i Hrvatske. Dok je naime Slavonija već zarana dobila poveći broj donatara iz inozemstva, tako da se je kao sudski jezik udomačio latinski, ostao je u Hrvatskoj domaći elemenat pretežan, i svi su sudski spisi, koji su došli do nas, napisani na starohrvatskom jeziku. Teško je u tim prilikama zamisliti, da je kraljevska vlast mogla zahvatiti dublje u samu sudbenost. Drugačije su stvari stajale sa slavonskim donatarnim plemstvom. Tu je dolazio do primjene 8. čl. Zlatne bule, po kojemu su članovi plemstva imali uvijek pravo, da se u svojim pravnim sporovima prizivaju na samoga kralja.

U sve većoj mjeri je kralj išao za tim, da domaće izborne vlasti pretvori u državne vlasti, kojih je nosilac bio imenovan od samoga kralja. Tako su na čelo pojedinih župa na mjesta župana, biranih, dakako u istoj porodici, od župskog zbora postavljani knezovi, koji su doduše bili nasljedni, ali su imali svoju vlast zahvaliti samome kralju.

Teže je odrediti pitanje granica zakonodavne vlasti između kralja i hrvatskoga, odnosno slavonskog sabora. Hrvatskog sabora je uloga, koliko to možemo prosuditi po sačuvanim nam spisima, dosta skromna: uglavnom dolaze tu do raspravljanja sudski poslovi i pitanja lokalne uprave. O nekom zakonodavstvu hrvatskog sabora je pored oskudice sačuvanog nam gradiva teško stvoriti i približnu sliku. Mnogo više znamo o položaju slavonskog sabora, koji je počeo zasjedati pod kratkotrajnim banovanjem Matijaša Čaka-Trenčinskog. Tu dakako dolaze u obzir mnogobrojna pitanja unutrašnje uprave i zakonodavstva, ali je pored nepotpunosti raspoloživih podataka teško odrediti, u kojem je stadiju odluka pojedinog sabora mogla biti smatrana gotovim zakonom. Svakako se otud, da je ban na saboru zastupao odsutnog kralja, može izvesti zaključak, da je već njegov pristanak pod

pridržajem kraljeva konačnog odobrenja značio pretpostavku za izvršivost saborskih zaključaka.

U takvim prilikama je moglo biti malo mjesta kraljevim jednostranim odlukama zakonodavnog sadržaja. Ali se ipak vidi iz Zlatne bule, da je Koloman svakako bez sabora izdao odredbe o načinu, kako se je u Slavoniji imala podmiriti kunovina ili marturina. Pravo raspisivanja poreza smatralo se kao kraljevsko pravo (ius regale), kao što je takovim smatrano i raspolaganje kovnicama, rudnicima, tržišnim dozvolama i sl.

No takovo oporezovanje nije se moglo vršiti prema pripadnicima plemstva, a u tom pogledu nije između pripadnika hrvatskog i onih madžarskog plemstva bilo nikakve razlike. Od njih nije kralj smio tražiti ni poreza ni danka. Samo su slobodni neplemići morali plaćati kralju različne demanijalne ili patrimonijalne daće.

Jakost položaja madžarskog kralja bijaše u njegovu odnosu prema crkvi. Nasljednici Stjepana I. nijesu doduše imali punoću njegove vlasti zastupanja sv. Stolice u teritorijalnom području rimske Panonije (legatio sedis apostolicae, ius legationis). Ali je u tom, da je Madžarska zastupala prema okolnim Slavenima latinski obred i interese rimske crkve, svakako važno i to, da je Rim gledao s osobitim povjerenjem na ugarskog kralja i da je njemu išao često na ruku, kad se je god, dakako iz političkih razloga, dizao protiv slavenskih »krivovjeraca«.

Prije nego što je došlo do veze između Hrvatske i Madžarske, nije Madžarska znala ni za hrvatsku ustanovu dvorskog vijeća, koje je ograničavalo kraljevsku vlast. Već se doduše u vrijeme Stjepana I. govori o »senatus regalis, consilium regale«, ali je to samo kraljeva bliža okolina, koja je služila za kraljevo izvješćivanje i nije značila nikakvu ustavnu granicu njegovoj vlasti. O opstanku kraljeva vijeća ne može biti govora prije posljednjih godina XIII. stoljeća.

Isto tako se ne može reći, kako to tvrdi Akos von Timon (Ungarische Verfassungs-und Rechtgeschichte mit Bezug auf die Rechtsentwicklung der westlichen Staaten, Berlin 1909., str. 113. i d.), da su državni sabori bili neka granica kraljevim slobodnim odlukama, premda se često spominje u pojedinim dekretima, da je odluka prihvaćena u nazočnosti klera i naroda (cum testimonio cleri et populi). Sabori nijesu ništa drugo nego sudski zborovi, u kojima su kralj ili njegov zamjenik u nazočnosti sakupljenog naroda rješavali o podnesenim molbama i žalbama. Prvi put, se može govoriti o državnom saboru u Madžarskoj u pravom smislu riječi za Andrije III. g. 1298.

No, ako je kraljevska vlast i bila formalno neograničena, bila je stvarno u toliko ograničena, što se nije smjela vršiti prema slobodnim članovima samoga naroda, a to su bili pripadnici madžarskih, odnosno hrvatskih praplemena ili, ukratko, plemići. U vojničkom pogledu može njima raspolagati samo u dosta uskim granicama, u sudbenom pogledu

može on vršiti svoju vlast samo na osnovi izričitog poziva, a u imovinskom pogledu mora kralj prepuštati članovima plemstva potpunu nezavisnost.

Ova na oko neograničena, ali u stvari veoma skučena kraljevska vlast postala je predmetom daljeg sužavanja prilikom prepiranja između pristalica majorata i pristalica primogeniture u nasljedstvu na prijestolju. Kasnije je nastao običaj, da je stariji sin još za očeva života zauzimao položaj hrvatskog i slavonskog hercega, tako da se je govorilo o pravu prvorođenja i o pravu herceštva (ius primogeniturae, ius ducatus).

Poslije smrti Ladislava Kumanca (1290.) jače je međutim istaknuto načelo, da kralj stiče svoje pravo po nasljedstvu, ali i po izboru (Endlicher 645). Sada je nastao ceremonijal krunidbe, koji se potpuno podudara s ceremonijalom, kako je došao do primjene prilikom uspona Dmitra Zvonimira na hrvatsko prijestolje. Ta potpuna jednakost u obredu ne mora sama po sebi značiti prihvat hrvatskih državnopravnih nazora u madžarske ustanove. Ne smijemo naime zaboraviti, da je kraljeva krunidba u prvom redu crkveni čin, i da je crkva kao čuvarica pravnog poretka nastojala dati kraljevskoj vlasti sakralni značaj. Nije međutim bez nekog značenja, da je Koloman bio prvi, koji se je nazivao, kao i hrvatski vladaoci, ex Dei gratia rex (Akos v. Timon str. 117.: welche Titulatur von den Königen Ungarns Kálmán zu führen beginnt). Važno je ovdje i to, da je prije krunidbe hrvatski herceg Dmitar Zvonimir morao položiti prisegu, da će ne samo poštivati prava crkve, nego i prava hrvatskih staleža. Pa kao što neokrunjeni hrvatski vladalac ne nosi naslov kralja, nego hercega, tako nosi herceški naslov i neokrunjeni madžarski vladalac. A od hercega Andrije znamo, da je prije krunidbe prisegao, da će poštivati prava kraljevine i čast svoje krune (Otpis pape Grgura IX. Beli IV.: Pater tuus . . . in coronatione sua iuraverit etiam iura regni sui et honorem coronae illibata servare). O Andriji II. nije doduše poznato, da je njegova prisega kao ona Dmitra Zvonimira, zabilježena u zapisniku. Ali se zna za Andriju III. da je prije krunidbe sastavljena diploma, koja je svečano pročitana i koja je dobila već onda tehnički naziv inauguralne diplome (diploma inaugurale).

Krunidba se je vršila s velikim svečanostima u Stolnom Biogradu, gdje je već Stjepan I. dao sagraditi, kako tvrdi predaja, krunidbenu crkvu. Tu su se čuvale insignije kraljevske vlasti: kruna, žezlo, jabuka, mač, plašt, apostolski križ i prijestolje, sve to pod nadzorom kanonika čuvara (canonicus custos) konventa Stolnog Biograda. Krunidbu je vršio ostrogonski nadbiskup po papinom ovlaštenju. A kad je ostrogonski nadbiskup odbio g. 1173. da okruni Belu III., postigoše kralj i velikaši, da je delegiran za taj čin kaločki nadbiskup. Kraljicu je krunio vesprimski biskup, koji je bio njezin kancelar, svetom krunom. I tom je biskupu kraljica polagala prisegu, da će poštivati ustav.

Kraljevski naslov je »Serenissimus Rex«. Mletački duždd se zove »serenissimus dux«. To je zapravo prijevod bizantskog dvorskog naslova (hemetera galenotes) »naša Prevedrost«, a taj se je davao redovito carskim patricijima. Kasnije se je uveo naslov »Veličanstvo« (Maiestas). Tvrdnja Akosa v. Timona, da ni za Kolomana nije sigurno, da je okrunjen za hrvatskog kralja, a pogotovu da takve krunidbe nije bilo ni kasnije, u protivnosti je s vrelima. O posebnoj krunidbi za hrvatskog kralja zna u vrijeme samoga Emerika i sina njegova Ladislava II. i sam Toma Arhiđakon.

Posljedice donacionalnog sustava pokazale su se odmah poslije vladavine Bele III. Time, što je kralj nekoliko svojih ličnih atribucija prenosio na velikaše, napose pravo držanja vojske, pravo suđenja, nekoliko specifično kraljevskih prava, moralo je doći do toga, da je njegov ugled naglo počeo opadati u vrijeme, kad je neočekivano nastala promjena u cijelom gospodarskom sustavu. Donacionalni sustav je bio zapravo vezan uz prirodno gospodarstvo izmjene dobara. Ali je to gospodarstvo baš onda prestalo i to dosta naglo radi toga, što su jedan za drugim došli do eksploatacije srebrni rudnici u Saskoj, u Slovačkoj, u Erdelju, kasnije u Srbiji i u Bosni. Ta nagla srebrna inflacija djelovala je veoma jako na cijene. Time, što je kralj svojim donacijama htio sebi osigurati stalnu vojsku, koja mu je imala služiti za izvanjske ratove, on je zapravo sebe lišio vrela prihoda, koji mu je inače imao služiti za nabavu i uzdržavanje jake plaćeničke vojske. To vrelo prihoda nije više teklo sad za kralja, nego za njegove velikaše, kojih se je vlast u istoj mjeri povećavala, u kojoj se je kraljevska razmjerno smanjavala.

Novčano gospodarstvo je urodilo i drugom posljedicom: proizvodnja, koja se je do toga vremena izvodila samo za domaću potrošnju i stoga u ograničenom opsegu, služila je sad i za izvoz. Na polju ratarstva nastaje prijelaz iz ekstenzivne u intenzivnu kulturu.

Sve je to urodilo posljedicom, da je donacionalni sustav, koji je imao pridonositi jačanju kraljevske vlasti, urodio protivnom posljedicom; — njezinim slabljenjem, dapače njezinom propašću. Stvar je imala u sebi tim veću opasnost, što zemlje podložene kruni sv. Stjepana nijesu činile jednu homogenu cjelinu, i što se je dosta rano osobito u Hrvatskoj pojavila težnja, za sklapanjem tjesnije veze sa zemljama unutrašnje Austrije, sa Štajerskom, Koruškom i Kranjskom. Opasnost je bila s druge strane u tome, što donatarni sustav nije značio za donatara dužnost podaničke vjernosti onako, kako je to značio feudalni sustav za feudatara ili vazala. U tim prilikama nije kralju ostajalo drugo, nego da traži oslona baš kod onog staleža, kojemu je moć on htio slomiti donacijama t. j. kod staroga plemstva.

Vidjevši, da im kralj radi zapravo o glavi, počeli su se donatari naoružavati protiv njega. Vladavina Bele IV. označena je težnjom ve-

likaša, da ojačaju svoj položaj gradnjom jačih tvrđava i izdržavanjem povećih vojnih odreda.

Usred toga sve težeg položaja pošlo je kralju ipak za rukom da očuva svoju sudsku prevlast, premda su i na tom polju velikaši često znali ojačati svoju sudbenost prema svojim podanicima. Da smanji vlast višeg plemstva, koja je dolazila do izražaja osobito u slavonskom saboru, izuzeo je kralj od sudbenosti samoga bana nekoliko gradova, kojima je dao povlasticu kr. slobodne gradske općine, tako na pr. općini na brdu Gradcu kraj Zagreba, nasuprot samom kaptolu. Jedna od glavnih povlastica građana te općine bila je u tome, da nijesu imali odgovarati ni pred županijskim, ni pred banskim sudom, nego su im gradski suci krojili pravdu u prvoj i sam kralj u drugoj instanciji. Kralj je naravno u slučaju slobodne općine na Gradcu vršio svoju sudbenost po svome taverniku.

Osobito je osjetljivo smanjena kraljevska vlast na financijskom polju. Sva privredna vrela su donacijama prešla u privatne ruke, a samo srebrna inflacija je prouzročila dizanje svih cijena. Kralj je zato prisiljen zaduživati se i unaprijed davati u zakup pravo utjerivanja poreza. Zanimljivo je, da je baš niže plemstvo izvojštilo odredbu Zlatne bule u čl. 31. koja sadržava pravo na otpor. Ako bi kralj, stoji naime tu, ili jedan od njegovih nasljednika pokušao povrijediti slobode zajamčene državnim ustavom, neka bude slobodno i biskupima i jobagionima i drugim plemićima kraljevstva, da mu se usprotive, a da im se zato ne će moći predbaciti, da su se pokazali nevjernima (sine nota alicuius infidelitatis). To pravo na otpor, ius resistendi, uvedeno je baš oko tog doba u Engleskoj, u Kastiliji i Aragoniji. Za zemlje podložene kruni sv. Stjepana, ali ne za Hrvatsku, bilo je to pravo u kreposti do požunskog sabora g. 1687.

Još jača jamstva je dao staležima Andrija III. u svojem zakonu od g. 1298. o načinu, kako je imalo biti sastavljeno državno vijeće. U državno vijeće su imali doći po jedan biskup ostrogonske i kaločke naddijeceze i dva velikaša, izabrana od samoga sabora. Kralj je pak u svima svojim odlukama imao najprije saslušati državno vijeće, a ako bi to propustio, onda su njegove odluke i odredbe bile bez ustavne važnosti. Državno vijeće je postojalo i prije, ali mu je zakon od 1298. god. dao važnost ustavnog čimbenika.

Time, što se je kralj imao u svima državnim poslovima oslanjati na pristanak državnog vijeća, prenesena je odgovornost za državne poslove na kraljevske vijećnike, koji su sada po 14. čl. Zlatne bule, čl. 14. i 25. zakona g. 1290. i čl. 3. dekreta g. 1321. dužni odgovarati pred samim saborom za sve kraljeve odluke.

U tim prilikama je inauguralna diploma dobila mnogo dublji značaj i veći sadržaj. Krunidba se je morala vršiti samo onda, kad je kralj izrijekom preuzeo dužnost, da će poštivati prava naroda, a to je značilo, da će braniti pripadnike madžarskih i hrvatskih plemena, —

oni su naime značili narod, — a protiv nastojanja donatarne aristokracije, kako bi na štetu samoga naroda povećala svoju vlast. Dvije odredbe Zlatne bule su imale služiti kao obrana nižem plemstvu: čl. 16., koji je zabranjivao davanje nasljednih služba i čl. 17., koji je kralja ovlastio, da opozove one donacije, koje su bile date u prilog osoba, koje to nijesu zaslužile.

Još oštrije je pojam svete krune istaknut poslije izumrća Arpadove dinastije. To se je vidjelo, kad su Karlu Robertu stavljena za izvršenje krunidbe tri uvjeta: od njega se naime tražilo, da bude okrunjen krunom Stjepana I., da se krunidba izvrši u Stolnom Biogradu, i da to provede ostrogonski nadbiskup, — inače krunidbeni čin nije imao pravnu krepost.

Ta formalistička težnja, koja se je jako stala isticati osobito u XV. stoljeću, kad je kruna sv. Stjepana prešla nekoliko puta na vladaoce tuđe krvi, urodila je sve jačim isticanjem običajnog prava. Šta više, kako je položaj hrvatskog plemstva prema velikašima imao nekoliko dodirnih točaka s položajem madžarskog plemstva prema madžarskim velikašima, razvila se je s vremenom između pripadnika tih dvaju zapostavljenih staleža neka solidarnost, koja je s vremenom dovela do toga, da su u zakonodavstvu, prema svršetku XV. stoljeća zbilja prevladale centralizatorne težnje, s time, da je ne samo za Ugarsku, nego i za cijelu Hrvatsku prihvaćeno privatno pravo Tripartita, premda nije nikada postao pravim zakonom. Tripartit je ostao na snazi u Hrvatskoj sve dok nije ukinut carskim patentom od 29. studenoga 1852.

U uvodu Tripartita raspravlja njegov autor, Stjepan Werböczy ukratko o izvoru svakog prava. Taj izvor može biti, tvrdi Werböczy, unutrašnji ili materijalni i vanjski ili formalni. Između tih formalnih pravnih izvora treba istaknuti zakone, naredbe, povlastice, prejudicije, običaje, statute. Sva se ta vrela ravnaju po zakonodavnoj vlasti, koje je nosilac sam kralj. A kralj daje teritorijalnim i personalnim organizacijama ovlaštenje, da svojem unutrašnjem djelokrugu izdaju posebna pravila ili statute. Bez takve jedne centralne vlasti nema države. Ali, ako je kralj zakonodavac, ako ima pravo podjeljivati povlastice pojedincima i skupinama, ako stvara pravo svojim presudama i odlukama, opet je on vezan običajima. Običaj, antiqua consuetudo, znači dakle za kralja nevidljivu granicu njegove vlasti. Ti običaji ne moraju biti svagdje jednaki. Ali gdje postoji neki običaj, tu se on mora bezuvjetno poštivati. Pored običaja vrijedi zakon tek subsidijarno t. j. samo toliko, koliko nije njime stari običaj povrijeđen. Dapače se u starijoj terminologiji ne pravi razlika između zakona i običaja: jedno i drugo se zove naprosto consuetudo (čl. 27 Zlatne bule: marturina iuxta consuetudinem a Colomano rege constitutam). Kralj je dakle bio vlastan izdavati zakone, ali se pretpostavljalo, da se je zakon oslanjao na »consuetudo«.

S vremenom je dakle riječ »običaj« dobila značaj ustavnog prava. Werböczy je to dovoljno jasno naglasio (II, 6), da municipalni običaji potječu ili iz ustava ili povlastica ili iz sudskih pravorjeka (quamquam omnia iura ex pontificii caesareique iuris fontibus progressum habeant municipalia nostra consuetudo ex tribus fundamentis constat: a) constitutionibus, b) privilegiis et c) iudicum sententiis). Uz to je za trajnu obaveznost običaja bilo od potrebe, da je pojedino pravilo bilo prisvojeno od prakse.

Kralj je dakle bio vezan na običajno pravo. Dakako da se tražilo, da običaj bude razborit (rationabilis), t. j. da ide za općim dobrom; da nije zastario (praescripta), da bude višekratno ponovljen (frequentiam actuum) i da odgovara sveopćem uvjerenju (opinio iuris sive necessitatis). Ako je običaj bio u primjeni barem deset godina, mogao je naprosto ukinuti protivnu zakonsku normu. Samo običaj, koji bi značio smanjivanje prava, pridržanih samom vladaocu, nije mogao stupiti na pravnu snagu.

Te nevidljive granice kraljeve vlasti, koje su povučene od nepisanog prava, nijesu nastale odjednom, nego postepeno. Odjednom je postajao samo zakon. Ali i kad je izdan zakon u najsvečanijem obliku, trebalo ga je primijeniti, i tu je opet običaj dolazio do riječi. Običaj je naime, sudeći po Werböczyju, tumačio zakone (virtus interpretativa), oduzimao ovima pravnu krepost (virtus derogatoria), i opet davao zakonima pravi značaj i potpunost, koji su im inače nedostajali (virtus imitativa, quia imitatur legem). Dapače je zakon samo toliko ostajao na snazi, koliko ga nije ukinuo kasniji običaj. Doduše ne mora običaj ukinuti zakon potpuno (consuetudo generalis), nego samo u nekim, točno određenim dijelovima (consuetudo particularis). Ovo prevladavanje običajnog prava čini karakteristiku pravnog razvitka Hrvatske, ali i Madžarske. Moderno pravno shvaćanje, koje običajnom pravu daje tek podređeni značaj, ne daje toliko mjesta običajnom pravu, ali valja naglasiti, da se je ustavna praksa u Hrvatskoj sve do god. 1918. dobrim dijelom oslanjala na običaje, koji su se redovito ponavljali svakom sličnom prilikom, ali koji nijesu nigdje zakonom utvrđeni.

Što se tiče primjene pojedinog običaja, nema sumnje, da je tome prva pretpostavka, da se on može dokazati. Inače ne može običaj imati obaveznu snagu ni za samoga kralja. Dokazati se mora dakle, da je običaj kao takav više puta izvršen. Iz jednog se naime osamljenog čina ne može izvesti nikakav zaključak. Uz to treba dokazati, da je vršenje običaja slijedilo iz pravnog uvjerenja o njegovoj zgodnosti (opinio iuris sive necessitatis). Vrijeme, kroz koje se je običaj vršio, nije toliko od važnosti, koliko češće izvršenje ili češći propust. Osim toga mora običaj biti pouzdan (certa), općenit (generalis) ili poseban (particularis), sudski ili vansudski (indicialis seu extraiudicialis). Običaj bi se morao dokazati, ali ovdje vrijedi pravilo, da sud mora po-

znavati pravne običaje (iura novit curia). Tā sav je sudski postupak bio zapravo zasnovan na običajima. Otuda, što se je sudski postupak vršio pod vedrim nebom i pod budnim okom sakupljenog narodnog zbora, razvio se neki obrednik u sudskom postupku, koji se nikako nije ni mogao ni smio prekršiti.

Kad je kruna prešla na Anžuvince, počela je zakonodavna vlast sabora potpuno jenjavati. U Hrvatskoj se sabor uopće ne bavi zakonodavstvom. Karlo Robert i Ljudevit I. vladaju gotovo apsolutno: njima je naime pošlo za rukom, da budu u financijskim stvarima posve nezavisni od staleža. Sasvim je drugačiji bio položaj Sigismunda Luksemburškog. Tijekom njegove pedesetgodišnje vladavine (1387.—1437.) izdano je zakona, naredaba, generalnih dekreta u dosta nepreglednom redoslijedu. Međutim su se baš za Sigismunda razvila do svoje završne faze načela narodnog predstavništva, kako su došla do izražaja u uvodniku Werböczyjeva Tripartita. Najprije su, kaže Werböczy, vladale plemenske poglavice; zatim je vladao kralj nosilac svete krune; kasnije je kraljeva odluka vezana na pristanak cijeloga naroda. Ali je pripadnik naroda (populus) samo pripadnik plemstva. Pojedinac, koji nije pripadao plemstvu, nije pripadao narodu nego puku (plebs). Kralj je dakle prihvaćao svoje odluke zajedno sa saborom, a svi su pripadnici plemstva bez razlike bili *dužni* doći na sabor i sudjelovati u državnim poslovima. Ta je dužnost postala međutim s vremenom preskupa, te plemići nijesu svi mogli podnositi troškove boravka u Budimu. Zato su se dosta brzo odlučili na to, da ostave na saboru svoje izabrane predstavnike (nobiles electi seu nuntii). Taj običaj nižeg plemstva, da se daje zastupati na saboru, nije međutim naišao na odobravanje, te je zato sabor od 1490. naredio, da svi plemići moraju lično doći na sabor pod prijetnjom globe od 400 zlatnih dukata. Velikaši, koji ne bi došli na sabor, bili su globljeni s 800 zlatnih dukata. Ta dužnost članova nižeg plemstva, da lično dođu na državne sabore, nije se dala međutim održati već zato, što su pripadnici višeg plemstva uvijek gledali zatezati raspravljanja i time otešćavati članovima nižeg plemstva boravak u prijestolnici. Tako se je često znalo dogoditi, da su zaključne odluke prihvaćene u odsutnosti pripadnika nižeg plemstva.

No kako su ovi bili brojniji, nastao je običaj, da biraju iz svoje sredine nekoliko zastupnika po županijama. K zastupnicima nižeg plemstva pridružili bi se zastupnici kr. slobodnih gradova, koji su po različnim povlasticama izjednačeni s članovima plemstva. Svaki je naime kr. slobodni grad bio »una nobilis persona«. Gradovi su se dali zastupati na državnom saboru od Sigismundova vremena.

Već u vrijeme prije Mohačke bitke postoji dakle težnja, da se sabor dijeli u dva doma: gornji, gdje su imali lično pristup prelati i velikaši, i donji u kojem su bili samo zastupnici plemstva i slobodnih gradova.

Načelo da obični plemići nemaju doći lično na državni sabor, nego da se mogu dati zastupati, došlo je do izražaja tek u zak. čl. 1608:1. Do takve podjele nije međutim u Hrvatskoj nikada došlo, premda je Ferdinand II. pokušao god. 1621., da u hrvatskom saboru pravi razliku između prelata i velikaša s jedne, te plemića i zastupnika slobodnih gradova s druge strane. Ni god. 1709., kad je izveden sličan pokušaj, nije stvar imala nikakva učinka. Lični dolazak plemića na sabor ukinut je god. 1845. Službeni jezik je bio do 1847. god. latinski. Od XIII. stoljeća su slavonski staleži redovito pohodili ugarske sabore, t. j. svaki je slavonski plemić imao u isto vrijeme pravo pristupiti ugarskom saboru, jer se je smatrao u isto vrijeme i ugarskim plemićem. Ali je opet slavonski sabor slao svoje izaslanike ili nuncije na ugarske sabore. Hrvatski je sabor samo jednom prije Mohačke bitke poslao svoje nuncije na ugarski sabor: to je bilo prilikom ispravljanja inauguralne diplome Vladislava II. Jagelovića, u kojoj je po zahtjevu hrvatskih izaslanika na mjesto izraza »Ugarske i podloženih joj kraljevina i zemalja« metnut izraz »Ugarska i pridružene joj kraljevine Hrvatska, Slavonija i Dalmacija i podložene joj zemlje«. I kad je, poslije Cetinskog sabora Hrvatska opet spojena administrativno sa Slavonijom u jednu cjelinu, nastao je običaj, da je zajednički hrvatsko-slavonski sabor slao u Požun svoje nuncije ili oratores, dva do tri po broju. Sve do god. 1790. važili su za Hrvatsku samo oni zakoni, izglasani na Požunskom saboru, na koji su bili izrično pristali hrvatski izaslanici. Kasnije se je znalo prijeći preko toga, ali ni onda nije zakon vrijedio za Hrvatsku, dok nije dobio kraljevu sankciju.

Takav zakon, prihvaćen od sabora i odobren od kralja, morao je biti, tvrdi Werböczy, redovito oglašen, da bi mogao stupiti na snagu. Oglašivanje zakona su vršile redovne sudske vlasti (iurisdictiones). Od god. 1595. izložen je tiskani primjer zakona s pečatom kr. kancelarije. Obično se je od proglašenja zakona do njegove primjene ostavljao otvoren neki razmak vremena (vacatio legis), da bi se ljudi mogli snaći u novim prilikama. Ali, i kad je zakon redovito proglašen, tražilo se od njega, da bude pravedan, pošten, provediv, u skladu s običajima, da odgovara potrebama vremena i mjesta, da se lako može shvatiti i primijeniti, i da mu je namjera, da služi sveopćem dobru.

Pod tim preduvjetima je zakon bio obvezatan i za samoga kralja. Strancu, koji bi dolazio u zemlju, dao bi se prema prilikama rok od jednog do tri mjeseca, da se upozna sa zakonskim propisima, koji su se njega ticali. Zakona s povratnom snagom (retroaktivnih) nije bilo. U Tripartitu se pravi razlika između strogih zakona (leges cogentes), dopusno prinudnih (leges primisivae), zakona koji prepuštaju slobodno polje utanačenjima (leges dispositivae: hominis provisio legis provisionem tollit) i nepotpunih zakona (leges imperfectae), koji ne isključuju pravovaljanost protuzakonskog postupka.

Pravovaljanost zakona prestaje šutke ili izrično ukidanjem. Uvjetni zakoni su vezani na ispunjavanje, odnosno na nenastupanje jednog događaja. U Madžarskoj i u Hrvatskoj je vrijedilo načelo, da je zakon samo privremen, dok je običaj vječan. Zakon se dakle redovito ukida protivnim običajem. U ugarskom zakonodavstvu su se pravile razlike između ukidanja (abrogatio) zakona: stavljanje zakona kao takova izvan snage, izuzetka (derogatio): određivanje slučaja, kad se zakon nema primijeniti, donošenja protivnog zakona (obrogatio): ukidanje je onda ograničeno na striktni sadržaj novog zakona, dodatka (subrogatio): eksplikativne odredbe k starijem zakonu i klauzule vječne sankcije (clausula perpetuae sanctionis): odredbe, da zakon ima vrijediti za sva buduća vremena. Ta je klauzula došla do izražaja u velikom ediktu Matijaša I. od god. 1486.

No i onda, kad je zakon redovito oglašen s namjerom, da ima vrijediti za sve zemlje, podređene kruni sv. Stjepana, nastalo je pitanje njegove primjene i njegova tumačenja, a tu je opet županijski sud, nakon što je gramatično iznio smisao zakona, već vodio brigu oko toga, da zakon nema logičnih protuslovlja, t. j. da se ne kosi s drugim postojećim propisima.

Između kraljevskih zakona, koji su od važnosti za Hrvatsku i Slavoniju, dolaze u obzir dvije knjige dekreta kralja Kolomana. Prvu je sabrao redovnik Alberik po nalogu ostrogonskog nadbiskupa Serafina, ali se u njoj sabirač ispričava, da se nije mogao točno držati zakonskog teksta, jer nije vješt narodnom, svakako madžarskom jeziku. Druga knjiga je nastala god. 1112. »cum testimonio cleri et populi«. Tu se kunovina ili marturina ne spominje. Za Gejzu II. (1141.—1161.) spominje Zlatna bula, da se je odrekao prihoda biskupskih stolica u vrijeme, kad su bile ispražnjene. Neke odredbe je izdao Bela III. (1173. —1196.) protiv nasilja. No sve ih nadmašuje po važnosti više puta spomenuta Zlatna bula Andrije II. od god. 1222. Neki misle, da je taj zakon zapravo potvrda odredaba, izdanih u vrijeme Stjepana I. Pravo otpora, ius resistendi, činilo se i savremenicima pretjerano, tako da je u kasnijem zakonu istoga kralja od god. 1231. izrečena kazna izopćenja onima, koji bi otkazali posluh svome kralju. Sličan Zlatnoj buli je dekret, što ga je izdao Bela IV. god. 1267. (objelodanjen u zbirci Kovacich-a Vestigia comitiorum). Andrija III. je izdao pak god. 1291. inauguralnu diplomu, koja se u prijepisu nalazi u kaptolu u Albi u Erdelju. Od velike je važnosti zakon Andrije III. od god. 1298. Andrijinu inauguralnu diplomu i njegov zakon od 1298. god. preuzeo je god. 1440. Vladislav I. Jagelović. S gospodarske strane je važan zakon Karla Roberta o kovnici u Kremnicama. Werböczy kaže za njega, da je preuzeo sudski postupak iz Francuske. Ljudevit I. je god. 1351. potvrdio Zlatnu bulu osim čl. 4: nije htio dopustiti, da plemić bez muških potomaka ostavi svoje plemićko dobro crkvi, nego mu je želja bila, da takvo imanje prijeđe na mušku svojtu posljednjeg

donatara. Marija Anžuvinska (1382.—1387.) potvrdila je dekrete Andrije II. i svog oca Ljudevita I.

Obilato i važno je zakonodavstvo Sigismunda Luksemburškog (1387.—1437.). Za njega je utvrđen na pr. obrazac darovnice i postupak prilikom njezina izvršenja. Njegova rezolucija od god. 1404. tiče se postupka u slučajevima, kad su velikašima oduzeta imanja zbog nevjere i kad su se ta imanja morala njima povratiti zbog toga, što su opet stekli kraljevu milost. Decretum minus je izradio pitanja sudskog i upravnog postupka. Dalji dekret je ustanovio vlast sabora u kraljevoj odsutnosti. Upute, izdane sabiračima kr. prihoda i desetina čine do sitnica sadržaj daljih njegovih odredaba. Znamenite su za Hrvatsku i Slavoniju njegove naredbe o prijekom sudu u slučaju nasilja, koje su ostale neizvršene. Sigismundov veliki dekret o narodnom ustanku i o ustrojenju banderija u slučaju turske najezde može se smatrati osnovicom kasnije organizacije pogranične obrane.

Inauguralnu diplomu Albrechta Habsburškoga od god. 1438. zapečatilo je 56 nazočnih prelata i velikaša. Od Vladislava I. su od važnosti osim inauguralne diplome od god. 1440., dekreti od god. 1443. i 1444., gdje je ustanovljeno regentstvo za vrijeme kraljeve odsutnosti. Dekreti, što se spominju pod imenom Ladislava V. Posmrčeta od god. 1445., 1446. i 1447. prihvatio je zapravo u njegovoj odsutnosti sabor u nazočnosti izaslanika kr. slobodnih gradova. Ladislavova inauguralna diploma potječe iz god. 1453. Od njega imamo još raspis županijama o vršenju vojničke dužnosti.

Od Matijaša Korvina imamo sedam dekreta. Prvi na dan kraljeva izbora, izdao je kraljev stric Mihajlo Szilagyi, a potpuno je jednak zakonu od god. 1447. Uredbe o staležima iz god. 1474. imale su vrijediti u vrijeme kraljeve odsutnosti. Važan je decretum maius od god. 1486. s klauzulom vječne pravne valjanosti. U njemu se vidi početak kodifikacije.

Vladislav II. je poznat zbog svoje inauguralne diplome od god. 1490., koja je preinačena god. 1492., kad je izdan veliki dekret (decretum maius) od 108 članaka, recenzija kodifikacije Matijaša Korvina. Posebni su propisi imali vrijediti za Slavoniju. Decretum minus od god. 1514. sadrži zabranu otuđivanja krunskih dobara.

Ljudevit II. je izdao sedam dekreta, od kojih je šest prvih sačuvano u ulomcima, dok je posljednji, sedmi, sačuvan bez predgovora i bez zaključka.

Jedna od najvažnijih kraljevskih prerogativa je izdavanje povlastica. Werböczy zastupa stajalište, da povlastice stoje po značaju odmah iza zakona i da nijesu pravovaljane, dok nijesu prešle u običaj i stupile time na snagu (municipalis consuetudo). Ima razlike između povlastice i slobode. I opet ima razlike između povlastice, koja se je izdavala pojedinoj osobi, i povlastice, izdane korporaciji ili pravnom licu. Obično se je povlastica izdavala u obliku dekreta kao

odgovor na neku molbu (lex privata et singularis). Povlastica može biti *trajna*, obično doživotno, ili samo *prelazna* (dispenzacija). U svakom slučaju je povlastici morala biti neka prava podloga (iusta causa): nagrada za zaslugu, koja se mora u povlastici izrično navesti. Slog povlastice je svečan. Izdavač je kr. kancelarija. Oblik povlastice je oblik diplome s intitulacijom i formulom datiranja. Često se spominju uz kralja prelati i baruni, pa makar ne bili nazočni izdavanju diplome, samo da se zna, da je diploma izdana u njihovo doba. Kao vanjske forme smatrahu se potpis kralja ili barem kancelara i pečaćenje. U tekstu nije smjelo biti nikakva brisanja. Povlastica se je imala zavesti u kraljevsku knjigu (liber regius), a zatim oglasiti, kao što se je imalo i službeno svjedočiti, da je zbilja provedena i izvršena po lokalnim vlastima. Često se je povlastica oglašivala u županijskim skupštinama.

Glede nutarnjeg sadržaja kraljeve povlastice trebalo je paziti na lica i na predmet. Tako se nije smjelo podijeliti pravo mlađemu članu porodice, kad je to pravo išlo u prvom redu starijemu članu. A opet se nijesu smjele poklanjati slobode ili stvari ili nepokretnine, na kojima su treća lica već imala neka prava. Povlastica je naime morala biti istinita ne samo u pogledu izdavača, nego i u pogledu u njoj izraženih činjenica (veritas interna et externa). Povlastice su mogle biti opet strogo lične, stvarne (skopčane s nekim posjedom) ili porodične (privilegia gentilicia). Za povlasticu vrijede ista pravila kao i za donaciju: imala se, da ne izgubi vrijednost, izvršiti kroz godinu dana; inače se je morala obnoviti, što je opet značilo novu povlasticu. Povlastica je mogla biti ukinuta opozivom (revocatio), odrekom (renuntiatió), kaznom zbog uvrede veličanstva (crimen lesae maiestatis), sudom, ako se povlasticom vrijeđahu tuđa prava, kasnijim izričnim zakonskim odredbama, lične povlastice smrću, stvarne propašću poklonjenog predmeta.

Od povlastica prijašnjih kraljeva nijesu stupile na snagu one Ladislava II. ni Stjepana IV., jer su ovi, po Werböczyju (II, 14 § 9.) nezakonito zauzeli prijestolje (1161.—1173.). Povlastice Ladislava III., Emerikova sina, nijesu vrijedile, jer je umro u djetinjstvu (1204.). Isto tako su se od povlastica Andrije III. (1290.—1301.) priznavale samo one, koje je potvrdio Karlo Robert s pečatnim slovom »K«. Povlastice Jelisavete, udovice Albrechtove, izdane god. 1440.—1442., kao i one Vladislava I. (1440.—1444.) nijesu priznate kao pravovaljane. Za povlastice Ladislava V. Posmrčeta (1444.—1457.) tražilo se, da ih potvrdi njegov nasljednik Matijaš I. Korvin (1458.—1490.). Budući da se je za svaku povlasticu pretpostavljalo, da je izdana kao nagrada za neke zasluge, tražili su često nasljednik vladaoca, koji je povlasticu izdao, da mu povlaštena osoba dokaže, kojom je zaslugom stekla pravo na kraljevo priznanje. Znalo se je naime dogoditi, da se je povlastica i poništila. To se je dogodilo ljudima, koji su dobili po-

vlastice od Ladislava III. i IV. Ove su se ticale oslobođenja od maltarine. Isto tako su poništene neke povlastice, što su ih izdali Albrecht, Vladislav II. i Ljudevit II. Za bijesnih borba oko prijestolja između Ferdinanda Habsburškoga i Zapolje bili su ova dvojica upravo darežljivi povlasticama u prilog svojih pristalica, ali je onda prevladalo načelo, da se nemaju uzeti u obzir povlastice, koje su izdane »per adhaesionem«.

Opozvane su i neke povlastice Karla Roberta, Ljudevita I., Sigismunda Luksemburškog, ali i neke starije Andrije II., Bele IV. i Ladislava IV. Kumanca, jer je pečat na njima bio nevaljan.

Osim povlastica mogao je kralj u vršenju svoje vlasti izdavati naredbe i posebne uredbe. To su t. zv. »resolutiones regiae«, kraljevske odluke. Kao nosilac izvršne vlasti imao je naime kralj pravo, davati svojim organima potrebne upute, ali te nijesu nikako smjele biti protiv običaja ni protiv zakona. Često je kralj izdavao privremene odredbe za nuždu u hitnim slučajevima. Ali je u svakom slučaju sud, odnosno, što je zapravo bilo isto, županijski ured morao, prije nego što bi se upustio u izvršenje kraljeva naloga, ispitati, da li je kraljev nalog zakonit.

Kao nosilac javne vlasti poslužio se je kralj posebnim organima, koji su bili ne samo njegovi povjerenici, nego u isto vrijeme i povjerenici samih staleža. Kao glavna lica na kraljevskom dvoru dolaze u obzir: 1. palatin, 2. dvorski sudac, 3. kr. personal, 4. tavernik i 5. ban.

Položaj palatina je bio određen t. zv. palatinskim člancima Matijaša Korvina od god. 1485. (articuli pronuntiati de officio palatinatus). Palatin je imao, čim bi umro kralj, sazvati izborni sabor i prvi predložiti saboru, tko da bude novim kraljem. U slučaju, da je novi kralj bio maloljetan, bio mu je palatin tutor i vršio je do kraljeve punoljetnosti kraljevsku vlast. Dok je prijestol nepopunjen i za kraljeve maloljetnosti bila je palatinova dužnost, sazvati sabor i vijećati o uređenju kraljevine. U vrijeme mira je čuvao unutrašnju sigurnost, u vrijeme rata je vrhovni vojnički zapovjednik (supremus capitaneus regni). Kad je kralj bio izabran i postao punoljetan, bio je palatin posrednik između kralja i kraljevstva, zastupao je kralja kod primanja inozemnih, ali i domaćih poslanstava i primao žalbe protiv kraljevskih darovnica. Između sudaca kraljevine bio je palatin najviši. U slučaju kraljeve odsutnosti, a to je bilo često za Sigismunda Luksemburškog i osobito za Habsburgovaca, bio je palatin kraljevski namjesnik. Kumancima je palatin bio stalni župan i sudac. Isto je tako upravljao primorskom Dalmacijom i primao prihode iz dalmatinskih otoka.

Pred sud samoga kralja, a kralja je obično zastupao sam palatin, dolazile su parnice zbog većih nasilja, osobito otimačine na štetu plemića, tjelesna nasilja protiv plemića, smetanja posjeda na plemićkim dobrima, nasilja protiv maloljetnika i prizivi, koji su pridržani kraljevoj ličnoj sudbenosti. Kao namjesnik kraljevstva je palatin imao me-

đutim i svoje namjesničko sudište. Palatina je imenovao sabor između trojice kandidata, koje je kralj predlagao (zak. čl. 1439:2). Kasnije, kad su nastale vjerske opreke, tražilo se, da kralj predloži za palatinov položaj dva katolika i dva protestanta. Palatin nije mogao biti zbačen. Njegova je vlast trajala doživotno. Samo sada, kad bi počinio zločinstvo, koje je moglo biti kažnjeno smrću mogao je na osnovi saborske odluke biti skinut sa svog položaja. U slučaju, da je palatinov položaj nepopunjen, morao je kralj kroz godinu dana sazvati sabor. Ako bi kralj to propustio, imao bi to pravo sazivanja sabora ili dvorski sudac ili tavernik.

Dvorski sudac ili iudex curiae zastupao je lično kralja, ali je ipak k tome postojala naročita kraljeva nazočnost (praesentia specialis). Kralj je naime imao dvorskog kancelara, koji mu je spremao stvari i referirao o njima. Taj je kancelar postao s vremenom dvorski sudac (iudex curiae). Kraljevi Anžuvinske dinastije uveli su manju dvorsku kancelariju, koja je izdavala listine. Na čelu joj je bio tajnik (secretarius cancellarius), koji je vršio ulogu običnog kraljevskog suca (iudex regius ordinarius). Oko god. 1475. spominje se međutim i posebni namjesnik lične kraljevske nazočnosti (personalis presentiae regiae in iudiciis locumtenens) ili kr. personal. Taj je položaj zauzimao god. 1514. Werböczy.

Kralj je dalje sam sudio u pitanjima časti i u prizivima duhovnih i svjetovnih velikaša. Članovi državnog vijeća su bili nazočni prilikom suđenja, ali nijesu sudjelovali kod vijećanja. U parnicama o izdajstvu sudio je po zak. čl. 1495:3 sam sabor, a optužbu je zastupao kr. personal.

S vremenom je došlo do podjele vlasti između palatina, dvorskog suca i personala. Palatin je sudio u parnicama između »kralja i kraljestva«, t. j. kad su dolazili u pitanje ustavopravni konflikti, a onda je bio vrhovni sudac Kumancima. Dvorski sudac je imao posljednju odluku u parnicama o nepokretnim dobrima i o prizivnim sporovima, koji su se u prvoj molbi odlučili ili u Hrvatskoj i Slavoniji (zak. čl. 1500:6 i 1574:18), kasnije u Vojvodini. Kr. personal je bio prizivna istancija za županijske sudove i za parnice zbog nasilja.

Već u XIII. stoljeću, za Bele IV., spominje se stalno podpalatin, koji ne putuje, nego boravi stalno u Pešti. Sada se u palatinovoj kuriji razvija kancelarijsko osoblje, kako smo ga prije vidjeli na hrvatskom dvoru; tu su pisari, notari, protonotari, pa i pristav, čija je zadaća ista kao u Hrvatskoj, da bude kod rasprava i da služi kao izvršni organ interesiranim strankama.

Kod sjednica kr. suda su i tavernik, dvorski maršal, ban i erdeljski vojvoda, odnosno njihovi zamjenici ili protonotari. Sudovi se sada razlikuju jedino po ličnosti predsjednika. Uz palatina, dvorskog suca i bana je jedan, uz kr. personala su dva protonotara, obojica iz plem-

stva, koji su bili zaprisegnuti i nijesu nipošto smjeli primiti nagrade, jer bi u slučaju podmićenosti gubili i imanje i glavu.

U vrijeme kraljeva Anžuvinske kuće razvija se u jačoj mjeri pojam vojničke časti po francuskom uzoru. Oko god. 1340 osnovan je vojni kao časni sud (curia militaris). Na čelu mu je dvorski župan ili »comes curiae«. Prekršaji, koji su stajali pod vlašću toga suda, bili su gaženje zadane riječi, nepodmirenje časnog duga, poricanje zajma bez svjedoka, nepoštivanje obveze slobodnog prolaza (salvus conductus). Tuženi, ako je nađen krivim, gubio je časno pravo.

Između kraljevih dvorjanika važnu je ulogu imao *tavernik,* zapravo tovarnik ili camerarius, čuvar kraljeve blagajne i stana, neka vrst komornika i posteljnika. Njegov položaj se razvio do značaja čuvara gradskih sloboda i do prizivne instancije protiv presude gradskih sudova. Gradovi su naime plaćali, ako su imali kraljevske povlastice, svoje poreze izravno kralju, a ne banu. Za Sigismunda su dapače gradovi postali državnim staležem. Kontrola gradskih financija je povjerena posebnom uredu, rizničaru ili thesaurariju. Kao drugostepeni sud za gradske poslove je tavernik sve do XV. stoljeća sudio u kraljevskoj kuriji, ali je kasnije imao svoj posebni sud. Članovi taverničkog suda nijesu plemići, nego građani. God. 1405. odredi Sigismund, da svi gradovi ne potpadaju pod tavernički sud, nego samo oni, koji su otprije imali svoju gradsku povlasticu. Općine s mlađim gradskim pravom imale su se ravnati po onoj općini matici, od koje su primile svoje statute.

I kod taverničkog suda se je postupak razvio iz prakse. Obično je sud sastojao od tavernika, podtavernika, protonotara i od gradskih izaslanika. Za kazne i za ostavštine priziv je bio isključen. Pod tavernički sud je dolazio za drugostepeni postupak Zagreb, dok je Varaždin dolazio pod kr. personal.

Dalmatinski gradovi su bili pod kraljevom drugostepenom sudbenošću. Ban je međutim zastupao kralja kao pravi barun kraljevstva (verus baro regni), simbol veze između Ugarske i Hrvatske. Kao takav je bio stalni član kraljevskog vijeća i imao je i slobodan pristup u kraljev dvor. Prilikom krunidbe je držao državnu jabuku. U čl. 30. Zlatne bule je određeno, da samo palatin, dvorski sudac i ban mogu zapremati u isto vrijeme po dva mjesta. Ban je sazivao sabor, i predsjedao mu, upravljao zemljom, zapovjedao vojskom, imao u svojim rukama poreznu i sudsku vlast. Banova je vlast doduše smanjena za Karla Roberta nakon pada Mladena Šubića, ali je banska sudbenost i dalje ostala za Hrvatsku općenita. Njegov zamjenik je podban, koji je upravljao županijama Zagrebačkom i Križevačkom. Kancelar mu se zvao protonotar, a birao ga je sabor. Podban je bio redovito iz nižeg plemstva. Na sabor (congregatio generalis), koji je bio u isto vrijeme i sudska skupština, imali su pristup, dapače su morali doći i članovi nižeg plemstva. Matijaš Korvin je ustanovio t. zv. oktavalni sud, koji

je imao vlast za sve slučajeve osim nevjere. U Kninu su se okupljali zakleti suci kraljevine Hrvatske, koji su sudili po starim običajima i izdavali svoje presude na hrvatskom jeziku (iudices iurati nobilium secundum consuetudinem regni Croatiae). Sudskim skupštinama su prisustvovali zakleti prisjednici ili assessores.

U kraljevsku vlast spada: potvrđivanje statuta, unutrašnjih uređenja pravnih odnosa samoupravnih jedinica, općina i društava. Za izdavanje statuta se je pretpostavljalo, da su takove korporacije imale: 1. ovlaštenje, 2. propisno zakonodavstvo, 3. uređenje, koje se nije protivilo državnim zakonima, 4. kraljevsko odobrenje. Bez toga odobrenja nije naime statut mogao imati pravnu valjanost. Statuti su bili obvezatni i lokalno, a razlika se je pravila između jednakih i nejednakih zajednica. Kod kaptola, cehova i manjih općina odlučilo je o valjanosti statuta samo unutrašnje uređenje. Kod županija i kr. slobodnih gradova se je pretpostavljalo veće zakonodavno ovlaštenje.

Županije su naime kao plemićke zajednice vršile široku samoupravu i sudile o svojim unutrašnjim prilikama. U XV. stoljeću su u županijama plemići udruženi s neplemićima, sudjeluju u županijskim skupštinama i stvaraju zaključke. Pod Sigismundom su neplemići samo gledaoci, koji prisustvuju proglasu zakona i mogu svjedočiti, da je zakon oglašen i da se stoga mora provesti. Dalji dekreti Sigismundovi od god. 1433:23 i 1435:7, koji se tiču vojničkih obveza plemića i njihove dužnosti, da svakako budu kod županijskih skupština, idu izrično za tim, da dignu ugled plemića pored velikaša. U XV. stoljeću je županija »universitas nobilium«. Pravosudska samostalnost županije je zajamčena zak. čl. 1486:1, 2 i 4. Svakog drugog tjedna ili bar svakog mjeseca se je morao okupiti županijski sud (sedes iudiciaria nobilium nobilitaris). Članovi su mu: župan, podžupan, četiri suca, prisjednici. Za Anžuvinaca je svaka županija morala imati svog bilježnika. Skupština je morala birati svoje prisjednike, koji su polagali zakletvu (iurati nobiles). I kr. slobodni gradovi su odgovarali pred županijskim sudom zbog nasilja, počinjenog protiv plemića. U posjedovnim pitanjima je vrhovni sudac uvijek kruna, jer je kruna vrelo svakog posjeda (radix omnium possessionum). Uopće nije bilo plemenskog dobra, za koje se je moglo reći, da nije stajalo pod vrhovnim nadzorom krune, premda je ili donacijom ili pređašnjim posjedom to dobro prešlo na neopoziv način u svojinu pojedine porodice ili pojedinog roda ili plemena. Kruna je imala stoga odluku i za tužbe o otimanju nepokretnih dobara (novae occupationes). Najmanja površina takova zemljišta je imala iznositi deset jutara. Promjena nasilnim putem nije po vremenu smjela prijeći preko godine dana. Uz to je kralj odlučio o tužbama glede zaloga na zemlju, kad je založena svota iznosila bar sto forinti.

Kao prvostepene sudske, ali u isto vrijeme i kao upravne vlasti dolaze ovdje u obzir županije. One su u isto vrijeme vojne i porezne

je imao vlast za sve slučajeve osim nevjere. U Kninu su se okupljali zakleti suci kraljevine Hrvatske, koji su sudili po starim običajima i izdavali svoje presude na hrvatskom jeziku (iudices iurati nobilium secundum consuetudinem regni Croatiae). Sudskim skupštinama su prisustvovali zakleti prisjednici ili assessores.

U kraljevsku vlast spada: potvrđivanje statuta, unutrašnjih uređenja pravnih odnosa samoupravnih jedinica, općina i društava. Za izdavanje statuta se je pretpostavljalo, da su takove korporacije imale: 1. ovlaštenje, 2. propisno zakonodavstvo, 3. uređenje, koje se nije protivilo državnim zakonima, 4. kraljevsko odobrenje. Bez toga odobrenja nije naime statut mogao imati pravnu valjanost. Statuti su bili obvezatni i lokalno, a razlika se je pravila između jednakih i nejednakih zajednica. Kod kaptola, cehova i manjih općina odlučilo je o valjanosti statuta samo unutrašnje uređenje. Kod županija i kr. slobodnih gradova se je pretpostavljalo veće zakonodavno ovlaštenje.

Županije su naime kao plemićke zajednice vršile široku samoupravu i sudile o svojim unutrašnjim prilikama. U XV. stoljeću su u županijama plemići udruženi s neplemićima, sudjeluju u županijskim skupštinama i stvaraju zaključke. Pod Sigismundom su neplemići samo gledaoci, koji prisustvuju proglasu zakona i mogu svjedočiti, da je zakon oglašen i da se stoga mora provesti. Dalji dekreti Sigismundovi od god. 1433:23 i 1435:7, koji se tiču vojničkih obveza plemića i njihove dužnosti, da svakako budu kod županijskih skupština, idu izrično za tim, da dignu ugled plemića pored velikaša. U XV. stoljeću je županija »universitas nobilium«. Pravosudska samostalnost županije je zajamčena zak. čl. 1486:1, 2 i 4. Svakog drugog tjedna ili bar svakog mjeseca se je morao okupiti županijski sud (sedes iudiciaria nobilium nobilitaris). Članovi su mu: župan, podžupan, četiri suca, prisjednici. Za Anžuvinaca je svaka županija morala imati svog bilježnika. Skupština je morala birati svoje prisjednike, koji su polagali zakletvu (iurati nobiles). I kr. slobodni gradovi su odgovarali pred županijskim sudom zbog nasilja, počinjenog protiv plemića. U posjedovnim pitanjima je vrhovni sudac uvijek kruna, jer je kruna vrelo svakog posjeda (radix omnium possessionum). Uopće nije bilo plemenskog dobra, za koje se je moglo reći, da nije stajalo pod vrhovnim nadzorom krune, premda je ili donacijom ili pređašnjim posjedom to dobro prešlo na neopoziv način u svojinu pojedine porodice ili pojedinog roda ili plemena. Kruna je imala stoga odluku i za tužbe o otimanju nepokretnih dobara (novae occupationes). Najmanja površina takova zemljišta je imala iznositi deset jutara. Promjena nasilnim putem nije po vremenu smjela prijeći preko godine dana. Uz to je kralj odlučio o tužbama glede zaloga na zemlju, kad je založena svota iznosila bar sto forinti.

Kao prvostepene sudske, ali u isto vrijeme i kao upravne vlasti dolaze ovdje u obzir županije. One su u isto vrijeme vojne i porezne

teritorijalne jedinice. Sudjeluju doduše samo neizravno kod stvaranja novih zakona, jer su kasnije bile samo zastupane u saborskim zasjedanjima. Ali su njihovi zastupnici strogo vezani na primljene upute i nijesu se uopće smjeli upuštati u raspravljanja o predmetima, koji nijesu bili izneseni kao predmeti dnevnog reda. Županije su vršile kontrolu ne samo prema vladi, nego i prema samom kralju. Zakonima, povlasticama, statutima, naredbama, za koje se je u županijama mislilo, da ne odgovaraju običajima toga kraja, uskraćivalo bi se naprosto izvršenje. To je bilo od velike važnosti ne samo za Ugarsku i za Slavoniju, nego u prvom redu za Hrvatsku, koja je na takav način postigla, da su njezini pravni običaji na cijeloj liniji kroz cijelo vrijeme ugarske prevlasti ostali skoro netaknuti. Hrvati su mogli uvijek naime za sebe zahtijevati, da se prema njima postupa isto onako, kako se postupalo prema stanovnicima drugih krajeva. Takvo shvaćanje se jasno vidi po zakonu od god. 1444. (čl. 33): u njemu se govori o dužnosti županija, da svakako izvrše naredbe pravedne i dopuštene (mandatum licitum et iustum). Kasniji zak. čl. 1545:33 određuje opet, da ni kapetan, ni župan, ni podžupan nemaju slušati nezakonitih naredaba kralja ili kraljevskog namjesnika.

Protiv zapovijedi, koje su se činile nezakonitim, bile su prije samog izvršenja dopuštene *remonstracije,* usmene ili pismene. Županija je mogla dapače odlagati samo izvršenje naredbe (vis inertiae), a znala je uskratiti isplatu poreza. To proizlazi iz zak. čl. 1471:12, 1563:80, 1566:25, 1613:34, 1608:6, 1618:13, 1632 i 1638:1.

Županije su usto imale i zakonodavnu vlast u sporazumu sa svojom skupštinom; mogle su raspisati posebne poreze i mijenjati unutrašnje uredbe (ius statuendi), ali nipošto u protuslovlju s državnim zakonima (Trip. III, 2, § 5., 6. i 8). Werböczy misli, da su županije vršile zakonodavstvo samo u poljskom, šumskom i riječnom redarstvu, te u sudskom postupku, ali nema sumnje, da su ga vršile i na drugim granama.

Skupština plemića pojedine županije (congregatio nobilium seu sedes nobilitaria) sastaje se svake druge ili bar svake četvrte nedjelje, a plemići su svi dužni na njih doći pod globom, koja je kasnije, zak. čl. 1599:13, određena u iznosu od tri marke srebra. Županija nije smjela izručiti kralju poreznih prihoda ili prihoda od dača, pa makar bili zakonito utjerani, ako se to izručenje nije podudaralo s osnovnim zakonima kraljevine, jer je inače mogla biti tužena i kažnjena zbog vjerolomstva i isključena iz zajednice plemstva (zak. čl. 1504:1, § 5. i 6.).

Samo su bolest, starost, obudovjelost, osirotjelost i siromaštvo oslobađali pojedinog plemića od dužnosti, da dođe na županijsku skupštinu (1435:6, § 7.) Pred skupštinom su odgovarali županijski činovnici, kojima je plaću samo skupština određivala. Kad bi se netko, plemić ili čovjek iz puka, usudio pred skupštinom upotrijebiti nedolične izraze, bio bi kažnjen globom od 25 marka u srebru.

Položaj velikog župana je obično nasljedan u istoj porodici (zak. čl. 1439:26, 1486:60, 1498:57, 1504:2 i kasnije 1553:30), kao što je i županska čast bila nasljedna u Hrvatskoj u vrijeme narodnih vladara. Podžupan se birao između 3—4 kandidata, koje je predložio veliki župan. Podžupana kao i ostale županijske činovnike bira županijska skupština (zak. čl. 1486:60, 1490, 1492:80, 1498:48 i kasnije 1548:70, 1723:56, 1729:15, odnosno za činovnike 1435:VI:2, 1486:9, 1492:34). Globa od sto forinti je prijetila onome, koji se ne bi primio županijske službe za bar tri godine dana.

Pod kraljevim izravnim nadzorom su pojedini kr. slobodni gradovi, kojima su već starije povlastice stavile u izgled neku samoupravu. Ta je samouprava međutim provedena u potpunosti tek za Sigismunda od god. 1405. (II. i III.). Kraljevski slobodni gradovi su smatrani članovima svete krune i plemenitim osobama (nobiles personae et membra sanctae coronae). Za Sigismunda je u zemljama, podloženim kruni sv. Stjepana, ne zna se točno, da li sedam ili osam kr. slobodnih gradova, između njih kr. slobodna općina na Gradcu kraj Zagreba. God. 1500. ih je bilo petnaest. Kao pravi građani su se smatrali samo oni ljudi, koji su imali kuću i posjed u samom gradu.

Kao grad se je smatrala skupina kuća i kućišta, opkoljena zidinama i zaštićena posadom (domorum et vicorum pluralitas, moeniis et praesidiis circumcincta). Već je Bela IV. svojom povlasticom, izdanom g. 1242. izrično oslobodio općinu na Gradcu od županijske sudbenosti. Od tog se vremena smatralo po dalmatinskom uzoru, ali i po susjednom štajerskom, da gradovima pripada neka samostalna sudbenost ili autodikija, premda je baš ta povlastica dugo vremena bila predmet oštrih prepiraka. Upravu grada je vodilo vijeće, odbor od 6—12 lica (iurati cives). Na čelu grada je načelnik. Uz načelnika je gradski sudac, a za izvršnu vlast kapetan. Kasnije, u XVII. stoljeću, se je organizirao širi odbor, pravo gradsko vijeće od 50 do sto biranih građana (electa communitas), kojemu je predsjedao gradski tutor ili orator ili tribunus plebis. Prilikom izbora je izrijekom zabranjeno svako strančarstvo pod prijetnjom globe od 2000 forinti. Gradski vijećnici i odbornici su izabrani doživotno, dok su načelnik, sudac, kapetan i tutor vršili svoju vlast samo za kraće vrijeme (2—3 godine). Te odredbe, koje su iz mnogo kasnijeg vremena (zak. čl. 1715:36), pokazuju već na razvijeniji gradski život, premda ni onda nijesu naši gradovi imali, što se tiče broja stanovnika, veću važnost. Težnji pojedinih trgovišta, da se oslobode od županijske sudbenosti i da se uzdignu do gradske samostalnosti, protivili su se zakoni iz XVII. stoljeća (zak. čl. 1618:60, 1647:81 i 1649:18.). Velike zasluge za kralja i za državu je valjalo iskazati za to, da se dobije položaj kr. slobodnog grada (zak. čl. 1687:17). Važan korak u pravcu gradske samouprave poduzeo je već kralj Matijaš I. god. 1463., kad je, svakako po njemačkom

uzoru, odredio, da se pojedini obrtnici imaju organizirati u posebna društva, koja su imala ne samo regulirati proizvodnju, dijeliti narudžbe podjednako među obrtnicima, nego i sporove oko obrtničkih izrada povjeriti obrtničkom sudu, koji se je s vremenom pokazao odista pouzdanim i dosta nepristranim.

I u gradskom pravosuđu su u prvom redu u važnosti običaji. Za njima dolaze tek na red kraljevski zakoni i naredbe, odnosno povlastice. Glede gradskih statuta se smatralo, da su prihvaćeni samo u suglasnosti s cjelokupnim stanovništvom pojedinoga grada i da stoga nikako ne mogu biti u proturječnosti s običajima, jer ne bi u tom slučaju ni bili prihvaćeni. Od gradskog suđenja su isključeni neki predmeti, kao izdajstvo, bračni sporovi, zlostavljanje duhovnika, grabež na njegovu štetu. U tim pitanjima je imao sudbenost kr. sudbeni stol, (tabula regia iudicaria). Za sporove o ženskoj opremi (allatura) prigodom parnice o rastavi braka nadležni su duhovni sudovi (Trip. III, 2 i zak. čl. 1649:79 i 1659:53).

Što se tiče dalmatinskih gradova, njihov je izravni odnos prema kralju tijekom cijeloga srednjega vijeka u svježoj uspomeni. Ne samo što su gradovi imali potpunu autodikiju, nego je za Ljudevita I., ako ne i prije, ustanovljena kao apelaciona instancija za presude gradskih sudova kraljevska kurija. Dalmatinski gradovi su se sami nazivali plemenitim općinama, a građani starosjedioci su se još prije, nego što su Arpadovići zavladali u Hrvatskoj i u Primorju, sami nazivali plemićima (nobiles). Pojam gradskog vlasteostva je osobito strog bio u Dubrovniku i Kotoru: tu su samo porodice osnivača gradske općine imale pravo sjedjeti u gradskom vijeću i obnositi gradske časti. Samo oni čine narod za razliku prema pripadniku puka (plebs), koji nema posjeda u gradu ili bar kojemu se dugo nije priznavalo pravo na to, da posjeduje na svoje ime kuću ili površinu (livellum) unutar gradskih zidina.

Kao dalje vrelo kraljeve pravne vezanosti bila su t. zv. sudska primjerna rješenja (praeiudicia). Werböczy naime u uvodu svoga Tripartita navodi tri načina, kako se starije odluke mogu kasnije primijeniti na slične slučajeve. Između tih odluka treba razlikovati: 1. presude (sententiae) ili primjenu zakonskog pravila na poseban konkretan slučaj, 2. odluke (decisiones) ili rješenje nekog pitanja, za koje uopće nema zakonskog propisa, ili 3. primjerna rješenja (praeiudicia) koja imaju vrijediti za sve slične slučajeve u budućnosti. Werböczy naglašuje naime, da iz jednakog presuđivanja nastaje običaj, i da je sudac uvijek dužan o tom običaju voditi računa. Odmah se doduše ne može reći, da viša odluka mora vrijediti za sve slične slučajeve. Ali, ako je viši sud u nekoliko jednakih slučajeva jednako sudio, nema nikakva razloga misliti, da će ubuduće suditi drugačije, jer bi to značilo prouzročiti pravnu nesigurnost. Formalno su starija rješenja posve neobvezatna, ali je u stvari njihova obvezatnost izvan sumnje.

Kraljeva vlast, je stegnuta veoma rastezljivim pojmom običajnog prava, sve više slabljena prema mijeni između XV. i XVI. stoljeća, t. j. u vrijeme, kad je turska opasnost bila najjača i kad je trebalo, da budu na okupu sve snage protiv premoćnog napadača. Pojedinim je jakim ličnostima polazilo doduše za rukom, da se služe običajnim pravom za jačanje položaja nižeg plemstva i gradova i za slabljenje prelata i višeg plemstva, koji su prijetili, da će zgrabiti svu vlast u svoje ruke. Te ustavne borbe između višeg i nižeg plemstva, između dvorske i narodne stranke, urodile su potrebom, da se jednom na nepobitni način utvrde granice kraljevske, ali i velikaške vlasti. I budući da su običaji često bili predmet prepiraka, jer se je svako pozivao na one, koji su njemu bili najprikladniji, osjetila se je, poslije Sigismundove smrti (1437.), sve jača potreba svestrane kodifikacije, koja bi služila i samom kralju kao za obranu državnih interesa protiv staleških. Albrecht je zbilja god. 1439. obećao, da će u sporazumu s prelatima, barunima i plemićima uspostaviti i nadopuniti stare običaje, koji su svi imali biti zapisani. U tom pravcu je, kako je već navedeno, Matijaš I. Korvin izdao svoj decretum maius (1486.). Njegova je namjera bila, kako tvrdi humanist Ivan Vives, da putem recepcije rimskog prava uvede u zemlju nov poredak. Stvar međutim nije bila tako jednostavna, jer je rimsko pravo davalo prednost pisanom, kodificiranom pravu, a tek sporednu važnost pravnim običajima, dok je baš u zemljama, podređenim kruni sv. Stjepana, pravno shvaćanje bilo obratno. Matijaš se je međutim nadao, da će najbolje učiniti, ako dade zapisati i kodificirati sve pravne običaje. Međutim je stigao samo dotle, da uredi sudski postupak. Njegov zakon s klauzulom vječne pravovaljanosti ukinuo je dvije godine poslije njegove smrti god. 1492. Vladislav II. Pravna nesigurnost je ipak dovela do zahtjeva, da se zapišu stari običaji. Zak. čl. 1500:10, § 5 i 6 tražio je naime izrično od stranka u parbenom postupku, da iznesu pred višim sudom dokaz o opstanku pravnih običaja. Ta je zadaća skupljanja pravnih običaja povjerena protonotaru Stjepanu Werböczyju, ali svakako neslužbenim putem, jer u zakonima tih godina i u zaključcima državnih sabora nema o tome nikakva podatka. Svakako se je Werböczy dao na posao, i god. 1514. iznio svoje djelo, t. zv. Tripartitum, pred sam sabor. Naslov mu je »Tripartitum opus consuetudinarii inclyti regni Hungariae«. Odbor desetorice je djelo pregledao i odobrio, kralj je odborski prijedlog potpisao, ali nije ispod potpisa metnuo pečata, niti je spis razaslao za oglašenje i izvršenje pojedinim županijama. Teško je odrediti, zašto nije do toga došlo. Vjerojatno je, da su bile po srijedi nesuglasice između pristaša dvorske i narodne stranke i da nije moglo o nekim točkama doći do sporazuma. Višem plemstvu se je Tripartit mogao činiti odviše demokratskim, premda se u njemu pravi razlika između pripadnika višeg i nižeg plemstva, te se prvima priznaju neke prednosti.

Stjepan Werböczy je bio po rodu plemić. Otac mu je bio kurijalni odvjetnik u Ugočkoj županiji. Majka mu Apolonija, rođena Déak, bila je u rodu s Ivanom Zapoljom. Uz Zapolju je Werböczy pristajao doživotno. Premda mu je prezime, rekli bismo, slavenskog podrijetla (Stjepan iz Vrbovca), ipak nastupa Werböczy kao zgoljni Madžar. Njegovo nepomirljivo držanje prilikom sabora god. 1525. znatno je pridonijelo do pooštrenja unutrašnjih nesuglasica, koje su dovele do Mohačke katastrofe, do borbe oko prijestolja, do turskog uplitanja u ugarske poslove i do osnivanja budimskog pašaluka.

No premda njegovo djelo iz nepoznatih nam razloga nije službeno prihvaćeno kao zakonski tekst, ipak je uživalo veliki ugled i doživjelo je 25 izdanja. Ovdje ćemo ukratko iznijeti sudbinu Tripartita.

U Beču je Tripartit izašao štampan god. 1517. Sambucus Ivan ga je izdao god. 1581. pod naslovom »Regulae iuris antiqui«. Madžarski izvod iz njega je izdao Blaž Vörös god. 1565. Ivan Pergošić ga je preveo na hrvatski i izdao god. 1574. u Nedelišću. Njemački prijevod je izdao A. Wagner god. 1599. Kad je za proslavu hiljadugodišnjice madžarske države god. 1897. izdan Corpus iuris Hungarici, izdano je i ovo djelo zaslugom A. Kolosvarija i K. Gvarsa.

U Erdelju je Tripartit uzakonjen god. 1691. U praksi je Tripartit i onako, kako barem Werböczy tvrdi, pretstavljao postojeće običajno pravo. Tko tvrdi protivno, tako je današnje stajalište, mora dokazati, da je Werböczy slabo reproducirao tadašnje običaje, a to je prilično teško. Oblik Tripartita je svakako zakonski, ali tu ima i teoretskih uputa. Zanimljiva je podjela u lica, stvari i postupak. Kao Werböczyjeve zasluge nabrajaju se: 1. da je osigurao opstanak domaćeg prava prema tuđemu, 2. da je prvi iznio nauku o svetoj kruni kao o jedinom nosiocu vrhovne vlasti, i 3. da je iznio nauku o podjeli vlasti između kralja i sabora, kako je tek kasnije zastupan u parlamentarnom režimu. Sve te velike hvale se teško mogu zastupati poslije veoma stvarne i temeljite kritike Werböczyjeva djela, koju je izdao Pavao Szende u časopisu »Huszadik Század« (VIII god., br. 10 od listopada 1907.). Što se tiče prve točke, poznato je, da je Werböczy unio u svoj Tripartit, koliko je mogao, rimskog i kanonskog prava, što nije čudo, kad znamo, da je bio pitomac bečke pravne škole. A glede njegove teorije o pravima svete krune nema sumnje, da je izrađena veoma vješto i duhovito, ali isto tako tendenciozno. Pripadnost zemlje kruni je svakako bizantski pravni pojam i svakako je prije bio na snazi u Hrvatskoj, nego li u Ugarskoj, koja je tek kasnije, u vrijeme vladalaca iz Komnenske kuće, došla u neku podređenost prema Bizantu. Werböczy je otud, što je Bela III. dobio od Manojla Komnena investituru za Panoniju, Dalmaciju i Hrvatsku, izveo zaključak, da isti dijadem, dobiven iz Carigrada, znači podređenost Hrvatske prema Ugarskoj. Ta je hipoteza prvi put došla do izražaja, dakako bez uspjeha, u prvoj inauguralnoj diplomi Vladislava II., gdje se govori

o Ugarskoj i o kraljevinama i zemljama, njoj podloženim. Hrvatski staleži su naime postigli, kako je već rečeno, da se taj nedolični izraz ukloni. Preostaje sada samo Werböczyjeva nauka o podjeli vlasti između kralja i sabora. Ta je nauka njemu došla izravno iz Beča, gdje su se baš onda vodile oštre borbe između vladara i staleža, koji su veoma smiono izašli sa zahtjevóm, da se bez njih ništa nema o njima odlučiti (nil de nobis sine nobis).

Kad se gleda na Werböczyjevo djelo s hrvatske strane, postaje razumljivo otuđivanje između Hrvatske i Madžarske, koje je nastalo baš u ono vrijeme. Baš se u Werböczyjevo vrijeme i valjda baš pod njegovim utjecajem može primijetiti težnja, da se položaj Hrvatske prema Madžarskoj podcjenjuje, Hrvatska je za Werböczyja samo municipij Madžarske, njezina samouprava nema nikakav državnopravni značaj. Za njega je uopće zagonetno, kako može Hrvatska imati kao takova svoje zakone, svoje običaje, svoje posebne ustanove. To može Hrvatska samo, zaključuje Werböczy, s kraljevim odobrenjem, jer je uopće sva hrvatska zemlja ništa drugo nego pripadnost svete krune prvog madžarskog kralja. Stoga su sva hrvatska prava samo kraljeve koncesije, koje se mogu, kad za to dođe zgoda, i povući, i koje uopće ne smiju postojati, ako i koliko su u protivnosti s ugarskim zakonima i običajima, jer onaj, koji je niži, a to je po Werböczyju Hrvat, ne može imati veću vlast od onog, koji je viši, a taj je opet po Werböczyju Madžar. Kasnije će se vidjeti međutim, u vrijeme vladavine Habsburgovaca, kako je Hrvatima ipak pošlo za rukom, da svoje stajalište provedu i protiv volje Madžara (zak. čl. 1681:66, 1687:23, 1715:120 i 125).

Tripartit se dijeli u uvod, koji je opet podijelio Ivan Szégedi u naslove i paragrafe, i u tri dijela. U uvodu je iznesena teorija o pravu po tadašnjim rimskim i kanonskim uzorima. U prvom dijelu se raspravlja o plemstvu, o načinu sticanja plemstva, o plemenskim pravima, o crkvenim beneficijama, o kraljevskim darovnicama, o sticanju i nasljedovanju plemenskih dobara, o zamjeni i dospjelosti plemenskih dobara, o bračnom imovinskom pravu, o tutorstvu, o skrbništvu i o procjenama. U drugom je govor o općim pravnim načelima, o zakonima, statutima, običajima, povlasticama i pečatima i, napokon, o sudskom postupku u tim poslovima. U trećem se raspravlja o različnim statutima, o posebnim pravima Erdelja, Slavonije, o razlici između pravnog uređenja Slavonije, Erdelja i Madžarske, o nekim pravnim običajima, koji su se ticali ličnih pripadnosti (homagij i miraz), o žalbama protiv banskog suda, personala, o gradskom pravu i o nužnoj obrani. Na svršetku se raspravlja o kmetskim pravima, o kažnjavanju zločinaca i o posebnom položaju Židova.

Taj rad, koji je u velike hvaljen, i ima, i to su primijetili sami Madžari, svoje nedostatke. S jedne strane se oslanja previše na rimsko i na kanonsko pravo, a ne navodi domaćih ustanova, kao što su

mitnice, oporuke, službnosti, koje su u Werböczyjevo vrijeme bez sumnje postojale. Zato je već god. 1548:25 postavljena komisija sa zadaćom, da dopuni i ispravi Tripartit. Komisija, kojoj je pripadao i zagrebački biskup Pavao Gregorijanec, predložila je Quadripartit, zakonik podijeljen u četiri knjige, koje su se ticale ličnosti, stvari, postupka i posebnih prava i vlasti (de iuribus et iurisdictionibus dominorum terrestrium). No ta zbirka ipak je zaostala za Tripartitom.

Sambucus, zapravo János Zsámbóki dodao je u svom izdanju madžarske povijesti Antuna Bonfinija neke kraljevske dekrete do god. 1481. Povijest je izašla u Frankfurtu god. 1581. te je u svoje vrijeme bila na dobru glasu.

Decreta, constitutiones et articuli regum inclyti regni Hungariae izdali su Zacharia Mossóczi, biskup njitranski, i Nikola Telegdi, biskup pečuhski. Ova je zbirka s Tripartitom izašla u Beču god. 1628.

Martin Szentiváni od družbe Isusove izdao je god. 1696. u Trnavi (Tyrnavae) »Corpus Iuris Hungarici«, u kojemu su sadržani brojni dekreti ugarskih kraljeva i Tripartit. Ovo je izdanje steklo toliki ugled, da je Marija Terezija svojom diplomom od 8. lipnja 1743. odredila, da samo Isusovci u Trnavi imaju pravo izdavati »Corpus Iuris Hungarici«, nadopunjen po novom stanju. Takvo je izdanje zbilja priređeno god. 1751. u dvije sveske, koje su sadržavale zakonodavstvo do Marije Terezije.

Ivan Szégedi je opet sastavio znamenitu *Cynosuru* u dva dijela, abecedni registar i pregled lica i porodica, koji se spominju u zakonskim spomenicima. Pred kazalom drugog dijela nalazi se »Syllabus indigenarum«, u kojem su navedene sve domaće porodice. Zatim je dolazio postupak u kaznenim stvarima (forma processus iudicii criminalis seu praxis criminalis) u dva dijela. Iza toga opet građanski parbeni postupnik (directio methodica processus iudiciarii) u 12 poglavlja (capita), a napisao ga je »Joannes Kitonich, nobilis Croata de Koztanica causarum regalium director et sacrae coronae Hungariae regni fiscalis«, pravobranilac pod Matijašem II., Ferdinandom II. i Ferdinandom III.

Isti je Kitonić izdao raspravu o sto pitanja, koja su se mogla pokrenuti prilikom proučavanja Tripartita (Centuria certarum contrarietatum et dubietatum ex decreto Tripartito desumptarum et resolutarum).

U istoj Cynosuri dolaze iza tih sto spornih pitanja, što ih je raspravio Kitonić, »Articuli iuris tavernicalis«, slučajevi iz prakse taverničkog suda. Zatim opet: »Observationes processus causarum Militaris curiae regiae in facto honoris« (primjedbe o časnim pitanjima, koja su se raspravljala pred vojnim sudbenim dvorom). Na svršetku su obrasci prisega, pravila iz staroga hrvatskog, ugarskog i kanonskog prava, imenici kraljeva, župana, nadbiskupa, biskupa i, sasvim pri kraju, vojnički pravilnik Marije Terezije od 28. listopada 1747.

No ni ta zbirka nije potpuna, jer su otac i sin Kovačić ili, kako se pišu, Martin Juraj Kovachich i sin mu Josip Nikola izdali znamenita »Vestigia comitiorum apud Hungaros« god. 1790. u Budimu. Iza Vestigia je u tri maha: god. 1798., 1800. i 1801. izašao Supplementum ad Vestigia comitiorum. Napokon je sam Josip Nikola Kovachich izdao u Koložvaru i u Zagrebu god. 1815. Monumenta veteris legislationis Hungaricae i u Budimpešti Sylloge decretorum comitialium.

Ignjat Kassics je izdao god. 1825. Priručnik (Enchiridion), u kojem su iznesene neke inače manje poznate kraljevske naredbe. Rješenja kr. kurije su izdana nekoliko puta od osnutka tog suda (1723.), osobito god. 1769. Molnar je izdao ta rješenja u tri sveska god. 1823., 1824. i 1829. Od privatnih zbirka za Hrvatsku vrijedi spomenuti Kirinića, De municipalibus iuribus et statutis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae, Zagabriae 1830.

Tripartit je dakle značio početak za obilatu i plodonosnu pravnu literaturu. On je značio još i moćno političko oružje. Zemlja, narod i kralj su naime, po njemu, samo udovi svete krune. Jedno bez drugoga, se po tom shvaćanju, nije dalo zamisliti. Tome stanju je kralj postavljen kao čuvar, ali moć, da vrši svoju zadaću, ima on samo od krunidbenog čina, koji se mora obaviti po običajima naroda, t. j. po običajima pripadnika plemena ili plemića. Istovjetnost položaja hrvatskih i madžarskih plemena prema kralju kao prema nosiocu vrhovne vlasti je dopustila, da su se oba mandata ispremiješala i da je iz toga u Werböczyjevu Tripartitu nastala teorija o nerazdjeljivosti i o nerazrješivosti veza između zemalja krune sv. Stjepana.

§ 34. *Lična prava.*

Svaki pojedinac, na kojega se odnosi pravna norma, jest pravno lice. Pojedinac može biti kao takav nosilac prava, t. j. onaj, na koga je norma baš upravljena. Opet može pojedinac u normi dobiti neko ovlaštenje ili može biti obvezan na to, da nešto čini ili da nešto podnosi. A onda se može za pojedinca pitati, da li je uopće sposoban, da bude nosiocem prava ili dužnosti. I napokon je lični »ja« uvijek skopčan s nekim etičkim i psihološkim osebinama.

Rimsko pravo zna za razliku između fizičkih i jurističkih osoba: jedne i druge imaju pravnu sposobnost i mogu biti nosioci prava i dužnosti. U srednjem vijeku nijesu posve bespravni ni rob ni stranac.

Pravni položaj se mijenja međutim prema spolu, godinama, zdravlju, porodičnom stanju, građanskoj časti, državljanstvu, vjerskoj i staleškoj pripadnosti. Neka su lica samosvojna, neka nijesu: ova potonja se nalaze ili pod očinskom, ili pod starateljskom, ili pod skrbničkom, ili pod gospodarskom vlašću.

Žena je po Tripartitu punoljetna već u 16. godini, dok je muškarac to tek u 24. godini. Ženska je međutim pod starateljstvom do

udaje, ne može vršiti skrbništvo, prima muževo prezime i stalež. Plemkinja, koja se vjenča za neplemića, čuva svoje plemstvo. Kad u porodici nema muškaraca, prelazi pravo čuvanja porodičnih isprava na ženske. Muškarac, koji počini veće nasilje (actus maioris potentiae), može biti osuđen na smrt, žena ne. Plemenske zemlje su prelazile samo na muškarca, osim ako je u donaciji izrično uključeno žensko nasljedstvo. Za ženske nijesu javna zvanja, niti im je mjesta u saboru.

Iza roditeljeve smrti je ženskom potomstvu bez obzira na broj muške djece pripadala četvrtina cjelokupnog nasljedstva (ius quartalicium). To se odnosilo na nepokretna donaciona dobra, bila to očeva ili majčina. Na ostala dobra su se kćeri dijelile jednako sa sinovima. Dugovi su teretili samo sinove, a četvrtina se je tražila tek poslije očeve smrti. To nije vrijedilo onda, kad su kćeri ili kći pošle u koji red. U tom slučaju je njima ili njoj pripadao samo deseti dio od onoga što bi dobila, da nije stupila u red. Od istih donacionih dobara se je četvrtina davala samo jedamput. To je nastalo zbog toga, što je fisk uvijek, kad nije bilo muškog potomstva, davao četvrtinu donacione imovine ženskom potomstvu. Ako kćeri nijesu dobivale četvrtinu, mogli su tu četvrtinu tražiti njihovi nasljednici. U tom pogledu nije naime bilo zastare. One linije, koje su bile bliže onome, koji je prvi stekao, isključivale su dalje linije. Dobra bi se podijelila u četiri jednaka dijela, izuzevši od njih kmetska selišta i tegleću marvu. Obično se je četvrtina procjenjivala i davala u novcu. Neudate kćeri dobivale su redovno neku doživotnu rentu kao plodouživanje. Udate su dobivale zemlju ili odnosnu vrijednost kao vlasništvo pa i onda, kad su se udale za neplemića. (Trip. I, 29—30).

Osim četvrtine imala je ženska svoje djevojačko pravo (ius capillare), t. j. pravo na izdržavanje, odgoj i opremu iz očevine poslije očeve smrti. Ius capillare, pravo kose, zove se po tome, što je djevojka išla obično otkrivene glave. Od svih dobara, koja su dolazila muškarcima, pa bila to plemenska ili djedovska ili stečena dobra (avitica seu empticia), neudata je djevojka svakako imala pravo na stan, primjeren njenom staležu i na izdržavanje. U slučaju udaje imala je pak pravo na opremu. Polazak u samostan se je smatrao jednak udaji. Kad bi se djevojka vratila u svijet, imala je dalje pravo na stan i opskrbu u očevoj kući.

Udovica je imala pravo na stan i opskrbu u muževoj kući (ius viduale) sve do ponovne udaje. Što se tiče nasljedstva, žena je imala ista prava s rođenom djecom. Dapače, kad nije bilo rođene djece, dobivala je udovica na nekim dobrima nasljedstvo, na drugim (na donatarnim i plemenskim dobrima) samo pravo koristi. Žena je dalje stanovala u istoj kući, gdje joj je muž stanovao, osim slučaja, da je muž stanovao u tvrđavi. Izdržavanje i oprema ženina je morala biti prema njezinom staležu. Samo ako su muževi prihodi nadmašivali potrebe že-

nina izdržavanja, mogli su muževi nasljednici stegnuti to udovičko pravo sudskim putem. Uza sve to nije udovica bila dužna povratiti već ubrane prihode. Ako je udovica potisnuta iz muževih dobara vansudbenim putem, imala je pravo kroz godinu dana tražiti povratak i u tu se svrhu obratiti podžupanu. Dovoljno joj je bilo, da dokaže, da je bila pokojnikova zakonita žena. Udovičko pravo se je gubilo preljubom i zlobnim napuštanjem bolesnog muža. Ako je muž okrivljen zbog izdajstva, nije žena zbog toga lišena svojeg udovičkog prava. Samo nije smjela smanjiti vrijednost muževljevih dobara i odbiti izručenje porodičnih isprava muževim nasljednicima (zak. čl. 1618:61).

Poslije muževe smrti se je ženi imao osim toga isplatiti miraz (dos) kao nagrada za bračnu vjernost (propter eius deflorationem et concubitum: Trip. I, 93). To pripada zakonitoj ženi i onda, kad je vjenčana tek na samrtničkoj postelji. Miraz se davao iz muževe ostavštine, ali tek poslije prestanka bračne zajednice. S povredom bračne vjernosti se je gubilo i pravo na miraz. Platiti miraz dužan je mužev nasljednik, prema prilikama i fisk. Pravo na miraz je žena gubila samo po vlastitoj krivici radi preljuba, ako nije prilikom preudaje, premda sudski upozorena, pridigla miraz iz muževe ostavštine, ako neće da izruči isprave muževim nasljednicima, ako upropasti muževu imovinu, ako muža bespotrebno zaduži, ako je sudbeno prije muževe smrti kažnjena zbog nasilja i ako se je sama odrekla miraza. Miraz je mogao biti ili zakonski ili ugovorni. Po zakonu je miraz udovice baruna iznosio 100 maraka ili 400 forinti srebra, iza velikaša i plemića sa više od 50 kmetskih selišta u Ugarskoj 50, u Slavoniji 25 maraka ili 200, odnosno 100 forinti, u Erdelju 66 forinti. Kad je posjed manji, odmjerio se je miraz razmjerno.

Miraz se nije odmjerivao po tečevini (bona adquisita), nego i po djedovini (bona avitica) i plaćao se je polovinom u gotovu i polovinom u pokretnim stvarima (konjima, stoci). Ako toga nije bilo, imala je udovica pravo zaloga na nepokretna dobra ili barem pravo koristi. Ako bi se preudala, izlučio bi se dio imovine i predao bi joj se na korist prema visini miraza, pri čemu nijesu dolazile u obzir vanjske pripadnosti (livade, oranice, šume, pašnjaci). Ako se udovica nije preudala, izlučivao bi se iz imovine ekvivalenat za miraz prema općoj vrijednosti, ali su se uzimali u obzir ne samo dvorovi i selišta, nego livade, pašnjaci itd. Ugovorni miraz se je odredio pismeno (scripta, contractualis, conventionalis). Ako se to radilo prije vjenčanja, zvao se to vjerenički ugovor (contractus sponsaliticus), ali se to određivalo i poslije. Obično se to obavilo među roditeljima jedne i druge strane. Uvijek se je miraz isplaćivao nakon muževe smrti. Obično se je izdvajao iz tečevine, a ne iz djedovine. Mužev otac je bio dužan da ga plati, samo ako se je potpisao u ugovoru kao jamac. U slučaju da je muževa imovina pala pod stečaj, imalo je ženino pravo na miraz prednost pred pravima vjerovnika. Zakonski miraz je teretio i muževu djedovinu, dok je

ugovoreni miraz teretio samo tečevinu (zak. čl. 1486:17, 1492:38 i opet 1723:31 i 1729:7). Pravo žene na miraz je zastarjelo nakon 32 godine. Često je žena obećavala mužu uzdarje (contrados) u slučaju, da muž nju nadživi. Uzdarje je onda morala platiti mužu ženina svojta, ali se je naravno pretpostavljalo, da je zbilja na tu obvezu izrično pristala.

Žene, kojima pripada samo miraz i ništa drugo, mogle bi se zvati miraščinice ili dotalistice. Ali je ponekad žena donijela mužu i vlastite imovine u bračnu zajednicu i zajedno su muž i žena stekli dalje imanje. Takve su se žene zvale susticateljice (conquisitrices). U pogledu one imovine, koja je pripadala mužu, udovice su imale samo plodouživanje, koliko nijesu bile u tome ograničene od drugih nasljednika. U pogledu one imovine, koju su stekle zajedno s mužem, imale su žene suvlasništvo. Tu se nije pravila razlika, da li je bilo po srijedi pokretne ili nepokretne imovine. Glavno je, da je imovina stečena poslije sklapanja braka i da se u pojedinim ugovorima spominju oba bračna druga.

Za pojedinca je staleška pripadnost od velike važnosti. Ali je kod svih staleža dopuštena mogućnost zajedničkog sticanja imovine s muževe i ženine strane. Kod plemića se dakako muž uvijek smatra kao glavni tecilac (principalis acquisitor). Ako nije bilo protivnog ugovora, smatralo se je, da može slobodno raspolagati i ženinom imovinom. I ženinu oporuku, koja se tiče zajedno stečene imovine, morao je supotpisati muž. Žena je poslije muževe smrti mogla slobodno raspolagati polovinom zajedno stečene imovine, ali samo poslije podmirenja svih vjerovnika. Kod neplemića muž nije smio slobodno raspolagati cijelom stečenom imovinom.

Dalje pravo žene ćemo nazvati njezinim pravom na prćiju (allatura et paraphernum). One pokretne stvari, koje je žena donosila mužu kao poklon, zvale su se latinskim nazivom allatura ili oprava. Riječ prćija (pro-vikion) je grčkog podrijetla. Nepokretna dobra se zovu ženino imanje (bona uxoris) ili prema djeci materinstvo (bona materna). Ono, što je zaručnica dobivala od zaručnika kao poklon prije vjenčanja, zvalo se je uzdarje (paraphernum). Prćija ili rimska dos je služila često za pokrivanje bračnih tereta, ali je pripadala svakako u ženino vlasništvo, pa i u slučaju dokazanog preljuba. Prćija ne jamči za muževe dugove, ali je žena morala prepustiti muževim vjerovnicima ona dobra, koja su imala služiti kao jamstvo za prćiju. Što je žena sama stekla, time je mogla i sama raspolagati. Što se pak prćije tiče, muž je svakako imao na njoj pravo plodouživanja. Kad muž umre, njegovi su nasljednici dužni ženi dati prćiju i dapače je isplatiti u gotovu novcu, ako se preuda. Ako se ne preuda, dobiva dio muževe imovine na plodouživanje kao naplaćivanje za predanu prćiju. Prćija je imala prednost pred drugim potraživanjima prema mužu, ali je nije imala pred potraživanjima prema obojemu, mužu i

ženi. Ako se od ostavštine tražila isplata za više prćija, imala je starija po vremenu svakako prednost. Za prćiju su odgovarale ne samo tekovina, nego i djedovina.

Praefectio je pravo ženske loze na nasljedstvo na donacionalnim dobrima, a steklo se je samo putem kraljeve povlastice. Obično je to tražio posljednji muški potomak stare koje porodice za svoju sestru ili za svoju kćer. Posljedice takve prefekcije bijahu, da je žena naslijedila donacionalno dobro kao svaki muškarac, da su dobra dalje sačuvala svojstvo donacionalnog imanja kao prije i da su nasljednici postajali plemićima, ako prije toga i nijesu to bili. Prefekcija bi gubila svoju valjanost, ako bi se posjedniku donacionalnog dobra rodio sin ili ako bi gubio pravo na donacionalno dobro zbog vjerolomstva. Prefekcija nije naime nova donacija, nego nastavak stare, samo je pravo nasljedstva protegnuto na žensku lozu.

Prava pojedinca se nijesu mijenjala samo po spolu, nego i po godinama. Tu se pravila razlika između maloljetnosti i punoljetnosti, između nedoraslosti i doraslosti. Do 12. godine se pojedinac smatra nedoraslim: ne može drugog tužiti, niti se obvezati, niti prisizati pred sudom. Poslije 12. godine mogu dječaci i djevojke sebi izabrati punomoćnike. Muškarci se mogu zadužiti već poslije 16. godine, a tek poslije 18. mogu raspolagati zlatninom i pokretnim stvarima, dok su s 24. godinom punoljetni. Djevojke se mogu već poslije 14. godine zadužiti u pokretnim stvarima, preko 16. godine su punoljetne, a Kelemen (Institutiones I, 446) tvrdi, da su poslije 24. godine imale pravo biti oslobođene od staratelja.

Dok traje maloljetnost, može se opozvati ugovor, koji je maloljetnom od štete. Uopće je vrijedilo načelo, da ugovor sklopljen bez sudjelovanja staratelja maloljetnika nema nikakve pravne snage. Kralj je mogao u nekim slučajevima proglasiti pojedinca punoljetnim (venia aetatis), ali se je u tom slučaju moralo dokazati, da je taj zbilja sposoban upravljati svojom imovinom, i da nije daleko od punoljetnosti. Protonotar i kaptoli su imali ispitati prilike i nakon ovlaštenja izdati potrebnu ispravu (litterae revisionales).

Za nedorasle su se postavljali staratelji (tutori), za maloljetne ili nesposobne skrbnici (kuratori). Staratelj se postavlja bez pitanja. Skrbnik se imenuje tek nakon preslušanja zanimane stranke, ako je to, naravno, bilo moguće. Staratelj može biti postavljen oporučno, zakonom ili na osnovi sudske odluke. Po zakonu je staratelj krvna svojta (agnat) ili srodnik (cognat). Ako su oba zapriječena, onda je neposredna vlast — kmetovima vlastelin, građaninu magistrat, inače župan, dapače ban, pa i palatin vlastan imenovati staratelja. Latinski nazivi za te tri vrsti staratelja su: tutor testamentarius, t. legitimus i t. dativus. Kad je nedorasli stupio u maloljetnost, pozvan je pred sud i zapitan, da li pristaje na to, da mu dotadašnji staratelj bude do punoljetnosti i skrbnikom (zak. čl. 1715:68).

Svaki je dužan primit se starateljstva ili skrbništva, ali su se pojedinci mogli ispričati, da se te dužnosti ne mogu primiti zbog svoje mnogobrojne porodice, zbog udaljenosti, zbog vlastitih zamršenih imovinskih prilika, zbog ratne službe i zbog bolesti. Nepismenost, lično neprijateljstvo prema porodici štićenika, odmaklost u godinama, i opet prevelika mladost također su dolazili tu u obzir. Skrbništvo se je moglo otkloniti sa štićenikove strane zbog skrbnikove rasipnosti, lošeg postupanja, njegova siromaštva, prezaduženosti i poročnosti. Kasniji propis je tražio, da se roditeljeva smrt javi odmah vlastima, i da se vodi briga oko toga, da maloljetnik ne bude bez zaštite (zak. čl. 1765:26). Staratelj se je morao pobrinuti i za odgoj štićenika te je morao o njegovu imovinskom stanju podnijeti izvještaj županiji, u nekim slučajevima banu, dva put svake godine. Za upravu štićenikove imovine su se kasnije razvila posebna pravila: novac se je imao uložiti uz pravedni kamatnjak na sigurno mjesto. Na tužbe podignute protiv njega nije nedorasli uopće dužan odgovarati, ako sam nije dao povoda parnici ili ako parnica nije već prije započela protiv njegova oca. Ali i u tom se slučaju parnica morala zaustaviti za godinu dana (beneficium annuae prorogationis). Kad se računi o upravi štićenikove imovine predlažu županu, župan ih pregleda zajedno s vještim ljudima iz iste županije. U slučaju da ima suviška, išao je staratelju šesti dio. Od pologanja računa roditelji su oslobođeni. Staratelj, koji ne bi ispunio svoje dužnosti, mogao je biti izmijenjen.

Što se tiče porodičnih odnosa, vrijedilo je uglavnom crkveno pravo. Oba vjenčana druga su imala roditeljsku vlast nad djecom, a međusobno i s djecom nasljedno pravo, ovlaštenje na zajedničko sticanje imetka, zakonito i prirodno starateljstvo nad djecom (Trip. I, 29, 30, 67, 98, 40, 53, 125 te zak. čl. 1655:24 i 1715:68). Muž je glava porodice i vodi brigu o njoj, žena prima njegovo prezime, časti i prava njegova staleža, spada pod njegovu sudbenost, ima pravo na miraz i na udovički dio, ali ga je dužna svagdje slijediti, osim u kaznionicu. Djeca imaju pravo na stan, opskrbu i nasljedno pravo, ali i pravo tražiti od roditelja sve, što je otuđeno od djedovine njima na štetu i očevu krvarinu (homagium), ako je protupravno usmrćen (Trip. I, 17 i III, 20, vidi zak. čl. 1723:11).

Ocu je povjeren odgoj djeteta; on upravlja i njegovom imovinom. U tim pitanjima imaju riječ majka i djed po ocu (Trip. I, 51). Otac može kazniti sina, zatvoriti ga, predati ga sudu, dati ga za taoca. Kad je otac prodavao dječju imovinu, imala su djeca uvijek pravo prodaju predusresti *prekupnjom.* Otac može produžiti sinovu malodobnost (Trip. I, 52), može sina isključiti iz nasljedstva na stečenoj imovini, može mu oporučno odrediti staratelja i zamjenika u starateljstvu, može čak protjerati sina, ako ga ovaj tvorno napada ili tuži pred sudom ili se druži sa slabim ljudima ili dospije u zatvor. Ako otac slabo upravlja imovinom, ima sin pravo tražiti od njega njegov

dio. Osobito može on to, ako otac okrutno postupa s njim, ako mu u punoljetnosti zabranjuje ženidbu, ako ga navodi na zle putove ili ako oženjenom sinu uskraćuje prihode od djedovine. Djedovina s majčine strane pripada svakako djeci. Pitanje je, da li su kćeri imale u slučaju udaje isti dio od majčine djedovine kao i sinovi.

Očinska vlast prestaje otpuštanjem djeteta (emancipacijom), diobom dobara, vjenčanjem djeteta, očevom smrću, očevom nečasnošću ili očevom duševnom bolešću. Isto to biva, kad bi otac prelazio pod tuđu očinsku vlast, kad bi postao vojnikom ili redovnikom. Tuđa djeca su se primala u porodicu time, što su se pozakonila ili posinila.

Pozakonjenje nezakonite djece (legitimatio) daje pozakonjenom sva prava zakonitog djeteta. Kao djeca rođena u braku, smatraju se ona, koja su rođena najranije 182. dan nakon vjenčanja ili najkasnije 300. dan nakon muževe smrti (Trip. I, 106—8). Djeca od neudate žene i od udovice poslije 300 dana iza muževe smrti smatraju se nezakonitima. Naknadnim brakom se djeca mogu pozakoniti i ako su oba roditelja međutim živjela svaki u drugom braku, ali treba dokazati, da je od začeća do poroda oboje bilo slobodnog stanja, i da su zbilja imali odnošaj. Taj je dokaz tražio fisk u slučaju, da je pojedino donaciono dobro inače bilo bez muškog nasljednika. Pozakonjena djeca dobivaju ista prava kao djeca rođena u braku. Dijete se može pozakoniti i po kraljevoj ili papinoj odluci. Po kraljevoj odluci često, kad se brak ne može više sklopiti, jer je majka djeteta međutim umrla. Po papinoj odluci, kad je nevaljali brak naknadno konvalidiran te se djetetu, rođenom u takovu braku, priznavala zakonitost.

Pozakonjenje nezakonite djece (legitimatio) daje pozakonjenom putem ugovora ili putem oporuke. Bratimljenje, o kojemu će kasnije biti govora, vrijedi kao ugovor. Kad je posinjenje potpuno, primljen je posinak u kućevnu zajednicu poočima; ako je nepotpuno, ne mijenja se ni porodična zajednica. Bratimljenje je jednostavno ili jednostrano, ako samo jedan dade drugom pravo na ostavštinu. Ako obojica daju to pravo jedan drugome, onda je bratimljenje obostrano i uzajamno. Bratimljenje može biti posvemašnje i odnositi se na cijelu imovinu, ili djelimično i odnositi se na neki dio, ili pojedinačno i odnositi se samo na neke određene predmete. Za donativna dobra je trebalo pristanka više vlasti i postupka (statucije) pred sudom. Ako posinjeni nije bio plemić, imalo mu se ishoditi plemstvo. Ako su se primala u istu porodicu dva strana lica, a jedno je umrlo, drugo nije prvo naslijedilo, osim ako je nešto o tome ugovoreno prije među njima. Ako se poočimu rodi dijete, prestaje posinjenje (Trip. I, 27, 49). Ako je poočim kažnjen zbog izdajstva i naknadno pomilovan, moralo se je posinjenje u pogledu zaplijenjenih dobara ponoviti.

Za vršenje prirodnih i dosljedno tome pravnih činova od važnosti je tjelesna sposobnost (de corporis et animi integritate). Ako je čovjek umobolan, dolazi pod skrbništvo. Važno je i pitanje ličnog

značaja (existimatio), povoljan sud o njegovoj ličnoj ispravnosti. Nasuprot tome stoji zao glas (infamia) ili lična sramota (ignominia). Takvi ljudi ne mogu biti skrbnicima drugim, niti mogu valjano svjedočiti pred sudom. Isto se tako ne trpe pred sudom nezakonita djeca ili djeca izdajnika. Zbog svojeg zanimanja se ne primaju u časno društvo krvnici, živoderi itd.

Treba razlikovati između ove stvarne nečasnosti i pravne nečasnosti (infamia iuris), koja je izrečena od samog suca i iskjučuje od sudačkoga bilježničkog i vojničkog poziva, kao od svjedočanstva (zak. čl. 1486:14, Trip. I, 121, II, 30 i opet I, 16 i 106—108). Djela, zbog kojih se je proglašivala pravna nečasnost, jesu:

1. izdajstvo bratske krvi, t. j. potiskivanje brata iz očinskog posjeda,
2. neispravnost staratelja ili skrbnika prema štićeniku,
3. krivotvorenje isprava ili korišćenje krivotvorenim ispravama,
4. učestvovanje u krivoj porotničkoj zakletvi,
5. neposluh suca prema kraljevim zapovijedima: globa je iznosila 200 forinti,
6. skrivanje povjerenih (deponiranih) predmeta,
7. upotreba maske pred sudom: to bi se dogodilo, kad se netko gradio drugim licem, nego što je bio, s namjerom, da zavede sud u bludnju i da prisvoji tuđu imovinu,
8. obećanje službe ili materijalne koristi barunima, velikašima ili drugim članovima sabora prilikom saborskog zasjedanja,
9. pristajanje županije na utjerivanje daće za kraljev račun, ako sabor nije na tu daću pristao,
10. sazivanje skupštinskih sastanaka, uperenih protiv općih državnih interesa,
11. kršenje ugovornih obećanja, zajamčenih časnom riječju,
12. klevetanje sudaca.

Nečasnost proglašena sudskom odlukom mogla je biti uklonjena drugom sudskom odlukom ili kraljevim pomilovanjem.

Za pravnu sposobnost je državna pripadnost bila od važnosti. U tom se pogledu nije pravila razlika između pripadnika Hrvatske, Dalmacije ili Slavonije ili Madžarske, odnosno Erdelja. Svi su smatrani pred zakonom kao »pravi Ugri« (veri Hungari). Razlika se je pravila između građana (cives), stanovnika (incolae) i pridošlica (advenae). Građanin sa stalnim boravkom u zemlji uživao je sva državljanska prava. Tko je u tim pravima bio ograničen, zvao se je stanovnik ili incola. Pridošlice ili stranci mogu biti ili došljaci, ako duže borave u zemlji ili prolaznici (transeuntes), kad imaju u zemlji posjeda, ili opet trgovci (forenses: ljudi, koji dolaze na trg). Državljanstvo se dobiva po rođenju ili se stiče povlasticom. Obično se tražio pristanak staleža, osobito onda, kad je stranac imao dobiti plemićko dobro. Novi državljanin je imao položiti zakletvu, da će se pokoriti zakonima, da

će braniti slobodu kraljevine i ne će pristati nipošto, da se išto državi oduzme. Kasnije, u XVII. stoljeću, davala se je diploma o državljanstvu (diploma indigenatus) uz istodobnu isplatu takse. Posebni zak. čl. 1486:32 isključio je od indigenata Mlečane i Poljake.

Pored toga svečanog primanja u podanstvo postojalo je i neizricano primanje (receptio simplex vel tacita). Stranac se je trajno naselio, postao je građaninom kojeg kr. slobodnog grada ili ga je vlast naprosto uvrstila u spisak poreznika. To su bili naprosto stanovnici ili incolae.

Stranci nijesu nikako mogli pripadati plemstvu, ni vršiti javne službe (Zlatna bula čl. 11 i zak. čl. 1439:5); nijesu mogli dobiti crkvenih nadarbina (zak. čl. 1495:30—32), nijesu smjeli posjedovati nepokretnina, niti su se smjeli baviti obrtom ili trgovinom. Izuzeci su se činili za rudare i vojnike. Za trgovce je vrijedilo načelo reciprociteta. Ali je inozemac, koji bi kupio nepokretno imanje, morao biti pripravan, da će mu ga prvi domaći čovjek otkupiti, položivši sudbeno zapisanu kupovnu cijenu (ius praeemptionis et exsolutionis). Osobito je bilo zabranjeno strancima kupovati dugove domaćih ljudi. Gradovi su dobrim okom gledali, da su se obrtnici iz inozemstva doseljivali u njihovu sredinu, jer su pridonosili ne samo dobrom glasu, nego i trgovačkom procvatu.

Na pravnu je sposobnost djelovala i vjerska pripadnost. Dugo vremena je u Hrvatskoj i Slavoniji katolička vjera bila jedina i isključiva (religio dominans). Pored područja latinske službe Božje organiziralo se je bilo međutim s odobrenjem pape Inocencija IV. područje slavenske službe. Patarenstvo nije samo u Bosni bilo veoma jako, nego i u Neretljanskoj krajini, pa i u Cetinskoj župi. Vlaške seobe, koje su započele već u XIII. stoljeću, dovele su u Dalmaciju i u Hrvatsku brojne pristalice pravoslavne vjere, koji su međutim dosta brzo prešli na grčko-katolički obred. Još prije Mohačke bitke pojavljuju se na dvoru u Budimu protestanti Luterova pravca, ali su to bili ponajviše Nijemci, kojih su vjerske sklonosti malo mogle utjecati na njima nesklonu madžarsku okolinu.

Kroz cijeli srednji vijek bila je trpljena u Hrvatskoj i u Madžarskoj židovska vjera (religio tolerata). Židovi su smatrani nesposobnima, da budu pravnim subjektima, ali su ipak imali potpunu ličnu i imovinsku sigurnost i slobodu trgovanja. Od javnih služba bili su dakako isključeni, a isto tako i od članstva u građevinskim društvima. Zbog neurednosti, koje su nastale prilikom davanja ovlasti glede utjerivanja poreza i daća u zakup, jamačno je zabranjeno u čl. 24. Zlatne bule, da se daju Židovima u zakup utjerivanje poreza, daća i osobito maltarine. Zabranjena im je i trgovina vinom, i to, da posjeduju vinograde i uopće da posjeduju plemićka dobra. Ugovori između Kršćana i Židova morali su biti napisani ili latinskim ili hrvatskim jezikom. Židovi su se smjeli baviti trgovinom samo uz uvjet neke

naobrazbe. Isto se tako tražila neka naobrazba prilikom njihova stupanja u bračni život. Protiv Kršćanina nije Židov mogao svjedočiti pred sudom.

Slobodu stanovanja dobili su Židovi u Hrvatskoj tek patentom od 31. prosinca 1851. godine.

Pored kasnijega visokog plemstva i nižeg plemstva starijeg podrijetla ustrojile su se tijekom srednjeg vijeka brojne staleške grupe, koje su se svaka po sebi odlikovale svojim posebnim pravima.

Već je za plemstvo navedeno, da se je njegov značaj s vremenom proširio i na ljude, koji nijesu pripadali krvnoj zajednici hrvatskih, odnosno madžarskih praplemena. S plemićima su se po pravu izjednačili svećenici, redovnici i, kao pravne ličnosti, pojedini kr. slobodni gradovi i pojedini distrikti, kojima je plemenitost priznata posebnom kraljevskom povlasticom. Kasnije se je plemstvo sticalo i time, što je pojedinac imenovan u kraljevsku službu, tako kad je postao višim činovnikom dvorske komore.

Plemstvo se je moglo međutim i izgubiti. Sinovi unijatskih svećenika nijesu se smatrali plemićima, ako nijesu bili, kao i njihov otac, svećeničkog poziva. Plemić koji je bio osuđen zbog zločinstva težeg nasilja, gubio je obično time i svoj plemićki naslov. Neplemenita žena, ako se je vjenčala za plemića, ostala bi plemkinjom i poslije muževe smrti, dok se nije preudala. Pripadnici nekih općina bili su već i time plemići (nobiles locales): tako su dobili plemstvo povlasticom Vladislava II. god. 1494. svi stanovnici Petrovaradina.

Ali svi ti plemićki naslovi bili su samo lični, uvjetni, privremeni. Samo je jedno plemstvo bilo bezuvjetno, neizbrisivo i trajno, a to je plemstvo po rodu, nobilitas gentilicia, familiaris, hereditaria.

Kasnije su kraljevi davali plemstvo i bez zemlje, ali je pravi plemić mogao zapravo u pravom smislu riječi biti samo posjednik plemićkog dobra. Za Sigismunda je naime god. 1401. nastao običaj t. zv. grbovnih povlastica: kralj je naprosto dopuštao pojedincu, da se kiti grbom, koji mu je tom prilikom izrično izrađen. Takve su povlastice dobili Nikola pl. Chak i Ivan sin Dimitrija pl. Semse. Inače je plemstvo uvijek bilo praćeno kraljevskom darovnicom. Katkada je pojedinac postao plemićem time, što ga je plemić posinio, naravno s kraljevim pristankom. Stranac je morao prilikom primanja u plemstvo biti primljen u indigenat, za što se osobito kasnije tražio pristanak državnog sabora.

Grbovna povelja (litterae armales) davala se je bez nepokretnog dobra. Vlastan je za to bio samo okrunjeni kralj. Usto se tražilo, da je gradski magistrat ili da su dva tajna savjetnika preporučili (commendatio) pojedinca za plemstvo, odnosno da je na to pristala županijska skupština one županije, gdje je predloženik bio nastanjen. Ako je novi plemić prije kmetovao, tražilo se je, da je njegov prijašnji gospodar bio sporazuman s njegovim usponom do plemstva. U kra-

ljevoj povelji se je uvijek, i onda, kad se novom plemiću nije davala zemlja, morao navesti razlog tome odlikovanju. Kasniji fiskalizam XVII. stoljeća znao je za dosta visoke takse.

Plemić je kao takav bio predmet osobitih obzira sa strane državnih vlasti. Nije smio biti zatvoren ni ometan u posjedu bez izričnoga sudskog naloga, ali i onda je imao pravo da se tome silom opire (Zak. 1222:2, 1479:27 i kasnije 1608:18, Trip. I, 9). Samo plemići optuženi zbog izdajstva ili uhvaćeni na samom djelu (in flagranti) ili pri samom bijegu ili beskućnici ili javni činovnici, koji nijesu položili računa, ili skitnice, koji se nijesu obazirali na sudske pozive, mogli su biti uhvaćeni i odvedeni u zatvor. U starijoj praksi je bilo drugih sličnih slučajeva (ocoubojstvo, tko nije javio vlastima nalaz zlata), u kojima se je postupalo protiv plemića sa svom oštrinom. Inače se je načelno dopuštalo plemiću, da iz slobode čeka na sudski pravorijek, osim ako je bilo opasnosti, da će se dati u bijeg.

Povlastice, sadržane u ugovoru između predstavnika hrvatskih plemena i Kolomana (1102.), vrijedile su u Madžarskoj za pripadnike madžarskih praplemena. Oni nijesu bili dužni plaćati nikakva poreza ni daće, ni desetine od polja, ni tridesetine od uvoza, ni maltarine. Samo od posjeda u gradu su plaćali porez. Osim toga im je čl. 31 Zlatne bule osigurao pravo, da se opru samom kralju.

Kao članovi plemenitog tijela svete krune dobivali su latinski naslov »egregii«. Samo su oni mogli stupiti pred plemićki sud kao stranka, samo su oni imali pravo na javnu službu, samo su plemići mogli posjedovati plemićka dobra, samo se je njima puštalo pravo na lov, na mesarenje, na prodavanje vlastitog vina na veliko i na malo, samo su plemići mogli suditi svojim slugama i kmetovima, samo su oni, odnosno njihovi nasljednici dobivali za njih homagium ili globu za nasilje. Homagium je zapravo bila krvarina, naknada za prolivenu krv, koja je iznosila za prelata ili baruna 1000 maraka ili 4000 forinti, dok je za plemića iznosila 50 maraka ili 200 forinti. Za neplemića se je davalo 40 forinti. Sve to u Ugarskoj. U Slavoniji je homagium iznosio polovinu tih iznosa, u Erdelju dapače treći dio.

Glede članova klera, kojima su također priznate sve povlastice plemstva, pravila se je razlika između prelata i nižeg klera. Višem kleru ili prelatima su pripadali nadbiskupi, biskupi, opati i prepošti. Tu je opet bilo razlike između stvarnih (actuales) i počasnih (honorarii) prelata. Ovi posljednji su imali naslov bez beneficija.

Pred sudom se članovi klera nijesu zaklinjali, nego su naprosto izdavali izjave s pozivom na svoju savjest. Isto tako ih nije mogao kazniti svjetovni sud, dok nijesu od crkvenog suda lišeni svih vjerskih redova. Na smrt nijesu smjeli biti kažnjeni ni zbog izdajstva. Njihova dobra su se samo mogla zaplijeniti, ali se nijesu smjela prodati na dražbi. Kad je netko htio tužiti prelata pred sudom, imao je prelat,

kao i maloljetnici, pravo na godišnju odgodu, beneficium annuae prorogationis.

I crkva je imala svoju sudbenost kao i svjetovne vlasti. Biskupija je imala svoga kancelara, svoga čuvara pečata, svoj sud u bračnim poslovima, u poslovima krive prisege i ostavština (zak. čl. 1492:96). Izvršenje presude crkvenog suda se je povjeravalo svjetovnim vlastima.

Opsežne povlastice, što ih je papa Silvestar II. podijelio Stjepanu I., prešle su s ojačanjem crkvene vlasti na ličnost ostrogonskog nadbiskupa, koji je bio bez sumnje prvi crkveni dostojanstvenik za sve zemlje podložene kruni sv. Stjepana. Njemu je bio podređen, premda je težio za nekom osobitom samostalnošću, nadbiskup u Kaloči, pod čijom je sudbenošću bila i zagrebačka biskupija. Ostrogonski nadbiskup je za cijelo područje Ugarske i Hrvatske bio odmah iza pape vrhovni crkveni sudac. U isto doba je bio državni kancelar (secretarius cancellarius), član vrhovnog sudišta sedmorice (tabulae regiae septemviralis po zak. čl. 1486:68 i 1492:42). Za sudovanje u drugoj instanciji postavljao je dva prisjednika (assessores primatiales), koji su imali isto pravo glasa i iste pristojbine kao ostali činovnici. Njegovi kmetovi su uz to bili oslobođeni od maltarine.

Kao kraljev kancelar ostrogonski je nadbiskup lično zastupao kralja i u onim poslovima, gdje se je tražila kraljeva posebna nazočnost (specialis praesentia). I budući da je kancelarija bila u isto vrijeme i središte za patrimonijalnu upravu crkvenih dobara, čuvale su se u njoj sve isprave, pa ticale se one samo crkve ili drugih osoba. Iz takvog odnosa se je ostrogonska kancelarija razvila, kako Akos v. Timon utvrđuje, do položaja vjerodostojnog mjesta (locus credibilis), a dokaz za vjerodostojnost isprava, izdanih u toj kancelariji, davali su pečati, od kojih su već u starije vrijeme bili u upotrebi zlatna bula državnog kancelara, viseći dvostruki pečat podkancelara i poseban ručni pečat kancelarijskog sekretara ili posebnog notara (notarius specialis). Za ispravu sa zlatnim pečatom dobivao je kancelar taksu od jedne zlatne marke, dok je potkancelar za listinu s dvostrukim visećim pečatom dobivao samo srebrnu marku, a notar za ručno pečaćenje taksu od pol srebrne marke. (Timon 194).

Pitanje je sada, gdje i kad se je najprije razvila ustanova vjerodostojnih mjesta, da li u Ugarskoj, ili u primorskoj Hrvatskoj. Organizacija biskupskih sjedišta je naime u primorskoj Hrvatskoj dosta rano došla do neke razvojne faze. Pojedine biskupije raspolažu opsežnim dobrima bilo to na osnovi kraljevih darovnica ili opet na osnovi pobožnih odredaba posljednje volje imućnih plemića ili bogataša. Svećenstvo tih biskupija bilo je organizirano više u strogosti redovništva, a valjda su pojedine biskupije nastale iz samostanskih osnova. Ništa lakše, nego da su se baš u Primorju razvile pisarne ili scriptoria, koje su svakako imale svoju posebnu organizaciju. Da je ta organiza-

cija bila već dospjela do neke savršenosti, vidimo već po vanjskom obliku, i po sadržaju listina, izdanih od hrvatskih narodnih vladara. Prema vanjskom obliku tih listina znači prvo doba Arpadovaca doba izrazitog nazadovanja. Od te stvarne konstatacije do zaključka, da je ustanova vjerodostojnih mjesta po svoj prilici najprije nastala kod nas, a tek kasnije u Ugarskoj, nije daljina tako velika, a da se ne bi bez teškoća dala prebroditi.

Promjena, koja se može ustanoviti u unutrašnjem uređenju i u pravnom položaju kaptola u Ugarskoj tijekom XII. stoljeća kod nas je dobrim dijelom već gotova stvar. Biskup je u Ugarskoj kao i u našem Primorju upravljao putem svojih organa crkvenom imovinom i živio dobrim dijelom zajedno sa svojim kaptolom od redovitih prihoda crkvenih zemalja. Zajednica biskupa i kaptola prestaje oko polovine XII. stoljeća. Biskupi i kaptoli imaju svaki svoju posebnu imovinu. Kaptoli postaju pravnim ličnostima i dolaze time i do političkog utjecaja. No time, što su kaptoli postali pravnim ličnostima, dobili su ovlast, da daju pravomoćne izjave svoje volje. A to su mogli samo pod svojim posebnim pečatom. Kaptoli su se sada pod svojim pečatom mogli obvezati i vršiti svakojake pravne poslove. Budući da je organizacija ovih kaptola bila dosta stroga i dostojna povjerenja, počeli su im se ljudi obraćati za to, da im ovi napišu i sačuvaju pojedine isprave. Za Andrije II. je nastala ta promjena, što je kralj s namjerom, da spriječi zloporabe, vršene time, što su se neki lažno izdavali za pristave, naredio, da u buduće pristavi vrše sudbene poslove u pratnji člana jednog kaptola kao vjerodostojnog mjesta. S tim je zapravo uveden običaj, da se kaptol zatraži za vršenje sudbenih funkcija, kao što su: određivanje međa spornog zemljišta, uvođenje u posjed, podjela zajedničkog dobra itd.

Osim kaptola vršili su službu vjerodostojnih mjesta i pojedini konventi ili samostani. Samo u svojim poslovima su vjerodostojna mjesta imala ograničenu ovlast: neke poslove su morali vršiti pred drugim vjerodostojnim mjestima.

Zakonodavstvo je nastojalo ograničiti prevelike darežljivosti u prilog crkve. Tako Ljudevit I. nije god. 1351. htio potvrditi čl. 4. Zlatne bule, kojim je bilo dopušteno plemićima bez muških potomaka raspolagati donatarnom imovinom u prilog crkve. Isto su tako u zak. čl. 1498:5 i 65 stavljene granice u poklanjanju nepokretnih dobara crkvi. Prosjački redovi su mogli u ime njihovih pripadnika naslijediti samo deseti dio odnosnog im dijela, a nikako iznos ili vrijednost veću od 5000 forinti.

Velikaši u pravom smislu riječi su članovi kraljevske kuće: knezovi, grofovi, baruni, za koje se upotrebljava zajednički naziv »iobagiones regni«. Pod tim zajedničkim nazivom se razumijevaju i palatin, dvorski sudac, ban, tavernik, koji na dvoru zauzimaju četiri prva mjesta. Tek iza njih dolaze po redu vrhovni dvorski maršal, vratar, trpe-

znik, peharnik, komornik, zapovjednik tjelesne straže i Požunski župan, koji među dvorskim dostojanstvenicima zauzima posljednje mjesto. Njihov homagium i isto tako miraz njihovih udovica iznosi 100 maraka, odnosno 400 forinti (Trip. I, 93, 94 i II, 40). Svi su ovi mogli imati svoje prokuratore, koji su vodili autentični pečat. Palatin, ban i tavernik zovu se redovni suci kraljevine (iudices regni ordinarii). I ostali su velikaši mogli imati dvorskih služba. Tako je bilo iz njihova reda dva čuvara sv. krune (custodes coronae), državni grofovi, veliki župani pojedinih županija, koje je doduše imenovao kralj, ali uvijek iz iste porodice te su se zato zvali »perpetui seu hereditarii«. Članovi tih povlaštenih porodica nosili su svi grofovski naslov, ali samo onaj od njih, koji je bio veliki župan, imao je prvenstvo na dvoru (prioritas installationis). Tek iza ovih, od kralja postavljenih velikih župana, dolaze grofovi i iza njih baroni, koji su uzdignuti u red velikaša prilikom kojega važnog čina. Homagium im je iznosio 100 maraka, odnosno 400 forinti, ali je udovički miraz iznosio 50 maraka (200 forinti). Prije su samo velikaši mogli ustanoviti fideikomise. Kasnije se to dopuštalo i članovima nižeg plemstva.

Kao što je u Hrvatskoj sve do prestanka narodne dinastije bilo slobodnih ljudi, koji su imali zemljišni posjed, bilo je takovih i u Madžarskoj. U razlici prema pripadnicima praplemena, ili prema onima, koji su izjednačeni s plemićima, morali su plaćati porez od zemlje, ličnu daću i tridesetinu od uvoza i, dakako, maltarinu. Da je ova porezna dužnost već postojala u Madžarskoj prije god. 1102., vidi se ne samo po pacta conventa, nego i po izreci u zakonu Andrije II. o kunovini, koju je Koloman uveo u Slavoniju. Madžari su međutim dosta dugo očuvali svoje lutalačke običaje. Njihovi stanovi su drvene, pomične kolibe, koje su se prenosile prema potrebi iz jednoga kraja u drugi. Težnja pojedinih kraljeva bila je sada u tome, da učine kraj tima nomadskim običajima. U tu svrhu su se davale osobite nagrade onima, koji bi pristali, da se drže jednoga stalnog sjedišta. U red takovih ljudi dolaze t. zv. *iobagiones castri*. Oni borave u pojedinim tvrđavama, koje su imali braniti u slučaju neprijateljske najezde. Kao vojničku plaću primali su zemlje u ili oko te tvrđave. Takvih jobagiona bilo je u svakom županijskom gradu, te su išli zajedno u rat pod svojom županijskom zastavom, ali su morali ići, kamo ih je god kralj otpremio, dok su plemići samo branili granicu i išli drugdje u rat za kralja samo u ograničenom broju i do neke točno određene daljine. Posjed jobagiona nije značio potpunu svojinu, nego se je najviše približavao pojmu zapadnog lena. Ali osim ove pojedinosti sve su druge pretpostavke lenskog odnosa odpadale. Jobagioni nijesu plemići, ali madžarska riječ jobbagy znači boljeg čovjeka. To su mogli biti s početka i sluge, ali ih je svakako vojnički poziv dizao i s društvene strane. Kasnije su siromašni plemići rado postajali jobagionima. Između samih jobagiona došlo je s vremenom, kako je istakao

Akos v. Timon, do razlike. Starijima je naime polazilo redovno za rukom, da steku neku samostalnost prema kralju, tako da je naziv jobagiona često upotrijebljen čak za najviše časti, dapače za hrvatskog bana. Oni međutim, koji su kasnije stekli taj naziv bili su u mnogo gorem stanju. Osobito ih je tištila dužnost iz starijih vremena, da su morali davati konak i hranu kraljevim slugama, koji su tuda prolazili. Ova dužnost, descensus, koja je zapravo potjecala već iz rimskog vremena i koju su madžarski kraljevi počeli po hrvatskom primjeru tražiti i od svojih ljudi, postala je s vremenom veoma tegotnom, te su jobagioni na svaki način nastojali da je se otresu ili bar da joj odrede točne granice.

Uz ove za vojničku službu određene jobagione bili su povezani uz stanovite tvrde gradove t. zv. »castrenses« ili gradski sluge, koji su imali vršiti uglavnom ratarske službe na kraljevskim dobrima u blizini same tvrđave. Oni nijesu bili u pravom smislu riječi ni robovi, niti se može reći, da im je bila posve oduzeta sloboda seljenja. Njihove su službe bile različite vrsti, tako da su se dijelili u nekoliko odreda. Najbliže ćemo biti istini, ako uzmemo, da nijesu imali nepokretne imovine, ali da su mogli slobodno raspolagati svojim stvarima. Često se je znalo dogoditi, ako se netko između njih isticao u ratu, da je prispio u red jobagiona i da je time već došao u mogućnost socijalnog uspona.

Između jobagiona i pravih plemića zauzimali su neki srednji položaj t. zv. predijalisti (nobiles praedialisti). Vladari su naime davali po koji put crkvama zemlje, koje su bile zapravo od rimskog vremena vojnička dobra. Na tim zemljama nijesu crkve nipošto smjele ostaviti proste ratare, nego su ih morale povjeriti ljudima vojničkog poziva, a to su bili predijalisti. Ovi su između podređenih im seljaka morali o svom trošku izdržavati točno određeni broj vojnika. Predija su dakle bila zapravo vojnički beneficiji. Predijalni vojnici ili servientes milites morali su ići pod zastavom (banderia). Kasnije su se ti crkveni vojnici ubrajali u plemiće, pa makar to s početka i ne bili. U Madžarskoj se o predijalistima govori dosta rano, u dekretima Stjepana I. i Ladislava I., kasnije u zakonima iz XVI. i XVII. stoljeća (zak. čl. 1537:5, 1554:4, 1567:14, 1595:6, 1681:46). Kasnije su predijaliste imali samo ostrogonski nadbiskup, zagrebački biskup kao nasljedni župan županije Berzencze i opat Majke Božje u Topuskom, zatim biskup i kaptol đurski i nadopat sv. Martina iz Montepanonije kao vlasnik posjeda Füsa u Komoranskoj županiji.

Tko bi dobio vojničko dobro (praedium), postao je time, predijalistom. Ali samo su negdašnja vojnička dobra bila praedia, a ne svaki crkveni posjed. A ni svi crkveni dostojanstvenici nijesu imali prava da postanu predijalistima, nego samo neki točno određeni.

Predijalisti su po časti stajali niže od pravih državnih plemića i imali su stoga manji homagij, ali su i oni bili oslobođeni od poreza,

daće, carine i maltarine, te nijesu bili dužni davati descensus ili konak službenim ljudima. Na predijalnim dobrima je imalo nasljedno pravo samo muško potomstvo. Predijalisti su imali posebno suđenje, svog palatina, svog podžupana, suca i prisjednike. Obično se za njihove poslove delegirao koji oktavalni sud po izboru njihova crkvenog gospodara. U slučaju da je rod predijalista izumro ili da je predijalist izvršio djelo nevjere, nije predij došao pod vlast fiska, nego se je vratio pod slobodno raspolaganje same crkve.

Ako velikašima i prelatima dajemo značaj prvog, plemićima drugog, predijalistima i jobagionima trećeg staleža, onda su slobodni gradovi činili na društvenoj ljestvici četvrti stalež. Već je spomenuto, da je kr. slobodna gradska općina Gradec kod Zagreba bila pod sudskom vlasti tavernika i da je imala svoj municipalni statut. Već je naglašeno, da se je grad smatrao kao plemićka osoba (una nobilis persona), koja je zastupana u samom saboru i koja se je smatrala kao svojina kralja i svete krune (peculium sacrae coronae). Gradska površina je stoga bila krunsko dobro i nije mogla biti predmet slobodnog raspolaganja. Vlasništvo je bilo samo kraljevska koncesija. Bez takve koncesije se vlasništvo nije uopće moglo steći. Grad je stoga kao nosilac kraljevskih prava imao na svom području sva regalna beneficija, i osobito regal u pogledu crkava. Dobra bez nasljednika su pripadala gradskom fisku. Građanin kr. slobodnog grada je imao pravo u slučaju ubojstva na isti homagij kao svaki plemić i nije mogao biti osuđen bez sudskog poziva, odnosno zatvoren bez presude (zak. čl. 1492:89 i 90). Za svoje stvari nije građanin plaćao ni maltarine, ni prevoznine, ni carine osim ako je stvar uvožena iz urbarskih posjeda (Trip. III, 18). U pogledu prekršaja, počinjenih na urbarskim dobrima, građanin je dakako bio podvrgnut vlastelinovoj sudbenosti.

Zahtjevi, koji su se ticali gradskih nepokretnina, zastarjeli su kroz godinu i dan (binnen Jahr und Tag, po njemačkom uzoru). Ako su bila u pitanju kraljevska dobra, zastara je nastupila tek nakon sto godina, kod crkvenih nakon 40, kod plemićkih 32. Posebne stroge odredbe su točno utvrdile dužnosti grada u pitanju konačivanja kraljevskih službenika (descensus). Isto su tako zakonom određeni propisi o porezu i o isplati crkvene desetine. Grad se nije smio parničiti s plemićem, nego ga je u tom slučaju imao zastupati gradski odvjetnik (Trip. III, 11, 31).

Građanin u slobodnom kr. gradu je mogao biti: a) tko se je u gradu bavio poštenim poslom ili trgovinom, b) tko je vršio koju časnu službu, c) tko je u gradu imao nepokretna dobra. O primanju novih građana je odlučio gradski magistrat odnosno electa communitas. Tko je primljen u građanstvo, morao je platiti taksu i položiti prisegu, da će poštivati gradski statut. Novo primljeni građani su uvršteni u spisak građana i dobivali bi o tom potvrdu. Plemići, koji su posjedovali nepokretnina u samom gradu, bili su, što se tih dobara ticalo,

podvrgnuti sudbenosti gradskog magistrata. U pitanju porezne dužnosti je odmjerivanje bilo uvijek izvršeno na osnovi upoređenja s poreznom dužnošću drugih plemića. Glede plemićkih pokretnih stvari i njihove posluge, vrijedila je sudbenost županijskog suda. Životne namirnice i vino mogao je plemić slobodno uvoziti za svoju potrebu, a da nije trebao platiti nikakve daće. Dapače je mogao, ako je imao povlasticu za to, slobodno prodavati vino iz svog vlastelinstva. Gradski magistrat je u starije vrijeme postupao veoma obzirno prema plemićima. Ovi su naime trošili dosta novaca i prinosili najviše do napretka obrta i trgovine. Gradu je bilo u interesu, da ide plemićima što više ususret.

Posebni položaj su imali t. zv. distrikti, teritorijalna područja s ove i s one strane Dunava. Ugarska se je naime dijelila u tom pogledu u osam distrikta. Kao distrikti su se spominjala i manja teritorajalna područja: Lika, Zagorje, Moslavina (Mons Claudius). Onda su se spominjale kao distrikti zemlje izuzete ispod županijske sudbenosti sa svojim magistratima, koje su se upravljale kao i slobodne općine (districtus separatas portas habentes). Četvrto značenje riječi distrikta je nastalo ondje, gdje su plemići, koji su u jednom kraju stanovali na okupu, sačinjavali jednu korporativnu zajednicu kao na pr. u Turopolju. Turopoljci, jobagiones castri pod Belom IV., biraju god. 1279. svoga posebnog župana (comes campi), imaju na saboru svoga zastupnika, sve plemenske povlastice, svoje zborove i svoj sud. Priziv protiv presuda turopoljskog plemenskog suda išao je na Zagrebačku županiju. Isto pravo su imale plemenite općine Draganić i Rovišće. U Ugarskoj je postojao distrikt šipuških kopljanika, koji su slali deset, Köveški distrikt, koji je slao dva, Jaciga i Kumana, koji su slali dva, šipuških Sasa 16 podkarpatskih gradova, koji su slali također svoje zastupnike u ugarski sabor.

Privredne promjene, nastale u XII. stoljeću, djelovale su i na položaj neslobodnih ljudi. Ropstvo je bilo stanje, u koje je pojedinac dospio ili po rođenju od neslobodnih roditelja ili po ratnom zarobljenju ili zbog duga ili kazne. Običaj je naime bio, da se je pojedinac otkupio od smrtne kazne, što se je doživotno predao u ropstvo.

Na ustanovu ropstva djelovala je potražnja radne snage, koja je postala sve većom oko početka XII. stoljeća. Poslije teške krize, koja je nastala u drugoj polovini XI. stoljeća, doživjela je trgovina nov procvat, dakako ponajviše pod monopolom Mlečana, Genovljana i Pizanaca. Sada je i agrarna proizvodnja, dobrim dijelom pod bizantskim primjerom, ali i pod zapadnim racionalnim radom vjerskih redova, između kojih su se osobito isticali Cisterciti, prešla dosta naglo iz ekstenzivne u intenzivnu eksploataciju. Cijele su se šume krčile, osobito u blizini našeg Primorja, u krajevima, koji su se činili nepodesnim za poljodjelstvo, sada je provedeno obrađivanje po najnovijim metodama, kako su bile u upotrebi kod Arapa u Španiji.

Te promjene u načinu obrađivanja morale su uroditi promjenom u društvenom položaju seoskog stanovništva. Od njih se nije moglo tražiti, kao od redovnika, da se odjednom hvataju neumornog posla, samo da bi od toga imao što veću korist njihov gospodar. S druge je strane iz samih gradskih sredina išla na selo potražnja radne snage uz dosta dobre uvjete. U takvim prilikama nijesu mogle izostati promjene u sadržaju ugovora između vlasnika zemlje i seljaka. Seljak je naime, ako mu se nijesu dopuštali bolji uvjeti, bio pripravan ostaviti zemlju i odseliti se u grad. Ta kriza radne snage nije međutim u našim krajevima bila tako jaka kao na zapadu, jer se gradski život nije razvio u tolikoj mjeri, a onda jer je radnu ponudu donio novi doseljeni elemenat. To su Vlasi, koji se pojavljuju baš polovinom XIII. stoljeća, odmah poslije tatarske najezde.

Neslobodni ljudi su se razlikovali prema tome, da li su bili zaposleni u pojedinom kućanstvu, ili na zemlji. Ovi posljednji su se jedva razlikovali od slobodnih naseljenih seljaka, koji su po ugovoru obrađivali seosko dobro. Između njih su zauzimali opet poseban položaj podanici na državnim, krunskim i biskupskim dobrima, koji su, neki po običaju, neki opet po izričnim povlasticama, imali prednost pred običnim kmetovima. Ako su imali svoje starješine, ovi su im sudili u prvoj instanciji, a žalbe protiv takvih presuda išle su na vlastelinski sud. Te privilegirane općine nijesu mogle posjedovati plemićka dobra, ali, ako je vlastelin kršio njihove povlastice, bilo im je slobodno da ga tuže kr. sudbenom, odnosno banskom stolu, iako to nijesu bile plemićke općine.

Između slobodnih ljudi zauzimali su opet posebni položaj t. zv. »libertini seu agiles«. To su sinovi plemenite majke i neplemenitog oca, odnosno neplemeniti muževi plemenitih žena. Ako su sinovi plemenite majke naslijedili majčina plemićka dobra i iskupili te zemlje od zaloga, mogli su biti i sami izjednačeni s plemićima. Ako se je naime vršilo nasilje na tom dobru, kazna je za to bila ista, kao da je nasilje počinjeno protiv plemića, i to globa od 100 forinti.

U istom položaju su se nalazili sinovi grčkokatoličkih svećenika i domaći ljudi, odnosno doseljeni slobodni stranci u nezavisnom položaju. Ovi nijesu smjeli posjedovati plemićkog dobra, ali su bili oslobođeni od plaćanja maltarine i od javnih daća, kad su živjeli u kr. slobodnom gradu i vršili koju javnu službu. U takvom slučaju su bili podređeni plemićkoj sudbenosti. I slobodni seljaci su bili pod plemićkom sudbenošću: s vremenom se je sve manje pravila razlika između slobodnog seljaka, koji je pripadao jednom od privilegiranih plemena i onoga, koji to nije mogao potpuno dokazati.

O položaju onih seljaka, koji su bili pod vlašću pojedinog plemića (potestas dominica), bilo je naprijed govora.

§ 35. *Stvarna prava.*

Po Werböczyjevu Tripartitu su stvari (res) sve, što postoji, a nije ličnost, ili bolje sve, što može biti predmetom prava. U tom pogledu se razlikuju tjelesne (res corporales) od netjelesnih stvari (res incorporales). Ove posljednje su zapravo ili prava ili obveze. Stvari mogu biti ili pokretne ili nepokretne (zemlje, kuće). Pokretno je sve, što može biti založeno i što se može iskupiti novcem, a smatraju se nepokretninama i sve one stvari, koje su inače pokretne, ali su sačinjavale sastavni dio imovine (fundus instructus), to su bili plug i volovi, ergele i barem 50 konja, vodenica i splavi. S nepokretnim dobrima su vezani i netjelesni pojmovi kao na pr. pojam o djedovskoj pripadnosti ili djedovini. Pokretne stvari mogu biti potrošne i zamjenljive (fungibiles) kao na pr. novac i pića, ili nepotrošne i nezamjenljive (non fungibiles), kao odijela, knjige i pokućtvo. Neke su stvari u sveopćoj upotrebi kao zrak. Neke nepokretnine su javna dobra, kao ceste i morske obale i rijeke, koje mogu pripadati i državi i vladaru i pojedinoj županiji i pojedinoj općini. Pravi se razlika i između stvari prepuštenih općoj upotrebi i općinske imovine. Privatne stvari su pridržane iskoriščavanju pojedinca. Od djedovine, imanja naslijeđena od starine, razlikuju se stečena dobra. Djedovina može biti u užem smislu (res praecise aviticae) i porodično dobro (res fideicommissae). Isto se zna u pitanju pokretnih dobara za novac, dobiven u vojništvu (peculium castrense) i za novac, dobiven u vrijeme vojništva (quasi castrense). Dobra, stečena pukom srećom, zovu se bona adventicia. Sticanje može biti pravo (acquisitio vera) ili prividno (apparens), u ovom posljednjem slučaju je doduše stečeno novo dobro ali je žrtvovano staro.

Po podrijetlu se razlikuju donacionalna i izvandonacionalna dobra. Donacija može doći od kralja, palatina, bana ili od kojega prelata.

Novčana vrijednost pojedinog dobra određuje se procjenom (aestimatio), koja je p r a v a (condigna), kad se utvrđuje stvarna vrijednost prema tržišnim cijenama, ali može biti i o b i č n a (communis) prema cijenama, koje su prije postojale, ali sada ne odgovaraju više stvarnoj vrijednosti. Tako se kmetsko selište po Werböczyju cijenilo za jednu marku, jednaku sa 4 forinta, dok je selište bez stanovnika vrijedilo samo pol marke, nastanjeno plemićko dobro 3 marke, nenastanjeno 1 i ½ marke, bez zgrade jednu marku, dok je utvrđeni grad vrijedio 100 maraka, 150 jutara oranice ili šume tri marke, ako su šume izrasle, deset maraka, ako su dobre za sječu i žirenje, pedeset.

Pored prave i običajne procjene bila je poznata t r a j n a procjena (aestimatio perennalis), koja je iznosila deset puta uobičajenu vrijednost.

U Tripartitu, ali i u rimskom pravu toga vremena pravi se razlika između »ius in re« i »ius ad rem«. Prvo daje pravo upotrebe na

samu stvar, drugo daje pravo potraživanja. Prvo pravo može biti vlasništvo, ali može biti i drugo stvarno pravo. Posjed je, kako je poznato po rimskom pravu, samo stvarno vršenje jednog prava. Vlasništvo je najšira mogućnost: tu stoji Tripartit na rimskom stajalištu. Ali se vrhovno vlasništvo na svim nepokretnim stvarima priznaje samom kralju. Kralj se može uvijek služiti tim pravom, kad to zahtjeva opće dobro (salus reipublicae). Od toga vrhovnog vlasništva se razlikuje obično vlasništvo (dominium vulgare). Ovo može biti pojedinačno (solitarium) ili zajedničko (condominium). Ovo posljednje može opet biti podijeljeno (divisum) ili nepodijeljeno (indivisum). Od suvlasništva se razlikuje zajednički posjed (compossessorium). Podijeljeno vlasništvo može biti i u tom smislu, da jednom pripada vlasništvo, drugom plodouživanje (dominium directum et utile). Werböczy pravi razliku između posjedovnog i stvarnog vlasništva (dominium possessorium seu reale), s jedne i nasljednog ili virtualnog vlasništva s druge strane (dominium successorium seu virtuale).

Kod sticanja vlasništva je razlika u naslovu (titulus) i načinu (modus). Način može biti prirodan, građanski, izvorni i izvedeni. Izvorno se vlasništvo dobiva uzimanjem (occupatio) ničije stvari ili lovom (venatio). Kod lova se ne smije nanijeti šteta seljacima ili kmetovima, niti se smije, ako je to zabranjeno, loviti na tuđem zemljištu.

Ako se stvar slučajno našla (inventio), nastalo je pitanje, da li je to bila ičija stvar ili ničija. Napuštene stvari su se mogle prisvojiti, ali izgubljene ili sakrivene nikako. Posebni propisi su postojali za rudarstvo. Rudno blago se je naime smatralo kraljevom svojinom. Isto su tako solila pripadala kruni. U Hrvatskoj i Slavoniji se pored soli iz kraljevskih solila mogla slobodno upotrijebiti i morska sol. Sol se nikako nije smjela prodavati skuplje, nego u najbližem kraljevskom skladištu pod prijetnjom globe od 500 forinti, od koje je treći dio išao prijavitelju. Stari rudnici su se smatrali uvijek krunskim dobrima i nijesu se smjeli otuđivati. Kad se nalazilo rude na privatnom dobru, bio je pojedinac dužan ustupiti svoje dobro kralju i primiti u zamjenu drugu zemlju iste vrijednosti i neku naknadu. Obično se je prepuštalo vlasniku iskorišćivanje rudnika, ali je morao plaćati osminu (urbura) fisku. Srebro je, tvrdi Telegdi u svom Enhiridiju, kupovala kr. komora za cijenu od 6.50 forinti i kovala od njega novac u vrijednosti od 7.50 forinti. Dobit je dakle iznosila jednu forintu.

Vlasništvo se je moglo steći i priraštajem (accessio), koji je mogao biti prirodni (otoci, naplavina) ili umjetni (mehanička ili kemijska spajanja) ili mješoviti (sjetve). Derivativni način sticanja vlasništva pretpostavlja uvijek ličnost prijašnjeg vlasnika, od kojega je vlasništvo poteklo. U tom slučaju nije dosta, da je stvar prodata, nego je potrebno, da bude i predata (traditio), a predaja može biti

prava (vera), stvarna (realis) ili simbolična. Načela, koja su se tu primjenjivala, posve su sukladna s odredbama rimskoga prava.

Ali pored dobara, koja su bila u prometu i koja su stajala pod uredbama rimskoga prava, bilo je drugih dobara, koja su se smatrala svojinom same krune i kojima je kruna raspolagala putem donacija. Ta su dobra bila izvan prometa. Izvan prometa su bila i druga dobra, koja su se također, po shvaćanju Werböczyjeva Tripartita, smatrala svojinom krune sv. Stjepana, ali koja su imala svojstvo plemenskog dobra mnogo prije, nego li su uopće Madžari došli u naše krajeve: to su hrvatska plemenska dobra. Glede njih se je također polazilo sa stajališta, da je tu po srijedi kraljevska ili bolje krunska zemlja, ali samo u prenesenom smislu, ukoliko je naime kralj bio svakako vrhovni gospodar cijele državne površine ili se barem smatrao takovim. No u pravnoj svijesti pripadnika hrvatskih plemena je ipak još uvijek postojalo duboko uvjerenje, da sve te zemlje sačinjavaju pripadnosti pojedinih plemena ili plemenšćine i da kao takove ne mogu biti predmetom pojedinačne kupnje ili prodaje, i dapače da ne mogu uopće biti predmetom kakova mu drago pravnog posla, koji bi imao za posljedicu njihovo otuđivanje.

Pored ovih prava pojedinih plemena, koja su isključivala ne samo kraljev dohvat, nego i dužnost plaćanja državnih poreza, bilo je ipak kraljevskih prava, a ta su se vršila prema svima onim stanovnicima, koji nijesu posebnim povlasticama od njih oslobođeni. Ta su se posebna prava nazivala »servitium regis«, kraljeva služba, i »ius descensus regis«, pravo kraljevske silaznine. Te su dvije dužnosti bile zapravo svedene s vremenom na određeno davanje ili u stvarima ili kasnije, kad je došlo u običaj novčano gospodarstvo, u novcu. Ali ta su se davanja ili plaćanja smatrala kao nespojiva s položajem slobodnih ljudi. Tko je plaćao poreze, već je time neizravno priznao, da nije slobodan i da se nalazi na tuđem dobru. Ako je dakle kralj mogao tražiti od pojedinca isplatu nekih poreznih iznosa, mogao je to jedino iz razloga, jer se je taj pojedinac nalazio zapravo na državnom ili demanijalnom dobru, t. j. takovu, koje se je nalazilo pod kraljevom upravom. Porez od tog dobra se plaćao kraljevskoj blagajni (lucrum camerae regiae). Tu su na kraljevskim dobrima u prvom redu boravili u d v o r n i c i, tako se oni zovu kod samih Madžara, i vrše različne službe pod vrhovnim nadzorom palatina.

Osim nepokretnih dobara imali su kraljevi i nekih posebnih regalija (iura regalia). To su prava iskorišćivanja, na pr. pravo kovanja novca, pravo rudokopa, pravo carinjenja. Sva su ta prava bila pod upravom tavernika.

Pravo kovanja novca smatralo se isključivim kraljevskim pravom. Glavna kovnica u Ostrogonu bila je pod nadzorom ostrogonskog nadbiskupa, koji je dobivao po povlasticama iz god. 1256. i 1263. od svake marke t. zv. pisetum ili po prilici oko pet grama (pon-

dus) srebra. Samovlasno kovanje novca se je smatralo teškim zločinstvom i kažnjavalo gubitkom života i imanja. Novac je bio jednak kao u južnoj Njemačkoj: to je bila bavarska marka iz Regensburga, koja je opet bila jednaka francuskoj marki iz Troyes. Težina joj je bila 245 grama. Od jedne marke se je napravilo 240 denara, koji je svaki težio oko jednog grama. Ferto bijaše četvrti dio marke ili 60 denara i dijelio se je u 12 pondera, pondus je dakle vrijedio pet denara. Idealni zlatni novac bila je t. zv. pensa auri, od koje je osam dolazilo na srebrnu marku. Pensa je odgovarala bavarskom zlatnom šilingu. Osim zlatnoga spominje se i srebrni šiling iz vremena Karolinga, od kojih su 3 i ½ sačinjavali zlatni solidus.

U XI. stoljeću, kad je i u Hrvatskoj bizantski novac bio u kolanju, znalo se je i u Ugarskoj za bizantski zlatnik, koji je vrijedio 40 denara. To je potpuno odgovaralo tečaju bizantskog novca u Franačkoj, gdje je razmjer između bizantskog i francuskog novca bio kao 4 prema 3.

I u Ugarskoj je, kao i na zapadu, nastao običaj, da se stari novac izmijeni za novi, tako da se za veći broj staroga davao manji broj novog novca. Razlika u kovinskoj vrijednosti zvala se je »lucrum camerae«. Često je međutim novi novac, premda u manjem broju, bio k tome i slabijega kovinskog sadržaja. Zato je Andrija II. u čl. 23 Zlatne bule morao obećati, da će mu novac ostati u opticaju barem od Uskrsa do Uskrsa. Tavernikovi povjerenici su išli po županijama i provodili izmjenu novca. Kad bi kralj koje godine odustao od izmjene, utjerao bi za naknadu porez, od kojega su bili oslobođeni plemići i oni, koji su inače imali koju povlasticu. Međutim je zak. čl. 1298 : 39 odredio, da u takovu slučaju i plemići moraju platiti od svakog dvorca (mansio) svojih dobara po 30 denara.

Važno vrelo prihoda bile su carine, za koje su se još uvijek upotrebljavali stari nazivi »teloneum« i »tributum«, kako su bili u upotrebi u Francuskoj. Obično su se carine utjerivale na suhozemnoj granici, a iznosile su trideseti dio uvožene vrijednosti. U unutrašnjosti se je znalo za maltarinu i prelaznine, koje su zapravo značile jedno te isto, ali su se utjerivale, jedna na mostu, druga na skelama.

Carine su se ubirale i na sajmištima od sve robe, koja se donosila na prodaju. Te su carine veoma stare i ubirale su se ne samo po Ugarskoj, nego po našim krajevima, koji su bili pod Arpadovcima, pa i po krajevima, koji nijesu pod njih spadali. Po svoj prilici su tu po srijedi carine veoma starog podrijetla, na koje se u srednjem vijeku nije nikada potpuno zaboravilo. Često je kralj davao pojedinim posjednicima mogućnost, da svoje proizvode iznesu na trg. U tom je slučaju tražio izravno od njih neku svotu za pravo na otvaranje sajmišta. Katkada se je znalo dogoditi, da je kralj naprosto odustajao od traženja sajmišne pristojbine i besplatno dao pravo na održavanje sajmišta. Ponekad je dopuštao, da se sajam održava slo-

bodno od svake pristojbine na određenom mjestu svake godine jednog određenog dana (forum annuale). Usto su kraljevi tražili, da trgovci, koji su dolazili iz inozemstva, nikako ne prodaju svoju robu, gdje su htjeli, nego da je svakako donose na skladište (ius stapulae) i nude na prodaju u onom gradu, kamo su robu bili uputili.

Tako je kraljevima polazilo za rukom, da trgovinu skrenu u one gradove, koje su svakako kanili obogatiti. S druge strane su nastale velike zloporabe time, što su se carine radi sve većih poteškoća kraljevske komore davale u zakup ljudima, koji su sada nastojali na svaki način, da tu svoju ovlast iskoriste na najunosniji način. Andriji II. se je tako predbacilo, da je dao carine u zakup Židovima i Ismaelitima, t. j. Muslimanima iz Potisja i iz južne Rusije. Nije isključeno, da su ti zakupnici postupali veoma bezobzirno. Međutim je kralj imao drugi način, da dođe do novca: davao je za novac pojedinim plemićima ovlast, da sami na svoj račun otvore na svom zemljištu ili prelazninu ili maltarinu. Ta vlastelinska prava su se mogla steći. i dosjelošću, ali je za dosjelost protiv fiska trebalo sto godina. Malte ili prevoznine su se morale svakako uzdržavati u upotrebljivom stanju, jer su inače prolaznici mogli tražiti naknadu za pretrpljenu štetu. Županijski odvjetnik je dapače mogao tužiti vlastelina, koji bi propustio, da uzdržava maltu ili prijelaz. Globa je iznosila prvi put 100, drugi put 200 forinti, dok bi mu se treći put oduzelo pravo na maltu ili na prijelaz. Od maltarine su bili oslobođeni domaći plemići, crkveni službenici, građani slobodnih gradova, predijalisti crkvenih velikodostojnika i kmetovi ostrogonskog nadbiskupa, stanovnici nekih povlaštenih mjesta, i konačno oni, koji su išli na mlin i natrag, kmetovi u poslu svoje vlastele, kmetski svatovi, kmetovi, koji su popravljali mostove u krajini, koji su donosili oružje za pograničnu obranu i koji bi došli samo do malte, a ne dalje. Oslobođeni su bili od malte i turski podanici, koji su kmetovali u Hrvatskoj. Oni koji bi tvrdili, da su po svojoj staleškoj pripadnosti ili po svome zvanju oslobođeni od malte ili od prijelaza, morali su se iskazati putnicom. Maltarina ili prelaznina je bila određena po cjeniku, odobrenom od županijske vlasti i izloženom kod same malte, odnosno prijelaza. Traženje veće maltarine ili prelaznine kažnjavalo se kao nasilje. Pokušaj mimoilaženja se je opet kažnjavao kao kriomčarenje oduzimanjem robe. Malta i prijelaz su se mogli dati u zakup, svakome osim Židova (zak. čl. 1492 : 88).

Upravu samih carina je vodila dvorska komora (excelsa camera regia aulica), koja je postavljala carinike (tricesimatores, harmičare od riječi harminczad, tricesima). Carinici su imali biti domaći ljudi. Već je Zlatna bula isključila od uprave carina Židove i Ismaeličane, i ta je odredba ponovljena u zak. čl. 1630 : 15 i 1715 : 15. Od carinika se tražilo, da imaju nepokretni posjed. Svake godine su polagali račune kr. komori, koja im je sudila jednako kao i trgovcima.

Carina se je utjerivala od uvoza, izvoza i od prijevoza (tranzita) po Sigismundovu zak. čl. 1405 : 15 do 17. Roba, koje je uvoz zabranjen, naprosto se oduzimala. Stoka iz zaraženih krajeva bila je pod privremenom, pretaljeno srebro i zlato pod stalnom zabranom. Puščani prah i salitra se nijesu smjeli izvoziti. Vlastela su morala dati na raspolaganje zemlju, da se u slučaju potrebe na njoj gradi carinarnica. U samoj carinarnici su se nalazile tarifalne cijene pojedinih carina. Pored carinarnice bila su skladišta za zaplijenjenu ili zaustavljenu robu. Od carine su bili oslobođeni plemići za svoju kućnu potrebu i po kasnijim zakonima iz god. 1559 : 44, 1574 : 25, 1596 : 56, kr. slobodni gradovi (una nobilis persona), predijalisti, kmetovi, koji su donosili robu svojih gospodara, nabavljači soli za osam upregnutih volova, ako bi ih prodali s ove strane granice.

Slobodni ljudi na kraljevskim imanjima plaćali su porez od glave (liberi aut libertini denarii). Taj propis, da time nekako otkupljuju kraljevu posebnu zaštitu, došao je do izražaja svakako za Kolomana, ali se smatra, da je već Stjepan I. tražio od slobodnih stanovnika neplemićkog roda »census« ili lični porez onako, kako se taj porez tražio u Franačkoj. U svojoj povelji naime, izdanoj redovnicima u Pećvaradu, prepustio je Stjepan I. njima trećinu toga poreza, koji mu je imao doći od stanovnika toga kraja.

Pored ovoga ličnog poreza postojao je porez od zemlje, koji se plaćao u obliku kunovih koža. O njemu se nalaze podaci u zak. čl. 1231 : 33 Andrije II., u kojemu se kaže, da se marturina ili kunovina ima platiti u novcu u iznosu od 20 denara ili 4 pondera, i da se od tog iznosa treći dio ima dati gospodaru zemlje, dok su se ostale dvije trećine predavale samom vladaru (tercia pars domino fundi et due partes domino terre persolvantur: Akos v. Timon 262, Endlicher 433).

Crkva je, osobito u vrijeme borbe oko investiture, tražila u sve jačoj mjeri desetinu, koja se je sada utjerivala od pojedinih biskupa na osnovi zakona, ali i na osnovi dosjelosti. Biskup je od tako dobivene desetine ustupio dio (od četvrtine do osmine) pojedinom župniku, ali je za dobivenu desetinu preuzimao dužnost, osobito u vrijeme turskih ratova, da o svom trošku naoruža i uzdržava određeni vojnički odred za rat protiv Turaka (zak. čl. 1492:20, 1498:20, 1547:35, 1715:8, 1741:63). Desetina se je davala od vina, žita i od stoke (ako nije bilo u svemu deset komada, plaćao se je denar od grla), pa i od pčela.

Često se je desetina davala u trajni ili u privremeni zakup (arenda perpetua seu temporalis). Prvi se nije otkazao, ali se zakupnina mogla uvijek mijenjati po nahođenju same županije. Ako se prelat nije saglasio, mogao je zakupnik položiti zakupninu kod podžupana i slobodno utjerati desetinu. Za utjerivanje desetine je u svojem području bio u prvom redu pozvan vlastelin, u pograničnim

krajevima, osobito u ratno vrijeme, fisk. Zakup bi se doznačio o Đurđevu, a deseti dio zakupa bi se ponudio vlastelinu i fisku, zatim, poslije 15-dnevnog roka, kome mu drago plemiću, odnosno neplemiću, pa i kmetu. Od desetine su bili oslobođeni: a) duhovni i crkveni službenici, b) plemići od svojih dvorišnih i alodijalnih zemalja, c) pristaše pravoslavne vjere (zak. čl. 1481:3 i 4, 1495:45 i 1520:19), d) predijalisti, e) kmetovi i upravitelji seoskih dobara, f) žeteoci od svoje žetelačke pristojbine.

Desetina se je davala poslije žetve i poslije berbe. Prihod je morao čekati na polju najdulje osam dana, iza toga je seljak imao pravo ostaviti deseti dio na raspolaganje. Od janjadi i jaradi se je desetina davala o Ivanj-danu (24. lipnja), od pčela o Miholju (29. rujna). Desetinari su imali biti domaći ljudi s posjedom u županiji. Na svjetovnim dobrima se je uzimala devetina za kralja prije desetine za crkvu, na crkvenim dobrima obratno, obje po mogućnosti u isto doba. Ratari se nijesu mogli siliti, da desetinu voze na kolima izvan svojega područja. Crkvena je desetina ukinuta god. 1848.

Svi su ti izravni prihodi zapravo za kraljevsku blagajnu značili s vremenom sve manje; zato se je kralj starao, da dođe do prihoda neizravnim putem. Tako je dosta često polazilo za rukom kraljevima, koji su uživali veći lični ugled, da postignu od svojih podanika dobrovoljne poklone ili vanredne daće. U tom pogledu su bili osobito spretni Bela III. i IV., Ljudevit I., a osobito Matijaš Korvin. Ti dobrovoljni pokloni morali su biti dostojni slobodnih ljudi i davali su se osobito u svečanim prilikama, kad je kralj ženio sina ili udavao kćer, ili kad je sam jednom u godini išao u goste pojedinim županima. Običaj je bio, da mu je župan, prije nego što bi kralj ustao od stola, sam njemu metnuo na stol poklon od 100 maraka. Neki su čak davali 200 maraka, da time steknu osobitu kraljevu sklonost, tako da je kralj samo od toga imao oko 10.000 maraka svake godine. Osim toga su kraljica i kraljeva djeca dobivali dobrovoljne poklone u robi, srebrnini, trpezariji, svili i konjima. Isto tako se je smatralo, da zapovjednici pojedinih tvrđava moraju dati svake godine svoje poklone kralju. Od crkvene desetine je kralj toliko imao korist, što je dobivao od nje dvadeseti dio, jer su njegovi pristavi sudjelovali prilikom utjerivanja.

Manji prihodi su dolazili kralju od pojedinih koncesija, koje su se davale za otvaranje krčma, mesarnica, mlinova, lova, ribolova, patronata. Ta manja regalija zovu se beneficiji, a davali su se plemenskim dobrima kao pripadnosti (pertinentiae). U tom slučaju se je govorilo o vlastelinskim regalijima (beneficia dominalia), dok su regalija, koja su se davala posebno, smatrala kao posebne povlastice (beneficia privilegia lia). Regalna prava su se mogla steći i dosjelošću.

Između tih prava je od važnosti pravo krčmarenja, t. j. pravo prodavanja žestokih pića, koje se je moglo dobiti ili zakonom ili povlasticom ili dosjelošću. Nepovlasno krčmarenje je po zak. 1647:49 zabranjeno. Po zakonu su to pravo imala na svojim dobrima vlastela i kr. slobodni gradovi na gradskom području. Povlasticom su to pravo dobivali kurijalisti (posjednici plemićkih dvoraca). Za dosjelost je trebalo 32 godine protiv plemića, 100 protiv fiska.

Vlastela su mogla držati otvorenu krčmu kroz cijelu godinu i dapače davati svoje pravo u zakup. Krčmarenje je značilo prodavanje vina i žestokih pića u malim količinama. Prodaja naveliko je bila slobodna. Kasniji zakoni su utvrdili kazne protiv patvorenja vina.

Pravo mesarenja (macellum), prodaja mesa na malo, pripadalo je svakom vlastelinu na njegovu dobru, inače se je dobivalo povlasticom ili dosjelošću. Vojnicima je mesarenje bilo zabranjeno. Slobodno je međutim bilo prodavati stoku po komadu, inače se zaklana marva prodavala samo u slučaju nužde. Cijene su određivale županije. To je pravo ukinuto patentom od 2. ožujka 1853.

Mlinarenje (ius molae) je značilo pravo na vodenicu, a to su imala samo vlastela, ako nije nekome podijeljena povlastica ili ako nije to pravo imao dosjelošću. Vlastelin je mogao kmetu oduzeti vodenicu, ali mu je morao nadoknaditi njezinu vrijednost. Kmet nije bio dužan, da dade mljeti žito u vlastelinskom mlinu.

Pravo održavanja sajmišta se nije davalo samo gradovima, nego i pojedinim velikim posjednicima. Za to je trebalo posebne povlastice, ali se sajam mogao održati i bez nje, kad se je moglo dokazati, da ga je bilo kroz barem 100 godina. Sajmova je bilo godišnjih, obično o nekom svetačkom danu, i nedjeljnih. Redarstvenu vlast je imao, tko je bio ovlašten održavati sajam, ili vlastelin ili gradska općina ali ni jedan ni drugi nijesu imali prava, utjerivati od prodavača neki prirez ili akcizu. Kasniji su zakoni (1647:78 i 1723:17) doduše dopuštali naplaćivanje pristojbine za mjesto i paše za blago. Tko je imao sajamsku povlasticu, imao je u isto vrijeme i pravo predkupnje. Protiv novih povlastica je otprije povlašteni mogao podići prigovor, ako je mislio, da su time njegovi interesi prikraćeni.

Ta su se prava zapravo ticala više fiskalne politike samoga kralja, nego li privatnih prava pojedinaca, ali su ipak u Tripartitu uzeta zajedno sa stvarnim pravima u pretres. Odmah iza njih dolaze u pitanje založna prava. Ta mogu biti na pokretnim i na nepokretnim stvarima. U prvom se je slučaju založena stvar predala vjerovniku za osiguranje njegova potraživanja. Vjerovnik nije u tom slučaju smio predanu stvar iskoristiti (pactum antichreseos) i odgovarao je za svaku štetu, prouzročenu njegovom krivicom. U slučaju izvršne prodaje založene stvari pripadao je pretičak prodajne cijene dužniku, koji je stvar bio založio.

Glede zaloga nepokretne stvari ili hipoteke pisci se razilaze. Neki misle, da se i nepokretna stvar mora predati vjerovniku, i da je hipoteka privremena kupoprodaja uz uvjet povratne kupoprodaje nakon podmirenja duga i njegovih pripadaka. Slično je bilo naime prilikom prodaje na vjeru (fiducia cum creditore). Werböczy međutim pravi razliku između prodaje i hipoteke (Trip. I, 82). Kod hipoteke ostaje vlasnost netaknuta.

Ima različite vrsti zaloga: zakonski zalog (pignus legale) je u korist udovice za njezin miraz i za njezinu prćiju, sudski zalog (pignus iudiciale) je zasnovan na sudskom rješenju, inače je zalog zasnovan na ugovoru (p. conventionale). Obično su se založni ugovori sklapali pred vjerodostojnim mjestima. Ako je dug nadmašio 50 forinti, moralo se provesti uvođenje u posjed na založenom dobru. Ako je dug nadmašio vrijednost dobra, bila je, da dobro ostane kao zalog, potrebna zato saglasnost samog vjerovnika (Trip. I, 65). Kasnije su formalnosti smanjene: nasljednik dužnika je imao ili platiti dug ili prepustiti dobro. Kod hipoteke je mnogo značilo vjerovnikovo plodouživanje. Werböczy nalazi, da je takvo zalaganje direktno pogubno (perniciosa damnabilisque ad tempus detentio). Podzalog je zalaganje primljenog zaloga: posao je bio dopušten.

Vjerovnik je po koji put uložio svoj novac u zemlju za investicije i melioracije, osim što je plaćao poreze i ratne daće: sve mu se to imalo nadoknaditi. S druge strane je odgovarao za deterioraciju preuzetog dobra i za učinjene štete.

Neki uvjeti nijesu bili zakonom dopušteni. Zakon je dopuštao, da se zalog otkupi kroz određeno vrijeme, da se otkup najavi kroz neki otkazni rok, da vlasnik smije samo otkupiti zalog, ali da ga ne smije dalje založiti nekome trećem, da vjerovnik može podići zgradu na dužnikovu dobru. Zakonom nije bilo dopušteno, da se tužba za zalog isključuje kroz 32 godine, jer je to bio rok zastare, da se zalog imao iskupiti većom od dužne svote, da se založeno dobro nema otkupiti, prije nego što je vjerovnik utjerao kmetovske dužnosti. U svima tim slučajevima je dopuštena tužba za pobijanje založnog ugovora. Prije nego što bi netko založio djedovinu, morao je svoje imanje ponuditi rođacima na prodaju. Tu su vrijedila ista pravila kao prilikom kupoprodaje kod prethodne ponude (praemonitio, protimesis). Zalog mogu iskupiti zalagač i njegovi zakoniti nasljednici, napose njegovu rodu, a ako je založeno imanje donacionalno dobro, fisku. Vjerovnik, koji ne bi htio vratiti založeno mu dobro uz otkup, mogao je biti sudom prisiljen, da to dobro izruči i besplatno (zak. čl. 1486:25, 1492:65, 1504:7 i kasnije 1638:29).

Prema pravu na samoj stvari (ius in re) stoji pravo prema stvari (ius ad rem), po kojemu je nekome nešto obećano, a ovaj ima nešto primiti, ili mu ima nešto biti učinjeno ili se nešto ima prema njemu propustiti. Tu je obvezana jedna ličnost. Zato se takvo pravo zove ius

in personam. Samo posredno dolazi tu u pitanje jedna stvar. Obveze mogu biti, kao i po rimskom pravu, ili iz ugovora ili iz krivice ili iz uzroka, koji se približavaju ugovoru, odnosno krivici (quasi ex contractu et quasi ex delicto). Ako obveze proističu iz ugovora, treba ispitati, da li su ti ugovori pravovaljani, a to nijesu, ako je jedna stranka prema drugoj upotrijebila ili prijevaru ili nepravednu silu ili ju je utjerala u strah. U tom se slučaju obveza može pobijati tužbom. Isto tako ne vrijede obveze maloljetnih bez odobrenja njihovih zakonitih zastupnika, pa ni obveze sudbeno oglašenih rasipnika. Isto su tako ništava sva utanačenja, kojima bi se otuđivala povjerbinska dobra. I one obveze su se mogle pobijati, koje su sklopljene na izričnu štetu nasljednika i same djedovine.

Između ugovora, koji su bili od gospodarski dobrih posljedica, bile su izmjene dobara (permutatio). Svrha im je obično, da se raštrkana imanja zaokružuju i da se omogući bolje gospodarenje. Neka dobra su međutim isključena od takova postupka, osobito plemenske i crkvene povjerbine, jer su ta dobra služila samo iskorišćivanju, a nijesu prelazila u svojinu svojih uživalaca. Werböczy međutim neizravno dopušta, da netko zamjenjuje plemićka, gradska, kmetska dobra i stečenu imovinu (Trip. I, 59, 60, 61—70), pri čemu nije posve jasno, da li posebni značaj plemićkog, odnosno kmetskog dobra ima prijeći, u slučaju izmjene, na stečeno dobro.

Izmjena je mogla biti čista (zemlja za zemlju) ili mješovita, kada se doduše davala zemlja za zemlju, ali se uza zemlju davao s jedne strane i novac. Izmjena je bila poštena, ako su po srijedi stvari iste vrijednosti, i prijevarna, ako se išlo za tim, da se izvrši skriveno darovanje ili da se ošteti sam rod. Zamjena je mogla biti trajna, kad se prenosila svojina, a privremena, kad se prenosilo samo pravo iskorišćivanja. Zamjena je mogla biti popraćena pismenom pogodbom, ali se je mogla sklopiti i bez nje. Trajna zamjena je morala u ugovoru sadržavati klauzulu, da stranke sebi ne pridržavaju nikakvo pravo na zemlje, kojih su se prilikom izmjene odrekle.

Od izmjene se kupoprodaja razlikuje toliko, što je jedna stranka davala robu ili stvar ili nepokretninu, a druga novac. Kad je kupoprodaja imala za predmet jedno plemensko dobro, morala se je vršiti pred vjerodostojnim mjestom. Stranka, koja se je odrekla dobra, imala je to izjaviti u osobito svečanom obliku (fassio od riječi fateor, fateri). U toj svečanoj izjavi imali su biti sadržani i razlozi toj promjeni. Fasija je morala biti redovito pečaćena, u ugovoru su trebale biti sadržane lične izjave samih ugovornika, osobito prodavaoca, njegova punomoćnika, i osobito izjava trajnog prijenosa u vlasnost. Sve su se izjave imale točno unijeti u zapisnik i usmeno protumačiti jednoj i drugoj stranci, osobito kad nije bila vješta latinskog jezika. Prije prodaje se je djedovina morala svakako nuditi bližim rođacima. Inače je bila dopuštena tužba za poništenje ugovora (invalidatio), na koju

su bili legitimirani neposredni nasljednici. Sin međutim nije imao pravo pobijati ugovor, ako to nije činio njegov živi otac. To isto nije smio ni dalji rođak, ako su bili živi prodavaočevi izravni potomci.

Očitovanje (fassio) je bilo nužno, ako je prodaja nastala iz prijeke potrebe (otkupa iz ropstva), a ako za nabavu drugih dobara, onda je očitovanje razložito (rationabilis). Razložito može biti i za nagradu službe i za uklanjanje buduće opasnosti. Ako je prodavalac sam skrivio prodaju ili ako je prodajom htio pokriti očeve dugove, mogla se je prodaja i pobijati. Tako isto i očitovanje, ako su mu predmet samo buduća prava. Kod plemićkih dobara se je prije prodaje moralo pristupiti javnoj ponudi bližnjima (protimesis), inače su ovi imali pravo tražiti poništenje kupoprodajnog ugovora. Ta je prethodna ponuda mogla izostati u slučaju prijeke potrebe, prilikom nagodbe u parnici sumnjiva izlaska, prilikom zapisivanja zbog vjerne službe, prilikom potvrde ranijeg otuđenja, prilikom zamjene. Prodavač je naime jamčio kupcu za slučaj, da bi ili vlast ili treća osoba pobijali ugovor, i preuzimao bi u svojem očitovanju izričnu obvezu, da će mu nadoknaditi svaku štetu, koja je iz toga nastala. U slučaju otuđivanja donacionalnog dobra nije bilo dovoljno, da je donatar izašao s fasijom pred vjerodostojno mjesto, nego je morao iskazati ovlaštenje za prodaju, koje mu je mogao izdati samo kralj. Očitovanje, koje je tako davalo kupcu pravo na donacionalno dobro, zvalo se je, kako je prije navedeno, trajno očitovanje, jer je pravo na spomenuto dobro prelazilo ne samo na samoga kupca, nego i na njegove zakonite nasljednike, čak i na ženske, ako je kralj izričito na to bio pristao.

Da se kupac osigura od mogućnosti pobijanja ugovora s treće strane, pristupilo se je s pomoću vjerodostojnog mjesta objavljivanju prodaje. Ta je objava značila u isto vrijeme poziv rodu i susjedima (vicini et commetanei). O njoj govori doduše tek zak. čl. 1298:67, ali je to svakako Justinijanova protimesis. Sada su ti susjedi mogli sebe ponuditi kao kupce uz istu cijenu i uzeti nepokretninu kao svoju. Prvokup se je vršio prije prema općoj vrijednosti upitnog dobra (aestimatio communis). Samo su ženski rođaci i susjedi mogli tražiti, da plate za dobro ponuđenu cijenu ili bar tadašnju stvarnu vrijednost (aestimatio perennalis).

Najam ili zakup (locatio, conductio) je predaja nepotrošne stvari za ličnu uporabu jedne ugovorene cijene. Pod zakup su se mogli dati cijelo gospodarstvo i dakako donacionalna dobra.

Socida je davanje stada u zakup. Zakupnik je postao vlasnikom pojedinih komada, i bio je dužan vratiti jednaki broj (željezno, besmrtno stado). Šteta je pala na njega. Kad je zakupnik pao pod stečaj, imao je zakupodavac prednost u pogledu povjerene stoke.

Zakup imovinskog pribora nekog gospodarstva je obvezao zakupnika na povratak istog broja predmeta u istom stanju (fundus instructus). Obično se je prilikom predaje sastavio popis predanih predmeta.

Ostava (depozit) je predaja na čuvanje neke određene stvari. Stvar se mora povratiti neupotrijebljena, inače je to povreda ostave, koja se kažnjavala kao nasilje. Čuvanje mora biti besplatno. Kad se stvari ostavljahu za čuvanje sudu ili kojem vjerodostojnom mjestu, plaćala se je čuvarina.

O sekvestru je govor onda, kad su ili sud ili koje vjerodostojno mjesto dali za čuvanje trećoj neinteresiranoj osobi pokretnu ili nepokretnu stvar uz dužnost polaganja računa nakon izvjesnog vremena. Toj se je mjeri pristupilo, kad je imovini prijetila opasnost od rasipnosti, od loše uprave, od zanemarivanja potrebnih mjera opreznosti, od odsutnosti interesenata. Inače se je odredio sekvestar, kad se o nekom imovinskom predmetu vodila parnica, a prijetila je opasnost, da će bez daljeg jamstva taj predmet biti odnesen. Isto se je tako odredio sekvestar o imovini optuženoga zbog uvrede veličanstva. O sekvestru su izdane pobliže odredbe u kasnije vrijeme pod Habsburgovcima (god. 1608, 1622, 1638, 1723, 1741, 1715 i 1791). Kad je nekomu oduzeta uprava imovine, nije on više imao prava ni da je otuđi ni da je optereti. Sekvestar je mogao biti dobrovoljan, ako je izabran po želji samog vlasnika. Inače je, i to je bilo redovito, bio prinudan, postavljen po jednostranom naređenju suda ili druge nadležne vlasti.

Dugovanja su se sastojala od pozajmljenog novca i od kamata. Dug je mogao opet nastati iz ugovora, iz predaje robe, iz vršenja ugovorenog posla, iz računskih zaostataka i iz toga, što je netko isplatio u zabludi. Zajmovni ugovor je stvarni ugovor. Dužnost plaćanja može nastati iz različnih vrsti poslova. Zajam se sastoji u tome, da zajmodavac daje zajmoprimcu neku količinu zamjenljivih stvari, i da se zajmoprimac obveže na vraćanje stvari iste vrsti i količine kroz određeno vrijeme. Kamati (foenus) su naplata za iskorišćivanje. U ranijem srednjem vijeku nijesu se smjeli tražiti kamati, ali su to uvijek činili Židovi. Kasnije je kamatnjak iznosio 9, još kasnije 6%. Previsoko kamaćenje se je kažnjavalo gubitkom kamata, koji su išli fisku. Kamati su obično bili određeni po ugovoru. Ali se znalo za zatezne kamate u slučaju, da dug nije podmiren kroz ugovoreni rok, odnosno od vremena sudske opomene. Kamati nijesu više tekli, ako je dužnik putem suda ponudio vjerovniku podmirenje duga. Kamaćenje kamata (anatocismus) je bilo zabranjeno. Ako se je izmijenila valuta, bila je dopuštena valorizacija duga na pravu kovinsku vrijednost.

U trgovini i između obrtnika je postojalo t. zv. dugovanje po računskim izvodima. Računski izvod se je njemački zvao Rechnungsauszug. Po tom se izrazu takav dug zvao u sredovječnoj latinštini debitum auscugale te se dokazao pred sudom izvodom iz poslovnih knjiga. Ako je dužnik na vjerovnikov poziv odbio da prizna svoj dug pred sudom, išao je vjerovnik bilježniku, dao bi potvrditi izvod i opomenuti sudbeno dužnika. Ako se ovaj ni sada nebi odazvao, nastala je parnica.

Dugovanja su mogla nastati iz javno- i iz privatnopravnih odnosa. Tu je moglo doći u pitanje poslovanje javnog činovnika, privatnog poslovođe ili javnog službenika. Kr. slobodni gradovi su k razrezivanju daća i ispitivanju računa prizvali plemiće, kad su i ovi bili dužni platiti svoj dio, jer su imali svoje nepokretnine unutar gradskog područja. Tko se je tom mjerom smatrao povrijeđenim, mogao se je potužiti kralju, ali je mogao biti globljen zbog neosnovane žalbe globom od sto forinti. Privatni činovnici, koji su utjerivali javne daće, bili su dužni položiti o tome račune županiji.

Zakon je štitio domaće vjerovnike u inozemstvu, odnosno inozemne vjerovnike u tuzemstvu, ako je između inozemstva i tuzemstva bilo reciprociteta. Potraživanja u drugoj državi upućivala su se namjesničkom vijeću, dvorskoj kancelariji i kralju. Molba je međutim najprije morala biti predana županiji ili pojedinoj gradskoj općini. Državne vlasti nijesu rado gledale, da je netko nakupovao potraživanja prema našim državljanima (zak. čl. 1662:41). Time se je htjelo spriječiti, da inozemni cesionar naplaćuje na štetu domaćih ljudi preveliki rabat. U početku XVIII. stoljeća je inozemac mogao nastupiti kod nas kao tužilac, kao što je i naš čovjek mogao tužiti stranca u inozemstvu. To je osobito vrijedilo onda, kad je u ugovoru o dugu bilo utanačeno mjesto utuživanja.

Više dužnika je moglo odgovarati točno po rimskopravnim načelima, tako da su svi mogli biti utuženi za jednoga ili jedan za sve (solidarna odgovornost). Inače se je smatralo, da je svaki odgovarao samo za svoj dio. Kad je bilo više vjerovnika, mogao je svaki tražiti za sebe samo onaj iznos, koji je njemu zbilja pripadao, a dužnik je morao paziti, da ne plaća jednomu ono, što je pripadalo drugima.

Između vjerovnika se je pravila razlika. Neki su bili povlašteni, tako da su njihova potraživanja išla pred svima ostalim. Drugi su se kao hipotekarni vjerovnici imali pravo naplatiti od nekog nepokretnog dobra po vremenu, kad su zalog stekli. Pogodbeni vjerovnici su datirali svoje pravo prema vremenu, kad je pogodba nastala. Kao četvrta grupa su dolazili na red vjerovnici na osnovi dugovnih izvoda.

Ako dužnik nije mogao podmiriti svoje vjerovnike, mogao je o njegovoj imovini biti raspisan stečaj. Prije nego što je postupak uopće započeo, oduzimale bi mu se sve one stvari, koje su doduše bile u njegovoj držini, ali koje su pripadale njegovoj svojti, braći, djeci ili štićenicima. Zatim se je odredilo, da li ima i koja su to povlaštena potraživanja: kao takova su se smatrali troškovi postupka, pogrebni troškovi, porezi i daće, privilegirani dugovi, ženin miraz i prćija, zaostali najam, potraživanja štićenika, potraživanja, koja su nastala zato, što je dužnik prodao tuđe stvari i nije predao utjeranu cijenu. Kod hipoteka se je gledalo na vrijeme, kada je zalog zapisan. Isto se je tako gledalo na vrijeme, kada su pojedina dugovanja bila zasnovana. Red potraživanja, koja su proizlazila iz izvoda iz računskih

knjiga, dolazio je tek iza dugovanja na osnovi ugovora. Pobliže odredbe o načinu, kako se dijelila stečajna masa, spadaju tek u kasnije vrijeme.

Obveze, koje su nastale iz krivice, čine vezu između građanskog i kaznenog prava. Delikt može naime biti s jedne strane prosta krivica, ali s druge i djelo, koje stoji pod sudbenim progonom. Posljedice mogu biti i kazna i dužnost naknade. Dok je kazna samo lična, dužnost naknade štete je prelazila i na nasljednike. Delikt može biti javan i privatan prema tome, da li je njim ugrožena sigurnost pojedinca ili općenita. Javni delikti se progone sudom, privatni po zahtjevu stranke. Javna traženja zastupa državni tužilac, privatna pojedinac, koji je protivnim protupravnim postupkom povrijeđen.

Između delikata navode se na pr. nasilje, maska, izdajstvo bratske krvi: to su realni delikti, jer se uvijek odnose na jednu stvar. Od njih se razlikuju verbalni delikti, koji su upereni protiv osobe, kao na pr. pogrde, klevete, uvrede.

Nasilje se obično vršilo time, što je netko povrijedio tuđi posjed ili neovlašteno prekoračio tuđi prag. Svetinja kućnog praga je bila u osobitom poštovanju. U svojemu većem dekretu je Matijaš I. Korvin razlikovao veće nasilje od manjega, nasilje izvršeno nasamo od nasilja izvršenog u društvu ili s pomagačima.

Veće nasilje se je smatralo jednakim vjerolomstvu prema samom kralju i kažnjavalo se smrću (nota infidelitatis). Pet je slučajeva u tome osobito istaknuto: 1. provala u plemićku kuću, 2. oduzimanje posjeda plemićima, 3. zatvaranje i zarobljivanje plemića, 4. zlostavljanje (šibanje) plemića, 5. ubojstvo, izvršeno protiv plemića, sve to bez opravdanog razloga. Počinitelj je obično bio velikaš; velikaši su naime težili za tim, da zagospodare cijelom državom i samim kraljem i da od plemića učine svoje kmetove.

Kasnije se je težište javnog nasilja premetnulo na druge ljude, kao nasilje se je onda smatralo primjera radi: 1. zatvaranje državnih službenika, 2. zlostavljanje pojedinaca, koji su podnosili žalbe saboru ili županijskoj skupštini, ili koji su išli u potjeru za odbjeglim kmetovima, ili koji su pomagali kod istraživanja vojničkih izgreda, 3. zlostavljanje braće i rođaka do četvrtog koljena, 4. povreda zajamčenog slobodnog prijelaza, 5. naprosto sprečavanje prolaza, ako ga je bilo. Ranija nasilja su se kažnjavala samo kad su počinjena protiv plemića, kasnija bez obzira na osobu, protiv koje su počinjena.

Kazna za veće nasilje je bila smrt s istodobnom zapljenom imovine. Žene, rođaci i duhovnici mogli su se osuditi samo na gubitak imovine, nikako na smrt. Gubitak imovine se je onda zvao otkup glave (emenda capitis). Pritom se je razlikovao manji otkup od većega. Manji otkup se je ticao homagija, naknade štete, izmakle dobiti i parbenih troškova. Pokretne stvari su se naprosto oduzele, a tužilac je od svega dobivao samo $^1/_3$, dok je sudac dobivao $^2/_3$. Ali

je susjedima i bližim rođacima osuđenoga bilo slobodno, da otkupe njegovu imovinu (Trip. III, 43). Žena bi izgubila miraz i četvrtinu. Ako je oštećeni bio neplemić, začetnik je plaćao za njega samo homagij.

Manje nasilje ili potentia minor je uvijek bilo predmetom pobliže sudske rasprave. Oduzeto se je moralo povratiti, šteta nadoknaditi kao i odmakla dobit i parbeni troškovi. Kazne su se određivale prema staležu počinitelja i oštećenoga. Plemić je suđen globom od 25 maraka ili sto forinti, koja se dijelila među suca i prijavljivača. Ako se je poslužio neplemićkim pomagačima, morao je oštećenomu osim toga platiti i homagij (Trip. III, 26, zak. čl. 1655:56). Ako je pomagač bio plemić, bio bi suđen napose zbog manjeg nasilja. Neplemići su samo plaćali svoj homagij od 40 forinti, koji je pripadao tužiocu. Oštećeni neplemić morao se je zadovoljiti dakle samo iznosom od 40, odnosno 20 forinti osim naknade za pretrpljenu štetu.

Kaptoli, konventi i gradovi su se kažnjavali kao plemići, dok su seoske općine u svojem svojstvu neplemića morale plaćati homagij. Inače, ako je pojedino vlastelinstvo izravno ili neizravno skrivilo nasilje, bilo je protiv njega regresa. Za svaki slučaj se je odmjerivala ista globa. To je vrijedilo osobito, ako je vlastelin dao izvršiti nasilje po svojim slugama. Sluge su u tom slučaju ostajale nekažnjene.

Svaki delikt, kojim je pogoršano imovinsko stanje drugoga, nazvano je oštećenjem (damnum): Trip. III, 33, zak. čl. 1659:31. Iz štete je nastala dužnost naknade točno po rimskom pravu. Šteta se je često nanosila vodenicama, nasipima i šumama. Vodenice su često građene protupropisno i nijesu jednu stranu rijeke ostavljale slobodnom. Isto su tako nasipi, vodeći vodu na mlin, uzrokovali poplavu susjednog zemljišta. Šume su se pak sjekle bez prava i ovlaštenja. Susjedi su u tim slučajevima mogli ići na županijsku skupštinu i tražiti, da se šteta ukloni i nadoknadi. Ako je sječu počinio kmet, oduzelo bi mu se sve, što se nalazilo kod njega, a k tome je bio suđen, da plati homagij. Nije ipak smio biti zatvoren. Protiv njegova gospodara se je međutim vodila redovna parnica za naknadu štete.

Šteta, nanesena od stoke, morala se je nadoknaditi svejedno, da li je počinjena namjerice ili iz nemarnosti. Stoku je vlasnik oštećenog dobra mogao zatvoriti kroz tri dana, a njezin vlasnik je bio prisiljen nadoknaditi štetu i time iskupiti svoje blago. Ako to nije učinio, mogao se je oštećeni obratiti sudu ili podžupanu i predati mu stoku, inače je morao za svako zakašnjenje platiti globu od tri marke dnevno kroz 15 dana. Vlasnik stada je, naravno preko suda, mogao uvijek tražiti, da mu se njegovo povrati. Pritom se pitalo, tko je štetu skrivio, da li seljak, ili plemić. Ako je seljak, imao je svakako platiti globu, jer je za njega vrijedio stari seoski zakon. Taj zakon, koji podsjeća na bizantski »Nomos georgikos«, nije vrijedio za plemića: plemić je stoga bio samo dužan nadoknaditi štetu (Trip. III, 33). Štetu

je oštećeni imao smjesta dati procijeniti po svojim ljudima, a stado se je moralo smjesta povratiti vlasniku, čim bi ovaj iskazao pripravnost, da plati štetu.

Uvreda časti (dehonestatio) je verbalni delikt, koji se je mogao vršiti pismeno, slikom i znakom. Čovjek, koji je smatran nečasnim, nije mogao biti uvrijeđen (Trip. II, 72), a pogrde protiv njega se uopće nijesu kažnjavale. Uvreda je morala biti zlonamjerna. Izjava, izdana naknadno, da te zle namjere nije bilo, nije oslobodila okrivljenog: sudac je naime zaključivao po vanjskim prilikama, da li je bilo takve namjere. Razlika je bila između jednostavne i teže uvrede (dehonestatio simplex et qualificata). Ova je posljednja postala takovom obično zbog mjesta i osobe, kojoj je nanesena, na pr. plemiću usred sabora. Globa je iznosila 100 forinti za lakšu, 200 za težu uvredu i dijelila se među suca (⅔) i tužioca (⅓).

Neke političke delikte nije javni tužilac gonio kaznenom nego građanskom tužbom. Amo su spadali kriva prisega ili krivorota (periurium), pretjerano naplaćivanje urbarskih pristojbina (excessus urbarii), zloporabe kod nabavljanja soli (defraudatio salis). Za ponovno krštenje, koje su zagovarali anabaptisti, predviđena je globa od 500 dukata. Upotreba lažnih mjera i tegova se je globila međutim samo s 12 forinti. Posebne odredbe su bile za sprječavanje zloporabe kaznene vlasti. Zak. čl. 1498:1 je kažnjavao osobito plemiće, koji ne bi došli na sabor, globom od sto forinti. Županije, gradske i seoske općine su se kasnije, u vrijeme turskih ratova, kažnjavale zbog toga, što se ne samo nijesu opirale vojničkim nasiljima, nego su čak nastojale, da ih zabašure od straha pred represalijama (conniventia in excessus militares). Kasnije odredbe se tiču zabranjenih igara. Zak. čl. 1435:2, 1486:9 i 1492:34 kažnjavaju one, koji ne će da se prihvate javnih služba i zvanja.

Kod nasljednog prava (haereditas) se pravi razlika između otvaranja nasljedstva poslije smrtnog slučaja (delatio) i dosuđivanja nasljedstva (acquisitio). Nasljedstvo se može dobiti po zakonu i po oporuci.

Oporuka je propisna izjava posljednje volje. Ako je obuhvaćala samo dio imovine, zvala se kodicil. Oporuke su se razlikovale 1. s obzirom na stalež: plemićke, građanske, kmetske i duhovničke, 2. s obzirom na to, da li su donesene pred javnom vlašću ili su privatne, 3. da li su pismene ili usmene pred svjedocima, 4. da li su otvorene i njima samo povjerene, 5. da li su napisane u državi ili izvan države, 6. da li su potpune ili nepotpune, i 7. da li su svečane i povlaštene.

Za pravovaljanu oporuku su se tražili unutrašnji i vanjski uvjeti. Unutrašnji se tiču sadržaja, vanjski oblika. Čovjek je morao biti sposoban raspolagati svojom imovinom u trenutku, kad je oporuku napisao. A i nasljednik je morao biti sposoban imovinu steći. Umobolan

nije mogao raspolagati izjavom posljednje volje svojom imovinom. Ograničeno je to mogao, koliko je dolazila u pitanje sposobnost izražavanja kod slijepa, nijema, gluha. Djeca kao nedorasla nijesu mogla izdavati oporuku. Zločinac, osuđen na smrt, već je time gubio svoju imovinu u korist fiska. Nasljednici su morali imati ne samo imovinsku, nego i stalešku sposobnost. Neplemići nijesu smjeli naslijediti plemićko dobro. Crkva nije smjela dobivati donacionalne zemlje. Djedovina se nije smjela ostavljati ljudima izvan roda. Što je imalo pripadati fisku, nije smjelo biti predmetom posljednje odredbe.

Glede oblika posebno mjesto je zauzimala svečana javna plemićka oporuka, izdana pred izaslanikom kr. kancelarije, pred sucem, pred protonotarom, pred kaptolom, pred samom županijom u zapisniku. Izdavač oporuke je morao sam javno oporuku potpisati i izjaviti, da je to zbilja njegova izjava posljednje volje.

Kad je plemić u državi htio napraviti privatnu pismenu oporuku, uzimao je pet svjedoka, koji su bili ili plemići ili javni činovnici, te su svi zajedno bili kod njegove izjave. Tkogod pisao oporuku, morao je njezin izdavač staviti svoj potpis i pečat, a isto su morali učiniti i svi svjedoci. Ako je jedan od njih bio nepismen, trebalo je šestog svjedoka, koji bi svjedočio za znak križa.

Kod usmene oporuke plemića, sastavljene u državi, otpadalo je potpisivanje i pečaćenje. Pet plemića svjedoka, koji su sve vidjeli i čuli i razumjeli, izdaju izjavu o onome, što im je prije smrti oporučitelj rekao. Za kodicil je dosta bilo trojica svjedoka. Četvrti je bio potreban, kad jedan od njih, u slučaju pismenog kodicila, nije znao pisati.

U kr. slobodnim gradovima se je oporuka morala napisati i pročitati, i oporučitelj ju je morao potvrditi. Javne oporuke su se predavale gradskom poglavarstvu, te su zapisnik o predaji supotpisali dva vijećnika i gradski bilježnik. Oporuka se je zatim čuvala u gradskom arhivu.

Privatne oporuke neplemića imale su odgovarati istim propisima kao i privatne plemićke oporuke. Kad plemići nijesu imali nepokretna imanja, nije između njih i građana u pitanju raspolaganja oporukom bilo nikakve razlike. Ako su plemići imali nepokretnina u gradu, mogli su njima raspolagati kao svaki građanin.

Kmetovi su bili vezani na porodicu i na vlastelina. Stoga su mogli oporučno raspolagati samo tekovinom, ali je od tekovine redovito polovina išla vlastelinu. Ako kmet nije imao ni nasljednika ni oporuke, pripadalo je i onako sve njegovu vlastelinu. Na imovinu, kojom je kmet slobodno mogao raspolagati, mogao je postaviti nasljednika zamjenika za slučaj, da bi umro bez djece ili da bi mu dijete umrlo prije nego što bi odraslo. Duhovnicima se je već u XIII. stoljeću priznavalo pravo raspolagati svojom imovinom putem oporuke. Kasnije su t. zv. Kolonićevom konvencijom u tom pogledu uči-

njena neka ograničenja (1702.). Prvi je svećenicima dopustio, da raspolažu svojom imovinom putem oporuke, Ladislav IV. u prilog šipuških župnika (1274.). To je pravo prošireno zak. čl. 1298:28. Nove odredbe je izdao Ferdinand II. 11. listopada 1625. Konkordat, sklopljen između Austrije i Vatikana 18. kolovoza 1855. god., davao je svećenicima slobodu, da raspolažu testamentarno samo trećinom svoje imovine (ne nadarbinske) u korist roda. Za pravoslavne je vrijedio »Declaratorium Illyricum« od 16. rujna 1779. Fisk nije uzimao kao kod katoličkog svećenstva $^1/_3$ ostavštine, ali su vladike morali ostaviti crkvi posvećeni namještaj i ornat, a nasljednicima u stanju beneficijalne nepokretnine. Od stečene imovine je polovina imala pripadati svojti, dok je polovina išla narodnom crkvenom fondu. Crkvenom su fondu išli i prihodi, koji su dospijevali tijekom sedisvakancije vladičanske stolice. Svećenici pravoslavne vjere su raspolagali, kao i katolici trećinom svoje slobodne imovine.

Kod t. zv. povlaštenih oporuka se nije tražilo striktno ispunjavanje svih formalnih propisa. To su bile: 1. oporuke za pobožne i karitativne svrhe, 2. vojničke oporuke, 3. oporuke, kojima su roditelji uredili odnose između svoje rođene djece (inter liberos), 4. u vrijeme kuge. Oporuku je imao oporučitelj napisati svojom rukom i potpisati je u nazočnosti dvojice svjedoka. Oporuka, napisana svojom rukom, zove se holograf.

Oporuke napisane u inozemstvu morale su odgovarati tamošnjim formalnim propisima, ako se slučajno oporučitelj nije mogao poslužiti u inozemstvu kojim sucem ili protonotarom iz naših krajeva. U pogledu lične i stvarne sposobnosti vrijedili su tuzemni zakoni.

Kad nije bilo oporuke, odredio bi zakon, kome je ostavština imala biti dosuđena nakon smrti. Tu su dolazili u obzir u prvom redu njegovi zakoniti potomci (descendentes), zatim njegovi preci (ascendentes); iza njih pobočna svojta (collaterales), bračni drugovi, udovica i fisk.

Djeca su imala jednako pravo na majčinu ostavštinu bez razlike, da li su muškog ili ženskog roda. Od ostavštine su se naravno morala odvojiti ona darovna dobra, koja su zakonom bila pridržana ženi. Očevinu su naslijedili u prvom redu sinovi, a kćeri samo, koliko je to izrično bilo dopušteno. Ostavština se je u tom slučaju dijelila po glavama. Dalji potomci su dijelili ostavštinu po koljenima. Prvorođeni sin je određen kao čuvar porodičnih isprava, ali je na zahtjev bio dužan dati drugima ovjerovljene prijepise. Najmlađi je imao pravo zadržati za sebe očevu rezidenciju. Ali i druga su braća morala imati svoje kuće s jednakim nusprostorijama. Pozakonjena djeca su se smatrala jednakima sa zakonitim. Kad bi zakonita djeca uspješno prigovorila pozakonjenju, onda se je moglo dogoditi, da pozakonjena djeca nijesu dobivala djedovinu, ali ih je svakako išla tečena imovina od pozakonjenog oca. Adoptirana djeca su se smatrala, kao da

im je imovina ostavljena izričnom oporukom. Djeca pozakonjena papinim ili kraljevim reskriptom nijesu time sticala nasljedna prava. Adoptirana djeca nijesu imala prava na djedovinu, nego samo na tekovinu, osim ako je sam kralj dao pristanak, a nije bilo rođene djece. Vanbračna djeca nijesu imala nasljednog prava ni iza oca ni iza majke.

Nepodijeljena braća su često ostavljala imovinu upravi jednom iz svoje sredine. Werböczy ne zna za razliku između nepodijeljene baštine i ležeće ostavštine, gdje ima više nasljednika; kod podjele porodične zajednice ili zadruge bila su naime u primjeni sasvim druga načela nego li kod podjele zajedničkog imanja između braće.

Roditelji su naslijedili samo onu djecu, koja su, da je njih nadživjela, imala pravo, da ih naslijede. Djedovina se je vraćala onoj lozi, od koje ju je pokojnik dobio, očinska ocu, materinska majci. Samo je stečena vandarovna imovina išla precima po glavama, dalje po lozama, ne po koljenima. A stečena dobra su naslijedili, kad je to bilo određeno u dispozitivnoj klauzuli same darovnice. Prema pozakonjenoj i adoptiranoj djeci vrijedilo je načelo reciprociteta: kad je dijete naslijedilo oca, naslijedio je i otac djeteta.

Kod pobočne svojte (collaterales) se je također pravila razlika između bračne, vanbračne, pozakonjene i adoptirane svojte. Pobočna svojta je imala pravo na djedovinu bez ograničenja, tako da su bliži rođaci isključivali dalje. Braća i sestre su se dijelili po glavama, dalja svojta po koljenima, pretpostavivši uvijek, da ženska svojta nije bila isključena. Darovna dobra je naslijedilo i žensko potomstvo, ako je bilo to određeno u dispozitivnoj klauzuli darovnice. Od stečenih vandarovnih dobara su pobočni rođaci naslijedili samo ona, koja je pokojnik stekao prije diobe. Kod pozakonjenih i adoptiranih pobočnih rođaka je vrijedilo jednako kao za pozakonjene i adoptirane potomke.

Bračni drugovi nijesu spočetka naslijedili jedan drugoga, nego je samo žena u nestašici djece i bliže muške svojte naslijedila muža. Kasnije je bezoporučno nasljedno pravo bilo uzajamno, što se tiče stečenih, pomičnih i založnih dobara pred pokojnikovim pobočnim rođacima. Na djedovini su muški rođaci isključivali udovicu, ali ako tih nije bilo, onda je udovica svakako imala prednost pred fiskom. Na plemićkim nepokretninama nije supruga imala nasljedno pravo, nego su prednost imali pobočni rođaci i fisk, osim slučaja zajednički stečenih i kmetskih dobara (Trip. I, 48).

Posebno nasljedno pravo je imala udovica (vidua). Njoj su pripadali muževo odijelo, vjenčani prsten, konji i kola, kojima je išla u šetnju zajedno s mužem, ali ne više od 50 konja, jednaki dio stečene pokretne i založne nepokretne imovine. Ali i to samo onda, ako udovica nije bila susticateljica, jer ako je ona to bila, pripadala joj je svakako polovica toga dijela muževe ostavštine.

Posebni način nasljeđivanja u porodici bile su porodične povjerbine ili fideikomisi. Imovina je ostavljena potomku s dužnošću, da on i njegovi već unaprijed označeni nasljednici tu imovinu ostave po nekom unaprijed ustanovljenom redu jedni drugima. Takva je imovina imala biti neotuđiva. Ustanova fideikomisa je preuzeta iz njemačkog prava, istom u vrijeme Habsburgovaca (zak. čl. 1687:9). Fideikomis je pridržan samo velikašima i mogao je biti zasnovan ili na kraljevoj darovnici ili na privatnoj ispravi ili na oporuci. U ova dva posljednja slučaja je trebalo, da kralj odobri odredbu i da ona bude redovito oglašena s oznakom imovinskog predmeta, na koji se je odnosila. Obično je nasljedno pravo ograničeno na muško potomstvo, osim slučaja prefekcije kćeri uz izrično kraljevo odobrenje. Dobro se nije smjelo dijeliti ni prodati. Vlasnik nije bio pojedinac, nego cijela porodica. Prisilnog izvršenja je bilo moguće samo na plodovima. Fideikomis se je mogao osnovati na majoratu, na primogenituri i na senioratu. Primogenitura daje pravo na uživanje cijele imovine prvorođenom muškom potomku. Unuk isključuje strica, očeva mlađeg brata. Kod majorata ima prednost među rođacima istog stepena najstariji po godinama. Drugi osnivačev sin ima prednost pred sinom prvorođenog, i njegov sin ima prednost pred sinom prvorođenog, ako je po godinama stariji. Unuk jednoga od braće nije međutim imao prednost pred sinom drugog od njih, ma da je po godinama stariji, jer je bratov sin bliži po rodu osnivaču. Kod seniorata dobiva cijelu imovinu najstariji živi član porodice bez obzira na kontinuitet loze i blizini srodstva.

Vlasništvo se je moglo steći dosjelošću i moglo se je gubiti zastarom. Werböczy je u Trip. I, 78 jedno i drugo vezao na isticanje određenoga vremenskog razmaka. Preduvjeti su isti kao u rimskom pravu. Stvar mora biti podesna za dosjelost, odnosno za zastaru, a to nije, ako je stvar u držini kao zalog ili ako je u pitanju pravo, koje ne može zastarati kao na pr. pravo na miraz. S druge strane mora stvar biti kroz zatraženo vrijeme u neprekidnom posjedu onoga, koji misli, da ima pravo na nju. Taj se posjed mora onda vršiti kroz cijelo vrijeme propisano zakonom: 100 godina protiv fiska, 40 prema crkvi, 32 prema plemićima. Svaka je tužba zastarjela kroz 32 godine. Za gradska i za kmetska prava je zastara iznosila godinu i dan po njemačkom pravu (Jahr und Tag, zapravo godinu, mjesec i tri dana). Da li su i kroz koliko vremena zastarjeli delikti, o tome nema propisa. Kriminalna praksa Ferdinanda III. je znala za zastaru od pet godina za prekršaj kažnjen tjelesnom kaznom, 10 za običnu krađu i 20 za umorstvo. Zločinstva kao vračanja, huljenje Boga, uvrede veličanstva, izdajstvo nijesu nikada zastarjela. Za zastaru se je tražio po rimskom pravu neki naslov i dobra vjera (res habilis, titulus, fides, possessio, tempus). Tripartit ne traži, da je dobre vjere kod dosjelosti (I, 23, 46, 78, odnosno zak. čl. 1729:36 i 37 i Kelemen, Institutiones str. 1019).

§ 35. *Postupak.*

Nitko nije smio sam sebi izvojštiti pravo brahijalnom silom, nego se morao, ako je mislio, da mu je pravo povrijeđeno, obratiti određenoj sudskoj vlasti (zak. čl. 1405:8). Samo je u nekim slučajevima dopuštena samopomoć: kad je pojedinac opet našao svoju stvar, koja mu je bila oduzeta, te je natrag uzeo k sebi prije nego se dovršila godina dana; kad je štitio svoje pravo protiv zapreke, podignute nasiljem, kad je naprosto preuzeo očevinu, kad je zaplijenio stvari krivcu, zatečenom pri poljskoj ili šumskoj sječi, kad je zatvorio stoku, nađenu na svojem zemljištu. Inače se je oštećeni morao obratiti sudu putem tražbe.

Te su tražbe mogle biti upravljene za to, da se pomirljivim načinom postigne poštivanje zatraženog prava. Taj vanparbeni postupak nije vezan na mjesnu sudbenost, nego se može voditi i izvan državnih granica. Vanparbeni postupak može imati kao predmet i imenovanje staratelja, odnosno skrbnika.

Od toga se razlikuje parbena sudbenost, koja je svakako vladaočeva. Ali od vladaoca zavisi, kome ju je on dalje povjerio. Opet se pravi razlika između svjetovne i duhovne sudbenosti. Svjetovna može biti politička, financijska ili gospodarska, vojnička i sudska. A sudska sudbenost može biti građanska ili kaznena. Prema ličnosti sudbenost je mogla biti plemićka (nobilitaris), čisto gradska (civica) i vlastelinska (dominalis).

Ako je po srijedi građanskopravni spor, trebalo je uvijek, da se barem jedna stranka obrati sudu s nekim traženjem. A ako je naprotiv po srijedi prekršaj kaznenog prava, onda je sud uredovao sam po svojoj pobudi ili u vlastitom djelokrugu ili na osnovi delegacije. Obično je sudbenost bila općenita i teritorijalna. Ali je znala biti staleška i posebna (specialis). Sudbenost je mogla biti zasnovana na zakonu ili na povlastici; mogla je biti lična i stvarna.

U pojedinom slučaju se je uvijek pitalo, koji je sud zapravo pozvan, da o jednoj stvari sudi, koja je njegova vlast. Pritom se je pravila razlika između redovne i vanredne sudbenosti. I kod redovne sudbenosti se je opet gledalo na ličnost suca i na ličnost tužene stranke. Sudac mora naime biti pozvan baš za onu vrst sudbenosti (plemićka, gradska, vlastelinska sudbenost). Osim toga se je sud ravnao po vrsti predmeta (species processus), po vrijednosti spornog interesa (quantitas iurisdictionis) i po teritorijalnom području.

Kod tužene stranke su dolazili u obzir stalež (conditio), mjesto boravka (domicilium). Glede predmeta parnice su opet dolazili u obzir kakvoća, količina i položaj.

Kod vanredne sudbenosti se je opet nadležnost ravnala po prirodi same stvari. U nekim slučajevima je sudac sam privukao sebi cijeli spor, na pr. palatin kod međašnjeg spora između dvije županije ili

kralj u sporu o nadležnosti. Moguća je nagodbena nadležnost. Rekonvencionalna nadležnost se određuje po sudu, gdje je tužitelj u isto vrijeme tužena stranka. To se događa onda, kad tužena stranka predlaže, da tužitelj bude ne samo odbijen, nego i kažnjen. Akcesorna nadležnost je nadležnost glavnog predmeta. Prorogacija nastaje onda, kad tužena stranka prihvaća nadležnost inače nenadležnog suda time, što se upušta u sam spor i ne prigovara nadležnosti.

Što se pojedinih sudova ticalo, svi su svoju nadležnost izvodili iz kraljeve nadležnosti. Kralj je naime bio vrhovni sudac za cijelu kraljevinu. Pod njim je bio palatin, odnosno ban, odnosno erdeljski vojvoda. Kasnije se je iz uže kraljeve okoline razvila curia regis. Pod njom su bili stol sedmorice i kr. sudbeni stol.

Stol sedmorice (excelsa tabula septemviralis) su sastavljali palatin, dvorski sudac, vrhovni kancelar ili njegov zamjenik (personal), tavernik, majordom, hrvatski ban, erdeljski vojvoda, svega sedam ljudi. Kasnije je bio 21 član pod predsjedanjem palatina, kr. namjesnika, dvorskog suca (iudex curiae). Sam je sud sastavljen od 4 prelata, 7 velikaša i 9 običnih plemića. Palatina je birao po kraljevom prijedlogu sabor, ostale je birao sam kralj bez obzira na vjersku pripadnost iz svih krajeva države. Prilikom suđenja moralo ih je biti nazočno barem 11 s predsjednikom, tako da je predsjednikov glas odlučio u slučaju jednakosti. Stol sedmorice je vrhovna instancija protiv presude sudbenog stola (tabula regia iudiciaria), banskog stola i tavernika. Kao referent je zaposljen ili protonotar ili jedan od prisjednika. Presude stola sedmorice je manja kraljevska kancelarija otpremala sudbenom stolu na proglašenje i izvršenje. Samo u kaznenim stvarima je kralj mogao izreći pomilovanje. Stol sedmorice je sudio do god. 1848. za Ugarsku i za Hrvatsku, od 1850.—1862. za Ugarsku i Hrvatsku kasacioni sud u Beču, god. 1862. je ustanovljen posebni sud sedmorice za Ugarsku i posebni za Hrvatsku.

Kr. sudbeni stol je sastojao od sedam članova i od protonotara, i stupio je na mjesto oktavalnog suda, koji je u XVII. stoljeću prestao raditi (zak. čl. 1478:13, 1486:3, 1609:90, 1647:103 i 1655:51).

Premda je sudska organizacija kr. sudbenog i banskog stola tek dosta kasnijeg vremena, bit će zgodno, da se kod ovog prikaza Tripartita odmah kod nje zaustavimo. Kr. sudbenom stolu je predsjedavao po reformi Karla III. (zak. čl. 1723:23—27) namjesnik lične kraljevske nazočnosti, odnosno stariji barun sudišta. Sam je stol sastojao od 23 člana: 2 prelata, 2 sudska baruna (o desnoj predsjednika), 2 zamjenika redovnih sudaca kraljevih (vicepalatin, viceiudex curiae), 4 njihova protonotara (po jedan palatinov i dvorskog suca i dva personalova o lijevoj predsjednika), 4 kraljevska prisjednika (assessores regii), jednog referenta za rudarstvo i ravnatelja erarskih pravnih poslova. Svakom sucu je bio imenovan i zamjenik, a sam je kralj imenovao suce i osoblje predsjedništva. Kod suđenja je uvijek trebalo da zajedno s

predsjednikom bude u svemu devet osoba, tako da je predsjednik odlučivao u slučaju jednakosti glasova. Izvjestitelj je bio jedan protonotar, kasnije su tu službu vršili prisjednici. Za kaznene poslove su bila dva senata, ali su se osude proglašivale u plenumu. Sudac, koji je neispričano izostajao od suđenja, bio je globljen sa sto forinti.

Kr. sudbenom stolu u Ugarskoj odgovarao je banski stol u Hrvatskoj i Slavoniji. Kr. sudbeni stol je odlučivao u I. molbi o predmetima oktavalnog suda palatina, dvorskog suca i kr. namjesnika. Inače je sudio u slučajevima izdajstva, uvrede veličanstva i nasilja protiv saborskih zastupnika u vrijeme saborovanja. Kao drugostepeni sud je kr. sudbeni stol sudio o presudama distriktualnog, županijskog i rudarskog suda i uopće o presudama svih sudova u kaznenim poslovima. Pozive za sudovanje je slao kr. personal pod kr. pečatom. Presude je izvršio kr. protonotar. Stol sedmorice i kr. sudbeni stol su davali prilike mladim plemićima, da prisustvuju suđenjima kao zaprisegnuti bilježnici sudbenog stola i da vrše sudske funkcije: opomene i pozive za sudske izvide i naličja.

Članovi Banskog stola su, kako se vidi iz shematizma iz god. 1814., ban, podban, jedan prelat, 2 velikaša, jedan protonotar, tri redovna i dva počasna prisjednika iz plemstva. Sud je sudio s istom stvarnom nadležnošću kao kr. sudbeni stol u I. i u II. instanciji, protonotar je izvršivao presude. Priziv protiv banskog stola je išao na Sudbeni stol, poslije god. 1807. na Stol sedmorice.

Za Ugarsku su bila četiri distriktualna stola, za Hrvatsku i Slavoniju jedan zemaljski sudbeni stol, sastavljen od predsjednika i pet sudaca, zaprisegnutog bilježnika i sirotinjskog odvjetnika. Suđenju je prisustvovalo pet do šest prisjednika. Pomoćno osoblje je imenovao sud prilikom zatvorenih vijećanja većinom glasova. Kod suđenja su morala biti nazočna tri suca; bilježnik je vodio zapisnik, o presudi su se na zahtjev stranaka izdavali ovjerovljeni prijepisi, izvršenja su vodili prisjednici, odnosno njihovi zamjenici.

U svakoj županiji nalazio se je županijski stol, zatim sudovi podžupana i plemićkog suca.

Županijski sudbeni stol je sazivao župan ili podžupan. Podžupan je predsjedavao. Nazočni bijahu plemićki sudac, prisežnik (iurassor), bilježnik, koji je vodio zapisnik, nekoliko prisjednika (assessores), koje je odredio sam župan. U prvoj molbi je županijski sud raspravljao o fiskalnim stvarima (građanska i kaznena sudbenost). Jedino je izdajstvo bilo pridržano suđenju banskog stola. U II. molbi se je sudilo o prizivu protiv prvostepenih odluka podžupana, plemićkog suca, suca povlaštenih trgovišta i vlastelinstava. Sudski izaslanici su izvršivali osude.

Podžupanov sud je uredovao u nazočnosti podžupana, plemićkog suca i prisežnika (tri osobe) za lične sporove plemića i slobodnih ljudi županije o dugovanju i o zemlji i za poravnanje međašnjih nesuglasica.

Plemićki sudac (iudex nobilium) je sudio zajedno s prisežnikom o ličnim i stvarnim poslovima plemića. Prisežnik je izvršivao sudske odluke i poravnavao je manje sporove.

U kr. slobodnim gradovima je sudio magistrat (poglavarstvo) ili gradski sud. Tu su osim gradskog suca bili dva vijećnika, jedan bilježnik i veći broj prisjednika, osobito u kaznenim poslovima. Poslovi su bili parbeni i vanparbeni. Protiv presuda gradskog suda u Zagrebu išao je priziv na tavernika. Drugi gradovi su imali kao prizivnu instanciju kr. personala. U kaznenim stvarima je sudio kr. sudbeni stol. Priziv protiv presuda povlaštenih trgovišta išao je na županijski sudbeni stol. Presude su izvršivali sami gradski vijećnici.

Vlastelin je sudio već od starine kmetovima i činženjacima, odnosno svojim slugama. Bračni sporovi su išli svi pred crkveni sud. Katkada je vlastelin imao i kaznenu sudbenost (ius gladii). Obično je sudovanju predsjedao vlastelin te je imao uza sebe dva svoja činovnika kao prisjednike. Nazočni su bili plemićki sudac i njegov prisežnik. Izvjestitelj je bio vlastelinski odvjetnik (fiscalis dominalis). Kasnije su urbarski zakoni zabranjivali vlastelinu, da predsjeda i uopće da prisustvuje vlastelinskom sudovanju. Obično su to radili županijski činovnici. Kao zakonski svjedoci fungirali su plemićki sudac i prisežnik, inače opet županijski činovnici. Županija je slala na suđenje svog odvjetnika. Njegova je zadaća bila da brani kmeta i da štiti fiskalne interese. Vlastelin je imao pravo birati bilježnika, samo ne između svojih činovnika. Protiv presuda vlastelinskog suda je bio dopušten priziv na županijski sudbeni stol, u III. instanciji je sudilo namjesničko vijeće. Stvarna nadležnost vlastelinskog suda je išla do iznosa od 60 forinti i do kazne od osam dana.

Crkveni sud je bio pod predsjedanjem biskupa ili njegova vikara. Suci su bili konzistorijalni prisjednici. U nadležnost crkvenog suda su spadali pored crkvenih stvari bračni sporovi, parnice zbog krive prisege ili zbog oblika oporuke. Prije su se na crkvenom sudu raspravljala pitanja o mirazu, o prćiji, o djevojačkoj četvrtini, o crkvenoj desetini, o kamatima, o udovicama i siročadi, o vjerolomstvu, o izopćenju. Kasnije nijesu više svećenici u svjetovnim parnicama uživali stariji privilegium fori. Crkveni sudovi su sudili po kanonskom, u svjetovnim stvarima po građanskom pravu. Prizivi su išli za Zagreb nadbiskupu u Kaloči. U posljednjoj instanciji je odlučila rimska kurija.

Pri opisivanju sudskog postupka zaustavlja se Tripartit kod osoba, koje tu dolaze u obzir. S jedne je strane sudac, koji odlučuje o samoj stvari, s druge su stranke, i to tužilac i tuženi. Tužilac se zove latinski actor, tuženi reus, ali skraćenim izrazom incattus (in causam attractus). Prigodno dolaze u spor učesnici i jamac. Jednu i drugu stranku mogu zastupati punomoćnici i branitelji.

Sudac je iudex. Riječ dolazi po Werböczyju od ius dicere. Njegova je dužnost, da primjenjuje zakon na osnovi dokazanih činjenica. Sudac mora biti propisno postavljen, zaprisegnut, nadležan, nepristran. Od suđenja su isključeni svojta i interesenti. Sudac mora doći na urečeno suđenje, inače plaća globu od 100 for.

Prije nego stupi u službu, mora sudac položiti prisegu, predviđenu u zak. čl. 1435:1, 1486:73, 1492:33 i 1552:38, da se ne će u svom poslu dati skloniti ni molbama, ni nagradama, ni uslugama (favore) ni ljubavlju, ni mržnjom, nego će suditi, imajući pred očima Boga i njegovu pravdu.

Razlika je između redovnih sudaca kraljevstva (iudices regni ordinarii) i zakonskih sudaca (legales dumtaxat). Redovni suci su bili palatin, dvorski sudac, personal, ban, tavernik. Samo se kod njih nalazi arhiv, autentični pečat i protonotar.

Članovi stola sedmorice, kr. sudbenog i banskog stola su viši suci, dok su ostali niži.

Između drugih lica tužilac (actor) traži od suda, da nekomu nešto naredi ili zabrani. Od njega se tražilo, da ima lično i stvarno tužbeno pravo. Beščasni nije mogao tužiti zbog časne uvrede. Tako ni duhovnik za cijelo nasljedstvo, ni neplemić za plemićko dobro. Nedorasli je nesposoban, da stupi pred sud. Neplemić podvrgnut vlastelinskoj sudbenosti mogao je tužiti plemića samo zbog ugovornih potraživanja. U tim slučajevima ga je zastupao odvjetnik. Stvarno tužbeno pravo se je određivalo po sadržaju tužbe.

Tuženi ili reus ili incattus je tužiočev protivnik i mora zbilja biti sposoban izvršiti ono, što se od njega traži. Nesposobnost je kod djece i slaboumnih. Nitko nije mogao tužiti kralja ni pokojnika ni nedorasloga. U prvom slučaju je tužba išla na fisk, u drugom na ostavštinu ili nasljednike. Tko je pritom izvršio prekršaj, platio je globu u visini homagija. Isto tako nijesu ni plemić ni građanin smijeli bez izrične tužbe biti pozvani na sud. Nijesu se smjeli tužiti ni sinovi bez vlastitog imetka, redovnici, koji su se zavjetovali na siromaštvo. Izopćeni nijesu svojom nazočnošću smjeli vrijeđati sud, nego su se morali dati zastupati.

U parnicu se može uplitati i treća osoba na strani tužioca ili tuženoga, ali sud odlučuje, da li je takvo uplitanje dopušteno. Uplitanje je nemoguće, ako se tužitelj već nagodio s tuženim, ili ako je presuda pala. Ako je prije toga učesnik prihvaćen, vrijedi sudbena nagodba i protiv njega. Učesnik je mogao biti i krvni srodnik i učesnik na osnovi kraljevskog prava i na osnovi općih pravnih načela. Ako je učesnik dokazao svoj interes u parnici po krvnom srodstvu, morao je sudjelovati i u parničkim troškovima. Na osnovi kraljevskog prava je učestvovao fisk u parnici oko plemićkog dobra. Fisk je mogao naime zastupati stajalište, da neko dobro pripada kralju, ako ne pripada jednoj od protivnih stranaka. Stranke nijesu međutim, koliko su dolazili

u pitanje interesi fiska, mogle dokazivati svoje pravo ispravama. Isto je tako fisk mogao intervenirati u parnicama zbog lihve.

Ako se netko upleo u parnicu zbog svojih posebnih potraživanja, nije se učesništvo zasnivalo na zajednici prava glavnog i uzgrednog tužioca, nego na zasebnom potraživanju svakog od njih. Dok je u prva dva slučaja (krvnog srodstva i uplitanja fiska) učesnik dijelio parničke troškove sa strankom, uz koju je stajao, ovdje nije imao prava u slučaju, da je uspio, da mu se troškovi nadoknade.

Parnički jamac (evictor) je dužan štititi stranku u posjedu stvari ili dobra, kad je netko treći htio tu stvar ili dobro prisvojiti (evincere). Jamčiti se je moglo po zakonu prilikom izmjene dobara, kupoprodaje, zaloga i diobe. Za darovanje se je jamčilo u slučaju kraljevske ili mješovite darovnice. Jamstvo je moglo nastati iz presude i iz ugovora. Jamčeva dužnost je prelazila na nasljednika, ukoliko eventualni izdaci, prouzročeni jamstvom, ne bi nadmašili vrijednost same baštine. Jamac je mogao biti pozvan k sudu, ali se je sam mogao uplesti u spor. ako je uspio dokazati, da bi imao nepovoljnih posljedica od gubitka parnice.

Punomoćnik (plenipotentiarius) koji je zastupao stranku, morao je biti lično sposoban (punoljetan), nije morao biti plemić ni onda, kad je zastupao plemića. Punomoće je mogla biti općenita (univerzalis) ili za sve poslove iste vrsti (generalis) ili samo za jedan točno određeni posao (specialis), uvijek do opoziva, često do povratka, općenito za godinu dana. Usmeno se je davala punomoć izjavom pred samim sudom. Pismena punomoć je morala biti ovjerovljena pečatom suda, protonotara ili vjerodostojnog mjesta ili županije. Ovjerovljenje je moglo biti izvršeno pred županijskom skupštinom, pred žapanijskim sudbenim stolom, pred podžupanom, plemićkim sucem, prisežnikom. I u inozemstvu se je mogla izdati punomoć, koju je imao ovjeroviti diplomatski predstavnik. Opozivanje punomoći se je moglo vršiti izrično i vrijedilo je od dana, kad je to javljeno zanimanom licu.

Odvjetnik (procurator, advocatus, causidicus) je morao imati »stallum agendi«, ovlašćenje za zastupanje stranaka od kr. sudbenog ili banskog stola, a morao je imati i usmenu (pred sudom) ili pismenu punomoć same stranke. Kaptoli, konventi, nadbiskupi, biskupi, državni baruni mogli su postaviti svoje punomoćnike pod svojim pećatom. Odvjetnici su zastupali siromašne stranke besplatno, inače su dobivali honorar. Punomoć je važila godinu dana, inače do svršetka parnice. Odvjetniku je zabranjeno, da ugovori nagradu u postotnom dijelu vrijednosti spornog predmeta (quota litis). Nagradu je određivao sud. Ako je odvjetnik slabo zastupao stranku mogao je biti suspendiran (kazna šutnje). Isto je tako mogao biti kažnjen zbog neumjerenosti u izrazu (ad emendam linguam) do 25 maraka.

Fisk je zastupao odvjetnik svete krune (causarum regalium director). Pod njegovom brigom su dobra sv. krune, zaklade, privatna imo-

vina vladareva. Za zaštitu ovih interesa imao se brinuti za isplate, pokretati parnice, tužiti zbog delikata, postići poravnanja. Prije je u parnicama, gdje je fisk bio stranka, sudio palatin. Kasnije je bio nadležan svaki sud.

U redovni postupak su spadala sva sudska djela. Redovno se nije odmah pristupalo tužbi, nego je stranka, za koju je najavljena tužba, sudbeno opomenuta na izvršenje svoje dužnosti. Sudbene opomene su vršili ili plemićki sudac ili zakleti bilježnici kr. sudbenog i banskog stola. U kr. slob. gradovima su u tu svrhu bila dva gradska vijećnika ili zakleti kancelar, na crkvenom sudu dva župnika ili župnik i kapelan.

Opomena je mogla biti usmena ili pismena, često kao nužna predigra parnice (admonitio necessaria), tako protiv vlastelina zbog uskraćene zadovoljštine, jer nije dopustio potjeru za odbjeglim kmetom. Često je opomena korisna, često samo pokusna. O izvršenoj opomeni je stranka mogla tražiti pismenu potvrdu.

Stranke su se mogle složiti i oko toga, da će svoje eventualne sporove dati riješiti jednom obraničkom sudu. Broj obranika je bio neparan. Nejasnosti u pravorijeku su se imale odstraniti. Ugovor je stupio izvan snage smrću jedne stranke, smrću jednog obranika, dok stranke ne bi izabrale drugog, prolazom vremena, prestankom uvjeta samog ugovora i promjenom u ličnom odnosu između stranaka i samih obranika. Stranke su mogle sebi pridržati pravo priziva na jedan određeni sud.

Parnica (processus) se je vodila obično nakon bezuspješne opomene, a vodila se usmeno pred gradskim trgovačkim sudom, sudom povlaštenih trgovišta i vlastelinskim sudom u manjim i običnim dugovnim poslovima. Od toga usmenog postupka razlikovao se je svečani postupak, koji je uvijek bio pismen. Razlika je bila između parnice dugog i kratkog toka (longa et brevis lis). Kratka parnica se je imala svršiti po mogućnosti tijekom prve rasprave. Inače je išla još kroz četiri oktavalna roka. Takva duga parnica je išla kroz tri stadija ili stepena. Prvi je sačinjavala sama tužba, drugi odbijanje tužbe (repulsio), a treći obnavljanje postupka putem novih, prije neiznesenih dokaza ili putem kraljevske milosti (via nova cum gratia). Kratkoročne tužbe su obično radi svog sadržaja tražile brži postupak: tamo su spadale tužbe zbog javnog nasilja, zbog maske, zbog neposlušnosti prema sudskom nalogu. Parnice su se mogle voditi po redu (serialis) ili izvan reda (extraserialis).

Tužba (actio) je pismeni ili usmeni zahtjev tužiočev, upravljen samom sudu, da se tuženi prisili na davanje, vršenje ili dopuštanje. Tužba može biti stvarna (realis) ili lična (personalis) ili mješovita (mixta). Actio regulat partes et iudicem: tužba određuje stranke i suca. U njoj treba k tome označiti predmet spora i osnovu traženja. Spajanje više zahtjeva je dopušteno kod sličnih potraživanja i kod raz-

ličnih potraživanja protiv iste osobe. Činjenično stanje i dokazi moraju biti točno označeni kao i pravni propisi, koji su imali doći do primjene.

Na osnovi tužbe je sud pozivao stranke na ročište. Tužena stranka je prilikom pozivanja dobivala prijepis tužbe. Ročište je moralo biti u zgodnom mjestu i vremenu — mjesto: u sudskom području, vrijeme: između uručenja tužbe i ročišta mora biti rok od petnaest dana. Ako je tuženi živio dalje, morao mu se ostaviti rok od 30, 45 i čak 60 dana. Jedino za uvrede na saboru je rok padao treći dan poslije uručenja poziva. Ako je tuženi pozvan, da se lično predstavi sudu, morao je doći sam. Ako je samo lično pozvan, mogao se dati zastupati po kojem odvjetniku. Poziv su izručili kancelisti usred bijela dana u kući samog tuženoga. Kad je bilo više tuženih, izdavao je sud nalog, da mu pristupe u kraljevo ime. Tužba se je izručila lično samom tuženome ili onima, koji su se nalazili u njegovoj vlasti (sluge, kmetovi, dorasli sinovi i kćeri). Ako se tuženi nije nalazio kod kuće, imala mu se tužba pribiti kod vrata. Tužbom je zastara prekinuta. Zbog istog predmeta se ista stranka nije smjela ponovno tužiti. To bi se kažnjavalo kao kleveta (calumnia). Sud je izdavao uvjerenje, da je tužba redovito uručena.

Na samom suđenju je tužilac iznosio sadržaj tužbe i dokaz, da je poziv uručen (levata). Tužena stranka se je imala odazvati pozivu suda kroz tri dalja dana. Inače je mogla biti osuđena u oglusi (contumacia). Ako je tužilac izostao s ročišta, mogao je tuženi podići protutužbu, i tužilac je mogao biti osuđen na globu od šest maraka. Često se je tužba čitala i poziv se je upravljao publici kroz prozor.

Ako tužena stranka nije pristupila ročištu, mogla je biti osuđena u oglusi (in contumacia). Svi tužiteljevi navodi su se naprosto smatrali istinitim, a dovoljno je bilo, da je tužilac pružao dokaz o izručenju same tužbe. Stranka u oglusi nije imala prava priziva. Osuda se je proglasila trećeg dana nakon ročišta u večer, kod kr. sudbenog stola i kod banskog stola u jutro četvrtog dana.

Na sudu je vrijedilo pravilo, da one tužbe, koje su prije podnesene, imaju doći prije do suđenja. Pored toga općeg reda (series communis) postojao je posebni red (series specialis) za povlaštene parnice. To su bile obično parnice o kriminalnim slučajevima, o fiskalnim interesima, o pobožnim zakladama, o opiranju i pobijanju izvršenja, o prizivima i parnice siromaha. Kasnije se raspored ravnao po vremenu, što ga je imalo upotrijebiti suđenje nekih prigovora o nadležnosti i dokaznog postupka. Prizivni postupak se je ravnao prema datumu, kad je podnesena sama tužba.

Prigovori (exceptiones seu media depulsoria) su se mogli ticati činjeničkog stanja (exc. facti) i pravne podloge (exc. iuris). Stvarni prigovor je bio na pr. alibi, da je tuženi u upitno vrijeme bio drugdje, nego se to tvrdilo u samoj tužbi. Pravni prigovor u slučaju optužbe

nasilja bio bi, da je nasilje izvršeno u nužnoj obrani. Neki su pravni prigovori zatezni (dilatoria), neki naprosto razorni (peremptoria). Zatezni se obično tiču forme, razorni same stvari. Prigovori mogu biti protiv postupka i protiv same pretpostavke tužbe (exc. non numeratae pecuniae). Dalji prigovori se mogu ticati oblika same tužbe, poziva na sud, tužbovnog prava, vrsti same tužbe.

U obzir su mogli doći kod prigovora lična nepodesnost i stvarna nenadležnost. Tako je tuženi mogao prigovoriti protiv tužioca, da nije pozvan za to, da podnese tužbu, jer su to prava njegova živa oca. Sud je najprije morao odlučiti o tim prigovorima i osobito o prigovoru o nenadležnosti. Tek zatim su mogla doći u suđenje dalja pitanja. Razorni prigovor je naime, ako ga je sud prisvojio, odmah odlučio o tužbi.

Parnica se je mogla produljiti na zahtjev samih stranaka ili samo jedne od njih. To se moglo na molbi samog tuženog, podnesenoj uoči samog ročišta. Prelati, maloljetnici, udovice u prvoj godini nakon muževe smrti, ljudi odsutni u državnom poslu, zarobljenici mogli su sami ili po svojim punomoćnicima postići odgodu, ali su se mogli poslužiti tom pogodnošću u istoj parnici samo jedamput.

Suđenje se nije smjelo održavati o praznicima i o sudskim praznicima, koji su bili u starije vrijeme dosta brojni. Tako je sud počeo svoj rad poslije 6. siječnja, a prekinuo ga oko Uskršnjih praznika. Opet se sudilo od druge nedjelje iza Uskrsa do dana sv. Ladislava (27. lipnja). Praznik je bio ljetni Stjepanjdan (20. kolovoza), opet se sudilo od Martinj-dana (11. studenoga) do dana sv. Tome (21. prosinca). Zatim su dolazili Božićni praznici do Sv. Tri Kralja (6. siječnja). Vrijeme jubileja, procesije, narodne pobožnosti, lični praznici, žetva, berba, poklade, vrijeme saborskih zasjedanja, županijskih i gradskih sudovanja, poziva na vojsku (insurekcija), svetkovine u vladalačkom domu, sve je to značilo odgađanje sudskoga posla. Isto je vrijedilo naravno i za crkveno suočenje. U takvim prilikama nije čudo, da su parnice znale trajati i godinama.

Početak parnice je uvijek iscrpljen prigovorima tužene stranke. Pravilo je vrijedilo naime, da tuženi ne smije svakog daljeg dana raspravljanja donijeti nove dokaze i nove prigovore, nego mora sve svoje prigovore iscrpsti odjednom. Tako je tuženom bilo nemoguće izaći sa zateznim prigovorima, pošto se je sam upustio u raspravljanje same stvari. S druge je strane tužilac, čim se je jednom upustio u spor, bio dužan voditi ga do kraja.

Stranka, koja je imala dokazati svoje navode, imala se poslužiti unutrašnjim ili vanjskim dokazima. Unutrašnji dokazi su se izvodili iz logičnog zaključivanja, ali je ovo moralo biti zasnovano na dokazanim činjenicama. Tako se moglo logično zaključiti o nemogućnosti očinstva, ako se znalo, da je pojedinac seksualno nemoćan. Po Tripartitu je razlika između potpunog dokaza i poludokaza, između protu-

dokaza, izravnog i neizravnog dokaza. Nedokazano optuživanje se je kažnjavalo kao klevetanje (calumnia). U slučaju nepotpunog dokaza su se ljudi pomagali pretpostavkama ljudske ili pravne naravi (praesumptio hominis et praesumptio iuris). To su pretpostavke, koje dopuštaju ozbiljni zaključak na vjerojatnost neke činjenice. Neke se pretpostavke nameću gotovo silom. Za pravne pretpostavke je vrijedilo načelo, da je dovoljno dokazati njihovo postojanje. Praesumptio iuris et de iure kao pretpostavka, čim je njezin opstanak dokazan, isključuje svaki protudokaz o činjenici, koja iz te pretpostavke izravno proističe.

S obzirom na dokaznu snagu pojedinog dokaznog sredstva razlika je između potpunog dokaza i poludokaza. Jači dokaz odlučuje. Dva protivna poludokaza su se među sobom uništavala. Kod parnice o međama moralo se sporno zemljište dijeliti. Dosta se je polagalo na prisegu. Prisegom se je tuženi mogao naime očistiti od tužbe. Potpun dokaz su pružali tuženikovo priznanje, javne isprave, mišljenja vještaka, suglasni iskaz dvojice svjedoka. Prisega stranke pred sudom, osobito prisega otkrivenja često se je primala kao potpuni dokaz. Kao dokaz su mogle služiti i poslovne knjige. Kad je bio samo jedan svjedok, morao se taj poludokaz nadopuniti prisegom i drugim konkludentnim razlozima.

Važno dokazno sredstvo su isprave, pismeni sastavci o ugovorima. Često su isprave imale veću vrijednost, kad su bile zapečaćene. O potrebi pečata su izdali dosta važne odredbe Ladislav I. i Koloman (I, 42 i I, 14). Za Werböczyja je pečat poznati znak utisnut kovinom ili voskom, koji je potvrđivao svaku činjenicu (notorium signum auro vel alteri metallo vel cera impresum, corroborans omne factum). Definicija je ta preširoka, jer je sam Werböczy pravio razliku između autentičnog i neautentičnog pečata. Autentični pečati su bili poznati po obliku i po natpisu, a upotrebljavali su ih suci, kaptoli, slobodni gradovi. Pečati privatnih lica nijesu bili autentični, t. j., njima se vjerovalo samo u vlastitom poslu i ukoliko je tim pečatom pojedinac preuzimao neku obvezu. Neautentični su bili i pečati prelata, velikaša, vranskog priora, srpskog despota, pojedinih župana. Ali su svi ti pečati postajali autentičnim, ako su služili za potvrdu pravnih poslova u nadležnosti pojedinog dostojanstvenika. Kasnije se je pravila razlika između velikih i malih autentičnih pečata. Službeno lice je naime moglo svojim pečatom potkrijepiti samo spise za svoju mjesnu nadležnost i za svoj širi krug.

Bez sumnje je kralj imao veliki autentični pečat. Matijaš I. Korvin zna za zlatni, dvostruki pečat, koji se utiskivao sa dvije strane te je pohranjen kod dvorskog kancelara. Svaka njegova upotreba se je plaćala dvostrukom taksom. Tajni (secretum) pečat se je upotrebljavao u redovnim otpravcima dvorske ugarske kancelarije. Sudski se je pečat

čuvao kod kr. personala. Pečatni prsten je sam kralj nosio uvijek sa sobom u privatnim poslovima (annulare).

Veće autentične pečate su imali palatin, dvorski sudac i vrhovni dvorski kancelar, kasnije kr. personal. Pečat palatina i dvorskog suca ima urezano njihovo ime. Protonotar je imao duplikat pečata svoga starješine, ali to nije imao protonotar kr. personala. Kao autentični pečati su se smatrali dakako i pečati kaptola i konventa, ukoliko su vršili ulogu vjerodostojnog mjesta.

Ban i tavernik su imali veliki i mali autentični pečat. Banov je pečat važio samo za Hrvatsku i Slavoniju, ali su zapečaćeni prijepisi njegovih isprava vrijedili i za Ugarsku. Tavernikov pečat je opet važio ne samo za Ugarsku, nego i za kr. slobodne gradove u Hrvatskoj, koji su bili pod njegovom sudbenošću. Manju autentičnost su imali pečati madžarskih distriktualnih sudova, pečati županijskih vlasti, trgovišta, prelata i baruna, javnih ustanova i škola.

Pečati moraju biti istiniti, t. j. moraju poteći od osobe ili vlasti, označene na njima, i u svrhu suglasnu s nadležnošću te osobe ili vlasti. Zloporabe pečata su kažnjive. I neautentični privatni pečati su pružali pun dokaz za sve tvrdnje iznesene pod njegovim okriljem, koje su teretile samog vlasnika.

Isprave, koje su služile također kao dokazno sredstvo, mogle su biti javne (instrumenta publica seu authentica), potvrđene pečatom javne vlasti, ili privatne. Osim toga mogu biti ili u originalu ili u prijepisu. Prijepis može opet biti ovjerovljen i neovjerovljen. Obično je prijepise ovjerovljavalo vjerodostojno mjesto ili sud. Prijepis prijepisa se zove latinski transsumptum transsumpti.

Isprava je morala biti a) istinska po vanjskom obliku i po unutrašnjem sadržaju, b) s točnim navodom ličnosti, kojih se tiče, c) bez brisanja i bez ispravljanja, d) s datumom, mjestom izdavanja, potpisima i pečatom, e) u jeziku razumljivom potpisanim strankama, f) ne protivna pravima trećih lica i g) o predmetu u pravnom području onoga, koji je ispravu izdao.

Povlastice su izdavali velika kr. ugarska dvorska kancelarija u Beču i manja kod kr. personala u Pešti. Te su isprave pečatili i potpisivali kancelar, podkancelar i referendar. Katkada je potpisao kralj, a gdjekad je kancelar potpisao po »posebnom nalogu Njeg. Veličanstva«. Manja dvorska kancelarija je pečatila sudskim pečatom. Suci i njihovi protonotari su bili vjerodostojna lica i izdavali su isprave s potpunom dokaznom snagom. Kaptoli i konventi su sastavljali isprave pred čitavom korporacijom. Tko je htio naime, da mu se napiše isprava, imao je iznijeti svoje traženje usmeno u zapisniku sam ili po punomoćniku. Na osnovi te izjave bi se sastavila isprava i pečatila uz potpis kanonika lektora ili superiora u konventu. Isto je tako i zakleti bilježnik uvodio ispravu u zapisnik, a original bi se pohranjivao u arhivu. Stranke su dobivale potvrde o sklopljenom poslu. Prema zahtje-

vu stranaka su tek vjerodostojna mjesta poslala svog izaslanika za službeno uredovanje, ali samo do granice njihova teritorijalnog područja. Obično su se poslala dva čovjeka i na osnovi njihova izvještaja se je sastavljala isprava. Do isteka godine dana su vjerodostojna mjesta davala na zahtjev stranaka prijepise pojedine isprave, kasnije samo po nalogu vlasti (mandatum requisitorium), a imao se izvršiti pod prijetnjom globe od 200 forinti. Takve su isprave izdavali županije i slobodni gradovi.

Privatne isprave nije izdavač morao sam napisati, a nije ni od potrebe bilo, da ih svjedoci potpišu. Dovoljan je vlastoručni potpis obveznika ili više njih. Neistinita isprava nije imala dokazne snage. Tko se njom poslužio, bio je kažnjiv. Inače su autentični originali pružali potpuni dokaz, pa i prvi ovjerovljeni prijepis. Prijepis prijepisa je služio samo onda, ako se netko branio iz posjeda.

Za prijenos zemlje, osobito plemenske zemlje nijesu bile dovoljne privatne isprave. Inače je potpis obveznika pružao potpuni dokaz, osim ako bi se uspostavilo po svjedocima, da je isprava lažna.

Kao svjedoci mogli su služiti samo oni, koji su za to imali zakonske uvjete. Sposobnost svjedočenja može biti prirodna (habilitas naturalis). S druge strane se je gledalo, da li kod svjedoka postoji podesnost (dexteritas) i istinoljubivost (veracitas) ili znanje (scientia) ili savjest (conscientia). Tko je premlad, nema zrelog suda, tko je prestar, nema pamćenja. Važan je način, da li je svjedok saznao za stvar iz očevida ili po čuvenju. Svjedočanstvo je moralo biti pod prisegom. Nesposoban mogao je netko biti za svjedoka zbog fizičkih nedostataka ili zbog toga, što je čovjek slaboga glasa, bez časti i stoga nevjerodostojan. Pored te apsolutne postojala je relativna nesposobnost. Tu dolaze u obzir ljudi osuđeni zbog zločinstva, na glasu, da su podmitljivi, slaboumni, neplemići kao svjedoci protiv plemića, nekršćani kao svjedoci protiv kršćana, maloljetni ispod 16 godina, prijatelji ili neprijatelji jedne ili druge stranke.

Nijesu bili dužni svjedočiti roditelji protiv djece ili obratno, braća i sestre, pobočni rođaci, bračni drugovi, staratelj ili skrbnik protiv svoga štićenika, sluge i kmetovi protiv gospodara, odvjetnici, punomoćnici i suci u pitanjima svoje službene tajne. Samo u slučaju izdajstva je i najbliža svojta morala pod prisegom govoriti svu istinu.

Dužni su svjedočiti svi oni, koji su mogli o nekom činjeničkom pitanju dati vjerodostojni iskaz.

Ispitivanje je moglo biti zajedničko (communis) za obadvije stranke, ili su, svaka stranka po sebi, tužilac i tuženi mogli iznijeti svoja svjedočanstva (partialiter). Ometanje svjedočanskog iskaza je zločinstvo većeg nasilja. Zajedničko ispitivanje je bilo običajno u urbarskim poslovima, stranačko u građanskim. Ispitivanje je moglo biti općenito ili se je moglo ticati posebnih prilika ili tijekom same par-

nice ili izvan parnice za trajnu uspomenu, kad se jedna stranka bojala, da će joj inače svjedoci pomrijeti.

Autentično ispitivanje se je vršilo ili pred sudom ili tako, da je sudac išao bolesnom svjedoku. Pobočno ispitivanje se je vršilo izvan suda po sudskim izaslanicima (po županijama) putem plemićkog suca, prisežnika, bilježnika, činovnika vlastelinstva ili ovlaštenog crkvenog službenika. Svjedočanstvo se je u tom slučaju naknadno moglo provjeriti (inquisitio authenticata). Privatno lice koje je htjelo, da se vrši pobočno ispitivanje, imalo je zatražiti od podžupana ili od plemićkog suca izričnu naredbu. Takva je naredba važila samo za neplemiće i sadržavala opis činjenica, koje su se imale dokazati saslušanjem zatraženog svjedoka (articulos probatorios). Sudac je po tome ravnao svoje ispitivanje i sastavljao svoj zapisnik. Usto se je moralo pristupiti ponovnim ispitivanjem i kontroliranjem iskaza, ako je bilo sumnje, da li su iskazi posve točni i pouzdani. Inače, kad je svjedok bio čovjek vjerodostojan, nije se pristupilo takvoj kontroli. Svakako se je moralo nastojati, da iskaz svjedoka bude jasan, određen, pouzdan i stalan.

Svjedočanstva su imala u postupku nejednaku važnost. Pobočna svjedočanstva su se smatrala punovažnim, ako im je protivna stranka priznavala dokaznu snagu. Inače su se smatrala samo informativnim sredstvom. Protuslovna, divergentna svjedočanstva su se obično među sobom poništavala. Često su se iskazi nadopunjavali. Sudac je međutim po svome nahođenju odredio, kakva se dokazna snaga ima pripisati sumnjivim svjedočanstvima.

Kao dokazno sredstvo je služio i očevid (oculati revisio: Werbőczy), koji je bio od potrebe, kad se vodila parnica o prisilnom prisvajanju plemićkog dobra, o pograničnom stanju, o tjelesnoj povredi, o iskupljivanju zaloga, o zatvaranju tuđe stoke. Za utvrđenje spornih međa je izlazio obično na lice mjesta podžupan s plemićkim sucem i prisežnikom. O očevidu se je vodio zapisnik. Obično su se na licu mjesta ispitivali odmah susjedi (zak. čl. 1486:10 i 14). Otpor sudskom očevidu kažnjavao se je kao veće nasilje (zak. čl. 1504:5).

Prisega se je polagala tako, da je svjedok podigao desnu ruku. Duhovna lica su metnula ruku na prsa i pozivala se na čistoću svoje savjesti. Evangelici nijesu spominjali ime Bogorodice. Židovi su polagali veliku prisegu u hramu, bosi, licem okrenuti prema istoku, sa šeširom na glavi, zaogrnuti plaštem. Zakletva je mogla biti sudska i vansudska. Njezin je sadržaj bio uvijek tvrdnja ili obećanje. Da se netko mogao osuditi radi krive prisege, trebalo je, da je svijesno iskazao neistinu. Prisega je mogla biti dobrovoljna i prinudna. U prvom slučaju je sama stranka nuđala svoju prisegu (offert) ili je pozivala protivnika, da prisegne, da to nije istinito (defert). Ako je protustranka suglasna i sudac sporazuman, ima ponuđena prisega pravnu snagu. U parnici može stranka, kad protivnik iznosi neku tvrdnju, zahtijevati, da se smjesta zakune: u tom se slučaju ne može govoriti o

parnici, nego na njezino mjesto stupa prisežna nagodba. Kod delikata i kod bračnih sporova je prisega isključena. Sudac nema pristati na prisegu, dok postoji mogućnost, da se istina drugim utvrdi. Ako je pozvani spreman, da položi prisegu, ne može više pozivač od toga odustati. Ako je pozvani umro prije položene prisege, trebalo je gledati, tko je skrivio, da do prisege nije došlo. Ali je opet i pozvani sa svoje strane mogao pozvati protivnika na prisegu. Stvar je bila moguća samo onda, kada su obadvije stranke bile u istoj mjeri obaviještene o samoj stvari.

Posebna vrst prisege je t. zv. iznalazna prisega (iuramentum revelatorium), koja se polagala onda, kad nije bilo dovoljno podataka, da se točno zna, koliko je iznosila stanovita ostavština. Poziv na takvu prisegu davao se je putem privremene odredbe (sententia interlocutoria). Kad se pozvana stranka ne bi tom pozivu odazvala, mogla je biti kažnjena globom od 500 forinti.

Prisega je uglavnom rješavala spor, osobito iznalazna prisega (iur. revelatorium) za objašnjenje nekih pojedinosti, koje se nikako nijesu mogle utvrditi drugim putem. Inače je prisega samo služila za dopunu (iur. suppletorium). Kad je stranka htjela odbiti od sebe neku sumnju, polagala je prisegu očišćenja (iur. purgatorium). Sve je to pretpostavljalo, da se spor vodio između pripadnika istog staleža. Inače je prisegu polagao samo pripadnik višeg staleža. Formulu prisege je predlagala sama stranka, a sudac je tu formulu prihvatio. Presuda se je onda izgovorila na osnovi prisege i mogla se je pobijati samo za one dijelove, koji nijesu spadali u predmet prisege, ili zato, što je izrečena u protuslovlju s položenom prisegom, ili zato, što je polaganje prisege protupravno povjereno jednoj strani. U takvim slučajevima je žalba bila jača od same prisege. Krivokletnik se je smatrao beščasnim. O objektivnom činu je sudio duhovni sud, o subjektivnoj krivnji i kazni kr. sudbeni, odnosno banski stol.

Pošto su stranke iznijele pred sudom sve svoje izjave i protuizjave i pošto je izvršeno suđenje uz trokratno izjašnjavanje, proglasio bi sud raspravu dovršenom, vršio bi još neke izviđaje i zatim bi izrekao osudu. Osuda se je izgovorila na osnovi izvještaja, koji su donijeli pred plenumom referenti, a to su mogli biti protonotar, prisjednik, bilježnik, plemićki sudac, prisežnik, koji bi iznio izvod iz parbenih spisa. Na osnovi toga izvještaja bi nastalo raspravljanje (deliberatio), tijekom kojega je svaki član suda slobodno iznosio svoje mišljenje, najprije mlađi, zatim stariji. Odvojena mišljenja su se bilježila u zapisnik. O glasanju se je čuvala najveća tajna. Osuda je morala biti jasna, određena (ne alternativna), apsolutna, a ne uvjetna. Sud je morao u osudi proglasiti svoju sudbenost. Pri proglašenju osude trebalo je da bude nazočan propisni broj sudaca, da se osuda oglasi o bijelom danu, javno, na osnovi tužbovnih zahtjeva, i da je sastavljena pismeno s obrazloženjem. Stranke su na zahtjev dobivale prijepise presude.

Presude su mogle biti konačne i privremene. Kod ove se je pravila razlika između jednostavnih ili meritornih presuda. Jednostavne privremene presude su na pr. poništile neispravni poziv na ročište. Meritorna privremena presuda je na pr. poricala tužiocu tužbovno pravo. Ako je konačna presuda stupila na snagu, veže suca, ali i stranke, u koliko nijesu na vrijeme uložile žalbu.

Izaslanici prvostepenog suda, u parnicama kr. sudbenog, odnosno banskog stola protonotar, prisjednik, kod distriktualnih i zemaljskog sudbenog stola izmjenice prisjednici su zato tu, da izvrše pravomoćne sudske presude. Kod županijskih i gradskih sudova vrše taj posao podžupan sa svjedokom, odnosno 1—2 gradska vijećnika s kancelistom. Svjetovni sudovi su izvršivali i osude duhovnih sudova, koje su glasile na novčane iznose. Neizvršenje uredovnog naloga se je kažnjavalo globom od 100 forinti uz dužnost naknade prouzročene štete i prouzročenih troškova (poena denegatae executionis). Dužniku su se prije izvršenja otpremali pozivi (litterae executionales) s određenim 15-dnevnim rokom za isplatu. Zatim bi sudski izaslanik išao dužniku. Izvršenje je bilo javno u nazočnosti i samih susjeda. Višak bi se predao dužniku. U slučaju nestašice imetka je dužnik išao u zatvor. Inače su se odnijeli pokretni predmeti, ili se je zapisao zalog na nepokretne stvari. Zaplijenjene stvari su se procijenile po pravoj vrijednosti (aestimatio condigna). Kad nije bilo dovoljno imovine na području jednog suda, mogao se je taj sud obratiti drugom sudu, ako je na njegovu području bilo dalje imovine istoga dužnika. Ovakvo se izvršenje zvalo posredno (executio mediata), za razliku prema neposrednom (exec. immediata).

Svakako se je izvršenje moralo poduzeti prije nego što je istekla godina dana od presude, jer je inače trebalo, da sud obnovi nalog isplate (mandatum renovatorio-executionalem): za takav zahtjev nije bilo zastare. Izvršenje se moglo obaviti i u vrijeme sudskih praznika.

Sudu su se mogle podnijeti i predstavke za ispravak izvršenja (ad correctionem executionis), za izdavanje nove presude (ad renovationem) i za provođenje izvršenja (processio executionis). To osobito:

a) kad je to tražio duhovni sud,

b) kad je to ustrebalo financijskoj vlasti,

c) kad je parnički sud imao upraviti traženje drugom sudu,

d) kad se izvršenje imalo provoditi protiv vlastelinskog činovnika na imovini samog vlastelinstva,

e) kad su nastale poteškoće u izvršenju.

U slučajevima a—c nadležan je izvršni sud, dok je u slučaju d) nadležan sud, gdje se je vodila rasprava o glavnoj stvari, i u slučaju e) izvršni sud.

Stranke su imale dosta brojnih sredstava, da brane svoje stajalište i da se na vrijeme izvuku iz spora, ako su se prenaglo u njega upustile.

Tako je tužilac mogao odustati od tužbe (depositio causae) u cjelini ili djelomično, kad bi vidio, da bi parnica mogla ispasti nepovoljno za njega. Ako je samo djelomično povukao tužbu, morao je onaj dio tužbe, koji je ostao na snazi, imati ipak neku zaokruženost. Dapače se tijekom iste parnice mogla nekoliko puta djelomično povući tužba. Odustajanje je međutim isključeno, ako je tuženi tražio, da se tužilac kazni zbog neumjesne tužbe (poena indebiti), i ako je tužilac tužbom počinio djelo klevete. Dok tužena stranka nije upotrijebila to svoje pravo, mogla se je tužba povući. Odustajati od tužbe se je moglo u sudnici. Izvan suda se je to moglo izjaviti putem predstavke. U slučaju usmenog odustajanja mogao je tužilac tražiti potvrdu o svojem prijedlogu. Tko je odustajao od tužbe, plaćao je pristojbinu kod kr. sudbenog stola 6, kod ostalih sudova 3 forinta (dvije trećine sucu, jedna tuženom). Osim toga je naknadio parničke troškove.

Stranka je mogla opozvati odvjetnika (revocatio procuratoris) ili se je mogla ograničiti na to, da opozove neke izjave, koje je odvjetnik izdao u njezino ime. Tim sredstvom se je mogao služiti svaki parničar i jamac, pa i učesnik. Opozvati su se mogle ne samo izjave, nego isprave i čini. Parničar nije doduše mogao poništiti djela, ali se je mogao ograditi od njihovih štetnih posljedica. Sve se međutim nije moglo opozvati, jer su se djela punomoćnika smatrala djelima izdavača same punomoći. To se je sredstvo moglo upotrijebiti više puta, pred svakim sudom, u svakoj parnici. Od toga su izuzeti slučajevi nasilja, kad su se stranke ugovorom već odrekle pravnih lijekova, kad je stranka već primila dio globe, nametnute njezinu protivniku.

Povod za opoziv punomoći mogao je nastati, kad se punomoćnik upustio u parnicu, ali propustio prigovore. Odvjetnik nije mogao opozvati svoje grješke, ali je to mogao uvijek onaj, koji mu je izdao punomoć. Taksa za opoziv je mogla biti manja (6 for. za više, 3 za niže sudove) ili veća (200 forinti). Ako se je punomoćnikova izjava opozvala istog dana a nije na njezinoj osnovi već izrečena presuda, nije se plaćala nikakva taksa. Ako se opoziv vršio u istom periodu suđenja, a sud je kriv zatezanju, plaćala se je manja taksa. Dvije trećine takse je išlo sucu, jedna parbenom protivniku. Opoziv prije izrečene presude bio je načelno dopušten. Poslije presude je to bilo moguće, ako je stranka postigla obnovu postupka i u obnovljenom postupku iznijela svoje prijašnje izjave, ili ako je izvršna snaga presude obustavljena zabranom. U prvom slučaju se je plaćala veća, u drugom manja taksa. U dugim parnicama može biti opoziva i nakon konačne presude, ako se postupak ne nalazi u zaključnom stanju o svim pitanjima. Obično su se namjesto prijašnjih mogle dati nove izjave kr. sudbenom i banskom stolu kroz tri dana, kod ostalih sudova istoga dana.

Ako je odvjetnik izvan suda obvezao svoga klijenta ugovorom, onda se je takav posao mogao opozvati samo uz isplatu veće takse.

Stranka, koja je izgubila parnicu, mogla se je protiviti izvršenju, ako je ustvrdila, da raspolaže novim dokazima o biti samoga spornog pitanja. To je t. zv. zabrana (prohibitio), a dopuštena je kod kr. sudbenog i banskog stola u prvoj, ali ne u drugoj molbi. Zabrana se je mogla podići u glavnoj parnici, tijekom postupka odbijanja i tijekom samog obnovljenog postupka.

Nova dokazala su se mogla ticati samog predmeta (meritum). Prosti parnički prigovori nijesu međutim mogli obustaviti postupak, osim ako je odvjetnik propustio uložiti zakonom predviđene prigovore. Ako nova dokazala ne mogu mijenjati pravorijek, imala se je doduše izreći nova presuda, ali se je zabrana naprosto odbila. Zabrana se je imala podići istoga dana, kad je izrečena presuda ili izdana odluka. Tim sredstvom se stranka mogla poslužiti samo dva put, drugi put uz taksu od 6 forinti (dvije trećine za suca, jedna za protivnika). Obrazloženje zabrane se je moralo predati sudu najdalje u idućem ročištu. Prije se nijesu zabrane primale poslije šestog dana prije završenja sudskog zasjedanja, ali se sud nije kasnije držao tako strogo tog propisa. Ako je stranka izgubila parnicu zato, što je propustila koji prigovor, nije joj zabrana donosila mnogo pomoći, nego joj je preostalo, da pristupi novoj tužbi.

Priziv se zove pravni lijek, kojim se hoće postići, da sud višeg stepena ukine prvostepenu presudu i da je preinači u prilog stranke, koja se tom presudom smatra povrijeđenom. Priziv je isključen protiv privremene presude vlastelinskog suda, u slučaju da je privremenom odredbom jednoj stranci prihvaćena prisega, odnosno kad je privremenom odlukom jednoj stranci naprosto odrečeno tužbovno pravo. Inače je priziv isključen, kad su parnički spisi povraćeni od suda najviše molbe za izvršenje, kad je parnica izgubljena i kod prizivnog suda, kad je prvostepenom presudom izrečena kazna protiv pojedinca, koji nije htio svjedočiti, kad je o stvari odlučio bez prava na priziv obranički sud, kad je parnica dovršena na osnovi obostrano prihvaćene prisege, kad su se stranke izrično odrekle priziva i kad je stranka izgubila parnicu vlastitom krivicom.

U kaznenim parnicama se je prije isključivao priziv osim slučaja, da je sama svojta nevino osuđenog upravila predstavku samom kralju. Priziv na kralja se je dopuštao kasnije i u slučaju kazne trogodišnjeg zatvora i sto udaraca batinom odjednom, što se sve smatralo isto tako teškim kao smrtna kazna. Priziv se imao uložiti istoga dana, kad je presuda izrečena. Inače je s mjesta postala pravomoćnom. Protiv presude plemićkog suca išao je priziv na županijski stol i protiv presude županijskog stola na kr. sudbeni, odnosno na banski stol i zatim na stol sedmorice. Pozive na raspravu pred stolom sedmorice otpremao je sam kr. personal, a sam se je priziv predavao kr. sudbenom, odnosno banskom stolu, koji su bili prizivna instancija za presude županijskih sudbenih stolova. Protiv presude magistrata

povlaštenih trgovišta, odnosno vlastelinskog suda, išao je priziv na županijski sudbeni stol. Protiv presuda kr. slobodnih gradova išao je opet priziv ili taverniku ili kr. personalu.

U postupku protiv odbjeglih kmetova i protiv privremenih odredaba zbog nasilja nije se išlo dalje od županijskog sudbenog stola. Razlike je međutim bilo, da li se stranka, koja je digla priziv, nalazila u posjedu sporne stvari ili izvan posjeda. Ako se je nalazila u posjedu, onda se napadnuta presuda nije izvršivala, dok je nije viši sud potvrdio. Ako se stranka nalazila izvan posjeda, onda je priziv protiv presude, koja je njoj dosudila sporni predmet, samo odgađao izvršenje povoljne odluke. Ako je naime stranka ipak htjela, da se osigura prethodnim izvršenjem, mogao je njezin protivnik to zapriječiti ili odbijanjem ili opiranjem. Stranka, koja je uložila priziv, morala je kroz tri mjeseca podnijeti višem sudu »sprovedne isprave«, kojima je dokazala svoje pravo. Ako je to propustila ili sprovodne isprave kasnije otpremila višem sudu, ovaj bi isprave neispitane povratio nižem sudu. Presuda, koja je napadnuta prizivom, mogla je biti izmijenjena samo u korist one stranke, koja je priziv uložila.

U parnici kratkog postupka je tužena stranka mogla i nekom prijetnjom spriječiti, da se izvrši zahtjev protivne stranke, uperen protiv nje. Opiranje se je dopuštalo samo u postupku među plemićima i samo onda, kad je predmet spora bilo plemićko dobro. U nekim slučajevima su se mogli služiti tim sredstvom i neplemići. U sporovima zbog gradskih ili seljačkih posjeda nije se znalo za opiranje. Opiranje je vršila samo ona stranka, protiv koje je imalo biti provedeno sudsko izvršenje. Opiranje je bilo simbolično: mahanjem štapa ili oružja. Nipošto nije smjelo doći do upotrebe sile. Osim toga je opiranje moralo biti osnovano na zakonskom razlogu. Njemu je bilo mjesta, kad se izvršenje naredilo, a da nije bilo ni tužbe, kad bi sudac izvršenje protegao i na dobra, na koja se presuda nije odnosila, kad se izvršenje tražilo protiv stranke, koja je pravodobno podigla priziv, i kad je izvršenje traženo od nenadležnog suca. Opiranje je obustavilo izvršni postupak. Ako je bilo osnovano na zakonu, ostalo je nekažnjeno. Inače se je plaćala globa od 200 forinti i to dvije trećine sucu i jedna izvršiocu. Usto su imali biti nadoknađeni opiranjem prouzročeni troškovi.

Opiranje je vodilo obično do t. zv. brahijalne parnice. Izvršilac je tužio, a tužen je onaj, koji se je opro izvršenju. Nadležan je sud prve molbe, gdje se je vodila glavna parnica. Jedino onda, kad se je glavna parnica vodila pred distriktualnim ili zemaljskim sudbenim stolom, a taj je uskratio zakonito uloženom prizivu uredovno postupanje, trebalo je, da tužba radi opiranja ide odmah kr. sudbenom, odnosno banskom stolu. Tužilac je u tom slučaju iznio, da je zatražio izvršenje i da se je protivnik opro, a tuženi je svoje opiranje morao opravdati. Ako je tuženi osuđen, mogla su nastati četiri slučaja. Ili

je tuženi osuđen, da plati globu zbog neosnovanog opiranja, ili je dobio nuzgrednu, ali je izgubio glavnu parnicu, ili je dobio obadvije parnice i onda nije ni platio globe, ili je izgubio jednu i drugu parnicu i onda je imao platiti globu i nadoknaditi trošak. U drugom slučaju, kad je dobio nuzgrednu, ali gubio glavnu parnicu, plaćao je također i globu i troškove.

Kad je izvršilac prkosio opiranju i naprosto zaposjeo sporne predmete, mogao ga je onaj, protiv kojega je izvršenje učinjeno, tužiti. Tužen je u tom slučaju izvršilac. Nadležan je bio opet isti sud kao u glavnoj stvari. Tužitelj je imao dokazati opiranje, tuženi zaposjednuće spornog predmeta. U slučaju da je opiranje bilo opravdano, gubio je tuženi parnicu.

Od opiranja se je razlikovalo odbijanje (repulsio), koje se je provodilo također protivljenjem protiv izvršenja, ali u postupku II. molbe. Stranka, koja je izgubila parnicu, tvrdila je naprosto, da raspolaže novim dokazima. Odbijanje je bilo moguće samo u dugim parnicama, ne u kratkim. Kod parnica dugog postupka je naime postojala mogućnost iznošenja novih dokaznih sredstava, a to se moglo ne samo u prijašnjem postupku, nego i nakon uložene zabrane i uloženog priziva, ako se parnica preispitivala kod višeg suda. Kao opiranje, vršilo se je i odbijanje simboličkim činom: mahanjem štapa ili mača. Odbijač ostaje dalje u posjedu. Inače, ako bi izvršni organ zbilja dalje izvršio sudbeni nalog, moglo mu se dogoditi, da je imao pravo u samom predmetu, ali da je bio odbijen u tužbi zbog odbijanja.

Razlozi za odbijanje su isti kao za opiranje. Neopravdano odbijanje se kažnjava globom od jedne zlatne marke ili 72 forinta (dvije trećine sucu, jedna protustranci). Kao kod opiranja se mora i tu opravdati prekomjerno iskorišćivanje spornog predmeta. Odbijanje je moguće samo jednom, opiranje dva put u parnici. Drugo odbijanje stoji pod prijetnjom kazne za veće nasilje. Parnica zbog odbijanja vrši se pod istim uvjetima kao i parnica zbog opiranja, odnosno zbog zaposjedanja spornog predmeta usprkos odbijanja.

Do obnove postupka (via nova) dolazi onda, kad stranci, koja je u sporu podlegla, pođe za rukom dokazati, da su se u prijašnjem postupku potkrale grješke, koje su onemogućile pravilno prosuđivanje stvari. Sve se stranke mogu poslužiti ovim pravnim sredstvom. Obnova je međutim isključena u građanskim sporovima i onda, kad su se stranke izrično odrekle svakog pravnog lijeka. U kaznenim sporovima je obnova dopuštena samo u parnicama zbog ubojstva.

Pretpostavka za obnovu je, da je postupak dovršen svejedno da li meritornom ili oglušnom presudom, i da protiv te presude nema redovitog pravnog lijeka. Tu dolaze u obzir 4 slučaja: Ili stranka podiže tužbu (novum simplex) i time nastaje nova parnica. Ili izmoli od kralja milost, da se obnovi postupak (novum cum gratia). Ili je s tužbom išao prijedlog zaustave u posjedu (novum cum inhibitione):

takva se je tužba dopuštala samo stranci izvan posjeda, kad se moglo predvidjeti, da bi se inače oglušila pozitivnoj zapovijedi sudbenog stola. Ili je stranka odustala od priziva, na koji je imala pravo, ali u zamjenu je stranka tražila obnovu postupka (novum cedendo appellatae). Kasnije su se dopuštale samo dvije prve mogućnosti. Pretstavka s novim dokazalima se je imala upraviti sudu prve molbe i bila je dopuštena samo jednom. Parnice, odlučene pred stolom sedmorice, mogle su biti obnovljene samo putem kraljeve milosti.

I u obnovljenom postupku je spor prolazio kroz iste faze kao u redovitom (tužba, poziv, optužba, prigovor i t. d.).

Posebno poglavlje čine k a z n e i g l o b e. U madžarsko-latinskoj terminologiji je udomljen izraz birsagium od riječi »birsag«, novčana kazna. Globe su bile sudske i izvansudske. Sudske su dobrovoljne i prinudne. Ove posljednje su se morale utjerati izvršnim putem. Konačno su globe glavne ili nuzgredne. Globa se je izricala zbog neumjesne tužbe, povrede suda, obijesnog parničenja, odvjetničkog propusta ili neumjerenosti u izražavanju pred sudom. Stranci, koja je već jednom globljena, u kasnijem se postupku izrekla često dvo- i trostruka globa. Globa bi se opet ublažila od marke na forintu, t. j. na četvrtinu vrijednosti, ako je osuđeni smjesta globu platio te se u daljem postupku pokoravao sudu. Sud je globu smanjio samo na polovinu, ako je osuđena stranka molila, da joj se za globu pošalje utjerilac.

Globu je plaćao onaj, koji je predao sudu tužbu, računajući s mogućnošću, da će protivna stranka ili zaboraviti na ročište ili biti uznemirena i sklona popuštanju. Tuženi je mogao predložiti globljenje protivnika, ako je tražio istu stvar dva put ili kod dva različita suda ili pod dva različita naslova (sub duplici colore), ako je netko nanovo pokretao već obustavljenu parnicu, ako je tužio zbog duga, pošto je izdao priznanicu o isplati, ako je tražio od drugoga ispravu, koju je već sam imao, ako je dao ponovo pozvati na sud tuženog zbog parnice, koja je ležala kod istog suda, i napokon ako se u istoj parnici poslužio dvjema među sobom nespojivim pravnim lijekovima. U svim tim slučajevima je tužilac ne samo gubio parnicu, nego je imao platiti globu od 200 forinti.

Povreda suda (violatio sedis iudiciariae) je mješoviti delikt, koji se izvršuje time, što se stranka obraća sudu nedoličnim izrazima i time vrijeđa dostojanstvo i svetinju suda. Čim je povreda nanesena, ustaje jedan od članova suda i traži kaznu od 25 maraka lake vage, ako je općenito uvrijeđen sud, teške vage, ako je uvrijeđen član suda. Kazna se ima izreći odmah, inače bi utrnula. Priziv je dopušten, ako je stranka izvan posjeda.

Globa zbog obijesnog parničenja (poena temere litigantium) obično se izriče stranci, koja tjera parnicu do stola sedmorice, premda je izgubila u dvije instancije. Samo vrhovno sudište je mo-

glo izreći kaznu, jer je samo ono bilo u mogućnosti, da stvori sebi sud o samoj stvari. Stranka, koja je podlegla, imala je platiti parbene troškove, vratiti protivniku ubrane plodove od trenutka prve presude i platiti globu od 100 forinti.

Kao odvjetnička šutnja (silentium procuratoris) smatra se zanemarenje dužnosti pojedinog odvjetnika, da zastupa stranku pred sudom. Tu dolaze u obzir različiti slučajevi: dogovor s protivnikom, napuštanje parnice, osujećenje nagodbe, nezastupanje siromaha, krivotvorenje isprava, utanačenje nagrade u postotku parničkog interesa (quota litis). U tom slučaju može sud za kaznu zabraniti odvjetniku vršenje njegova poziva. Zabrana, ako je izrečena od vrhovnog sudišta, može biti općenita (universalis), djelomična (partialis) za neke distrikte ili županije, i pojedinačna (singularis) za neki stanoviti lokalni sud. Zabrana može biti privremena i trajna (temporaneum et perpetuum). Ova posljednja se je ukidala ili sudskom odlukom ili kraljevom milošću.

Jezična globa se je izricala protiv odvjetnika, koji je bez ovlaštenja vodio tuđu parnicu i pred sudom upotrebljavao nedolične izraze. Ovlaštenje je naime trajalo samo godinu dana i moralo se na vrijeme obnoviti. Globa je iznosila 100 forinti, ako je odvjetnik uvrijedio protivnika, a plaćao bi za njega njegov štićenik.

Načelo je bilo kod suda, da se nijedna vlast nema miješati u sudski postupak i nema izdati nikakvih naredaba. Ali je ipak takvih naredaba bilo. Obično su dolazile od kralja ili kojega od viših sudaca, odnosno njihovih zamjenika. Kralj je mogao izdati naredbu svim sudovima, pa i samoj kr. kuriji u zatvorenom pismu, otpremljenom od kancelarije pod jednim od većih pečata.

Nižim sudovima su mogli izdavati naredbe a) redovni suci kraljevstva, kao palatin, dvorski sudac, personal, ban i tavernik za slobodne gradove, b) protonotar palatina ili dvorskog suca ili namjesnik bana i tavernika pod njihovim pečatima. Kr. personal nije mogao svoje ovlaštenje prenijeti na svoje protonotare.

Nezakonit je sudski nalog: a) ako nije u suglasnosti sa slovom zakona te je izdan u obliku pisma (missilia) ili naredbe, da se nekom ima vratiti oduzeta mu stvar bez dalje istrage (simplicia reexecutoria), b) ako u nalogu nema klauzule opravdanja ili mu je klauzula neobična, c) ako je opravdanje samoga naloga netočno, d) ako su zabrana ili odlaganje neosnovani na zakonu, e) ako je nalog izdan bez datuma, bez potpisa, bez pečata i t. d.

Sudski nalog je mogao biti:

1. zapovijedni (mandatum praeceptorium), izdan strankama u parnici i svjedocima,

2. pozivni (m. evocatorium) je zastupao tužbu i poziv na kraljevsku kuriju,

3. prinudni (m. compulsorium), izdan svjedocima, da kažu sudu samo istinu i svu istinu,

4. zamolbeni (m. requisitorium), upravljen arhivima za izdavanje prijepisa pojedinih isprava,

5. zatezni (m. dilatorium) odlaže parnicu, ali ga stranke mogu pobiti,

6. zabranbeni (m. inhibitorium), kojim se sucu zabranjuje suditi, jer je nenadležan; stranke su mogle pobijati taj nalog,

7. odložni (m. prorogatorium), kojim su se oslobađali od dužnosti, da odgovore na tužbu prelati, udovice, nedorasli,

8. otklonidbeni (m. declinatorium), kojim se je parnica prenosila s duhovnog na svjetovni sud,

9. otpremni (m. transmissionale) za otpremanje parničkih spisa višem sudu, kad se priziv mogao uložiti samo izvan posjeda ili apelacija uopće nije bila dopuštena,

10. izvršni (m. executorium) je požurivao sudsko izvršenje,

11. popravno-izvršni (m. executionis correctorium) za ispravljanje nepravilnosti, počinjenih od suca u izvršnom postupku,

12. nalog izvršne obnove (m. reexecutorium simplex) i

13. poništavanje izvršne obnove (m. cassatorio-reexecutivum) vraćali u pređašnje stanje posjeda zbog toga, što su u pređašnjem, odnosno u obnovljenom izvršnom postupku učinjene protuzakonitosti oduzimanjem tuđih pokretnih stvari,

14. nalog za obnovu izvršenja (m. cassatorio-reexecutorio-inviatorium) je sadržavao upute, kako da se postupa protiv obvezanika,

15. nalog za poništenje starijeg izvršenja i za produženje novog (m. cassatorio-reexecutorio-continuatorium) je također sadržavao upute,

16. nalog za produženje (m. pure continuatorium) je imao samo pospješiti parnicu,

17. obnovni nalog (m. renovatorium seu resuscitatorium) za presude starije od godine dana imao je obnoviti njihovu izvršnu snagu,

18. obustavni (m. suspensorium), kad između dvije stranke vise nekoliko parnica pred istim sudom, manje važne parnice su se obustavljale do konačne odluke o glavnoj,

19. nalog za sekvestraciju (m. sequestratorium) — oduzimanje uprave dobara,

20. za dignuće sekvestra (m. sequestri reseratorium),

21. za odgodu isplate (m. remoratorium) u prilog dužnika,

22. za objašnjavanje (m. interpretatorium) tumačio je zakon, naredbe, oporuke: takav je nalog dolazio s kraljeve strane,

23. za uvođenje u posjed (m. statutorium seu introductorium) je izdan županu i vjerodostojnom mjestu za uvođenje donatara,

24. za pregledanje međa (m. reambulatorium),

25. za opomenu (m. admonitorium) onome, koji je imao pravo na to, da zatraži miraz, prćiju, zalog i t. d.,

26. za uspostavu (m. repositorium): izbačeni se vraćao u posjed,

27. zaštitni (m. protectionale) brani posjednika od protupravnog oštećivanja,

28. uhidbeni (m. captivatorium) naređuje zatvor,

29. nalog slobodnog prolaza (m. salvi conductus) dopušta tuženom, da se brani iz slobode,

30. požurni (m. acceleratorium), da pospješi vođenje parnice,

31. za suđenje preko reda (m. extraseriale),

32. za određivanje drugog suda (m. delegatorium): kralj je u tom slučaju određivao i suce. Isto je tako samo kralj bio ovlašten da izdaje:

33. nalog za obnovu postupka po milosti (m. novi cum gratia),

34. nalog za popuštanje (m. relaxatorium): išao je za tim, da se netko oslobodi dužnosti na osnovi boljeg obavještenja,

35. nalog s naknadnom opomenom (m. superabundans) je pojačani nalog izdan sudu, koji nije prvi nalog izvršio,

36. nalog s prijetnjom (m. fulminans) izdaje se, kad je nalog pod 35) ostao bez uspjeha,

37. za oružanu pomoć (m. brachiae) traži izvršenje presude i protiv tvornog otpora.

Sudski nalozi sastoje od uvoda (ingressus) s imenom i naslovom izdavača, zatim dolaze izlaganje (expositio) činjenica, zahtjev (postulatio), način kako se ima izvršiti (applicatio), naređenje (commissio) i na svršetku datum, pečat, izdavačev potpis. Taksu za nalog je plaćala stranka; za Habsburgovaca, osobito za Marije Terezije je sistem taksâ posve uređen. Za obnovu postupka putem milosti se je plaćala taksa od 200 forinti.

Sudac je bio dužan ispitati, da li je nalog predan na nadležno mjesto. Nalog je naime gubio izvršnu snagu 60 dana, pošto je izdan. Sudac pribilježi datum, kad mu je nalog uručen. Ako je nalog odgovarao zakonu, morao ga je sudac izvršiti pod prijetnjom kazne. Ako je o tom bilo sumnje, mogao je prepustiti strankama, da ga pobiju. Očevidno protuzakoniti nalog je sudac mogao naprosto odbiti. Protiv suca je mogla biti podignuta tužba zbog neposluha pred kr. sudbenim stolom. Ako se je dokazala nezakonitost neposluha, glasila je kazna na trajnu nečasnost (infamia), na gubitak službe uz nesposobnost ma kakve druge javne službe i na globu od 200 forinti. Ali su takve tužbe bile katkada opasne za samog tužioca, jer je tuženi sudac mogao opravdati svoje držanje i podnijeti rekonvencionalnu ili protutužbu. U takvom slučaju je tužilac ne samo mogao gubiti parnicu, nego je mogao biti osuđen globom od 400 forinti za svako sudsko lice, koje je surađivalo kod donošenja odluke o odbijanju primljenog naloga (zak. čl. 1655:53, § 4).

§ 36. *Politička uprava.*

Kad je Hrvatska, malo kasnije od Slavonije, došla u državnu zajednicu s Ugarskom, bila je organizacija državne uprave mnogo naprednija u našim krajevima, nego li u krajevima sjeverno od rijeke Drave. O državnoj upravi, zasnovanoj na uredu okupljenom oko kralja, ne može dugo vremena biti ni govora. Ni Stjepan I. nije imao nekakvu kancelariju. Listine su se izrađivale pod njim i pod njegovim nasljednicima samo prigodice, kad bi za to nastala potreba, a za to su služile osobe, koje su se slučajno nalazile pri ruci. Tek poslije zajednice s Hrvatskom može se govoriti u Ugarskoj o organizaciji jedne kraljevske kapelice, u kojoj su svećenici vršili kancelarijske službe. Kraljevski kapelani su tako, budući da su pisali listine, dobivali i naziv notara ili pisara, a nije sigurno, da li je notar izdao listinu i kapelnik listinu zapečatio, da li je naprotiv kapelnik listinu pisao i notar samo metnuo pečat. Tek za Bele II. (1138.) nosi pisar ili notar naslov kancelara, koji je već bio udomljen na hrvatskom dvoru. Ali do organizacije kancelarije u pravom smislu riječi nije došlo sve do Bele III. Tek za ovog kralja se spominje kao državni kancelar prepošt Stolnog Biograda Katapan. Kralj je sada polazio sa stajališta, zastupanog na bizantskom dvoru, da ono, što nije u spisima, nije ni na svijetu (quod non est in actis non est in mundo). No za Belom II. je kancelar uvijek kraljev službenik. Stvar je postala drugačijom za Andrije II. S jedne strane su naime narasli sami tekući poslovi u kraljevoj kuriji, a s druge je kancelarijski posao pojačan velikim brojem kraljevskih donacija. Tijekom vladavine Andrije II. se je naime znalo dogoditi, da su se pojavile dvije prave i istinite darovne isprave o jednom istom imanju, izdane različitim posjednicima. U takvim prilikama se je brzo pokazala potreba kopijalnih knjiga, kancelarijskih uputa, jedne evidencije poslovanja, kako se teško mogla organizirati pored nomadskih običaja samog ugarskog dvora.

Sada se pored kancelara pojavljuje vicekancelar, koji sve više preuzima manipulativni posao. Za Bele IV. je vicekancelar pravi voditelj kancelarije, a položaj kancelara postaje sve više časnim naslovom. U zak. čl. 1290:9 je sabor izvojštio pravo na potvrdu vicekancelara. Podkancelar je imao biti, glasom te odluke, prepošt Stolnog Biograda.

Ta posvemašnja organizacija je omogućila kralju, da dobije pregled o stanju stvari i u udaljenijim krajevima. Kad je, poslije prestanka bizantske vlasti (1180.), Hrvatska južno od Gvozda nakon trinaestgodišnjeg prekida opet došla pod vlast kralja iz Arpadove kuće, bio je Bela III. već sproveo dosta jaku reorganizaciju u samoj Slavoniji. Istočni dio Slavonije, Srijem, je kao i Hrvatska stajao sve do 1180. god. pod izravnom bizantskom upravom. Ta je tro-

podjela ostala na snazi i kasnije, premda je nekoliko puta došlo do spajanja Hrvatske sa Slavonijom. Ali je podjela dobila definitivan oblik za Bele IV., dakako pošto je samo prolazno za Andrije II. postojao s jedne strane primorski i s druge slavonski ban. Od 1260. god. čini Slavonija međutim posebnu banovinu i nije se više trajno sastala s Hrvatskom u jednu političku zajednicu sve do god. 1527. Ta je politička podjela bila od velikog značenja, jer je doduše s jedne strane Slavoniju u jačoj mjeri izložila izravnom utjecaju Madžarske, ali je opet s druge strane osigurala Hrvatskoj razmjerno veliku samostalnost u očuvanju njezinih domaćih ustanova. Još jedna stvar dolazi ovdje u obzir, a to je posebni položaj, što su ga uvijek znali zauzeti prema kruni pojedini hrvatski velikaši. Tu su dolazili u prvom redu u obzir pripadnici porodice Šubić, koji su sada od polovine XIII. stoljeća zauzimali, sin iza oca, položaj hrvatskog bana. Već je Grgur Šubić stariji dobio od Bele III. kao poklonjeno nasljedno dobro Bribirsku župu. U borbi protiv kneza Domalda, koji je vladao Cetinskom župom, uspjelo je sada opet Šubićima zadobiti za sebe i ovaj važni položaj. Ugled Šubićeve kuće je svakako porastao, kad je hrvatskom banu Stjepku pošlo za rukom ne samo da obrani Trogir od Tatara, nego da kralju Beli IV. pripremi utočište u samom gradu. Sin bana Stjepka, ban Pavao znao je priključiti svojoj neposrednoj ličnoj vlasti Neretljansku krajinu, gdje su prije vladali Kačići, koje su Mlečani zamalo posve istrijebili. Pojedine plemenske jedinice, koje su same birale svoje plemenske vlasti, sporazumjele su se u vrijeme bana Pavla (1272.—1312.) u tome, da svoje vlasti dadu postaviti od hrvatskog bana. Time je dakle baš Pavlu Šubiću pošlo za rukom, da ukloni plemenske vlasti i da na njihovo mjesto postavi političke, koje su izravno zavisile od samoga bana. Kako je on vladao svim krajevima od Gvozda do Neretve i od same morske obale do rijeke Drine, možemo slobodno reći, da je time stavljena i granica prodiranju pravnih nazora, koji su bili uhvatili maha u krajevima neposredno podloženim kruni sv. Stjepana.

Politiku bana Pavla Šubića htio je njegov sin Mladen, čudnovata mješavina ratnika i erudita, provesti do posljednjih logičnih posljedaka, ali je tu naišao na prejake zapreke, kojima se nije nadao. Njegov slom poslije bitke kod Bliske (1322.) nije međutim značio slom hrvatske nezavisnosti, jer su sami Mladenovi protivnici, potpomognuti ovaj put od Mlečana, s uspjehom zapriječili Karla Roberta, da posljednjih godina svoje vladavine preuzme maha u hrvatskim stvarima.

Sve je to onemogućilo, da se u Hrvatskoj provede izmjena političke podjele, kako se bila provela već u Slavoniji time, što su od četiri-pet župa napravljene nove županije. Dapače je time, što su cijele župe sačinjavale donacionalno dobro, veliki dio hrvatskog područja naprosto oduzet sudbenosti političkih i podređen sudbenosti

vlastelinskih vlasti svjetovne i duhovne gospode. Time opet, što je Hrvatska južno od Gvozda podređena sudbenosti splitske nadbiskupije, onemogućeno je prodiranje pravne organizacije, kako se je razvila pod utjecajem kanonskih propisa ostrogonske i kaločke nadbiskupije. U biskupijama, podloženim Splitu i Zadru, očuvala se je dapače ne samo slavenska služba Božja, nego je i sudski službeni jezik bio dalje starohrvatski. Između pravnih jedinica, koje su došle pod drugu vlast, dolaze sada u obzir s jedne strane gradovi duž jadranske obale, s druge slobodne seljačke zajednice, kao na pr. Vinodol. Iz razloga očuvanja svojega dotadašnjeg pravnog poretka morale su sada sve ove zajednice pristupiti kodifikaciji svojih starih prava. Baš u to vrijeme vrši se u svim dalmatinskim općinama zapisivanje statutarnog prava, koje se podnosi na odobrenje predstavniku vrhovne vlasti.

Banova vlast je imala u Šubićevoj kući biti nasljedna glasom jedne povlastice Andrije III. od god. 1293. Bilo bi zanimljivo utvrditi, kako je banska vlast prešla od bana Stjepka na bana Pavla, odnosno od bana Pavla na bana Mladena Šubića, ali o tome nemamo nikakova bližeg podatka. Jedino što znamo, jest to, da je ban Mladen po svoj prilici već prije očeve smrti nosio banski naslov.

Političke veze između Slavonije i Hrvatske nijesu međutim prestale time, što je bilo posebnog bana u jednoj i u drugoj zemlji. Naprotiv prema kralju se je uvijek smatralo, da je glavni ban slavonski i da mu je hrvatski ban barem u položaju podređen. No dok je hrvatski ban bio razmjerno izvan direktnog dohvata kraljevske vlasti, osjećala se je ipak mnogo više kraljevska vlast u Slavoniji, premda je i tu bilo dosta donatarnog plemstva, koje se nastojalo ojačati na štetu kraljeva utjecaja.

Svakako je ban, što se tiče skupina zemalja, podređenih kruni sv. Stjepana, u sličnom položaju kao i palatin ili kao erdeljski vojvoda. Član 30. Zlatne bule je dopuštao samo banu, palatinu, kraljevom i kraljičinom sucu, da istodobno zauzimaju dva položaja. U položaju je ban dolazio odmah iza palatina, a u zemlji, kojom je vladao, ban je zastupao u punoći kraljevu vlast, tako da je kasniji naziv vicerex, kako ga upotrebljava papa prema banu Petru Berislaviću, odista i prije odgovarao stvarnom stanju. Primorski gradovi su podložni banu više u vojničkim stvarima, ali je ban dobivao dvije trećine od carinskih prihoda, koji su u kasnije vrijeme bili ne samo s morske nego i s kopnene strane. Ban je imao udio u sudskim pristojbama i dobivao poreze, dakako po zakupnoj cijeni i prema stanovništvu Hrvatske, a to su bili pripadnici starih plemena i oni, koji su kasnije dobivali takozvanu hrvatsku slobodu. Istodobno je ban imao pravo na pogošćivanje (descensus) i dobivao je u to ime posebnu bansku pristojbu. Dok je ban redovito bio pripadnik visokog plemstva, koji je imao plemićko dobro u samoj banovini, bio je pod-

ban redovito pripadnik nižeg plemstva i to župan Zagrebačke županije za Slavoniju.

Provođenje županijske organizacije je mnogo olakšano u Hrvatskoj uspješnom politikom Ljudevita I. Kralj je tu zahvatio, gdje mu je bilo najzgodnije: velikašima je naime spočitnuo, da se radije druže s tuđincima, u ovom slučaju s Mlečanima, nego li da poštuju stare hrvatske pravice. Te stare plemenske pravice je sada kralj stao isticati protiv visokog plemstva, kao što je protiv visokog plemstva stao isticati i autonomiju primorskih gradova.

To kraljevo uplitanje u unutrašnje prilike zemlje je dovelo do toga, da je kralj dao zakonom odrediti i dužnosti podanika i seljaka prema gospodaru zemlje. Time je uklonjena opasnost, da se uvuku običaji, koji su se protivili interesima samih podanika.

S druge je strane reorganizacija županija bila baš pod ovim kraljem gotova stvar. No time, što su Arpadovci svojim donacijama predali u upravu pojedinim duhovnim i svjetovnim velikašima čitave županije i njima povjerili potpunu vlast prema njihovim neplemićkim podanicima, udvornicima, jobagionima, slobodnim seljacima i kmetovima, nijesu više njihovi nasljednici bili u mogućnosti, da izvojšte organizaciju, koja bi kraljevskoj vlasti dala pretežan utjecaj u državi. Kralj je morao pristati na to, da dijeli vlast s velikim posjedom.

U vrijeme Ljudevita I. bilo je u Ugarskoj 54 županija. Zaseban položaj su imali Sasi u Sepeškoj županiji, plemići Sepeške županije, Jasi, Pečenezi i Židovi. Gradovi su bili dobrim dijelom izvan županijske vlasti, a isto tako kraljevske domene, kojima su upravljali kaštelani. Pojedincima uspijeva, da steknu lične povlastice, koje su ih izravno podredile kraljevoj sudbenosti. Isto je i jobagionima često uspijevalo, da se oslobode sudbenosti neposrednog zemaljskog gospodara i da se utjeću županijama. Samo je onda vlasnik zemlje mogao suditi jobagionu, ako je kralj njemu izrično posebnom povlasticom prenio »ius gladii«.

U županijama je najvažniji faktor bio plemić, zbog čega se županijska skupština zvala universitas nobilium. Na skupštinu su dolazili pridošlice (hospites) i stanovnici gradova, koji nijesu bili izuzeti ispod županijske vlasti. Područje županije čini sada jedinstvenu cjelinu i tek u XV. stoljeću nastaje u Ugarskoj težnja, da se županije podijele u manje teritorijalne jedinice, koje po veličini odgovaraju starim hrvatskim župama i kojima su upravljali posebni službenici (solgabiroši).

Na čelu županije je stajao župan (comes, comes parachialis, parochianus), kojega kralj ne imenuje kao svoga službenika, nego mu kao vrhovni župan svih županija samo daruje dostojanstvo župana (collatio), s čime je bio skopčan i primitak nekih prihoda. U takvim prilikama nije bilo isključeno, da je pojedinac iz kraljeve okoline

dobivao od kralja nekoliko županija, što se dakako protivilo duhu čl. 30. Zlatne bule. Politika Ljudevita I. je sada bila u tome, da je često skidao župane i tim mjestima nagrađivao one, koji su bili stekli neke zasluge prema njemu. Nije rijedak slučaj, da su istu županijsku vlast zauzimala nepodijeljena braća. To podsjeća na odnose u porodici Šubića i na kasnije odnose porodice Talovaca, kojoj su članovi Matko, Franjo i Pijerko zajednički zauzimali banski položaj.

Županski prihodi su jedna trećina carine i skelarine i dvije trećine od globa, koje je plaćala osuđena stranka. Župana je zamjenjivao podžupan, koji nije bio činovnik županije, nego činovnik samoga župana, postavljen na osnovi formalnog ugovora. Obično je podžupan bio plemićkog roda, čovjek, koji se je dobro razumijevao u poslovima toga kraja, tako da je i novi župan rado obnovio s njim ugovor, koji je postojao pod pređašnjom upravom.

Plemićki suci (iudices nobilium), obično četiri po broju, išli su na zahtjev tužioca na lice mjesta, vršili očevid i izdavali o tome pismenu potvrdu. Oni su imali svoj dio u globama, koje su išle županu i vrhovnom sudištu. Pored plemićkih sudaca je postojao u svakoj županiji i bilježnik, koji je imao na zahtjev stranaka sastavljati isprave. Uz plemićkog suca su bili zaprisegnuti prisežnici, izabrani u samoj županijskoj skupštini.

Županije su sudjelovale u zakonodavstvu. Prije je naime svaki plemić po sebi dobivao poziv, da ide na državni sabor. Od vremena Ljudevita I. svaka je županija davala svoje mišljenje preko četiri izaslanika, koje je slala na državni sabor. Županije su k tome u svojim skupštinama javljale sakupljenom narodu nove zakone i nove kraljeve odredbe. Često se znalo dogoditi, da županije nijesu dobile od kralja novi pečat, i stoga nijesu mogle ovjeroviti isprave. To su sada činili kaptoli ili konventi kao vjerodostojna mjesta. Županijske vlasti su štitile udovice i siročad. Njihova je važnost bila i u poreskoj upravi. Njima je naime bilo povjereno, da utjeruju takse za izmjenu novca (lucrum camerae), gradske pristojbine, vojničku devetinu i crkvenu desetinu.

Za Ljudevita I. se je uveo običaj delegiranja spora na pojedinu županiju. Običaj je naime bio, da je palatin svake godine putovao kroz zemlju i održavao svoje sudovanje na granici između dvije županije. Na to sudsko zborovanje dužni su bili svi doći pod prijetnjom globe od tri marke, a sama je skupština birala sada prisjednike i pozivala stranke, da izađu sa svojim tužbama. Do rješenja nije međutim dolazilo skoro nikada, jer se je čekalo, dok bi se pojavila i tužena stranka. Zato je palatin redovito po kraljevoj ovlasti naložio pojedinom županu, neka odluči o sporu u prenesenom djelokrugu. Županijske skupštine su se međutim, po uređenju Ljudevita I., smjele sastajati samo onda, kad je kralj to određivao. Ali kao sudbene vlasti mogle su se županijske skupštine sastajati i sastale su se svakih petnaest dana. U

tim su se skupštinama rješavali građanski i kazneni sporovi. Županija je preuzimala po kraljevu nalogu utvrđenje stanja stvari u onim poslovima, koje je zatim rješavao sam kralj. Poziv na suđenje vršio se je tako, da je plemićki sudac pokazivao pozvanom sudski pečat (billog), kao što se to radilo i u Srbiji u vrijeme Dušanova zakonika. Od Bizanta su i Madžari prihvatili običaj dugih sudskih rasprava. Rješenje se je moglo odgoditi, dok se tužena stranka ne bi pojavila tijekom daljeg raspravljanja na sudu. U Slavoniji se je tako moglo odgađati s presudom i sedam puta.

Kako je ban zastupao u Hrvatskoj kralja, zastupao ga je i u tome, da je postavljao i pojedine župane. Županija se u latinskoj terminologiji ne zove ovdje uvijek comitatus, nego se dosta često upotrebljava izraz sedes ili sessio. U Hrvatskoj i Slavoniji je pače prevladao običaj, da se nijesu održavale toliko županijske skupštine, koliko sabori za cijelu zemlju (congregationes nobillium), kojima su pristupili u prvom redu kao učesnici plemići, dok su slobodni ljudi dolazili na sabor, ne više kao učesnici, nego kao svjedoci.

Otuda, što su se u starije vrijeme građansko- i kaznenopravni propisi ravnali po običaju, nastala je za županijske skupštine mogućnost, da domaćem pravu osigura u svakom slučaju dosta široku primjenu. U svojoj početnoj pojavi ima domaće pravo sva obilježja plemenskog prava, kako ga vidimo još danas kod plemenskih zajednica sjeverne Afrike, osobito Maroka. Velike srodničke skupine, moćna plemena i bratstva, davala su naime pojedincima pouzdanu i snažnu zaštitu. One su mogle provoditi osvetu za prolivenu krv i time prouzročiti teška unutrašnja trvenja. Da se to zapriječi, uveo se je već dosta rano sistem mirenja (compositio), a to se je postizavalo putem neke isplate. U početku se je ostavljalo strankama, da same odrede uvjete, uz koje će pristati na obustavu neprijateljstva. Kasnije je međutim državna vlast uvela jedno opće mjerilo, koje se je imalo primijeniti u svim jednakim i sličnim slučajevima. Taj se razvojni proces već proveo u potpunosti tijekom XII. stoljeća. Postupak se može svesti na tri razvojne faze. Izazvan je protupravnim činom povredioca. Porodica povrijeđenog ima sada pravo, da smjesta sve stavi u pokret, da dobije zadovoljštinu. Ako iza ubojstva slijedi ubojstvo, iza udarca udarac, to se ne smatra kao protupravna samopomoć, nego kao izravna posljedica prvašnjeg čina. Drugačije stoji stvar, kad je zlikovcu pošlo za rukom, da nađe sebi sklonište (azil), bila to crkva ili samostan. Time je on otklonio od sebe neposrednu odmazdu, te je sada povrijeđenoga prisilio, da se obrati sudskoj, u ovom slučaju županijskoj vlasti. Županijska je vlast kao sudska vlast odredila, kojom će se globom krivac otkupiti od krvi. Pritom se je manje gledalo na namjeru, na slučaj ili na nepažnju: odlučno je bilo, da je počinjena neka uvreda ili šteta. Tek pod utjecajem crkve razvio se je jače pojam lične odgovornosti i razlike između zle namjere i prostog slučaja. Pritom se je odvojio od starog

plemenskog prava i pojam plemenske solidarnosti. Suplemenjaci su naime bili kažnjivi, kad bi išli na ruku zlikovcu, pripadniku svoga plemena. Onaj, koji bi dao skrovište lupežu ili razbojniku, potpao bi istoj kazni kao i sam razbojnik. U tom su pravcu čl. 28. Zlatne bule i zak. čl. 1290:34 izrično zabranili svako osujećenje postupka kaznenih vlasti.

Da je to načelo prodrlo ne samo u Slavoniju, gdje je Zlatna bula došla svakako do primjene, nego i u Hrvatsku, za to govori već to, da se i ovdje može primijetiti odgovornost porodične zajednice u slučajevima teških prestupaka. Ta odgovornost stoji po svoj prilici u vezi s ustanovom šire porodice ili zadruge, u kojoj je vrijedilo načelo, da jedan odgovara za sve, a svi za jednoga. Međutim je težnja zakonodavstva išla s vremenom zatim, da ublaži tu kolektivnu odgovornost. Već je zak. čl. 1231:25 odredio, da se žena i djeca lupeža nemaju prodati u ropstvo za zločinstvo muža, odnosno oca.

Time međutim, što se je zločinac otkupio od kazne, otkupio je samo život ili bar kaznu, koja je smatrana jednakom smrtnoj kazni, ali se nije još otkupio od ropstva ili bar od dužnosti, da služi. Osim toga je zlikovac redovito suđen na gubitak časnih prava. Njegova prisega nije više vrijedila, njemu nije više bilo dopušteno, da podiže sam tužbu, a javne službe mu se nijesu imale povjeriti. Uopće je kazneni čin, izvršen protiv osobe lišene časnih prava, potpadao manjoj kazni.

Kao po cijelom zapadu staleška je pripadnost bila i tu od važnosti za određenje kaznene odgovornosti i same kazne. Smrtna kazna je bila zapravo ograničena na području pojedinoga slobodnog grada. Inače se je polazilo sa stajališta, da je pojedinac, koji je rušio javni mir, porušio time i pravnu podlogu, na kojoj je bila zasnovana njegova lična nepovredivost. S time je u vezi i gubitak svih prava, koja su stajala pod državnom zaštitom, dakle svih imovinskih prava. Konfiskacija imovine je bila u običaju osobito u slučaju izdajstva ili vjerolomstva: ugovor između pojedinca i države je bio povrijeđen i gubio je time svoju vrijednost.

Za dokaz krivice su dolazili pred županijskim sudom u obzir porotnici, od riječi »rota«, koja je značila prisegu. Nije isključeno, da postoji neka srodnost između porotnika kod Hrvata i njemačkih Eideshelfer, ali treba ipak naglasiti, da se ustanova kolektivne prisege dade utvrditi kod Rusa i kod Čeha, i da je prilikom sporova između Anglosasa i Kelta iz Walesa također dolazilo do sastanka 12 porotnika ili iuratores, 6 sa svake strane. Pored porotnika, koji su predstavljali plemensku ili bar seosku zajednicu, javlja se u XIV. stoljeću druga vrst porote, koja zastupa stalešku zajednicu. Ova podsjeća na porotu Sasa u sporovima rudarskog prava. Porota, kako je zabilježena u našim južnim krajevima, ima nesumnjivih veza s Langobardijom, osobito s odredbama zakonika kralja Rotarija od god. 643. Porotnici nijesu u tom slučaju svjedoci u užem smislu riječi, nego jamci za vjerodostojnost tužiteljeve ili tužene stranke. Za porotnike s brojem od

6—12 znaju Vinodolski (1288.) i Poljički statut, po kojima je tužena stranka morala prisizati lično sa još drugih 6 do 12. Isti broj je predviđen u kotorskom statutu za pitanja svojine zemlje i za tužbe zbog paljevine, pljačke, trovanja i nasilja. Isto tako se u Dubrovniku onaj, koji bi iznio pred sud lažnu ispravu, morao braniti s pomoću još jedanaest prisežnika. Tu, u našim južnim krajevima, svakako se mora računati s utjecajem južne Italije, koja je bila dobrim dijelom područje langobardskog prava.

Kao nevjera i izdajstvo kažnjavali su se po slavonskom statutu od 1273. god. i kriva prijava zbog uvrede veličanstva ili kovanja novca (čl. 6: item si quis alteri crimen obiecerit lese maiestatis vel dixerit, quod falsam cudi faciat monetam, si convincere non possit, penam pati debeat talionis). Sva je prilika, da je ovdje po srijedi kazna osakaćivanjem, koja je u bizantskom kaznenom pravu dosta često zamjenjivala smrtnu kaznu.

Običaj sakaćenja je prihvaćen u Ugarsku već za Ladislava I. i ta se je kazna primjenjivala osobito protiv lupeža, krivokletnika, klevetnika i trgovaca, koji bi se služili krivim mjerama ili tegovima.

U slučaju poljske štete, radi koje su se po bizantskom pravu također primjenjivale tjelesne kazne, nastojalo se, da se utvrdi krivica putem doušnika, ljudi, koji bi prisegli svojom dušom prilikom procjene. Dokaz za podrijetlo neke osumnjičene svojine, osobito stoke i konja, zvao se je svod. Tužena stranka je bila dužna izjaviti, od koga je imala sporne predmete ili životinje, a ovaj je opet imao izjaviti, otkuda su do njega došli, dok se nije doznala cijela istina. U slučaju krađe je bio običaj u Bosni, u Konavlima, svakako u dubrovačkoj okolini, da se raspiše nagrada za onoga, koji bi bio mogao prokazati lupeža. Nagrada se je zvala sočbina, a onaj koji bi prokazao, zvao se je sok.

Osim ljudskih svjedoka tražilo se i Božje svjedočanstvo. Sud ili istraga putem kipuće vode (iudicium aquae ferventis) primjenjivalo se je kod neplemića. Drugi je bio u tome, da je okrivljeni vadio iz vatre blizu crkvenih vrata usijano željezo i odnio ga na žrtvenik, a da nije povrijedio ruku (iudicium candentis ferri). Tim su se kušnjama morali predavati muškarci i ženske, u građanskim i u kaznenim sporovima, samo se je pazilo, da su dobrog zdravlja i u punoj snazi. Redovno se dopuštalo zamjenjivanje. No takav je sud ukinut u Ugarskoj već god. 1279. Na otoku Rabu se istraga željezom primjenjivala god. 1234. kod lupeža i trovačica. Sudbeni dvoboj je bio u punoj upotrebi u XIII. stoljeću i o njemu govori čl. 12. Zlatne bule. Tek je kralj Matijaš I. Korvin u zak. čl. 1486:18 isključio tu istragu iz sudskog postupka i pridržao postupku vojničkog sudbenog dvora (curia militaris).

Crkva je odmah spočetka bila protivna sudskom dvoboju, ali to nije smetalo, da se je taj običaj u srednjem vijeku neobično proširio, osobito u slučaju, kad ni jedna stranka nije raspolagala dovoljnim

dokaznim sredstvima. Samo je gradsko sudstvo bilo načelno protivno tom običaju, te je povlastica za Zagreb od god. 1242. u čl. 9 izrično odredila, da se nitko nema siliti na to, da u dvoboju dokazuje svoje pravo. Dvoboj se je odigravao pred sakupljenim svijetom, i samo u iznimnim slučajevima se je vodio tako dugo, dok nije jedan protivnik poginuo. Inače je bilo dovoljno, da se je jedna stranka izjavila pobijeđenom ili zbilja bila razoružana. Za pobijeđenog su posljedice bile ne samo materijalne, nego i moralne prirode: njemu je naložena »vječna šutnja«.

Mučenje okrivljenoga bilo je predviđeno u gradskim statutima primorskih sredina. U Dubrovniku se je mučenje upotrebljavalo protiv gusara, razbojnika i lupeža. U Kotoru je u slučaju ubojstva, kad je sumnja padala na Albanca, Vlaha ili Slavena, gradski sudac na osnovi jače sumnje mogao upotrijebiti mučenje.

Zatvor kao kazna bio je poznat samo iznimno. Obično bi se zarobljenik pričvrstio katancem, koji je zatvoren ključem, tako da nije mogao pobjeći. Ali je županu bilo uvijek milije, da udari globu, nego li da zlikovca pridrži u županskim utvrdama. Tako se je novčanim isplatama mogla otkupiti i kazna za ubojstvo točno onako, kako je nekada bilo u običaju kod Langobarda.

Osim batinjanja, koje je također bilo u običaju u Bizantu, bio je običaj, da se pojedinac kažnjava šišanjem kose radi izostajanja od službe Božje ili radi neozbiljnog vladanja.

Glede pojedinih zločinstava pravila se razlika između ubojstva mačem, počinjenog na srodniku, plemiću, neplemiću, Židovu, na robu. Obično se je ubojstvo moglo otkupiti isplatom homagija, dok se slučajno umorstvo moglo otkupiti isplatom znatno manje globe. U gradkim statutima je za ubojstvo predviđena smrtna kazna. Kasniji zakoni su pravili razliku između namjernog ubojstva i umorstva, do kojega bi došlo tijekom svađe. Tko je ubio srodnika, imao je glasom dekreta iz god. 1298. god. cijelo svoje imanje i sve, što mu je po nasljedstvu pripadalo, ustupiti nasljednicima ubijenoga. Tko je ubio Židova, morao je po zakonu Bele IV. cijelo svoje pokretno i nepokretno imanje predati kralju za naknadu porodici ubijenoga. Tko je ubio svoju ženu, morao je smiriti njezinu svojtu za prolivenu krv, dajući joj prema svom položaju određeni broj stoke. Ubojstvo roba se nije smatralo ubojstvom, jer rob nije imao ličnost, nego je smatran stvarju. Kad je ubojsvo počinjeno u sudskom dvoboju, pa na ženi, uhvaćenoj u preljubu, na izagnaniku, u ličnoj obrani i u pravoj vraždi, nije bilo kažnjivo.

Ranjavanje (effusio sanguinis) se je kažnjavalo batinanjem, ali je ranjavanje Židova ne samo kažnjeno globom, nego i dužnošću isplate liječničkih troškova. Rane mogu biti jednostavne ili uroditi posljedicom trajne nemoći. Tu se je razvila velika razlika u prosuđivanju kazne i krivice.

S jačanjem utjecaja crkve u XII. stoljeću nastala je dosta velika jednakost u prosuđivanju prijestupâ protiv vjere, koji se mogu dijeliti u četiri grupe, i to: a) u vršenju mnogobožačkih obreda, — tamo su spadali vračarstvo, trovanje i pobačaj, b) u ne svetkovanju praznika, krivoj prisegi, krivu svjedočanstvu, prijevarnoj igri, upotrebi lažnog novca, lažnih mjera i tegova i lažnih isprava, c) u kleveti i lažnu optuživanju, d) u zločinstvu protiv tjelesne čistoće (bludnji, silovanju, otmici, brakolomstvu).

Slučajevi pod a) su obično spadali pod crkvenu vlast, a već su starogermanska prava za trovača znala za smrtnu kaznu lomačom. Oni pod b) su zauzeli dosta ozbiljne razmjere u krajevima, gdje je dolazila do jačeg izražaja patarenska struja. Osobito se u primorskim gradskim statutima mogu primijetiti slučajevi kazne protiv ljudi, koji su se ogriješili o svetačke slike ili križeve. U povlastici, datoj Zagrebu, svraćena je pažnja ne samo na klevetu i lažno optuživanje, nego i na ličnu uvredu, te se kažnjavala u jednakoj mjeri, ako je počinjena riječima ili samo djelima. Silovanje je po nekim gradskim pravima kažnjavano smrću.

Oštre su bile kazne protiv razbojnika, osobito u XIII. stoljeću, kad su javna nasilja bila gotovo na dnevnom redu. Tu su se po njemačkom, osobito po saskom primjeru smrtne kazne udomile s očitom namjerom, da se zlikovci zastraše. Tako se smrt na lomači uvela za palež, kad se moglo dokazati, da je izvršen zlonamjerno, a ne iz nepažnje. Posebno zločinstvo je bilo kad bi pojedinac s naoružanom četom naprosto navalio na kuću i sve odavle odnio, što se moglo odnijeti. U nekim slučajevima se je znalo pače dogoditi, da su domaći ljudi naprosto protjerani iz kuće, i da su se otimači naselili na njihovo mjesto. Takva velika nasilja (factum vel actus potentiae) su se kažnjavala smrću i gubitkom cijele imovine, ali je obično samo ovaj drugi dio kazne dolazio do primjene. Župan je naime u takvom slučaju ostavljao strankama otvoren rok od tri dana, da se nagode o naknadi štete. Ako bi se nagodili, onda je nagodba stupila na snagu i zlikovac je time otkupio svoju krivicu. Ako se nijesu nagodili, krivac je pogubljen, ali je njegova imovina prelazila onda na zakonite njegove nasljednike.

Ustanova krvne osvete, ostatak staroga narodnog suđenja iz vremena, prije nego što je ojačala vladalačka moć, oživjela je zapravo u krajevima, kamo je u XIII. stoljeću dospjela vlaško-albanska seoba. Da li je te vražde bilo prije vlaško-albanske seobe u obliku, kako se pojavljuje tek iza toga vremena, ne da se sigurno utvrditi, kao što se ne da praviti analogija između plemenskih ustanova, kako su postojale kod Hrvata, i onih koje su nastale tek dosta kasnije u prodornom prostoru između Neretve i Vojuše, između Hercegovine, Crne Gore i Albanije. Nije naime isključeno, da su ove pojave plemenskog života u mnogo tjesnijoj vezi s društvenim prilikama prednje Azije, i da su ustanove pobratimstva i posestrimstva, koje su zajedničke karavanskim

krajevima, kao i sredstvo izmirenja putem kumstva, sasvim nešto drugo, nego li pravne pojave iz života plemenitih Hrvata u srednjem vijeku.

Sve je to svakako pridonijelo tome, da je položaj župana dobivao veliku važnost. On nije samo bio odlučni organ prilikom primjene kraljevskih naredaba, nego je u tijesnom kontaktu sa županijskom skupštinom, htio to ili ne htio, ipak bio konačno prisiljen primjenjivati odredbe običajnog prava, koje su bile na snazi u krajevima, gdje su imali svoje službeno područje.

Vezanost na stare pravne ustanove bila je k tome uvjetovana i drugom ustanovom, t. zv. »stankom«, koji se često spominje baš u hrvatskoj pravnoj terminologiji. Tu je ustanovu proučio Bogišić na osnovi dubrovačkog statuta od god. 1272. Naziv stanak ima zapravo značiti sastanak, sudski sastanak ili parlamentum ili conventum. Taj se je sastanak između dva susjedna pravna područja sazivao na zahtjev jedne interesirane stranke na jedno urečeno mjesto, a tamo su morali doći u istom broju s jedne i druge strane porotnici ili iuratores njih 2 do 12, izabrani svaki od svoje stranke. Sastanku su prisustvovali pravni zastupnici interesenata i odnosni pristavi. Mjesto sastanka je bilo utvrđeno ugovorom ili običajem, jednako udaljeno od obe stranke, lako pristupačno, na neutralnom zemljištu ili na granici. Ona stranka, koja ne bi došla na sastanak, bez zapreke Božje ili vladareve, izgubila bi spor. Tužena je stranka opet izgubila, ako bi njezini porotnici odbili, da za nju polože prisegu. Kod veće daljine se je znalo čekati do osam dana, a čekalo se je svakog dana do prve zvijezde (ad stellam). Kada se stanak vodio između dva velikaša, koji su upravljali svaki jednom županom, nije sam knez polagao prisegu, nego ju je polagao za njega jedan plemić iz te župe. Na stanku se je raspravljalo o svim predmetima, koji su dolazili do raspravljanja između jedne i druge teritorijalne jedinice, redom, kako je to utvrđeno kockom. Jireček primjećuje, da su se slični sastanci održavali između onih krajeva južne Italije, koji su pripadali Langobardima, i onih, koji su pripadali Bizantincima. S jedne i s druge strane su se birali po tri, katkada po šest dobrih ljudi, svakako ispravni i vjerodostojni stanovnici onih krajeva, koji su svojom prisegom imali preuzeti moralno jamstvo, da izjave stranke, koju su zastupali, odgovaraju istini.

Takvi se sudbeni sastanci nijesu samo održavali u Primorju, među dalmatinskim gradovima, osobito među Dubrovčanima, Zadranima, Trogiranima, Splićanima, na otoku Hvaru kod samostana sv. Gospe tijekom XIII. stoljeća, nego i po Hrvatskoj. Osobito se često spominju, svaki put bez uspjeha, stanci održani između članova pojedinih ogranaka porodice Frankopana, koji su se među sobom prepirali oko posjeda.

U svome poslu su se župani oslanjali na pristanak svojih prisjednika i cjelokupne županijske skupštine. Prisjednici ili coiudices su na-

ime tražili pravo po običaju, koji je vladao u onom kraju. Kao župani pomoćnici se još uvijek spominju pristavi. Uvijek se njima povjerava izvršenje pojedinih presuda ili privremenih sudskih odredaba. Njihova je zadaća, da pozovu stranke na ročište, da prisustvuju polaganju prisege, da stranku uvode u posjed. O svim svojim djelima je pristav dužan dati izvještaj, koji uživa kao takav javnu vjeru (assertor veritatis). Tek pošto je u sudbeni postupak došao običaj pismenosti, nastala je potreba, da pored pristava izvršuju službene poslove izaslanici vjerodostojnih mjesta. Time je međutim težište službenog posla prešlo na ove potonje, a nazočnost i s time zadaća pristava je postala suvišnom. S početkom XIV. stoljeća dolazi sve manje pristav kao službena ličnost u sudski postupak, ali ga ima u Vinodolu i u XVII. stoljeću.

S prestankom banske vlasti u kući Šubića i sa slomom hrvatskih velikaša polovinom XIV. stoljeća nastala je temeljna promjena u pravnom sustavu, na kojem je bila osnovana Hrvatska, ali se opet ne može reći, da je stara osnova uklonjena i da je na njezino mjesto došla nova. Samo je toliko nastala promjena, što je stara osnova izgubila svoju pretežnu snagu i što je sve jasnije bilo, da će je nadjačati koncepcija pravne nadmoći svete krune Stjepana I. i podređenosti svih zemalja prema toj kruni.

Pesty je već u svojih sto pisama o Hrvatskoj s razlogom naglasio, da je načelo vrhovnosti svete krune istaknuo u svojem definitivnom obliku Ljudevit I. U bitnosti je on pojam plemenske imovine podredio pojmu donatarne imovine u potpunoj oštrini. Načelo plemenskog prava, koje je koncem XIII. stoljeća sve jače dolazilo do svojeg izražaja, odredba, da se nasljednost na darovanim dobrima ima ravnati po nasljedstvu na naslijeđenoj djedovini, odnosno plemenštini, kako dolazi do izražaja u dekretima od god. 1267. i 1290., koji nijesu proglašeni za Hrvatsku, jer su u Hrvatskoj već bili staro običajno pravo, urodilo je posljedicom, da je kraljeva vlast i u pogledu poklonjenih zemalja podređena plemenskom sustavu. Protiv toga razvoja je sada ustao najprije Karlo Robert, kasnije, odlučnije i uspješnije, njegov sin Ljudevit.

Ljudevit nije doduše naprosto uklonio plemensko pravo, zasnovano na ustanovi djedovine (ius aviticium), ali je proglasio, da je sva plemenska imovina, svejedno iz kojeg podrijetla poticala, u svojem vrelu zasnovana na pravu svete krune. Kako god naime, a to je u vezi s time važno, pojedino hrvatsko pleme došlo do svojeg posjeda, do svojih zajedničkih plemenskih dobara, od koga god ono ta dobra primilo ili prisvojilo, pravni je naslov na ta dobra ipak ležao u svetoj kruni, jer je ona korjen i vrelo svih posjedovnih prava (radix omnium possessionum). Donatari su sada bili ne samo oni, koji su neposredno primili neko nepokretno dobro od kralja, nego i oni, koji su ga imali od starine, dapače iz vremena, kad u Podunavlju nije bilo Madžara, ni Arpadovaca, ni nosilaca madžarske krune i kad nije još Bizant od-

gajao madžarske prinčeve u mističkoj koncepciji svetosti patricijskog dijadema i prejasnosti vrhovne vlasti.

Nema sumnje, da je to stajalište moralo revoltirati Hrvate, premda nije naoko dovodilo ni do kakve promjene u njihovim pravnim odnosima. Ali je, kako Werböczy zgodno primjećuje, tu bila pomisao, da su kao sudionici vlasti svete krune sudionici jedne te iste slobode. S posjedom su bili skopčani vojničke dužnosti i javni tereti. S posjedom, t. j. sudjelovanjem u mističkoj zajednici svete krune pripadnik je plemstva, koje je u razlici prema puku (plebs) sačinjavalo naciju (populus), bio nosilac četverostrukog prava lične slobode, neposredne podređenosti prema svetoj kruni, slobode od javnih poreza i daća i, napokon, prava na ustanak (ius resistendi).

To pravno izjednačenje između Madžarske i Hrvatske na području javnog prava nije međutim moglo imati nikakova učinka na odnose u samoj Hrvatskoj s jednostavnog razloga, jer je Hrvatska, radi ratnog stanja na svojim granicama prema Mlecima i prema Turcima bila prisiljena sama organizirati svoju vojsku i stoga sama odlučivati o svojoj sudbini. Ta je činjenica djelovala na izgled pojedinih sabora. Njihove zadaće su u sve manjoj mjeri sudske naravi, nego se u sve većoj mjeri pojavljuje težnja, da se rješavanje pravnih poslova prepusti županijskim skupštinama. Odredbe, koje se prihvaćaju na saborima, tiču se uglavnom očuvanja javnog poretka protiv sve češćih slučajeva nasilja. Težište prelazi međutim sve više administrativnim i vojničkim zadaćama. Tu je kralj odvažno preuzeo inicijativu, kako se vidi već otud, što se sabori sazivlju redovito po kraljevom naređenju (ex mandato et praecepto) s unaprijed propisanim dnevnim redom, ako nije ban sam na svoju ruku sazivao sabor za održavanje redovitih sudskih poslova. Takve sabore je osobito dao sazivati Sigismund u vrijeme banovanja Hermana Celjskoga, a onda kralj Matijaš god. 1467 i 1477. za organizaciju zemaljske obrane i god. 1480. za određenje ratne desetine.

Kad je kralj zapriječen, da sam prisustvuje saborskim zasjedanjima, kako je činio Matijaš I. Korvin, birao je svoga ili svoje izaslanike, da bi zastupali javne interese i interese same krune, što opet nije sprječavalo bana, kad je to smatrao potrebnim, da sam sazove sabor, pa i onda, kad je bio otresao sudski i prihvatio pretežno administrativno-politički značaj. Sabor je dapače sebi za kralja Matijaša I. pridržao pravo, da izabere vojskovođu (capitaneus specialis), koji je imao predvoditi vojsku cijele zemlje. Što je sabor birao protonotara, koji je čuvao saborski pečat i koji je uz bana stupao kao staleški povjerenik, podsjeća već na organizaciju iz vremena narodne dinastije. Izjednačenje Slavonije s državnopravnom koncepcijom Ugarske dolazilo je do izražaja u podjeli posebnog grba za Slavoniju u vrijeme Vladislava II. (1498.).

§ 37. Crkva.

Kad je u vrijeme Ladislava I. došlo do tjesnije veze između Hrvatske i Madžarske, bila je borba oko investiture u punom jeku. U toj borbi je Ladislav I. stajao spočetka na papinoj, kasnije, ali zakratko, na strani Henrika IV. Ideja unutrašnje crkvene reforme, koja je već bila prouzročila tako tešku unutrašnju krizu u Hrvatskoj Petra Krešimira i Dmitra Zvonimira, sada je vršila svoj utjecaj na odnose između crkve i države u samoj državi Arpadovića. Uopće s jačanjem crkve dolazi osnivanje čitavog niza redovničkih domova. Već se Ladislav. I. kako sam ističe u svojem dopisu montekasinskom opatu Oderiziju od god. 1091., poklonima i beneficijama pokazao dosta darežljivim prema samostanu sv. Egidija blizu Nimesa u južnoj Francuskoj. Težnje crkvene politike stajale su doduše u dosta jakoj oprečnosti prema položaju, što ga je sebi prisvajao madžarski kralj na osnovi jedne do nas nesačuvane bule pape Silvestra II. koja je podijelila Stjepanu I. pravo, da u podređenim mu zemljama zastupa prava rimske stolice (officium legationis sedis apostolicae). Karácsonyi je dokazao, da je ono, što se do nedavna prikazivalo kao bula pape Silvestra, krivotvorina iz XVII. stoljeća.

Ali iako su Stjepan I., Ladislav I. i Koloman zbilja izdavali crkvene statute i imenovali crkvene dostojanstvenike, dapače bili izdašni u svojim odredbama o crkvenoj disciplini, o obredima i o postima, iako je svećenički celibat bio u Ugarskoj sve do druge polovine XIII. stoljeća dobrim dijelom neproveden, može se opaziti jačanje crkvenog utjecaja ne samo u unutrašnjem crkvenom nego i u državnopravnom području za vladanja Andrije II. Moralni položaj rimske stolice se sve više jača. Njezina uplitanja u unutrašnja pitanja pojedinih država zauzimlju sve veće mjere. U pitanjima, koja donekle zasijecaju u ćudorednost, traži se iz redova samoga naroda, da crkva izrekne svoju posljednju riječ. Pitanja pokore, crkvenih dužnosti, zakonitosti ili nezakonitosti bračne veze, zakonitosti položenih zavjeta, dugovanja prema crkvi, sve je to predmetom težih prepiraka i sve to traži svoje rješenje od crkvenog suda. Sv. Bernard od Clairvaux-a se tuži, da je rimska kurija postala sudnicom, gdje se raspravlja više o Justinijanovom pravu, nego li o sv. Pismu. Ali stvari nijesu išle drugačije ni po provincijama: papini legati imaju pune ruke posla oko rješavanja bezbroja pitanja, koja su im se sama na svakom koraku nametala. U tom poslovanju su naravno morale stradati prerogative, što su ih tijekom prošlih stoljeća stekli nadbiskupi i biskupi u krajevima oko Italije. Nove prilike su tražile sada novo zakonodavstvo, i to se je sada očitovalo u dekretalijama, koje je već god. 1140. sakupio bolonjski redovnik Gracijan. Po tim dekretalijama je papa u crkvi apsolutni vladalac. Njemu je pridržana vlast, da potvrdi ili da poništi sve odredbe o crkvenim pitanjima, koje su dolazile do raspravljanja

u crkvenim sinodama, odnosno u svjetovnim saborima. Dapače je svjetovnim saborima zabranjeno, da se uopće pačaju u poslove, koji su pridržani crkvenoj vlasti, i to uplitanje nije smjelo biti ni izravno, ni neizravno.

Dva nova crkvena reda primaju sada na sebe reorganizaciju kršćanskog društva. Sv. Bernard, koji je god. 1115. podigao u Clairvaux-u opatiju, podređenu matici u Cisterciju (Citeaux), daje redovnicima, organiziranim u posebnim kaptolima i konventima, vlast, da u jakom zamahu zahvate u javni život. Svi privatni poslovi dolaze sada pod kontrolu ovoga ne samo na kontemplativnu naobrazbu, nego i na praktični život upućenog reda. U javni život dolazi veća strogost, ali i veća savjesnost. Seoski život, koji je tumarao u neodređenostima usmenog saopćivanja bez veze s pismenošću, odjednom je stegnut u nove oblike, koji su mu davali veću sređenost baš u vrijeme, kad je uvođenje novčanog prometa urodilo posljedicom posvemašnje socijalne promjene. Pored Cistercijensa pojavljuju se drugi redovnici, koji su upravo stvoreni za velika seoska gospodarstva, a to su Premonstratenzi. Njihov je osnivač Norbert iz Ksantena u Porajnju. Upored s njima se javljaju organizirani kanonici, okupljeni oko kaptola pojedine dijeceze, ali i oko jedne poveće crkve. Njihova je organizacija nadahnuta načelima pravila, što ih je postavio sv. Augustin, ali je Guillaume de Champeaux izdao god. 1113. pravilnik za kanonike kaptola sv. Viktora u Parizu, koji je postao uzorom za organizaciju kaptola ne samo u Francuskoj, nego u Engleskoj, Njemačkoj, Italiji, Hrvatskoj i Madžarskoj.

U Hrvatskoj i Madžarskoj je sloboda crkve došla do zakonskog uređenja za Andrije II. Crkva je dobila organizaciju, koja je bila posve usporedna s državnom organizacijom. Pored visokog plemstva tu su članovi visokog klera, pored nižeg plemstva članovi nižeg klera. I kao što velikaši imaju uvijek pravo pristupa u kraljevskom vijeću, imaju to pravo i prelati, dapače se u spisima prelati uvijek spominju na prvome mjestu. Između povlastica klera dolazi u prvom redu u obzir povlastica sudbenosti (privilegium fori): član klera nije smio biti pozvan pred svjetovni sud. Isto je tako duhovnim licima bilo zabranjeno, da mimoiđu svoga duhovnog starješinu i da se u imovinskim pitanjima obraćaju svjetovnom sucu. Osim toga je kler, kao i plemstvo, oslobođen od svih poreza i daća, premda se u XIII. stoljeću pripadniku klera još nije priznavala istovjetnost u pravnom položaju s plemstvom.

Crkva je iz Staroga Zavjeta crpila pravo na desetinu, koja je pripadala biskupima, ali su kraljevi desetinu, koja je inače bila određena za biskupiju, podijelili samostanima. S točnijom organizacijom lokalnih župa bila je dužnost biskupa brinuti se za uzdržavanje seoskog svećenstva. U tu svrhu su pojedini kraljevi odredili, da se od desetine, koja je imala ići biskupu, ima odvojiti jedan dio, obično od

šesnaestine do četvrtine, i taj je morao svakako ostati za mjesnog svećenika. Svi su bili dužni davati desetinu: i kralj, prelati, velikaši, slobodni posjednici i kmetovi. Desetina se je davala, kako to određuje Zlatna bula, u naravi (čl. 20: decimae argento non redimantur). Biskupije su za utjerivanje desetine otpremale svoje desetare, ali je njihov rad imao započeti tek nakon što bi se pojavio i povjerenik županije.

U pitanju imenovanja biskupa i nadbiskupa izjavio je već Koloman godine 1106. u sinodi u Guastalli, da će postupati točno po crkvenim zakonima. Ta obećanja su obnovili Kolomanovi nasljednici, osobito Stjepan III., koji je god. 1169. obećao, da ne će ni pristupiti imenovanju prepošta i opata privilegiranih samostana (Endlicher 375). Kako se međutim čini, stvar je ostala kod obećanja, i crkva je tek u početku XIII. stoljeća prodrla sa svojim stajalištem, ako su se dakako kraljevi tome i protivili, što je osobito bilo pod vladavinom Bele IV., kako se vidi iz načina, kojim je postizavao, da ipak sam imenuje svoga čovjeka za splitskog nadbiskupa. Sudeći po Katoni kao da je prvi pravi kanonski izbor bio izbor ostrogonskog nadbiskupa god. 1203. Kralj je načelno priznavao papi pravo posljednje odluke u popunjavanju biskupskih stolica, ali je ipak sebi pridržavao dosta velik utjecaj u davanju kraljevskih beneficija.

Postupak je sada bio ovaj: kaptol, odnosno konvent smio je pristupiti izboru biskupa, odnosno opata samo s kraljevom privolom. Izabrani se imao poslije izbora predstaviti kralju i od njega tražiti pristanak (assensus regalis) na njegov izbor. Ako je kaptol ili konvent izabrao osobu, koja nije bila zgodna kralju (persona ingrata), nije taj smio nastupiti svoj položaj. Nije sigurno, ali nije ni isključeno, da je kralj postavljao svoje kandidate za položaj biskupa, odnosno opata. U Đuru je naime imao biti izabran za biskupa samo jedan od trojice kandidata vještih prava, koje je kralj bio postavio.

Od kaptola izabrani i od kralja potvrđeni biskup bio je međutim samo izabrani biskup. Tek pošto je potvrda njegova izbora došla iz Rima, bio je u punom smislu riječi biskup. No papa je u većini slučajeva prepuštao ostrogonskom nadbiskupu zadaću, da potvrdi u njegovo ime kraljevske prepošte i opate. Na molbu Emerika I. je doduše rimska stolica opet sebi to pravo pridržala, ali je ipak prepustila veliki dio tih potvrda ostrogonskom nadbiskupu, kao što je činila i u drugim krajevima. Dosta je spomenuti, da je rimska stolica između drugoga sebi pridržala pravo potvrde opatije sv. Jurja blizu Perasta u Boki Kotorskoj, dok su druge opatije stajale pod sudbenošću nadbiskupije u Bari i Kanuziji.

Tijekom XIII. stoljeća je rimska stolica u sve većoj mjeri gledala smanjiti stare povlastice ugarskog kralja. Kralj nije više smatran apostolskim legatom, nego je papa stalno podržavao legata u Ugarskoj. Politika rimske stolice je bila u unutrašnjim pitanjima veoma

aktivna, jer se nije ograničila na to, da čuva interese same crkve, nego je pazila na zaštitu prava nižeg plemstva protiv samoga kralja i protiv velikaša. Ta politika, koja se oslanjala na suradnju širih slojeva, osjećala se osobito u vrijeme Andrije II., Ladislava IV. i Andrije III. kao velika smetnja.

Politika rimske stolice djelovala je doduše dosta pomirljivo u vrijeme poteškoća, koje su bile nastale za Andrije II. i prilikom njegovih nesuglasica sa sinom, kasnijim Belom IV. Tu se je moglo sigurno reći, da je crkva svim silama nastojala, kako bi ojačala kraljevsku vlast, koja je bila dosta slaba. Za Ladislava IV. je međutim crkvena politika, vidjevši, da se od kralja nema očekivati poroda, pošla mnogo svjesnije zatim, da ojača anžuvinsku stranku, koja je već bila dosta jaka u Hrvatskoj, ali i u gornjoj Ugarskoj. Ta se politika jasno isticala tijekom vladavine Andrije III. Mlečanina stvorivši u znatnoj mjeri za njega skoro nepremostive poteškoće. No u samom kleru nije bilo jedinstvenosti glede dinamičke politike. Dok je na pr. zagrebački kaptol stalno bio na kraljevoj strani, stajao je biskup stalno na strani opozicije protiv samoga kralja. Između biskupa i kaptola je dakle znalo doći u nekoliko mahova do dosta oštrih nesuglasica.

Položaj Zagreba, koji je bio sufraganska biskupija kaločke metropole, donio je sa sobom, da je biskup dijelio stav kaločkog nadbiskupa, a taj je bio u stalnoj opoziciji prema nadbiskupu u Ostrogonu.

U vrijeme najoštrijih nesuglasica između Ostrogona i Kaloče pada aktivna suradnja rimske stolice s nosiocima anžuvinske politike. Kao najaktivniji nosioci te politike pojavljuju se Dominikanci, koji su išli za tim, da pobijaju patarenstvo ne samo u južnoj Francuskoj, nego i u našim stranama, u Hrvatskoj i u južnom Primorju, ali koji su u isto doba na cijeloj liniji nastojali proširiti francuski utjecaj, koji je već bio veoma jak u južnoj Italiji i u Albaniji i po cijeloj istočnoj jadranskoj obali. Širenju francuskog utjecaja je bez sumnje mnogo pomoglo, što je u ono vrijeme bila na srpskom prijestolju Jelena, žena Stjepana Uroša I. Njezino točno podrijetlo nije izvan prepirke, ali je ona na dvoru svoga muža, kako se vidi po njezinim ugovorima sklopljenim s Dubrovnikom, svakako vodila svoju posve samostalnu politiku, u mnogim točkama suglasnu s politikom bana Pavla Šubića i anžuvinske kuće. Karlo Anžuvinski je naziva dapače u svojim pismima »svojom premilom rođakinjom«.

Anžuvince je rimska stolica smatrala kao svoje prirodne saveznike. Već je Urban IV., podrijetlom Francuz, dao god. 1263.—1264. Karlu Anžuvinskom mandat za osvojenje Napulja i Sicilije. Već god. 1267. zauzeše francuski vitezovi Krf. God. 1270. ide se za tim, da se uspostavi Latinsko carstvo s prijestolnicom u Carigradu. Iste godine je s posredovanjem montekasinskog opata Bernarda svetkovano vjenčanje Marije Arpadovke i Karla, sina starijega Karla Anžuvinskog, odnosno kasnijeg Ladislava IV. i Izabele Anžuvinske. Dolazak Iza-

belin je značio snažno povećanje francuskog utjecaja u crkvenim i, dosljedno tome, u političkim pitanjima. Crkva se je u bračnim nesuglasicama između Izabele i Ladislava stavila odlučno na njezinu stranu. Intervencija papinog legata Filipa, biskupa u Fermu, koji je otvorio sabor u Budimu, 14. rujna 1279., prisilila je kralja, koji nije dao popuniti ni ostrogonsku, ni vesprimsku stolicu, da popusti. Izvještaj papinog legata daje nam veoma žalosnu sliku o tadašnjem stanju u Ugarskoj. Hrvatska i osobito Slavonija nalazila se u znatno boljem stanju. Doduše je naobrazba pitomaca zagrebačkog sjemeništa bila i za ono vrijeme razmjerno čedna. Jedina knjiga, koja se je učila, jest t. zv. »Catholicon« Giacoma Giovanna Balba, koji je služio za svećeničke kandidate u Italiji. Ali je Dominikanac i kasniji zagrebački biskup Augustin Kažotić u svojem sudu o običajima zagrebačkog svećenstva veoma strog. Oni, koji bi imali vršiti djela Kristova, tuži se Kažotić, brinu se oko službe đavolu (qui debuerant exercere opus Christi, ministeria conantur explere diabuli).

To žalosno stanje je svakako tražilo, da se provede što potpunija unutrašnja reforma, i ta se je mogla provesti jedino s pomoću strogosti francuskih redovnika. U Hrvatskoj, koja je s tolikim poteškoćama branila svoje stare pravice protiv samovolje kraljeva iz Arpadove kuće, ta je crkvena opozicija značila oslon za političku borbu. S hrvatske strane se sada isticalo, da je već u vrijeme Dmitra Zvonimira rimska stolica odlučivala o popunjavanju hrvatskog prijestolja. Stvar je bila dobro poznata u Rimu, jer je god. 1192. Ceneius bio sastavio popis tributa, što ih je rimska stolica redovito imala dobivati iz pojedinih krajeva (Fabre et Duchesne, Le liber censuum de l'Eglise romaine I, Paris 1910). Ta veza između rimske stolice i Hrvata nije se međutim sviđala madžarskom visokom plemstvu, koje nije trpjelo, da rimska stolica raspolaže krunom sv. Stjepana. Ali dok je tako u Madžarskoj nastala jaka stranka, koja se opirala Rimu, stoji zagrebački biskup Ivan na strani Anžuvinaca. Već se je ranije kao član kaptola bio isticao radi svojeg organizatorskog duha. Sada, pošto je uzdignut do biskupske stolice, proveo je reorganizaciju kaptolske kancelarije. U vrijeme unutrašnjih nereda uvukao se bio običaj, da je kaptol izdavao listine, a da se nije prije toga uvjerio, da li je molba osnovana na stvarnoj i pravnoj pretpostavci. Tom nedostatku je biskup Ivan učinio kraj i povratio time kaptolskim listinama staru vjerodostojnost.

Ta vjerodostojnost je bila zapravo izravna posljedica jačih sudbenih funkcija, koje su u vrijeme velikih crkvenih reforma došle u djelokrug crkve. Crkva je vršila naime ulogu kontrolnog organa osobito prema sudu. Njezina je uloga bila ne samo braniti siromašne i nejake, nego i stati na putu svakoj nepravdi, dapače svakom prekoračenju vlasti. Iz te uloge se razvio običaj, da se je kod svakog sudbenog čina tražila nazočnost predstavnika tamošnjeg kaptola. Kaptol

nije međutim mogao vršiti nikakve službene zadaće, dok nije raspolagao pečatom, koji je uživao javnu vjeru i prema trećim osobama, pa bila ova autentičnost ograničena samo na manji okrug. Taj je službeni karakter priznat kaptolima zapravo tek čl. 21. naredbe Andrije II. od god. 1231. Kralj je naime izrično naredio, da kod službenih čina imaju biti ne samo pristavi, nego i predstavnici vjerodostojnih mjesta, a to su bili pojedini kaptoli. Značaj vjerodostojnog mjesta je naime prelazio od višeg crkvenog dostojanstvenika na različne duhovne kolegije, a listine tih kolegija izdate od njih, kad su ih ovi zapečatili, uživale su javnu vjeru. Kaptoli nijesu međutim bili zasnovani na zakonu, nego na običaju.

Zakonodavstvo je utvrdilo sudbenost vjerodostojnih mjesta tek u XIV. i XV stoljeću.

Vjerodostojna mjesta su izdavala pod svojim pečatom isprave o pravnim poslovima. Kad je na pr. A htio prodati svoju zemlju, išao je s kupcem pred kaptol, i obadvije su stranke očitovale svoju odluku. O tom poslu je sastavljena isprava, koja je poslije pečaćenja uživala javnu vjeru. Pored toga su vjerodostojna mjesta sudjelovala kod pojedinih uredovnih čina kao svjedoci. Oni su pozivali tuženoga pred sud, vršili su omeđašenje posjeda prema sudbenoj odluci, uvodili parničara, odnosno donatara u posjed, a onda primali isprave u pohranu. Mjesto za pohranu bila je t. zv. kamara ili sakristija ili conservatorium. Na zahtjev stranaka su kaptoli kroz godinu dana poslije izdanja listine izdavali prijepis. Kasnije se je prijepis izdavao samo na zahtjev jedne sudbene vlasti.

Listine, koje je kaptol izdavao, sastavio je obično kanonik čitalac (canonicus lector). Ovaj je imao pod svojim nadzorom podmladak kaptolske škole, te mu je zato povjereno sastavljanje listina. Sam je kanonik s vremenom dobivao pomagače, pisare i notare, koji su bili dovršili pravne nauke i bili osposobljeni za sastavljanje listina. Ovi notari, koji se javljaju češće na sjedištu kaptola u XV. stoljeću, morali su prije nastupa službe položiti prisegu.

Pored kanonika čitaoca ili lektora zauzimao je važan položaj u kaptolu kanonik čuvar ili kustos, jer je u njegovim rukama bio kaptolski pečat, kao što mu je kasnije povjeren i arhiv kaptolskih listina. Kaptolski pečat se je čuvao u posebnoj škrinjici, a kustos je držao kod sebe ključ te škrinjice. Međutim je škrinjica bila u isto vrijeme zapečaćena pečatom sedmorice kaptolskih kanonika, te se nije smjela otvoriti, a da nijesu bili nazočni sva sedmorica. Ta se strogost primjenjivala, kad bi dolazile u pitanje važnije listine. Ali kad se radilo o običnim listinama ili povlasticama, dosta je bilo, da je većina članova kaptola pristala na to, da se izvadi iz škrinjice pečat. Autentičnost kaptolskog pečata nije bila zasnovana na zakonu, nego na običaju. Istom kasnije, kad je senjskom kaptolu priznata povlastica vjerodostojnog mjesta (zak. čl. 1647:57), učinjeno je to putem zakona.

Kaptolske su se listine odlikovale jednostavnošću i jezgrovitošću. Intitulacija im je jednostavna i spojena s formulom pozdrava (capitulum ecclesiae Zagrabiensis omnibus presentis scriptum inspecturis salutem in domino). Odmah iza oznake osoba, kojima je listina namijenjena (ad universorum notitiam), slijede imena stranaka i opis činjenica, koje su od važnosti za sam posao. Iza naracije dolazi dispozicija, odredba stranaka. Koroboracija ima potkrijepiti utanačenje i završuje se pečaćenjem. Formula datiranja ima samo oznaku mjesta i vremena.

Kao vjerodostojna mjesta dolaze u obzir kaptoli u Zagrebu, Čazmi i Požegi. Zagrebački kaptol je svakako postojao koncem XII. stoljeća, te se njegov pečat spominje već god. 1189. To ne znači međutim, da je zagrebački kaptol već onda bio vjerodostojno mjesto. Drugi se pečat spominje god. 1297., ali se tek za treći pečat, koji je nabavljen god. 1323. i autentificiran 7. svibnja, može reći, da je odgovarao potrebama vjerodostojnog mjesta. Ljudevit I. je dao god. 1371. kaptolu novi pečat. Prva poznata autentična listina potječe iz god. 1228.

U Čazmi nije bilo biskupa, ali je svećenstvo bilo organizirano u kaptolskoj zajednici, u t. zv. capitulum collegiatum, koji je osnovao zagrebački biskup Stjepan god. 1229. Sastojao je od dvanaest kanonika i radio je do god. 1550., kad su došli Turci.

Isto je tako postojao kaptol crkve sv. Petra u Požegi, od kojega je sačuvana prva listina iz polovine XIII. stoljeća. Kad su Turci zauzeli god. 1532. Požegu, prestao je kaptol vršiti službu vjerodostojnog mjesta. Bosanski kaptol je imao svoje sjedište u Đakovu. Gdje su točno bili kaptol sv. Ireneja i Kamenički kaptol, nije pobliže poznato, ali se misli, da su bili negdje u Srijemu. Od njih je sačuvan razmjerno malen broj listina.

Crkvena raskomadanost u Primorju je dalje trajala poslije god. 1180. Najviše je promjena nastalo u prodornoj zoni na jugu između Vojuše i Neretve, gdje je pritisak iz unutrašnjosti poluotoka bio najjači. Tu je već u vrijeme Petra Krešimira došlo do reorganizacije dukljijske crkve sa sjedištem u Baru. Barske nadbiskupe je imenovao ili neposredno papa ili ih je birao između nekoliko kandidata, koje je predlagao sam kaptol, okupljen u katedrali sv. Jurja. Između Bara i Dubrovnika je bila žestoka prepirka oko toga, da li Bar ima zbilja potpadati pod dubrovačku nadbiskupiju, ali su se na Barskoj stolici našli redom ljudi od velikog ugleda. Jedan od njih je Ivan de Plano Carpini, franjevačkog reda (1248.—1252.), koji je baš onda po nalogu samoga pape vršio diplomatsku misiju na dvoru kana tatarskog u unutrašnjoj Aziji. U vrijeme Karla Roberta je zauzimao barsku stolicu Francuz Guillaume Adam iz dominikanskog reda (1324. do 1341.), koji je proputovao Perziju, Indiju, Jermensku, prije nego što je postao nadbiskupom u gradu Sultanijah blizu Tebrisa u Perziji.

Pošto je dugo boravio u Maloj Aziji, tako da je dobro poznavao Bizant, vratio se je otuda kao zakleti neprijatelj istočne crkve. Od njega je sačuvan spis pod naslovom »Directorium ad passagium faciendum«, u kojemu je prikazao način, kako bi se po njegovu mišljenju veoma lako mogla osvojiti tadašnja Srbija.

U onim krajevima, što ih pop Dukljanin spominje kao Crvenu Hrvatsku, bilo je pod barskom nadbiskupijom mnogo biskupija, koje se mogu dijeliti u dvije grupe: jednu čine biskupije primorskih gradova i tvrđava, drugu seoski krajevi u unutrašnjosti. No dok se je broj sufragana u Primorju povećao prema god. 1200., dogodilo se je u unutrašnjosti obratno: nekoliko je biskupija posve opustjelo, za druge je sve teže bilo naći kandidate. Stanovništvo se je u tolikoj mjeri ondje izmijenilo, te se je o tim biskupima govorilo, da se nalaze usred opakog naroda (inter nationes perversas positas). Oko polovine XIV. stoljeća nastaje seoba duhovnika iz primorskih gradova i iz drivostanskih i pilotskih gora u Dubrovnik, gdje su u samostanima, crkvama i kancelarijama dobivali bolje plaćena mjesta.

To opadanje crkvene organizacije u južnim krajevima usprkos energičnih nastojanja novih redova Dominikanaca i Franjevaca ide uporedo s istodobnim opadanjem benediktinskog reda, kojega su veliki samostani bili posve pusti i jedva imali dovoljno redovnika, da se iz njihove sredine uzmogne izabrati opat, koji bi duže boravio u samostalnoj zajednici. Kad je oko druge polovine XIV. stoljeća došlo u Boki Kotorskoj do nereda, koji su brzo zauzeli vjerski karakter, nastradala je velika opatija sv. Marije na Rtcu između Bara i Sutomora. U staroj opatiji sv. Srđa i Bakha, koja je bila dobro poznata kao riječno pristanište Skadra, u blizini carinarnice, bili su pokopani stari dukljijski kraljevi, o kojima pripovijeda ljetopis popa Dukljanina.

Kotorska biskupija nije bila pod Barom, kojega je vlast svršavala kod Budve, nego je vjerojatno od god. 1006. stajala pod nadbiskupijom prekomorskog grada Bari i Kanuzije u Apuliji, te je u tom odnosu ostala kroz cijelo vrijeme srpske prevlasti sve dok nije god. 1420. Kotorom zavladala Mletačka republika. Između kotorskih biskupa iz vremena Manojla Komnena ima nekoliko nosilaca grčkih imena, po čemu bi se dalo slutiti, da je grad u crkvenom pogledu naginjao Carigradu u vrijeme, kad su srpski vladaoci iz zaleđa tražili kod rimske stolice podlogu za crkvenu i političku emancipaciju od Bizanta. Kad je međutim u XIII. stoljeću Srbija izrazito prešla u crkvenom pogledu sa zapadne istočnoj orijentaciji, opaža se prevlast latinskog pravca kod romanskog stanovništva Kotora i Dubrovnika. Kao što u Dubrovniku, opaža se i u Kotoru težnja, da se domaći ljudi imaju isključiti iz biskupskog položaja, a to je urodilo oštrim konfliktom, kad je papa Ivan XXII. izabrao god. 1328. za biskupa kotorskoga gradskog vlastelina Srđa Bolicu. Kotorska dijeceza je za-

hvaljujući povlaštenom položaju grada u srpskoj državi obuhvaćala sve razbacane latinske crkve i opatije u unutrašnjosti izvan granica barske nadbiskupije sve do samih dunavskih obala. To su bile ne samo crkve Sasa i Dalmatinaca u tržištima i rudnicima, nego i katoličke crkve, koje su nekada spadale pod vlast biskupija u Travuniji i Zahumlju.

Dok je kotorski biskup nastojao da se održi u razmjerno povoljnim odnosima sa srpskom vrhovnom vlašću, bio je Dubrovnik u stalnom trvenju zbog svojih pretenzija na barsku nadbiskupiju, za koju je, kao i za kotorsku biskupiju, tvrdio, da imaju biti podređene dubrovačkoj crkvi. Predmetom žestokih prepiraka između Bara i Dubrovnika bila je trebinjska biskupija, koja je kao i biskupije u unutrašnjosti skadarskog i dračkog Primorja došla u prvoj polovini XIII. stoljeća pod dohvat doseljenog svijeta. Trebinjski biskup je dobio dostojanstvo opata benediktinskog samostana na Lokrumu, kasnije je prenesen na otok Mrkan. Zahumska latinska biskupija, koja je bila prije pod Splitom, a kasnije pod Dubrovnikom, prenesena je najprije na Ston, a zatim na Korčulu.

Duže se je očuvala benediktinska opatija sv. Marije na otoku Mljetu, premda su ga svojatali Srbi, Dubrovčani i mletačka dinastija Giorgi, koja je vladala Korčulom. Vjerojatno je, da su ta svojatanja uzrokovala nesuglasice između benediktinaca i mljetskih seljaka, koji su obrađivali samostanske vinograde te su morali davati kao porez petinu od prihoda (terraticum). Tek god. 1345. oslobodiše se te obveze uz godišnje plaćanje danka od 300 perpera. Iste je godine sastavljen, kako ćemo kasnije vidjeti, i mljetski statut, u kome se javlja kao najviša vlast zbor otočana, na čelu im trojica sudaca. Kasnije je Mljet došao pod dubrovačku vlast, a dubrovačko je vijeće biralo podkneza, kasnije kneza (1409.).

Borba protiv patarenstva trajala je bez prekida kroz cijelo XIII. stoljeće, ali se je produljila s bosanskom ekspanzijom sve tamo daleko u XV. stoljeće. Radi toga, što su pojedinci bosanski vladaoci preuzeli naslov kralja hrvatskog i dalmatinskog i prisvajali za sebe onaj historički teritorij, u kojemu su Bizantinci vršili kroz 350 godina svoju vrhovnu vlast, a u svojim pretenzijama imali bar trenutni uspjeh, došlo je do toga, da se je patarenstvo dosta uporno očuvalo. I oni krugovi, koji su radi svog položaja bili upućeni na to, da suzbijaju patarenstvo, nijesu se naime mogli radi svojih političkih potreba otresti savezništva s njima, ostavljajući na stranu probitačnost, koja je dolazila primorskim gradovima od kopnene trgovine s bosanskim zaleđem. Uza sve to se može reći, da je prodorna snaga patarenstva bila slomom omiških Kačića već skršena u posljednjoj četvrti XIII. stoljeća. Bosanski banovi su doduše izdavali svoje listine u nazočnosti djeda, vrhovnog starješine i poglavice patarena, ali su u isto vrijeme nastojali, da ne prekinu svoje veze s katoličkom, odnosno s pravo-

slavnom crkvom. Kao zaštitnog sveca bosanske crkve spominju banovi sv. Grgura. Pošto su banovi Kotromanove kuće izbili na Jadransko More (1339.), pojavljuje se kod njih težnja, da uspostave katoličku crkvenu organizaciju. Sjedište bosanske biskupije, koje se bilo povuklo u slavonsko Đakovo, povratilo se sada u Bosnu, kao što se je vratio u svoje sjedište i makarski biskup, koji se je bio povukao pred patarenima u Omiš. Stara biskupija na Duvanjskom polju obnovljena je zaslugom Franjevaca, koji se sada pojavljuju i u Srebrnici. U vrijeme kralja Stjepana Tvrtka I. upravlja bosanskom kancelarijom njegov kapelan, svećenik Ratko iz Dubrovnika, koji je kasnije postao biskupom trebinjskim i mrkanjskim sa sjedištem u Dubrovniku. Kasniji kancelar kralja Tvrtka je, kao i pod hrvatskim narodnim vladaocima, kninski biskup Mihajlo, god. 1390.

Organizacija kaptola u krajevima primorske Hrvatske pokazuje veliku sličnost s organizacijom kaptola u krajevima sjeverno od Velebita. Tako je kninski kaptol preuzeo u potpunosti ulogu vjerodostojnog mjesta i sudjelovao u sudskim poslovima u istoj ulozi kao i kaptoli u Zagrebu i u Čazmi.

Utjecaj Tome Arhiđakona i uopće bolonjske pravne škole odrazuje se na organizaciji splitske nadbiskupije. Nadbiskupski arhiv je preuređen, samostanima je naloženo, da sastave kopijalne knjige i knjige o samostanskim posjedima. Ali, premda se i na duhovnim sudovima primorskih gradova raspravljalo i o svjetovnim poslovima, osobito o odnosima crkvenih kmetova, ipak se u Primorju nije kaptolska organizacija razvila po francuskom primjeru u istom smjeru kao u zagorskoj Hrvatskoj. Tomu je u velikoj mjeri taj razlog, da je gradski život već rano počeo zauzimati čisto svjetovni karakter. Ustanova ovjerovljenja pravnih poslova nije u Primorju crkvena, nego svjetovna.

§ 38. Razvitak sredovječnog grada.

Gradovi su u Hrvatskoj bili na jugu stari organizmi tuđega romanskog podrijetla s jakom grčkom, ili bolje, bizantskom primjesom. Na sjeveru su se međutim razvile nove gradske sredine, oko mjesta, gdje se trgovalo ili gdje su se zaustavljali putnici, koji su išli velikim transverzalnim cestama sa sjeveroistoka prema jugozapadu ili naprosto sa sjevera prema jugu.

Romanskih primorskih gradova nalazimo dvije glavne grupe, podijeljene među sobom Neretljanskom oblašću i Stonskim Rtom. Dapače se može reći, da je cijeli prostor južno od Stonskog Rta sve do Boke Kotorske znao samo za jednu gradsku tvorevinu — za Dubrovnik. Od Boke Kotorske do Vojuše se je prostirala južna grupa romanskih gradova nekadašnje rimske Dalmacije, koja je, po primjeru Germanije, nazvana u svom južnom dijelu gornjom, dok je u sjevernom dijelu nosila naziv donje Dalmacije.

U tim je općinama došlo do dvostruke promjene. S jedne strane se je malo pomalo izmijenio odnos između grada i vrhovne vlasti, a onda se je izmijenila unutrašnja gradska organizacija. Vrijeme između XIII. i XIV. stoljeća je doba sve žešćih staleških borba između starosjedilaca i pridošlica. U sve većoj mjeri nestaje stare ustanove velikog zborišta sakupljenih građana na trgu pred katedralom, a na njezino mjesto dolazi vijećanje pripadnika starih rodova, koji teže za tim, da u svojim rukama povežu gradsku vlast. Stare gradske povlastice, koje su prepustile izbor priora i biskupa zboru sakupljenih građana, sada se ne primjenjuju, gradovi pristaju na to, da im knezuje velikaš iz neposrednog zaleđa, koji pobire gradske carine, a carine se ne utjeraju, kao prije god. 1108., samo od robe, koja je dolazila morskim putem i koja je morala prijeći pristanišne verige usred bijela dana od izlaska do zalaska sunca, nego se sada utjeraju i od robe, koja je dolazila u grad kopnenim putem. Druga, ili bolje, druge carinarnice su građene kod gradskih vrata. Obično je gradski biskup kraljev štićenik, koji je preporučen samom papi i od pape jednostavno potvrđen. Stvar je išla već dosta lako u vrijeme Bele IV, i Tome Arhiđakona, a pogotovu je to bilo lako u vrijeme, kad su Hrvatskom vladali kraljevi Anžuvinske kuće i kad su pape imali svoju rezidenciju u Avinjonu u južnoj Francuskoj. Isto je tako grad sve manje imao odlučivati o izboru svoga kneza, koji je redovito bio kraljev donatar, tako da se kneževanje smatralo sastavni dio kraljeve donacije, podijeljene pojedinom velikašu. U gradsku sudbenost se kralj nije miješao, ali je ipak određeno, da se prizivi protiv presuda gradskog suda imaju upraviti samoj kraljevskoj kuriji. Kralj je time dolazio u mogućnost, da sam, odnosno putem svoje bliže okoline vrši odlučan utjecaj na gradsku sudbenost. To je svakako bio jedan od uzroka, zašto se Toma Arhiđakon našao pobuđen, da svojim ljudima savjetuje, da što brže pristupe kodifikaciji gradskog prava. Pokret za kodifikaciju gradskih statuta se opaža oko polovine XIII. stoljeća u Zadru, Splitu i Dubrovniku. Sva je prilika, da je na otocima, u Korčuli, u Mljetu i Lastovu, došlo razmjerno rano do kristalizacije pravnih odnosa. Statuti tih otoka imaju naime među sobom dosta veliku sličnost i počinju kao i zapadne »leges Barbarorum« i kao bizantski »Nomos georgikos« s kaznenim odredbama. Kasniju su kodifikaciju proveli početkom XIV. stoljeća skoro u isto vrijeme u Splitu i u Trogiru izučeni pravnici iz Bolonje. Tu su dolazile bez sumnje do primjene ustanove iz statuta talijanskih gradskih općina, koje su također zabilježene u vrijeme političkih promjena, kad su gradovi imali razloga, da se boje za svoje stare ustanove.

Što se tiče razvitka gradske autonomije po trogirskom tipu, kako je zabilježena ne samo u gradovima nekadašnjega bizantijskog temata, nego i u gradovima, koji su, nalazeći se u Primorju, pripadali hrvatskoj državi, može se u njemu opaziti ista promjena kao i kod

starih plemenskih ustanova: i ovdje je prevladanje donatarnog sustava poslije Bele III. donijelo svoje plodove.

To se vidi već iz potvrda trogirskih povlastica, koje su došle do nas, a potječu od Kolomanova sina Stjepana u srpnju 1124. god., od Gejze II. god. 1142., od Emerika god. 1197., od Bele IV. god. 1242., od Stjepana V. god. 1270., od Ljudevita I. god. 1358., iste godine, kad je Ljudevit primio pod svoju vrhovnu vlast Dubrovnik, od Hrvoja Vukčića god. 1402., od Ladislava Napuljskog god. 1403. i napokon od Mletačke republike danom 29. srpnja 1420. god.

Mnogo bi zanimljivije bilo odrediti, kako su se izmijenili odnosi prema vrhovnoj vlasti u Zadru, jer se baš taj grad imao najviše boriti s Mlecima za svoju slobodu, ali se u tom pogledu nalazimo u dosta slabom položaju. Od zadarskih povlastica je sačuvana jedna kralja Bele IV. iz god. 1242., druga Karla Roberta od 12. prosinca 1311. i treća od Ljudevita I. od 10. veljače 1358. Povlastica Karla Roberta nije međutim imala praktične važnosti, jer Zadar nije u ono vrijeme, kako je to uzalud pokušao ban Pavao Šubić, došao pod hrvatsku vlast. Od povlastica kraljeva Arpadove dinastije Zadar nije, jamačno radi mletačke vlasti, sačuvao ni jedne.

Sa Splitom je, što se povlastice tiče, slično kao i s Trogirom. Stjepan III. potvrdio je god. 1124. Kolomanovu diplomu, a to su učinili i Gejza II. i Bela III. (1180.), kako to znamo iz Lucija. Od Andrije II. ima Split povlasticu iz god. 1199., a u liber pactorum drugu od god. 1207. Od Bele IV. nema povlastice: kralj nije bio sklon prema gradu, koji ga nije htio primiti u vrijeme tatarske najezde.

Pored ovih romanskih gradova dalmatinskoga temata dobili su povlastice, kako je već istaknuto, i hrvatski kraljevski gradovi. Tako na pr. Šibenik poslije razorenja kraljevskog krunidbenog grada Biograda (1125.) od Stjepana III. god. 1167. točno po uzoru trogirske diplome. Tu su povlasticu potvrdili Andrija II. (1221.), Bela IV. (1241.) i Stjepan V. (1270.). Kad se Šibenik poslije sukoba s Mladenom Šubićem predao Mlečanima, potvrdili su ovi povlasticu, koju je dao Bela IV. drugom prilikom god. 1251. Povlasticu je zatim potvrdio Ljudevit I. god. 1357. Poput Trogira dobio je Šibenik povlastice osim od Tvrtka danom 11. lipnja 1390. još od Hrvoja god. 1402., od Ladislava Napuljskog 1403., ali je lošije prošao kad se je predao Mlečanima, jer mu ovi nijesu htjeli priznati iste slobode kao negdašnjim bizantskim gradovima trogirskoga tipa.

Omišani su tvrdili, da su dobili neku povlasticu od Andrije II. god. 1207. i da im je tu povlasticu potvrdio ban Nikola Omodejev dne 8. rujna 1323. Ali se u toj povlastici spominje omiški biskup, a Omiš ga onda sigurno nije imao.

Ni za Nin se ne može reći, da je imao trogirsku diplomu, premda su mu Andrija II. 1. kolovoza 1205. i Bela IV. 26. kolovoza 1244. iz-

dali dosta opsežne povlastice. God. 1329. priznali su Mlečani Ninu trogirsku slobodu.

Jednako se spominje trogirska sloboda u povlastici izdanoj od bana Stjepana god. 1251. gradu Jablancu (Smičiklas IV, 472—3: libertatem qua utuntur Tragurienses). Bračani su kasnije pokazali neku povlasticu, izdanu im od kralja Dmitra Zvonimira, koja je bez sumnje krivotvorena, ali koja je svakako služila kao podloga za kasniju povlasticu kralja Tvrtka. Tako je uspjelo i Pagu s pozivom na neke nama nepoznate povlastice, da postigne listinu od Sigismunda 24. lipnja 1396.

Kad se uporede ove povlastice, vidi se, da do god. 1180. nije bilo nikakve promjene. Da je došlo do novih formulacija, tomu su bili uzrokom ponajviše neki konkretni slučajevi. Tako je odredba trogirske diplome od god. 1244., u kojoj je rečeno, da kralj ne će nikako uzeti talaca iz grada, nastala po svoj prilici iz iskustva, da je kralj malo vremena prije zatražio taoce od Splićana. Ni oni Trogirani, stoji dalje u čl. 11, nijesu smjeli biti pridržani kao taoci, koji su bili u službi na kraljevu dvoru. Isto je tako kralj oslobodio građane od dužnosti, da se odazovu sudskom pozivu s pokazivanjem pečata, kako se to običavalo po Madžarskoj, Hrvatskoj i Srbiji. Trogirani su jednako kao i stanovnici zagrebačke općine, oslobođeni svake daće i svakog poreza po unutrašnjosti kraljevine. I u 14. čl. gdje je gradu izrično priznato pravo, da daje utočište izbjeglicama iz kraljeve blizine s njihovim porodicama, sadržana je odredba, zasnovana na konkretnom slučaju. Zanimljiva je promjena, koja je nastala s vremenom u čl. 7. trogirske diplome. Tu se naime ne spominje mogućnost, da bi kralj došao u grad sa svojom pratnjom, da se dade okruniti ili da raspravi pitanja državnih poslova. Nova redakcija toga člana govori samo o raspravljanju o državnim poslovima i o kojem mu drago drugom slučaju. Mogućnost krunidbe za hrvatskog kralja nije dakle uopće ni uzeta u raspravu ni u razmatranje.

O sve jačoj prevlasti gradske vlastele daje nam neku podlogu splitska diploma od god. 1142. Tu kralj obećaje mir i slobodu prvacima (principibus), a ne samo građanima grada Splita. U povlastici Andrije II. od god. 1207. razlikuju se ovi odlični građani od onih, koji su dužni plaćati porez (tributarii), i onih, koji su dužni vršiti javne radove (angariarii).

Kad je god. 1167. izdao Stjepan III. povlasticu Šibeniku, nije grad još imao biskupa. Čl. 3. govori stoga samo o izboru kneza ili suca. Desetina, koja se je inače dugovala biskupu, duguje se u šibenskom slučaju kleru (Smičiklas II, 115—6). Ali je kralj i prema Šibenčanima, dakle prema građanima jednog hrvatskog kraljevskog grada, preuzeo obvezu, da će im pustiti, neka im sude gradski suci, i ne će ih zvati pred svoj kraljevski sud putem pečata (et hoc illis

concedo per regale iudicium et sigillum, quod extra civitatem non exeant).

Gradovi po Primorju, koji nijesu bili romanskog podrijetla, nego su zapravo bili u pravom smislu riječi hrvatski, nastojali su dakle, kako Lucije o njima tvrdi, da se s onim gradovima u svemu izjednače. Otud je nastala s jedne strane znatno veća sloboda za hrvatske kraljevske gradove, nego što su je imali pod svojim narodnim vladarima. Ali je usto nastala otud i druga posljedica, da su romanski gradovi malo pomalo spali u onaj položaj, podređenosti prema gospodarima zaleđa, koji se počeo očitovati u obliku zaštite, a kasnije se razvio u pravu političku i financijsku vlast prema samom gradu. Gradska je općina svakako morala teško osjećati, da su joj postavljene državne carinarnice i s kopnene strane, a ne samo blizu ulaska u samo pristanište.

Ta sjeverna grupa samoupravnih gradskih općina nalazila se je u dosta teškom položaju među nastojanjima Mletačke republike i nastojanjima susjednih velikaša. Venecija se htjela nametnuti kao zaštitnik. U stvari joj je bilo do toga, da steče ne samo trgovačko prvenstvo u jadranskim vodama, nego da svakom drugom onemogući promet između Jadrana i krajeva sredozemnog bazena.

Gradovi su dakle smjeli iz unutrašnjosti uvoziti robe, koliko god su htjeli. Ali tu iz unutrašnjosti uvoženu robu morali su ponuditi na prodaju samo mletačkom trgu i nigdje drugdje. Osim toga, morali su nabavljati industrijske proizvode samo na mletačkom trgu i nigdje drugdje. Venecija je htjela imati u izvoznoj trgovini dalmatinskih gradova potpuni monopol. U suprotnosti prema toj težnji mletačke trgovačke politike stoji ekonomska politika hrvatskih velikaša. Njima je bilo do toga, da gradovima nametnu svoj monopol trgovine s unutrašnjošću. Gradovi su smjeli nabavljati proizvode iz unutrašnjosti samo kroz ruke svoga gradskog kneza ili zaštitnika, i izvoziti svoje proizvode opet samo kroz njegove ruke. Hrvatski velikaši su htjeli monopolizirati gradsku unutrašnju, a Mlečani gradsku vanjsku trgovinu, i sada se gledalo, da li se je pojedinoj gradskoj općini više isplatilo, da žrtvuje svoje kopnene ili svoje prekomorske interese. Bez sumnje joj je lakše bilo popustiti vlasti, koja se je u nekom trenutku pokazala jačom. To je bila bez sumnje kroz neko vrijeme hrvatska vlast: zato su gradovi držali s banom Pavlom Šubićem. Ali kad je bivalo sve jasnije, da se mletačka pomorska prevlast ne može uspješno suzbiti, otpali su gradovi, jedan za drugim, od Mladena Šubića. S Ljudevitom I. su opet držali, jer im je kralj zahvaljujući svojim vezama s Genovom, mogao pružiti trajnu pomorsku pomoć. Nestajanje te pomoći pod Sigismundom bilo je od odlučne važnosti za razmjerno mlitavu obranu, što su je gradovi mogli postaviti protiv Mlečana god. 1409.—1420.

U svojim ugovorima s Mlečanima sačuvali su dalmatinski gradovi sudbenost samo u građanskim poslovima, dok su je prije imali i u građanskim i u kaznenim. Mlečani su naime pritom strogo primjenjivali bizantsko načelo, da se kaznena sudbenost mora pridržati carskim vlastima. Osim toga nijesu puštali, da sam grad izabere svoga kneza, kao što to nijesu puštali ni hrvatsko-ugarski kraljevi, te su gradovi morali pristati na to, da njima vlada kao gradski knez koji mletački vlastelin, izabran od mletačkoga Velikog vijeća. Tome je knezu grad morao dati plaću iz svojih sredstava. Takav knez je sudio u kaznenim stvarima po pravu, koje je bilo u primjeni u samoj Mletačkoj republici, osobito u političkim pitanjima. Priziv protiv kaznene presude gradskog kneza išao je na mletački kolegij četrdesetorice (quarantia). I protiv presuda gradskog suda u građanskim poslovima nije više priziv išao kao prije kraljevskoj kuriji, nego jednom od mletačkih pravnih zavoda u Padovi, Veroni i Vicenzi, ali se je uvijek u tim pitanjima primjenjivao gradski statut. Gradski statuti koliko nijesu bili prije kodificirani i odobreni od vrhovne vlasti, sada je za svaki od podloženih gradova potvrdila mletačka Sinjorija, koja je primjerak statuta s duždevom potvrdom i s duždevim pečatom otpremila u pojedini grad.

O južnoj grupi dalmatinskih gradova pojedinosti su dosta oskudne, jer se, osim o Dubrovniku, Kotoru i Budvi, nije o njihovu statutarnom pravu ništa sačuvalo, premda ne može biti sumnje, da ga je bilo. I tu se spominju knezovi (comites) kao i u sjevernim gradovima, tako u Drivastu, Skadru i Ulcinju. Suci i članovi gradskog vijeća spominju se i u Baru. Da je bilo u svima tim gradovima javnih bilježnika ili notara, vidi se po jednoj odredbi kotorskog statuta iz god. 1332., koja ne priznaje javnu vjeru listinama, koje je sastavio notar. Romansko stanovništvo je, sudeći po prezimenima, prevladalo i u Ulcinju, koji je bio poznat zbog svojega brodogradilišta. Za Bar se je znalo, da je glede stanovništva bio podijeljen u vlastelu i puk, i da su vlastela imala pristup u Veliko Vijeće (maius et generale consilium).

Budvanski statut, koji je sačuvan u mletačkom prijevodu, pokazuje također aristokratsko uređenje ove gradske općine, kojoj stanovništvo nije nikada prekoračilo 1000 duša te je živjelo unutar zidina gradske tvrđave. Sadržaj budvanskog statuta je isključivo građanskopravni za razliku prema starijim otočnim statutima, koji svi počinju s kaznenopravnim odredbama. Bez sumnje je vrhovna vlast sebi pridržala pravo, da vrši kaznenu sudbenost. I u Budvi je Veliko vijeće svih odraslih muških starosjedilaca (gentilhomeni) stupilo na mjesto zborovanja okupljenog puka i biralo gradske vlasti.

Isto se može reći i za Kotor, samo što se za Kotor može još točnije odrediti vrijeme, kada je nastao preokret iz demokratskog u aristokratsko uređenje, a to je god. 1361. Kotor se god. 1180., odmah iza

smrti cara Manojla Komnena, počeo upravljati kao samostalna republika, ali je već god. 1186. bio prisiljen podrediti se srpskom velikom županu Stjepanu Nemanji. Ta je podređenost prema Srbiji trajala svakako do god. 1369. Te se je godine naime, čini se, Kotor prvi put predao Mlecima. God. 1371. se Kotor predaje Ljudevitu I., ali je god. 1378. napadnut i zaposjednut od Mlečana. Tom prilikom je došlo do druge kotorske predaje. Treći put se je predao Mlecima god. 1420. Sada je grad dao redigirati u svojem definitivnom obliku svoj statut, koji je zapravo bio već dovršen svakako god. 1301. Od te godine počinju naime izmjene gradskih zakona i privremene, prigodne odredbe. Statut je nadopunjen pod mletačkom vlašću sve do godine 1448., kad je Sinjorija izdala naredbu, da se gradski zakoni nemaju mijenjati, ako nije zatraženo odobrenje vrhovne vlasti. Ta načelna odluka, koja nije prihvaćena samo za Kotor, nego i za gradove mletačke Dalmacije, priječila je dalji razvitak zakonodavstva, koje se je sve do pada Republike kretalo u starim okvirima.

Od kotorske je sasvim drugačija sudbina Dubrovnika. Grad je naime sklopio god. 1192. s carem Izakom Anđelom ugovor, koji nije doduše sačuvan u originalu, ali je zanimljiv, jer nam daje mogućnost, da uporedimo pravnu organizaciju Dubrovnika s onom negdašnjih bizantskih gradova sjeverne Dalmacije. Car je imao poslati u grad čovjeka iz svoje pratnje (comes), koji bi upravljao gradom, a bio je po narodnosti, kako se to običavalo u Carigradu u carskoj gardi, Francuz ili Englez (Varang). Taj knez je sudio zajedno s gradskim sucima ili konzulima u kaznenim i građanskim sporovima. Dubrovčani se nijesu smjeli združiti s neprijateljima carstva, kako su to prije toga učinili; morali su dati utočište carskoj vojsci, kad bi to ustrebalo i pomagati cara u ratu protiv Mlečana sa dvije galije. Prizivi protiv presuda gradskog suda otpremali su se u Carigrad. Tri put svake godine, o Božiću, o Uskrsu i na dan sv. Vlaha, čije su moći tom prilikom prenesene iz Carigrada u Dubrovnik, morali su u svojoj katedrali, posvećenoj sv. Vlahu, izricati pohvale bizantskom caru. A imali su biti oslobođeni od svake carine po svim trgovinama i pristaništima carstva, kao što su bili oslobođeni od poreza i danka. Ako bi brod nastradao na njihovoj obali, imali su pravo pokupiti svu njegovu robu. Ali su mogli tražiti, da im se povrati njihova roba, koja bi se našla na području Dračkog i Jedrenskog dukata. O izboru gradskog biskupa i gradskih vlasti nije ništa rečeno, ali je sva prilika, da je tu Dubrovčanima bila ostavljena potpuna sloboda. Čudne nam se moraju činiti vojničke klauzule cara Izaka Anđela, ali ne smijemo zaboraviti, da su te klauzule bile kod Bizantinaca običajne i da su odgovarale vojničkoj organizaciji, kako je bila uvedena u Bizant pod dinastijom Komnena.

Bizantska vlast je trajala za Dubrovnik samo do god. 1205., kad je grad, skoro u isto vrijeme kao i Zadar, došao pod mletačku vlast

i pod njom ostao sve do god. 1358. Od toga vremena je Dubrovnik bio stalno pod vlašću ugarsko-hrvatskih kraljeva, a osobito je značajno njegovo držanje ne samo u vrijeme Ljudevita I., nego osobito pod Sigismundom Luksemburškim i pod Matijašem I. Korvinom. Gradu je kasnije, pod turskim pokroviteljstvom, pošlo za rukom, ponavljajući povlasticu Izaka Anđela i dodajući dosta značajan danak, da se očuva nezavisnim od Mletaka i da nadživi, ako i za kratko vrijeme, samu Mletačku republiku.

Dubrovački statut, koji potječe iz god. 1272. i pokazuje sve vanjske oblike potpune i sistematske kodifikacije, nije međutim sve do zadnjeg vremena nigdje objelodanjen, kako je to bilo sa statutima dalmatinskih gradskih zajednica, koje je Venecija dala izdati tiskom u početku XVII. stoljeća, nego je cirkulirao neobjelodanjen u rukopisima pojedinih kancelarija. I u Dubrovniku je, kao i u Kotoru, preokret od demokratskoga na aristokratsko uređenje, nastao, koliko se o tome može govoriti, u prvim godinama XIV. stoljeća. Samo što ta promjena nije provedena, čini se, u tako drastičnim oblicima. U Dubrovniku je naime skup građana i dalje sazivan na zborište pred katedralom velikim zvonom kao i u Kotoru. Samo je zborište (arengo) prestalo odlučivati o gradskim poslovima. Njegova je uloga spala naprosto na to, da prima na znanje odluke gradskog Velikog vijeća i da eventualno svoj pristanak izjavljuje posve općenito u obliku kolaudacije.

Između Kotora i Dubrovnika se je s vremenom razvila dosta oštra trgovačka konkurencija. Položaj Kotora je u suhozemnoj trgovini bio razmjerno jači radi njegovih veza sa srpskim dvorom. Stvar se je okrenula u XIV. stoljeću, kad je moć Nemanjićeve dinastije počela padati, i kad je pomorska trgovina natkrilila suhozemnu. Na tom polju su se Dubrovčani odmah jače istakli od Kotorana. Uza sve to je između vlastele jednog i drugog grada ostala i dalje neka veza, koja je došla do izražaja time, što su Dubrovčani primili tijekom XIV. stoljeća u svoje plemstvo nekoliko kotorskih porodica. U Kotoru je kao i u gradovima sjeverne Dalmacije gradski knez bio velikaš iz unutrašnjosti, koji se doduše spominje u gradskim spisima, ali često nije ni boravio u gradu. Prije nego što je nastupio svoju vlast, morao je priseći, da će upravljati gradom po njegovim statutima. Istu je prisegu polagao kroz cijelo vrijeme mletačke vladavine mletački knez, rektor, kasnije proveditur. Od Velikog vijeća, koje je zamjenjivalo skup građana, sazvanih na zborište (arengo), odvojio se uži odbor, Malo vijeće, od 12 članova. Po mletačkom uzoru se je u Dubrovniku i u Kotoru ustrojio odbor za inozemnu službu, t. zv. Vijeće umoljenih (consilium rogatorum) od 15 članova, koji su birali iz svoje sredine tri suca. Malo vijeće, koje se bavilo samo unutrašnjom upravom, spalo je na 6 članova. Pučani, koji su tako potisnuti iz vlasti, nijesu se u Kotoru izmirili s tim stanjem, nego su god.

1378. ustali protiv vlastele. Drugi put su opet god. 1448., kad je Kotoru prijetila opasnost od vojske Đurđa Brankovića, organizirali s odobrenjem gradskog kneza zbor pučana, koji se je okupljao svake godine na Markov dan i birao tri izaslanika, kojih je bila zadaća, da stalno zastupaju pučane pred mletačkim providiturom.

Kroz cijeli srednji vijek vodili su primorski gradovi oštru borbu oko proširenja svoje okoline. Već odmah poslije dolaska Hrvata pokušavali su gradski stanovnici, da zauzmu što veći dio zemlje oko grada ne samo za svoju prehranu, nego i za proizvodnju izvozne robe, napose vina i ulja. Borba gradova za svoju okolinu, koja je poslije ahenskog mira (813.) dovela do neuspjeha, produžena je u obliku biskupskih revindikacija prilikom znamenitoga splitskog sabora god. 925., odnosno god. 928. I onda su gradovi nastojali proširiti područje svoje vlasti na širu okolinu. I da to postignu, bili su čak pripravni, da se podrede velikašima iz bliže okoline, ne bi li time postigli neku suradnju s njima i, dosljedno tome, jače proširenje svojega tržišta. Ta je težnja osobito dobro uspjela Dubrovniku i Kotoru. Dubrovnik je naime u nekoliko mahova znao iskoristiti borbe, što su nastale između Dušanove Srbije i Zahumlja, i zadobiti najprije Stonski Rt (Pelješac), i kasnije Konavosku župu. Kotorskom području je za izgubljenu Svetomiholjsku dana u zamjenu Grbaljska župa. Gradu je dapače pošlo za rukom da zadobije, doduše kao dosta nesiguran posjed, poluotok Lušticu. Time su oba grada mogla raspolagati opsežnim područjem, koje im je omogućilo, da dobiju putem intenzivnog obrađivanja veće prihode i da tako raspolažu početnim sredstvom za trgovanje.

Trgovina je naših primorskih gradova prošla u srednjem vijeku kroz različite faze. Najprije je bila ekstenzivna trgovina i to u najmanjem opsegu. Lađe, kojima su se građani služili, bile su male i okrugle, velikim dijelom veslačke, a vodio ih je jedan brodar, koji se je po iskustvu razlikovao od mornara, ali se inače nije isticao nad njima. Mornari su bili većim dijelom pripadnici srodnih porodica i imali su svoj dio u dobiti vožnje. Putovanja su se vršila obično u određena godišnja vremena, točno označena po bizantskim običajima, koji su bili u kreposti po cijelom Sredozemnom moru ili bar po njegovoj istočnoj polovini. Brodovi su išli nekoliko njih zajedno, u konvoju od straha pred gusarima. Takva su zajednička putovanja išla obično u Levant, u Egipat, u Siriju i Carigrad. Brodovi, nakon svojega dolaska, iskrcavali su obično robu u tuđem pristaništu i primali tuđu robu, koja bi tamo prispjela karavanskim putem. I budući da je dolazak pojedinih karavana bio dosta redovit, morali su brodovi biti na vrijeme u pristaništu, gdje su imali stajati trgovcima na raspolaganje. Trgovci su putovali redovito sa svojom robom, a lađe su bile već tako građene, da su trgovci zauzimali stražnji dio, i roba položena u sredini, dok je prednji dio lađe bio za mornare i brodara. U slučaju

opasnosti, ako je trebalo, da se lađa nasuka radi spasenja ljudi i tereta, ili ako je trebalo, da se jedan dio tereta baci u more, nijesu brodar i mornari smjeli postupati na svoju ruku, nego su morali to učiniti u dogovoru s putnicima. I tek na osnovi takova dogovora ili sporazuma moglo se je govoriti o tome, koliko će štete snositi lađa i brod po načelima, koji su dobili naziv havarije.

Običaj, da trgovac sam putuje sa svojom robom, koju je ili nabavio ili svojim radom proizvodio, prestao je poslije vremena križarskih ratova. Lađe su se naime gradile sada za prijevoz većeg broja ljudi, bili to ratnici ili hodočasnici. Za sve takove lađe su postavljeni neki propisi. Tko se tih propisa nije držao, bio je odgovoran za štetu, koja bi otud nastala. A kad nije mogao sam platiti naknadu, tražilo se to od same gradske općine. Protiv općine, koja to ne bi htjela učiniti, pristupilo se sredstvu represalije, t. j. dao se kojemu zapovjedniku brzog broda, koji je bio u službi općine oštećenoga, nalog, da pođe u potjeru (ire ad cursum) za prvim pripadnikom općine štetočinje, kojega bi na moru zatekao, i da ga opljačka, dok bi se time općina oštećenoga naplatila za štetu, što ju je pretrpio njezin pripadnik. Takav je način represalije išao, naravno, u korist jakih pomorskih zajednica. Velike pomorske sile kao Venecija, Genova i Pisa uvijek su nalazile načina, da tumače svoj postupak protiv brodara drugih gradova kao represalije. Brodari, koji su išli u potjeru (ad cursum), zvali su se cursarii ili gusari. To su bili po tadašnjem shvaćanju čestiti ljudi, koji su vršili službu u korist svojega grada. Da se ukloni mogućnost ovakvih represalija sklapale su pojedine gradske općine među sobom trgovačke ugovore, u kojima su već jedna drugoj obećale, da će štititi prava tuđeg građanina jednako kao i prava svojega, samo da do takvih represalija ne dođe.

Takvi ugovori i razvoj kreditnih poslova omogućilo je u XII. stoljeću novi način trgovanja. Trgovac se sada nije micao više iz svojega mjesta, nego se redovno zadržavao kod kuće. Za poslove u daljini on je ili povjeravao stvari brodaru ili otpremao s brodom svoje povjerenike ili pomoćnike, mlađe ljude, koje je tako uputio u svoje poslovanje. Poslovi su se sada vodili putem trgovačkog dopisivanja, a često je jedna stranka drugoj obećala isplatu kroz određeni rok, koji je obično istekao danom kojega sajma u kojem poznatom gradu. Na tom sajmištu bi se našli trgovci lično i vršili svoje obračunavanje. Već u ono vrijeme drže trgovci prijepise svojih pisama u posebnim prijepisnim knjigama, pa su dapače predočivali knjige svojih kopija pred sudom i tako pružali polovični dokaz, koji se je mogao nadopuniti polaganjem prisege.

Propadanje bizantinske vlasti bilo je od veoma štetnih posljedica za slobodu jadranske trgovine. Car Manojlo Komnen je naime nastojao stvoriti neku trgovačku jednakost između jadranskih pristaništa. Ankona i Ravena su bile dosta tražene od naših trgovaca, a

Dubrovčani su u Ankoni podržavali veoma uporno svoju posebnu koloniju. S usponom normanske vlasti i kasnije s usponom Anžuvinaca i Aragonije trgovačka je veza s južnom Italijom imala ne samo ekonomski, nego i politički značaj. Baš su Napulj i Sicilija pružali našim trgovcima veze s Aragonijom i osobito s Barcelonom, kamo su išli naši trgovci polovinom XV. stoljeća. Još prije su išle međutim putničke lađe hodočasnika u proštenište Santjago de Compostella na kantabrijskoj obali Španije. U vrijeme Ljudevita I. (1342.—1382.) počele su življe veze između našeg Primorja i južne Francuske, gdje su se prodavali korali sa dubrovačkih otoka. Preko Marselja i Lyona vršile su se veze i s Engleskom, ali su započele morskim putem u većem opsegu tek onda, kad je Engleska prestala prodavati svoju vunu kao surovinu i počela izvoziti vunenu čohu, koja je odmah bila tražena po turskim trgovima. Mletačka kontrola se je vršila po jadranskim vodama krstarenjem ratne mornarice, koja je stajala pod zapovjedništvom kapetana Mletačkog zaliva, a pod tim nazivom se je mislilo Jadransko more. Tom kapetanu ili vojničkom zapovjedniku je svaki prolaznik morao pokazati svoju legitimaciju t. j. propusnicu, izdanu mu od samih mletačkih vlasti. Osim toga su Mlečani imali po pojedinim gradovima svoje konzule. To su bili zapravo samo trgovački zastupnici, ali su u stvari bili u isto vrijeme i politički agenti, pazeći na to, da okupe oko sebe posebnu mletačku stranku. To su uspjeli osobito u gradovima, gdje je još postojala dosta jaka demokratska stranka, koja se je protivila sve većem jačanju gradske aristokracije.

Pored pomorske razvila se je i kopnena trgovina, koja je zahvatila maha poslije otkrića rudnika i poslije uvođenja novčanog prometa. U krajevima, gdje se počinje javljati novčani promet, uvijek su sirovine razmjerno jeftinije. Ta je jeftinoća dovodila strane putnike. Od XII. stoljeća najprije je karavanski promet zahvaćao sve više maha. Između karavanskog i pomorskog prometa je razvitak potpuno uporedan. Ustanove su skoro posve jednake. Karavana je sastavljena od nekog broja trgovaca putnika. Prijevozne životinje su davala pastirska plemena, nastanjena po planinama, ponajviše vlaškog podrijetla. Svaka je karavana imala uza se oružanu pratnju pod zapovjedništvom jednog kapetana, kao što su veći brodovi imali pored mornara oružanu četu također pod zapovjedništvom četovođe ili kapetana. Osim putnika bio je na brodovima, kao i u karavanama, pisar (scriba), službena osoba, kojoj je dužnost bila, da zapiše ne samo sve ugovore, koji bi se sklopili tijekom samoga putovanja, nego i sve štete ili nezgode, koje bi tijekom putovanja nastale, odnosno sve odluke, koje bi se prihvatile i izvršile na osnovi vijećanja gospodara robe i zapovjednika pratnje. Cijeli opis putovanja, bilo to po suhu ili po moru, zvao se je manifest, i morao je biti predan na svršetku putovanja gradu, kamo je karavana ili brod bio upućen. Na osnovi tog manifesta, od kojega je svaki suputnik ili svaki interesent mogao zatra-

žiti i dobiti ovjerovljeni prijepis, mogla su se podići potraživanja za naknadu štete.

Na mjesto bizantinskog zlatnika, koji nije nikada bio prečest u našim krajevima pojavio se je u gotovo jednakoj smjesi i obliku mletački zlatni dukat, češće su se ipak viđali srebrni novci, koji su bili po obliku slični mletačkima, ali su bili, na veliko mletačko negodovanje, bolje sadržine. Na funtu srebra dolazilo ih je 18 komada, kasnije, god. 1422., 22. Izvoz se je ticao stoke i stočnih proizvoda, sirove vune, koža, loja, masti, krzna, konja, lisičjih, čagaljevih i vučjih koža. Veliku važnost je imao med radi rijetkosti šećera iz trske i radi toga, što je i vosak služio za svijeće. Izvoz drva je od Senja do Drača sačinjavao jednu od najvažnijih privrednih grana. Jelovo drvo sa Mljeta, dubovine za brodogradnju, daske iz Vrsinja, dugo i tanko drvo za lukove i strijele iz Perasta izvozili su se preko Novoga i Dubrovnika. Drvo za građu se je izvozilo iz Zadra. U Senju je bilo trgovaca iz Italije, koji su se bavili samo trgovinom drva. Rujevina se je izvozila u Firencu. Bijelo kamenje za građu išlo je u Italiju iz Korčule, crveno iz Bara, Kotorani i Peraštani bili su na glasu kao zidari i kamenari (petrarii et muratores).

Trgovina robljem se je vodila najviše na Neretvi, osobito u vrijeme turskih najezda. Kao kupci su nastupali Mlečani, Katalonci, Sicilijanci. Zabrane, koje su se oglašivale u Dubrovniku i u Korčuli (1416.—1418.), nijesu imale uspjeha.

Što se tiče uvoznih predmeta, u prvom su redu dolazile u obzir tkanine, koje su se izrađivale u sjevernoj Italiji (Firenze, Milano, Como, Mantova, Verona, Vicenza) i u Flandriji (Ypres). Čohe iz Londona su dolazile spočetka po svoj prilici kopnenim putem preko Francuske. Odjeća se krojila međutim u samim primorskim gradovima, gdje je bilo dobrih i vještih krojača (zuparii seu sartores). Dapače je za pletenje vune bilo već projektirano nekoliko radionica, koje su u krajevima, zaposjednutim od Mletaka, bile zabranjene. Dubrovačka čoha sa žigom sv. Vlaha se je tražila u XV. stoljeću u Bosni. Veoma se je trgovalo solju, a u tom pogledu je bilo neke konkurencije između soli iz unutrašnjosti i soli iz Primorja. Tako se je u Hrvatskoj trošila skoro isključivo sol iz Primorja, koja se je kasnije uvozila iz mletačkih krajeva (iz Paga), dok je Slavonija dobivala sol iz kraljevskih solila. Vino se je uvozilo na mazgama u mjehovima, često iz Italije i iz Grčke (Malvasije). Konservirane ribe su se prodavale u bačvama. Veoma se tražio šećer u kupama (in panni), sirup u velikim krčazima. Za gospodu su bile u visokoj cijeni rukavice, za gospodske domove duplijeri od čistog voska, biber, mirodije, slatkiši, konzervirano voće, konfekti. Mnogo su se cijenili umjetno izrađene svjetiljke, srebrne kupe, dragocjene staklarije, tanjuri i čaše od fajanse. U ono vrijeme viteških običaja bile su u visokoj cijeni lijepo

izrađene kacige, rukavice, noževi, dizgine, trube, svjetnjaci, igle, tanjuri od kositra, zlatarske izrade kao: prstenovi, puceta, zlatoperje, dragulji, biseri. Otuda, što je kod nas bilo srebra i bakra, razvila se je u gradovima kovinska industrija. U tri slučaja se može primijetiti, da su se naši rudari tražili u Italiji u nadi, da bi i tamo našli načina, da kopaju rude. Preko Rijeke se je manje trgovalo: taj je grad bio podesniji, kažu suvremenici, za trgovinu iz Alamanije. Iz Hrvatske i iz Ugarske je trgovina išla više prema Trogiru i Splitu, manje prema Zadru. Oko polovine XIII. stoljeća je trgovački značaj Senja dosta velik, tako da su Katalonci imali god. 1248. tu svojega konzula.

Važnost Srijema je pretrpjela veliki udarac poslije poraza kralja Sigismunda kod Nikopolja (1396.). Tuda je naime išao suhozemni put na Crno More i u tamošnja genovska pristaništa. Tako je i u dračkom zaleđu, koje je bilo plodno i obrađeno tako lijepo, da se je moglo natjecati s gornjom Italijom, posvemašnja promjena stanovništva posve preokrenula tamošnje privredno stanje. Od velikih radionica svile i oružja, od vanrednog bogatstva sukna i mirodija, od bajoslovne plodnosti masline, vinove loze, pšeničnih polja, koju toliko hvali Benincasa još god. 1476., nije kasnije preostalo skoro ništa.

Propast bližih kršćanskih tržišta značila je veliku smetnju za dalji razvoj trgovine, jer je, osim slučaja posebne papine dispenze, bilo zabranjeno kršćanskim gradovima trgovati s nevjernicima. Za Dubrovnik je još bila sreća, da se je sam Sigismund pobrinuo, da im kod pape izvojšti tu mogućnost. Mlečani su to dopuštenje imali odavna, ali su pazili, da ga ne dobije nijedan od njima podređenih gradova. Pa ako su htjeli Primorci ipak trgovati s Turskom, bili su prisiljeni činiti to po mogućnosti pod turskom zastavom. U tim prilikama se intenzivna trgovina na manjoj daljini nije više isplaćivala. Opet se prešlo kao u negdašnje vrijeme na ekstenzivnu trgovinu na velike daljine.

Kao god što je prijelaz od prirodnoga gospodarenja k novčanom doveo u Zagorju do ustanove vjerodostojnih mjesta koncentriranih oko kaptola i konventa, dovela je ista promjena u gradovima do ustanove *notarijata*. Notarijat se je stavio u vezu s odredbom langobardskog kralja Rathisa od god. 746., po kojoj su isprave napisane od profesionalnog javnog pisara (scriba publicus) imale javnu vjeru. U X. stoljeću je zbilja vrijedilo po cijeloj Italiji načelo, da listine, sastavljene od javnog pisara, moraju biti kao takove smatrane vjerodostojnim u pogledu činjenica, navedenih u njima. Tko je dakle htio pobijati takvu listinu, imao je dokazati, da je krivotvorena. Samo se je za takvu ispravu tražilo, da ju je vlastoručno potpisala ona osoba, koja je prihvatila koju obvezu. Da je isprava zapečaćena, nije se smatralo odlučnim.

Do strožeg uređenja notarijata je došlo međutim u Italiji početkom XII. stoljeća pripisujući to jačoj djelatnosti rimske kurije na

pravnom području. Rimska je kurija, u nemogućnosti da sama rješava svoje mnogostruke poslove, povjeravala sastavljanje listina ispitanim pravnicima, kojima je davala svjedodžbu osposobljenja. Takvi su se notari nazivali »notarii sedis apostolicae« ili bilježnici apostolske stolice. S druge strane su carevi, osobito u vrijeme Fridrika I. Barbarose, okupljali oko sebe pratnju pravnika s namjerom, da potkrijepe svoja prava prema talijanskim gradskim općinama. Ta je carska pravnička škola imala svoje središte u samom sjedištu carske vlade, u palači ili, kako se riječ njemački izgovarala, u Falačkoj, njemačkoj zemlji u srednjem Porajnju blizu ušća Majne. Falački grof je sada davao pojedinim izučenim pravnicima po cijeloj Italiji, isto kao i papina kurija, osposobljenje za vršenje notarskog poziva, a ti su se notari zvali notarii imperiali auctoritate. Dosljedno sredovječnom običaju vršila se je njihova investitura »per pennam et calamarium«, perom i tintarnicom.

Ustanova notarijata se razvija ponajviše u primorskim gradovima i u gradovima na raskršću velikih prometnih cesta. Njezin je početak u osobi pisara na brodovima i u trgovačkim povozima ili karavanama. Pisar ili scribanus je morao voditi dnevnik, unijeti u taj dnevnik sve poslove, koji su se sklapali tijekom samog putovanja, predati gradskim vlastima nakon dovršenog putovanja manifest o svemu, što se na putovanju dogodilo, izdati strankama na zahtjev prijepise ugovora, a njegovi su izvodi iz glavne knjige imali pred sudom dokaznu snagu. Sve te pretpostavke su vrijedile kod gradskih notara u primorskim gradovima.

Kao prvi notar, koji se spominje kao takav, zabilježen je god. 1146. u Zadru svećenik Ivan, koji je pisao i potvrđivao isprave po nalogu gradskog kneza. Notar se spominje zatim u Dubrovniku god. 1164., u Splitu god. 1176., u Rabu god. 1178. Koncem XII. odnosno početkom XIII. stoljeća ustanova notarijata je posve usvojena u dalmatinskim gradovima. No, dok je u prvo vrijeme notareva ličnost duhovnog zvanja, opaža se oko polovice XIII. stoljeća promjena: notari su sada redom svjetovni ljudi, valjda zbog toga, što je u pojedinim ugovorima dolazilo do utanačenja postotne dobiti, koju je crkva zabranila. U XIV. stoljeću prevladava težnja, da se posao gradskog notara povjerava tuđincu dapače se u nekim statutima izrično zabranjuje notaru, da stupi u kumstvo ili u druge srodstvene veze s domaćim ljudima.

Listina, sastavljena od notara, nosi tehnički naziv »instrumentum« i mora biti sastavljena po nekim stalnim formulama, te se je odlikovala svojom tipičnošću.

U nekim gradskim statutima, osobito u splitskom, točno je opisan postupak, koji se imao vršiti pred notarom. Pojedinac, koji je htio,

da mu se sastavi instrumenat, molio je notara, da mu ga sastavi. Ta se molba zvala *rogatio*. Notar je bio dužan sastaviti ispravu, pa bila ona parbena ili vanparbena. Notar je naime postavljen za to od općine, i dobiva plaću i od općine i od same stranke prilikom rogacije, po nekoj statutom određenoj tarifi.

Nakon rogacije i isplate honorara je notar sastavio ispravu najprije na ceduljama (schedae), zatim je ispravu unio u svoju notarijatsku knjigu, t. zv. registar abrevijatura ili imbrevijatura (Statut splitski II, čl. 60).

Zatim su stranke dobivale, svaka od njih, ili barem ona, koja je sticala neko pravo, original isprave. Ali budući da se je notarijatska knjiga čuvala i poslije notareve smrti i predala gradskom sudu, mogao se je prijepis isprave dobiti i mnogo kasnije, pa i poslije notareve smrti.

Instrumenat se je morao objelodaniti, stoji u splitskom statutu (II, čl. 59), tri dana poslije rogacije u javnom obliku (contractum publicare et in publicam formam redigere).

Ova reforma dalmatinske listine, koja je izgubila svaku vjerodostojnost, bila je od potrebe za razvitak prometa i sigurnijih pravnih prilika. Za to se je sama gradska općina pobrinula, da notarske isprave uživaju javnu vjeru, t. j., da njihov sadržaj bude smatran od vlasti i privatnih osoba kao istinit. Dapače su stroge kazne bile predviđene za onoga, koji bi se bez dokaza usudio osporavati vjerodostojnost listine. Uopće tvrdi čl. 12. III. knjige splitskog statuta, da za pobijanje javne isprave nijesu dovoljni svjedoci, ali su opet veoma teške kazne predviđene za onoga, koji bi krivotvorio notarijatsku ispravu. Notarijatska isprava je dapače propisana za sve poslove, koji su se ticali nepokretnina i za poslove pokretnim stvarima ili o pravima, kojih je vrijednost išla preko 20 libara srebra.

Od primorskih gradova romanskog tipa, ili koji su se tom tipu prilagodili, treba razlikovati istarske gradove, koji su mnogo upornije od hrvatskih gradova u Dalmaciji očuvali svoj nacionalni karakter te su, koliko im to nije uspjelo, ipak, kao što je to slučaj s Labinom, u svojim uredbama sačuvali vidnih znakova svoje negdašnje prošlosti.

Od istarskih statuta su napisani hrvatskim jezikom statut krčki, veprinački, kastavski, mošćenički. Veoma im je blizu po sadržaju kako je to dokazao Nikola Žic, labinski statut. Krčki statut ili zapravo vrbnički u svojem je prvašnjem obliku sastavljen god. 1388., te su mu kasnije dodani zakoni god. 1470., 1483. i 1484., dok je cijeli tako dopunjeni statut potvrđen od mletačkih vlasti god. 1526. Kastavski i veprinački stoje među sobom u tijesnoj vezi radi geografske i političke veze ovih općina i radi vremena, kada su oba nastala, odmah poslije prestanka vlasti grofova Wallsee, koji su između 1465. i 1472. god. ustupili Rijeku i istočnu Istru Fridriku Habsburškom. Labinski

statut potječe iz god. 1341., kada je taj onda potpuno hrvatski grad bio pod vlašću patrijarha u Akvileji. Trsatski statut, koji također spada među hrvatske statute, po vremenu je kasnijeg postanka: nastao je naime u drugoj polovici XVI. stoljeća, kad je Trsat konačno oduzet Frankopanima i došao pod vlast Habsburgovaca. Konačna redakcija statuta nosi datum 24. travnja 1640.; njoj su dodani neki stari običaji o pristojbinama župniku i gastaldu, o urbarskim dužnostima, neke rješidbe, razvod međa između Trsata, Grobnika i Bakra (1642.) i neki kasniji propisi (1603.—1708.).

Prije god. 1640., odnosno prije nego je Trsat prešao pod vlast Habsburgovaca, vrijedio je za njega vinodolski statut, najstariji hrvatski statut — iz god. 1288. U hrvatskom Primorju od Ledenica do Križišća, u pravcu jugoistoka prema sjeverozapadu, proteže se naime dolina, koju zovemo Vinodolom, latinski Valdevino, u kojoj se je nalazilo devet seoskih općina: Ledenice, Bribir, Grižane, Drivenik, Hreljin, Bakar, Trsat i Grobnik, na čelu im Novigrad. Te su općine, kako se čini, bile pod izravnom kraljevom vlašću, što je njima davalo veliku nezavisnost, jer se je kraljeva vlast izražavala u dosta skromnim razmjerima, ali su se stvari promijenile, kad je Andrija II. došao do odluke, da te općine pokloni krčkim knezovima, koji su bili mnogo bliže i stoga u položaju, da svoju vlast dadu osjetiti u znatno većoj mjeri. Svakako su krčki knezovi u zamjenu zato, što su dobili Vinodol, glasom povlastica Bele IV. od 10. ožujka 1242. i 5. travnja 1251., preuzeli prema kralju neke dužnosti. Te su dužnosti opet došle do izražaja u novoj povelji kralja Stjepana V. od god. 1270., i svakako je sada bilo u interesu krčkih knezova i samih pripadnika Vinodolske župe, da u skladu s tim uređuju svoje međusobne odnose, što su zbilja učinili u svome zakonu. U tu svrhu su općine izabrale komisiju od 42 čovjeka, 12 svećenika, po jednog satnika iz svake općine, dva suca i 19. ljudi iz naroda. Komisija se je sastala s knezom Leonardom i drugim knezovima iz njegove porodice, i tu je došlo, jamačno nakon podužeg pregovaranja, do utvrđenja onih starih običaja, koje su krčki knezovi bili pripravni, da ih zbilja poštuju. No svi običaji se nijesu zapisali, nego samo oni, o kojima je moglo biti nesuglasica između kneza i samih seljana. Zato ima dosta odredaba kaznenopravnog sadržaja, u kojima se govori o globama, a te su išle dobrim dijelom knezu, dok se samo iznimno govori o građanskopravnim odnosima, jer se njihovo uređenje jamačno prepuštalo samim seljacima. U nekim slučajevima, osobito u pitanjima vražde, iznijelo je naravno pobjedu stajalište, koje je bilo jače u samom narodu.

Što se samog sadržaja Vinodolskog zakona tiče, on se može po raspravi Marka Kostrenčića u Radu sv. 227., str. 110—230 dijeliti u ove grupe: 1) prava i položaj knezova vinodolskih i njihovih obitelji, 2) odnosi crkve u Vinodolskom zakonu, 3) općina i njezina or-

ganizacija, 4) nasljedno pravo, 5) kaznenopravne ustanove, 6) sudbeno ustrojstvo i 7) procesualne ustanove.

Knezu je po čl. 40. priznata sudbena vlast. Nijedna osuda nije mogla biti izrečena bez njegova pristanka, odnosno protiv njegove volje (čl. 75). Knezu je pripala s time i administrativna vlast. Čl. 57. je naime zabranio svaku skupštinu, koja bi se održala bez nazočnosti kneževa povjerenika. Kao knežev prihod su dolazile u obzir globe. Samo u slučaju vražde za ubijenog seljaka nije vražda išla knezu nego rodu i plemenu ubijenoga (čl. 31). Ako osuđeni nema čime da plati, ostavljeno je po volji knezu, da utjera ono, što mu pripada, kako sam zna i hoće (čl. 74). Jednako su išle u korist knezu konvencionalne kazne onih, koji se ne bi držali privatnih ugovora (čl. 14). Kad je knez putovao Vinodolom, imala je svaka općina dužnost, da pogosti mesom njega i njegovu pratnju (čl. 5). Svaki je seljak bio dužan, da od prihoda daje knezu običajem određeni dio (učešće) pod kaznom globe od 40 soldina, ako bi sa svojom dužnošću izostao. Čl. 13. daje k tome knezu pravo na deseti dio čistog godišnjeg prihoda pojedinih bratovština. Kao vrhovnom gospodaru knezu su pripadale sve zemlje, kojih je posjednik umro ne ostavivši muškog nasljednika (čl. 33). Tko je protupravno, bez kneževa znanja takvu zemlju držao, imao je knezu platiti sedmerostruki prihod i uz to globu od 40 soldina. Isto se je tako sedmerostruka vrijednost plaćala, kad je ukrađena stvar, koja je pripadala knezu (čl. 35.), dok se je stvar ukradena seljaku nadoknadila samo dvostruko. Cijelu svoju imovinu bi izgubio onaj, koji bi izdao svoga prirodnog gospodara, krčkog kneza (čl. 70.). Traženja protiv kneza i njegova dvora su se imala podići, da ne padnu pod zastaru, kroz godinu dana (čl. 63.). Ovlašteni položaj nijesu imali samo knez i njegova uža porodica, nego njegova obitelj, t. j. cijela njegova pratnja (čl. 29, 72.). Vraždu za svoga slugu je knez mogao tražiti u istom iznosu kao za krvnog srodnika.

Glede crkvenih odnosa treba naglasiti, da je jedan dio Vinodola potpadao pod Senj, a drugi pod Modruš. Biskupska vlast se valjda za to ne spominje, jer je samim svećenicima, koji su sudjelovali u zapisivanju zakona, bilo do toga, da očuvaju sebi što veću samostalnost. U čl. 1. se kaže, da se biskupu ima dati prilikom posvete nove crkve dar od 40 soldina, objed i večera. U čl. 2. stoji opet, da biskup nema ništa tražiti od crkava, nego da se ima zadovoljiti time, što mu daje crkva od svoje dobre volje. Svećenici moraju, kad im biskup dolazi u pohode, počastiti ga objedom ili večerom, ali nijesu dužni nositi mu to nadaleko (čl. 3.). Ali, sudbenost prema svećenicima je sebi pridržavao sam knez (čl. 75.). Biskup je jedino mogao osuditi pojedinog svećenika radi toga, što bi izvršio kakav prestup. Svećenici su naime bili, čini se, seljačka djeca, te je knez prema njima postupao jednako kao prema seljacima. I vršenje službe Božje stoji, glasom čl. 58., pod kontrolom svjetovne vlasti: svećenik, koji ne bi vršio svoju dužnost,

imao je dati za kaznu jednog vola, od koga je polovina išla knezu, a polovina općini. Samo s dopuštenjem kneza se seljak mogao posvetiti crkvenoj službi i postati đakonom, a trebalo je opet kneževe privole, da se od đakona dade zarediti za svećenika. Seljak, koji bi s pristankom kneza i općine išao u svećenike, nije više bio dužan vršiti seoske poslove, ali je ta dužnost postojala dalje u pogledu njegove ostale porodice. Ona zemlja međutim, koja je pripadala svećeniku, nije imala davati knezu nikakve daće.

Iz Vinodolskog zakona se mogu dobiti podaci, koji dopuštaju neke zaključke na organizaciji seoskih općina u ovim krajevima prije nego što je nastupila vladavina krčkih knezova. Općinska uprava je obuhvaćala ne samo sudstvo i administrativne, nego i crkvene poslove. Svećenik je naime u isto vrijeme bio službeno lice i vršio je javne poslove, a narod je držao do toga, da on vrši svoju dužnost potpuno i savjesno.

No pored sve primitivnosti društvenog uređenja, bilo je ipak dosta razvijenoga trgovinskog prometa. Trgovci su vodili savjesno svoje knjige, a ove su po čl. 44. pružale protiv dužnika potpuni dokaz do iznosa od pedeset libara. U svakoj općini su postojale bratovštine, koje nijesu vršile samo vjerske, nego karitativne i socijalne funkcije. Isto je tako u pojedinim općinama bio organ javne volje skup svih pripadnika duhovnog i svjetovnog zvanja, koji su birali općinsko vijeće, odnosno odbor starijih ljudi, (starejši). Između općinskih vlasti spominju se sudac, satnici, neka vrst policijskih organa, gradšćik, svakako zapovjednik gradske posade, kasniji kaštelan, i busović, općinski glasnik. U čl. 19. se spominju pristavi, koji su kao javna lica intervenirali u sudskim i administrativnim poslovima i kojih su iskazi uživali javnu vjeru. Pristavi su stalni sučevi pomagači, ali nijesu uvijek birani za stalno vrijeme, nego često od zgode do zgode. Isto je tako po vinodolskom zakonu prilično nestalno određena ustanova advokata, kojih je dužnost, da pomažu stranke u sudbenom postupku. Bolje je uređena ustanova rotnika i pudara. Pudari su imali paziti na vinograde, njive i žitna spremišta. Rotnici su međutim bili stražari za sve stvari i stajali su pod zapovjedništvom satnika.

U samom zakonu se čini dosta veze između svećenika i kmetova. Zajedničko je jednima i drugima, da se ne smiju seliti iz svoga kraja, i da su vezani, jedni uz crkvu, drugi uz grudu.

Općinska organizacija je već prije, nego što je Vinodol došao pod vlast krčkih knezova, izašla iz užeg okvira rodovske veze, ali je ipak, kako se vidi po odredbi čl. 31., očuvana ustanova vražde i mirenja krvi. Tu nije više cijena krvi smjela prijeći na kneza, kao što su na njega prešle sve ostale globe, nego je ostala rodu, kojemu je i od starine pripadala.

Do promjene je došlo u vinodolskom zakonu u pitanju nasljedstva. Time naime, što je Vinodol postao donacijom, vrijedile su od

toga vremena za taj kraj sve one pravne odredbe, koje su vrijedile u pogledu kmetova za ostala kraljeva donatarna dobra. Kao što je za donatarna dobra bilo određeno kmetsko nasljedstvo najprije na ženu i mušku, i zatim na žensku djecu, određeno je to nasljedstvo i za zemlje u Vinodolu. Time naime, što su seljaci u Vinodolu postali kmetovima krčkih knezova, nastala je potreba, da i za njih dođe do primjene isto pravo kao za sve kmetove na plemićkim dobrima. Otuda odredba čl. 32. vinodolskog zakona. Isto kao što su inače kmetska dobra došla pod izravnu vlast gospodara ili vlastelina u slučaju nestašice muškog i ženskog kmetovskog potomstva, dolazila su seljačka dobra pod izravnu svojinu samih knezova.

U pitanju kažnjivih djela, pravila se razlika između djela počinjenih izravnim činom (per commissionem) ili djela počinjenih propustom (per omissionem). U Vinodolskom, kao u ostalim sredovječnim zakonima, manje se je pitalo za namjeru, a najviše se je važnosti polagalo na učinak. Kod usmrćenja čovjeka se u čl. 29. i 31. nije pitalo, da li je to izvršeno nesretnim slučajem ili u neprijateljskoj namjeri: odlučno je bilo, da je čovjek ubijen. U čl. 9. se međutim kod krađe gledalo, da li je i u kolikoj mjeri nastala iz tog pothvata za pojedinca šteta. A opet u čl. 30. je bilo već kažnjivo, da je postavljena zasjeda kneževim slugama, pa oni i ne trpjeli od toga ni najmanje povrede. U čl. 56. se sam pokušaj silovanja kažnjava kao izvršen čin. Pokušaj se kažnjava, premda to nije zapravo ni pokušaj, kod »tvarnice«, t. j. kod žene, koja priprema čarolije, kao što se kažnjava po čl. 62. podmetanje vatre i ako nije vatra još bila raspaljena na sabranim ili položenim ugarcima. Ako je netko zatekao lupeža na svom imanju u noćno doba te mu nije bilo izgleda, da će ga inače uhvatiti, mogao ga je smjesta ubiti (čl. 71.).

Smrtna kazna je bila predviđena u slučaju, da je netko ponovio ili paljevinu ili vračanje. U slučaju prve paljevine ili u slučaju, da krivac nije sposoban platiti nametnutu mu globu, bio je kažnjen batinanjem. Obično su se određivale globe. U slučaju usmrćivanja ili ranjavanja imala se je platiti vražda ili svota za mirenje krvi, koja se je odredila ili pogodbom ili sudom. Inače je knezu bilo slobodno u vanrednim slučajevima, da sam odredi kaznu, koja mu se činila najprikladnijom. Protiv vračarice je kazna smrti izvršivana spaljivanjem. Inače se ne zna, kako se je vršila kazna smrti. Što znači riječ »mašćenje«, kazna za slučaj, da se nije plaćala vražda, nije jasno. Vjerojatno je osoba krivca naprosto izručena onome, koji je zločinstvom povrijeđen, neka s njom čini, što mu drago. Ako je ranjen kneževski službenik, pravila se razlika, da li je to bila izlječiva rana, da li je naprotiv službenik osakaćen. U posljednjem slučaju je vjerojatno nastupila odredba čl. 74., po kojoj je knezu bilo slobodno, da razpolaže životom krivca, kako mu bude po volji.

U slučaju silovanja je dolazila u obzir mogućnost vjenčanja između krivca i njegove žrtve. Inače je kazna iznosila 50 libara globe za kneza i 50 za žrtvu. Okrivljeni se je mogao međutim osloboditi kazne, ako je uspio, da sudu pruži dokaz svoje nevinosti time, što se je zakleo, da nije nedjelo izvršio.

Trsatski statut je bio oštriji: silovanje tuđe žene se je kažnjavalo smrću, a silovanje bludnice sa 25 libara knezu i 25 samoj žrtvi.

Kod krađe se je pravila razlika između obične krađe, koja se kažnjavala globom od 40 soldina ili dvije libre, i kvalificirane krađe, koja se kažnjavala globom od 50 libara. Kad tužilac nije imao svjedoka, tuženi se je mogao braniti time, što je dozvao na sud barem pet porotnika u slučaju obične, 11 u slučaju kvalificirane krađe. Kao kvalificirana krađa se je smatrala ona, koja je počinjena: a) u gradu, b) noću, c) uz poklik »u pomoć«. Krađa, izvršena u gradu po noći bez tog poklika, nije se smatrala kvalificiranom. No, ako je netko, videći lupeža, pozvao ljude »u pomoć«, onda je krađa dobila značaj teži za počinitelja. Poklik »u pomoć« je naime značio dužnost za sve odrasle sposobne za oružje, da se pod prijetnjom kazne nađu onome, koji je po noći takav poklik izustio.

Glede naknade štete pravila se razlika između dvije vrsti oštećenih. Ili su to bili knez, njegova porodica i njegove sluge, koji su svi sačinjavali njegovu obitelj, onda se je njima imala šteta nadoknaditi sedmerostruko, ili su to bili obični ljudi, vinodolski seljaci ili svećenici i svakako općinski službenici, pa, dosljedno tome, satnici, gradišćici i busovići. Svima tima se je šteta nadoknadila samo dvostruko. Općini se je plaćala globa od 40 soldina ili dvije libre. Za krađu počinjenu u pristaništu određena je globa od 24 libre, a optuženi, koji bi se htio osloboditi optužbe, morao bi pozvati u pomoć još jedanaest porotnika bez obzira na to, da li je krađa počinjena danju ili noću, ili da li je ili nije došlo do poziva »u pomoć«. Pristanište je trebalo radi sigurnosti prometa neku višu zaštitu.

Paljevina je »položenje ognja u kuću, hram ili nečiju staju«. Dovoljno je dakle bilo, da je sve pripravljeno za vatru, a nije moralo zbilja do vatre i doći. Kazna je iznosila kao i vraždu 100 libara. Ako krivac nije mogao platiti, obično je bio kazne radi osakaćen. Tko je paljevinu počinio drugi put, kaznio bi se smrću. Vraždu i naknadu štete je imao platiti za krivca, ako je pobjegao, cijeli njegov rod.

Za razbojstvo (čl. 6.) je globa iznosila 50 libara, ali nije rečeno, što se ima razumijevati pod tim nazivom. Vračarica se je kažnjavala smrću samo, kad je opet počinila djelo vračanja, t. j. miješanja otrova ili čarolija. To je djelo mogao počiniti, po Vinodolskom zakonu, i muškarac. Prva kazna je sastojala u globi od 100 libara.

Uvrede su mogle biti nanesene ili riječima ili udarcima ili opet vidljivim ozledama. Zakon nije pravio razlike: sve su se uvrede kažnjavale globom od 40 soldina ili 2 libre. Povrijeđeni je dobivao dva

brava. Ako je muškarac ženskoj skinuo namjerice s glave hovrlice ili pokrivalo, onda je knezu plaćao dvije libre, ali je uvrijeđenoj ženi plaćao kompoziciju od 48 libara (vrijednost od šest volova). Ako žena zbaci hovrlice ženi, i onda je globa dvije libre knezu, ali se uvrijeđenoj imadu platiti samo dalje dvije libre.

Tko je krivo svjedočio, globljen je tako, da je morao dati vola ili 8 libara, i morao je nadoknaditi svu prouzročenu štetu. Pristav, koji je dao lažni izvještaj, može radi toga izgubiti cijelu svoju pokretnu i nepokretnu imovinu. Isto tako je odgovoran i onaj, koji je drugoga optužio za delikt, a nije mu taj delikt mogao dokazati: u tom slučaju morao je platiti globu, koju bi inače, da je kriv imao platiti, kojega je ranije optužio.

Posebni je postupak kod prekršaja protiv samoga kneza. Izdajstvo se kažnjava »mašćenjem«: knez može s krivcem učiniti, što mu drago. Globa od 50 libara je stavljena u izgled onome, koji daje utočište prognaniku (čl. 12). Isto se tako kažnjavalo kao neispravnost protupravno pridržavanje dobra, koje je radi nestašice zakonitog potomstva imalo pasti pod izravnu kneževu vlast. A globljen je globom od dvije libre (40 soldina) i sedmerostrukim iznosom prihoda i onaj, koji nije knezu donio dužni prihod od zemlje.

Svećenik, koji ne vrši službu, za koju je postavljen, imao je za kaznu dati vola, od kojega je polovinu dobivao knez, a polovinu općina.

Vrhovna sudbena vlast u Vinodolu je pripadala, kako se vidi, knezu (čl. 40. i 75.). Ali on nije bio jedini sudac, nego se u samom zakonu spominju još dvojica. Sva je prilika, budući da u Vinodolskom zakonu nema skoro nikakve građansko-pravne odredbe, da je knez domaćim sucima prepustio, neka sude o tim poslovima po dotadašnjim običajima. Nije isključeno međutim, da je knez bio viša instancija u svakom slučaju, kad stranke nijesu bile zadovoljne presudom domaćih sudaca. U čl. 38. je izraženo načelo, da svatko, ako se smatra povrijeđenim, ima pravo radi toga podići tužbu. Načelo je vrijedilo također, da kad je netko jednom tužbu podigao, nije više vlastan od nje odustati, prije nego što je o tom predmetu izrečena presuda. Zanimljivo je dakle, da se bez tužbe nije uopće vodila istraga. Zločinac je progonjen samo toliko, koliko se je netko tužio protiv njega. Jedino su pudari i rotari bili dužni prijaviti, ako je bilo kakva nereda. U čl. 24. je dispozitivno načelo zastupano do najdalje konzekvencije: i onda, kad je netko pozivao »u pomoć«, a da nije sam bio ni izravno oštećen ni ugrožen, ostao je nekažnjen, kad je to učinio, da pozove u pomoć za drugoga. Svjedoci su bili posve slobodni u svojim iskazima: sudac nije prema njima imao nikakve vlasti. Isto se tako ni od stranke nije tražilo, da prizna, da li je počinila zlodjelo, što joj se je pripisalo. Njezine izjave su morale biti posve slobodne i neprisiljene.

Parnica se je vodila usmeno. Usmeno su se najavile tužbe pred samim dvorom, ali to je moralo biti točno po određenoj formuli, inače je parnica bila sigurno izgubljena. Ako je ubojica pobjegao, mogu se po čl. 29. i 31. tužiti i njegovi rođaci i njegova svojta. U parnici se je netko mogao dati zastupati po odvjetniku, ali samo s izričitim dopuštenjem samoga kneza. Kmetu je zabranjeno da zastupa vlastelina, kao što je vlastelinu zabranjeno, da zastupa pred sudom kmeta.

Kao dokazna sredstva mogli su služiti svjedoci, isprave, pristavi i prisega. Svjedoke je morao navesti tužilac, jer je inače postojala opasnost, da će tuženi naprosto pobijati navode tužbe i ponuditi svoju prisegu. Tuženi je svakako mogao ponuditi protusvjedoke. Razlika je između običnih i službenih svjedoka (pudara i rotnika). Svjedocima ne mogu biti bračni drugovi, rođaci, i oni, koji su već jednom osuđeni za lažno svjedočanstvo. Pudarima se vjerovalo, ako su pri vršenju svoje službe oduzeli okrivljeniku neko znamenje. Pod istim uvjetima se je vjerovalo i rotnicima. Satnici, gradšćici i busovnici su uživali javnu vjeru u svim poslovima svojega poziva. Posebni položaj su imali svjedoci, koji su bili nazočni, kad je pao poklik »u pomoć«. Zanimljivo je svakako, da Vinodolski zakon spominje među dokaznim sredstvima ne samo javne listine, nego i trgovačke knjige, čime je dao veliku važnost trgovačkom staležu. O pristavima se u samom zakonu malo govori, ali se predviđa kazna za lažne pristave — znak, da je takvih ljudi bilo.

Od velike važnosti je za rješavanje pojedinih sporova pitanje dokaznog tereta. Tu se je moglo dogoditi, da je pojedina stranka polagala prisegu na svoj iskaz, a onda je opet polagala prisegu, oslanjajući se na pripomoć određenog broja porotnika. Po čl. 27. se onaj, koji je okrivljen, da je ženi zbacio pokrivalo s glave, u slučaju da nije bilo svjedoka, mogao osloboditi optužbe time, što je prisegao, da on to nije učinio. Ako je tuženi ranio tužitelja, tako da se je vidjela krv, onda je to bilo dovoljno, da se tužitelj pripušta zakletvi i da se izreče osuda protiv tuženoga. Isto je tako u slučaju povika »u pomoć« bilo dovoljno, da onaj, koji je vikao, izjavi pod prisegom, da je tuženoga vidio i da ga prepoznaje (čl. 7.). Do svote od jedne libre (20 soldina) mogao se je zakleti ključar, koji je neku stvar nekome posudio ili povjerio.

Ako nije bilo drugog dokaznog sredstva, tražio je često sudac od jedne ili od druge stranke, da svoje stajalište utvrdi pozivanjem porotnika. Stvar je imala svoju važnost. Porotnici su doduše mogli preuzeti na sebe samo moralnu odgovornost, ali je postojala velika vjerojatnost, da se ne bi primili toga posla, kad bi znali, da je njihov štićenik zbilja nešto skrivio, jer su u tom slučaju imali odgovarati ne samo za krivorotu, nego svojim imanjem i za cijelu tim postupkom prouzročenu štetu.

Vinodolski zakon nije doduše odredio, tko je sve mogao biti porotnikom, a to znači, da je s obzirom dapače na odredbu čl. 56. dopuštao, da porotnici mogu biti i ljudi posve izvan roda osobe, za koju imaju priseći. Obično je zakletvu s porotnicima tražio okrivljeni, koji se nalazio u slabijem stanju. U slučaju silovanja je žena morala zvati u pomoć 24 porotnika, a 49 porotnika se je tražilo, kad se netko imao oprati od optužbe, da je nekoga usmrtio. No ako tuženi nije mogao naći dovoljan broj porotnika, nije mu ostajalo drugo, nego da sam polaže svoju zakletvu onoliko puta, koliko mu je još trebalo da se nađe porotnika.

O parničkim troškovima nema nikakve odredbe, ali se po čl. 45. može zaključiti, da je sudske troškove morala podnositi ona stranka, koja je izgubila parnicu a morala je dapače nadoknaditi troškove protivniku. O izvršenju govore ponešto čl. 49 i 50: stranka, koja je puštala, da se njezin dug utjera putem pristava, morala je platiti za to kaznu, koja nije smjela biti veća od šest libara.

Vinodolski zakon nije statut jedne slobodne seoske općine, nego je zapravo ugovor, sklopljen između novoga gospodara i seljaka Vinodolske župe ili knežine, koji su došli u položaj podređenosti prema krčkim knezovima, te su im odsada morali kmetovati.

Od ovakova postanka pravnog uređenja razlikuje se *Poljički statut*. Sudeći po njemu stanovništvo je te knežine razdijeljeno u ove staleške grupe: 1) plemići, 2) pučani, 3) kmetovi, 4) doseljeni Vlasi, 5) sužnjevi ili sluge. Kod plemića, koji su zapravo pripadnici plemena Tišemira, Limića i Kremeničana, pravila se je razlika između jedne grupe, koja je vodila svoje podrijetlo i svoja prava iz Bosne, i druge, koja je sve to stavljala u vezu s Hrvatskom, odnosno s Ugarskom. Prvu grupu čine t. zv. didići: stara plemenska zemlja se je naime zvala po njima djedovina. Drugu su grupu sačinjavali vlastela ili vlasteličići, ili kako su ih s nekim značenjem nazivali, Ugričići: to su bili oni, koji su živjeli po hrvatskom plemenskom pravu, odobrenom u vrijeme Ljudevita I., te se dapače za njih tvrdilo, da su potomci sinova Jurja Rajčića, koji su naseljeni u Poljicu u XIV. stoljeću.

Slobodni, ali nepripadnici plemenskoj vezi došli su ili kupnjom ili drugim načinom do posjeda u kneževini i sačinjavali razmjerno malobrojnu grupu bez političkih prava. U seljačku masu su spadali kmetovi, koji su radili na gospodarevoj zemlji, primali od gospodara stan i hranu i stajali pod njegovom sudbenošću. Doseljeni Vlasi bijahu ponajviše pastiri, koji su čuvali stada na osnovi ugovora, o kojima će kasnije biti pobliže govora, te su imali dozvolu boravka samo do opoziva. Robom je netko postao po posljedicama rata, a mogao je u svako doba otkupiti svoju slobodu.

Poljička knežina je sastavljena od nekoliko sela, a na čelu joj je bio knez; tri suca, svaki od jednog plemena, s pristavom, a pod

vodstvom kneza, sačinjavali su sudbeni stol ili bankadu, koji se izraz ponavlja u Paštrovskoj knežini. Kneza i suca su izabrali na godinu dana 12 malih knezova iz dvanaestero sela, a ove su opet na godinu dana postavljali starješine pojedinih kuća. I knez i pristav su mogli biti od svakog od tri plemena, a vlast im se je mogla ponoviti triput. Kneževa plaća je iznosila svake godine po 30 brava. Između didića i vlasteličića je znalo doći tijekom bosansko-ugarskih razmirica do borbe. Poljica je god. 1444. došla i pod mletačku zaštitu, tako da je morala primati splitskog vlastelina za kneza. Ali se brzo otresoše mletačko-splitske vlasti i stvoriše unutrašnje preuređenje, na osnovi kojega je knez mogao biti ili didić ili vlasteličić, dok je vojvoda ili vojskovođa morao svakako biti didić. Uz njih su bila 4 prokuratura, 2 didića i 2 vlasteličića. Izbor kneza i vojvode vršilo je 12 malih knezova. Ako su se glasovi raspolovili, odlučio bi duhovni poglavica poljičkog svećenstva, livanjski vikar. Izbori su se vršili o Đurđevu (23. travnja) svake godine. Knez je dobivao pečat i kovčeg s ispravama, a vojvoda zastavu sv. Jurja. Kancelar stola bio je svećenik. Sakupljeni zbor seljana ili katunara mogao je mijenjati zakone, koji su se po tvrđenju samih Poljičana u njihovoj poruci kraljici Jelisaveti ženi Karla Roberta, od 3. studenog 1333. posve razlikovali od hrvatskih.

Ali uza sve to se može reći, da između hrvatskih i poljičkih običaja ima dosta dodirnih točaka. Kod jednih i drugih je jako istaknut pojam plemenšćine, koja se po poljičkom statutu (čl. 51.) osim u pitanju plodova ne može potajno ni prodati ni založiti, nego se prodaja imala razglasiti na javnom zborištu, a plemenska se zemlja mogla ponuditi samo drugim pripadnicima istog plemena i u prvom redu krvnom srodstvu. Tek nakon trećeg oglasa i nakon izvršene procjene mogla se je plemenšćina ustupiti po pristanku samoga zbora. Isto je tako i dijeljenje plemenšćine među braćom stajalo pod nadzorom kneza, sudaca i zbora. Javnopravni značaj plemenskog posjeda dolazi dakle do izražaja i u ovom statutu, premda su Poljičani isticali, da je njihovo pravo različito od hrvatskoga.

Ispitivanjem statutarnih odnosa, kako su se razvili u vezi s istarskim gradskim statutima, u Vinodolu i, u vezi s Vinodolom, u Poljici, nije se dosta pazilo na razvitak gradskog života u krajevima sjeverno od planine Gvozda. Tu dolazi u prvom redu u pitanje Zagreb, ne toliko zbog toga, što je odmah nakon svoga osnutka zauzeo najvažnije mjesto u tadašnjoj Slavoniji, t. j. u savsko-dravskom Međuriječju, nego više zbog toga, što su prilike u Zagrebu bile odlučne za razvitak gradskog života u drugim sredinama istoga kraja.

Za Zagreb razlikujemo dva osnutka. U prvom redu je osnutak biskupije zaslugom Ladislava I. god. 1094. Naslov te biskupije bijaše međutim s početka drugačiji: ona se naime, kako se vidi iz Kolomanove povlastice sestrama sv. Marije u Zadru od god. 1102., zvala

zagorskom biskupijom. Tek u XII. stoljeću, a svakako oko god. 1150. izmijenjen je njezin naziv, te se od tog vremena zove zagrebačkom biskupijom. Kao sjedište biskupa i duhovno središte za cijelo Zagorje je Zagreb skoro posve nastradao prilikom tatarske najezde, i sada je zaslugom Bele IV. došlo do posve nove gradske tvorevine: do osnutka kr. slobodne gradske općine u Gradcu kod Zagreba. Tu su dakle dvije gradske zajednice, jedna pod upravom kaptola, druga pod upravom svjetovnih vlasti. Između jedne i druge vlasti je nastao i morao nastati dosta teški rivalitet, koji se je produžio s dosta velikom žestinom kroz nekoliko stoljeća.

O unutrašnjoj organizaciji biskupskog grada Zagreba raspolažemo tek oskudnim podacima. Kralj je naime dao s početka kaptolu zagorske biskupije sela seoskih podložnika, svakako kmetova, koji su stanovali na podnožju Zagrebačke gore. Od Andrije, hercega Dalmacije, Hrvatske i Zahumlja dobio je zatim biskup povlasticu, 11. svibnja 1198, da po sucu, kojega on postavlja, sudi stanovnicima podloženog mu grada.

Kasnije, kad je Bela protjerao Tatare, izdao je 16. studenoga 1242. svoju znamenitu povelju, u kojoj određuje, da se ima podići grad na brdu Gradcu (in monte Grech) i da se tamo imaju sakupiti došljaci (hospites), kojima će se staviti na raspolaganje zemlje i posjedi, uvjeti života i slobode (terras et possessiones, conditiones et libertates). Ako im razbojnici nanesu krivicu, neka im gospodar zemlje, gdje se razbojništvo dogodilo, nadoknadi štetu, procijenjenu od vještih ljudi. Isto tako ne će nigdje biti dužni plaćati ni poreza ni carine, nego će samo podmiriti općinske daće. Ako bi se netko ogriješio o javni poredak i ne bi se popravio nakon trećeg prestupa, bit će protjeran iz grada (de civitate turpiter expellatur). Isto se tako ima postupati prema onome, koji bi drugoga ranio ili čak ubio. U ovom potonjem slučaju je imao platiti vraždu od deset maraka, a od toga bi dvije trećine ostale svojti ubijenoga i jedna trećina samoj općini. Ako je stanovnik grada uhvaćen izvan grada radi zločinstva, imao je biti predan gradskim vlastima, da mu sude. I stranac je imao odgovarati gradskom sucu za sve, što je počinio u samom gradu ili protiv kojega građanina. Nitko se pak ne smije usuditi, da nekoga, koji je potpadao sudbenosti gradskog suca, pozove izravno pred samoga kralja. Svoje stvari pokretne i nepokretne mogao je svaki pojedinac ostaviti bez ikakve ograde, kome je god htio i mislio, a u tom slučaju, kad nije bilo izravnih nasljednika, imala se je od ostavštine odijeliti trećina u korist same gradske općine. Dvaput nedjeljno u ponedjeljak i četvrtak, imao se je održavati na zemljištu slobodne varoši sajam, (forum sollempne). A u slučaju da je kralj ratovao u Primorju, u Koruškoj ili u Austriji, morao mu je grad naoružati o svome trošku deset oklopnika. Kad bi kralj došao u grad, morali bi ga građani dočekati i dati kao silazninu dvanaest volova, hiljadu hljebaca i četiri

bačve vina (quatuor tunellas vini). Polovinu toga je kao silazninu dobio slavonski herceg iz kraljevske krvi. A banu ili podbanu se je imala silaznina dati samo jednom, dok je banovao, i to jednog vola, sto hljebaca i bačvu vina. To je vrijedilo za pet godina. Sudbenosti gradskog suda su podloženi ne samo građani, nego i jobagioni u gradskim naseobinama izvan grada. A da se dobro znade, koje su se naseobine smatrale sastavnim dijelom teritorija nove općine, sadržavala je kraljeva povelja opis njezinih granica. Taj se teško danas može do potankosti utvrditi, jer su neka lokalna imena posve izmijenjena, a važno je ovdje i to, da su se oko nekih od ovih posjeda ljuto parničili gradska općina i kaptol, tako da je i onda bilo nejasno, koji su se sve krajevi smatrali gradskim općinskim tlom.

Svakako je taj prostor odlukom kralja Bele IV. i bana Dionizija oduzet županijskoj vlasti i metnut pod posebnu upravu. Zidom je ta naseobina potpuno opasana tek god. 1266., a oblik njezin je trokut sa šiljkom okrenutim prema sjeveru. Zapadni zid je išao današnjom Visokom i Demetrovom ulicom do Popova tornja, dok je istočni zid išao od Pongračeve kuće do Kamenitih vrata, gdje se je opet nalazila kula. Između Gradca i Kaptola je tekao potok Medveščak, preko kojega su išla dva mosta, jedan kod vrela Manduševca, drugi znameniti Pisani ili Krvavi most. Između starih crkava znamenita je crkva sv. Marka, koja je god. 1261. izuzeta iz biskupske patronatske vlasti i s biskupovim pristankom podložna gradskom patronatu. U toj crkvi su novoizabrani gradski suci polagali svoje zakletve. Župa je bila bogata, jer su joj dolazile trećina od bezoporučnih ostavština, kad je netko umro bez nasljednika, tako da su njom upravljala tri svećenika (tres rectores). Druge crkve su građene u XIV. stoljeću. Kuće su bile: cijele, polovične, četvrtinske i osminske. osminska kuća s dvorom je imala razmjer od 15 lakata duljine i 12 širine, što iznosi jedva do 100 m^2. Cijeli dvor se je zvao curia i obuhvatao je po gradskom običaju samu kuću i vrt pored kuće. Vinogradi i livade nalazili su se izvan gradskih zidina. Zgrade bijahu kamene, ili od opeka, i od drva iz kaptolskih šuma. Jelovina se je nabavljala iz Kranjske i istovarivala se pod Susjedom, gdje je bila i malta. Za gradnju i uzdržavanje kuća bili su strogi propisi. Tako se moralo paziti, da kuća bude u dobrom redu, da se podupre i podzida, da se ne bi srušila, jer bi se inače oduzela gospodaru i prodala na dražbi. U gradu nije smjelo opet biti neograđenog zemljišta, nego je vlasnik dužan, ili da zemlju ogradi ili da na njoj podigne kuću, jer bi inače općina zemlju prisvojila. Kuće su bile zapisane, pa su se na teret kuća zapisivali i dugovi. Kad je netko htio prodati kuću, morao je najprije ponuditi kuću susjedu ili rođaku (protimesis), a kuća se je morala prodati javno po bijelom danu. Ako je netko umro bez nasljednika i bez oporuke, dijelila se je njegova imovina u tri dijela: jedan je išao općini, drugi sirotinji, a treći crkvi sv. Marka.

Za vrijeme podjele se je obično birao uži odbor građana, koji su vršili sve poslove za tu svrhu. To posebno pravo zagrebačke općine zasnovano je na Zlatnoj buli Bele IV. Dok su građani svoje vrtove imali ponajviše prema južnoj strani, gdje je današnja Ilica, bili su vinogradi prema Prekrižju i prema selu Dedićima, blizu Medvedgrada. Neki su građani imali svoje vinograde i na kaptolskoj zemlji u Bukovcu. Za te vinograde su onda plaćali stanoviti najam ili cinž, te su se po tome zvali cinženjaci (Zinsleute). Od velike su gospodarske važnosti bili mlinovi. Takvih su imali zagrebački građani osobito duž potoka Medveščaka, koji je, spojen s potokom Gračancem, tekao kroz Zagreb do Save. A budući da je korito Medveščaka bilo nisko, morali su se kopati u njemu kanali, tako da se nijesu mogli mlinovi graditi u prevelikom broju. Za pravo gradnje mlinova je bila velika prepirka između grada i kaptola, i tek je god. 1392. došlo do neke nagodbe: po ovoj su građani mogli graditi sebi mlinove samo prema Gračanima od mlina Čuporovih sinova, koji se nalazio blizu Nove Vesi. Odavle prema jugu je potok bio na raspolaganje samo kaptolu.

U pitanju stanovništva dala je Belina Zlatna bula široku mogućnost strancima, da se dosele na zemljište slobodne općine na Gradcu. To se je i dogodilo. Hrvatski je živalj sačinjavao doduše uvijek većinu, ali su Talijanci, osobito Mlečani, koji su imali povlasticu, da upravljaju dragocjenim kovinama, imali svoju četvrt, po kojoj je nazvana i Mletačka ulica. I Nijemci su imali svoju četvrt oko t. zv. Šoštarske ulice: to su bili ponajviše obućari. Uz njih se spominju i Ugri, ali se opet ne može znati, da li su to sve bili Madžari, jer su svi pripadnici kraljevine nazivani onda Ugrima. Narodna ili državna pripadnost nijesu onda bile na smetnju za sticanje položaja zagrebačkog građanina, jer se je građaninom smatrao svaki, koji je imao u gradu nepokretnog posjeda te je živio bar godinu dana neporočno u gradskoj općini. Obično se je za građansko pravo molilo usmeno ili pismeno, a gradsko ga je vijeće podjeljivalo uz isplatu jedne pristojbine. Na osnovi Zlatne bule građani su sami birali suca, a bili su, dosljedno tome, i vlasni, da ga skinu s položaja. Građani su mogli biti pozvani da prisustvuju županijskoj skupštini, ali to nije smetalo, da su bili posve oslobođeni od županijske vlasti.

Gradska uprava je bila povjerena posebnom odboru, koji je zajedno sa sucem upravljao gradskom općinom. Kad bi trebalo izmijeniti gradske zakone ili otuđiti gradsku imovinu ili prihvatiti koju važnu odluku, sazivao se je zbor cjelokupnog građanstva i od njega se tražilo odobrenje. Kao prihodi zagrebačke općine dolazili su u obzir globe, porezi, ostavštine bez nasljednika, zaostaci, nezaposjednuta općinska zemljišta i takse, koje su se plaćale prilikom primanja pojedinca u građanstvo.

Gradsku upravu su činili sudac, prisežnici (iurati) i vijećnici (consiliarii). To je bio t. zv. unutrašnji magistrat. Prisežnika je bilo

8, vijećnika 20, tako da je vijeće sačinjavalo 29 ljudi. Budući da su u gradu postojale četiri narodnosti: hrvatska, njemačka, talijanska i ugarska, svaka je od njih birala po dva prisežnika i po pet vijećnika. Izbor gradskog suca je potvrđivao sam kralj. Za gradskog suca se pretpostavljalo, da je čovjek neporočan i sabran. Izbor se je vršio na dan sv. Blaža (3. veljače) u gradskoj vijećnici ili pred crkvom sv. Marka. Novi je sudac položio zakletvu tek nakon kraljeve potvrde. Često se je birao za suca plemić, koji je imao kuću u gradu, i koji je radi toga imao općinsku pripadnost.

Pored običnog gradskog suda bilo je prizivno sudište, sastavljeno od bivših sudaca, i ono je sudilo u drugoj instanciji. Tko se nije zadovoljio ni presudom toga suda, mogao je, iz Zagreba, podnijeti žalbu na tavernika, koji je sudio u trećoj i posljednjoj instanciji.

Pored suca, prisežnika i vijećnika bilo je tu i drugih plaćenih činovnika. Za javnu sigurnost i obranu gradske tvrđave bio je kapetan (capitaneus castri), koji je morao paziti, da gradske zidine budu u redu, da za posadu bude dovoljno hrane i streljiva. Kapetanu je podređen burggraf ili porkulab (castellanus arcis), koji je imao čuvati gradsku tvrđavu, te je osobito u kasnije vrijeme gledao, da se u propisno vrijeme zatvaraju gradska vrata. U njegovim su rukama i ključevi zatvora. Kaštelanu je podređen stražarski nadzornik (custos vigilorum). Zadaća prijavljivača ili telala (praeco) bila je od važnosti za objavljivanje svih gradskih odredaba, ali i zemaljskih vlasti. Noćne straže su davale znak za uzbunu (loteršćak ili campana latrunculorum). Porezi su se često davali u zakup, ali su ih i onda ubirali porezovnici ili porezni organi, a gradsku su službu vršili i mitničari.

Važna je bila služba bilježnika (notarius), od kojega se tražilo ne samo poznavanje latinskog jezika, nego i gradskih zakona. Gradski notar je zastupao općinu kod svih njezinih parnica i pred samim kraljem. Kasnije se je broj notara povećao na dva do tri, ali je jedan od njih ipak ostao glavni. Notaru je išao stoti dio od gradske vinske i žitne desetine.

Gradske listine su se redom pečatile gradskim grbom, koji je svakako bio u ruci suca. Sudac je morao pečat nositi sa sobom, kad je išao na put, da ne bude zloupotrebe. Katkada je pečat utisnut u vosak, a katkada je dodan listini viseći pečat. Zloporaba gradskog pečata se kaznila novčanom kaznom. Službeni jezik je bio latinski, ali je prilikom sastavljanja listina bila bilježnikova dužnost, da strankama sadržaj protumači u njihovu narodnom jeziku. Oglašivanje pojedinih ugovora vršilo se na hrvatskom kao općem jeziku cijeloga gradskog stanovništva.

Kraljevska povlastica je grad oslobodila od županijske i banske sudbenosti, ali je ipak bilo slučajeva, osobito u vrijeme Hermana Celjskoga, da se ban nije mnogo na to obazirao te je gradske parnice rješavao u svom djelokrugu. Takav je postupak međutim ostao osam-

ljen, i gradu je uvijek konačno polazilo za rukom, da u tom pitanju dobije od kralja potpunu zadovoljštinu. Kao gradski zastupnik je često išao kralju sam sudac, ali je to često bilo nezgodno, te je ovaj bio prisiljen, da ovlasti čovjeka svojega povjerenja. Kasnije je samo gradsko vijeće došlo do zamisli, da bi zgodnije bilo izabrati stalnoga gradskog zastupnika, koji bi grad predstavljao ne samo pred kraljem, nego i pred samim saborom. Sigismund je naime sam izrazio želju, da na državnom saboru budu zastupani i pojedini slobodni gradovi.

Gradski sudski postupak se je oslanjao na Zlatnu bulu iz god. 1242., na povlasticu Bele IV. iz god. 1266. i na odluke slavonskog sabora, prihvaćene god. 1273., koje su se doduše ticale u prvom redu županijskih i plemićkih sudova, ali su se analogno primjenjivale i na zagrebačku gradsku sudbenost. Zagrebački suci su se naime držali slavonskih, od kralja odobrenih običaja (iuxta ducatus Sclavonie consuetudinem approbatam). S vremenom su se iz sudske prakse razvila neka pravila, koja su se zabilježila u općinskim spisima (in aliis katernis). Sva je prilika, da je u gradskoj kancelariji bio spisak tih norma, koji su služili za sudsku praksu, ali nam nažalost takav spis nije sačuvan. S druge se strane čini, da se je sudska praksa razvila po načinu, kako je tavernik prosuđivao o prizivu protiv presuda gradskog suda. Svakako se sposobnost pojedinca za podnošenje tužbe sudu uglavnom ravnala po načelima, koja su bila u primjeni u Ugarskoj. Mnogo se je gledalo na to, da pojedina stranka ne povrijedi dužno poštovanje prema sudu. Za prestupe je bila predviđena globa od deset maraka i, u slučaju nemogućnosti plaćanja, kazna gubitka ruke. Globi bi potpao i onaj, tko bi izvan suda grdio sučev postupak. Inače su kazne gradskog suda bile oštrije nego li na selu. U slučaju uvrede je katkada bilo dovoljno, da je krivac molio uvrijeđenoga za oproštenje, inače je morao platiti globu ili odsjesti u zatvoru. Vezanje uz sramotni stup blizu vrata crkve sv. Marka, javno šibanje i batinanje, rezanje uha, žigosanje, sakaćenje nijesu bile rijetke kazne. I za smrtnu kaznu je bilo više načina: odrubljenje glave, vješanje, spaljivanje, vezanje o konjske repove. Za psovke je kazna sastojala u tome, da je krivac nosio kroz grad sramotni kamen, vezan o vratu. Za klevetu se je u lakšim slučajevima plaćala globa, u težim se gubilo građansko pravo. Krađa i razbojništvo su se kažnjavali »po gradskim običajima«, isto tako i neredi, koje bi pojedinac počinio po ulicama ili po noći. Za ubojice se je pravila razlika, da li je ubojstvo izvršeno slučajno ili u neprijateljskoj namjeri. Tu je trebalo da zločinstvo bude dokazano svjedocima, što je uvijek bilo teško i što je u slučaju neuspjeha omogućilo okrivljenom, da sebi nađe porotnike, koji su išli za njega u crkvu sv. Marka, i tu se zakleli, da on nije kriv. Za ubojstvo je predviđena smrtna kazna, a zavisilo je od odnosa između ubojice i ubijenog, koji će se način smrtne kazne odabrati. Tijekom borba između kaptola i grada zastupala je gradska općina

načelo, da se ubojstvo nema kazniti, ako je izvršeno u samoobrani. Naravno da je to načelo vrijedilo samo onda, ako je takvo ubojstvo počinjeno unutar gradskog teritorija. Za ubojstvo, počinjeno na teritoriju kaptolske sudbenosti, nije se više to načelo priznavalo, te je okrivljeni dolazio pod sudbenost kaptolskog suca odnosno pod sudbenost županijske i banske vlasti. Na lomači je svršavao palikuća i tko bi krivotvorio gradski pečat, a namijenjena je lomača i ženi, koja bi se upustila u preljub. Posebno poglavlje gradske sudbenosti sačinjavale su parnice protiv vještica. Kao dokaz za nevinost imale su služiti ordalije putem vrele vode ili usijanog željeza, i kako su ove kušnje redovno ispale nepovoljno za okrivljenu, svršavala je obično, nakon dugih mučenja, na lomači. Bila je i kazna progonstva iz grada doživotno, a da se progonstvo ukine, trebalo je kraljeve milosti.

Već kratko vrijeme poslije osnutka slobodne općine na Gradcu spominju se pojedini obrtnici, ali se niotkud ne može razabrati, da je već onda došlo prema uzoru primorskih ili susjednih štajerskih i austrijskih gradova do jedne obrtničke organizacije, premda se po sačuvanim spisima dobro zna, da je u Zagrebu bilo već u XIV. stoljeću ciglara, pekara, iglara, kipara, klobučara, lokotara, mošnjara, nožara, ostrugara, pivara, poplatara, riznara (od riječi riza: odijelo, krojača), rogožara, strijelara, točkara, tulara, vošćara, uzdara. Bilo je doduše nekog udruživanja, takozvanih kalenda ili kalanda, ali su, poput bratovština, ta društva imala isključivo pobožni karakter, te su se u njoj okupljali pripadnici jedne narodnosti. Kao prva spominje se god. 1359. confraternitas sclavonica, hrvatska bratovština. God. 1384. čuje se i za talijansku bratovštinu (kalendinum Latinorum) u isto vrijeme kao i za njemačku (kalendinum Theutonicorum). Ova posljednja ima međutim uz narodni i svoj profesionalni karakter, jer se zove i »kalendinum sutorum«, udruga obućara ili šoštara, koja je ostavila uspomenu u t. zv. Šoštarskoj ulici. Čudnovato je svakako, da, barem sudeći po spisima, nije bilo takve organizacije Ugra ili Madžara, premda se zna, da ih je tu bilo u dosta velikom broju i da je među njima bilo dosta uglednih trgovaca i obrtnika.

Još tijekom XIV. stoljeća pojavljuju se međutim bratovštine obrtničkog karaktera, tako udruge mesara (carnificum) i klobučara (pillatorum). Na čelu tih udruga vjerskog značaja stajao je dekan, kojega su članovi birali svake godine na dan sveca zaštitnika pojedine udruge. Tome svecu je naime u crkvi bio podignut žrtvenik, i članovi bratovštine su jednom u mjesecu prisustvovali zajedničkoj misi. One su doduše imale svoju zastavu, ali su stajale pod nadzorom gradskog suda, koji je pazio, da cijene robi budu umjerene, da kakvoća robe bude primjerna, da između pojedinih obrtnika ne dođe do štetne konkurencije.

Za povećanje prometa su organizirani sajmovi. I kako je Zagreb imao za svog zaštitnika sv. Stjepana I., kralja ugarskoga, odre-

dio je već Andrija II. god. 1217., da se sol iz Marmaroša ima donijeti za Stjepanjdan (20. kolovoza) u Zagreb i da se tu ima toga dana održati veliki sajam.

Pored toga sajma, koji je služio u prvom redu kaptolu, ustanovio je Bela IV. drugi sajam na Markov dan (25. travnja) svake godine u prilog stanovnika kr. slobodne općine na Gradcu kod Zagreba. Osam dana prije i osam dana poslije Markovdana morala je roba doći u Zagreb, odnosno ići iz Zagreba, a da nije trebala platiti carine. Ta sajmovna povlastica je potvrđena god. 1256.

U XIV. stoljeću je dodan i treći sajam u prilog njemačke četvrti oko Šoštarske ulice i crkve sv. Margarete, oko koje se je već bilo počelo sakupljati neko podgrađe (suburbium). Već je onda bilo došlo do razmirica između gradske općine i kaptola zbog mitnice. Sada je sedam dana prije i sedam dana poslije sv. Margarete svaki domaći i strani trgovac mogao donijeti na trg svoju robu, a da nije platio za nju ni najmanju carinu ni pijacovinu.

Osim tih sajmova održavao se je svaki dan pred samom katedralom mali trg u kaptolskoj jurisdikciji. Ovamo su dolazili nadničari, da bi našli koju zaradu. I kako je bio običaj, da su ljudi svaki dan išli k misi, naredi sada kanonik — pjevač Buza, da se svaki dan ima u počast bl. dj. Marije pjevati misa u katedrali u zoru za duševnu korist trgovaca i nadničara.

Da općina na Gradcu ne zaostane za kaptolom, uvela je i ona svagdašnji trg, a poveći, kako je navedeno, ponedeljkom i četvrtkom.

Roba, koja je tu dolazila do prodaje, bila je dijelom domaća, dijelom uvožena izvana. Od domaćih proizvoda su stoka i stočarski proizvodi bili na prvom mjestu. Tu se ističu panonski konji, goveda, ali i sitna stoka i divljač: zecovi, srne i veprovi. Na trg su dolazile ne samo slatkovodne, nego i morske ribe u svježem i konzerviranom stanju. Osim žitarica, što ih je davala u velikom obilju plodna Slavonija, bilo je na zagrebačkom trgu vrtlarskih proizvoda, ali i strano voće, dovoženo iz Italije. Med se prodavao u saću i ocijeđen, vosak u sircima, a posebno su bili cijenjeni mljekarski proizvodi. Seljaci su donosili na trg kože pitomih i divljih životinja u još svježem stanju. Tkanine su se proizvodile onda kao dijelom i danas u seljačkim domovima, te su se prodavale po laktovima. To je bilo domaće platno i sukno — »darovec«, dok su se bolje vrsti uvozile preko Ptuja iz Češke, osobito skerlet. Na trg su dolazile kovine u obliku većih staljenih komada ili u prerađenom obliku. Osobito je živ bio sajam ljetnog Stjepanj-dana. Kaptolski su naime seljaci baš toga dana morali predati svoje pristojbine i poklone.

Kod svakog velikog sajma vladao je običaj, da je sajam započinjao nedjelju dana prije i svršavao nedjelju dana poslije same svetkovine. To je isto vrijedilo za Markov sajam u Gradcu i za sajam na dan sv. Margarete u predgrađu oko negdašnje njemačke Šoštar-

ske ulice i današnje Ilice. Za ta dva gradska sajma bilo je velikih nesuglasica, jer su građani tražili, da se od trgovaca, koji su ovamo, dolazili, nema nikako tražiti ni plaćanje mitnice ni pijacovine. Građanima je bilo naime do toga, da se tu sakupi što više svijeta i da se potroši što više novaca. Roba, koju su donosili strani trgovci, morala se je izložiti pod šatorima pred samom crkvom, a strogo je bilo zabranjeno, da se istovari u privatnim kućama ili gostionicama. A sami gradski vijećnici, odnosno kaptolski dekan i njegovi pomoćnici pazili su na red, da kontroliraju mjere i tegove, da nadgledaju cijene. Za robu, koja se je uvozila u Zagreb, kaptol je redovito dobivao uvozninu i pijacovinu, dvije pristojbine, koje su se odmjerivale odjednom i od koje su dvije trećine išle samom kaptolu, a jedna trećina kralju, odnosno kruni. Pijacovina se međutim nije naplaćivala od robe, koja se je prodavala na samom kaptolu, dok je kaptol zahtijevao, da se mora plaćati od robe, koja se je prodavala i uvozila u slobodnu općinu na Gradcu. U povlasticama Bele IV. od god. 1242. i 1266. bili su trgovci iz slobodne općine oslobođeni po cijeloj državi od svakog plaćanja, ali nije nigdje rečeno, da su građani oslobođeni od kaptolskih daća. To je bilo sigurno za sajmove ponedjeljkom i četvrtkom, ali je inače kaptol ostao pri svojem. Sada je općina uvela opet sa svoje strane pristojbinu za sol i živež, koju su morali plaćati i stanovnici kaptolske sudbenosti. Kaptol se je sada pritužio samom kralju, i stvar je iznesena pred sabor, koji je održan o samom Stjepanj-danu (20. kolovoza) 1321. u Zagrebu. Tu je zastupnik slobodne općine, gradski bilježnik Toma, iznio stajalište, da sabor nije vlastan o tome odlučivati, jer je na osnovi Zlatne bule općina odgovorna za svoj postupak samo kralju. Na tu izjavu je sada ustao sam ban i iznio, da ovakva povlastica ne znači zapravo ništa, jer u Slavoniji zastupa kralja samo jedno lice, a to je ban. Stoga je ban pozvao bilježnika, neka navede drugi razlog, koji bi govorio u prilog grada, jer ovaj prvi ne bi mogao biti uvažen. Kad je bilježnik donio zatim u određenom mu roku na sabor kraljevu povlasticu, izdanu slobodnoj općini, nađe ban, da ta povlastica ne dopušta općini, da uvodi nove daće protiv kaptola. Ali budući da su te daće već bile prešle u običaj, odluči ban, da se imaju i dalje utjerivati, ali ne više za račun gradske općine, nego za račun kaptola, protiv koga su zapravo s početka bile naperene. Kaptol, koji je predvidio, da će od toga nastati parnica, dao je sebi izdati prijepis te odluke od najbližeg vjerodostojnog mjesta, a to je bio čazmanski kaptol. Napokon je došlo ipak do nagodbe, u kojoj je kaptol i dalje imao pravo na pijacovinu, dok je gradska općina pristala na to, da pristojbinu od soli i živeža utjera samo od stranaca, a ne od kaptolskih ljudi. No kad je kralj Karlo Robert god. 1324. prošao kroz Zagreb, uspjelo je ipak građanima postići od njega dopuštenje, da uvedu neku pristojbinu na prodaju žita, soli i vina u malim količinama, koju su mogli utjerivati od svakoga. I sada su

na osnovi te kraljeve odluke stali zahtijevati tu pristojbinu ili »postavu« i od kaptolskih ljudi. Otud se izvodi dugotrajna parnica, koja se svrši, 28. travnja 1339., opet nagodbom, u kojoj jedna i druga stranka obećaju, da ne će uvoditi nikakvih novotarija, nego će živjeti u međusobnoj slozi. I da se ljudi ne svađaju oko pijacovine od uvoženih predmeta, koji su imali doći do prodaje na sam trg ili pijacu, sklopljen je opet ugovor između kaptola i općine 13. siječnja 1343.

U ovom je određena i cijena, koja se je imala tražiti. Od pojedinih teretnih kola robe, otkudagod ona došla ili kamogod se izvozila, samo ako je jednom prolazila kroz teritorij ili gradske općine ili kaptola, imala se je naplatiti pijacovina od 12 banskih denara. Od robe, koja se je uvozila na prodaju, plaćalo se od pojedinog svežnja skerletnog sukna 50 denara, od ostalih tkanina za svaku marku vrijednost po dva denara. Od kola, natovarenih žitom, plaćao je prodavač 6, i kupac opet 6 denara, a od sirca voska po jedan denar, dok se od kola, natovarenih vinom, plaćalo tek dva denara. Od konja na prodaji išlo je 6, od kobila 4 denara, od poveće svinje denar, a od sukna i domaćeg platna, što je doneseno u grad na krkaču, dva denara. Osim toga je svaki trgovac samo zato, što je imao uvijek otvoren dućan, plaćao obrtni porez.

Od životinja i robe, što su ih strani trgovci donosili osobito iz Njemačke i iz Mletačke, plaćala se je tridesetina ili harmica (po madžarskom harmincz: trideset), koja je bila namijenjena samoj kraljici, te se plaćala u srebrnom ili zlatnom novcu. Karlo Robert je sabiralište za tridesetinu smjestio za robu iz Njemačke u Susjedgradu, dok je za robu iz Mletaka bila carinarnica u Modrušu.

No kasnije, kada su tridesetičari pobirali daću ne samo od uvožene robe, nego i od robe, koja je prolazila kroz harmicu za izvoz u Njemačku, odnosno u Italiju, nastali su dosta veliki prosvjedi s kaptolske i s gradske strane. Na saboru, koji je održan u banovoj nazočnosti 8. kolovoza 1343. u Križevcima, zbilja je gradskim zastupnicima uspjelo dokazati, da se tridesetina nema pobirati od izvožene robe. Ali se i kasnije, kad se tridesetina davala u zakup, nije mnogo marilo za to razlikovanje.

Unutrašnja organizacija gradske uprave bila je povjerena izmjenice pojedinim članovima gradskog vijeća, tako da u Zagrebu, nije kao u primorskim općinama, izvršena, čini se, stroga podjela vlasti pojedinih gradskih zvanja. Gradsko zastupstvo se brinulo kolegijalno za red na tržištu i za prave mjere i tegove, odnosno za umjerene cijene, dok je u primorskim gradovima u tu svrhu postojala ustanova, uvedena iz normanske južne Italije takozvanih justicijera, kojima je bila povjerena potpuna vlast nad tržištem, i koji su u tu svrhu raspolagali i stražarskim aparatom.

Za Zagreb je bilo od velikog značenja, da je imao povlasticu vlastite kovnice. Ta je naslućena već u povlastici Andrije II. iz god.

1217., gdje je kralj izrijekom naveo, da nijedan ugarski kralj nije kovao svoj novac u banskoj ili u vojvodskoj kraljevini. Kad bi to učinili njegovi nasljednici, nastavio je kralj, neka se nikoga ne sili, da uzme taj novac i neka se naprosto zatvore oni kraljevi ljudi, koji bi dolazili na biskupski trg radi promjene novca. Taj domaći novac, kojemu je na prednjoj strani utisnuta kuna, kako bježi nalijevo, i nad njom zvijezda, dok je na suprotnoj strani križ s polumjesecom i zvijezdom, težio je točno gram i bio je kovan od smjese srebra i bakra. Zvao se je denar ili kunovina ili križanac. Na 10½ dijela srebra je dolazilo 5½ dijela bakra, ali je bilo smjesa, gdje je razmjer srebra prema bakru stajao kao 14 $^{2}/_{5}$ prema 1 $^{3}/_{5}$. Osim u Zagrebu, bile su kovnice u Virovitici, Mitrovici i Pakracu, a novac se je zvao po kovnici zagrebački, virovitički (verencze) ili naprosto srijemski. A često se je novac zvao i po banu. Zagrebački novac se je tako kovao do konca XIV. stoljeća od Martinja do Nove godine, i izlagao se na tržištima za izmjenu sa starim novcem. Najjači novac bila je marka, koja je težila 6 unča srebra. Na jednu marku se je računalo pet pensa ili četiri ferta. A marka je imala 200 denara. Groš je bio strani novac i vrijednost mu je iznosila od pet do sedam denara. Forinta je bila četvrti dio marke ili po prilici pedeset denara. Obul je bio pola denara, dok je bagatin bio tek dvanaesti dio denara. Zagrebačka kovnica se je od godine do godine davala u zakup, tako da je korist od izmjene starog u novi novac išla sva zakupniku, koji je plaćao banu svotu oko trista maraka srebra. Da ne bi izmijenili novac, neki su izvozili srebro, ali je to bilo zabranjeno. Tko bi bio uhvaćen, izgubio bi sve, što je imao na sebi. Kovnica je bila pod nadzorom, a novac se je morao mjeriti, da li odgovara propisanoj težini. U tom slučaju bi se zapečatio banovim pečatom. Kovničari su opet morali na novac utisnuti svoj žig, da se zna, tko je i kada je novac kovan. U samoj kovnici su bile škrinje za kovne sprave, koje su se zatvarale trostrukim ključevima, a jedan je ključ bio uvijek kod samog bana.

Promet, koji je vodio kroz Zagreb, bio je u normalnim prilikama dosta živahan. Velika cesta je spajala Zagreb sa Jastrebarskim i sa Senjom. S Kranjskom se je trgovalo preko Metlike i Novog Mesta, odakle je put išao na Ljubljanu, a iz Ljubljane preko Postojne na Rijeku. Druga cesta je išla na Kostanjevicu i odavle na Trg, gdje je bio brod preko rijeke Krke, otkuda se išlo na Mokronog i opet na Novo Mesto. Iz Kostanjevice je išao put i na Krško i preko Save u Videm i u Štajersku. Put u Ugarsku vodio je preko Ivanića, Čazme, Vaške, gdje je bio prijevoz preko Drave.

Premda je Gradec po Zlatnoj buli dobio značaj slobodne gradske općine, ipak su i dalje postojali neki porezi, među njima t. zv. »martinšćina« od 200 pensa, koja se ubirala za kralja kao utemeljitelja gradske slobode. Moglo bi se doduše misliti, da ta svota nije

baš bila prevelika, no ipak su građani s obzirom na troškove za uzdržavanje gradskih zidina molili, a onda i postigli, da martinšćina bude ukinuta. Ime joj je dolazilo otuda, što se plaćala svake godine o Martinju (12. studenoga). Bela IV. je međutim, 23. studenoga 1266., odredio da građani ne moraju više naoruživati ni deset oklopnika, ali da su u zamjenu dužni plaćati svake godine kralju iznos od 200 pensa. Taj se porez zvao po njemačkom izrazu Bede, i općina ga je utjerivala od pojedinih kućevlasnika i obrtnika.

Kao gradski prihod važile su globe. Samo je vražda išla u iznosu od 100 pensa najprije rođacima ubijenoga, ali je grad pritom dobivao uz to i globu od 20 pensa. O ranijem ljetnom Ivanjdanu (24. lipnja) palio se je pred vijećnicom krijes, a samo je općinsko vijeće smatralo za svoju dužnost, da o gradskom trošku priredi gozbu odličnoj gospodi.

Suparništvo između grada i kaptola dovelo je do toga, da su jedni i drugi gledali, kako će protivnika ako ne baš poniziti, a ono bar dovesti do slabijeg položaja. U tom pitanju je kaptol radi opsežnih povlastica i radi bogatstva u zemljišnom posjedu zauzimao bez sumnje znatno jači položaj. Zagrebačka biskupija je naime dobila ne samo cijelo područje negdašnje biskupije sisačke, nego i onaj dio kninske biskupije, koji se je prostirao sve do rijeke Save. Tako je zemljišni posjed zagrebačke biskupije protegnut preko Drave i Mure, a onda prema Sani i Vrbasu. U isto je dobila pod svoju neposrednu svojinu zemlju Dubravu, pa Kalnik i Čazmu. I cijela Zagrebačka gora sa svojim kmetovskim naseljima bila je svojinom zagrebačkog kaptola. Ovi su se posjedi povećali za Andrije II. god. 1217. i 1227., i kasnije za Bele IV. (1257.). Tako je i Andrija III. u namjeri, da zadobije barem sklonost kaptola, otkako je u biskupu Ivanu našao protivnika, pristao, da biskupu pripadne cijela pijacovina, dok je prije treći dio te pristojbine pripadao kralju. Imovina kaptola je osim toga znatno pojačana pobožnim zavjetima, tako da je njegov posjed oko svršetka XIV. stoljeća bio dosta znatan.

Imovina biskupije i kaptola je stradala međutim od neprestanih borba oko biskupskog i oko kanoničkih položaja. Naime za borbâ oko prijestolja prije dolaska Anžuvinaca nastojale su protivne stranke, da zaposjednu svojim pristašama biskupske položaje. Tako je i Zagreb kroz XIV. i osobito kroz XV. stoljeće u vrijeme najžešće opozicije Sigismundovih banova i protiv Matijaša Korvina doživio najveće borbe oko biskupske stolice. Od štete je bilo i to, da su pojedini biskupi boravili duže vremena izvan biskupije i povjeravali upravu svoje imovine punomoćnicima, t. zv. konzervatorima (conservatores). To je moralo imati to težih posljedica, jer je baš prema svršetku XIV. stoljeća došlo do borbe oko papine stolice. Ali pored svih tih nereda kaptol je zagrebački umio očuvati svoj ugledni položaj. Sastojao je od 32 člana; između ovih je najugled-

nije mjesto zauzimao prepošt, koji je u kaptolu bio isto što i sudac u gradskom vijeću. Na njegov poziv, koji se je javljao posebnim zvonom s katedrale, sakupio bi se kaptol. Sam je prepošt bio u isto vrijeme arhiđakon gorskoga i zagorskoga kotara, od kojih je dobivao osim desetine još dio globa tamošnjih sudova, t. zv. cathedraticum. Kanonik čitalac, koji je u isto vrijeme vodio kancelariju i pjevački zbor u katedrali, predsjedao je izdavanju kaptolskih listina i dobivao desetinsku četvrtinu od prihoda za pečaćenje. Uz kanonika čitaoca bio je kanonik pjevač (cantor), koji je pazio na bogoslužje i obrede. Njegova je dužnost, da podučava u pjevanju podmladak i da pazi na sjaj crkvenih svečanosti. Iza ovoga je prepošt čazmanski, koji je u isto vrijeme bio arhiđakon sički i gvešćanski, a zatim su dolazili redom arhiđakon dubički, komarnički, gorički, kalnički, vaškanski, čazmanski, čekšinski, varaždinski i vrbovački. Arhiđakoni su bili svaki na čelu svojega kotara i pazili ne samo na crkvenu disciplinu, nego su predsjedali pojedinom crkvenom sudu. Iza njih je dolazio po redu kanonik čuvar (custos), kojemu su bili povjereni crkvene dragocjenosti, crkvena ruha i listine. Kaptolskom imovinom je upravljao kaptolski dekan, koji je biran između kanonika za iduću godinu na dan sv. Lovre. Njegova je dužnost, da utjeruje kaptolske prihode i da ih razdijeli među kanonike. Posebni položaj je imao kaptolski sudac, koji je morao biti svjetovnik, jer je imao odlučivati ne samo u građanskim, nego i u kaznenim sporovima. Za plaću je imao polovinu svih globa i polovinu prihoda onih predija, na kojima je zločinac stanovao. Kao kaptolski činovnici dolazili su u obzir s pravnog stajališta i bilježnici, koji su zabilježili svaki kaptolski desetinski i drugi dohodak. U isto vrijeme, kad je kaptol birao dekana, birao je i kmetskog župana, koji je imao paziti, da se grožđe iz vinograda dopremi redovito u Zagreb u kaptolsku pivnicu. Seoske suce ili »vesnike« postavljao je kaptolski dekan, da proglašuju i dadu izvršiti sve kaptolske naredbe. Kanonik dekan je za svoj veći posao dobivao dvostruki prihod.

U Zagrebu je znalo doći i do nereda u pitanju djelatnosti kaptola u ulozi vjerodostojnog mjesta, premda se mora istaknuti. da je kaptol tu ulogu vršio s vremenom sve savjesnije do god. 1850. To je bilo osobito u vrijeme Ladislava IV., kad je na zagrebačku stolicu došao energični Ivan. No kad se iza Ivanove smrti kanonik čitalac nekoliko puta na svoju ruku poslužio kaptolskim pečatom, oduzme mu ga biskup Mihalj, a njegov nasljednik, Dominikanac Augustin Kažotić odredi sada, da se pečat kaptolski može upotrebiti samo onda, kad na to pristane zbor od sedam kanonika, kojima je povjeren pečat na čuvanje. Za pečaćenje listine davala se je kaptolu pristojba od 40 denara, a povrh toga kanoniku čitaocu i čuvaru za svaki viseći pečat po 12 denara.

U pitanju vjerodostojnosti svakako je kaptol bio u višoj cijeni od gradske vlasti, premda se i za ovu nije moglo reći, da nije pazila na dobar glas svoje kancelarije.

Poseban položaj prema kaptolu i gradskoj općini zauzimao je ban. Njegova kancelarija je bila razmjerno oskudno sastavljena, jer je banov poziv bio, da stalno putuje od jednoga kraja u drugi, a osim toga ni Hrvatska ni Slavonija nijesu zapravo dugo vremena imale ni glavnoga grada ni sjedišta zemaljske uprave. Ipak se je s vremenom i banska kancelarija tipizirala i počela izdavati listine, koje su se odlikovale svojom jednostavnošću i jasnoćom. Samo iznimno je sadržaj takvih listina povlastica u prilog jedne općine, kojoj se daje gradsko pravo, kao na pr. poslije Zagreba Križevcima i Jablancu. Inače ban intervenira kod sklapanja pravnih poslova privatnika (kupoprodaja, izmjene, adopcije), kod donacija u kraljevo ime, te kod potvrđivanja saborskih zaključaka.

Po vanjskome je izgledu sastavljena banska listina od protokola, teksta i eshatokola. Protokol sastoji od jednostavne intitulacije, kratke pozdravne formule i oznake osoba, kojima je listina upravljena. U tekstu je sadržana često naracija, gdje se spominje povod, zašto je došlo do izdavanja listine. Arenga se obično izostavila. Iza naracije je obično dolazila dispozicija, u kojoj su označene odredbe, a onda i način, kako su se imale izvršiti. Ako je u dispoziciji sadržana oznaka zemljišta, vršio se je u samoj listini opis toga zemljišta u potankosti, tako da je kaptol kao vjerodostojno mjesto mogao bez poteškoće uvesti novog vlasnika u posjed. Rijetko kada se je u banskim listinama nalazila sankcija ili kaznena odredba. Ali je uvijek iza dispozicije dolazila t. zv. koroboracija ili potvrda potpisima i pečatom, odnosno pečatima lica, koja su tu listinu supotpisala.

No i onda kad su, u XIII. stoljeću, darovnice metnute pod strožu kontrolu, banska je listina po svojoj strukturi i po vanjskom obliku dosta sličila listinama druge istovremene gospode.

Time međutim, što je s vremenom ban po svojem položaju i po svojem zanimanju sve više postao stalni kraljev predstavnik i što je njegova nazočnost sve više bila vezana na glavni grad banovine, a taj je s vremenom, nakon nekoliko fluktuacija, postao Zagreb, nastala je sve jača težnja, da se vanjski oblik banovih listina približi vanjskom obliku gradskih listina, s tim više, jer je uz bana silom prilika sve više dolazilo izučenih pravnika, koji su preuzeli (ako ne konačnu odluku) vođenje ili upravljanje javnih poslova. Od trenutka, kad je nastao prijelaz iz prirodnoga u novčano gospodarstvo, kad je došlo do prijelaza od usmenoga u pismeno uredovanje, kad je namjesto dugotrajnih ugovora običajnog prava stupila navada kratkotrajnih ugovora, u kojima je svaka stranka unosila svoje individualne zahtjeve i svoja individualna traženja, i od časa kad nije više vrijedilo u tolikoj mjeri običajno nepisano, koliko zakonsko pisano pravo, od toga je vremena

bilo banu, htio on to ili ne htio, suđeno, da sve više postane gradski čovjek, isto kao što je njegova vlast sve više primala rimske gradsko-pravne elemente. Ova se evolucija izražava tek u blijedim konturama u XIII. stoljeću, ali je poslije prestanka križarskih pohoda doživjela svoj zastoj. Do ponovne urbanizacije banskog položaja dolazi prema izmaku XV. stoljeća, ali je i taj pokret bio zaustavljen očito zbog socijalne i ekonomske reakcije, koja je nastupila s turskim napredovanjem u Podunavlje. Treći put će se ista pojava javiti poslije prestanka turske opasnosti u XVIII. stoljeću, u stoljeću Marije Terezije i Josipa II.: to je vrijeme emancipacije seljaka i podizanja građanskog staleža.

§ 39. *Nove pravne veze.*

Staro plemensko pravo je u punom uzmaku u XIII. stoljeću. Krvna osveta se je očuvala još netaknuta u planinskim krajevima. Znaju doduše i zagrebački gradski običaji za odmazdu, kao što je zna i Vinodolski zakon; očuvao se je doduše stari ritual izmirenja, koji u tolikoj mjeri podsjeća na ustanovu porote i koji je jednak kod nas, kao što kod Franaka (compositio), na Korzici (parolanti), na Sardiniji (razionali e savii del popolo), u Boki Kotorskoj (arbitri amicabiles), u Dubrovniku (amicabiles compositores), ali se s XIII. stoljećem može primijetiti promjena, kad se sve veći broj ljudi odlučuje na to, da ostavi svoju kuću i ide u daleki svijet. Ona povezanost, koja čini bitnost sredovječnog čovjeka, pa bio on seljak ili svećenik ili ratnik ili obrtnik, sada je skoro posve prestala. Dok je u pređašnje vrijeme putovanje značilo abnormalnost, nešto neobično, izvan pravila i poretka, dok se na putnika gledalo kao na čovjeka, koji lakoumno izlaže svoju dušu napastima varljivog svijeta, spopadala je sada ljude veća težnja za putničkim štapom. I s ovom težnjom nastaje osnovna promjena u pravnim odnosima, koji su upravljali tadašnjim društvom.

Ta promjena nije toliko vidljiva, kad uporedimo pravne prilike, kako nam se prikazuju u kasnijem Tripartitu, sa stanjem ranijeg srednjeg vijeka. Razlog je tome taj, da je, kako je već naglašeno, evolutivni pokret pravnog postanka imao svoje trenutke zastoja i nazatka. Ali od svršetka XII. do XIV. stoljeća ta je promjena očevidna. U javnom životu pojedinih gradova opaža se svjež pokret. Ljudi nalaze lako zarade. Zanatlije i obrtnici dobivaju sve više posla. Konkurencija je razmjerno neosjetljiva. Naši su krajevi k tome na prometnim cestama, koje vode sa sjevera na jug i s istoka na zapad. Rusija je sve do tatarske najezde, t. j. sve do početka XIII. stoljeća jedan od najjačih trgovačkih faktora. Prije nego što je zatvoren bosporski put god. 1353., odnosno prije Nikopoljske bitke (1396.) poprečni su balkanski putovi poprištem žive trgovačke djelatnosti. U tim prilikama nije rijedak slučaj, da se obrtnici iz jadranskog Primorja nađu na ruskim dvorovima,

da dubrovački trgovci posluju zajedno s genovskima po crnomorskim pristaništima. A pored raseljavanja iz naših krajeva u tuđinu opaža se i doseljavanje, najviše iz Njemačke i iz Italije. Osobito su brojne saske naseobine, važne napose u tome, što su Sasi umjeli, da u inozemstvu očuvaju svoju unutrašnju upravu, svoje sudstvo, svoju ograđenost prema urođenom svijetu. Drugi elemenat, koji je došao s juga i s jugoistoka, bila su vlaška plemena iz unutrašnjosti poluotoka. Njih je potjerao prema jadranskoj obali već raniji bugarski pokret pod Simeunom i svakako pod Samuilom, ali su ipak kroz neko vrijeme mirovali po Dinarskim planinama, osigurani povlasticama, koje im je kako se čini, podijelio Vasilij II. Njihov je pokret izazvan, tvrdi Akominat, fiskalnim mjerama Aleksija Anđela. Svakako je od toga vremena, dakle poslije god. 1185., nastala velika vlaška seoba, koja je doprla do Dubrovnika oko god. 1230., te je polovinom XIII. stoljeća već bila dosegla Neretljansku pokrajinu. Velike promjene je prouzročila osobito tatarska najezda god. 1241.—1242. Zemlja je ostala godinama neobrađena, a pravne su se prilike sada posve poremetile. Drugi uzrok težih smetnja bila je velika kuga god. 1348. Onda je prorijeđeno stanovništvo svih primorskih gradova, dok su planinski krajevi ostali posve pošteđeni. Posljedica je toga bila, da je malo iza toga nastala seoba iz planina po Zagorju prema Primorju i da se je stanovništvo u Primorju posve promijenilo.

U gradovima je nastala nestašica radne snage, a zakoni su olakšavali doseljivanje zdravog svijeta iz zaleđa. Na dubrovačkom zemljištu nitko nije plaćao poreza, bio on vlastelin ili kmet; općina je naime pokrivala svoje izdatke od carinskih prihoda, od monopola soli, i samo u vanrednim slučajevima bi raspisivala poseban porez. U Kotoru nije stvar išla tako lako, ali opet nije zadavala poteškoće: dosta je bilo da se došljak dade zapisati kod gradskog notara i da vrši javne radove (angariae). Ti su radovi sastojali u tome, da pojedinac pomaže kod popravka gradskih zidova i vrši svoju službu kod čuvanja gradske tvrđave. U kotorskim notarijatskim spisima se tako može vidjeti, odakle se netko sve doselio u grad. Obično su ljudi dolazili u gradove kao posluga i to odmah za nekoliko godina. Katkada se je dobro gledalo, kome i kamo se povjerava mlađi svijet, prije nego što bi išao iz kuće. Tako se vidi po nekim ugovorima, da su se momci i djevojke primali u kućanstvo kao posluga s obećanjem, da će se prema njima postupati kao prema članovima porodice (tenere ipsam pro filia carnale et in fine termini ipsam maritare). Malo se kada davala slugama svota novaca, najviše im se davalo odijelo i hrana, a kad bi im došlo vrijeme za ženidbu dao bi gospodar opremu (in dote et nomine dotis). Ovakovi ugovori nijesu bili za kraće vrijeme, nego obično za 10—15 godina. Ali se je znalo dogoditi, da je služinčad pokrala svoje gospodare i pobjegla u planine, zbog čega su njihovi roditelji često morali preuzeti za njih jamstvo, te su pozivani na odgovornost, čim bi se pojavili u gradu.

Velika potražnja teretnih brodova urodila je posljedicom, da se je u jakoj mjeri kupovalo drvo za građu iz naših krajeva, ali se je već onda moglo opaziti opadanje našeg šumarstva, koje je napredovalo tek u tursko doba. Četinari su davali drvo za pečenje vapnenca. Duge grede od hrastovine su se visoko cijenile i služile za gradnju brodova. Manje ih se uzimalo iz Hrvatske, gdje su prometne prilike doduše bile dosta povoljne, ali je trebalo prevaliti dosta puta po kopnu, dok su krajevi u dračkom zaleđu, za koje se je u XIII. stoljeću udomio naziv Albanija, bili pristupačniji s morske strane. Između povlastica, što su ih bosanski vladari podijelili Dubrovčanima, jedna je bila u tome, da mogu sjeći drva za gradnju svojih lađa. Od granja i cvjetova ruja dobivala se rujevina, koja je tražena u kožarstvu ne samo u našim krajevima, nego u Italiji. Neke šume su stajale međutim ipak pod zabranom, osobito u blizini samostana. Na nekim mjestima su se oko krčevina izgradile nove naseobine, i šume su služile kao plandište za domaću stoku. Političke promjene, koje su bile dosta česte tijekom XIII. i XIV. stoljeća, pa međusobne borbe, izazvane krvnom osvetom, često su opustošile čitave krajeve, tako da je bilo i napuštenih naseobina, a narod je pravio razlike između nedavno i davno napuštenih krajeva, između pustog sela, nedavno ostavljenog, što je osobito često bilo kod nomadskih Vlaha, i divljeg sela, koje je opustjelo od davnine.

Evolucija, koja se može opažati uvijek kod doseljenog življa, od stočarstva do ratarstva bila je odavna prebrođena u XIII. stoljeću. Pripadnici hrvatskih plemena, koji su spočetka prepustili poljski rad svojim kmetovima i radije boravili sa stokom po planinama, navikli su se s vremenom već na ratarski posao. Pogotovu je ratarstvo poraslo u vrijednosti, kad je došao u običaj novčani promet. Novac je naime zamjenjivala donekle stoka. Procjene su se vršile u prijelaznom stadiju u volovima, u konjima i ovnovima. Međutim, što je time cijena stoci padala, a rasla cijena zemlji, nastalo je vrijeme, kad je i seljaku moglo biti znatno bolje, jer se njegova radna snaga potraživala i po gradovima. Ali su u tom trenutku ljudi iz kraljeve okoline, prelati i baruni, znali doći u posjed velikih donatarnih dobara. Samostani kao uzorna gospodarstva postali su ubrzo jakom ekonomskom silom. A potražnja radne sile urodila je i drugom posljedicom, a to je razmjerno brzim porastom pučanstva. Tako je seljak s brojnom porodicom mogao jedno dijete držati uz sebe, da mu obavlja kmetovski posao, dok je ostaloj djeci nabavio zarade u gradu i u službi kojega većega gospodina. Katkada je dakako i glad tjerala ljude sa sela u gradove: to se jasno vidi iz nekoliko notarijatskih zabilježba iz XIV. stoljeća. U unutrašnjosti se je znatan broj naseobina okupio oko raskršća velikih prometnih žila i u blizini rudnika. Važnost panonske nizine kao žitnice iskočila je osobito prema polovini XIV. stoljeća, kad je Madžarska doživjela svoj procvat za Ljudevita I. U isto vrijeme je i stočarstvo dobilo nove privredne oblike, prešavši od ekstenzivnoga na intenzivno

stočarstvo: velikaši su naime nastojali odgajati plemenite pasmine konja i sitne stoke za vunu. U Primorju su u nestašici drugih prometnih sredstava magarac i mazga došli sada do velike upotrebe. U isto vrijeme se je i bivol selio iz Trakije kao domaća životinja u naše Primorje. Njegova koža je bila mnogo tražena u Mlecima. Konj je bio u cijeni ne samo za promet, nego osobito za ratnu službu. Velika gospoda su međutim raspolagala čitavim stadima od nekoliko hiljada grla, marvom u čoporima, i desetcima hiljada svinja i ovaca. Volovi su se držali po dva u plugovima, a znalo ih je biti u jednom posjedu i preko hiljade.

Između privrede planinskih pastira i privrede najmljenih pastira na velikim imanjima ili donatarnim dobrima sa kmetskim selištima bila je velika razlika. Vlastela su posjedovala čitave planine kao svoje ispaše, dok su pašnjaci u dubravama bili svojina pojedinih sela. Pastiri velikih posjednika su dobivali svoju plaću u životinjama koja se zvala *biljeg*, ali je bilo slučajeva, da su pastiri dobivali i svoju mjesečnu plaću. Po budvanskom statutu je gospodar marve imao od priploda dvije trećine, dok je jedna trećina pripadala pastiru. Ako je životinja uginula, nije za to pastir bio odgovoran, ali je gospodar dobivao kožu, inače je pastir morao nadoknaditi gospodaru sve životinje, koje bi vuk pojeo. Samo kod noćne otmice je štetu snosio gospodar.

Posebne vrsti bijahu družinski ugovori za čuvanje stoke, a vršili su se u Primorju slično kao u donjoj Italiji, pa ugovori između onoga, koji je davao novac, i onoga, koji je ulagao svoj trud. Od riječi socius, poslovni drug, nastao je u srednjoj Italiji izraz soccida, koji se ponavlja u notarijskim spisima naših primorskih gradova. Osobito su vlaški pastiri, koji su bili vješti u sirenju i u ispaši, pokazivali veliku spretnost kod ovih poslova. Dužnost, koju bi preuzimali, bila je u tome, da njeguju i vode na pašu živo (pascere, custodire et gubernare). Dobitak i šteta su se dijelile napola, rjeđe u drugom kojem razmjeru. Pastir je u tom slučaju bio odgovoran za skrivljenu štetu. U obzir su dolazili ne samo goveda, nego osobito u našim krajevima konji, ovce, svinje i pčele. Posebni oblik kapitalizacije je sastojao u unajmljivanju vola za oranje, odnosno dvoprega. To su činila često gradska vlastela. Kupovala bi na sajmu živo i ostavila bi ga prodavaču za njegovanje uz pola dobiti. Često se je dobit davala u prirodi, pri čemu je gradski kapitalist dobivao neku količinu čistog i sabranog žita, što bi on skuplje kupio na samom trgu. Sporovi oko tih poslova su se rješavali na stancima. Često su se davale košnice pod nadzor »uljara«. Pčele su bile u cijeni, jer je med bio katkada jedino sladilo, vosak jedino sredstvo za svijetljenje, a uz to se od meda dobivala medovina, koja se miješala s vinom i kao molca ili mellatum bila u visokoj cijeni. Slični ugovori su se ticali svilarstva, ali ih je prema XIII. stoljeću sve manje u hrvatskom Primorju, dok su se južni krajevi, osobito oni između Neretve i Vojuše, u boljoj vezi s donjom Italijom i s južnom Francuskom,

mogli održati protiv sve veće konkurencije sjeverne Italije. Utjecaj bizantskih agrarnih zakona je, baš oko mijene između XII. i XIII. stoljeća, doveo do napuštanja razornih metoda u ratarstvu, kakav je na pr. bio sistem krčenja putem paljevine, kako su ga imali u običaju osobito vlaški pastiri. Gradski statuti upućuju ratara, da se za obrađivanje i krčenje služi samo plugom i motikom (zappa et aratro).

Premda je kapitalizam u početku XIII. stoljeća znatno pridonio oživljavanju i jačanju domaće privrede, ipak je stanovništvo bilo još dosta rijetko posijano. Riječ »selo«, lat sessio, koja se sada upotrebljava i u zagorskim krajevima, označuje samo kućište sa zemljom: ovaj značaj se ponavlja u poljičkom statutu, u istarskim glagolskim poveljama, u modruškom urbaru iz god. 1486. U istom značenju se upotrebljava i izraz »dvor«, a ljudi, koji su stanovali oko dvora (villa, curtis), zvali su se pridvorci. Za imovinsku jedinicu, koja se sastojala od kuće i zemlje, upotrebljavao se je i izraz »mjesto« od bizantskoga »stasis«, ili ždreb, odnosno u sjevernom Primorju ždrib, ždribenica, žrib. Kad se naime zemlja dijelila među braću ili među sugrađane, a to se dogodilo; kad su gradovi dobivali u svoju podložnost čitavu župu, onda je kocka odlučivala, kome ima koji dio pripasti. Takova dioba se je vršila u Poljici, u okolini Zadra i u hrvatskom Primorju. U Madžarskoj je vreteno, funiculum, poznato isto onako, kako je to bilo u vrijeme hrvatskih narodnih vladara u Hrvatskoj. Ali se često događalo, da se vrijednost zemlje cijenila po prihodu ili po sjemenju, koje se utrošilo za to, da se dobije stalna žetva. U tim prilikama je riječ »kabao« ili modium mogla značiti u isto vrijeme površinu od 200 četvornih motaka ili težinu od 40 funti žita. Samo za »pogon«, a to je mjera zemlje utvrđena u Korčuli, može se uporeĎivanjem površine s današnjim stanjem zaključiti, da je zahvaćao 5000 četv. metara. Kad je zemlja bila tako uređena, da je na njoj bio prostor za gradilište i za jedno seosko imanje, govorilo se je o »rupini«. Ta je riječ zapravo keltska: arepennis, francuski arpent.

Podjela novostečenih župa u Kotoru i Dubrovniku podsjeća na dijelove na pojedinim brodovima, a doista su se dijelovi zvali »karati« ili »karube«. Svaki kompleks zemlje je onda imao svoga kapetana (capitaneus sdrebi). Takva se zemlja nije smjela ni prodavati ni otuđiti, nego se je mogla samo uz neku naknadu staviti opet gradu na raspolaganje. Iza smrti prvog uživaoca je zemlja prelazila na nasljednike, inače na srodnike. Ako nije bilo ni njih, onda se opet kockom podijelila kojemu članu gradskog plemstva. Ustanova predkupnje, koja je bila tako proširena u bizantskom pravu, bila je u Hrvatskoj poznata daleko u novije doba. Tako znadu za nju ne samo Vinodolski zakon i Poljički statut, nego čak i običajno pravo kr. slobodne općine na Gradcu kod Zagreba.

Težnja za rasprostranjivanjem posjeda se je mogla opaziti u jačoj mjeri u Slavoniji, jer je njezina ravna površina prikladnija za in-

tenzivno obrađivanje naveliko, nego li krševiti krajevi Hrvatske južno od Gvozda, premda se i ovdje opaža težnja za formiranjem latifundija, osobito u krajevima nagnutim prema toplom Primorju, koji su imali više prometa i bili pristupačniji većim pothvatima. Tu su se obrazovale knežine, koje su nastale na taj način, da su negdašnje stare župe došle pod nasljednu vlast jednog kneza, zapravo pripadnika županske porodice, koji nije mijenjao svoj položaj prema stanovništvu župe, ali je sada svoje pravo oslanjao ne toliko na njihov pristanak, koliko na vršenje kraljeva donatarnog prava. Ti su se knezovi sada nastojali istaći ne samo svojom oružanom spremom i svojim tvrdim gradovima, nego svojim gostoprimstvom i biranim jelima i pićem. Kneževi vinogradi su se osobito njegovali, te običnom seljaku nije uopće bilo dopušteno, da sadi vinovu lozu, dok je sjaju kneževe kuće dolikovalo, da je mogao svoje goste počastiti biranim vrstima pića od levantinskog grožđa.

Pored tog isticanja velikog posjeda u rukama kraljevih donatara ili velikaša, koji su time mislili, da su stekli neki novi naslov, bio je veoma različit položaj pojedinog plemenitog Hrvata, koji je sa svojim slugama lično obrađivao svoje malo nasljedstvo. Nešto u boljem položaju su bili neke vrsti seljački poduzetnici, koji se javljaju osobito u Primorju, i koji s četom podređenih ratara preuzimaju bonifikaciju većih kompleksa zemlje. Tu je bila razlika između ugovorâ, u kojima je vlasnik zemlje davao investicioni predujam, odnosno plaćao sve troškove za »trapljenje«, t. j. da se zemlja dovede u privredno unosno stanje, od ugovora, u kojem je vlasnik zemlje prepuštao poduzetniku svu brigu za investicione troškove i samo tražio dio od prihoda. U ovom zadnjem slučaju je vlasniku pripadala već po bizantskom pravu polovina (hemisijastes). U Italiji se takav odnos zvao »mezzadria«. U prvom slučaju, kad je poduzetnik davao i svoj novac za trapljenje, pripadao mu je veći dio, obično četiri petine. Takvi su se ugovori sklapali ili za dugo vrijeme ili samo za tri godine. Ako je gospodar zemlje podnosio trošak, sklopio je ugovor najviše samo za tri godine, a ugovor se je mogao otkazati o Miholju. Ako je seljak ulagao svoj novac i svoj trud, onda se je razvio posebni odnos, po kojemu je zemlja imala doduše jednoga gospodara, ali je seljačko pravo imalo drugoga, te se je moglo prodavati i ustupati i zaduživati kao svako drugo pravo. Gospodar zemlje je obično imao samo pravo, da u slučaju promjene seljaka bude o tome obaviješten. U vrijeme prijelaza iz prirodnog u novčano gospodarstvo nastao je običaj, da seljak plaća neku godišnju najmovninu i da drži plod za sebe. To se seljaku veoma isplaćivalo, jer je vrijednost novca bila u stalnom opadanju, dok je vrijednost poljskih proizvoda bila u stalnom porastu. Gospodar zemlje je u tim prilikama dobivao tek neznatnu svotu. Pored ugovora na određeno vrijeme bilo je i takovih koji traju, dokle loza traje (donec duraverint ibi vites), ali, kako je seljak lozu obnovio, pretvorio bi se takav

ugovor u vječni zakup (ad perpetuum). Ugovor o zakupu zvao se je po kasnorimskoj i bizantskoj dikciji »pactum«, jer je zadržavao obvezu na davanje. Seljak je često pored najmovine ili pored udjela od zemljišnog prihoda morao donositi o nekim godišnjim zgodama poklone: pogače ili kokoši ili meso. Za trapljenje zemljišta su vrijedili posebni propisi, koji su u Primorju kudikamo opsežniji, nego li u bizantskom »nomos georgikós«, ali nemaju korelata u tadašnjoj Italiji. Tehnički izraz za takvo racionalno obrađivanje je »pastinatio«, i ugovor, koji se je sklapao, označen je izrazom »davanje na poboljšicu« (dare ad pastinandum). Takvi ugovori, kojih ima u velikom broju u notarijatskim spisima primorskih gradova, određuju do sitnice svaku dužnost, koju je imao seljak preuzeti i pretpostavljaju s gospodareve strane veliku aktivnost i budnost u obrani svojih interesa. To intenzivno obrađivanje gradske okoline nije toliko bilo od potrebe za gradsku prehranu, koliko za potrebe izvoza. Građani su zato pazili, da proizvodi vinarstva i maslinarstva uzmognu podnijeti konkurenciju drugih mediteranskih tržišta. Ali još više nego li za izvoz preko mora ti su proizvodi imali služiti potrebama unutrašnje trgovine. Do specijalizacije proizvodnje nije se dolazilo: u Primorju su se pored loze i masline obrađivale njive (mekote) ne samo za pšenicu, nego za proso (panicum, milium), raž i ječam. Oranje se vršilo još uvijek drvenim plugom, ali se već pri koncu XIII. stoljeća poznaju željezne sprave, koje su dolazile iz Italije. Gumno je kao i danas bilo pod vedrim nebom, ali su propisi za čuvanje i spremanje žita bili dosta opsežni. Kad su široka polja oko Dubrovnika pretvorena u vrtove, donosilo se đubre izdaleka u vrećama: 100 takovih stajale su dvije perpere. Mlinovi su bili u ono vrijeme važno privredno sredstvo. Gradska vlastela su nastojala seljacima i građanima uopće zabraniti držanje mlinova, kao što su i na donatarnim imanjima gledala na svaki način zapriječiti seljacima izgradnju vodenice. Lan i konoplja su se njegovali osobito u Posavini.

Trgovina vinom je bila predmet velikih prepiraka među gradskim staležima. Vlastela su naime nastojala koncentrirati u svojim rukama i proizvodnju i prodaju vina. Pritom se u gradskim statutima spominju neki izrazi, koji su bez sumnje grčkog podrijetla (malvasija, kratosija). Obično se vino držalo u bačvama, ali se je čuvalo u klijetima u velikim glinenim vrčevima. Kad se vino prenosilo karavanskim putem, bilo je natovareno u mjehovima.

Maslinovo ulje iz južnog Primorja bilo je u velikoj cijeni tako, da je budvanski statut smatrao za potrebno, da zabrani izvoz maslinovih presadnica. Maslinovi su vrtovi bili ograđeni međama (macceria) ili plotovima. Sječa masline je stajala u Budvanskom pod kaznom od 50 perpera. I kao što su vodenice bile predmetom natezanja između vlastele i seljaka, bio je i posjed mlina za masline dosta tražen.

Dok je u Zagrebu organizacija cehova nastala razmjerno kasno, tek izmakom XIV. i početkom XV. stoljeća, u Primorju su se obrtnici

udruživali već vrlo rano, iako je teško tvrditi, da je to bilo kroz cijelo vrijeme od kasnorimskog carstva do srednjega vijeka. Kod svih tih uređenja postoje iste ličnosti u upravi, što može biti i samo slučajno, jer takve grupe pretpostavljaju opstanak članskih prinosa, birane uprave, kontrolnih organa i, po duhu vremena, neku vezu s pobožnim običajima samoga grada. Najbliža je valjda kontinuitetu s rimskim vremenima kotorska Mornarica: pomorci su se naime morali udruživati zato, da iz svojih redova sastave poseban odred za čuvanje pristaništa. No to udruživanje ima pretežno duhovno značenje: zove se bratovština, ali je organizirano u svrhu uzajamne pomoći. Mjesto sastanka se po kasnorimskom i grčkom uzoru zove škola. Na čelu takovih grupa je gastald, svakako langobardski pravni izraz. Za kotorsku mornaricu se navodi kao vrijeme takova osnutka god. 809., što bi se podudaralo s vremenom, kad su se Bizantinci poslije gubitka Ravene i Mletaka ogledali, gdje će i kako će na Jadranu organizirati operacionu bazu za svoje brodovlje. Između toga vremena i prvih vijesti o dubrovačkim udruženim obrtnicima ima preko 400 godina: u Dubrovniku se spominju stolari (marangoni), koji su bili zaposleni u gradovima južnog Primorja od Bara do Kotora. Poput zagrebačkih šoštara spominju se ovdje dosta rano obućari (calligarii), kojih je bilo mnogo po cijelom Primorju. Naučnici su dolazili iz unutrašnjosti u dosta velikom broju. Ugovori su glasili obično na devet godina, nakon kojih je naučnik dobivao na poklon cjelokupno zanatlijsko oruđe. Između zanata u Primorju i onih u unutrašnjosti nema glede raznovrsnosti velike razlike. Neki su se bavili prigotavljanjem oružja, strijela, mačeva, bodeža, štitova, drugi su opet pravili vojničku nošnju i potrebne stvari za konjaništvo. Propast bizantske države god. 1204. dovela je u Primorje dosta grčkih majstora, osobito oružara, slikara, draguljara. Ali je dolazilo dosta daleko prema jugu i Njemaca. U Dubrovniku i Kotoru ima čak doseljenika iz Pruske.

Osim soli s kraljevskih solila dobivala se je morska sol i dovozila se čak u samu Slavoniju. Morskih je solila bilo spočetka u blizini benediktinskih samostana, tako u Pagu i na Mljetu. Kasnije je podizanje solila bila jedna od najprečih briga gradske privredne politike. Solila se dižu u okolini primorskih gradova, dapače se između pojedinih gradova, tako između Dubrovnika i Kotora, vode pravi ratovi oko posjeda pojedinih solila. Sol je naime bila tražena ne samo kao hrana za ljude, nego i za stoku, te je služila kao sredstvo za izmjenu s proizvodima iz unutrašnjosti. Kad su Mlečani došli u posjed dalmatinskih gradova, nastojali su smanjiti opseg i broj tamošnjih solila, prisiljavajući građane, da traže sol ili na otoku Pagu ili kod Drača. Kotorska solila, koja su bila dosta prostrana i zauzimala polje između Luštice i Vrmca, bila su predmetom teških unutrašnjih i vanjskih ratova, i na svršetku su pala u turske ruke. Kasnije je mletačkim vlastima pošlo

za rukom postići, vjerojatno mitom, od susjednih turskih namjesnika, da obustave rad oko solila.

Od rudarske obnove Balkanskog poluotoka pao je razmjerno manji dio na zemlje, gdje su bili nastanjeni Hrvati, ali je saskih rudara došlo u razmjerno znatnom broju iz Erdelja u Slavoniju. Njima je dato pravo, da sijeku šumu, kako bi poslije mogli ispitati, da li se pod zemljom nalazi rudno blago. U ono vrijeme, gdje je novac imao veliku vrijednost, isplaćivao se je svaki rad, pa donio i najmanju korist. Kralj je uz desetinu od zemljišnog proizvoda dobivao i desetinu od proizvoda dobivene rude. Često su Primorci finansirali radove za istraživanje rudnog blaga, i dapače su sami velikaši često sebi rezervirali neki dio od prođe. Takvi su se ugovori sklapali u obliku pravih društvenih ugovora, kod kojih je jedna stranka davala svoj novac, a druga radnu snagu. Velika nalazišta kovina nađena su u prvom redu u Srbiji. U Bosni je kao nalazište željeza došla do glasa Busovača, a nalazilo se ovdje i prilično bakra. Ali najveće bogatstvo Bosne je sastojalo u srebru, pored kojega se je nalazilo i olovo. Na tom području su pored Olova brzo izašli na glas Srebrnica i Ostružnica blizu Kreševa. Dobivena ruda se je mjerila kablima, a u blizini samog rudnika su građene topionice ili talionice, t. zv. željezna kola. Obično se je međutim kovina iznosila u sirovu stanju i tako se i prodavala, čime je njezina cijena bila snižena na najmanje razmjere. Tek kasnije su talijanski kupci o svom trošku davali prečišćavati i prebirati kovine.

Prije križarskih ratova su prometne prilike bile kod nas dosta oskudne. Prvi križari, koji su prolazili našim zemljama, tuže se, da ne nailaze na dobar doček kod domaćeg svijeta. Uzrok su tome nesređene prilike u Hrvatskoj u XII. stoljeću, a onda slaba organizacija oko opremanja križarskih vojska. Kasnije su se stvari promijenile, osobito kad je briga za križare prešla na vladaoce i veliku gospodu, koji su mogli, ako ne odmah plaćati sve u gotovu novcu, a ono pružiti barem dobavljačima dosta sigurna jamstva. U tom su se isticale svojom poduzetnošću i pripravnošću talijanske gradske općine, a po njihovu se primjeru i u našem Primorju organizirao doček stranaca, koji su išli u Svetu Zemlju. To se zbilo onda, kad je sam kralj Andrija II., ispunivši stari zavjet, krenuo u križarski rat, s kojega se je vratio dosta brzo. Ali je i to kratko vrijeme bilo dovoljno, da poremeti i onako poremećeno stanje njegovih financija.

Novi polet, koji je zahvatio krajeve, kud su prolazili križari, potisnuo je u pozadinu ono, što se smatralo u ranijem srednjem vijeku jedinim vrelom bogatstva, a to je veliki posjed. Sada se pored velikog posjeda javlja kao privredni čimbenik trgovina. U XII. stoljeću je trgovina još u razmjerno primitivnom stanju: to je doba trgovaca putnika, koji idu sa svojom robom na daleka putovanja i donose drugu robu ili dovoljno novaca iz inozemstva, ako nijesu putem nastradali. Taj je posao bio međutim odviše opasan i razmjerno manje unosan.

Mnogo se bolje isplaćivalo, da su trgovci, nekoliko njih, sklapali drugarske zajednice, po kojima su dijelili među sobom sve koristi i svu štetu. Takvi su putnici dolazili sa zapada i u naše krajeve, katkada s robom i katkada s novcem. Oni se u pravnoj terminologiji iz kasnorimskog vremena zovu gosti (hospites). Neki se od njih stalno pojavljuju početkom sezone u našim krajevima i nose odavde robu. Drugi su opet na svršetku nalazili svoju korist u tome, da se tu trajno nastane. Kako su redovito ostavljali novaca u zemlji, bili su dobro viđeni, i pojedini su vladari bili prema njima obilati svojim povlasticama. S vremenom se tako stvaraju cijele naseobine takvih došljaka. Tako se stvaraju mletačke kolonije ne samo po istočnom Jadranu, nego po Levantu, ali se pojavljuju i dubrovačke kolonije u Italiji i duboko u unutrašnjosti sve do Bugarske i do Srijemske Mitrovice.

Kao poglavice tih naseobina spominju se kroz neko vrijeme »comites«, knezovi, koji su vršili neku sudbenost među svojim zemljacima u inozemstvu. Kod talijanskih trgovaca se je udomio naziv konzula, koji je značio zapravo u sredovječnoj Italiji samo poglavicu jedne gradske četvrti. Konzul je često sudio zajedno s dvojicom uglednih trgovaca iz istoga grada. Kad su Dubrovčani počeli uvoditi sistem naseobina i svojih konzula, nalazili su se pod mletačkom zaštitom, ali im je uza sve to pošlo za rukom, da svoju trgovačku organizaciju razviju dosta samostalno od mletačke, mnogo samostalnije, nego što su to poslije 1409. mogli dalmatinski gradovi, koji su došli pod okrilje Sinjorije.

S padom Bizantske carevine nastaje seoba Grka u sve krajeve duž sredozemnih obala. Grci se pojavljuju kao trgovci svuda od Barcelone do Drača i sve do same Njemačke. No dok su ti osamljeni trgovci često bili u prvo doba izloženi svakojakim nedaćama, među kojim je prva bila, da je rijetko gdje bilo dobrih gostionica i skloništa, već je oko prve polovine XIII. stoljeća gostioničarstvo u punom razvitku. Uz to su pojedine trgovačke družine već nastojale, da svojim članovima osiguraju u pojedinim gradovima neko sklonište. Iz takve je potrebe nastala i Hansa udruženje njemačkih trgovaca, koji su putovali sjevernim krajevima. Kod nas su pored stalnih naseobina primorskih trgovaca u unutrašnjosti bili od važnosti trgovački ugovori, po kojima su ugovorne stranke jedna drugoj obećale, da će štititi pripadnike ugovornog protivnika, koji bi se nalazili na teritoriju jedne od njih. U tom pogledu su zanimljivi ugovori, što su ih sklapali Mlečani s pojedinim našim gradovima. U svima tim ugovorima je obećana uzajamna zaštita, a to je bio preduvjet, koji se je morao ispuniti, ako nije imalo doći do primjene represalija. Iz težnje, da se izbjegnu takove nezgodnosti, uvedene su u kotorski statut čudnovate odredbe, koje načela o podjeli pomorske štete (havarije) primjenjuju i na suhozemni promet. Osim Mlečana se pojavljuju češće kao trgovci Firentinci iz uglednih kuća, koji su po cijelom Primorju sve do samog Zagreba prodavali

svoje tkanine i u zamjenu primali kovinske terete, a ove su nosile mazge planinskim putovima do Primorja.

Židova je bilo manje u Zagrebu, nego li po Ugarskoj, ali su se čule tužbe protiv njih, da iskorišćuju novčane neprilike, u koje je zapadao dvor u vrijeme Andrije II. i kasnije u vrijeme Sigismunda, i da se za novac, posuđen kralju naplaćuju time, što uzimaju u zakup carinarnice ili mitnice i naplaćuju poreze i daće ili u pretjeranoj mjeri ili od onih, koji su od toga oslobođeni. U kasnije vrijeme su Židovi isključeni od zemljišnog posjeda i osobito od posjeda vinograda i od prodaje vina, pa bilo to u velikim ili u malim količinama. Ali su u zamjenu bili Židovi kraljevi štićenici i uživali povlasticu, da su mogli biti pozvani pred obični sud samo onda, kad je kralj županijsku sudsku vlast delegirao za vršenje pojedinih službenih koraka u parnicama, gdje su Židovi bili tužena stranka.

Pod utjecajem ekonomskih promjena, nastalih u vrijeme križarskih ratova, izmijenilo se i pomorstvo. Više se ne putuje u karavanama ili konzervama, kako se to govorilo u tadašnjoj terminologiji, nego su se naoružale veće lađe, koje su mogle podnositi dalja putovanja i koje su služile ne samo za trgovce, nego i za putnike. Te su lađe imale pored mornara i svoju oružanu četu pod svojim kapetanom. Dapače je sada ličnost kapetana ili zapovjednika čete bila važnija od brodara, koji je samo vršio mornarske poslove i koji se je samo po godinama službe i po iskustvu razlikovao od mornara. Ali sada, od vremena križarskih ratova, trgovac putuje sve rjeđe s robom, nego se roba povjerava kapetanu, koji ima da je preuzme i predaje, odnosno da je unovči na određenom mjestu. Između trgovca i kapetana, odnosno između trgovca i brodara i opet između trgovca i vlasnika lađe sklapali su se različiti ugovori. U nekim slučajevima je trgovac naprosto plaćao neku svotu za dopust, da mu lađa prenosi robu. U tom slučaju je, predviđajući, da roba nije bila ili zapaljiva ili inače opasna za sigurnost lađe, odgovornost brodara bila ograničena na prijenos. Ako je roba propala, nije on više odgovarao, osim slučaja podjele štete, kad je trebalo spasiti lađu ili njezin teret, žrtvujući dio robe. Drugačije je bilo, kad je netko posudio brodaru novac za trgovinu uz obvezu povratka iste svote s nekim postotkom. U tom slučaju je gubitak bio na štetu dužnika. Treći slučaj je nastao onda, kad je netko davao brodaru robu ili novac za trgovanje uz uvjet, da podijeli dobit. To je bila t. zv. tercijarija. Tko je primao novac ili robu, dobivao je naime treći dio čiste dobiti, dok je davalac za sebe pridržao dvije trećine. Često je lađa imala nekoliko gospodara, koji su se među sobom dijelili u karatima ili carubama, kao što je rečeno naprijed za podjelu gradske zemlje među vlastelom. Na svakoj većoj lađi se je nalazio pisar ili scribanus, i taj je u svoju knjigu unosio sve poslove, koji su se vršili tijekom samog putovanja. Njegova je dužnost, da nakon dovršenog putovanja sam ide pred gradske vlasti i da im saopći sve, što se važno desilo. To

je bilo vezano uz izričiti poziv na zakletvu, koju je morao polagati prije odlaska. Izvještaj se je zvao manifest. Za sve poslove, koji su tako bili manifestirani gradskoj sudskoj vlasti, vrijedilo je načelo, da je njihova vjerodostojnost onako tvrda, kao da su ti poslovi sklopljeni pred gradskim notarom. Dapače je pisar ili scribanus morao strankama na njihov zahtjev izdati potvrdu o sklopljenom poslu.

U XIII. stoljeću se nije više pravila razlika između gusara i pomorskih razbojnika, premda je ta razlika bila dosta velika. Gusar je bio naime građanin pojedinoga grada, koji je primio od gradskih vlasti ovlast, ako ne baš nalog, da ide u potjeru (ire ad cursum) za pripadnicima onoga pomorskog grada, iz kojega je pripadniku domaće općine bila nanesena šteta. Ta se je šteta imala dakle naplatiti na prvu lađu iste općine, otkuda je bio počinitelj štete, pa makar gospodar te lađe bio posve nevin u prouzročenoj šteti.

Od gusara, koji je imao službeni nalog, da progoni pripadnike tuđe gradske općine, razlikuje se prosti razbojnik, koji nije samo navalio na protivnike svojega grada, nego na prvoga, s kojim bi se sastao. Ali u stvari je razlika među njima bila neznatna. Svejedno da li kao gusar ili kao razbojnik vlasnik je te lađe bezobzirce napadao na protivnika te bi mu sve oduzeo, pa makar vrijednost oduzete robe prekoračila vrijednost potraživanja, koje se je imalo naplatiti. Dapače je, kako ne bi bilo protiv njega svjedoka, ili prodavao sve ljude, koji su se nalazili na lađi u ropstvo ili je naprosto potopio lađu s mornarima.

Povoz iz Primorja u unutrašnjost vršio se je, kako je prije navedeno, putem turma ili karavana. Ovaj posljednji izraz se je udomio tek u XV. stoljeću, ali je bolje odgovarao terminologiji, kako je bila u upotrebi po cijelom Levantu. Riječ »turma« znači vojnički odred, koji je u ranije bizantsko vrijeme bio dosta znatan, ali je u XIV. stoljeću imao jedva pedesetak oružanih vojnika, koje je predvodio jedan kapetan, a taj je vršio prema učesnicima trgovačkog povoza iste službene dužnosti kao kapetan prilikom pomorskog putovanja prema samim putnicima.

Karavanska putovanja nijesu bila sigurna, kako se vidi po pojedinim mjerama, koje su predviđene za njihovu sigurnost. Putovanja su se vršila samo po danu od izlaska do zalaska sunca. A duž karavanske ceste bile su već poredane u zgodnim međusobnim daljinama stanice sa svratištima na dobro utvrđenom položaju. Putnici se nijesu primali poslije zalaska sunca, a samo je svratište bilo obično sagrađeno na utvrđenom mjestu. Ali je bilo slučajeva, da su se karavane odmarale po noći na otvorenom polju pod šatorima.

Da se trgovina unaprijedi, imali su tome služiti što češći sajmovi. Obično su trgovci, koji su dolazili na te sajmove, bili oslobođeni od plaćanja carine i pijacovine. Za Zagreb su se sajmovi održavali kroz vrijeme od nedjelje dana prije i nedjelje dana poslije ljetnog Stjepanj-dana pred kaptolom, odnosno oko Markov-dana u slobodnoj op-

ćini na Gradcu. Obično su ljudi, koji su dolazili na sajam, bili oslobođeni i od sudskog progona kroz cijelo vrijeme, dok je sajam trajao. U dalmatinskim gradovima je dapače bio običaj, da se tri dana prije i tri dana poslije svetkovine gradskog sveca dopuštao dolazak u grad svim izagnanicima, tako oko dana sv. Vlaha i sv. Tripuna.

Na samom sajmu su postojale skoro uvijek neke prednosti za gospodujuću kastu. Tako su gradska vlastela imala pravo po nekim statutima tražiti, da se prije prodaje njihovo vino i tek iza njega ono, što su ga nuđali pripadnici pučkog staleža. Kod kaptolskih sajmova je u Zagrebu postojao običaj, da seljaci najprije nuđaju kaptolu na prodaju svoju robu, a tek onda drugima. Isto su tako i do prodaje najprije imale doći one stvari, koje su pripadale nosiocima vlasti, dakle ili kaptolu ili gradskoj aristokraciji. Trgovina žitom, vinom i solju je strogo ograničena skoro u svim primorskim gradovima. Neke se životne namirnice uopće nijesu smjele izvoziti. Osobito je bila stroga zabrana izvoza dragocjenih kovina. Putnik, kod kojega bi se našlo neovlašteno srebro ili zlato, naprosto je prisiljen, da ih preda bez naknade carinskim vlastima.

Ni onda kad je potražnja radne snage bila dosta velika, nije nikada posve prestala trgovina robovima, samo što se vršila više kriomice. Tako su lađe s robovima iz naših krajeva išle u Mletke samo do Canareggia. Na ušću Neretve je bilo drugo stovarište robova, dosta brojnih iz Bosne: talijanski trgovci su smatrali, kao i Mlečani u IX. stoljeću, da im je to dopušteno, jer je u Bosni bila rasprostranjena patarenska vjera. Ratovi, koji su se vodili poslije propasti Bizantskog carstva, doveli su do toga, da je dosta robova došlo na talijanska tržišta iz južnih krajeva Balkanskog poluotoka. Kad su kasnije ratni događaji krenuli sve više prema sjeveru, počeli su se na talijanskom tržištu javljati robovi iz Bosne. Da dobiju dozvolu uvoza robova, trgovci su morali dati potvrde o njihovu podrijetlu i o njihovoj vjerskoj pripadnosti. Načelno je naime bilo zabranjeno prodavati kršćanina nekršćaninu, dok se inače trgovini robljem nijesu stavljali prestrogi propisi osim nekih higijenskih formalnosti, koje su uglavnom opisane u propisima za genovske transporte robova po Crnom Moru. U Dubrovniku se je cijena pojedinog roba kretala između 8 do 16 solida u mletačkom novcu (soldi denariorum grossorum), ali su osobito u unutrašnjosti bili nerijetki slučajevi izmjene roba za robu, na pr. ropkinje za neku količinu čohe ili za nekoliko komada stoke. U pravilniku dubrovačke carinarnice (Liber statutorum doane iz god. 1272.) nije predviđena uvozna carina na teret prodavaoca robova iz unutrašnjosti, ali su Dubrovčani morali za svaku kupnju ili prodaju roba ili ropkinje plaćati posebnu pristojbu. Osim toga je predviđen posebni danak za robove i ropkinje, izvožene morskim putem, ako su bili visoki barem dva lakta, inače se za njih nije plaćalo ništa.

Pored velike prometne ceste, koja je išla iz Ugarske duž rijeke Drave i štajerske prema Celju, Ljubljani i Trstu, odnosno pored veze preko Slavonije prema Zagrebu i Senju išla je druga prometna veza između Podunavlja i Egejskog primorja preko Beograda s jedne, i preko Bosne prema Solunu s druge strane. Duž ove prometne žile išli su proizvodi iz Ugarske i ukrštavali se s proizvodima iz Primorja. Tako se je sol iz ugarskih kraljevskih solila sretala sa solju Primorja ne samo u Slavoniji, nego duž cijele linije, koja je vodila na Kosovo Polje: u Prištini se spominje god. 1414. sol iz Ugarske. Uporedo s povozima soli išli su povozi tkanina iz Češke i iz poranjske Njemačke (Kölna), dok jè pamuk iz Makedonije išao kroz Srijem u južnu Njemačku i Češku.

Koji put su se, kao i danas, trgovačke veze otvarale i zatvarale iz političkih razloga. Tako su Anžuvinci iz Napulja nastojali u XIII. i u vrijeme suparništva između Sigismunda i Ladislava Napuljskoga, u XIV. i XV. stoljeću, da steku što veći broj pristalica izvozom jeftinog žita iz Apulije. Skupe vrsti vina, koje su se čuvale u hladovini, davale su se na poklon vladarima, odnosno velikašima, da se stekne njihova sklonost. Neke su gradske općine stavljale na raspolaganje susjednim velikašima svoje liječnike, koji su im onda služili kao politički agenti. Između njih je bilo mnogo Grka i Židova. Kao dalje sredstvo propagande bili su pokloni u dragocjenim tkaninama i brokatima, morske ribe, konzervirane u bačvicama (marinate), sirup u krčazima, poslastice, rijetki lijekovi, koji su onda bili na glasu, miomirisi i začini, koji su se u tolikoj mjeri tražili i za koje su se plaćale za nas neshvatljive cijene. Kovinski predmeti za naoružanje, oklopi, konjske opreme, mamuze, sedla i dizgine, potkovice, šljemena i kacige, kako su se pravili osobito po zapadu, vrijedili su kao skupocjeni ukras tadašnje velike gospode, kao što su se s druge strane gospođe kitile iglama, prstenjem, dragim kamenjem, biserima, koralima, zlatnim i srebrnim koncima. U Dalmaciji je zlatarstvo bilo na primjerenoj visini te se zahvaljujući svojim dužim vezama s Bizantom natjecalo s proizvodima iz Italije. Sa zapada su dolazile različite staklarije: ogledala, boce, stakla za prozore, obična okrugla i samo prozirna. I pojasi, rukavice, obuće su se cijenile radi savršenosti izrade. Iz Italije su dolazili sapun, voštane svijeće i papir. Sapun se je međutim već u dosta rano vrijeme prigotavljao na Kreti i bio je osobito u XV. stoljeću u dosta jakoj cijeni. Iz Hrvatske su se izvozili sokolovi za lov, a bili su traženi čak u Egiptu.

Glede mjera i tegova ostala je netaknuta osnova kasnorimskog vremena, koja je kroz srednji vijek bila na snazi po cijeloj Evropi i koja još danas važi dobrim dijelom za Englesku i za Sjedinjene države sjeverne Amerike. Ali je nemogućnost jedinstvene kontrole urodila posljedicom, da je nastalo pored istog naziva dosta razlike između lo-

kalnih mjera. Primorske su općine imale doduše u svojoj kancelariji uzor-mjere za dužinu (željezne i stoga rastezljive laktove) i za težinu (kamenovi), a u pojedinim su gradovima svake godine birani među vlastelom pojedinci kao justicijeri (kao u južnoj Italiji) sa zadatkom, da pregledaju mjere trgovaca, ali je lakat (cubitus, brachium) u Dubrovniku iznosio tek tri četvrtine mletačkog lakta ili 0,21255 m; uzorni lakat se naime nalazi na Rolandovu stubu u Dubrovniku. Moldavski je opet lakat iznosio 0,64, dok je poljski iznosio 0,593 m (Friedr. Noback, Münz-, Mass- und Gewichtsbuch). Rimska funta, nazivana u Bizantu i u Primorju sve do nedavna litrom, dijelila se na 12 unča, svaka unča po 6 sađa (exagion), ali se je pravila razlika između debele litre, koja je služila za običnu robu, i tanke litre, koja je služila za zlato i srebro i u prenesenom smislu za razlikovanje plemenitih osjećaja. Hiljadu funti je iznosio milijar, ali se za vunu i sir upotrebljavala kao jedinica dekalitra ili deset funti. I kod milijara se je razlikovalo između debelog i tankog milijara. Manja količina žita se je zvala *lukno:* to je u Hrvatskoj i Slavoniji tehnički izraz za količinu žita ili brašna, koju je seosko stanovništvo, svaka kuća, davala svećeniku. Neka su mjesta plaćala samo polovinu obične mjere, poluknicu. Uvelike se je razlikovalo između pojedinih vrsti mata (modios, odnosno modium), kako se vidi iz naziva pojedinih brodskih tereta, koji spominju matove iz Romanije, Klarencije i Drača. U Primorju se je očuvao kasnorimski naziv »star« od latinskog sextarius, ali i tu se razlikovalo između velikog i malog stara. Jedinica za tovarenje mazga bila je salma, a 14 stari ulja je u Baru činilo jedan tovar. Za sol su se upotrebljavale mjerice, koje su se zvale *spud.*

Od velikog interesa su pojave, nastale prilikom uvođenja novčanog prometa. Još dugo vremena su se grla i marva izmjenjivale za čohu ili za ulje, odnosno vino. Kod planinskih pastirskih plemena je upotreba novca bila nepojmljiva, te su ljudi mnogo radije uzimali sol za sir i za sirovu vunu. Obrtnici — putnici, koji su putovali po katunima, vraćali su se vodeći odavde sa sobom sitnu stoku ili sir. Izmjene zemlje za stoku, koje se pojavljuju u ranijim dalmatinskim listinama, bile su poznate i u krševitim krajevima Like. Kao jedinica za označenje cijene dugo je vremena važio konj, ali se opet pravila razlika između pojedinih pasmina. Običaj je bio prilikom primanja kraljevske donacije, da se daje kralju prema vrijednosti primljenog dobra određeni broj odabranih konja.

Pored sve živahnosti trgovine kroz vrijeme neposredno poslije križarskih ratova bilo je ipak krajeva, gdje se novčano gospodarstvo uopće nije udomilo. Tim je osjetliviji bio povratak u prirodno gospodarstvo neposredno prije turskog prodiranja prema Podunavlju. Primorskim gradovima se sve više sužava suhozemno tržište, a bogatstvo suhozemnog prometa ih je odvratilo od pomorstva, gdje su im Mle-

čani sa svojim zabranama već znatno otešćavali svako poslovanje. U Primorju se prema izmaku XIV. stoljeća osjećala sve više nestašica zlatnog novca, premda su kraljevi, hrvatski i ugarski, baš onda bili počeli s kovanjem zlatne forinte, koja je po sadržini dragocjene kovine dosta brzo došla na glas. Ali je ratno stanje, koje nije nikako htjelo prestati tijekom Sigismundove vladavine, značilo doba laganog povratka u pređašnje prilike. Proizvodnja je u stalnom opadanju, izvoz je sve slabiji, a u isto vrijeme su ratne potrebe vršile pritisak na privredno stanje. S druge strane je opasnost turskog prodiranja prouzročila seljenje novca i dragocjenosti u krajeve, u kojima se mislilo da će biti bolje zaštićeni. Zlatni i dragocjeni polozi se spominju sa strane hrvatskih velikaša u Mlecima, gdje su neki čak postigli, da budu zavedeni u knjigu gradske vlastele.

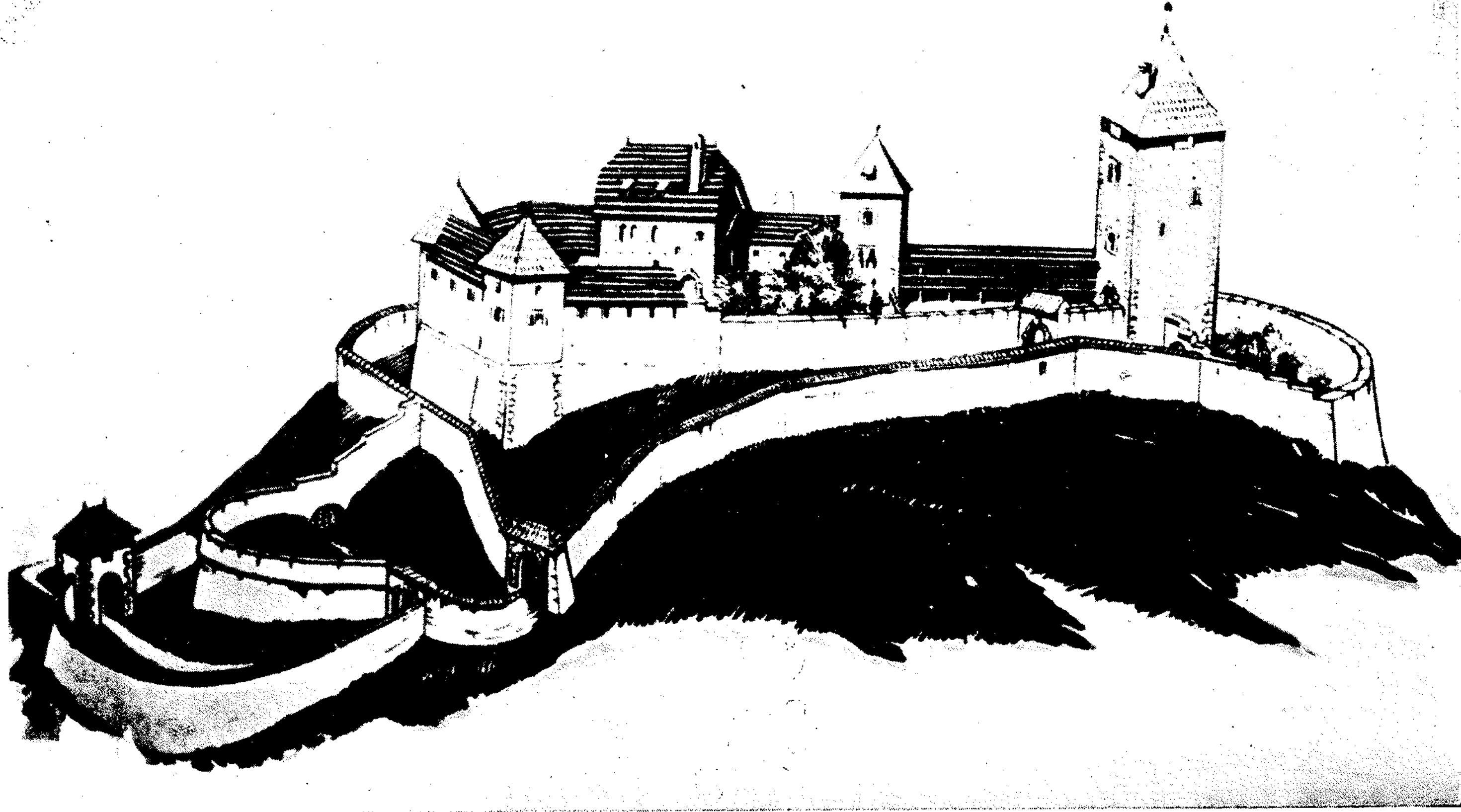
Međutim je XV. stoljeće doba sve jačeg ekonomskog zastoja. Sama Hrvatska nije doduše još prestala biti zemlja, kojom se je prelazilo iz unutrašnjosti prema Primorju, s istoka prema zapadu i obratno. Ali su se granice suhozemne trgovine sve više sužavale. S istoka je promet od polovine XV. stoljeća sve neznatniji. U rukama Tatara je Rusija izgubila svoj kratkotrajni međunarodni trgovački značaj, a i emporiji talijanskih gradova u Krimu, odnosno trgovačke veze s karavanskim izlazištem Trapezuntom posve su prestali. Interes Italije za naše krajeve se je sve više smanjivao. To se najbolje vidi po razvitku mletačke kolonije u slobodnoj općini na Gradcu. U tim je prilikama potražnja radne snage bila sve manja. Gradovi u Primorju se napunjaju bjeguncima iz unutrašnjosti. Po planinskim krajevima se u sjevernom pravcu sve više primiču, potiskujući domaće seosko stanovništvo, vlaške plemenske jedinice. U gradovima se već osjeća potreba zaštitnog zakonodavstva za očuvanje položaja obrtnika, koji su stradavali s jedne strane od došljaka, a s druge od težnje imućne kaste trgovaca, da drže nisko cijene i da vrše pritisak time, što su vezali prodaju sirovina na sve teže uvjete. Tu je potrebu uočio Matijaš I. Korvin podjeljenjem povlastica pojedinim cehovima zagrebačkih obrtnika. Uopće je politika toga kralja išla za tim, da suzbije sve veću vlast velikaša i da protiv njih diže snagu gradskih obrtnika i nižeg plemstva. Ali sve mjere Matijašove nijesu mogle zaustaviti sve jaču diferencijaciju između pojedinih staleških grupa, koja daje tako nezgodno obilježje vremenu, kad su u Italiji bili u sazrijevanju zlatni plodovi Preporoda.

Velikaši su u to doba zgrtali u svojim rukama sve veću vlast i sve veće bogatstvo. Hrvatska je bila u rukama malog broja oligarha, koji su crpili svoju snagu iz kraljeve duge odsutnosti te su sve više nametali zemlji svoje zakone. Ali to je manje bio slučaj sa Hrvatskom nego li sa Slavonijom, gdje su se velikaši, u stalnom kontaktu s Ugarskom, znali zajedno s ugarskim velikašima opirati kraljevoj

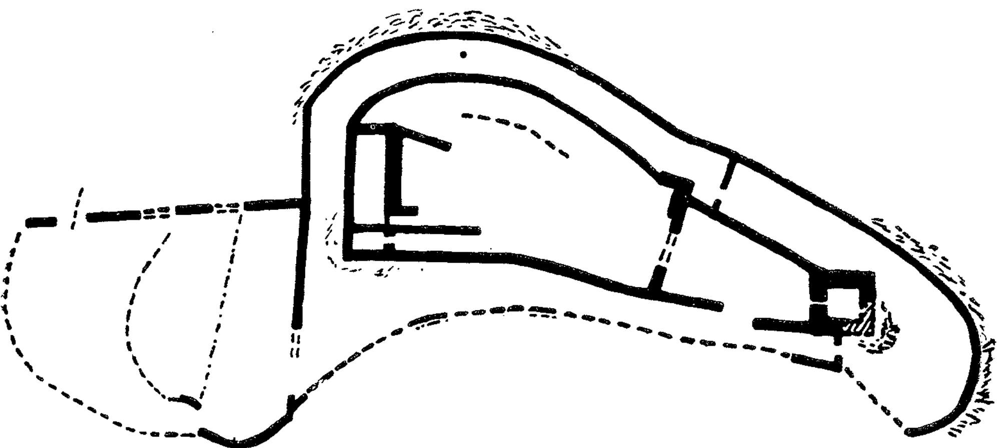
Sl. 11. Darovnica Bele III. Bartolu Krčkom. *(Državni arhiv, Zagreb.)*

Sl. 12. Isprava zagrebačkog biskupa Stjepana iz XIII. st. *(Državni arhiv, Zagreb.)*

Sl. 13. Zlatna bula Bele IV. *(Državni arhiv, Zagreb.)*

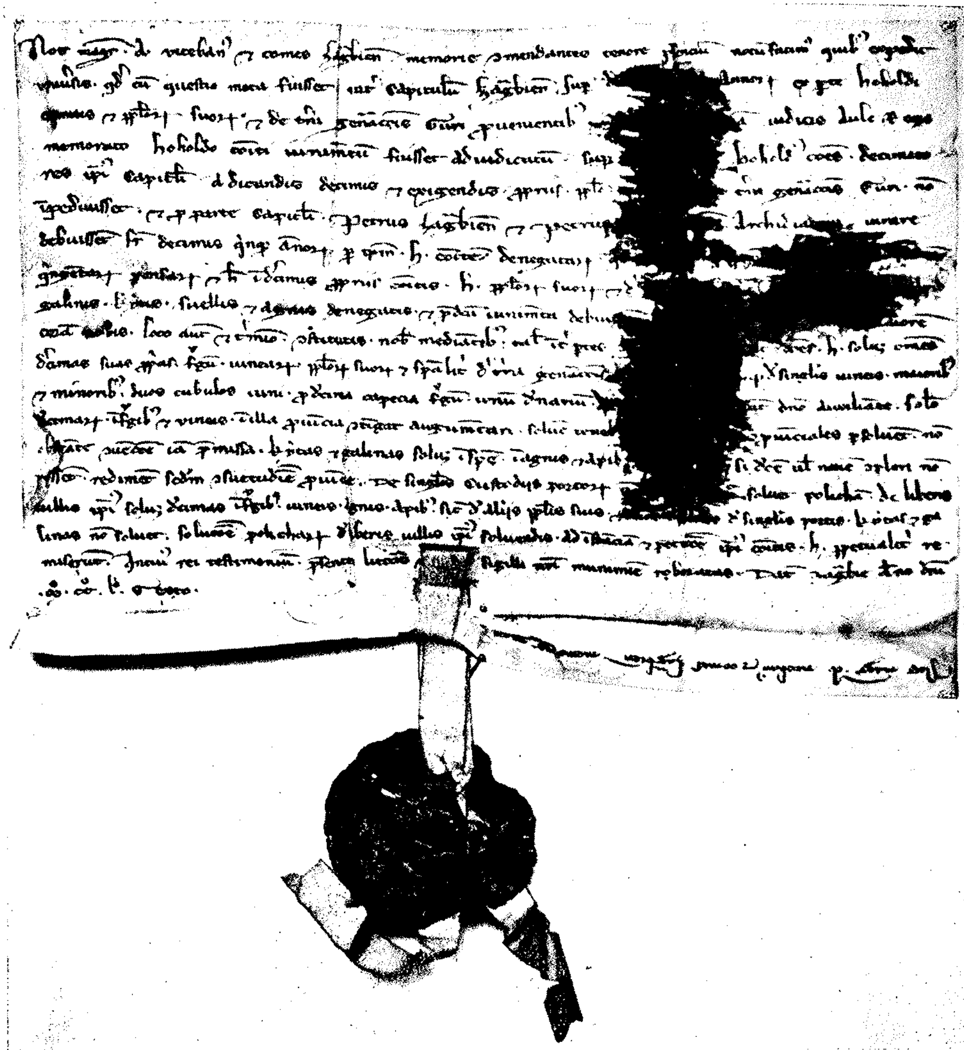

Sl. 14. Medvedgrad. *(Slika B. Šenoe prema nacrtu prof. Szaba.)*

Sl. 15. Tlocrt Medvedgrada. *(Szabo, Sredovječni gradovi.)*

Sl. 16. Isprava zagrebačkog kaptola iz XIII st.
(Arhiv grofa Adama Oršića.)

Sl. 17. Isprava podbana Aleksandra iz XIII. st. *(Državni arhiv, Zagreb.)*

Sl. 18. Listina bana Pavla Šubića. *(Državni arhiv, Zagreb.)*

Sl. 19. Isprava Zagrebačkog kaptola iz XIV. st. *(Državni arhiv, Zagreb.)*

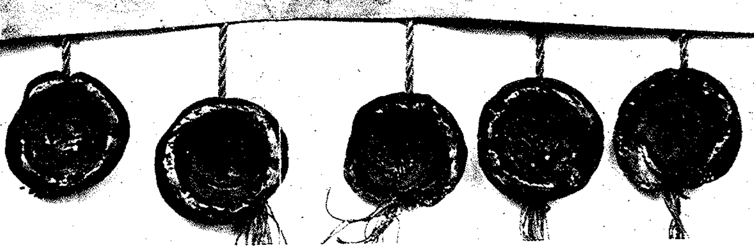
Sl. 20. Hrvatska u vrijeme Ljudevita I.

Sl. 21. Povlastica bana Nikole Gorjanskog. *(Državni arhiv, Zagreb.)*

Sl. 22. Isprava Čazmanskog kaptola iz XV. st. *(Državni arhiv, Zagreb.)*

Sl. 23. Povlastica Matijaša Korvina Varaždinu. *(Gradski arhiv, Varaždin.)*

Sl. 24. Isprava Stjepana Grebenskog iz XV. st. *(Gradski arhiv, Varaždin.)*

Sl. 25. Knez plemičkog stola Mogorovića u Lici i suci toga stola potvrđuju neko darovanje fratrima u Žažičnu g. 1499. na Skurini.
(Kukuljević, Acta Croatica, Državni arhiv, Zagreb.)

politici. Njihova težnja ide za tim, da kraljeve prihode smanje na onaj niski razmjer, koji je bio na snazi u vrijeme novčanog procvata, kad je mnoštvo malih prinosa nadoknađivalo njihovu umjerenost. Cijeli porezni teret je time svaljivan sistematski na malog čovjeka, a jedva je plemić jednoselac, pravi potomak hrvatske, odnosno u Madžarskoj, madžarske jezgre, koja je stvorila državu, bio u mogućnosti, da se opre nametavanju sve bahatijeg visokog plemstva i crkvenih dostojanstvenika. To se sve dešavalo u trenutku, kad su na požrtvovnost hrvatskih plemića stavljani najteži zahtjevi. Turska je opasnost bila pred vratima, staro bogatstvo je bilo propalo, promet je prestao, karavanski rad je bio na umoru, snaga evropske produktivnosti i kulture se je naime u sve većoj mjeri, čim je jasnija bila pobjeda Azije nad istočnom Evropom, odbila od Sredozemnog bazena, a u isto vrijeme je nosilac rimske carske tradicije, njemačka država, slomljena unutrašnjim nesuglasicama, raskomadana u bezbroj minijaturnih teritorijalnih vlasti, prestala biti odlučan činilac u krajevima južno od Alpa. Težište Evrope se je skretalo prema Zapadu. Veliko more evropske kulture je sada Atlantski ocean. Time, što je zatvoren put preko Egipta do Crvenog Mora, i što su zatvoreni i Bospor i Dardaneli, pa što je velikom turskom silom prekinut promet između Evrope i Prednje Azije i konačno, što je velika turska sila zahvaćala sve do Meke i do Perzijskog zaliva i ovamo do Podunavlja, bili su krajevi između Jadrana, Gvozda i savsko-dravskog Međuriječja zatvoreni prema jugu sa suha od turske, s mora od mletačke sile. Ugarska ugrožena od Osmanlija, nije imala mogućnosti, da se brine za Hrvatsku. Dapače je kod nje u sve većoj mjeri prema ekonomskoj pasivnosti Hrvatske nastajala težnja, da eksploatira njezinu bijedu i da od nje, kako se to jasno vidi po Tripartitu, učini područje kraljevskog zahvata. Od zemalja, koje je Bizant doznačio Hrvatima, a i to, da tako kažemo, samo na papiru, jer su ih Hrvati bili osvojili golim mačem od Avara, od tih zemalja je Tripartit napravio područje kraljevskog donatarnog prava, pripadnost krune sv. Stjepana, zaboravljajući pri tome, da je ta kruna bila samo znamenje ovlaštenja, dobivenog iz Carigrada, da upravlja ne teritorijem Ugarske, nego teritorijem negdašnje Panonije i Dalmacije. Vrijeme je bilo dakle došlo za Hrvate, kad im od Madžara nije mogla biti nikakva korist i kad su njihove stare pravice stajale pod stalnom prijetnjom madžarskog egocentrizma. Od onog trenutka, kad je Stjepan Werböczy, preteča madžarskog imperijalizma, odbacio latinski jezik u ugarskom saboru i nazočnima upravio riječ na madžarskom jeziku, bilo je raskomadanje geografsko-ekonomske jedinice, stvorene od Karpata i dunavskog bazena, samo pitanje vremena. Od onoga trenutka, kad su Madžari prestali nastupati kao učesnici istih prava i istih sloboda, i počeli se isticati kao gospodari, kao vladajuća kasta, odvratili su od sebe redom najprije Hrvate, za-

tim Erdelj. Jedni će težiti k monarhiji, koja se je već obrazovala sjeverno i južno od Beča, drugi će radije potražiti tursku vrhovnu vlast i istu sudbinu kao Vlaška i Moldavija. Oko budimske tvrđave se je već prije Mohačkog obračuna stvarala moralna politička osamljenost. Hrvatska je bila zrela za cetinske odluke.

BIBLIOGRAFIJA

Abel-Simson, Jahrbücher des fränkischen Reiches unter Karl dem Grossen, 2 vol., Leipzig 1883.

Acta SS. Demetrii (Acta Sanctorum Bolland Octob. vol. IV, No 4), 1866.

Adam Guillaume (nadbiskup barski), Directorium ad passagium faciendum. (Recueil du historiens des croisades, documents arméniens, vol. 2), Paris 1906.

Adam Guillaume, Directorium ad passagium faciendum, prijevod Novakovića Stojana u Godišnjici Nikole Čupića knj. XIV, Beograd 1894.

Agatija iz Myrine, O Justinijanovoj vladavini (ed. Dindorf, Historici Graeci minores, vol. II), Leipzig 1871.

Agnellus, Liber pontificalis ecclesiae Ravennatis (Monum. Germ. Hist. ss. rerum Langobardorum).

Aldásy, Codex diplomaticus partium regno Hungarico adnexarum (Monum. Hung. hist. XXXIII), Bpest 1897.

Alföld, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien, Ungar. Bibl. A. I, vol. 10, Berlin 1924.

Anonymi Ravennati Cosmographia ed. Pinder-Parthey, Berlin 1860.

Anna Komnena, Alexias (translated by E. A. S. Dawes), London 1928.

Aschbach Jos. Dr, Geschichte Kaiser Sigmunds, 4 Bände, Hamburg 1838—1845.

Ashburner Walter, Nomos rhodion nautikos, The Rhodian sea-law, Oxford 1909.

Ashburner, Nomos georgikos (Journal of Hellenic Studies), London 1910.

Barabás, Codex diplomaticus comitum de Blagay (1200—1578), uvod napisao Lud. Thallóczy, Budapest 1897. (Mon. Hungaria hist. Diplom. XXVIII).

Barabás, Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus, vol. I (1133—1453) et II (1454—1527), Budapest 1910, 1913 (Mon. Hung. hist. Diplom. XXXV, XXXVIII).

Barada M., Dinastično pitanje u Hrvatskoj XI. stoljeća (Vjesnik za arheol. i historiju dalm.), Split 1932.

Barada M., Topografija Porfirogenetove Paganije (Starohrv. Prosvj., Zagreb 1929.

Barada Dr. Miho, Dvije naše vladarske isprave, dipl.-paleogr. studija, Zagreb 1938.

Barada Dr. Miho, Seoba Hrvata i Srba, Zagreb 1934.

Bärenkopf, De dominio nobilium Hungariae, Viennae 1790.

Baronius, Annales ecclesiastici, 6 vol., Colonia 1624—1676.

Bartal Ant., Glossarium medise et infimae latinitatis regni Hungariae, Lipsiae 1901.

Bartoli M., Das Dalmatische, Wien (Balkankommission der kais. Akademie) 1906, 2 vol.

Baschet, Les archives de Venise, Paris 1870.

Bauer, Griechische Colonien in Dalmatien (archeol. epigr. Mitteilungen, vol. XVIII), Wien 1895.

Baynes N., The date of the Avar surprise (Byzant. Zeitschrift XXI), Berlin 1912.

Berneker, Slaw. etymolog. Wörterbuch, Heidelberg 1908, 2 vol.

Bertrandon de la Broquière, Le voyage d'Outremer, publié et annoté par Ch. Schefer (Recueil des voyages vol. XII). Paris 1892.

Beurlier abbé E., Le culte impérial à Byzance, Revue des questions historiques vol. LI, Paris 1892.

Biener Dr Friedr. Aug., Das englische Geschworenengericht, 2 vol., Leipzig 1852.

Birk E., Beiträge zur Geschichte der Königin Elisabeth von Ungarn und ihres Sohnes Ladislaus 1440—1457 (Quellen und Forschungen zur vaterl. Geschichte, Literatur und Kunst), Wien 1848.
Birk E., Urkunden-Auszüge zur Geschichte Kaiser Friedrich III in den Jahren 1452—1467 aus bisher unbekannten Quellen (Archiv für Kunde österr. Geschichtsquellen X u. XI), Wien 1853.
Bobčev, Istorija na staroblgarskoto pravo, Sofija 1910.
Bogdan, Über die rumänischen Knesen, (Archiv für slav. Philol. XXV), Berlin 1903.
Bogišić V., Pisani zakoni na slovenskom jugu, Zagreb 1872.
Bogišić V., Le statut de Raguse, Paris 1894.
Bogišić V., De la forme dite inokosna de la famille rurale chez les Serbes et les Croates, Paris 1884.
Bogišić V., Stanak po dubrovačkom statutu od 1272 god. (Glasnik srpskog uč. društva, sv. XLIV), Beograd 1877.
Boguslawski, Methode und Hilfsmittel der Erforschung der vorhistorischen Zeit in der Vergangenheit der Slaven, Berlin 1902 (posve nepouzdan).
Bonfin Antonio, Rerum Hungaricarum decades libris XLV comprehensae, Vindobonae 1744.
Böltner, L' archivio degli atti antichi presso l' i. r. Luogotenenza Dalmata, Zadar 1901.
Bradaška Franz, Der Kampf Andreas des III, (Program zagrebačke gimnazije) Agram 1858.
Brandi, Ravenna und Rom (Archiv für Urkundenforschung, vol. IX), Berlin 1924.
Brašnić, Župe u Hrvatskoj i Slavoniji od god. 1102 do 1301 (progr. vel. realke u Rakovcu), Rakovac 1873.
Bréhier, Le schisme oriental du XI siècle, Paris 1899.
Bresslau, Jahrbücher unter Konrad II, Leipzig 1884.
Bresslau, Handbuch der Urkundenlehre, 6 vol., Leipzig 1912.
Brom, Guides aux archives du Vatican, Rome 1911.
Brooks E. W., Who was Constantine Pogonatus? (Byzantinische Zeitschrift XVII), Berlin 1908.
Brückner, Die Wahrheit über die Slavenapostel, Tübingen 1913.
Brunelli Vit., Micha Madii de Barbazanis (programma ginnasio civ. di Zara, per l' anno scol. 1877—78), Zara 1878.
Brunelli V., Giovanni Lucio, Rivista Dalmatica, Zara 1889, 1900, 1901.
Brunelli V., Storia della citta di Zara, Venezia 1913.
Brunner Dr H., Die Entstehung der Schwurgerichte, Berlin 1872.
Brunšmid, Najstariji hrvatski novci, (Vjesnik arheol. društva VII), Zagreb 1903/04.
Büdinger Max, Ein Buch ungarischer Geschichte (1058—1100), Leipzig 1866.
Büdinger Max, Oesterreichische Geschichte bis zum Ausgange des XIII. Jh., Leipzig 1858.
Bulić, S. Gregorio Magno papa nelle sue relazioni colla Dalmazia, Split 1904 (suppl. Bull. 1904).
Bulić, Sull' anno della distruzione di Salona (Bulletino dalm. XXIX), Split 1906.
Burckhardt, Hieroclis Synecdemus, Leipzig 1893.
Bury, The treatise De adm. imp., Byzantinische Zeitschrift XV—1906, hrvatski prijevod Šandora Lochmera (Vjesnik kr. zem. arkiv. X) Zagreb 1908.
Bury, The imperial administrative system in the Ninth Century, London 1911.
Bury, A history of the later Roman empire from Arcadius to Irene (395—802), London 1889.
Bury, A history of the eastern Roman empire from the fall of Irene to the accession of Basil I (802—867), London 1912.
Butković, Gospodarske prilike kod Hrvata od najstarijega doba do konca XII stoljeća (Nast. Vjesnik XXI), Zagreb 1912.
Carrara, La chiesa di Spalato, Trieste 1844.
Caspar Erich, Epistolae selectae Gregorii VII, vol. I—II (Mon. Germ. hist.), Berlin 1920—1923.

Cassiodorus Varia XI. (edit. Mommsen: Monum. Germ. histor. auct. antiquiss. vol. XII), Berlin 1894.
Cassius Dio Cocceianus, Fragmenti rimske historije (izd. Boissevain), Berlin 1895.
Cecchetti, La donna nel medio evo a Venezia (Archivio Veneto XXXI), Venezia 1886.
Cenkić Dr Juraj, Pravna narav lukna, (Katolički list br. 34 i 35), Zagreb 1904.
Chalandon, Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile, vol. 3, Paris 1907.
Chmel I., Materialien zur österr. Geschichte aus Archiven und Bibliotheken 2 vol., Wien 1837—1838.
Chmel I., Regesta chronologico-diplomatica Friderici Romanorum regis, pars I et II, Vindobonae 1838—1840.
Chmel Jos., Urkunden, Briefe und Actenstücke zur Geschichte der Habsburger-fürsten; König Ladislaus Posthumus (1443—1457), Wien 1850 (Fontes rerum Austriacarum, Diplom. et acta II).
Chmel Jos., Geschichte Kaiser Friedrichs des IV und seines Sohnes Maximilian I, 2 Bànde, Hamburg 1840 u. 1843.
Chronicon Pascale (ed. Dindorf), Bonn 1832.
Codex diplomaticus comitum Zichy, vol. I—XI, Bpest 1871—1915.
Codice diplomatico Barese, vol. I—VIII, Bari 1897—1914.
Cohn Georg, Gemeinderschaft und Hausgenossenschaft (Zeitsch. für vergl. Rechtswissenschaft XIII), Stuttgart 1899.
Cons, La province romaine de Dalmatie, Paris 1882.
Constantinesen N. A., La communauté de village byzantin et sec rapports avec le petit traìté fiscal byzantin (Académie Roumaine, bulletin de la section historique XIII). Bukarest 1927.
Cornelius Flaminius, Catharus Dalmatiae civitas, Padova 1759.
Corpus iuris Hungarici, Magyar Törvenytár 1000—1897, millenniumi emlékkiadas Dr Csiky Kalman, Dr Kolosvári Sandor, Nagy Gyula, Dr Óvári Kelemen, Tóth Lörincz, Dr Markus Deszö, Budapest 1897.
Cvijić, Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje, Osnove antropogeografije, vol. I, Beograd 1922.
Cziráky, Conspectus iuris publici regni Hungariae ad annum 1848, Vindobonae 1851.
Cziráky Ant., Ordo historiae iuris civilis Hungarici, Pest 1794.
Čajkanović, Studije iz religije i folklora (Srpski etnografski zbornik XXXI), Beograd 1924.
Čremošnik Gregor, Acta cancellariae et notariae Ragusii (Zbornik za istoriju, jezik i književnost), Beograd 1932.
Črnčić, Popa Dukljanina Lĕtopis, Kraljevica 1874.
Ćuk J., Naše stare županije s ovu stranu Gvozda (Mjesečnik IL), Zagreb 1923 odn. (Vjesnik zem. ark. XVIII) 1916.
Dandolo Andr., Chronicon Venetum (Muratori, scriptores rerum Italicarum vol. XII) Milano 1728.
De conversione Bagoariorum et Carantanorum libellus (Monum. Germ. Hist. Scriptores vol. XI, ed. Wattenbach), Berlin 1854.
Dellaville le Roulx, La France en Orient au XIV siècle (Bibliothèque de l' École française vol. XLIV), Paris 1886.
Diehl Ch., Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (568—751), Paris 1888.
Diehl Ch., Figures byzantines, 2 vol., Paris 1908.
Dolenc M., Pravna zgodovina za slovensko ozemlje, Ljubljana 1935.
Dolenc M., Die niedere Volkgerichtsbarkeit unter den Slovenen im XVI—XIX Jh. (Jahrb. f. Kult. u. Gesch. der Slaven N. F. V) 1929.
Dölger Fr., Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung bes. des X und XI Jahrh., Leipzig-Berlin 1927.

Dölger Franz, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, I. Teil: Regesten von 565—1025 (München und Berlin 1924); II. Teil: Regesten von 1025—1204 (München und Berlin 1925) — (Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit).
Domanovsky, Geschichte Ungarns, München 1923.
Donado da Lezze, Historia turchesca (edid. Dr J. Ursu) Bucarest 1910 (Academia romana).
Dopsch Al., Die landesfürstlichen Landesurbare der Steiermark, Wien 1910.
Dopsch A., Die altere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpenslaven, Weimar 1909.
Dopsch Alph., Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung. 2 vol., Wien 1918 (II izd. 1924).
Dragomir Silviu, Vlahii si Morlacii, Cluj 1924.
Drinov, Južnye Slavjane i Vizantija, Moskva 1876.
Drinov, Zaselenje Balkanskago poluostr. va Slavjanami, Moskva 1873.
Du Cange, Glossarium mediae et infimae latinitatis, conditum a Carolo du Fresue domino du Cange, 10 vl., Parisii 1883—1887.
Du Cange, Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis, Lugdunensi 1688.
Du Cange, Histoire de Constantinople sous les empereurs français, Venise 1729.
Duchesne, Liber pontificalis ecclesiae Romanae, Paris 1886.
Duchesne, Le provincial romain au XII siècle (Mélanges d' archéologie et l' histoire, vol. XXIV), Paris-Rome 1904.
Duchesne, Eglises séparées, Paris 1905.
Duchesne, L' église au sixième siècle, Paris 1895.
Dümmler Ernst, Über die südöstlichen Marken des fränkischen Reiches unter den Karolingern (795—907). (Archiv für die Kunde österr. Geschichte X), Wien 1853.
Dümmler Ernst, Über die älteste Geschichte der Slawen in Dalmatien (549—928). Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der k. k. Wiener Akademie, vol. XX, Wien 1856.
Dümmler Ernst, Geschichte des ostfrankischen Reiches, 3 vol., Leipzig 1887—1888.
Dvornik E., Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, Paris 1926.
Dvornik E., La vie de St. Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IX siècle, Paris 1926.

Egger, Historisch-epigraphische Studien in Venetien (Jahreshefte des österr. archeolog. Institutes XXI—XXII), Wien 1922—1924.
Einhard, Vita Caroli Magni Imperatoris, (Mon. Germ. Scr. vol.).
Eitelberger R. von Edesberg, Gesammelte Kunsthist. Schriften, IV. vol., Wien 1884.
Endlicher, Aus dem Denkwürdigkeiten der Helene Kottanerin, Leipzig 1846.
Engel Joh. Christ., Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer, vol. I—IV, druga sveska: Staatskunde und Geschichte von Dalmatien, Croatien und Slavonien, Halle 1798.
Esmein A., Cours élémentaire d' histoire du droit français, Paris nouveau tirage 1930.
Eubel, Hierarchia catholica medii aevi, Münster 1898.

Faber Dr Moritz, Das Recht des Erzbischofs von Antivari auf den Titel Primas von Serbien, Glasnik zem. muz. u B. H., Sarajevo 1905.
Fanta, Die Verträge der Kaiser mit Venedig bis zum Jahre 983 (Mitteil. des Wiener Instituts für Geschichtsforschung, Ergänzungsband), Innsbruck 1885.
Farlati Daniele, Coleti Jacopo, Illyricum sacrum, Venetiis 1751—1819, 9 vol.
Farlati, Accessiones et correctiones ad Illyricum Sacrum (Vita Sti Ursii, ed. Bulić), Split 1910.
Fehr Haus, Die Blutrache in Flandern (Historische Zeitschrift CVIII), Berlin 1912.
Fejér, Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V—XI Jahrhunderten (Keleti Szemle XIX/2), Pecs 1921.

Fejer, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiacticus ac civilis (vol. I, II, III 1—2, IV 1—2, V 1—3, VI 1—2, VII 1—3, VIII 1—7, IX 1—7, X 1—8, XI Bdpest 1829—1844.
Fermendžin Eus., Acta Bosnae potissimum ecclesiastica ab anno 925 usque ad 1752 (Mon. spect. hist. Slav. merid. XXIII), Zagreb 1892.
Fessler, Geschichte der Ungarn und ihrer Landsassen, Leipzig 1815.
Florianus, Historiae Hungaricae fontes domestici vol. I—IV, Lipsiae et Bpesti 1881—1885.
Florinskij, Konstantin Porf. kak pisatelj o južnyh Slavjanah pered sudom nobejšej kritiki (Žurnal min. nar. prosv. vol. CCXIII), St. Petersburg 1881.
Fraknói, Mathiae Corvini epistolae ad Romanos pontifices, Bpest 1891 (Monum. Vaticana Hungariae Ser. I, tom. VI).
Fraknói, Monumenta comitalia regni Hungariae, vol. I—XII, Bpest 1874—1917.
Frank, Principia iuris Hungarici, Pest 1829.
Fredegarius Scholasticus, Chronicon (ed. Krusch, Mon. Germ. hist. Scriptores rerum Meroving. vol. II).
Fustel de Coulanges, Histoire des institutions de l'ancienne France, 5 vol., Paris 1889—1895.
Fustel de Coulanges, Recherches sur quelques problèmes d' histoire, Paris 1882 (le colonat romain).
Gasquet, L' empire byzantin et la monarchie franque, Paris 1888.
Gay, L'Italie méridionale et l'empire byzantin depuis l'avènement de Basile I jusqu' à la prise de Bari par les Normands (867—1071), Paris 1904.
Gebhardi Lucius Albrecht, Geschichte des Reichs Hungarn und der damit verbundenen Staaten, Leipzig 1778.
Gelcich G., Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro, Zara 1880.
Gelcich Gius, Sviluppo civico di Ragusa, Ragusa 1884.
Gelcich G., Storia documentata della Marinerezza bocchese, Ragusa 1887.
Gelcich G., La Zedda e la dinastia dei Balšidi, Spalato 1899.
Gelcich Jos., Diplomatarium relationum reipublicae Ragusinae cum regno Hungariae 1358—1526, predgovor od Ludovika Thallóczyja, Budapest 1887.
Gelzer, Das Verhältnis von Staat und Kirche in Byzanz (Historische Zeitschrift LXXXVI), München 1901.
Gelzer, Georgii Cyprii descriptio notitiae episcopatum, Leipzig 1900.
Gelzer, Die Genesis der byzantinischen Theurenverfassung, Leipzig 1899.
Gelzer, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche (Byzant. Zeitschrift II), Berlin 1893.
Georgii Pisidae carmina inedita (ed. Sternbach, Wiener Studien XIII), Wien 1891.
Georgios Hamartolos, Chronikon, (edit. de Boor), 2 vol., Leipzig 1904.
Gerland, Die persischen Feldzüge des Kaisers Herakleios (Byzant. Zeitschrift III/1894 i XV/1906).
Gfrörer, Byzantinische Geschichte, vol. 2, Graz 1873.
Giannoni, Paulinus II Patriarch von Aquileia, Wien 1895.
Gibbon, History of the decline and fall of the Roman empire (novo izdanje Buryjevo) vol. I—VII, London 1896.—1900.
Görres F., Justinian II und das römische Papsttum (Byzant. Zeitschrift XVII), Berlin 1908.
Gregorii I papae Epistolae (Monum. Germ. hist. Epistolae, vol. I—II edit. Ewald et Hartmann), Berlin 1887.—1899.
Gregorius Turonensis, Historia Francorum epitomata (Monum. Germ. hist. ss. rerum Merovingiarum I, 31—450).
Gregorovius F., Geschichte der Stadt Rom, im Mittelalter, 2. vol., Stuttgart 1894.
Griesebach A., Reise durch Rumelien, Göttingen 1841.
Gross Dr K., Udžbenik crkvenog prava katoličke crkve prema novom crkvenom pravu preradio Dr. H. Schneller, preveo i dopunio osvrtom na posebne pravne odnose u Kraljevini Jugoslaviji Dr Milan Novak, Zagreb 1930.

Grot, Izvjestija Konstantina Porfirogenita o Serbah i Horvatah, St. Petersburg 1880.
Gruber D., Petar Krešimir IV i Dalmacija (Vjesnik zem. arkiva), Zagreb 1918.
Gruber Dr Dane, Iz starije hrvatske povijesti, Vjesnik zem. ark. III za god. 1901, Zagreb 1901.
Gruber Dr Dane, O dukljanskoj i dubrovačkoj nadbiskupiji do polovice XIII stoljeća (Vjesnik zem. arkiva XIV), Zagreb 1912.
Grujić Rad., Konavli u XII—XV veku (Spomenik srpske kr. Akad. Beograd 1926).
Gubo A., Graf Friedrich II von Cilli (Programme des k. k. Gymnasiums in Cilli), Cilli 1888, 1889 und 1890.
Guiraud, Les assembleés provinciales dans l' empire romain, Paris 1887.
Gumplowicz L., Allgemeines Staatsrecht (Anhang D, Die Staatengründungen der Serben und Kroaten), Innsbruck 1907.
Gusić Br., Mljet, (Narodna starina X), Zagreb 1932.
Hahn, Albanesische Studien, Jena 1854.
Halpen L., Les Barbares: des grandes invasions aux conquètes turques du XIe siècle, Paris 1926.
Hartmann L. M., Geschichte Italiens im Mittelalter, Gotha 1897, 3 vol.
Hartmann L. M.,Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien (540—750), Leipzig 1889.
Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands, 4 vol., Leipzig 1906.
Hauptmann Lj., Politische Umwälzungen unter den Slowenen vom Ende des sechsten Jahrhunderts bis zur Mitte des neunten (Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung XXXVI), Wien 1895.
Hauptmann Lj., Hufengrössen im bayrischen Stammes- und Kolonialgebiete (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte XXI) Stuttgart 1929.
Hauptmann Lj., Postanek in razvoj frankovskih mark ob srednji Donavi (Časopis, vol. II), Ljubljana 1920.
Hauptmann Dr Lj., Dolazak Hrvata u »Zborniku kralja Tomislava«, Zagreb 1925.
Hauptmann Lj., Hrvati, Goti i Sarmati (Germanoslavica III), Brünn, Prag, Leipzig und Wien 1935.
Hefele C. J., Histoire des Conciles, traduction de Dom H. Leclercq, 16 vol., Paris 1906—1921.
Hegel Dr Carl, Geschichte der Städteverfassung von Italien seit der Zeit der römischen Herrschaft bis zum Ausgang des XII Jahrhunderts, Leipzig 1847.
Heinemann, Zur Entstehung der Stadtverfassung in Italien, Leipzig 1896.
Heinemann, Geschichte der Normannen in Unteritalien und Sizilien, vol. 2, Leipzig 1894.
Hergenröther, Photius, Patriarch von Constantinopel, 2 vol. Regensburg 1867.
Herzberg, Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches bis gegen Ende des XVI Jahrhunderts, Berlin 1883.
Heyd, Geschichte des Levantehandels, 2 vol. Stuttgart 1873.
St. Hieronymi epistolae (izd. Migne, Patrologia Latina, vol. XXII), Paris 1842.
Hirsch, De donatione regia 1780.
Hopf, Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues, Berlin 1873.
Hopf Carl, Geschichte Griechenlands von Beginn des Mittelalters bis auf die neuere Zeit, 1867—1868. (Ersch-Gruber, Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste, sv. LXXXV i LXXXVI).
Horváth Ignatius Stephanus, Bibliotheca iurisconsultorum Hungariae, Vindobonae 1779 (3. vol.).
Horváth Sandor, Codex diplomaticus comitatuum Dubicza, Orbász et Szana 1244.—1710. Budapest 1912. (Mon. Hung. hist. Dipl. XXXVI).
Horváth Sandor, Banatus, castrum et oppidum Jajcza 1450—1527, Budapest 1915. (Mon. Hung. hist. Dipl. XL).
Horvat R., Povijest škrinje privilegija (Vjesnik kr. zem. arkiva XVII) Zagreb 1915.

Huber Alf. Dr. Studien zur Geschichte Ungarns im Zeitalter der Arpaden (Archiv für österr. Geschichte LXV), Wien 1884.
Huber Dr Alf., Ludwig I und die ungar. Vasallenländer (Archiv für österr. Geschichte LXVI), Wien 1885.
Huber Dr Alf., Die Gefangennehmung der Königinnen Elisabeth und Maria v. Ungarn und die Kämpfe Sigismunds gegen die neapolitanische Partei und die übrigen Reichsfeinde in den Jahren 1386—1395 (Arch. für österr. Geschichte LXVI), Wien 1865.
Huber, Die Kriege zwischen Ungarn und den Türken 1440—1443, (Archiv f. österr. Gesch. LXVIII) Wien 1886.
Huber A., Ludvig I von Ungarn und die ungarischen Vasallenländer (Archiv f. österr. Gesch. LXVI), Wien 1885.
Huber Dr Alph., Die Kriege zwischen Ungarn und den Türken (1440—1443) kritisch untersucht (Archiv der österr. Geschichte LXVIII), Wien 1886.
Imbrich, Predznanya pravicz szamoszvojneh vugerskeh, vu Zagrebu 1812.
Iorga N., Geschichte des osmanischen Reiches, 3 vol., Gotha 1908.
Iorga Nic., Notes et extraits pour servir à l' histoire des croisades au XV siècle, (vol. I—III) Paris 1899—1902 (vol. IV—V) Bukarest 1915.
Ipolyi-Fraknoj, Relationes oratorum pontificiorum 1524—1526, Bpest 1884 (Mon. Vaticana Hungariae Ser. II, tom. I).
Isidorus Hispalensis, Chronica (ed. Mommsen, Mon. Germ. hist. Auctores antiquissimi XI).
Istvánffy Nikola, Historiarum de rebus Hungaricis libri XXXIV, Vindobonae 1758.
Itinerarium Hierosolymitanum (ed. Parthey-Pinder), Berlin 1860.
Jaffé-Löwenfeld, Regesta pontificum, Leipzig 1885.
Jagić Vatr., Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen (Archiv für slav. Philologie XVII).
Jagić Vatr., Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache (Denkschr. der Wiener Akademie phil.-hist. Cl. XLVII) Wien 1892.
Jagić Vatr., Konstantin (Ćiril) i Metodije (izd. bratstva sv. Save, vol. XVI), Beograd 1921.
Jaksch, Monumenta historica ducatus Carinthiae, Klagenfurt 1894.
Jelić Dr L., Fontes historici liturgiae glagolito-romanae a XIII ad XIX saeculum, Veglae 1906.
Jireček Dr Hermenegild, Prove, historický slovár slovanského práva, Praha-Brno 1904.
Jireček Dr Hermenegild, Slovanské pravo u Česhách a na Moravě, 2 vol., v Praze 1864.
Jireček Konst. Jos., Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters Prag 1876.
Jireček Konst. Jos., Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters (Denkschriften der Wiener k. k. Akademie No. 48 i 49), Wien 1902 i 1904.
Jireček Konst. Jos., Geschichte der Serben, vol. I i II/1, Gotha Perthes 1911—1918.
Jireček Konst. Jos., Staat- und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, (Denkschriften der Wiener k. k. Akademie), Wien 1912—1919.
Jireček Jos. Konst., Das christl. Element in der topographischen Nomenklatur der Balkanländer (Sitzungsberichte der Wiener K. Akademie CXXXVI), Wien 1897.
Jireček Konst. Jos., Geschichte der Bulgaren, Prag 1876.
Jireček Jos. Konst., Wlachen und Maurowlachen, (Sitzungsberichte der königl böhm. Gesellschaft der Wissenschaft), Prag, 1879.
Jireček J. K., Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner (Archiv für slav. Philol. XXV—XXVI), 1903—1904.
Jireček Jos. Konst., Die Bedeutung von Ragusa in der Handelgeschichte des Mittelalters, Wien 1899.

Jireček J. Konst., Das Gesetzbuch des serbischen Zaren Stephan Dušan (Archiv für slav. Philol. XXII), Berlin 1900.
Jireček-Radonić, Istorija Srba, 4 sveske, Beograd 1922—1925.
Jordanis, De origine actibusque Getarum (ed. Mommsen: Mon. Germ. histor. Auctor. antiquis, vol. V, 1), Berlin 1882.
Jouguet P., La vie municipale dans l'Egypte romaine, Paris 1911.
Jung, Darstellung des ungarischen Privatrechtes, Wien 1827.
Jung, Römer und Romanen in den Donauländern, Innsbruck 1877 i 1887.
Kachelmann Joh., Geschichte der ungarischen Bergstädte. Schemnitz 1855.
Kadlec, Prvobitno slovensko pravo pre X veka, preveo Taranovski, Beograd 1924.
Kadleč, Valaši a valaške pravo v zemich slovanskych, Prag 1916.
Kadlec K., Roddiný nedíl čili zádruha v pravu slovánskem, Praha 1898.
Kadlec Dr Karlo, Stefana Verbecija Tripartitum, slovenski prevod Ivana Pergošića iz godine 1574, Beograd 1909.
Kadłubek Wincent, Chronicon Poloniae, (Sammerberg, Scriptores rerum Silesiarum).
Kaindl Dr Raim. Fr., Studien zu ungarischen Geschichtsquellen I—VII (Archiv für österr. Geschichte LXXXI, LXXXII, LXXXIV, LXXXV), Wien 1894—1898.
Kaprinai, Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad, regis Hungariae, Vindobonae 1767.
Katona Stephanus, Epitome Chronologica rerum Hungaricarum, Transsylvanicarum et Illyricarum concinnata, vol. 3, Budae 1796—1799.
Katona Stephanus, Historia critica regni Hungariae, Pest 1778—1816: Stirps Arpadiana (1000—1301) vol. I—VII, Stirps mixta (1301—1526) vol. VIII—XIX, Stirps Habsburgica (1526—1810) vol. XX—XLII.
Kazarow, Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker (Schriften zur Kunde der Balkanhalbinsel II, Quellen und Forschungen, Vol. 5), Sarajevo 1914.
Kehr, Zur Geschichte Wiberts von Ravenna (Clemens III): Sitz. Ber. der preuss. Akademie, Berlin 1921.
Kehr, Regesta pontificum Romanorum, Berlin 1911.
Kekaumenos, Strategikon, ed. Wassiliewsky-Jernstedt, St. Petersburg 1896 (Zapiski istor.-filolog. fakulteta imper. S. Petersburskago univerziteta vol. XXXVIII).
Kelemen Emer., Institutiones iuris civilis Hungarici privati, 2 vol., Buda 1818.
Klaić-Bojničić, Geschichte Bosniens, Leipzig 1885.
Klaić Vj., O hercegu Andriji (Rad CXXXVI), Zagreb 1898.
Klaić Vj., Hrvatski bani za narodne dinastije (Vjesnik zem. arkiva I), Zagreb 1899.
Klaić Vj., Krčki knezovi Frankapani, 2 sveske, Zagreb 1901 i 1902.
Klaić Vj., Hrvatska plemena od XII do XVI. stoljeća (Rad CXXX), Zagreb 1897.
Klaić Vj., Marturina, Slavonska daća u srednjem vijeku (Rad CLVII), Zagreb 1904.
Klaić Vj., Regnum Croatiae et Dalmatiae (Vjesnik zem. arkiva XIII), Zagreb 1911.
Klaić Vj., Život i djela Pavla Rittera Vitezovića, Zagreb 1914.
Klaić Vj., O krunisanju ugarskih Arpadovića za kraljeve Dalmacije i Hrvatske (Vjesnik hrv. arheol. dr. N. S. VIII), Zagreb 1905.
Klaić Vj., Ein Brief des Königs Ladislaus von Ungarn an Oderisius, Abt. von Monte Cassino (Vjesnik zem. ark. III), Zagreb 1901.
Klaić Vj., Slavonija od X do XII vijeka, Zagreb 1882.
Klaić Vj., Rodoslovlje knezova Krbavskih od plemena Gušić (Rad CXXXIV), Zagreb 1898.
Klaić Vj., Rodoslovlje knezova Nelipića od plemena Svačić (Vjesnik arheološki, N. S. III), Zagreb 1898.
Klaić Vj., Bribirski knezovi od plemena Šubić do 1347, Zagreb 1897.
Klaić, Povjest Hrvata, I, II/1, 2 i 3 i III/1, Zagreb 1899 i d.
Kleissl, Odoaker in seinen Beziehungen zum byzant. Kaiser Zeno und zu dem ostgot. König Theoderich, Görz 1883.
Kohlschütter, Venedig unter dem Herzog Peter II Orseolo (991—1009), Göttingen 1868.

Komnena Ana, Aleksijada, ed. Reifferscheid.
Konstantinus Porphyrogennitus Opera, vol. III, recognovit Bekkerus, Bonn 1840.
Kopitar, Pannonischer Ursprung der slavischen Liturgie, Wien 1838.
Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, prva knjiga (501—800) Ljubljana 1903, druga knjiga (801—1000) Ljubljana 1906, treća knjiga (1001—1100) Ljubljana 1911.
Kos, Iz zgodovine Jugoslovanov v šestem stoletju po Kr. (Izvestja muz. dr. vol. VIII), Ljubljana 1893.
Kosović P., Župa Konavli (Godišnjica N. Čupića XXVII), Beograd 1908.
Kostrenčić Dr Marko, Slobode dalmatinskih gradova po tipu trogirskom (Rad CCXXXIX), Zagreb 1931.
Kostrenčić M., Hrvatska pravna povijest, Zagreb 1925.
Kostrenčić M., Vinodolski statut (Rad CCXXIX), Zagreb 1923.
Kottanerin Helena, Denkwürdigkeiten 1439—1449, Leipzig 1846.
Kovachich Jos. Notitiae praeliminares ad Syllogen Decretorum comitialium, Pest 1820.
Kovachich Martinus Georgius, Vestigia comitorum, Judae 1790.
Kovachich Martinus Georgius, Supplementum ad vestigia Comitiorum, 3 vol., Budae 1800—1801.
Kraelitz F., Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts, Wien 1922.
Krčelić Baltazar Adam, Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabiensis, partis primae, tomus I, Zagrabiae 1770.
Kretschmayr, Geschichte von Venedig vol. I i II, Gotha 1905, 1911.
Krišković Dr Vinko, Jedan vijek političkih ideja vodilja, (posebni otisak iz Spomenknjige »Obzora«), Zagreb 1936.
Krones Ritter v. Marchland Dr Franz, Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli, Graz 1883.
Kršnjavi I., Prilozi historiji Salonitani Tome arhiđakona splitskog (Vjesnik zem. arkiva II), Zagreb 1900.
Kukuljević-Sakcinski I., Priorat Vranski (Rad LXXXII), Zagreb 1886.
Kukuljević-Sakcinski pl. Ivan, Arkiv za povjesnicu jugoslavensku sv. I—XII, Zagreb 1851—1875.
Kukuljević-Sakcinski Iv., Tomislav prvi kralj Hrvata (Rad LVIII), Zagreb 1881.
Kukuljević-Sakcinski Iv., Acta croatica, Zagreb 1863.
Kukuljević-Sakcinski Iv., Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. I—III, Zagreb 1861—1862.
Kukuljević-Sakcinski Iv., Simeon prvi car bugarski (Rad LVII), Zagreb 1881.
Kurz Fr., Oesterreich unter Kaiser Albrechts dem Zweyten, Wien 1835 (2 Bände).
Kurz Fr., Oesterreich unter Friedrich dem IV (2 Bände), Wien 1812.
Kvaternik, Was ist die Wahrheit? Eine Erwiderung auf das Szalay'sche Pamphlet, Agram 1861.
Kvaternik, Das historisch-diplomatische Verhältnis des Königreiches Kroatien zur ungarischen St. Stephans Krone, Agram 1860.
Lamanskij V. I., Sloveni v Maloj Aziji, u Africi i u Španiji, St. Petersburg 1859.
Lanović Dr Mihajlo, Ustavno pravo hrvatske narodne države (iz Rada CCLXV i CCLXVI), Zagreb 1939.
Lanović Mihajlo, Lukno u Hrvatskoj, Zagreb 1914.
Lanović Mihajlo, Privatno pravo Tripartita, Zagreb 1929.
Lanović Mihajlo, Uvod u pravne nauke, Zagreb 1934.
Lanović Mihajlo, Zapadnoevropski feudalizam i ugarsko-hrvatski donac. sustav, Zagreb 1928.
Laszowski E., Listine općine sv. Jelene Koruške kod Križevaca od god. 1267—1560, (Vjesnik Kr. zem. arkiva), Zagreb 1904 i 1905.

Laszowski E., Monumenta historica nobilis communitatis Turopolje, olim Campus Zagrabiensis dictae, vol. I—IV, Zagreb 1904—1908.
Laszowski, Kr. hrvat.-slavon.-dalm. zemaljski arkiv, (Vjesnik kr. zem. arkiva I), Zagreb 1899.
Laszowski E., Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae vol. I (1526—1530) i II (1531—1540), Zagreb 1914 i 1916 (Mon. spect. hist. Slav. merid. XXXV. i XXXVIII).
Lenel, Die Entstehung der Vorherrschaft Venedigs an der Adria, Strassburg 1897.
Lenz, Das Verhältnis Venedigs zu Byzant nach dem Fall des Exarchates bis zum Ausgang des IX Jahr., Berlin 1891.
Leunclavius, Historiae musulmanae Turcorum, Frankfurt a/M. 1591.
Lichnowsky E. M., Fürstengeschichte des Hauses Habsburg, I—VIII Teil, Wien 1836—1844.
Ljubić Dr Đuro, Poljica i Vinodol (Rad CCXL), Zagreb 1928.
Ljubić S., Skadarski zemljišnik od god. 1416, Starine XIV, Zagreb 1882.
Ljubić S., Listine o odnošajih između južnog Slavenstva i mletačke republike, vol. I—X (Mon. spect. hist. Slav. mer.) Zagreb 1868—1891.
Ljubić S., Commissiones et relationes Venetae 1433—1571, vol. I—III (Mon. spect. hist. Slav. merid. VI, VIII et XI), Zagreb 1876—1882.
Ljubić S., Dva popisa listina (908—1782) glasovitoga manastira Sv. Krševana u Zadru (Starine XIX), Zagreb.
Ljubić S., Libellus policorion qui Topicus vocatur (Starine XXIII), Zagreb.
Ljubić S., Opis jugoslavenskih novaca, Zagreb 1875.
Lot F., La Fin du monde antique et le dibut du moyen âge, Paris 1927.
Lucius Ioh., Vita beati Ioaunis episcopi Traguriensis, Romae 1652.
Lucius Ioh., Memorie storiche di Tragurio ora detto Traù, Venetia 1673.
Lucius Ioh., De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex, Amstelodamii 1666.
Luschin v. Ebengrench A., Allgemeine Münzkunde, München 1904.
Madvig, Die Verfassung und Verwaltung des römischen Staates, vol. II, Leipzig 1882.
Magdić, Regesta važnijih i znamenitijih isprava senjskih arkiva (Vjesnik kr. zem. arkiva I), Zagreb 1899.
Mailáth, Geschichte der Magyaren, Regensburg 1852.
Makušev, Italijanskie arhivy (Zapiski rus. akademije nauk tom XIX), St. Petersburg 1871.
Makušev, Istoričeskija razyskanija o slavjanah v Albaniji v sr. vjeka, Varšava 1871.
Makušev, Istoričeskie pamjatniki Južnyh Slavjan, Varšava 1874.
Manojlović G., Jadransko pomorje IX stoljeća u svijetlu istočno-rimske povijesti (Rad CL), Zagreb.
Manojlović G., O godini »Prijenosa sv. Anastasije u Zadar« (Vjesnik zem. arkiva III), Zagreb 1901.
Manojlović G., Studije o spisu »De administrando imperio cara Konstantina Porfirogenita (Rad CLXXXII, CLXXXVI i CLXXXVII), Zagreb.
Manojlović G., Le peuple de Constantinople, Bruxelles 1936 (Byzantion XI).
Mansi, Sacrorum concilium nova et amplissima collectio, Firenze 1759. 19 vol.
Maretić T., Imena rijeka i potoka u hrv. i srp. zemljama (Nastavni Vjesnik, Zagreb 1892.).
Maretić T., O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba (Rad LXXXI—LXXXII), Zagreb 1886.
Marin, Les moines de Constantinople, Brix 1827.
Marini, I papiri diplomatici, Roma 1805.
Marković Dr Ivan, Dukljansko-barska metropolija, Zagreb 1902.
Marquardt, Römische Staatsverwaltung vol. I, II, Leipzig 1887—1891.
Marquart, Chronologie der alttürkischen Inschriften, Leipzig 1898.
Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig 1903.
Martino da Canal, Chronique des Veniciens (na starofrancuskom) u Archivio storico italiano VIII, Roma 1845.

Martroye, L' occident à l' époque byzantine, Paris 1904.
Mas Latrie comte L. de, Balsa Stracimir (Bibliothèque de l' école des chartes LVIII), Paris 1897.
Matković Dr Petar, Prilozi k trgovačkoj i političkoj historiji republike dubrovačke (Rad VII), Zagreb 1869.
Maurikios, Strategikon (u Šafařik, Slovanske starožitnosti vol. II², str. 694—696).
Maurović Milivoj, Opća pravna povijest, štampano kao rukopis, Zagreb 1922.
Mayer Ernst, Die dalmatisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre römischen Grundlagen, Weimar 1903.
Mayr Dr Heinrich, Das dalmatinische Kolonat, eine rechtshistorische Skizze, Wien 1911.
Mažuranić Vl., Lucerna Camilla, Südslaven im Dienste des Islams, Leipzig 1928.
Mažuranić Vl., Prinosi za hrvatski pravno-povjesni rječnik, Zagreb 1922 (s dodacima Zagreb 1923.)
Medini Milorad, O postanku kmetskih odnosa, Dubrovnik 1920.
Menander Protector, Fragmenta (edit. Dindorf, Historici Graeci minores, vol. II), Leipzig 1871.
Mesić M., Pleme Berislavića (Rad VIII), Zagreb 1869.
Meyer Artur, Die bäuerliche Hauskomunion (zadruga) in Kroatien, Heidelberg 1910.
Meyer v. Knonau, Jahrbücher unter Heinrich IV, 2 vol., Leipzig 1894.
Mijatović Č., Despot Đurađ Branković, 2 sveske, Beograd 1880 i 1882.
Miklosich Fr., Die Blutrache bei den Slawen, Wien 1887 (Denkschr. der Wiener Akademie XXXVI).
Miklosich Fr., Vergleichende Lautlehre der slav. Sprachen, vol. 2, Wien 1879.
Miklosich Fr., Monumenta Serbica, Vindobona 1858.
Miklosich F. et Müller I., Acta et Diplomata Graeca medii aevi, 6 vol., Vindobonae 1860—1890.
Mikoszi, Otiorum Croatiae, liber unus, Budae 1806.
Mikoczi Josephi, Banoruni Dalmatiae, croatiae et Slavoniae ad saeculum XIV usque perducta serie, anno Domini 1792.
Mikoczy Josip, De banis Croatiae pars prima u Kukuljevićevu Arkivu XI, pars secunda u rukopisu Jugosl. Akademije.
Milobar Dr Fr., Bosnien und das kroatische Staatsrecht, Zagreb 1898.
Milošević A., Opis arkiva c. kr. dalmatinskog namjesništva u Zadru (Vjesnik zem. ark.), Zagreb 1918.
Mitis Silvio, La Dalmazia ai tempi di Lodovico il Grande (Annuario dalmato IV), Zara 1887.
Molmenti Pompeo, La storia di Venezia nella vita privata, Torino 1880 (2 vol.).
Mommsen Theod., Corpus Inscriptionum Latinorum vd. III, Berlin 1873 i supplementum, Berlin 1902 i d.
Mommsen Th., Römische Geschichte, vol. V, Berlin 1907.
Monneret de Villard, L'architettura romanics in Dalmazia. Milano 1910.
Monnier H., Études de droit byzantin (Nouvelle Revue historique du droit français et étranger XVI/1892, XVIII/1894 i XIX/1895).
Monticolo, Cronache Veneziane antichissime, vol. I, Roma 1890.
Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia, series II (tom. I—VII) et series II (tom. I—II), Bpest 1884—1891.
Morelli Jacopo, Chronica Iadertina (Monumenti veneziani di varia letteratura), Venezia 1796.
Mühlbacher, Die Regesten des Kaiserreiches unter den Karolingern (751—918), Innsbruck 1908.
Murko M., Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslaven (Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft XXXV u. XXXVI) Wien 1906.
Nagy Imre, Codex diplomaticus Andegavensus I—VIII. Bpest 1878.
Nagy-Nyáry, Magyar diplomacziai emlék Mátyás Király Korából, vol. 1—IV, Budapest 1875—1878.

Nagy Dr Josip, Monumenta diplomatica I. (isprave iz doba hrv. nar. din.), Zgb. 1925.
Nagy Dr. Josip, Diplomatsko-paleografske studije (Vjesnik drž. arhiva), Zagreb 1925.
Nicole Jules, Le livre du préfet ou l'édit de l'empereur Léon le Sage, Genève 1893.
Niederle L., Manuet d l'antiquité slav, 2 vol., Paris 1923.
Niese, Geschichte der griech. und makedonischen Staaten, vol. II, Gotha 1899.
Niketa Akominat, Byzantina Historia, ed J. Bekker Bonn 1885.
Nikifor patrijarh, Historia syntomos (ed de Boor), Leipzig 1880.
Novak Grga, Hvar (Istorijska biblioteka knj. II), Beograd 1924.
Novak Grga, Naše more, izdanje Jadr. Straže, Zagreb 1926.
Novak Viktor, Pitanje pripadnosti Splitske nadbiskupije u vrijeme njezine organizacije, Split 1924.
Novaković St., Selo (Glas srpske kr. Akademije XXIV), Beograd 1891.
Novaković St., Nekolika teža pitanja srpske istorije (Čupićeva Godišnjica XXXI), Beograd 1912.
Novaković St., Zakonik Štefana Dušana, 20 izd., Beograd 1898.
Novaković St., Matije Vlastara Sintagmat, (izdanje srpske kr. Akademije), Beograd 1907.
Novaković Stojan, Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka, izdanje srpske kr. Akademije, Beograd 1912.
Novaković St., Ohridska arhiepiskopija u početku XI veka (Glas srpske kr. Akademije LXXVI), Beograd 1908.
Novaković Stojan, Srbi i Turci XIV i XV veka, istorijske studije o prvim borbama s najezdom turskom pre i posle boja na Kosovu, Beograd 1893.
Orbini Mauro, Il reono degli Slavi oggi corrottamente detti Schiavoni Pesaro 1601.
Ostrogorski G., Die ländliche Steuergemeinde des byz. Reiches im X Jahrh. (Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte XX), Stuttgart 1927.
Otokar, Reimchronik (Monum. Germ. hist., Deutsche Chroniken vol. V/1), Berlin 1890.
Oto von Freising (edid. Waitz), Hannover 1884.
Pais, Ettore, Fasti triumphales populi Romani, 2 vd., Roma 1920.
Pančenko, Krestijanskaja sobstvenost v Vizantiji, Izvjestija ruskago — arheol. instituta, St. Petersburg 1904.
Pargoire, L'Église byzantine de 527 à 847. Paris 1905.
Parthey, Hieroclis Synecdemus et notitiae graecae episcopatuum, Berlin 1866.
Pastrnek, Dějiny slov. apostolů Cyrilla a Methoda, Prag 1902.
Pastrnek, Vita Constantini, Prag 1902.
Pastrnek, Vita Methodii, Prag 1902.
Patsch K., Thrakische Spuren an der Adria (Jahreshefte des öst. archeol. Instituts X), Wien 1907.
Patsch K., Historische Wanderungen im Karst und an der Adria I, Die Herzegovina einst und jetzt, Wien 1922.
Paulus diaconus, Historia Langobardorum (edit. Waitz), Hannover 1878.
Pauly Wissowa, Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, 34 vol. 1895—1937. Dresden.
Pavić, Cara Konstantina VII Porfirogenita De administrando imperio glave 29—36, Zagreb 1906.
Peisker, Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turkotataren und Germanen und ihre sozialgeschichtliche Bedeutung, Berlin-Stuttgart-Leipzig 1905.
Peisker, Slovo o zadruze, Praha 1899.
Peisker, Die serbische Zadruga, Berlin 1900.
Peisker, The expansion of the Slavs u djelu The Cambridge medieval Historiy vol. II, Cambridge 1913.
Pereis, Die kirchlichen Zehnten im Karolingischen Reiche, Berlin 1904.
Pergossich Ivanus, De Dekretum Koterega je Verbevczi Istvan diachki popiszal, v Nedelischu 1574.
Pernice, L'imperatore Eraclio, Firenze 1905.
Perojević, Ninski biskup Teodozije, 1922 (prilog Vjesniku).

Petit-Dutaillis Ch., Documents nouveaux sur les moeurs populaires et le droit de vengeance dans les Bays-Bas au XV siècle (Bil. du XV. siècle), Paris 1908.
Philippus de Diversis de Quartigianis de Lucca, situs aedificiorum politiae et laudabilium consiliorum Ragusei (program zadarske gimnazije), Zadar 1882.
Piccolomini Aeneas Sylvius, Historia Bohemica, Basilea 1551.
Piccolomini Aeneas Sylvius, De statu Europae et Historia rerum Friderici III imperatoris (Kollar Adami Francini analecta monumentorum omnis aevi Vindobonensia II), Vindobonae 1762.
Pinter Robert, Primjedbe hrvatskoj povijesti na izmaku XI i na početku XII stoljeća, program gimn. u Gospiću 1886/7.
Pirchegger, Karantanien und Unterpannonien zur Karolingerzeit (Mitteilungen des Wiener Institutes für öster. Gesch., vol. XXXIII), Wien 1912.
Polybios, Historije (izd. Buttner-Wobst), Leipzig 1905.
Poparić B., O pomorskoj sili Hrvata za dobe narodnih vladara, Zagreb 1899.
Pray et Bél, Commentarii de archiofficiis regni Hungariae, Lipsiae 1790.
Pray G., Annales regum Hungariae, Vindobonae 1763.
Preradović D., O Dobrinji hrvatsko-bizantinskom dostojanstveniku XI vijeka (Starohrvatska Prosvjeta, IV vol.).
Prokić, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes, München 1906.
Prokopios, Historije, osam knjiga, ed. Haury, vol. I—II, Leipzig 1905.
Pucić Medo, Spomenici srbski od 1395 do 1423, vol. I—II, Beograd 1858 i 1862.
Puntschart, Herzogseinsetzung und Huldigung in Kärnten, Leipzig 1899.
Rački Fr., Vijek i djelovanja sv. Cyrilla i Methoda slovjenskih apoštolov, Zagreb 1857.
Rački Fr., Hrvatska prije XII. vijeka glede na zemljišni opseg i narod (Rad LVII) Zagreb.
Rački Fr., Bijela Hrvatska i Bijela Srbija (Rad LII), Zagreb 1881.
Rački Fr., Kada i kako se preobrazi hrvatska kneževina u kraljevinu (Rad XVII), Zagreb 1871.
Rački Fr., Borba južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI vijeku, Zagreb 1875.
Rački Fr., Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia (Mon. spect. hist. Slavor. merid. VII), Zagreb 1874.
Rački Fr., Istraživanja u pismarah i knjižnicah dalmatinskih (Rad XXVI), Zagreb 1873.
Rački Fr., Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srpsku povijest Srednjega vijeka (Književnik I), Zagreb 1864.
Rački Fr., Scriptores rerum Chroaticarum pred XII stoljećem (Rad LI), Zagreb 1880.
Rački Fr., Herrores, quos communiter Patareni de Bosna credunt et tenent. (Starine I).
Rački Fr., Bogomili i Patareni (Rad VII—X), Zagreb 1869—1870.
Rački Fr., Povjesnik Ivan Lucić Trogiranin (Rad IL) Zagreb 1879.
Rački Fr., Odnošaj srpskih despota i doseljenika napram kruni i kraljevini hrvatskoj i ugarskoj (Književnik II), Zagreb 1865.
Rački Fr., Hrvatska dvorska kancelarija i njezine isprave za vladavine narodne dinastije (Rad XXXV), Zagreb 1887.
Rački Fr., Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dinastije, Beč, 1861.
Rački Fr., Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. vijeka (Rad LXX: društvo, LXXIX: crkva,XCI: vrhovna državna vlast, IC: državno uređenje, CV: imovni i gospodarstveni odnošaji, CXV: obuka i pismenost, CXVI: umjetnost i umjetni obrt), Zagreb 1894.
Radić, Hrvatska biskupska crkva sv. Marije u Biskupiji i kaptolska crkva sv. Bartola na sadašnjem Kapitulu kod Knina (Staro-hrvatska Prosvjeta I).
Radojčić N., Dva posljednja Komnena na carigradskom prijestolju, Zagreb 1907.
Radonić Jovan, Der Grosswoiwode von Bosnien Sandalj Hranić Kosača (Archiv für slav. Philologie XIX), Leipzig 1897.

Rambaud, L'Empire grec au dixième siècle, Constantin Porphyroqéuète Paris 1870.
Rambaum A., Études sur l'histoire byzantine, Paris 1922.
Rattkay barun Juraj, Memoria regum et banorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae, Vindobonae 1652.
Rattkay kan. Juraj, Memoria regnum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae, Vindobona 1652.
Rauscher R., Die Zadruga in der Slowakei, Bratislava 1928.
Raynaldus Odoricus, Annales ecclesiastici, 22 vol., Romae 1593—1677.
Rendjeo Ivan, Novci bana Pavla Šubića, (Numismatika) Zagreb 1936.
Rešetar Milan, Novci Dubrovačke republike, Beograd 1928.
Reuss Alfred, Stadt und Herrscher des Hellenismus, Leipzig 1937.
Ristić Milovan, Bosna od 1250—1284, Beograd 1910.
Ritig, Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju, sa osobitim obzirom na Hrvatsku, 2 vol., Zagreb 1910.
Ritter-Vitezović Pavao, Banologia seu de banatu Croatiae cum continua banorum chronologia ab anno Chr. 641 (u rukopisu jsl. Akademije).
Rössler R., Romanische Studien, Leipzig 1871.
Rössler, Über den Zeitpunkt der slav. Ansiedlungen an der unteren Donau (Sitzungsberichte der Wiener Akademie LXXIII), Wien.
Rostovtzeff M. I., Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, 2 vol., Leipzig 1930—1931.
Rostovtzeff, Studien zur Geschichte des römischen Kolonats (Archiv für Papyrusforschung vol. I), Leipzig 1910.
›tovtzeff, Geschichte der Staatspacht in der römischen Kaiserzeit bis Diokletian, Leipzig 1903.
Rothari, Edictum (edid. Bluhme, Mon. Germ. hist. Leges vol. IV), Berlin.
Ruvarac Ilarion, Banovanje bana Tvrtka 1353—1377 (Glasnik muzeja u B. Herc. VI), Sarajevo 1894.
Ružić, Stara i nova postojbina Hrvata, Zagreb 1903.
Sakač Dr S., Ugovor pape Agatona i Hrvata proti navalnom ratu oko god. 679, Zagreb 1928.
Sanudo Marino, I Diarii, vol. 1—58, Venezia 1879—1903.
Schlumberger G., Un empereur byzantin au Xe siècle, Nicéphore Phocas, Paris 1890.
Schlumberger G., L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle, Jean Tzimiscès, les jeunes années de Basile II le Tueur de Bulgares, 969—989. Paris 1896.
Schlumberger G., L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle, seconde partie: Basile II le Tueur de Bulgares, Paris 1900.
Schmid, Die Grundzüge und Grundlagen der Entwicklung des kirchlichen Zehntrechtes auf kroatischem Boden während des Mittelalters (Šišićev Zbornik), Zagreb 1929.
Schmidt H. F., Die Burgbezirksverfassung bei den slavischen Völkern in ihrer Bedeutung für die Geschichte ihrer Siedelung und ihrer staatlichen Organisation (Jhb. für Kultur u. Gesch. der Slaven N. F. II/2), Leipzig 1926.
Schröder Richard, Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, sechste verbesserte Ausgabe, fortgführt von Ebrhard Künsberg, Berlin 1919.
Schulten, Das römische Kolonat, Histor. Zeitschrift LXXVIII.
Schwandtner, Scriptores rerum Hungaricarum vol. 1—3. Vindobonae 1748.
Seeck, Notitia diquitatum, Berlin 1876.
Seeck, Geschichte des Untergangs der antiken Welt. 2 vol., Berlin 1921 (II) i 1901 (I).
Selem, Tommaso l'arcidiacono, Rivista dalmatica vol. II, Zara 1926.
Simonsfeld, Adrias Dandolo und seine Geschichtwerke, München 1876.
Sindik Dr. Ilija, Stare karte jsl. zemalja, Beograd 1932 (Atlas geogr. dr. VIII.).
Skilaks iz Kariande, Periplus, izdao ga K. Müller (Geographi Graeci minores vol. I, str. 196—237), Paris 1855.
Skilic-Kedren, Kronika, ed. Bekker, 2 vol. Bonn 1838 i 1839.
Sladović, Povijest biskupije senjske i modruške ili krbavske, Trst 1856.
Smičiklas T., Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol.

II.—XIV, Zagreb 1904—1916. — Po Smičiklasovoj smrti su preuzeli redakciju vol. XIII Marko Kostrenčić i Emil Laszowski, a vol. XIV Marko Kostrenčić i Viktor Novak.
Smirnov, Ocerk kulturnoj istoriji Juznih Slavjan, 2 vol., Kazan 1900.
Solovjev A., Paštrovske isprave XVI—XVII veka (iz Spomenika srpske kr. Akad. LXXXIV), Beograd 1936.
Solovjev A., Knjiga svih reformacija grada Dubrovnika (Liber omnium reformationum civitatis Ragusii), Beograd 1936.
Solovjev A., Knjiga privilegija grbaljske župe (1647—1767) sa Dušanovim zakonikom (iz Spomenika srpske kr. Akademije LXXXVII), Beograd 1938.
Solovjev Dr. Aleksandar, Predavanja iz istorije slovenskih prava, Beograd 1939.
Solovjev Dr. Aleksandar, Grbaljska župa i grbaljski statut (Godišnjica N. Čupića XL), Beograd 1931.
Solovjev A., Značaj Dubrovnika u istoriji jugoslovenskog prava (Arhiv za pravne i društvene nauke XLII), Beograd 1932.
Solovjev A., Privatno-pravni ugovori XVI veka iz Poljičke župe (Arh. za pravne i društvene nauke XLV), Beograd 1934.
Solovjev A., Seljaci-plemići u istoriji jugoslovenskog prava (Arh. za pr. i dr. nauke XLVIII), Beograd 1935.
Solovjev A., Dušanov zakonik g. 1349—1354, Beograd 1929.
Solovjev A., Srpske zakonske kompilacije XVII veka (iz Glasa srpske kr. Akad. CLVII), Beograd 1933.
Srebrnič, Papež Ivan X s svojih odnosih do Bizanca in Slovanov na Balkanu (Bogoslovski Vestnik vol. II), Ljubljana 1922.
Srkulj Stj., Hrv. povijest u 19. karata, Zagreb 1937.
Stanojević St., Borba o nasledstvo Baošino (1421—1426), Sremski Karlovci 1902.
Stanojević St. i Ćorović Vlad., Odabrani izvori za srpsku istoriju, I doba od VI do X veka, Beograd 1921.
Stanojević St., Borba za samostalnost Katoličke crkve u Nemanićkoj državi, Beograd 1912.
Statuta civitatis Cathari, Venetiis 1616.
Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II und Tiberius Constantinus, Stuttgart 1919.
Steinwender, Die Rechtsstellung der Kirchen und Kloster (Zeitschr. für Rechtsgesch., Kanon. Abt. XIX), Weimar 1930.
Stjepčević Ivo, Katedrala sv. Tripuna u Kotoru, Split 1938.
Stjepčević, Prevlaka, Zagreb 1928.
Stockert Dr. C., Una raccolta di monete Cattarine nel museo di Spalato, (Bullettino dalmato), Spalato 1910.
Stockert Dr. C., Die vorvenetianischen Münzen der Gemeinde von Cattaro (Numismat. Zeitschrift XLV), Wien 1912.
Stöckle A., Spätrömische und byzantinische Zünfte, Leipzig 1911.
Strakosch-Grossmann, Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa, Innsbruck 1893.
Stratimirović v. Georg, Bosnische Königsschlosser, Wissensch. Mitteilungen der Wiener Akademie II, Wien 1894.
Strohal Dr. Iv., Statuti primorskih gradova i općina, izdanje akademije, Zagreb 1911.
Strohal, Zadruga kod južnih Slovena (Glasnik zem. muzeja u Bosni i Herc. XXI), Sarajevo 1909.
Strohal, Pravna povijest dalmatinskih gradova, vol. I., Zagreb 1913.
Stutz, Die Eigenkirche als Element des mittel-Alterlich-germanischen kirchenrechtes, Leipzig 1895.
Szabo Gjuro, Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1920.
Szalay L., A horvát kérdéshez, Pest 1861 (njemački prijevod: Zur ungarisch-kroatischen Frage, Pest 1863).
Szentgyörgyi Sandor, Borba Anžuvinaca do krunidbe Karla Roberta, Zagreb 1893.
Szinnyei, Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur, Berlin 1923.

Šafařik Dr. Janko, Mihajla Konstantinovića, Srbina iz Ostrovice, ljetopis (Glasnik srpskog učenog društva I), Beograd 1865.
Šafařik, Acta archivii Veneti (Glasnik srpskog učenog društva XIII, XIV, XV), Beograd 1865—1868.
Šegvić, Tommaso arcidiacono, il tempo e la sua opera, Split 1914.
Šišić F., Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba, Zagreb 1902.
Šišić F., Iz arhiva grofova Pongrácz (Starine XXXVI), Zagreb 1906.
Šišić F., Bitka kod Nikopolja (Glasnik zem. muz. u Bosni i Herc. VIII), Sarajevo 1896.
Šišić F., Letopis popa Dukljanina (pos. izdanje srpske kr. Akademije), Beograd 1928.
Šišić Ferdo, Priručnik izvora hrvatske historije, vol. I, t. 1, Zagreb 1914.
Šišić Ferdo, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara sa 280 slika i 3 karte u bojama, Zagreb 1925.
Šišić Ferdo, Acta comitalia a regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae vol. I (1526—1536), II (1537—1556), III (1557—1577), IV (1578—1608), V (1609—1630), Zagreb 1912, 1915, 1916, 1917 i 1918 (Mon. spect. hist. Slav. merid. XXXIII, XXXVIII, XXXIX, XLI, XLV).
Šišić Ferdo, Miha Madijev de Barbazania, (Rad CLIII), Zagreb 1903.
Šuflay, Iz arkiva ug. narodnog muzeja (Vjesnik Kr. zem. arkiva VIII), Zagreb 1906.
Šufflay v. Dr. M., Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien (Vjesnik zem. arkiva XVII), Zagreb 1915.
Šufflay, Zu den ältesten kroatisch-ungarischen Bezichungen (Ungarische Rundschau IV), Bpest 1915.
Šufflay, Hrvatska i zadnja pregnuća istočne imperije pod žezlom triju Komnena (1075—1180), Zagreb 1901.
Šufflay M., Pseudobrocardus (Vjesnik zem. arkiva XIII), Zagreb 1911.
Šufflay M., Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters, Wien 1924.
Šufflay, Die dalmatinische Privaturkunde (Sitzungsberichte der Wiener Akademie CXLVII), Wien 1904.
Šurmin Đ., Acta croatica vol. I (Mon. hist. iur. Slav. merid. VI), Zagreb.
Tafel-Thomas, Griechische Originalurkunden zur Geschichte Ragusa's (Sitzungsberichte der Kais. Akad. der Wissenschaften, phil. — hist. Classe) Wien 1851.
Tafel-Thomas, Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig (u zbirci Fontes rerum Austriacarum XII), Wien 1856-7, 3 vol.
Taranovski F., Uvod u istoriju slovenskog prava, Beograd 1923.
Taranovski, Srpsko pravo pod Nemanjićima, Beograd 1931.
Tarducci, Storia di S. Gregorio Magno e del suo tempo, Roma 1909.
Teleki, Hunyadiak kora Magyarszágon vol. X, XI, XII, Bpest 1853—1857.
Teopomp, K. Müller, fragmenta historicorum Graecorum, vol. I, Paris 1874.
Teutsch und Firnhaber, Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens (Fontes rerum Austriacarum XV), Wien 1856.
Thallóczy Dr. L. v., Die Geschichte der Grafen von Blagay, Wien 1898.
Thallóczy, Die Grafen von Blagay, Wien 1898.
Thallóczy v. L., Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter (prijevod od Dra F. Eckhardta). München und Leipzig 1913.
Thallóczy, Illyrisch-albanische Forschungen, München 1916.
Thallóczy Lj. Prilog k životopisu Ml. Šubića (Glasnik zem. muz. u B. H.), Sarajevo 1893.
Theiner Augustin, Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia, vol. I—II, Rim 1863 i Zagreb 1875.
Theiner Augustin, Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia, vol. I—II, Roma 1859—1860.
Theophanes Homologetes, Chronographia, (edit. Boor.), Leipzig 1883.
Theophylactus Simokates, Historia (edit. Boor), Leipzig 1887.
Thomas archidiaconus, Historia Salonitana, edidit Rački, Zagreb 1894 (Mon. spect. hist. Slav. merid. XXVI).

Thuróczy de Szentmihálya, Joannes, Chronica Hungarorum, Schwandtner, Scriptores I.
Timon Akos von, Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte, Berlin 1909.
Timon, Imago novae Hungariae, Vindobonae 1754.
Timon Samuel, Synopsis nova chronologica regnorum Hungariae, Croatiae, Dalmatiae a nativitate S. Stephani inchoata Tyrnaviae 1714 (II izd. Cassoviae 1736, III Claudiopoli 1764).
Tkalčić, Izvještaj o arkivarskih istraživanjih u Dalmaciji (Rad XXXV), Zagreb 1877.
Tkalčić, Monumenta historica civitatis Zagrabiae, vol. I—XI, Zagreb 1889—1905.
Tkalčić, Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis, vol. I—II, Zagreb 1874.
Tkalčić Iv., Otpor i buna radi desetine u zagr. biskupiji u XIV vijeku (Rad XLIV), Zagreb 1886.
Tkalčić Iv. Krst., Ivan arhiđakon gorički (Rad LXXIX), Zagreb 1892.
Tkalčić Iv., Borba naroda hrvatskoga za anžovinsku kuću proti ugarskomu kralju Arpadovcu Andriji III (Rad XXXIV), Zagreb 1876.
Toderini-Cecchetti, Il R. Archivio di Venezia, Venezia 1873.
Tomaschek Wilhelm, Die alten Thraker, 3 vol., (Sitzungberichte der Wiener Akademie CXXVIII, CXXX i CXXXI), Wien 1893—1894.
Tomašić Dinko, Formiranje vladajućih skupina (cirkulacija elita) u ranijem društvenom razvitku Hrvata i Srba (Mjesečnik), Zagreb 1935.
Tomašić, Ancora sull' anno della distruzione di Salona (Bullettino XXXIII), Split 1910.
Tomašić fra Ivan, Chronicon breve regni Croatiae (Kukuljević, Arkiv IX, str. 3—34), Zagreb 1864.
Tomašić pl. Nikola, Temelji državnoga prava kraljevstva hrvatskoga. Najstarije doba: Pacta conventa. Zagreb 1915.
Tomić J. N., Naselje u mletačkoj Dalmaciji 1405—1645, Niš 1915.
Truhelka Ć., Slavonski banovci (Glasnik zem. muzeja u B. H. IX.), Sarajevo 1889.
Truhelka Ć., Das mittelalterische Staats und Gerichtswesen in Bosnien (Wissenschaftl. Mitteilugen des bosn. herz. Landesmuseums X), Sarajevo 1907.
Truhelka, Les restes illyriens en Bosnie, Paris 1900.
Tubero Ludovicus, Commentarii de temporibus suis, (Schwandtner, Scriptores II).
Valhié, Annexion de l' Illyricum au patriarchat oecuménique (Échos d' Orient XIV), Paris 1911.
Valvasor Ivan Weinhard, Die Ehre des Herzogthumbs Crain, 4 vol., Ljubljana 1864.
Varro M. Terentius, Rerum rusticarum libri tres, vol. 2, ed. Goetz, Leipzig 1912.
Vasiliev A. A., Bizantija i Arabi, 2 vol., St. Petersburg 1900 i 1902.
Vasiliev A. A., Histoire de l' Empire byzantin, 2 vol., Paris 1932.
Vasmer, Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven (Veröffentlichungen des baltischen und slavischen Instituts an der Universität Leipzig), Leipzig 1923.
Vasmer, Die Urheimat der Slaven, Leipzig 1926.
Vegetius Flavius Renatus, Epitome rei militaris (edit. Lang), Leipzig 1885.
Veith, Die Feldzüge des C. Julius Caesar Octavianus in Illyrien in den Jahren 35—33 v. Chr. (Schriften der Balkankommisission), Wien 1914.
Vogt, Basile I, empereur de Byzance (867—886) et la civilisation byzantine à la fin du IX siècle, Paris 1908.
Voigt G., Johann von Capistrano (Historische Zeitschrift X), München 1863.
Voigt G., Aeneas Sylvius Piccolomini und sein Zeitalter, 3 vol., Berlin 1856—1863.
Vojnović Kosto, Carinski sustav dubrovačke republike (Rad CXXIX), Zagreb 1896.
Vlajinac Dr Milan, Die agrarrechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens, Jena 1903.
Wahnschaffe, Das Herzogthum Kärnten und seine Marken im XI. Jahrhundert, Klagenfurt 1878.

Waitzing, Etude sur les corporations professionales chez les Romains vol. I, Bruxelles 1895.
Wattenbach, Das Schriftwesen im Mittelalter, Leipzig 1871.
Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter vol. I, Stuttgart 1904.
Wenzel Gusztav Dr, A magyar és erdélyi magánjok rendszere, Buda 1864.
Zeuss J. K., Die Deutschen und die Nachbarstämme, München 1837.
Zippel, Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig 1877.
Zonara Ivan, Epitome (ed. Teubner IV), Leipzig.
Zlatarski, Istorija na prvoto blgarsko carstvo, Sofija 1918.
Zurita, annales de la corona de Aragon, 2 vol. Saragosa 1562.
Žic Nikola, Iz latinskoga statuta grada Labina u Istri (Mjesečnik), Zagreb 1939.
Žontar Josip, Hauptprobleme der jugoslavischen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschrichte XXVII), Stuttgart 1934.
Žontar, Problem lastničkih cerkva in samostanov v pravni zgodovini Jugoslovanov (Slovenski pravnik), Ljubljana 1935.
Županić, Hrvati kod Atine (Starinar vol. VI, str. 95—152), Beograd 1914.
Županić, Bijela Srbija, Primedbe Jagićevom shvatanju K. Porfirogenita o dolasku Hrvata i Srba (Narodna Starina I), Zagreb 1922.

(Ovdje nije namjera, da se iznosi kompletna bibliografija. Dovoljno je bilo iznijeti ona djela, koja su pri izradi knjige dolazila u pitanje).

STVARNO KAZALO

Abder-Rahman, 17.
Abdur-Rahman III., 19.
Abid (u Helespontu), 153.
abrevijatura, 458.
abrogatio, 347.
acta croatica, 134, 142.
Adalberon, koruški vojvoda, 21, 89.
Adalbert, opat, 166.
Adam, biskup hrvatski, 174.
Adam Guillaume, nadbiskup barski, 7, 41, 248, 441.
Adamic, ninski župan, 164, 166.
Adrijan iz Treviza, splitski knez, 109.
adscripticii, 42, 55, 142.
advokat, vidi odvjetnik.
Aenona (Nin), 63.
aestimatio, 321, (condigna, communis, perennalis) 379.
Afrika, 34, 116, 139, 168, 427.
Agape (Zadranka), 165-6, 173.
Agatija iz Mirine, 13.
Agaton papa, 10, 26, 47, 49, 52, 56, 60, 155, 160.
agazo (konjanik), 193.
ager limitaneus, 116.
Agnel iz Ravene, 20.
Agriensis episcopus, 97.
Agron, ilirski kralj, 31, 33.
Ahenski mir, 56, 62, 65, 75, 156, 452.
Ahil, 41.
Ahmed ben Omar, 17.
Aistulf, langobardski kralj, 150.
Aix u Provansi, 205.
Akcij (Actium), razbojište, 32.
Akidim (sv.), 90.
Akoncij, papin legat, 27, 195.
Akvileja, 63, 131, 155, 459.
Aladar ban, 194.
Alamanija (Njemačka), 456.
Alani (narod), 335.
Alapić Baldazar, ban, 298, 301, 302.
Alarik, vizigotski kralj, 43, 44.
Alba (u Erdelju), 347.
Albanci (narod), 430.
Albanija, 7, 125 (Mačva i Beograd), 217, 220, 248, 337, 431, 438, 483.
Al-Bekri, 16, 18.
Alben Ivan, ban, 249, 253.
— Petar, ban, 239.
— Rudolf, 254.
Alberik, redovnik, 316, 347.
Albert od Velikog Miholjca i Ungvara, ban, 250—252.
Albertin Morossini, slavonski herceg, 196, 210.
Albrecht I. car, 205.
Albrecht II. car i kralj, 182, 256—8, 289, 348, 349, 357.
Albrecht, vojvoda austrijski, 218.
Alburnus maior, 32.
Aldobrandini d' Este, 196.
Al-Džarat, 18.
Al-Džejhani, 18.
Aleksandar iz Dubrovnika, 273.
Aleksandar papa II., 25, 81.
— III., 112, 172, 185.
Aleksandrija, 12.
Aleksij ban, 111, 126, 186.
Aleksij bizantski car,
— I. (Komnen), 17, 22, 90, 93, 94, 104, 105, 107, 108, 151, 189.
— II. (Komnen), 112, 186.
— III. (Anđel), 189, 482.
Aleksij, kasniji Bela III., 109, 183.
Aleksijada, 107.
Alfons V., kralj Aragonije, 268.
Alfred Veliki, engleski kralj, 16.
allatura (ženska oprema), 356, 364.
Almende, 336.
Almoš, Kolomanov brat, 93—104, 107, 109, 123, 152.

Alpe, 114, 497.
Amantini (pleme), 32.
Amerika, 494.
Amico di Giovinazzo, 84, 94.
Ampudın ban, 111-2, 123 126.
Ana Komnena, 17, 107.
Ana, kći Albrechta II., 258.
anali, 20.
Anastasija (sv.), 64, 148, 155.
Anastasije IV., papa 110.
Anastasije biskup, 23, 174, 178.
anatocismus, 390.
ancilla, 139.
Andrija, biskup Bistue, 45.
Andrija, biskup zadarski, 45, 94.
Andrija svećenik, 166.
Andrija, prior zadarski, 140, 149, 165, 166, 173, 313.
Andrija II kralj, 94, 187—190, 191—197, 202, 210, 226, 237, 247, 258, 272, 273, 293, 318, 340, 34, 348, 350, 373—4, 383, 384, 422, 423, 435, 436, 438, 440, 446, 447, 59, 474, 476, 478, 489, 491.
Andrıja, sin Bele IV., 196.
Andrija III. (Mlečanin), kralj, 196, 202—208, 209, 210, 213, 258, 339, 340, 342, 349.
Andrija, brat Ljudevita I., 222.
Andriol, 141.
Andronik I. (Komnen), 186.
angarija, 482.
Anglosasi, 428.
Angora (današnja Ankara) 240.
Ankona, 28, 19, 204, 453.
annulare, 409.
annulus, 180.
Antemij, 43.
Antianae, 60.
Antiohija, 112.
Antonin, đakon, 157.
Antun Pustinjak (sv.), 160.
Anžuvinci, 182, 204—8, 213, 242, 244, 337, 345, 351, 352, 438, 439, 445, 454, 478, 494.
Apolinar (sv.), 19.
Apor Ladislav, erdeljski vojvoda, 213—214, 219.
Apostol (Grškovićev), 161.
apostolski kralj, 437.
apoteka, 163.
Apric sokolar, 139, 141, 167.
Apulija, 107, 494.
Aquincum, 35.
Aragonija, 342, 454.
Arapi, 9, 16, 49, 52, 59, 62, 64, 65, 76, 114, 144, 377.
Ardijejci (pleme), 32, 33.
arenda perpetua seu perennalis, 384.
arenga (dio listine), 176.
arengo (zborište), 451.
arhiđakon, 159.
arhiprezbiter, 159.
Aribert, langobardski kralj, 51.
Ariovist, germanski vojvoda, 50.
Arkadij, istočno-rimski car, 50, 55, 61.
Arlaps (samostan), 60.
Arnerij (Rajnerij), splitski nadbiskup, 112—3.
Arnerit, slovenski knez, 51.
Arpad, 68, 203, 208.
Arpadova dinastija, 88, 102, 110, 123, 314.
Arpadovići, 10, 88, 123, 124, 126, 138, 148, 162, 182, 208, 220, 222, 243, 316, 337, 373, 382, 425, 435, 439, 446.
Artabindo (samostan), 60.
articulum probatorium, 411.
arundinetum, 329.
Aržano, 45.
Asel (sv.), 64.
assertor veritatis, 433.
Atena, 12.
Atila, kralj hunski, 24.
Atlanski ocean, 497.
Augsburg, 311.
August, 33, 36, 38, 184.
Augusta I' (Lastovo), 44.
Augustin (sv.), 126, 436.
Austrija, 54, 185, 198, 199, 266, 274, 286, 336, 337, 468.
Austrougarska monarhija, 183.
autentični pečat, 408.
autentično ispitivanje, 411.
Avari (narod), 6, 10, 21, 46, 48, 49, 51, 57, 58, 100, 117, 136, 144, 336, 497.
Avignon, Avinjon, 445.
Azeko, biskup, 21.
Azija, 48, 59, 78, 95, 431, 441, 497.
azil, 42, 246 (pribježište), 315, 427.
Babenbergovci, 199, 337.
Babonić Ivan, 216, 217.
— Dioniz, 218.
— Juraj, 218.
— Pavao, 218.
— Stjepan, 218.
Babonići, 201, 203, 205.
Bač (grad), 301, 302.
Bačka, 309.

Badoario de Spinale, 96—97.
Bag (grad), 132.
Bagibareja (Bavarska), 15.
Bajamonte Tiepolo, vidi Tiepolo.
Bajezid (sultan), 234, 240.
Bakač-Erdödy Toma, ostrogonski nadbiskup, 291, 293, 295, 296, 302.
Bakar (u Vinodolu), 280, 459.
Bakh (sv.), 492.
Balassa de Gyarmath Franjo, 295, 296, 297, 301, 352.
Balbo Giacomo Giovanni, 439.
Balkanski poluotok, 489, 493.
Baloe, 155.
Balša Hercegović, 240.
Balša III., 239, 240.
Balšići, 230.
Baltičko more, 15, 229.
ban, 83, 124—130, 131, 140, 191, 198, 210—121, 222, 239, 242, 246, 252, 274, 296, 308, 318, 325, 350, 352, 373—4, 379, 400, 409, 419, 424-5, 471, 480—1.
banderij, 124, 219, 244, 253—4, 269, 348, 375.
bandva, 124.
Banffy Luka, nadbiskup ostrogonski, 112, 183.
Banffy (Banić) od plemena Haholda, Nikola, ban, 220—1.
— Nikola (mlađi), 291.
— Stjepan, 231.
Banjevci, 226.
bankada, 467.
Banko, palatin, 191.
Bann, 124.
banovac (novac), 210—1.
banske listine, 480—1.
banski stol, 400—1, 415.
bansko vijeće, 330—1.
Bar (nadbiskupija), 23, 96, 113, 156, 239, 441, 442, 443, 449, 455, 488, 495.
Barada Miho, 173, 179, 180.
Baranjska županija, 212.
Barbara Celjska, 238—240, 246, 250, 255, 256.
Barberija, 18.
Barcelona (marka): 62, (grad): 454, 490.
Barda, doglavnik Mihajla III., 14.
Barda(s) Foka 78.
Barda(s) Skleros, 78.
Bari (u Italiji), 22, 65, 77, 79, 156, 157, 437, 442.
Barš (u Ugarskoj), 214.
Bartal (riječnik), 26.
Bartolomej (sv.), 84.
Bartul, krčki knez, 18, 223, 315.
bašćanska ploča, 120.
Baška na otoku Krku, 90, 161.
baština, 226.
Bataszek (u Erdelju), 259.
Batavljani (pleme), 43.
Báthory Stjepan, erdeljski vojvoda, palatin, 281, 299, 300, 301, 303, 309, 311.
batinanje, 430, 462.
Bátthyany (porodica), 70.
— Benedikt, 275.
— Baldasar podban, 297, 298, 301.
— Franjo, 309—311.
Batu-kan, 197.
Bavarci, 176.
Bavarska 15, 21, 52.
Beatrice od Este 196, 203.
Beatrice, žena Matijaša Korvina, 279, 281, 282.
Beč, 277, 286, 304, 359, 360, 409, 498.
bečki listići 161.
Bečko Novo mjesto (Wiener Neustadt), 199, 261, 270.
Beda iz Anglije, 20.
beda (daća), 478.
Bednja (rijeka), 97.
Bela kralj I., 24, 83.
II. (Slijepi), 97, 108, 109, 110, 123, 192, 209, 422.
III, 10, 104, 112, 113-4, 143, 159, 161, 182-9, 201, 210, 311-2, 315, 316, 318, 326, 336, 340-1, 347, 358, 385, 422, 446.
IV. 125, 182, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 200, 204, 209, 210, 215, 229, 247, 318, 341, 347, 350, 355, 377, 385, 422, 423, 430, 437, 445, 446, 459, 468, 469, 472, 474, 475, 478.
Bela Mlađi, sin Bele IV., 200, 210.
Belčin (Beočin), 133.
Belgrad na moru, vidi Biograd.
Belica grad, 186.
Belizar, Justinijanov vojskovođa, 12.
Bellata (zadarska gradska vrata), 160.
Benedikt (sv.) 155, 159, 174.
Benedikt, zagrebački biskup, 263.
Benediktinci, 60, 61, 63, 66, 67, 168, 249, 442, 443.
beneficij (feud), 315, 369, 439.
beneficium annuae prorogationis, 366, 372.
— lignationis focalis, 329.
Benevent, 51, 159.
beneventansko pismo 92, 171, 173,
Benincasa (trgovački vodič), 456.

Benkovac (grad), 227.
Beograd, 15, 125, 240, 257, 258, 265, 266, 267, 287, 289, 302, 303, 494.
Bereg-šuma 196.
Berić župan, 107.
Berislavić Bartul, 284, 295.
— Petar, biskup i ban, 297, 301-2, 424.
Bernard (sv.) od Clairvaux 435, 436.
Bernard opat Montekasina, 438.
Bernard nadbiskup splitski, 174, 190.
Berolin (Berlin), 255.
Bertold od Meranije, kaločki nadbiskup, 191.
Berzencze, županija, 375.
Bestue, vidi Bistue
bescasnost, 403.
Bezobrazov (Vizantijski Vremenik), 334.
Bianchi (Zara Cristiana), 102, 108.
Bihać, 97, 212, 287, 290, 297, 302, 307.
Bilaj, 264.
Bileć (u Hercegovini). 234.
biljeg, 484.
bilježnik, vidi notar.
Biludium (samostan), 60.
Biograd na moru, 80, 86, 91, 94, 96, 98, 99, 109, 131, 134, 136, 139, 149, 151, 157, 160, 162, 163, 164, 169, 174, 176.
Biograd erdeljski, 96.
birsagium, 418.
Biskupija kraj Knina, 45.
Bissenyi Ivan, župan vesprimski, 231.
Bistue nova, 155.
Bizant, 10, 17, 18, 19, 21, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 59, 60, 62, 65, 68, 69, 70, 76, 77, 83, 90, 102, 103, 104, 109, 110, 121, 147, 151, 156, 171, 183, 184, 208, 311, 334, 427, 429, 430, 432, 433, 442, 450, 488, 490, 493, 494, 495, 497.
Bjeloš ban, 110-3, 123, 125, 210.
Bladin, kralj, 24.
Blagaj, 201.
Blagajski knezovi, 201, 238, 153, 257, 273, 280, 281, 282, 283, 307.
Blagajski knez Antun, 296, 302.
— Doroteja, 263.
— Barbara, 302.
— Ivan, 263.
— Mihajlo, 286, 291.
— Stjepan, 291.
Blatno jezero, 120.
Blaž (sv.), 471.
Blaž, biskup kninski, 223.
Bliska, razbojšte 217, 423
Bobčev (bugarski pravni historik), 12.
Bočkaj Petar, 283.
Bodin, duklijski kralj, 24.
Boemund, knez tarentski, 105, 107, 151.
Bogdašić blizu Kotora, 335.
Bogišić Baldasar, 12, 69, 333, 432.
Bogumili, 30, 195.
Bojki, zemlja na sjeveru (Konstantin Porf.), 15.
Bojničić Tomaš, podban, 264-6.
Boka Kotorska, 36, 134, 161, 273, 335, 437, 442, 447, 381.
Bolčić Radovan, 228.
Boleslav Krivousti, poljski kralj, 152.
Boleslav tepčija, 80, 164.
Bolica Srđ, kotorski biskup, 442.
Bologna, 27, 92, 337, 445.
bolonjska škola 446.
Bonifacij VIII papa, 207.
— IX., 237.
bonifikacija, 486.
Bononiensis litera, 92.
Bonus, biskup biogradski, 94.
boravište, 399.
Boris Mihajlo, bugarski car, 25.
Boris, sin Kolomanov, 109.
Borna, knez dalmatinske Hrvatske, 64, 74, 86, 118, 176, 185.
Bosanci, 232, 239.
Bospor, 481, 497.
Bosna (rijeka), 63, 117, 156, 200.
Bosna (zemlja), 7, 11, 24, 45, 77, 111, 112, 125, 161, 196, 200, 208, 213, 215, 217, 233, 240, 273, 274, 277, 310, 341, 429, 443, 444, 455, 466, 493, 494.
Bošnjak Ilija, 295.
Bot od Bajne Andrija, ban, 295, 296, 297.
— Ivan, ban, 290.
Božin, grad, 288.
Božičković Pavao, podban, 274.
Božjaci (redovnici), 16.
Božji sud, 429.
Brač (otok), 165, 204, 239, 240, 447.
bračni drugovi, 397.
brahijalna parnica, 416.
Branibor, 255.
Branimir, hrvatski knez, 16, 29, 56, 66, 121.
Branković Đurađ, srpski despot, 256, 262, 266, 452.
bratimljenje, 367.
bratovština, 170, 461, 473, 488.
Bren, keltski kralj, 8, 31.
Breuci, ilirsko pleme, 32.
Bribir u Vinodolu, 280, 459.

Bribir, glavno mjesto župe, 131, 133, 187, 240, 315, 423.
Bribirska župa, 162, 224.
bribirski knezovi, 233.
Brigetio, 35.
Britanija, 62, 88, 159.
Brod na Savi, 32, 273.
Brod na Uni (Zrinski Brod), 283.
Bryce James, 61.
Břetislav II., češki knez, 97.
Bubek Emerik ban, 231.
Buća Tripo, protovestijar Tvrtka I., 234.
Budim, 214, 219, 223, 232, 239, 258, 261, 262, 267, 269, 270, 272, 273, 275, 278, 282, 284, 285, 287, 291, 292, 293, 302, 303, 304, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 361.
Budimir, knez, 24, 127.
Budimpešta, 92.
Buga, 15.
Bugari, 7, 17, 18, 19, 24, 25, 48, 68, 69, 114, 118, 120, 335.
Bugarska, 68, 75, 76, 229, 336, 490.
Bukovac, 470.
Bulić Franjo, 120-1, 154.
Burggraf, 212, 219, 228, 245.
Burgundi (narod), 53, 54, 55, 77, 115, 133, 135, 137.
Burgundija, 190.
Burnum (u Dalmaciji), 33.
Burtjasi (pleme), 17.
Bury (engl. historik), 16, 48.
Busovača, 489.
busović, glasnik, 461, 465.
Buška župa 132.
Buza, zagrebački kanonik, 474.
Buzila, Kolomanova žena, 95-6.
Bužani (pleme), 157, 244.
Bužim, županski grad, 132, 272.
Camaldoli (samostan), 159.
cambium monetagium, 211.
Cambrayska liga, 296.
Campeggi, kardinal, 304.
Canareggio (kod Mletaka), 493.
canavae, 35.
Capodistria (Kopar u Istri), 51.
Carigrad, 9, 44, 47, 48, 49, 50, 52, 60, 61, 62, 67, 70, 71, 76, 78, 69, 106-8, 61, 62, 66, 70, 71, 76, 78, 79, 106-8, 110, 113, 118, 121, 144, 153, 154, 155, 156, 160, 173, 176, 183, 184, 191, 204, 236, 265, 311, 312, 314, 358, 438, 450, 452, 497.
carina, 382-3, 424-5, 447-8.
carinarnica, 384.
Carpini Ivan de Plano, barski nadbiskup, 441.
carta, 142, 173.
Cassiodorus, vidi Kasiodor.
castellum, 116.
Catharenses (pleme), 145.
cathedraticum, 479.
Catholicon (djelo), 439.
causarum regalium director, 404.
Cava dei Tirreni (u donjoj Italiji), 92.
Cavtat, 81.
cehovi, 353, 355, 487-8, 496.
Celestin papa II., 28, 87, 188.
Celje, 94, 240, 266, 494.
Celjski grofovi, 242-6, 257.
Celovac (Klagenfurt), 51.
Cencius, komornik sv. stolice, 87, 439.
census, 43, 99, 100, 138, 146, 384.
centenar (satnik), 116, 135.
centuriatio, 34.
cenzor, 38, 42.
Cetina, Cetinska župa, 31, 62, 63, 64, 97, 117, 120, 164, 171, 210, 217, 221, 226, 239, 242, 244, 251, 253, 259, 266, 271, 273, 278, 281, 302, 369, 423.
Cetinski sabor, 181, 346.
Cezar (Kaj Julij), 32.
Chak Nikola, 370.
Charmov (ruski historik), 17.
chartularium Tremitense, 93.
chirographum, 170, 175, 177.
Chleuna (župa, vidi Livno).
Chronicon pictum, 93, 95, 97-9.
Chronicon Venetum, 22.
Chwolson (ruski historik), 17.
Cibalae (Vinkovci), 60, 156.
Cika, opatica u Zadru, 160.
cinženjaci, 470.
Cistercij (Citeaux u Francuskoj), 436.
Cividale, 21.
civitas, 37.
Clairvaux (Clara vallis) 435, 436.
clausula perpetuae sanctionis, 347.
Cluny (samostan u Francuskoj), 159.
Codex diplomaticus, 30.
Codex Iustinianus, 45, 57, 116, 147.
Codex Theodosianus, 12, 37, 40, 42, 57, 83, 116, 147, 152, 327, 329, 336.
Codex Trevisanus, 96.
collecta septem denariorum, 211.
collegium, 149.
comes, 43, 44, (palatinus) 44, (curiae) 352.
comitium, 35.
commerciarius, 149.

Como (u sjevernoj Italiji), 455.
compositio, 481.
concilium, 37.
conniventia in excessus militares, 394.
consuetudo, vidi običaj.
contumacia, vidi ogluha.
conversio Bagoariorum et Carantanorum, 21.
Corpus iuris Hungarici, 360.
Corvey, opatija, 72.
Cres (otok), 204, 236.
crimen repetundarum, 38.
crkva, 46, 47, 371-2, 384, 429-430, 431, 435-4.
crkveni sud, 402.
Crna Gorà, 7, 134, 161, 165, 338, 335, 431.
Crno more, 119, 229, 456, 482, 493.
Crvena Hrvatska, 442.
Crveno more, 397.
Csáky Nikola, 238.
Cselej potok, 311.
curator, 42.
curia militaris, 352.
curia regia, 400.
curialis, 35.
cursarius, vidi gusar.
cursum, 453, 492.
curtis, 133, 136.
Cvijić Jovan, 335.
Cynosura, 360.
Čačvin, 273.
Čakan, 194.
Čakovac, 222, 296.
Čak Trenčinski Matija, ban, 201, 202, 213, 214, 247, 338.
Čanad, 298.
Časlav, srpski knez, 24.
Čazma, Čazmanska župa, 212, 230, 271, 299, 305, 441, 444, 475, 477, 478.
Čazmanski kaptol, 223.
Čelahovski (pravni historik), 333.
Čemernica, 97.
Čeprljani, 166.
Černin Huning, 267.
Česi, 120.
Česmički Ivan, biskup pečujski, 277, 278.
Češka, 118, 143, 168, 232, 237, 286, 303, 337, 494.
četrdesetorica (quarantia), mletački sud, 449.
Črnčić Ivan, kanonik senjski, 23, 26.
Črne, prior, 148.
Čudomirići, hrvatsko pleme, 99, 102, 134.
Čupor Moslavački Demetar, biskup, 257, 270.
— Pavao, ban, 240, 249.
Čuporovi sinovi, 470.
Ćuz Ivan, ban, 225.
Ćiril (sv.), 14, 24, 25, 26, 30, 67.
ćirilica, 161-2.
Dabiša, bosanski kralj, 235.
Dabrača, 139.
Dabro, 164,
daća ratna, 387.
daća vanredna, 385.
Dakija (rimska provincija), 32, 33, 34, 36, 37, 107.
Dalma, vidi Delma.
Dalmacij (sv.), 61, 160.
Dalmacija, 11, 12, 15, 19, 29, 31, 32, 35, 36, 38, 44, 45, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 69, 70, 72, 74, 75, 79, 80, 91, 92, 95, 98, 100, 103, 106, 109, 113, 115, 116, 118, 121, 126, 131, 136, 144, 147, 152, 153, 154, 155, 160, 161, 163, 172, 178, 185, 186-190, 191, 194, 196, 200, 209, 210, 213, 215, 221, 222, 223, 225, 226, 229, 233, 234, 237, 238, 239, 248, 263, 266, 269, 273, 274, 277, 279, 285, 288, 294, 296, 297, 298, 303, 313, 317, 318, 327, 332, 337, 346, 350, 358, 368, 443, 444, 450, 468, 494, 497.
Dalmatinska Hrvatska, 6, 10, 63, 89, 161.
Dandolo Andrija dužd u XIV. stoljeću, 22, 90.
— Andrija, Mlečanin iz XVI. stoljeća, 308.
— Henrik dužd, 187, 189.
Daorsi, ilirsko pleme, 32.
Dardaneli, 153, 497.
darovnica, 321, 348.
Dauseti, ilirsko pleme, 166.
Davidovi psalmi, 24.
Deák Apolonija, Werbőczyjeva majka, 357.
Debrenthe Toma de, 270.
declaratorium Illyricum, 396.
decretum maius, 348, 357.
decuriae, 32, 34.
decurio, 35, 37, 38, 42, 153.
Dedići (kod Zagreba), 470.
defensor civitatis, 37, 46, 147, 148.

dehonestatio, 394.
Dekadaron (Kotor), 145.
delegiranje parnice, 426, 427.
delikt, 392.
Delma (Delminium), 24, 25, 32, 33, 74.
Delmati, ilirsko pleme, 32.
Deltion (grčki časopis), 70.
Demetrova ulica (u Zagrebu), 468.
denarii Zagrabienses seu Grechenses, 211, 382.
Denis (sv.), opatija kod Pariza, 160.
Derenčin Emerik ban, 290.
derogatio, 347.
descensus (silaznina), 154, 189, 198, 203, 211, 246, 251, 375, 376, 381, 424, 468, 469.
desetina, 218, 219, 274, 384, 385.
desetinari, 385.
Desicijati, ilirsko pleme, 31, 32.
Desina prior, 166.
Desnica (u Hrvatskoj) 293.
Dicika (rijeka u Povišlju), 15.
didići, 466, 467.
dies fatales, 323.
dijeceza, 38.
Diklo (u Primorju), 163.
Dimitar, Dmitar (sv.), 9, 13, 84, 86.
Dimitar Zvonimir, vidi Zvonimir.
dimnina, 329, 334.
Dinarske planine, 482.
Dindari (pleme), 32.
Dioklecijan, 15, 36, 37, 41, 43, 49, 61, 145, 154, 155, 184.
Dionizij de Zalaszentgrot, ban, 186, 199, 469.
Dionizij iz Okića, 202.
diploma, 175, 349, (o državljanstvu) 369.
Disislavić Kurjak, 225.
dispensatio, 349.
dispozicija, 177.
distrikt, 377.
Disznos de Ladislav, ban, 273.
Ditioni (pleme), 32.
djed, 128, 443.
djedovina, 362, 363, 367, 379, 397, 433, 466.
Dlugosz, 97.
Doboj, 200, 240.
Dobor, 235, 239.
dobri ljudi, 134.
Dobronja, zadarski prior, 17, 148.
Doclea (Duklja), 32, 34.
Documenta (Račkijeva zbirka), 30.
dokazivanje, 407-8.
Dokleati (pleme), 32.
Doljani, 169.
Domagoj, hrv. knez, 65, 66, 67, 129.
Domald knez, 191, 195, 423.
Dombo Nikola ban, 270.
Dominik, zagrebački biskup, 188.
Dominikanci (red), 194, 196, 438-9, 441, 442.
Dömös (samostan), 108.
donacija, 131, 201, 205, 224, 285, 312, 315, 316, 321-338, 341, 342, 343, 379, 381 (indigenatus).
donacionalna dobra, 362, 365, 367, 388, 390.
Donat (sv.), biskup zadarski, 59.
donatar, 181, 182, 186, 192, 195, 196, 197, 198, 210, 219, 228, 230, 247, 269, 322-337, 348, 433, 440, 445, 461, 462, 483, 486.
Donji brajevi (Bosna), 197, 239, 240.
Dopsch Alphons, 334.
doraslost, 365.
dosjelost, 398.
dosuđivanje nasljedstva, 394.
doušnici, 429.
Dózsa Juraj, 298, 327.
Drač, Drački temat, Drački dukat (vojvodina), 9, 10, 24, 68, 106, 107, 110, 111, 113, 161, 163, 224, 229, 248, 443, 450, 455, 456, 488, 490, 495.
Dračevica (kod Hercegnovog), 273.
Draganić (općina), 377.
Draginić Jordan Filipov, 228.
Drago, zadarski prior, 93, 94, 148.
Dragoslav, prior, 80.
Dragutin, srpski kralj, 206, 213, 217.
Drava (rijeka), 6, 32, 91, 97, 99, 100, 117, 120, 125, 157, 187, 212, 218, 223, 228, 231, 236, 242, 253, 338, 422, 477, 478.
Dražen, podžupan, 134.
Drenovac (selo), 214.
Drežnik (selo), 97, 157.
Drid, župa, 133.
Drina (rijeka), 32, 117, 200, 423.
Drinov, (bugarski historik), 69.
Drivenik u Vinodolu, 459.
Drivost, grad u južnoj Dalmaciji, 239, 442, 449.
Držislav, hrv. kralj, 9, 22, 29, 56, 70, 76, 77, 82, 86, 104, 106, 113, 119, 120, 121, 125, 129, 151, 155, 160, 187, 188, 233.
Dubica, 298.

Dubička župa, 210.
Dubrava kod Zagreba, 111, 157, 272, 478.
Dubrovačka župa, 212.
Dubrovnik, 19, 24, 25, 56, 59, 60, 72, 77, 96, 145, 146, 148, 153, 156, 160, 161, 169, 221, 222, 223, 224, 225, 231, 232, 236, 237, 238, 248, 249, 253, 264, 273, 334, 356, 429, 430, 438, 441, 442, 443, 444.
Duchesne abbé, 39.
Dugi otok, 174.
Duh (sv.), prvi zagrebački biskup, 94, 157.
duhovnička oporuka, 395.
Dujam (sv.), 72, 80, 178.
Dujam, krčki knez, 110—2, 187, 216, 218, 223.
Dujam, prior, 148.
Duka Ivan, biz, vojskovođa, 111.
Duklja (kraljevina), 17, 24, 111, 113, 136, 156, 161.
Dukljanin (pop), 7, 23-27, 29, 76, 94, 113, 127, 128, 134, 161, 445.
Dunav, 15, 36, 52, 67, 76, 200, 271, 301.
Dušan, srpski car, 223, 229, 233, 234, 452.
Dušanov zakonik, 427.
duumviri, 35.
Dunavsko polje, 127, 210, 444.
Duvno, 24, 25, 26, 32, 60, 63, 64, 74, 76, 156, 224.
dux, 119.
Dümmler (austr. historik), 10, 15, 49, 69, 333.
dvoboj sudski, 429-430.
dvor, 485.
dvorski sudac (iudex curiae), 128, 350-1, 373, 400, 403, 419.
Džajhani, vidi Al-Džajhani.
Đakovo, 197, 235, 441, 444.
đumruk, 153.
Đur (u Ugarskoj), 437.
Đurđevo, 148, 252, 277, 329, 384.
Đurđijanci, 334.
Đuro Hamartol, 14.
Đuro iz Zizidije, 13.
Đuro Sinđel, vidi Georgios Synkellos, 13.
Eberhard, zagrebački biskup, 249.
Edrisi, 18.
Egejsko more, 144, (primorje) 494.
Egervara od Ladislav, ban, 280-3, 286, 287, 288, 290.
Egidij (sv.), 435.
Egipat, 33, 37, 40, 42, 179, 452, 494, 497.
Eginhard ili Einhard, 20.
Eideshelfer, 428.
Elimacin, arapski pisac, 19.
Ellerbach ili Elderbach Berhtold, 275.
emancipacija, 367.
Emerik kralj ug. i hrv. 22, 142, 186-190, 341, 349, 437, 446.
Emler, 168.
emporij, 146.
encautarium, 168.
Endlicher, 338, 340, 437.
Engleska, 160, 176, 342, 436, 454, 494.
Englezi, 450.
entega, 59.
Epidaurum, 33, 48, 45, 145, 155.
Epir, 234.
Erdelj, Erdeljci, erdeljski vojvoda, 32, 200, 238, 259, 260, 272, 275, 288, 198, 299, 307, 341, 347, 351, 358, 359, 400, 402, 415, 418, 424, 489.
Erdödy Šimun, zagrebački biskup, 306, 311.
— Petar, 306.
Erih, markgrof, 60.
Ernest Habsburški, 250.
Ernušt Ivan, 296.
eshatokol, 177, 178.
Euagrij, 13.
Eufemija, druga Kolomanova žena, 109.
Eugen papa IV., 263.
Eusebij, crkveni historik, 15.
Evropa, 241, 313, 337, 494, 497.
examinator, 149, 173.
exceptor, 146-7, 171.
Fabre, 439.
Fabricij, cavtatski biskup, 45.
Falačka (njemačka oblast na srednjoj Rajni), 457.
Faledro (Faliero) Ordelafo, mlet. dužd, 105-6, 109, 151, 152,
— Vitale, mlet. dužd, 90, 189.
Fancik, dvorski kapelan, 94, 157.
Fanfogna, trogirska vlasteoska porodica, 92.
Farkaš, palatin, 186.
Farlati Daniele, 69, 70, 117.
fasija, 388-389.
Felicijan, ostrogonski nadbiskup, 94.
Fenicija, 33.
Feničani, 9, 33.
Ferara, Ferrara, 219, 285.
Ferdinand od Aragonije, 278.

Ferdinand I. Habsburški, 250, 303, 306-311, 328, 350.
— II., 346, 396.
Fermo (u srednjoj Italiji), 439.
ferto (novac), 382.
feudalizam, 324-7, 336.
fideikomis, 398-9.
fiducia cum creditori, 387.
Fieschi Sinibald (Inocentije IV.)), 248.
Filip August, francuski kralj, 312.
Filip, legat sv. stolice, 439.
Filip de Scolaribus, vidi Pipo Spano.
Filip Senjski, 248.
Filip Zadranin, 227.
Firentinci, 481.
Firenze, 150, 455.
Firmin, ninski biskup, 69, 74, 84, 166.
fisk, 362-3, 380, 395, 397, 401, 403, 404.
fiskal, 403, 404.
Flandrija, 455.
Flavijska dinastija (u Rimu), 36.
foederatus, foederati, 43.
Forgač Blaž, 232.
Fortunat, zadarski biskup, 62.
Frähn, ruski historik, 17.
forum, 136, 382 (annuale).
Fotije, carigradski patrijarh, 14.
Franačka, 55, 134, 135, 143, 150, 156, 159, 160, 168, 173, 178, 243, 312, 313, 314, 327, 384.
Franci, 53, 54, 58, 60, 61, 62, 77, 115, 135, 160, 176, 313, 335, 481.
Francuska, 28, 197, 254, 301, 316, 334, 337, 347, 435, 436, 438, 445, 454, 484.
Francuzi, 438, 441, 450.
Franjevci, 19, 441, 442, 444.
Franjo (sv.) Asiški, 27, 91.
Franjo I., francuski kralj, 301.
Frank, 321.
Frankfurt na Majni, 360.
Frankopani, cetinski: 264, ozaljski: 264, slunjski: 264, 307, tržački (brinjski): 264, 306, 308.
Frankopan Anž stariji, 251, 255.
— Anž ili Ivan Krčki, 280, 283.
— Beatrice, 293.
— Bernardin, 277, 278, 279, 280, 281, 286, 289, 291, 293, 296, 297, 303, 307.
— Franjo Krsto, 199.
— Grgur, kaločki nadbiskup, 296.
— Ivan, 242.
— Ivan Brinjski, 295, 296.
— Ivan IX. Cetinski, 283, 286, 321.
— Jelisava, 250.
— Krsto, sin Bernardina, 297, 305, 308, 309, 310.
— Matija, 302, 311.
— Martin, 269, 271, 272.
— Mihajlo, 296.
— Nikola, (razni nosioci tog imena) 238, 250, 255, 286, 296.
— Stjepan II., 271, 273, 277, 279, 280, 281, 282.
308, 309, 310.
Fredegar, franački kroničar, 19, 51.
Fridibad, 44.
Fridrik I. Barbarosa, car, 114, 457.
— II., 28, 196, 197, 204.
— IV. (Habsburški), 259, 260, 261, 262, 264, 266, 267, 268, 269, 270, 274, 277, 28, 29, 283, 287, 458.
Fridrik II., Babenberg, vojvoda austrijski, 197, 199.
Fridrik Celjski, 50, 255, 258.
Fridrik Krčki, 216.
Fruktuos, krčki biskup. 248.
Fulda (samostan u Njemačkoj), 20, 159.
Fulrad, opat sv. Denisa, 160.
fumagium, vidi dimnina.
fundi limitrofi, 116, 117.
fundus extravillanus i intravillanus, 328.
Furlanija, 274, 276.
Fustel de Coulanges, 143.
Füs (posjed zagrebačke biskupije u Komoranskoj županiji), 375.
Gacko, Gadačko polje, 32.
Gadska, Gatačka župa, 101, 125, 131, 132, 157, 244.
Galicija, 97-8, 187, 188, 191.
Galija, 38, 40, 54, 56, 117, 118, 313, 317, 327.
Garagnin, trogirska porodica, 92.
Gardun, gospodar Greben-grada, 205.
Garesnička župa, 217.
Gargano de Arsignis, 28, 197.
Garička župa, 212, 216.
gastald, 459, 488.
Gaudij, biskup, 158.
Gaufred Malaterra, 96.
Gebalim, arapsko ime za Zagorje, 18.
Gebizon, legat sv. stolice, 85, 89, 93, 121, 122.
Gejza I., 89, 94, 183.
— II., 69, 84, 89, 108, 110, 123, 347, 446.
— brat Bele III., 191.
Gelasij papa, 24.
Gelcich Giuseppe, 225.
Gemerska (Gömörska) županija, 275.
Gencije, kralj ilirski, 31.

Genova, Genovljani, 230, 248, 377, 448, 453, 456, 482.
Gentilis de Calis, 225.
Georgij Kedren, 17, 24, 77.
Gerard, splitski nadbiskup, 112.
Gereb de Wyngarth Matijaš, ban, 282. 283.
Germani, 53, 114, 118, 135.
Germanija, 36, 38, 40, 119, 449.
Gertruda od Meranije, prva žena Andrije II., 191, 196.
gesta Hungarorum, 22.
gesta municipalia, 146, 171.
gesta Romanorum pontificum, 19.
Gibbon, engl. historik opadanja Rima. 41.
Gilles (sv.), 96.
glagolica. 161-2, 249.
Glamoč, Glamočani, 138, 204, 217, 315
Glaž, Glaška župa, 210.
globa, 322, 380, 383, 394, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 421, 426, 460, 462, 463, 464, 470, 472, 478.
Godemir ban, 125, 104, 164.
Godeslav, 63.
Godiskalk, 50.
Gojčo, Gojko, 125.
Gojslav, hrvatski sukralj, 17, 77, 125.
Gorica, 139, 169, 247.
gornica, vidi ius montanum.
Gorjanski Ivan, 228, 230, 231, 236.
— Ladislav, 256, 263, 266, 268, 169.
— Nikola stariji, 232.
— Nikola mlađi, 232, 233, 236, 237, 238, 242, 249, 251.
— Pavao, 214, 219, 230, 231.
Gorska župa, 194.
Gospić, 132.
Goti, 12, 29, 43, 44, 49, 53, 61, 117, 119, 133, 160.
Gotija (Krim), 335.
Gracijan iz Bolonje, 435.
Gračanac (potok kod Zagreba), 470.
grad, slobodan, 376, 386, 391, 393.
Gradec kod Zagreba, 198, 212, 220, 242, 247, 255, 257, 267, 268, 272, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 296, 307, 342, 355, 376, 468, 470, 473, 474, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 493, 496.
Gradenigo Ivan, akvilejski patrijarh, 108.
Gradež kod Akvileje, 110, 160, 189.
gradina, 335.
gradski sud, 413.
gradščik (kaštelan), 461, 465.
građanin, 368, 369, 36.
Grahovo, 32.
Graubünden, 334.
Graz (u Štajerskoj), 270, 277, 279.
Grbaljska župa, 452.
Grci, 63, 98, 160, 490, 494.
Grčka, 43, 62, 134, 455.
Grdevačka župa, 212.
Greben grad, 205.
Grebenstein Ladislav, 26.
Gregorijanec Pavao, zagrebački biskup, 360.
Grgur papa I., 20, 29, 46, 47, 146, 157. 160.
— II., 160.
— III., 160.
— IV., 72.
— VII., 85, 90, 141, 151, 155, 176, 314.
— IX., 28, 91, 174.
Grgur, kninski biskup, 84, 91, 174.
Grgur, ninski biskup, 69-75, 156.
Grgur, kanonik velikovaradski, 225.
Grgur, ostrogonski nadbiskup, 207, 208.
Grgur opat, 174.
Grgur prior, 148.
Grgur (sv.), zaštitnik Bosne, 86, 146, 160, 331, 444.
Grgurović Vuk, srpski despot, 280.
Grimoald, langobardski kralj, 51, 150.
gripus, gripatores, 173.
Grizane, 459.
Grobnik, 459.
Gršković, glagolski spisi, 161.
Grubeša, zadarski prior, 148, 174.
Grubić Tvrtko Jurjev, 226.
Grubina, zadarski prior, 81.
Guastalla, sinod, 437.
gubernator, ugarski kr. namjesnik, 261.
Guifredo de Giovinazzo, 93, 94.
Guillaume de Champeaux, 436.
Guillaume Adam, vidi Adam.
Gulfar, istarski namjesnik, 50.
Gumaj u Primorju (opatija), 161.
Guncel, splitski nadbiskup, 27, 195.
gusari, 452, 453, 492.
Güssingovci, 201, 203, 204, 213, 214.
Güssing Henrik, 202, 213.
— Ivan, 202.
— Nikola, 203.
Gušići, pleme, 93, 99, 131, 134.
Gut-Keled Joahim (Pektar), 201.
— Nikola, ban, 204.

— Stjepan, ban, 199.
Gvelfovci (njemačka vladalačka porodica, 141.
Gvozd (planina), 62, 66, 91, 94, 95, 97, 100, 101, 125, 132, 139, 162, 163, 186, 194, 195, 200, 205, 206, 208, 209, 213, 216, 217, 218, 244, 253, 266, 290, 338, 422, 423, 424, 467, 486, 496.
Gvozdansko (rudnik u Hrvatskoj), 309.
Gyula Féhervar (Biograd), 96.
Gyula od Ivana, ostrogonski nadbiskup, 293.
Habsburgovci, 126, 181, 199, 218, 250, 255, 267, 268, 269, 277, 286, 288, 289, 295, 301, 303, 304, 319, 321, 327. 350, 359, 398, 421, 459.
Hadrijan papa VI., 304.
haered, 165, 166.
Halhidike, 7.
Hansa, 490.
harmica, vidi tridesetina.
Hartmann L. M. 170.
Hartvig, ruski historik, 22.
Hasan iz Zvornika, 306.
Hassagh Emerik, 295.
Hatvanj, 304, 305.
Hauptmann Ljudmil, 16.
Hausgemeinschaft, Hauskommunion, 335.
havarija, 453, 490.
Hazdaj ibn Šafrut, 19.
Hedervary Franjo, 297.
— Lovro, 256.
Hedviga ili Jadviga, kći Ljudevita I., kraljica poljska, 237, 249.
Hélie, francuski poslanik, 299.
hemizijastes, 137, 486.
Henczelffy Stjepan, 307.
Henrik car II., 21.
— III., 177.
— IV., 93, 95, 177, 435.
— V., 107, 108, 109, 152,
Heraklij bizantski car, 8, 15, 16, 26, 48, 51, 62, 100, 103, 104.
Hercegnovi, 233, 273.
Hercegovina, 7, 134, 161, 333, 438,
Herendić Juraj, 281.
Hermagor (sv.), 155.
Herman Celjski II., 236-8, 242, 250, 254, 255, 434, 471.
Hermogen (sv.), 155.
Hermunduri, germansko pleme, 6.
Hijerokle, 15.
Hildesheim (opatija), 42.
Himasu (opatija), 60.
hipoteka, 386-7, 391.
hirograf, vidi chirographum.
Hispanija, 115, 118, 317.
Hlijevanska župa, 164.
Hlijevno, vidi Livno.
hodočasnici, 453.
Hohenstaufen, 204, 337.
Hohenzolleren, 255.
holograf, 396.
Holštajn, 6.
homagium, 359, 371, 374, 375, 376, 392, 393.
Homer, 41.
homo regius, 322.
honorificentia, 139.
Honorij car, 25, 50, 55, 61.
Honorij papa I., 48.
— III., 191.
Honorij, salonitanski nadbiskup, 44.
Horvati, 23, 238, 239, 260.
Horvat Ivan, (Ivaniš), 23-5.
— Ladislav, 233.
— Pavao, zagr. biskup, 233-5.
Horvat de Lythwa Damjan, 277, 279.
Horvat-Spirančić Pavao, vidi Spirančić.
hospitalitas, 35, 43, 50, 53, 153, 157, 330.
hospites (gosti), 490.
hovrljica, 463.
Hreljin u Vinodolu, 459.
Hrovat, 15.
Hrušica, 94.
Hrvati, 43, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 62-6, 91-2, 98, 100, 101, 103, 104, 114, 115, 116, 118, 122, 130, 132, 133, 135, 136, 137, 138, 155, 162, 164, 165, 181, 195, 198, 206, 209, 213, 215, 227, 228, 232, 233, 244, 248, 290, 297, 310, 313, 314, 317, 354, 359, 428, 431, 432, 433, 452. 470, 471, 486, 488, 497.
Hrvatinići, 131.
Hrvatska, 24 (bijela i crvena), 53. 54, 55, 56, 61, 63. 68. 71, .75, 76. 77, 78, 79, 80. 81, 82, 85, 87. 88. 91, 92, 94, 95. 98, 100. 101, 102, 103, 104, 106, 107, 109, 110, 111, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 125, 126, 128, 130, 132, 136, 140, 151, 152, 156, 162, 164, 165, 176, 178, 182, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 194, 196, 197, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 221, 222, 223, 226, 228, 229, 230, 233, 234, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 246, 247, 249, 251, 254, 258, 259, 263, 266, 271, 273, 274,

277, 279, 280, 293, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 293, 294, 295, 297, 298, 299, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 312, 313, 315, 316, 327, 330, 332, 337, 338, 341, 342, 344, 345, 346, 347, 369, 370, 372, 374, 380, 382, 400, 422, 423, 424, 427, 432, 433, 434, 435, 436, 438, 439, 444, 445, 447,, 455, 466, 468, 480, 485, 486, 489, 494.
Hrvoje Vukčić Hrvatinić, 233-6, 237, 238, 239, 240, 249, 446.
Hugrin, splitski nadbiskup, 28.
Hungaria, 106, 107.
Hunjad, Hunjadijeva dinastija, 182, 260.
Hunjadi Janko, 182, 258—268.
— Ladislav, 262, 265.
— Matijaš, vidi Matijaš Korvin.
husitski ratovi, 272.
Hvar, 111, 157, 204, 237, 238, 239, 240, 432.
Iadera (Zadar), 33.
Iberci (pleme u Kavkazu), 33, 334.
Ibn Fostan, 17.
Ibn Rusta, 18.
Ibrahim ibn Jakub, 18.
ignominia, 368.
Ilica (potok u Zagrebu), 470, 474.
Iliri, 7, 31, 33, 39, 40, 54, 49, 101.
Ilirik 12, 31, 36, 39, 41, 43, 44, 46, 61, 69, 70, 87, 107, 117, 154 (zapadni).
Ilirske provincije, 185.
Iljko, hrvatski knez, 22.
Iločki Lovro, 284, 286, 287, 289, 291, 292, 295, 305, 309.
— Nikola, 258, 260, 262, 263, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 286, 288, 311.
imbrevijatura, 458.
Imotski, 133, 21, 224, 242.
imunitet, 245.
inauguralna diploma, 231, 256, 285, 286, 287, 288, 340, 346, 347, 348, 358.
indigenat, 369.
Indija, 441.
indikcija, 176.
infamia, 368.
Inocentije papa III., 188.
— IV., 28, 197, 298, 369.
inokosna kuća, 126.
instrumentum, 457-8.
insurekcija, 280, 407.
intitulacija, 176, 441, 480.
investitura, 325, 435.
invokacija, 175.
Irena ili Piroška, kći Ladislava I., 108.
Irenej (sv.), 155, 441.
Irminon opat sv. Germana, 168.
Isacij, ravenski egzarh, 48.
Isak II. Anđel, bizantski car, 186, 189, 450, 451.
Isanakij, namjesnik Dalmacije i Duklje, 113.
Istra, 7, 21, 32, 50, 60, 62, 63, 115, 160, 171, 173, 296, 309, 458.
Italija, 24, 37, 44, 46, 51, 55, 62, 65, 68, 70, 74, 97, 110, 119, 126, 134, 141, 149, 155, 159, 160, 172, 173, 189, 190, 204, 205, 222, 224, 239, 241, 251, 252, 271, 282, 429, 432, 435, 436, 438, 439, 454, 455, 456, 457, 474, 476, 482, 483, 484, 486, 487, 490, 494, 495, 496.
iudex, 38 (iudex curiae) 128, 210, 218, (iudex loci) 331.
iura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, 30.
iuramentum, vidi prisega.
iuramentum purgatorium, revelatorium, suppletorium, 412.
ius ad rem, 382, 387.
ius armorum, 321.
ius aviticium, 107, 433.
ius capillare, 362.
ius evocandi, 210.
ius in re, 382, 387.
ius legationis, 339.
ius montanum, 329.
ius pracemptionis, 361, vidi pretkupnja, protimesis.
ius viduale, 362.
ius resistendi, 342, 347, 434.
ius stapulae, 383.
ius Theutonicorum, 336.
ius viduale, 362.
Ivana Napuljska, 229.
Ivan (sv.), 31, 160, 161, 162, 175, 243.
Ivan djed, 164, 166.
Ivan Anđel, gospodar Srijema, 198.
Ivan papa IV., 19, 26, 29, 47, 48, 49, 60.
— VIII., 29, 47, 70, 71, 73, 157.
— X., 4, 68, 71, 72, 74, 86, 119.
— XXII., 442.
Ivan Albert Jagelović, 284, 286.
Ivan iz Krbave, 259.
Ivan Krčki, 28, 223, 233, 234, 235.
Ivan, kninski biskup, 252.

Ivan, sin hercega Stjepana, brata Ljudevita I., 229.
Ivan od Paližne, 231, 233, 234, 235.
Ivan, slavonski ban, 231.
Ivan Cimisk, bizantski car, 76.
Ivan Đakon, mletački historik, 76.
Ivan, gorički arhiđakon, 31, 142, 194.
Ivan Komnen, bizantski car, 17, 105, 108, 109, 110, 151.
Ivan Kamenijat, 16.
Ivan Kinam, 17, 111, 113.
Ivan de Senis, vikar Sigismunda Luksemburškog, 235.
Ivan de Zredna, 258.
Ivan, opat sv. Bartolomeja kod Knina, 84.
Ivan, legat sv. stolice, 69.
Ivan, ime nekoliko splitskih nadbiskupa. 67, 69, 74, 80, 81, 119, 120.
Ivan Ravenjanin, 156.
Ivan Skilic, 17, 24, 77.
Ivan Sholastik, 26.
Ivan Trogirski, 29, 104, 105.
Ivan, župan od plemena Jamometića, 99.
Ivan, kaločki nadbiskup, 190.
Ivan, ime nekoliko zagrebačkih biskupa, 206, 439, 478, 479.
Ivan Zonara, 17.
Ivanić, Ivanička župa, 212, 230, 477.
Ivaniš Korvin, 242, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295.
Ivanj-dan (24 lipnja), 385.
Ivanovci (red sv. Ivana Jerusolimskog), 231.
Izabela Anžuvinska, žena Ladislava IV., 438-9.
Izabela, kraljica Kastilije, 278.
izdajstvo bratske krvi, 322, 368, 392.
izdajstvo (delikt), 367.
Izidor od Sevilije, 19.
Izmaeliti, Muslimani s porječje Volge, 383.
izmjena dobara (čista i mješovita), 388,
izmjena novca, vidi lucrum camerae.
izvršenje (ovrha), 413, 414, 415, 416, 417.
Jablanac, 199, 214, 216, 447, 480.
Jacigi, pleme, 377.
Jadera, vidi Zadar.
Jadran, Jadransko more, 96, 160, 229, 266, 448, 488, 490, 496.
Jadviga, kći Ljudevita I., 249.
Jagelovići, 182, 295, 311.
Jahr und Tag, 298.
Jajce, Jajačka banovina, 271, 287, 294, 298, 300, 306, 309, 310.
Jakov kovničar, 221.
Jakov de Cesenis, 227.
Jakobljevo (25 srpnja), 252.
Jakub paša, 291.
jamac (evictor), 404.
Jamometići, hrvatsko prapleme, 99, 102, 131, 132, 134.
Jankova klisura, 262.
Jan Petar, 216.
Japudi (ilirsko pleme), 34.
Jasi, ilirsko pleme, 32, 425.
Jastrebac (u Srbiji), 262.
Jastrebarsko, 200, 202, 212, 272, 307, 476.
javna vjera, 433, 440.
Jedrene, 18. 43, 68.
Jedrenski dukat (vojvodina), 450.
Jelačić Bužimski barun Josip, hrvatski ban, 332.
Jelena Arpadovka (kraljica Lepa), žena kralja Zvonimira, 83, 103.
Jelena, Držislavova majka, 70.
Jelena, Hrvojeva žena, 240.
Jelena iz Francuske, kraljica srpska, 438.
Jelena Šubić, sestra cara Dušana, 223.
Jelena, kći župana Uroša, žena Bele Slijepoga, 109, 110, 123.
Jelenica, sestra bana Godemira, 125, 140, 164.
Jelić Luka, 26.
Jelisaveta Lokijetek, 220, 226, 244.
Jelisaveta Kotromanić, žena Ljudevita I., 231, 232, 234.
Jelisaveta, kći Albrechta II., 258.
Jelisaveta, kći Sigismunda i Barbare Celjske, 258, 259, 349.
Jelisaveta Kumanka, žena Stjepana V., 200, 201, 203.
Jermenska, 445.
Jeronim (sv.) 155.
jezična globa, 419.
Jireček Jos. Konst., 69, 335, 432.
Jiskra od Brandisa Ivan, 259.
Joakim Pektar ban, 200, 201, 202, 203.
jobagio (iobbagio), 192, 201, 202, 203, 212, 247, 251, 342, (regni) 373, (castri) 374, 375, 425.
Jolanta od Courtenay, 196.
Jonski otoci, 334.
Jordanes, 19, 44, 50.
Jornandes, pogrešno za Jordanes, 19.

Josip II., car, 11, 481.
Josip Genesij, 15.
Jozefić Franjo, senjski biskup, 310, 311.
Jung, ugarski pravni historik, 318.
Juraj (sv.), red viteški, 219, 467.
Juraj (sv.) u Putalju, 163.
Juraj Kastriot, vidi Kastriot.
Juraj (sv.), opatija kod Perasta, 163, u Baru 437, 441.
Juraj, duklijski kralj, Bodinov sin, 24.
Juraj, ime nekoliko župana, 99.
Juraj, opat topuski, 283.
Juran, župan u »pacta conventa«, 80, 99.
Jurjev Franjo, 226.
— Petar, 267.
— Vladiha, 228.
justicijeri, tržišni nadzornici, 495.
Justinijan I., rimski car, 12, 13, 27, 45, 61, 101, 146, 244, 435.
— Rinotmet, 26, 27, 53, 153, 334.
Justinijana Prima, 45.
Justinopolis (Kopar, Capodistria), 51.
kabao, mjera, 485.
Kabilija, u sjevernoj Africi, 116.
Kačići, hrvatsko prapleme, 99, 102, 112, 113, 131, 134, 174, 188, 195, 199, 264, 283, 423, 443.
Kadan, tatarski vođa, 197.
Kadlec, češki pravni historik, 119, 309.
Kalan, ban, 187, 188.
kalandoš, kalenta, obrtničko udruženje, 473.
Kalikst papa, 25.
Kalnik, 188, (Veliki i Mali K.), 281, 478.
Kalnička župa, 212.
Kaloča, sjedište nadbiskupije, 157, 188, 191,2 10, 225, 296, 340, 342, 372, 402, 424, 438.
kaluđeri, 60, 63.
kamati, 390.
Kamenica, dvorac, 270, 441.
Kamenik, 188.
Kamenita vrata, u Zagrebu, 469.
Kamičac, 296.
Kanuzija, Canosa u južnoj Italiji, metropolitanska crkva za Kotor, 437, 442.
Kampanija, 50, 159.
kancelar, 129, 172, 173, 174, 243, 244, 249, 349, 351, 372, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 422.
kancelarija, 177, (ugarska) 408.
Kanizsaj Ivan, ostrogonski nadbiskup, nadbiskup, 238, 249, 290, 294, 295, 296.
— Ladislav, ban, 290, 291, 305.
kanon, 159.
kanonik, 152, (custos, lector) 440-1.
kantor, 159.
Kapela (planina), 201.
kapelan, 422.
Kapetanović Juraj, 293.
kapetan (kraljevstva) 280, 434, 452, 454, 457, 470, 485 (ždreba), 491 (broda).
kapneion (dimnina), 334.
Kaptoli, 159, 322, 344, 353, 365, 373, 393, 404, 409, 426, 437, 438, 439, 440, 441, 444, 456, (Čazma) 441, (Zagreb) 472, 473, 474, 475, 476, 488, 489, 490, 492.
kaptolske listine, 439-441, 479.
Karácsonyi Janos, 100, 435.
Karakala (Caracalla), rimski car, 36.
Karantanska Hrvatska, 6, 52, 89.
karat, karuba, dio na općinskoj zemlji, 485.
karavanska trgovina, 59, 431, 452, 454, 457, 489, 490, 491, 492, 496.
Karijanda, u Maloj Aziji, 32.
Karin, grad u Primorju, 131, 298.
Karinjani, pleme, 99, 102, 131, 134, 228, 298.
Karlo-Anžuvinski I. kralj Napulja, 202, 204, 438,
— II. 203, 438.
Karlo Drački, 182, 229, 230, 232, 234.
Karlo Martel, 205, 206, 207.
Karlo Robert, 182, 207, 208, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 234, 235, 248, 337, 343, 344, 345, 347, 349, 350, 352, 423, 433, 441, 446, 475, 476.
Karlo Veliki, 9, 15, 18, 20, 21, 22, 24, 51, 56, 59, 61, 62, 63, 65, 90, 107, 113, 120, 121, 148, 160, 168, 171, 173, 177, 227.
Karlo IV. Luksemburški, car i kralj češki, 249.
— V. Habsburški, car, 302, 303, 304, 310.
— VI. Habsburški, car, kao kralj Karlo III., 400.
Karlovići, 131, 295.
Karlović Ivan, 295, 296, 297, 298, 302, 306, 307, 308, 309, 310.
Karolingi, 121, 312, 382.
Karpati, 191, 332, 497.

Kasiodor (Cassiodorus), 19, 146.
Kassics Ignjat, 361.
Kastav u Istri, 309, 458.
Kastilija, 342.
Kastriot Juraj, 259.
Kašgar, grad u Turkestanu, 18.
Kašići, bratstvo nedaleko Knina, 227.
Kašteli kod Splita, 136.
kaštelan (Burggraf), 228, 245, 471.
Kaštelanović Juraj, 295.
Katalonci, 455, 456.
katapan, bizantski namjesnik, 79.
Katapan, prepošt u Stolnom Biogradu, 422.
Katarina Celjska, Ulrikova žena, rođena Branković, 266, 267.
Katarina opatica, 174.
Katarina, sestra Ladislava IV, srpska kraljica, 213.
Katastasis, knjiga o ceremonijama na carigradskom dvoru, 13.
Katelijan, nadbiskup Justinijane Prime, 45.
Katona, ugarski historik, 437.
Katzianer Hans, 307.
Kavkaz, 334, 336.
Kazimir III., poljski kralj, 220, 229.
— IV., 258.
kaznena odgovornost, 428.
Kažotić Augustin, zagrebački biskup, 439, 479.
Kedren, vidi Georgij Kedren.
Kefalenija, 334.
Keglević Petar, 306.
Kekaumen, bizantski pisac, 17.
Kelemen, ugarski pravnik, 318, 365, 398.
Kelemina, slov. historik, 16.
Kelti, 31, 428.
Keltiberi, 33.
Keltiliri, 33, 40.
Kerečenji Pavao, 307.
Keza Simun de, 22, 96.
Khazari, narod u južnoj Rusiji, 6, 17, 19, 24.
kijevski listići, 161.
Kinam, vidi Ivan Kinam.
Kirinić, 361.
Kitonić Ivan, 360.
Kladuša u Gorskom kotaru, 97, 272.
Klaić Vjekoslav, 26, 45, 102, 131, 219, 243, 282.
Klarencija, 495.
Klaudija, Zvonimirova kći, 131.
Kledin ban, 109, 110, 126.
Klement papa III., 87, 93, 94, 95.
— VIII., 304.
kler, 371.
kleveta (calumnia), 406, 408, 414.
Klis, 65, 111, 133, 202, 217, 224, 233, 234, 240, 264, 266, 268, 271, 273, 274, 276, 306.
Kliška župa, 238.
Klobuk, 133.
Klokočki kotar, Klokočko pleme, 194, 235.
Klukas, 15.
kmet, 135, 136, 252, 253, 290, 294, 327, 328, 365, 372, 377, 378, 380, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 394, 410, 416, 461, 462, 465, 466, 468, 479, 482, 483, 484.
kmetska selišta, 329, 330, 331, 363, 390, 397.
kmetstvo, 55, 327.
knez, 119, (u Vinodolu) 460-2.
Knezinac, 189.
Knin, 45, 66, 79, 97, 133, 136, 149, 151, 157, 174, 200, 216, 217, 221, 223, 227, 240, 242, 243, 244, 247, 257, 264, 266, 276, 294, 296, 305, 307, 316, 353, 444, 478.
Kobašić Ivan, 310.
Kocel, panonski knez, 119.
kolacija, 320.
Kolapijani (pleme), 32.
kolaudacija, 230, 451.
kolegij, 42.
kolofon, 91,2.
Koloman, 10, 22, 24, 43, 54, 56, 91, 92-107, 114, 122, 123, 124, 126, 130, 148, 151, 152, 153, 154, 169, 185, 187, 190, 193, 203, 223, 310, 313, 314, 316, 339, 340, 341, 347, 371, 374, 408, 435, 437, 446, 467.
Koloman, sin Andrije II., 191, 195, 197.
Köln na Rajni, 494.
kolonat (rimski), 55.
Kolonićeva konvencija, 395.
kolonija (rimska), 35.
Kolosej, Teoderikov pratilac, 44.
Koložvar, 361.
Komneni, bizantska dinastija, 186, 358.
Komoranska županija, 375.
komornik, 128, 352, 374.
kompleciona izreka, 179, 181.
Konavli, Konavoska župa, 15, 334, 428, 452.
koncesija, 385.
konfiskacija imovine, 438.
konkordat, 396.
konjušnik, 128.

Konoba, 236.
konopac (vreteno), 168.
Konrad von Dachau, 113.
Konstanc (sv.), sv. Konstantin, 161.
Konstanc na Bodenskom jezeru, sjedište sabora, 249.
Konstant II., bizantski car, 51.
Konstantin, vidi Ćiril (sv.).
Konstantin (rimski, kasnije bizantski carevi) I. Veliki, 41, 42, 184.
— IV., 9, 26, 27, 53, 153.
— V. 61, 335.
— VI. (Porfirogenet), 8, 10, 14, 15, 16, 18, 19, 26, 48, 49, 51, 55, 58, 68, 69, 71, 76, 77, 86, 100, 102, 104, 117, 118, 120, 125, 129, 131, 132, 143, 146, 150, 155, 157, 183, 314.
— VIII., 76.
— Diogen, 111.
Konstantin Komnen, 10, 113, 233.
Konstantin Manase, 25, 113.
Konstantin, skradinski biskup, 45.
konvent, 322, 373, 393, 404, 409, 426, 437, 456.
Kopaonik, 262.
Kopar (Capodistria), 51.
kopijalna knjiga, 167, 422, 444.
Koprivnica, 200. 201.
Korčula, 237, 239, 240, 443, 445, 455.
Kordova, 18.
Korenica, 302.
Korenići, 22.
kormčija (ruska zakonska knjiga), 327.
koroboracija, 177, 441.
Korodžija (slavonski velikaši), 257.
Korotna od Ivan, protonotar, 276.
Korsika, 481.
Koruška, 6, 51, 52, 89, 117, 198, 341, 468.
Kosences, 15. 131.
Kosmas, češki ljetopisac, 97.
Kosovo, 262, 494.
Kosovska bitka, 234.
Kosovska Mitrovica, 87.
Kostajnica, 272.
Kostanjevica, 477.
Kostrenčić Marko, 26, 459.
Kotanerica Jelena, 258.
Kotor, Kotorani, 19, 45, 56, 60, 64, 72, 74, 113, 145, 148, 149, 155, 156, 161, 229, 238, 249, 356, 429, 430, 442, 449, 450, 451, 452, 455, 482, 485, 488, 490.
Kotromanići, 444.
Kotromanić Stjepan, bosanski ban, 217.
Kovacich Josip, 360.
Kovačić Martin, 360.
Köveški distrikt, 377.
Kozulić, vlaški knez, 296.
Krajina, 210, 239, 240, 259, 273.
Krakov, 6.
kralj, 114,124, 337 i d., 379, 380, 383.
Kranjska, 6, 250, 279, 280, 341, 469, 477.
Krapina, 188, 237, 245, 285.
Kravarsko, 97.
Krbava, 101, 125, 131, 132, 157, 244, 246, 250, 253, 264, 271, 334.
Krbavsko polje, 284,
krčmarenje, 385-6.
Kremeničani, 466.
Kremona, 249.
Kreševo, 489.
Krešimir (uopće), 24. (stariji), 29.
— I. (hrvatski kralj), 76, 125.
— II., 70, 76.
— III., 17, 22- 29, 77, 125, 188.
Krešimir IV., (Petar Krešimir), 10, 29, 56, 79, 81, 82, 83, 87, 88, 89, 98, 101, 106, 120, 121, 122, 125, 127, 131, 134, 139, 140, 141, 143, 150, 151, 157, 160, 169, 172, 173, 175, 176, 187, 189, 233, 243, 435, 441.
Kreta, 17, 36, 494.
Krf, 110, 438.
Kriegel, izdavač bizantskih zakona, 153.
Krim, 496.
Krišković Dr. V., 54.
krivica, 392.
krivorota, 394, 465.
križanac, 477 (novac).
Križevci, Križevačka župa, županija, 97, 199, 201, 212, 243, 252, 254, 257, 258, 266, 273, 276, 277, 278, 280, 281, 282, 293, 294, 298, 307, 310, 352, 476, 480.
Križište (u Vinodolu), 459.
Krk, 22, 71, 90 109, 132, 157, 216, 250, 253, 280, 283, 296, 297, 458.
krmčija, vidi kormčija.
Kroissenbrunn, razbojište, 199.
kronike, 20.
Krševan (sv.), 81, 84, 140, 160, 166, 167, 173, 174.
Krško, na Savi, 477.
Kršnjavi Iso, 27, 99.
kruna (sv.), 353, 358, 359, 361, 371, 374, 404, 433, 497.
krunidba, 342, 343.
krunska dobra, 381.
Krupa (grad), 287, 311.
Kruševac, 262.
krvarina (vražda), 371.

Ksanten, grad u Njemačkoj, 436.
Kubrat, knez karantanski, 48.
kućni prag (povreda), 392.
Kukari (pleme), 99, 102, 131, 134.
Kukuljević-Sakcinski pl. Ivan, 29-30.
Kulin ban, 11.
Kumani, 93, 200, 377.
Kunovica kod Sofije (planina), 262.
kunovina (porez), 101, 193, 211, 251, 272, 275, 339, 374, 384, 477.
Kupa (rijeka), 97, 201.
Kupan, dvorski svećenik Ladislava I., 157.
kurija, 35.
Kurjakovići, 131, 216, 221, 223, 224, 238, 244, 246, 247, 250, 263, 264, 266, 268, 271, 281, 282, 288.
Kurjaković, Budislav (Butko), 214, 217, 235.
— Dora, 291.
— Ivan, 274.
— Grgur, 267.
— Karlo, 291.
— Ljudevit, 234.
— Pavao, 235.
kuruci (seljački ustanici), 298.
Kuti, selo blizu Hercegnovoga, 273.
Kutriguri, pleme, 13.
Kvadi, 119.
Kvarner, 136.
Lab, (rijeka), 266.
Labac, Lapca, grad Lapčana, 131.
Labeati, 32.
Labin, grad u Istri, 458.
Labinac, 133.
Lacković Andrija, 232, 236.
— David, 249.
— Stjepan ban, 224, 231, 232, 236.
Lačničići (pleme), 99, 102, 132, 134.
Ladislav (ugarski, kasnije i hrvatski kraljevi) I. (sveti). 2, 56, 91, 92, 93, 94, 95, 100, 103, 314, 375, 408, 427, 435, 467.
— II., 110, 111, 112, 123, 151, 209, 341, 349.
— III., 349, 350.
— IV. (Kumanac), 22, 102, 196, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 213, 227, 340, 450, 396, 438, 439, 479.
— V. (Posmrče), 182, 213, 258, 299, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 348, 349.
— Napuljski, 11, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 446, 494.
Ladislav magister, 229.
Ladislav, njitranski biskup, 227
L manskij (ruski historik), 17.
Langobardi, 10, 20, 46, 47, 49, 51, 52, 62, 115, 119, 147, 176, 428, 430, 432, 488.
Lanović Dr. Mihajlo, 128, 316, 319, 324, 336.
Lapčani, hrvatsko prapleme, 99, 102, 131, 134, 236, 246.
Lostovo, 44.
Lateranski sinod, 47, 82, 86.
Latinsko carstvo, 204, 438.
laudes, 108, 150, 450.
Lauriacum (Lorsch), 20.
Lausinium, samostan, 60.
Lazani, pleme, 140, 174.
Lazar, srpski knez, 232, 233, 260.
Ledenice u Vinodolu, 459.
leges Barbarorum, 118, 150, 152, 445.
Lendava, 222.
lenski sustav, 324-5.
Lenzi, 69.
Leon bizantski car III. (Izaurijski), 13, 60, 61, 70, 335.
— V. (Jermenin), 13, 62, 64.
— VI. (Mudri), 13, 14, 68, 69, 144, 153.
Leon papa III., 61, 62.
— VI., 69, 74, 75.
— X., 198, 301, 303.
Leon đakon, 17.
Leon gramatik, 17.
Leon katapan, 79.
Leon, legat sv. stolice, 69.
Leonard, krčki knez, 459.
Leopold II., 11.
Lepa (Jelena), Zvonimirova žena, 84.
Leroy-Beaulieu, 335.
Leško polje (Lechfeld), 21.
Levant, 452, 490, 492.
Libanon, 334.
libellus Gothorum, 23.
libellus polychorion, 167.
liber censuum, 168, 439.
liber regius, 349.
libertini agiles, 478.
Liburnija, Liburni, 34, 44, 45, 63, 64, 65, 66, 74, 75, 115, 117, 155, 163, 176.
Lika, 101, 125, 131, 132, 242, 243, 264, 334, 336, 377, 495.
Lim, 109.
Limići (Poljica). 466.
Lindisfarne, 155. 159.
Linjičić Ilija, 264.
Lipovac, 272.
Liptovska, 294.

Lisničići (pleme), 132.
listine, 373.
literae armales, 370.
literae sententionales, 413.
Litva, 143.
livellum, 356.
Livno, 101, 125, 131, 133, 210, 224, 242, 467.
Lješevići, selo blizu Kotora, 335.
Ljubić Sime, 26.
Ljubljana, 94, 477, 494.
Ljudevit I. Veliki, 182, 220-5, 227, 229, 230, 231, 232, 239, 241, 244, 45, 246, 247, 248, 249, 251, 258, 260, 272, 289, 347, 348, 349, 350, 356, 373, 385, 425, 426, 433, 441, 446, 448, 450, 451, 454, 466, 483.
— II. Jagelović, 295, 302-5, 308, 310, 311, 350.
— sin francuskog kralja Karla VI., 232.
Ljudevit Posavski, 21, 64.
Ljutostrah, 164.
Logatec, 94.
Lombardija, 171.
London, 455.
Lonja (rijeka), 32.
Lorch (Lauriacum), 20.
Lotar, kralj Italije, 20, 64, 65, 126.
Lovelos, 15.
Lovro, splitski nadbiskup, 29, 81, 84, 94, 127, 161.
Lubrikati, otok, 169, 170.
Luccari Jeronim, 93.
Lucija, (sv.), 90, 161.
Lucius (Lucije, Lucić) Ivan, 23, 27, 69, 105, 151, 446, 448.
lucrum camerae, 211, 282, 426.
Lučka župa, 132, 157, 166, 222, 227, 228, 242, 298.
Ludbreg, 295.
Ludrum, blizu Knina, 45.
Ludvig Pobožni, 20, 63, 64.
Ludvig II, njemački kralj, 65, 172.
Luther Martin, 303, 369.
Lyon, 197, 454.
Macedonija, 24, 494.
Machiavelli Nicoló, 278.
Mačva, 125, 200, 217, 229, 231, 240, 270, 279.
Madalbert, legat sv. stolice, 69, 74, 75.
Madij, zadarski prior, 148.
Madžari, Madžarska, 10, 11, 15, 17, 24, 53, 54, 56, 67, 83, 91, 92, 94, 101, 107, 108, 110, 113, 120, 122, 123, 124, 128, 161, 183, 185, 191, 197, 198, 204, 205, 207, 208, 219, 232, 256, 257, 259, 260, 270, 288, 289, 313, 314, 317, 336, 337, 338, 339, 344, 347, 358, 359, 368, 369, 371, 374, 375, 381, 423, 427, 433, 434, 436, 447, 470, 471, 473, 483, 485, 497.
magister militum, 41, 43, 46.
magistrat gradski, 377, 402, 415-6, 470.
maior villae, 212.
Maius, zadarski notar, 166.
Majna (rijeka u Njemačkoj), 457.
Majnard, legat sv. stolice, 80, 157.
majorat, 340, 398.
majordom, 128, 400.
Makarij, podban, 186.
Makarska, 45.
Maksim, salonitanski biskup, 155.
Maksimilijan I. (Habsburški), 11, 250, 284, 286, 287, 288, 289, 290, 292, 294, 295, 296, 297, 299, 300, 301.
Makušev, 17.
Mala Azija, 144, 160, 168, 313, 427.
Malduč Kačić, knez Omiški, 195.
Malinova vas, 228.
maloljetnost, 365.
malo vijeće, 451-2.
malta, maltarina, 315, 372, 374, 376, 383.
Malvasija, 455, 487.
Manasse, nadbiskup ostrogonski, 109.
Manciana (lex), 168.
mandatum, vidi nalog.
Mandušević (Zagreb), 469.
manifest, 454, 457, 490, 491.
Manojlo I. Komnen, bizantski car, 17, 23, 104, 110, 112, 113, 114, 174, 183, 184, 185, 186, 312, 358, 442, 450, 453.
Manojlović Gavro, 16.
Manolesso Stjepan, 217.
Mansi, 141, 157.
Mantova, 51, 62, 455.
manumissus, manuprisus, 142.
Manzikert (u Maloj Aziji), 83.
Marcel, naronski biskup, 45.
Marczali Nikola, 100, 238, 252.
— Dionizij, 250, 267.
Mardajiti, pleme u Libanonu, 334.
Margareta iz Francuske, 188, 322.
Margareta (sv.), 246, 474.
Marij (Kaj), rimski vojskovođa i konzul, 35, 61.
Marija (sv.) u Rtcu blizu Budve, 442.
— u Splitu, 160.

Marija sv. u Kninu, 79.
— u Zadru, 81, 98, 99, 105, 127, 167. 467.
Marija Antiohijska, 112, 186.
Marija Anžuvinska, kći Ljudevita I., 182, 231-3, 237, 348.
Marija Arpadovka, žena Karla II. Napuljskog, 203, 205, 206, 213, 438.
Marija, žena Bele IV., 200.
Marija Habsburška, žena Ljudevita II., 303, 309.
Marija Komnena, žena Bele III, 112.
Marija Terezija, 360, 421, 481.
Marini, sabirač ravenskih papira. 50.
Marini, bankar u Firenzi, 233.
Markgenossenschaft, 333, 336.
Marko (sv.) u Zagrebu, 469, 472.
Marko Aurelije, rimski car, 35.
Marko, kninski biskup, 79.
Markov-dan (25 travnja), 452, 471, 474, 492.
Markulfijeva formula, 179.
Markus de Theryon Ladislav, podban, 276.
Marmaroš, 474.
Maronija (zemlja na moru), 210.
Marquardt, 136.
maršal dvora, 351, 373.
Martaritana ecclesia, 45, 155.
Martin (sv.), 375.
Martin đakon 149, pisar 177, opat 48.
Martin, župan, 99.
martinšćina (porez), 477, 478.
marturina (porez), 101.
maska (u sudbenom postupku), 368, 392.
Masudi (Murug al Tanhib), 16, 18.
mašćenje (u Vinodolu), 464.
Matej Ninoslav, bosanski ban, vidi Ninoslav.
Matija, bosanski kralj, 11.
Matija ban, vidi Čak Trenčinski.
Matijaš Korvin, kralj ugarski i hrvatski, 182, 267-283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 299, 308, 327, 347, 348, 349, 350, 352, 355, 357, 385, 392, 408, 429, 434, 451, 478, 496.
Mauricij, bizantski car, 13.
Mauricijeva taktika, 120, 142.
Mavro vojvoda, 186.
Mažuranić Vladimir, 18, 19, 26.
Medvedgrad, 246, 249, 254, 278, 282, 470.
Medvešćak (potok), 469, 470.
Mekha (u Arabiji), 497.
melioracija, 387.
Menandar sholastik, 13.
Merkurij, župan, 96.
meropi. 142, 143.
Merovejci (franačka dinastija), 20, 88, 172, 312.
Merseburg, Merseburgova kronika, 18, 120.
mesarenje (macelium), 386.
Mesembrija, 62.
Methodios, 25, 26.
Metlika, 307, 308, 477.
Metodij (sv.), 14, 24, 25, 26, 30, 67, 72, 75, 161.
metrokomija, 42, 165.
Metula, 32.
Meursius, 14.
Mezeji, 32, 34.
Mezija, 35.
Michieli Dominik, dužd, 109.
— Marko, 214.
— Vitale, dužd, 96, 113.
Mihajlo Akominat, 17.
Mihajlo Boris, bugarski car, 35.
Mihajlo bizantski car III., 15, 25, 26.
— VII., 84.
Mihajlo Krešimir, vidi Krešimir II. i III.
Mihajlo, kninski biskup, 234, 444.
Mihajlo Psel, 17.
Mihajlo Višević, knez zahumski, 15, 22, 68, 69, 72, 74.
Mihajlo Vojslavljević, duklijski kralj, 24.
Mihajlo, ime nekoliko zagrebačkih biskupa, 207, 479.
Mihanović Antun, 161.
Miholje (29. rujna), 252, 277, 301, 302, 329, 385, 386.
Miho svećenik, 166.
Mikac od Akoša, ban, 217, 218, 219, 220.
Miklošič Franjo, 30, 169.
Milano, 455.
Miličić Juraj, 296.
milost, 418.
Milutin, srpski kralj, 217.
mir (ruska zajednica dobara), 335.
miraz, ugovorni, 363.
— zakonski, 363, 366.
Miriokefalon, 114, 183.
Mironja župan, 99.
Miroslav, hrvatski kralj, 76.
misija, 157.
Mislav, 64, 129.
missi dominici, 227.
Mišljenović Marko, ban, 296.

Mithäuser, 335.
Mizen (Misenum), 33.
Mladen (Bladinus), 24.
Mleci, 97, 105, 109, 149, 210, 225, 240, 241, 262, 296, 306, 307, 315.
Mlečani, 90, 108, 110, 119, 141, 160, 183, 186, 187, 191, 198, 204, 205, 207, 222, 224, 226, 231, 241, 264, 266, 268, 296, 369, 377, 424, 425, 438, 446, 447, 448, 449, 450, 456, 470, 490, 493, 495, 496.
Mletačka republika, 442, 446, 448, 451, 476.
Mletačka ulica (Zagreb), 470.
Mletački zaliv (Jadransko more) 454.
Mljet (otok), 44, 443, 445, (statut) 443, 488.
mlinarenje, 386.
Mocenigo Ivan, dužd, 280.
Modruš (župa), 157, 235, 246, 264, 276, 277, 281, 315, 460, 476, (urbar) 485.
Mogorovičići, hrvatsko prapleme, 99, 102, 132, 134, 155, 226.
Mohačko polje, 181, 270. 284, 309, 311, 345, 346, 369, 498.
Mohorje (sv.), 131.
Mokrine, 273.
Mokronog, 477.
Mokrsko, 133.
Moldavija, 275, 498.
Molnar, 361.
Mommsen Theodor, 35.
Monopoli, 107.
Monte Cassino, 93, 159.
Monte Pannonia, 375.
Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis, 30.
Monumenta historica liberae civitatis Zagrabiensis, 30.
Monumenta historico-iuridica, 30.
Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, 30.
Morava, 7, 200, 262.
Moravska, 286.
Morosini Albertin, 196, 210.
— Tomasina, 210.
Morovići, 257.
Mornarica (kotorska), 488.
Moslavina (Mons Claudius) 377.
Mosor, 112, 164.
Mossoczy Zaharija, njitranski biskup, 360.
Mostar, 32.
Mrkan (otok), 443, 444.
Mrmonja župan, 99.
Mrsinjski Juraj, 295.
Mrsinjski Nikola, 283.
— Petar, 296.
Muccur (Makarska), 45.
Muhamed II., 265.
Muhlo, 15.
Mulat (otok), 170.
municipalis consuetudo, 348.
municipalis, 34, 35.
Mura, rijeka, 478.
Murat I., turski sultan, 234.
— II., 259.
Muratori Ludovico, 156.
Murić Petar, 28.
Mursa, 35.
Mutimir, hrvatski knez, 22, 65, 67, 88, 91, 101, 119, 127, 128, 160, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 139, 190.
Myra (u Maloj Aziji), 160.
Myriobiblion, 14.
nadarbina, vidi beneficij.
nagodba, 412.
nagodbena nadležnost, 400.
najam, 389.
Naklo, 139.
nalog isplate, 419.
nalog sudski, 419-422.
namjesnik kraljev, 400.
naplavina, 381.
Napoleon Bonaparte, 185.
Napulj, 50, 171, 202, 208, 219, 222, 231, 233, 244, 262, 279, 337, 438, 454.
naracija, 176.
naredba, kraljeva, 419, 420.
Nareziji, pleme, 32.
Narona, 33, 45, 155.
nasilje, 392, 393, 416, 431, 434.
Nelepecz de Dobrakuchya, 259.
Nelipići, 131, 214, 244, 247, 273.
Nelipić Ivan Isanov, 216, 217, 218, 221.
— Ivan, 221, 223, 226, 239, 240, 250, 255, 257.
— Vladislava, 221.
— Katarina, žena Anža Frankopana, 251, 255.
Nemanja, srpski veliki župan, 113, 186, 450.
Nemanjići, 451.
Német-Ujvarijevci, vidi Güssinggovci.
Neretljani, Neretljanski, Neretvanska, 17, 64, 76, 131, 188, 210, 369, 423, 444, 482.
Neretva, 15, 31, 32, 36, 64, 113, 132, 163, 187, 205, 210, 239, 242, 273, 276, 277, 423, 431, 441, 455, 484, 493.
Nerva, rimski car, 36.
Nestor, ruski ljetopisac, 97.

Neum (S. Pier dei Nembi), otok u Kvarneru, 161.
Nevesinje, 32.
Nigra Toma, skradinski biskup, 302.
Nijemci, 67, 198, 257, 303.
Niketa Akominat, 17, 113, 482.
Nikifor, bizantski car, I., 62.
— II. (Foka), 76.
Nikifor Brijenij, 17.
Nikifor Gregora, 25.
Nikifor, ime nekoliko carigradskih patrijarha, 14, 49.
Nikola (sv.), 22, 160.
Nikola Iločki, 11.
Nikola Mistik, 71.
Nikola papa, II., 81.
— IV., 204.
— V., 263, 264.
Nikola, šomođski župan, 111.
Nikola zadarski nadbiskup, 188.
Nikopolj, 236.
Nimes u Francuskoj, 435.
Nin, 19, 63, 133, 136, 151, 156, 157, 158, 163, 235, 239, 446, 447.
Ninoslav, ban bosanski, 196, 199, 200.
Ninski, vidi Grgur.
Niš, 259.
Njemačka, 68, 76, 83, 139, 159, 178, 190, 204, 212, 220, 237, 242, 254, 301, 316, 333, 336, 337, 382, 436, 476, 482, 490, 494.
Njemačko-rimsko carstvo, 299.
Noback Friedrich, 495.
nobilitas (familiaris, gentilicia, haereditaria), 370.
nomos georgikos, 56, 117, 328, 393, 445.
nomos nautikos, 59.
Norbert, 436.
Norik, 21, 117.
Normani, 22, 79, 84, 90, 95, 104, 106, 107, 150, 186, 454.
nota infidelitatis, 392.
notar, 129, 149, 164, 167, 170, 173, 175, 243, 322, 332, 351, 353, 390.
notarijat, 456, 459.
noticija, 170, 173.
Nova Gradiška, 272.
Novaković Stojan, 24, 331, 335.
Nova Ves (Zagreb), 470.
Novi (Vinodol), 280, 285.
Novigrad, 157, 239, (Vinodol) 454.
Novo Mesto, 477.
Nürnberg, 303.
Nursia, 159.
Obelerij, mletački dužd, 21.
običaj, običajno pravo, 343, 344, 345, 354, 356, 357.
obijesno parničenje, 418, 419.
obnova postupka (via novi), 405, 414, 415, 417, 418.
Obrad župan, 99.
obranici, 405.
Obrovac, 140, 163, 164, 169, 207, 214, 285.
očevid, 411.
očinsko pravo, 366, 367.
odbijanje (repulsio), 405, 417.
Oderizij, opat, 93.
Oderzo (Opitergiium), 51.
odmazda, 427, 481.
Odoakar, 44, 53, 77.
Odra (rijeka), 97.
odvjetnik, 402, 404, 406, 414, 415, 418, 419, 420, 461.
odvjetnička ogluha, 406.
odvjetnička šutnja, 419.
Okić, 188.
oktavalni sud, 252, 352, 401.
Oktavijan (Cezar August), 31.
Omejevići, 17.
Omiš, Omišani, 28, 113, 131, 133, 136, 195, 199, 202, 203, 204, 205, 207, 224, 239, 240, 259, 444, 446.
Omišalj, 248.
Omodejev Nikola, ban, 217, 446.
Ompudin ban, 111, 112, 123, 126.
Opava rijeka, 294.
opiranje, 416, 417.
Opitergijum, vidi Oderzo.
opomena, 405.
oporuka, 392, 396.
opoziv punomoći, 419.
Orbini Mauro, 23, 24.
ordinacija, 157.
Orest, 44.
original (izvornik), 409.
Orijent (rimska prefektura), 37, 145.
Orseolo Oton, vidi Oton Orseolo.
Orseolo Petar, vidi Petar Orseolo.
Oseti, pleme, 334.
osidnik, 226, 229, 236, 246, 252.
Osmanlije, 7, 497.
Osor, 22, 71, 157, 187, 236.
ostava, 389.
Ostoja, bosanski kralj, 237, 239, 240.
Ostrog, 133, 198, 199.
Ostrogon, 94, 196, 197, 249, 337, 340, 342, 343, 381, (nadbiskupija) 372, 375, 423, 437, 438.
Ostrogoti, 16, 24, 44, 45, 50, 51, 55, 65, 135, 137, 146, 173.
Ostrojilo, 24.

Ostrovica, 131, 221, 233, 239, 240, 264, 272, 306, 307.
Ostružnica, 489.
oštećenje, 393.
otac, (pater civitatis) 46.
otkup glave, 392.
Otočac, 271, 283, 285, 296.
Otokar II., 199, 337.
Oton I. Veliki, 15. 76, 177.
— III., 21, 22, 78, 90, 107, 337.
Oton Bavarski, 213.
Oton Habsburški, 218.
Oton Orseolo, 22, 78.
otpuštanje djeteta, 367.
Otrant, 229.
otvaranje nasljedstva, 394.
Ozalj, 238, 281.
Ozaljski Frankopani, vidi Frankopani.
pacta conventa, 22, 54, 91—104, 122, 151, 190, 314, 374.
pactum, 52.
pactum antichreseos, 386.
Padova, 22, 449.
Pag, 132, 134, 149, 164, 187, 214, 236, 239, 447, 455, 488.
pagus, 135, 139.
Pakrac, 211, 277.
pakton, 52.
palatin, 128, 193, 195, 196, 207, 238, 249, 256, 325, 350, 351, 373, 374, 376, 379, 399, 400, 401, 403, 419, 424.
Palatin, rimski brežuljak, 184, 315.
Palermo, 52.
paljevina, 462, 463.
Pandekte, 45, 101.
Panonija, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 59, 61, 70, 107, 117, 154, 155, 156, 160, 317, 318, 339, 358.
Panonska Hrvatska, 6.
Papalić Dmine, 23.
paraphernum, 364.
Pariz, 160, 436.
parolanti (u Korzici), 481.
Pashal papa, 108, 151.
Pasqualigo Petar, 276, 297.
Pašman otok, 163.
Paštrovići (knežina), 27, 467.
patareni, 27, 30.
patarenstvo, 369, 443.
pater civitatis, 46.
patricij, 44, 53, 62, 77, 82, 119, 121, 317.
patrimonium, 165.
Patsch Karl, 34.
Pauler Ignac, 94.
Paulin patrijarh, 21.
Pauly-Wissova, 168.
Pavao Branović, srpski knez, 68.
Pavao Đakon, 20, 21. 22, 51.
Pavao Zadarski knez, 59.
Pavao župan, 99.
peculium castrense, quasi castrense, 371.
pećati, 180, 181, 349, 359, 372, 408, 427, 434, 440, 441, 447, 471, 478, 479, 480.
pećatni prsten, (annulus) 409.
Pećenezi 93, 104, 425.
Pećuh ili Pećuj, 227, 291.
Pećvarad, 384.
peharnik, 128, 374.
Pejsker Ladislav, 334.
Pektar Joahim, vidi Joahim.
pektareva stranka, 203.
Pelagij papa, 50.
Pelješac, 226, 452.
Peloponez, 7, 17, 62, 134.
Peramatis (in embulo), 90.
Perast, 32, 169, 437, 455.
Perényi Emerik, 297, 298, 301.
personal, 350, 351, 400, 401, 409, 415, 419.
Perušić Gaspar, podban, 283.
Perzija, 441.
Perzijanci, 12.
Perzijski zaliv, 497.
Pesty Fridrik, 94, 433.
Pešta, 207, 213, 259, 351, 409.
Petar (sv.) u Požezi 441, u Priku 84, 85, 88, na Rabu 150, u Sarajevu 197, 223, u Selu 125, 161, 162, 164, 167, 174.
Petar ban, 125.
Petar bugarski car, 74.
Petar Črne, 139, 140, 141, 164, 166.
Petar Gojniković, srpski knez, 68.
Petar Gušić, 93.
Petar kapelan, 84, 166.
Petar Krešimir, vidi Krešimir IV.
Petar opat, 167, 172.
Petar, posljednji hrv. kralj, 22, 56, 94, 95.
Petar Slavić, 143, 164.
Petar Trandenik, dužd mletački, 129.
Petar Trpimirov sin, 65.
Petar župan, 99, 164.
Petar Orseolo, 21, 78, 337.
Petar, patricij, 13, 15.
Petar, splitski nadbiskup, 69, 166, 185.
Petar, splitski svećenik, 73.
Petar, zahumski knez, 28, 195, 199.
Petar de Zlanabraszthya, 259.

Petrinja, grad, 199, 212.
Petrov gozd, 97.
Petrov Štjepan, 228.
Petrova gora, 66, 97.
Petrovaradin, 262, 370.
Piacenza, 251.
pijacovina, 472, 473, 474, 475, 476.
Pijemont, 171.
Pilar Dr. Đuro, 180.
Piloti u Albaniji, 442.
Pipin, franački kralj, 61, 88, 121, 160, 177.
Pipo Spano od Ozore, 239.
Piroška- kći Ladislava I. (Irene) 105, 108, 151.
Pirusti, 32.
Pisa, 150, 453.
Pisani Vettore, 230.
pisar (scriba) 128, 491, 492.
Piva, 109.
Pizanci, 377.
Plavno, 264.
Plaški, 157.
plebs, 345.
plemenska osveta, 427, 428.
plemenšćina, 381, 388, 433.
plemenički sud, 371.
plemički sudac, 402, 415, 416, 426.
plemićko dobro, 371.
plemstvo, 332, 361, 362, 370, 371, 374, 394.
Pleurat, 31.
Plinij, 32.
pljenidba, 413.
pobočna svojta, 397.
pobratimstvo (posestrinstvo), 431.
Počitelj, 131.
podban, 242, 352, 424, 425.
Podgorica, 32.
Podgorje, župa, 132, 157, 214.
Podgrad, 227, 228.
Podjebrad Juraj, češki kralj, 275.
podkancelar, 409.
podknez, 443.
Podmanicki Blaž, 277, 278, 279, 280, 281.
podpalatin, 351.
Podrama, 125.
Podunavlje, 32, 35, 48, 120, 123, 146, 245, 311, 334, 337, 421, 441, 494, 495.
podžupan, 134, 245, 353, 354, 355, 376, 401, 426.
poena denegatae executionis, 493.
Poetovio (Ptuj), 35.
pogon, kmetski, 485.
Pola, 60.
Polečići, pleme, 99, 102.
Poljaci, 119, 120.
Poljica, 112, 136, 162, 163, 164, 169, 195, 259, (statut) 429, 466, 467, 485.
Poljska, 24, 134, 229, 230, 299, 301, 316.
polyptici, 146, 168.
Pomoravlje, 7, 24, 61, 83, 111, 117.
Pongračeva kuća u Zagrebu, 469.
Pons biskup, 197.
Pons Ciluri (samostan), 60.
pontifex maximus, 184.
Popov toranj (Zagreb), 469.
populus (plemići), 345.
Porajnje, 35, 43, 117, 146, 168.
Porcacuş, 141.
Porga, hrvatski knez, 16, 48, 49, 56, 118.
porota, 428, 481.
porotnici, 134, 368, 428, 429, 432, 465, 466, 472.
Posavina, 31, 32, 35, 45, 59, 74, 111, 131, 245, 487.
Posedarija kraj Zadra, 228.
Posiga, vidi Požega,
posinjenje (adopcija), 367.
posjed (izvan posjeda), 416.
possessio, 165.
possessores, 55, 147.
po tava, 476.
postelnik, 128.
Postojna, 32, 297.
potentes, 39.
potestas dominica, 378.
Potisje, 107, 161, 383.
Povardarje, 7, 24, 61, 83.
Povišlje, 15, 16.
povlastica, 348, 349, 350, 356, 359, 371, 386, 399.
povreda suda, 418.
pozakonjena djeca, 367, 396.
pozakonjenje otpisom, 397.
poziv, 406.
Požega, 125, 209, 212, 223, 233, 300, 441.
Požeška županija, 329, 374.
Požeški Ivan, 281.
Požun, 287.
Požunski sabor, 254, 259, 342, 346.
praedium, 313, 337, 375, 376.
praeses, 37.
praesentia specialis, 372.
Praevalis, 36, 154.
praepositus, 34.
Prag, 303.
pragmatična sankcija (pro petitione Vigilii papae), 45, 57.

pragmatična sankcija iz god. 1712. 11.
praktik, 168.
prata legionum, 35.
praznici sudski, 407.
prćija, 364, 365.
preda, 164.
predijalisti, 375, 376, 384, 385.
predpostavka (praesumptio), 408.
prefekcija, 365.
prefektura, 38.
Prekrižje, 470.
prelati, (stvarni i počasni) 371—2, (u parnici) 407.
prelaznina, 383.
Přemyslovići, 337.
Premonstratenzi, 446.
prepozit, prepošt, 159.
Prestancij prior, 148.
pretkupnja, vidi protimesis.
pretorijanci, 36.
pretorijanski prefekt, 38, 136.
prevedrost, 341.
Pribina ban, 125.
Pribislav župan, 99, 166.
pribježište, vidi azil.
pridošlica (advena), 368.
prigovor (exceptio), 406, 407.
primogenitura, 340, 398.
Primorje, 6, 91, 139, 143, 146, 161, 162, 163, 186, 198, 199, 210, 224, 227, 231, 234, 237, 242, 245, 248, 250, 266, 267, 273, 274, 276, 312, 356 372, 377, 432, 438, 441, 442, 444, 445, 448, 454, 455, 459, 468, 480, 481, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 490, 491, 494, 495, 496.
Primorska župa, 164.
princeps, 34, 44.
principales, 147.
prior, 147, 148.
prioritas installationis, 374.
prisega, 411, 412, 465.
prisežnici, 402, 415, 416, 426.
prisjednici, 416, 426, 436.
pristav, 202, 228, 351, 373, 433, 461, 463, 465, 466, 467.
Priština, 494.
privilegium, 175.
privremena odredba, 412.
priziv, 406, 495 (na kralja).
procjena- aestimatio, 379, 413.
Prodan, zagrebački biskup, 186.
Prokopij iz Cezareje, 12.
prokurator, 35.
prolaznik (transeuns), 368.
promulgacija, 178.
proprietas, 165.
propusnica, 454.
proteuon, 147.
protimensis, 165, 366, 369, 389, 469.
protonotar, 130, 243, 257, 351, 352, 357, 365, 400, 419, 434.
Pruska, 229, 488.
Prvaneg župan, 80.
prvorođeni sin, 396.
Przemysl, 97.
psar (canifer), 128.
Psarjevo, Pser, 194.
pudar, 461, 464, 465.
punomoćnik, 404.
Pusterija, 334, 335.
Putali (sv. Juraj), 88, 163, 164, 173.
Quadripartit, 360.
quinquennales, 38.
Rab, 22, 71, 105, 109, 111, 139, 150, 151, 152, 155, 161, 187, 214, 238, 239, 429, 457.
Račaćević Ivan, 283.
Rački Franjo, 15, 18, 19, 27, 29, 30, 69, 98, 117, 119, 127, 130, 132, 133, 139, 143, 148, 149, 150, 161, 164, 165, 166, 169, 170, 172, 174, 176, 177, 178, 179, 333.
računski izvod, 390, 391.
Radić Fr., 180.
Radgona, 262, 282.
Radoslav, 24.
Radovan, Zvonimirov sin, 84, 164, 167.
Raduša, 194.
Rajčić Juraj 466.
Rajmund de Agiles, 95, 96.
Rajmund od Tuluze, 96.
Rajna (rijeka), 32, 115, 116, 136, 333, 336.
Rajner (sv.), splitski nadbiskup, 112.
Rakoš kod Budima, 208, 213, 261, 284, 292, 294, 304.
Rakovec, 291.
Rama, 185, 273.
Rambaud, 15, 184.
ranjavanje, 430.
Ras, 109.
rasterećenje kmetstva, 332.
Rašani (Srbi), 282.
Raša (rijeka u Istri), 32, 63, 115, 120, 224.
Raška, 156.
Ratiaria, 35.
Rathis, langobardski kralj, 20, 150, 171, 456.
Ratkaj Benedikt, 296.

Ratko iz Dubrovnika, 444.
Ravena, 19, 33, 44, 155, 160, 170, 173, 179.
Ravenski bezimenjak, 19, 145.
Ravenski egzarhat, 171.
razvod, 142, 163.
receptio simplex vel tacita, 369.
reciprocitet, 391.
red tužbe (opći i posebni), 406.
referendar, 130, 173, 409.
regalna prava, 381.
Regesburg, 382.
rekonvencionalna nadležnost, 400.
rektor, 37.
remonstracija, 354.
represalija, 453, 490.
res corporales, 379.
res incorporales, 379.
resolutio regia, 350.
restatucija, 323, 324.
richtardus, 212.
Rijeka (Senjska), 282, 283, 287, 456, 458, 477.
Rim, 19, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 62, 67, 79, 104, 144, 155, 156, 157, 158, 160, 170, 171, 184, 205, 248, 264, 312, 313, 314, 339, 437, 439.
Rimljani, 7, 63, 115, 117, 136, 143, 160.
rimska kurija, 456, 457.
Rimsko carstvo, 61.
Rincon Antoine, 304.
Risan, Risinium, Rhizon, 32, 33, 145.
Ritig, 69.
Rmanj (županski grad), 246.
rob, ropstvo, 137—143, 361, 377.
Robert Guiskard, 87, 88, 105, 109.
ročište, 406.
Rodope, 336.
Roesler Robert, 7.
Rog, (grad), 223.
rogatio, 458.
Roger, splitski nadbiskup, 28, 29.
Roger, normanski kralj I., 95, 109.
— II., 109.
Roland od plemena Ratold, 200.
Rolandov stup, 495.
Roma (Rim), 38.
Roman, bizantski car, I. (Lekapen), 14, 16.
— II., sin Konstantina Porfirogenita, 14, 76.
— IV., (Diogen), 81, 82, 83.
Romani, 44, 313.
Romanija, 495.
Romul Augustul, 44.
Rostovzef Mih., 146.
rota (prisega), 428, 461.
rotar, 464.
Rotharijev edikt, 84, 150, 428.
rotnik, 461, 465.
Rovišće, 377.
Rovišćanska župa, 212.
Rudnik, 200.
rudno blago, 380.
Rudolf Habsburški, 197.
rupina (arpent), mjera za zemlju, 485.
Rus, 16.
Rusi, 76, 120, 333.
Rusija, 143, 335, 383, 481, 496.
Rusin župan, 83, 94, 164.
Ružić, 117.
sabor, 243—245, 345, 351, 352, 368, 392, 434, 435, 436.
sacerdos ad aram Augusti, 38.
sacerdos provinciae, 38.
Sagunt, 33.
Saint Germain des Prés (opatija), 168.
sajam, sajmište, 386, 468, 469, 492, 493.
sakaćenje, 428, 429, 472.
Salamon, ugarski kralj, 89.
Salerno, 92.
salijski pakt, 57.
salijski zakon, 116.
Salkaj Ladislav, vacki biskup, 299, 305, 309, 310.
Salm Niklas, 307.
salma, tovarna jedinica, 495.
Salona, 10, 15, 24, 29, 33, 44, 45, 49, 75, 145.
Salonitana ecclesia, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75,, 155.
Salonitana historia, 27, 68, 81.
Saluntum, (samostan) 60.
salvus conductus, 356.
Sambucus, vidi Zsamboki.
Samo, slovenski vladar, 19.
Samobor, 200, 202, 212, 250, 307.
samopomoć, 398.
Samuilo, bugarski car, 7, 17, 18, 21, 77, 482.
Sana (rijeka), 32, 201.
Sandalj Hranić, 240, 259.
sankcija, 177.
Sanska župa, 210.
Santiago de Compostella, 454.
Sanudo Marin stariji, 23.
— mlađi, 311.
Saracen magister, 236.
Saracen komornik, 227.
Saracen satnik, 168.
Saraceni (narod), 196.
Sarajevo, 32, 197.

Sardeati, 32.
Sardinija, 481.
Sarsenterum, 45.
Sasi. 72, 207, 425, 443, 482.
Saska, 18, 114, 341.
satnik (setnik), 116, 128, 129, 130, 133, 134, 192, 459, 465.
Sava, 6, 24, 36, 94, 97, 117, 200, 209, 223, 242, 253, 271, 277, 291, 470, 478.
Savija, provincija, 44, 45, 155.
Savsko-dravsko Međurječje, 467, 497.
Scarabantia, 60.
scheda, 458.
Schröder Richard, 243.
Schultheiss, Schulz, 134.
Schwandtner, 23.
Scodra, 32.
scriba, 17, 173, 454.
scriptorium, 372.
Scupi, 35.
Segedin, 193, 259, 268, 169.
Segestica, 32.
Sekirani, 166.
Sekvanci, 50.
sekvestar, 390.
Seldžuci, 95, 104, 114.
Selem, 27.
selo, 139.
Semering, 280.
Semiwit, 164.
Semse Ivan Diimitrov, 370.
senator, 36, 38.
seniorat, 398.
Senj, Senia, 19, 33, 201, 234, 247, 253, 271, 276, 277, 279, 283, 285, 290, 294, 297, 316, 455, 456, 460, 477, 494.
Sepeška županija, 425.
Septimij Sever, rimski car, 35, 36.
Serafin, ostrogonski nadbiskup, 316, 347.
servitium regis, 381.
sessio, 427, 485.
Sever, salonitanski građanin, 49.
Severin papa, 48.
Severin, banovina, 125, 200, 257, 287, 304.
Sibinj, 259.
Sicilija, 17, 18, 111, 112, 202, 438, 454.
Sidraga, 169.
Sidraška župa, 162, 163.
sigillum, 180.
Sigismund Luksemburški, 182, 233, 234, 235, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 246, 249, 250, 254, 255, 256, 265, 267, 272, 289, 345, 348, 350, 353, 354, 357, 439, 447, 448, 456, 472, 478, 490, 494, 496.
Sigismund Jagelović, 299.
Silago, 170.
silaznina, vidi descensus.
Silodusija, 24.
silovanje, 431, 462, 463, 466.
Silvestar papa II., 183, 337, 337, 372, 435.
Silvio Dominik, mletački dužd, 84, 90.
Simeun (sv.), 103, 108, 151.
Simeun, bugarski car, 7, 18, 25, 68, 74, 482.
Simon Metafrast, 14.
Simon župan, 107.
sindik, 37.
Sindula, 50.
Sinj, 243.
Sinjorija (mletačka), 230, 239, 241, 264, 449, 490.
sinod, 157, 158, 159, 160.
Sipont, 22, 74.
Sirija, Sirci, 114, 139, 144, 160, 452.
Sirmij, 9, 35, 38, 44.
siromah, 402, 406.
Sisak (Siscia), 32, 35, 38, 74, 478.
Skadar, 24, 32, 160, 163, 239, 240, 442, 449.
Skardona, Skradin, 38, 63, 74, 75, 109, 117, 155, 207, 208, 217, 224, 233, 234, 239, 272, 302, 305, 306.
Skelani, 34.
Skender-beg, vidi Kastriot Juraj.
Skilaks od Karijande, 32.
Skilic, vidi Ivan Skilic.
Skordisci, 32.
Skradin, vidi Skardona.
skrbnik, 365, 366, 368.
Slavac, hrvatski kralj, 29, 83, 84, 94, 95, 164.
Slaveni, 48, 51, 52, 53, 58, 59, 61, 114, 117, 118, 120, 127, 160, 162, 185, 316, 333, 334, 339, 470.
Slavić Petar, 164.
Slavonija, 72, 83, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 111, 125, 155, 163, 185, 194, 200, 201, 203, 204, 205, 209, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 236, 239, 242, 245, 247, 248, 249, 251, 254, 257, 259, 263, 265, 266, 268, 269, 270, 271, 273, 274, 275, 277, 278, 279, 282, 284, 285, 286, 288, 289, 291, 292, 293, 294, 297, 298, 306, 307, 308, 309, 310, 321, 328, 330, 332, 336, 338, 339, 346, 347, 348, 351, 354, 363, 368, 369, 380, 422, 423, 424, 425, 427, 434, 439, 455, 467, 480, 485, 488, 489, 494, 496.
Sleška, 286, 294.
Slovačka, 341.

Slovenija, Slovenska marka, krajina, 237, 266.
Slunjski Frankopani, vidi Frankopani.
Smederevo, 262, 289.
Smičiklas Tade, 30, 102, 186, 187, 205, 213, 218, 245, 447.
Smokvica, (selo), 198.
Snačić (Svačić), pleme, 99, 102, 115, 131, 134.
socida, 389, 484.
sokalin, 142, 143.
sokolar, 128.
Sofija, 18, 62, 259.
solgabiroš, 425.
Soli (Tuzla), 197, 240.
solidarna odgovornost, 391.
Solin, Salona, 60, 84, 85, 154, 155, 156, 163, 164, 169.
Solovjev Aleksandar, 142, 143.
Solun, 7, 8, 9, 16, 46, 52, 68, 87, 186, 494.
Sombor, 290, 291.
Somogyvar, 93, 96.
Sovin satnik, 168.
spaljivanje, 431, 462, 472.
Spiesshammer (Cuspinianus), 301.
Spirančić Pavao ban, 268, 270.
— Margareta, 273, 279.
Split, Splićani, 19, 22, 27, 29, 49, 64, 65, 70, 71, 72, 74, 75, 81, 83, 84, 90, 92, 96, 97, 105, 109, 112, 113, 122, 136, 145, 148, 149, 151, 153, 156, 158, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 185, 186, 187, 188, 191, 195, 197, 198, 199, 202, 207, 213, 214, 225, 226, 232, 240, 273, 424, 432, 443, 445, 446, 447, 457.
splitski sabori, 141, 187, 429, 452.
Srbi, 8, 15, 16, 17, 48, 103, 109, 114, 232, 234.
Srbija, 24, 69, 77, 113, 156, 189, 257, 262. 263, 271, 341, 427, 442, 447, 450, 452, 489.
Srđ (sv.), 160, 442.
Srebrenič, 263, 271.
Srebrnica, 263, 271.
Sredozemno more, 452.
Sribrnica, 444, 489.
Srijem, 17, 32, 44, 83, 111, 125, 155, 197, 198, 214, 217, 306, 309, 422, 423, 441, 456, 494.
Srijemska županija, 200, 239.
Srijemska Mitrovica, 83, 87, 477, 490.
Srinjine, 112.
stalež, 399.
stallum agendi, 404.
stanak, 432.
stanovnik (incola), 368.
star, sextarius, mjera za žito, 495.
staratelj, 365, 366, 368.
Starostavnik, 27.
statucija, 367.
statutarno pravo, 353, 445, 446.
statuti, 165.
statutio clandestina, 322.
Steničnjak, vidi Stjeničnjak.
sticanje vlasništva, 380, 381.
Stjeničnjak (grad), 201, 218, 222, 250, 272.
Stjepan-dan, 246, 474, 475, 492.
Stjepan, kralj hrvatski, 29, 83, 84, 85, 86, 89 ,90, 91, 93, 121, 122, 125, 126, 127, 133, 143, 160.
Stjepan (sv.), prvi ugarski kralj, 77, 78, 98, 183, 188, 192, 193, 204, 214, 231, 240, 249, 256, 258, 265, 267, 269, 270, 284, 285, 286, 287, 288, 303, 314, 317, 336, 337, 340, 341, 342, 343, 347, 355, 361, 372, 375, 381, 384, 422, 424, 433, 435, 439, 473.
Stjepan, ugarski i hrvatski kraljevi, II., 108, 109, 123.
— III., 108, 110, 112, 113, 123, 437, 446, 447.
— IV., 111, 186.
— V., 199, 200, 446, 459.
Stjepan herceg, brat Ljudevita I., 222, 223, 229.
Stjepan ban, 140, 447, (1254).
Stjepan Gut-Keled, ban, 199.
Stjepan (sv.) samostani, 28, 77, 90, 160, 199, 234, 238.
Stjepan, krčki knez, 223, 231.
Stjepan papa II., 24, 25, 60, 156, 160.
Stjepan Kotromanić, 224, 231.
Stjepan Tomaš, 260, 263, 264, 266, 267, 268, 271.
Stjepan Tomašević, 271.
Stjepan Nemanja, vidi Nemanja.
Stjepan Nemanjić, srpski kralj, 189.
Stjepan Dragutin Nemanjić, vidi Dragutin.
Stjepan Uroš Nemanjić, vidi Uroš; odnosno Milutin.
Stjepan Dušan, vidi Dušan.
Stjepan Ostoja, vidi Ostoja.
Stjepan Lazarević, srpski despot, 236, 240.
Stjepan Vukčić-Kosača, herceg, 259, 260.
Stjepan, njitranski biskup, 225.
Stjepan, nekoliko zagrebačkih biskupa, 28, 194, 198.

Stjepan, zadarski biskup, 178.
Stolac (Hercegovina), 32, 164.
stol sedmorice, 372, 400, 401, 415, 418.
Stolni Biograd, 186, 190, 192, 196, 204, 207, 214, 232, 238, 260, 286, 340, 343, 422.
stolovi, 222.
Ston, Stonski rt (Pelješac), 19, 443, 444, 452.
Strabon, 334.
Strohal Ivan, 335.
Stupin, 133.
Sudebnik (ruska zakonska knjiga), 335.
Sudomirići, 164.
Sueton, 20.
Suhovara, 167.
Sula (Lucij Kornelij), 35, 61.
Sulejman II. Veličanstveni, 302, 306.
Sultanijah, nadbiskupija u Maloj Aziji, 441.
Sumner Maine, 41.
Superantio (Soranzo) Ivan, mletački dužd, 216.
Susa, 150.
Sused, 97, 469.
Susjedgrad, 220, 257, 476.
Sutla, 32.
Sutomore, 442.
Sut Stipan (Hercegnovi), 273.
Svačić, vidi Snačić.
Svatopluk, češki knez, 108.
Sveta Zemlja, 191.
Svetislav, kralj hrvatski, 121, 126.
Svetomiholjska župa, 452.
Svetopelek, 24, 25, 26, 127.
Svevlad, 24.
svjedok, 410, 464.
svod, 429.
Synecdemon, 15.
Szabo Đuro, 100.
Szechy Dioniz, ostrogonski nadbiskup, 258.
Szégedi Janos, 359.
Székely Ivan, 263.
— Toma, 266, 269.
Szende Pavao, 309, 358.
Szent György, 28.
Szent István društvo, 92.
Szentivani Martin, 360.
Szilagyi Mihajlo, 268, 348.
— Sofija, 283.
— Jelisaveta, majka Matijaša Korvina, 283.
Šafarik Pavao, 333.
Šajo rijeka, 197.
Šegotić Ratko, 228.
Šibenik, 19, 127, 133, 202, 207, 214, 225, 239, 264, 273, 446, 447.
Šikloš, 297.
Šilo, 170.
Šimezka županija, 212.
Šipuška županija (konjanici), 275, 377.
šišanje, 430.
Šišić Ferdo, 45, 63, 65, 69, 83, 97, 98, 187, 197, 204.
škola, lokal za razonodu u obrtničkim udruženjima, 488.
Šopron, 270, 303.
Španija, 26, 33, 34, 35, 50, 54, 55, 56, 62, 67, 150, 334, 335, 377.
Šparta, Špartanci, 138.
Štajerska, 199, 212, 240, 251.
Štajerski Rogatec, 236.
štitonoša, 128.
Šubići, hrvatsko prapleme, 99, 102, 131, 134, 195, 201, 221, 224, 234, 273.
Šubić Grgur, 195, 423.
— Stjepan, 201, 423, 424.
— Mladen Stariji, 213.
— Pavao I., 202—9, 213, 214, 233, 244, 263, 423, 424, 438, 444, 446.
— Juraj I., 207—8, 213.
— Mladen Srednji 100, 213, 216—218, 221, 352, 423, 424, 446, 448.
— Pavao II., 213, 216, 217.
— Mladen III., 221, 223.
— Juraj III., 221.
— Grgur II., 221.
Šubić Petar Matijev, 28.
Šufflay Milan, 180.
Šulek Bogoslav, 30.
Šulek Bogoslav, 30.
šutnja odvjetnička, 429.
Švicarska, 336.
tabor 253—4.
Taborište, 97.
Tachy Ivan, 304, 305, 307, 308, 309, 310.
Tacianus, samostan, 60.
Tacit, 114.
Tafel, 18, 31.
Talašćica, vidi Telašćica.
Talovac Matko, 254, 255, 256, 258, 263, 426.
— Petar, 255, 258.
— Petar mlađi, 258, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 271, 426.
— Franjo, 255, 258, 262, 268, 271, 426.
— Ivan, 255, 258.
— Jadviga, 265.
Talovci, 260, 263, 277, 278, 286, 426.

Tamiški banat, 328.
Tar Pavao podban, 279.
Tara, 109.
Tarant, 51.
Tarvisio, 51.
Tatari, 7, 197, 200, 423, 468, 482, 496.
tatarski kan, 441.
tavernik, 245, 350, 352, 373, 374, 376, 400, 409, 419, 472.
Tebris, 441.
tečevina, acquisitio, 362, 363, 379, 396.
Telašćica, 81, 174.
Telegdi Nikola, pečujski biskup, 360, 380.
Telenj, 302.
Telhačić, 131.
Temišvar, 236.
Templari, 160, 201, 316.
tenure, 41.
Teobald, ostrogonski prepošt, 174.
Teoderik, ostrogotski kralj, 44, 45, 53, 63, 77, 147, 155.
Teodor kancelar, 84, 91, 130, 178.
Teodor, biskup, 155, 174.
Teodor iz Tarsa, 150.
Teodor Melitenski, 17.
Teodora, Justinijanova žena, 13.
Teodora, sestra Mihajla VII., 84.
Teodosijev Nikola, 234.
Teodozij, rimski car, I., 61.
— II., 12, 43, 152.
Teodozij biskup, 80, 158.
Teofan Homologet, 10, 13, 49.
Teofikat Simokata, 13.
Teopomp, 33.
tepčija, tepčica, 128.
tercijarija, pomorski zajam, 491.
Teriestre (Trst), 60.
Tesalija, 9, 234.
Tešanj, 200.
tetrarhija, 61.
Teuta ilirska kraljica, 31, 33.
Teuzo, biskup, 81, 93.
Thalloczy, 94, 225.
Thegan, 21.
Thela, Odoakrov sin, 44.
theloneum, 153.
Thietmar, 120.
Thomas, 31.
Tiberij, rimski car, 43.
Ticijan, rapski biskup, 45.
Tiepolo Bajamonte, 215.
Tihomir, 113.
Timon Akos, 318, 339, 340, 341, 375, 384.
Tirol, 334.
Tisa, 68, 95.
Tisemiri, 466.
Tišemiri, 466.
tjelesna straža, 374.
tjelesna sposobnost, 367.
Tješimir, 139.
Tkalčić Ivan Krsto, 30, 31, 142.
tlaka (rabota), 329. 330.
Tolna, 271, 300.
Toma (sv.) blizu Biograda, 139, 175.
Toma arhiđakon, 16, 27, 28, 29, 49, 53, 55, 56, 67, 69, 70, 76, 77, 79, 81, 91, 92, 94, 100, 101, 102, 103, 104, 117, 119, 120, 121, 130, 156, 157, 174, 194, 197, 199, 203, 210, 248, 258, 341, 444, 445.
Toma, skradinski biskup, 306.
Tomašić Nikola, 69, 88.
Tomašić fra Ivan, 290.
Tomazina Marosini, vidi Morosini.
Tomislav, 9, 24, 29, 56, 67, 68, 69, 71, 72, 75, 77, 86, 104, 106, 119, 120, 134, 143, 150, 151.
Topusko, 97, 222, 302, 375.
Toskana, 171.
Totila, 24.
Toth Vladislav, zagrebački biskup, 253.
Tötös Ursula, 249.
Tračani, 7, 31, 59.
Trajan, rimski car, 33, 36.
Trajanova vrata, 77, 186.
Trakija, 37.
Tradenik Petar dužd, 129.
Trapezunt, 496.
Trasarik, 50.
Traso opat, 166.
Travunija, 15, 156, 443.
Trbiž, 51.
Trebinje, 31, 444.
Trg, prijelaz preko Krke u Kranjskoj, 477.
trgovci (forenses), 368.
trgovište, 416.
tribunus, 46, 149.
tribus, 38.
tributum, 32, 38, 43, 46, 99, 100, 117, 135, 136, 138, 139, 146, 447.
tributum pacis, 66, 71, 150.
tridesetina (harmica), 275, 374, 476.
Trijer (u Njemačkoj), 21.
Trilj, 191.
Tripartit, 316, 318, 322, 343, 345, 346, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 366, 369, 372, 376, 379, 381, 386, 388, 393, 394, 398, 402, 481, 497.
Tripun (sv.), 64, 493.

Trnava, 360.
Trogir, 19, 22, 64, 65, 66, 71, 96, 97, 98, 105, 109, 135, 145, 149, 151, 154, 157, 161, 163, 164, 165, 197, 198, 199, 202, 216, 217, 225, 226, 232, 233, 239, 273, 298, 423, 432, 445, 446, 447, 456.
trogirska apendikula, 92—104, 203—4, 240.
trogirska diploma, 108, 146, 151, 152, 153, 155, 445, 446, 447.
Troyes, 382.
Trpimir I., 64, 65, 66, 67, 74, 75, 88, 91, 115, 118, 122, 127, 128, 160, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 215.
— II., 74, 76.
Trpimirovići, 90, 91, 93, 126, 172, 174, 230.
Trsat, 60, 63, 250, 283, 287, 459, (statut), 463.
Trst, 160, 239, 296, 494.
Tržaški Frankopani, vidi Frankopani.
Tuberon Ljudevit, 296.
Tugari, 140.
Tugomirići, hrvatsko prapleme, 99, 102, 132, 134, 214, 228.
Tumač župan, 174.
Tukidid, 12.
Tumpić Bernardin, 31.
Turci, *Turska*, 82, 95, 104, 117, 153, 232, 234, 236, 240, 249, 257, 258, 259, 262, 263, 265, 266, 271, 273, 274, 277, 279, 280, 281, 282, 283, 287, 297, 298, 299, 303, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 321, 334, 336, 434, 441, 456.
turma, karavana, 492.
Turocz Bernard, 293, 295, 296.
— Mihajlo, 296.
Turopolje, 194, 203, 229, 246, 337.
Tuz od Laka Ivan ban, 274, 276, 277, 278, 281, 285.
— Osvald, zagrebački biskup, 274, 276, 279, 280, 281, 282, 286, 290.
Tuzla, 200.
tužba, actio, 405.
Tvrdonjin Ivan, 226.
— Lacko, 226.
Tvrtko I., 224, 229, 230, 231, 233, 234, 235, 236, 260, 264, 444, 446, 447.
— II., 238, 240.
Tvrtković Tomaš, 264.
ubrusar, 128.
Udbina, 290, 291, 306.
Udine, 240.
udovičko pravo, 362, 363, 364, 365, 366, 397, 398.
udvornici, 381.
Ugal Pavao, ban, 222.
Ugarska, 87, 91, 93, 96, 100, 103, 108, 109, 152, 184, 185, 186, 187, 190, 191, 196, 200, 201, 203, 204, 208, 210, 218, 223, 238, 244, 248, 250, 258, 261, 262, 263, 265, 273, 275, 281, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 294, 296, 297, 299, 301, 302, 303, 304, 309, 310, 311, 312, 313, 327, 337, 343, 344, 345, 346, 352, 354, 358, 363, 400, 401, 422, 429, 434, 435, 438, 439, 456, 466, 472, 477, 494, 496, 497.
Ugri, 153, 154, 286, 368, 470, 473.
Ugričići, 466.
Ugr'n ban, 111, 126, 185.
Ugrinić Budislav, 221, 223, 234.
Ulcinj, 77, 449.
Ulfarda, 221.
Ulrik Celjski, 258—269, 272.
Uljan, 164.
Umbrija, 155.
umobolni, 367.
umoljeni, općinsko vijeće u Mlecima, Dubrovniku i Kotoru, 451.
Una, 32, 131, 290, 309.
Unac, 32.
Ungvar, 250.
Unije kod Osora, 204.
Ural, 332.
Urban papa II., 93, 95.
— III., 69.
— IV., 438.
— V., 229.
urbar, 168.
urbarsko dobro, 376.
urbarski spor, 331.
urbarski ugovor, 330.
urbura, 380.
Uroš, srpski veliki župan I., 109, 110.
Uroš, srpski kralj I., 438.
— II., 110.
— IV., 234.
Uroš V., srpski car, Dušanov sin, 229.
urotnik, 172.
Usora, 197, 200, 210, 240, 255.
Utišenić Ratko, 236.
uvreda, 394.
uvreda veličanstva, 429.
vacatio legis, 346.
Vaclav, češki kralj, II., 213.
— III., 213.
Vajk Olah, 260.
Valbert, akvilejski patrijarh, 158.
Valens, rimski car, 37, 43.
Valentinijan I., 37, 42.

— III., 153.
Valica Stjepan, prior, 148.
Valona, 229.
Valpovo, 297.
vanbračno dijete, 367.
Vandali, 12, 335.
vanparbeni postupak, 399.
Varang (Frank, zapadnjak u Bizantu), 450.
Varaždin, 97, 189, 212, 236, 244, 252, 257, 270, 283, 285.
Varaždinska županija, 276, 281.
Varaždinske Toplice, 97.
Varcar Vakuf, 157.
Varcijani, 32.
Varda Pavao, jegarski biskup, 305.
Vardar, 7.
Varjago-Rusi, 118.
Varkun, bojište, 95, 97, 98.
vasarium, 168.
Vasilij, bizantski car, I., 14, 15, 17, 26, 56, 65, 66, 70, 150.
— II., 17, 21, 76, 77, 78, 79, 482.
Vasilij III. Ivanović, ruski veliki knez, 299.
Vasilijev A. A., 327.
Vaška, 97, 477.
Većemir, 164.
Većenega, opatica, 93—6, 105, 160.
Vegecij, pisac kasnorimske taktike, 116, 135.
Velebit, 66, 237, 240, 242, 307, 444.
Velika Grčka (južna Italija), 159.
Velika Moravska, 120.
Veliki Miholjac, 250.
Veliki Varad, 100.
veliki župan, 354.
veliko vijeće (u primorskim gradovima), 449, 451.
Venecija, 11, 51, 62, 64, 65, 66, 84, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 113, 129, 139, 153, 171, 173, 189, 191, 198, 203, 205, 214, 215, 216, 221, 224, 230, 231, 238, 239, 240, 241, 259, 264, 268, 277, 279, 297, 298, 299, 448, 451, 453.
Venedi, 114.
venia aetatis, 365.
Venuzija, u južnoj Italiji, (Venosa), 156.
Veprinac, 458.
Verona, 449, 455.
Vespazijan, rimski car, 33, 34.
vestigia comitorum, 361.
vicekancelar, 422.
Vicenza, 449, 455.
vicus, 42.
Videm na Savi, 477.
Vidov dan, 234.
Vigilij papa, 46 (pragmatična sankcija).
vijećnici, 470, 471.
vikar, 38, 46.
Viktor (sv.), 436.
Viktor, biskup, 45, 156.
Vilijar, nadbiskup, 50.
Vilim Apuljski, 22.
Vilim Osvajač, 8.
Vilim Tirski, 95, 96.
villa, 33, 135, 136, 139.
Viminacium, 35.
Vindemona, 60.
Vindobona, 35.
Vinica, 236.
Vinigild, 50.
Vinkovci, 60, 156.
Vinodol, 24, 63, 157, 195, 201, 235, 244, 250, 424, 433, 459, 467.
Vinodolski statut, 134, 429, 459—466, 481, 485.
Vipavska dolina, 94.
Virevići, pleme, 131, 138, 222, 315,
Virovika, šuma, 163.
Virovitica (grad i županija), 97, 198, 252, 275, 281, 291, 329, 477.
virtuelno pravo, 20, 320.
Virunum (Celovac, Klagenfurt), 51.
Visigoti, 43, 50, 53, 54, 55, 77, 115, 135, 137.
visitatores, 227, 244.
Visoka ulica (Zagreb), 469.
Visla, 15.
Višan od Zvonigrada, 195.
Višegrad kod Budima, 218, 219, 228, 232, 237, 258.
Vitovec Jan od Greben-grada, 267, 268, 270, 272, 273, 274, 281, 283, 285.
— Juraj, sin pređašnjega, 280.
Vives Ivan, humanist, 357.
vjerenički ugovor, 363.
vjerodostojna mjesta (loca credibilia), 254, 322, 372, 373, 387, 388, 390, 409, 426, 433, 440, 441, 456, 475, 479, 480.
vjerolomstvo, 326.
vjerska pripadnost, 369, 370.
Vladimir, duklijski knez, 24.
Vladimir Monomah, 109.
Vladimir kninski, biskup, 200.
Vladislav, hrvatski knez, 64.
Vladislav Blagajski, 250.
Vladislav, na mjesto Ladislava, 92.
Vladislav II., Nemanjić, 206, 217.
Vladislav Jagelo, poljski kralj, 237, 249.
Vladislav Jagelović I., kralj ugarski i

hrvatski, 182, 248, 259, 260, 347, 348, 349.
— II., 11, 181, 258, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 299, 300, 301, 302, 318, 328, 346, 348, 350, 357, 358, 370, 434.
Vladoje logotet, 234.
Vlaho (sv.), 224.
Vlasi, 7, 247, 253, 260, 378, 430, 466, 482, 483.
vlasništvo, 379, 380, 381.
vlastelin, 328, 365, 383, 384, 386, 395, 402, 465, 466, 467, 482, 484.
vlastelinski sud, 330, 376, 399, 402.
vlastelinstvo, 328, 385.
Vlaška, 257.
vlaška, odnosno vlaško-arbanaska seoba, 369, 431, 482.
Vlatković Ivaniš, 264, 276, 278.
— Žarko, 276.
Vlkomir, 164.
vodenica, 386, 393.
Vodički knezovi, 201.
Vojković Nikola od Vojkova, 293.
vojničko dobro, 58, 336.
Vojslavljevići, 236.
Vojuša, rijeka, 32, 36, 431, 441, 484.
Vojvodina, 351.
volar, 128.
Vorhaus, 334.
vrač, vračanje, 463.
Vrana, 86, 160, 231, 233, 234, 239.
Vranduk, 32.
vratar, 128.
vražda, 460, 468, 478.
Vrbas, rijeka, 31, 32, 63, 131, 200, 201, 478.
Vrbaska župa, 210.
Vrbnik, 458.
Vrbova, 272.
vreten (funiculum), 168, 485.
Vrhbosna, 197.
Vrmac, 488.
Vrsinje, 455.
Vrulja, 133.
Vuk svećenik, 51, 61.
Vuk Kotromanić, Tvrtkov brat, 229.
Vukan Nemanjić, 189.
Vukčić Hrvatinić Hrvoje, vidi Hrvoje.
Vukčić Kosača Stjepan, vidi Stjepan, (264, 268, 273, 278, 284).
— Vlatko, 276.
Vukovo, 209, 212, 223.
Vuković Vlatko, 234.
Vukovska županija, 200, 300.
Wales, 428.
Wallsée, grofovi, 458.
Walluch, knez karantanski, 51.
Warkun, vidi Varkun.
Wattenbach, 178, 179.
Wenden, Vinden, 114.
Weingart, 25.
Weisperg Sigismund, 290.
Weistum, 168.
Werböczy Stjepan, 292, 294, 300, 304, 305, 316, 318, 321, 327, 343, 344, 345, 347, 348, 349, 351, 354, 356, 357, 358, 359, 379, 381, 387, 388, 397, 398, 403, 408, 411, 434, 497.
Westfalska, 333.
Westminster, 159.
Worms, 21.
Ypres, 455.
zabrana (prohibitio), 415, 419.
Zadar, 23, 34, 64, 66, 71, 74, 77, 78, 81, 96, 98, 105, 108, 109, 110, 111, 127, 131, 136, 145, 148, 149, 150, 151, 155, 156, 157, 158, 160, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 185, 186, 187, 188, 191, 198, 201, 204, 210, 214, 215, 221, 224, 226, 228, 232, 236, 237, 238, 239, 248, 264, 424, 432, 445, 446, 450, 455, 456, 457, 467, 485.
zadruga, 126, 332, 333, 334, 335, 336, 397.
Zagorje, 162, 236, 237, 245, 377, 482, 484.
Zagorska biskupija, 94, 97, 468.
Zagorska knežija, 257, 270, 285.
Zagorska županija, 201.
Zagreb, 94, 97, 142, 157, 194, 203, 210, 211, 212, 220, 222, 223, 230, 233, 235, 242, 246, 247, 249, 252, 259, 270, 274, 275, 286, 293, 295, 307, 342, 355, 361, 402, 430, 438, 439, 441, 444, 467, 470, 474, 475, 476, 477, 485, 487, 490, 491, 492, 493, 494.
Zagrebačka biskupija, 98, 99, 191, 210, 254, 257, 375, 439, 468, 478.
Zagrebačka županija, 201, 212, 242, 245, 249, 252, 257, 276, 280, 281, 282, 352, 377, 425.
Zah Felicijan, 214.
Zahumlje, 15, 17, 68, 76, 125, 156, 196, 224, 240, 443, 452, 468.
zaklada, 406.
zakup, (carine ili desetine), 383, 384, 484.
zalaznina, vidi descensus.
Zalajska županija, 212.

zalog, 386, 387.
Zapolja Emerik, 272, 273, 275, 278.
— Stjepan, 274, 275, 284, 285, 287, 288, 289, 290, 291, 293, 294, 305.
— Ivan, 294, 297, 299, 300, 301, 302, 305, 309, 350, 358.
Zara christiana, 103.
za"tara, 398, 406.
zatvor, 430.
Završje, Zapadne strane, 218.
zbor, zborište, 449, 450, 451, 452, 470.
Zdenci, 280, 302, (donji), 307.
Zdeslav, hrvatski knez, 56, 65, 67, 119, 121.
Zeech od plemena Baloga Nikola ban, 222, 225, 226, 227, 230.
Zeiller Jacques, 69.
Zelina, 188.
zelir, 330.
Zemun, 267.
Zeta, 230.
zeugarium, 167.
Zin (grad), 274.
Zlatna bula Aleksija Komnena I., 22.
Zlatna bula Andrije II., 101, 192, 193, 194, 195, 196, 219, 230, 258, 272, 293, 318, 339, 342, 343. 347, 352, 369, 371, 372, 373, 382, 424, 428, 429.
Zlatna bula Bele IV., 198, 468, 469, 470, 472, 477.
Zlatna knjiga, 216.
Zlatna ostruga, viteški red, 219.
Zlatni rog, 90.
Zlaunica (villa), 97.
Zminjska župa, 163, 164.
Zor Petar ban, 268, 271, 273, 283.
Zorić Matija, 216.
Zrin, 221.
Zrinski, 239, 263, 271, 273, 279.
Zrinski Petar, 199, 249, 264, 281, 283, 306, 307.
— Nikola Stariji, 296, 309, 310.
— Mihajlo, 311.
Zrmanja, 132, 214.
Zsambóky, 359, 360, 361.
Zvonigrad, 195.
Zvonimir, 10, 17, 24, 29, 69, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 129, 130, 139, 140, 141, 143, 151, 153, 160, 177, 178, 179, 180, 190, 205, 314, 340, 435, 439, 447.
Zvornik, 289, 306.
Žakan Ivan, 164.
ždreb, (dio općinske zemlje), 485.
Želimir župan, 103.
Žic Nikola, 458.
Židovi, 144, 196, 359, 369, 370, 390.
Žitije sv. Konstantina, 119.
Živković od Prozora Mihajlo, podban, 116.
Žmani, pleme, 131.
župa, 132, 133, 244, 245, 338.
župan, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 133. 174, 188, 242, 244, 245, 385.
županija, 244, 245, 353, 354, 386, 391, 392, 399.
županijska skupština, 354, 355.
županijski bilježnik, vidi notar.
— odvjetnik, 330, 383.
— sud, 347.
župnik, 454.

Prijepisi isprava.

Sl. 1. Oporuka Zadranske Agape.

(In)Christi nom(ine) et) eiusdem anno incarnationis DCCCCXIV inddictione XII. Sub die fere quinto decimo mense Iulii, in ciuitate Iadera. Imperantibus piissimis et perpetuis augustis Constantino et Basilio. Cathedra pontificali regente Basilio episcopo et domino Maio priore. Maturiori namque et salubri consilio a maioribus prouisum est, ut omnis homo ante dispensare et deliberare suas facultates debeat, priusquam repentine calamitatis casu periculo (ing)ruente mortis metu urgeat, ne differente deliberatio aut articulum (linggue loquendi careat) ui aut distributor in ultima corporis angustia (positus sub celeri transi)tu optata sibimet testatione explicare non queat. (Idcirco ego tantilla Agape) peccatrix filia Dabro tribuni, diuino iubamine (freta, posita in infirmitate super proprium meum decumbens lectu)lum, licet uiribus (corporis inualida, tamen mente, deo auxiliante, tuta, integro) autem consilio hunc... is de hereditate nostra scribere rogauimis. Ita demum... ut post obitum meum ita maneat deo auctore firmum et stabilem... ac si quidem pagina subscripta uidentur. In primis uolo et iubeo, ut cenaculo cum corte et quoquina et orto, quę est post ipsa quoquina, sit in ęcclesia sancti Chrisogoni. Domum, ubi fornax fuit, cum orticello, quę est ante ipsam, similiter. Orticello, quę est ante ecclesiam sancti Chrisogoni, similiter. Portiones de terras, que habeo in Uculo, similiter. Portiones de salinas, que habeo inter meos parentes, similiter. Artatikio serico I, inuestitura de serico I, panno serico I, lisic I, pennulas II, pirestres XX, mappas IIII, antelectulos III, capilectulo I, mappula ad calicem operiendum I...s II, racinas II, culcitras II, culcitrino I, capitales III, capitales de serico... a de serico I, caldarias maiores II, frixorias maiores II, cucuma... ortario hereo I. sella ferrea I, vrceo hereo cum aquiminile, camastras II, deuteras II, archiscamno I, arcella I, buttes II, tina I, bussedo I, macinaspario I, turabulo hereo I, stagniolo I. Hec omnia sit in ecclesia sancti Chrisogoni; et sicut prelibata est, ita deo auctore permaneat. Nullus umquam ea audeat uiolare. Quicumque uero nostre deliberationi contraire uoluerit, iratum habeat patrem et filium et spiritum sanctum, et maledictionem a CCCX et VIII sancti patres, et in inferno cum diabolo et angeli eius ac Juda Scariothen muneretur. Actum tempore, die et loco ac consulibus, ut supra dictum est. His palam testibus: († Signum) manus Basilio supra dicto episcopo. († Signum) manus Maius prior supra dicto. † Signum manus Dabro tribunus frater eius. † Signum † manus Andreas presbiter. † Signum † manus Drago tribunus de Spalato. † Signum †manus Uiato tribunus de Apsaro. † Signum † manus Maius tribunus marrę insaco. † Signum † manus Maius tribunus sclimaula.

Sl. 2. Listina zadarskog opata Transija.

† In Christi nomine. Anno ab incarnatione domini millesimo tricesimo III. indictione IIII., mense iulius die V. Regnante piissimo ac perpetuo augusto Romano, ciuitati Iadere regente cathedra pontificatus domino Andrea uenerabili episius abbas, Deo auctore et sacra scriptura perscrutando, bona etenim nostram uolun-

scopus; nec non et ibidem prior dominus Gregorius et proconsul. Nos denique Tratatem et pro firmam stabilitatem hoc testamentum fecimus de ipsa domum, que habuerunt ipsi filii Constantini cum omni pertinentia sua non longe ab ipso monaterio beati Chrisogoni martiris. Dederunt nobis ipsa domo, et pro ipsa domo dedimus aliam domus, quę fuit Saniueni, cum pertinentia sua et quattuordeci solidi setirici ex auro mundo, per iussione domini Gregorii priori et proconsuli de ipsa ciuitate Iadere, et per manu Martini tragurini, missus ab ipso priore domino Gregorio, prior et proconsul, seu et a nobis, et cum aliis bonis hominibus in ciuitate traguriensis, et ibi confirmauerunt cum notairus et cum aliis bonis hominibus, ut si aliquando tempore mutare uel remouere uoluerint, centum solidi componant, et taceant per inuitis. Nam de ista conuenientia qui fuit sicut supra dictum, est Martinus de ciuitate Iadera, filius Maurentii, iudicator, una cum Iohannes tragurino, filus Piruo, presbiter, quorum illorum notitia testium.

Andree filius testis et tribunus Uitali testis. Tribunus Drago testis. Archidiaconus testis. Draze tribunus testis. Drunuzanni, Paruacca filio, testis.

Et ego Maius, diaconus atque notarius, rogatus ab ipso Martinus iudicator hec pagina scribere procuraui, et post traditam feliciter compleui. Amen.

Sl. 3. Listina kralja Petra Kresimira.

† Anno ab incarnatione domini nostri Jesu Christi millesimo L-mo VIII-ae indictione X. Regnante Cresimiro rege Chroatorum et Dalmatiarum, mense februario, in ciuitate Belgrado, Dragaslao priore et Theodosio episcopo, absolutionis et libertatis kartula facta est monasterio sancti Iohannis euangeliste, nuper sito in eodem loco, presente Andrea abbate eiusque fratribus, ipso rege iubente hoc modo: Ego Cresimir rex tibi uenerabili abbati Andreae, tuisqque fratribus, tuoque monasterii, quod mea iussione et solatio ,immo magis uestro libore inchoatur et perficitur, tribuo et concedo ita, ut praemisso aecclesiastico iure nulli homini subiugemini, nisi Deo summo, cui uestram militiam deuouistis. Vesterque monasterii sit absolutus ab omni fiscali tributo, excepto quod gratia karitatis in sollempnitatem eiusdem aecclesiae episcopo loci ipsius agnus unus et ampulla uini largiens tribuatur. Et his largits non episcopo non priori uobis illicite ausu temerario liceat dominari. Et ne haec nostrae diffinitionis paginula solubilis per labentia tempora uideatur, coram apocrisario sancte romane ecclesiae uenerabili abbatę Mainardo, misso a Nicolao sanctissimo papa, roboramus perpetuo permamenda. Cui et ut iure perpetuo adhereat tradita a nobis insula, quę uocatur Iuris, et curte in loco contiguo ciuitatis, quod Rogoua dicitur, cum omnibus possessionibus ipsius monasterii constantissime confirmamus. Si quis autem hanc iuxtan nostram diffinitionem temptaverit soluere, maiestatis iram incurrat superne et nostris sit legibus reus, aurea componens pondera centum. Et haec nostrae didffinitionis cartula in sua firmitate permanneat Goyzo, bano, testes. Boleslao tepizo, testes. Piruanego, iuppano de Luca, testes. Episcopus Theodosius belgradensis, testes. Dragaslao prior, testes. Jurana, iuppano de Sydraga, testes. Prior Drago, testes. Drago de Castriza, testes. Georgius urataro, testes.

Sl. 4. Radovanova darovnica sv. Krševanu.

† Anno ab incarnatione domini nostri Jesu Christi millesimo, LXX, indictione VIII. Regnante Romano imperatore tertio, rege Chrobatiae Dalmatiaeque Petro, Siuinnimir bano, Actum in ciuitate Nona, Adamizo iupano. Ego Raddauanus trado omnem possessionem meam in terris et uineis, queque fuit aui meo Valeco in monasterio sancti Chrisogoni, abbate Petro presente, iure perpetuo possidenda. His coram testibus: capellano Petro teste, Laurentio teste, Dessua iupano teste, Adamizo iupano teste, Souinna setenico teste, dedu trstr, Uitadrago tste, Nepostoy teste, Petro presbiter teste, Michahel presbiter teste, Prodano teste, Rugota teste, Andreas presbiter teste.

Si quis autem hanc conscriptionis vel donationis uoluerit corrumpere cupiditate deceptus, superni numinis iram incurrat, sortemque possideat cum his, qui dixerunt domino deo recede a nobis, nec ut iudicetur sed ut perpetuo damnetur, resurgat. Ego Adam presbiter et monachus ueritate comperta rogatus manu mea scripsi.

Sl. 6. Trogirska apendikula.

Qualiter et cum quo pacto dederunt se Croates regi Hungarie.

Colomanus dei gracia [rex] filius Vladislaui regis Hungarie stans in regno loco patris sui et quia multa strenuitate uigebat, proposuit totam Chrouaciam usque ad mare Dalmaticum sub suo dominio subiugare. Venit cum suo exerctu usque ad flumen Draue. Chroates uero audientes de aduentu regis, congregauerunt exercitum suum et preparauerunt se ad pungam. Rex uero audita congregacione ipsorum, misit suos nuncios, uolens ipsos graciose tractare et pacta cum eisdem, ut uoluerunt ordinare. Chroates audita legacione domini regis, inito conscilio (!) omnes insimul acceptauerunt et miserunt XII nobiles sapienciores de XII tribubus Chroacie, silicet: comitem Gurram de genere Chacitttorum, comitem Vgrinum de genere Chuchacorum, comitem Marmognam de genere Subbitthorum, comitem Pribislauum de genere Cuddomirithorum, comitem Georgium de genere Snacithorum, comitem Petrum de genere Murithorum, comitem Paulum de genere Gussithorum, comitem Martinum de genere Karinensium et de gnr Lapcanorum, comitm Prioislauum de genere Polithorum, comitem Obridum (!) de genere Lacnicithorum, comitem Johannem de genere Jamometorum, comitem Mirogum (!) de genere Tugomirorum, qui uenientes ad Dominum regem ei debitam reuerenciam exhybuerunt. Dominus uero rex ad osculum pacis eos recipiens et honoriffice tractans, ad talem concordiam deuenerunt: quod omnes predicti teneant suas possessiones ac bona cum omnibus suis pacifice et quiete. Et quod non teneatur aliqua predictarum generacio nec eorum homines soluere censum seu tributum regie maiestati prephate, nisi tantum teneantur predicti domino regi quando aliquis inuaderet sua confinia. Tunc si dominus rex mitteret pro eis, tunc ire debeant adminus cum X equitum armigerum de qualibet generacione predictarum suis expensis usque ad flumen Draue, inde uersus Hungariam ad expensas domini regis, usque quo exercitus durauerit debeant permanere. Et sic extitit ordinatum de anno domini MCII et cetera.

Sl. 7. Kolomanova povlastica sestrama sv. Marije u Zadru.

[A]nno incarnationis domini nostri Jesu Christi millesimo centesimo. [E]go Collomanus dei gratia rex Ungarie, Croatie atque Dalmatie, saluo [h]abito consilio postquam coronatus fui Belgradi supra mare in urbe regia, rogatu supscritorum meorum comitum pro karitate dei et remedio anime mee, dono perpetuam pacem et regiam liberatm monasterio sancte Marie monialium, quod situm est in Jadera, ut ibi deo deuote degentes secure deum interpellare pro me et pro statu mei regni valeant. Nam nemo secularibus inuolutus securis, deum, ut tanto decet ordini, contemplari potest. Unde sub istius priuilegii scriptione hanc dationem regie liberatatis sic....

Sl. 8. Povlastice ostrogonskog nadbiskupa Felicijana.

In nomine patris et filii et spiritus sancti. Amen.

Regnante nobilissimo rege Ladislauo, Strigoniensis uero ecclesie primatum Acha gubernante, et Baaciensi archiepiscopo Fabiano existente, Besprimiensi episcopo Cosma, pallatino (!) comite Iula, Semegiensi comite Grab; predictus rex diuina gracia inspirante horum ceterorumque nobilium consilio Zagrabiensem constituit episcopatum videlicet ut quos error idolatrie a dei cultura extraneos fecerat.

episcopalis cura ad uiam ueritatis reduceret. Ad instruendam ergo huius plebis ignoranciam quendam Boemicum uenerabilis uite uirum, nomine Ducl, idoneum repperit (!), quem eidem ecclesie pastorem per suum c(apel)anum Fancicam delegauit, qui et illi ecclesie officinarios de Semigiensi et Zalenzi comitatu ordinauit. Preterea alter capellanus, Cupan nomine, precepto eiusdem regis dedit eidem ecclesie populum de Dumbroa cum terra at silva sibi appendente Transacto ergo non paruo tempore, regnante rege Stephano, predicto uero Fancica illius ecclesie episcopatum tenente, a quodam uiro, nomine Sudengna, de predicta silua ecclesie iniuria illata est. Quod episcopus egre ferens, ad regis patrocinium confugit, qui totam causam Feliciano Strigoniensi archiepiscopo discutiendam commisit. Illius ergo ecclesie aduersarii ad iudicium uocati, cum ad determinatum diem uenire noluissent, nec L. pensas secundum legem terre persoluere potuissent, archiepiscopi iudicio predicta silua per pristaldum. Isaac nomine, ecclesie restituta est, et quamdiu ei ali(quam) iniuriam inferre presumpsit. Defuncto ergo rege Stephano, piissimus Bela, diuina gracia largiente Pannonie sceptra feliciter gubernanda suscepit cuius gracia predictus Fancica ad Baaciensem archiepiscopatum translatus est, Zagrabiensi uero ecclesie Macilinus Iherosolimitanus canonicus episcopus ordinatus est. Tercio igitur episcopatus sui anno Adilbreth, frater Kaladini comitis, Sumigiensis comes, una cum Chanisa et Petro fratre eius et Sudangna aliisque quam pluribus eiusdem terre melioribus de predicta silua in concilio Waradiensi, tempore Walterii episcopi, ante Felicianum Strigoniensem archiepiscopum litigium renouauit. Cuius iudicio, II. episcopi, uidelicet Fancica Baaciensis et Macilinus Zagrabiensis, salua episcopali dignitate pro iusticia sancte ecclesie ueritatem dixerunt, III uero de nobilioribus eiusdem ecclesie, scilicet Barkis, Mahal, Dersihna, super sacrum altare Waradiensis ecclesie in presencia canonicorum iurauerunt, Augustino Strigoniensis ecclesie canonico existente pristaldo. Quod factum est anno dominice incarnacionis MCXXXIIII, epacta XXIII, VI Kalendas maii. Archiepiscopus uero uolens suum iudicium immobile permanere, alterum eis pristaldum, nomine Marcellum, filium Gira comitis dedit, qui priore pristaldo scilicet predicto Isaac premonstrante, singulas metas renouauit, et ecclesie siluam ea condicione restituit, ut nullus in ea omnino sine consensu episcopi quicquam agere presumat uel uenando, uel aliquid de ea auferendo, uel intromittendo. Huius rei testes sunt archiepiscopi iudicio assistentes: Nicolaus (Ni)triensis episcopus, Euzidinus comes de Saunic, Geuril filius Andree comitis, Laurentius filius Salomonis; canoni(ci Varadie)nsis ecclesie: Benedictus custos, Opus decanus, Sebastianus.

Sl. 10. Ugovor bana Kulina s Dubrovčanima.

† In nomine patris et filii et spiritus sancti. Amen. Ego banus Culinus Bosene iuro comiti Geruasio et omnibus Raguseis rectum amicum fore perpetuo et rectam uobiscum pacem manutenere et amicitiam ueram et omnes Raguseos per totam terram nostram ambulantes, mercantes seu habitantes vel transeuntes recta fide et conscientia uera recipere absque ulla datione, nisi quis suam per uoluntatem mihi donum dare uoluerit et aput nos, dum fuerint, manutenere et consilium eis prebere, ut nostre persone nostrum posse absque fraude et malo ingenio. sic me Deus adiuuet et hec sancta IIIIor euangelia.

Sl. 11. Darovnica Bele III. Bartolu Krčkom.

In nomine sancte trinitatis et indiuidue unitatis. Bela dei gracia Hungarie, Dalmacie, Chroatie, Rameque rex in perpetuum. Quoniam fidelitas suspicit incrementum, cum merces fidelitatis digna retributione compensatur, dignum ducimus illis regie munificencie manum copiosius aperiri, quos longeue fidelitatis experiencia et exhibicio deuocionis continua, gracie nostre reddit commendatos. Attendentes itaque

occulo benigniori sinceritatem ac deuocionem dilecti ac fidelis nostri comitis Bartholomei, totam terram pertinentem ad comitatum Modrus, cum pertinenciis et totis redditibus, ei et heredibus suis iure hereditario contulimus, perpetuis temporibus possidendam, tali pactionis interuentu, quod prenominatus comes in exercitu serenitatis nostre, infra limites regni, cum decem loricis, in reconpensatione suscepti beneficii nobis asistat. Extra regnum uero cum quatuor loricis nobis serviat, tali tamen tempore citatus veniat, in quo exercitus chroaticus ex precepto regio uniuersaliter ad exercitum fuerit conuocatus. Sub hac quoque conditionis forma includere decreuimus, quod si iam dictus comes absque prole ingrederetur uiam carnis uniuerse, unus ex filiis fratrum ipsius, eodem conuencionis modo obseruato, sub nostre serenitatis dominio terram tranquille possideat et quiete. Preterea uolumus et regia auctoritate decernimus, quod omnes homines de terra illa nullius iudicio assistere teneantur, nisi proprii domini; tamen si banus in eadem terra presens fuerit, quamdiu presens fuerit, iudicandi habeat potestatem, sed alias eos determinari non faciat, verumtamen dominus eorum si de hominibus suis aduersariis eorum iusticiam facere uoluerit, et querela ante banum peruenerit, pro hominibus suis ante banum in solo tali casu teneatur respondere. Si autem sepedictus comes cum tot loricis quot in conuencione suscepit se exhibiturum, ad exercitum nostrum non uenerit, et constiterit serenitati nostre, per pigriciam aut per incuriam et negligenciam factum esse, ad proximum sequentem exercitum duplicatis loricis accedat; uel quot ex loricis defuerint, in alio exercitu totidem recompenset.Vt igitur hec nostre donacionis pagina prepetue firmitatis robur optineat, et quod nulli liceat eidem donacioni quicquam subtrahere, aut imminuere, imaginis nostre in aurea bulla impressione fecimus communiri. Datum per manus magistri Katapani albensis prepositi, Hungarie cancelarii. Anno ab incarnacione domini millesimo centesimo nonagesimo tercio. Venerabili Job strigoniensi archiepiscopo existente, Saulo colochensi archiepiscopo. Kalano quinqueecclesciensi episcopo et eodem Dalmacie atque Chroacie gubernatore, Crispino senadiensi episcopo, Dominico zagrabiensi episcopo, Mog palatino comite et eodem baachiensi, Dominico curiali comite et eodem budrigiensi, Andrea comite de Suprun, Both comite de Bihor, Fulcone comite de Voswar. Machario comite de Zaunuk.

Sl. 12. Isprava zagr. biskupa Stjepana iz XIII. stoljeća.

Stephanus dei gracia Zagrabiensis episcopus omnibus ad quoscumque littere presentes peruenerint salutem in domino. Nouerit vniuersitas uestra, quod cum ad quemlibet manum largitatis porrigere debeamus, ad illos tamen vberrius quos maxime Christi uestigia sequi uidemus ob gratuita eorum bonitate et religione circumspecta, cruciferis sancti sepulcri decimas de willa eorum cui nomen Caluch cum omnibus suis pertinenciis iure perpetuo contulimus percipiendas. Vt autem in posterum facta donacio non possit uiolari, sigilli nostri et capituli munimine fecimus in perpetuum confirmari. Anno ab incarnacione domini MCCXX sexto, episcopatus nostri anno secundo.

Sl. 13. Zlatna bula Bele IV.

In nomine sancte trinitatis et individue unitatis. Amen. Bela, dei gratia Hungarie, Dalmatie, Chroatie, Rame, Seruie, Gallitie, Lodomerie, Gumanieque rex in perpetuum. Regum celsitudo requirit et sublimium dignitati debetur, ut tanto amplius in multitudine plebis gaudeat, quanto ipsi auctoritate ceteros antecellunt. Hinc est, quod tam presentibus quam posteris harum serie declaramus, quod cum nostre placuisset voluntati in Zagrabia, in monte Grech, civitatem liberam construere, et ibidem hospites convocare, et illam partem regni ad securitatem confinii et alia commodad munire et firmare, communicato consilio cum dilecto et fideli nostro Dionisio bano totius Sclauonie et aliis regni principibus, nostram hanc intentionem et voluntatem unanimiter approbantibus, nostrum propositum perduximus ad effectum, concedentes,

ut in predicto monte libera civitas fiat, hospites libere conveniant, terras et possessiones, conditiones et libertates a nobis assignatas et subscriptas habeant, teneant et custodiant inconcussas. Conditiones itaque et libertates hospitum in predicto monte habitantium et convenientium, quas ipsi inter se fecerunt et nos approbavimus tales habentur: Quod si iidem hospites in districtu Hungarie, Dalmatie, Chroatie, Sclauonie spoliati per latrones vel alios malefactores fuerint, dominus terre in qua spoliati fuerint, aestimata quantitate pecunie iuxta arbitrium bonorum virorum et sacramentum concivium ad hoc electorum, vel ablata refundat vel malefactorem ostendere teneatur. Item tributa infra regales terminos in nullo loco solvere teneantur. Item, quicumque civis alium civem vituperiis, obprobriis aut contumeliis affecerit, si inde convictus fuerit, leso decem pensas, in communes expensas centum denarios solvat; qui si post trinam correctionem se non emendaverit, rebus omnibus in commune applicatis tamquam infamis de civitate turpiter expellatur. Si quis etiam alapam alteri dederit, vel per crines malitiose traxerit, eandem penam paciatur. Si quis vero cutello, gladio, lancea aut sagitta, aut aliquo tali modo alium vulneraverit, et vulneratus sine defectu membrorum resanatus fuerit, medico lesi satisfaciat, et leso viginti quinque pensas, quinque vero ad usus civitatis persolvat. Si vero in aliquo membrorum, debilitatus fuerit, medico lesi satisfaciat, et leso decem marcas et ad usus civitatis decem pensas solvere teneatur. Si vero mortuus fuerit, due partes rerum suarum cedant parentibus occisi, tercia pars civitati. Si vero captus fuerit, secundum consvetudinem de ipso vindicta sumatur; nisi quis in ludo, sine premeditata malicia aliquem interfecerit, in hoc enim casu, centum pensas cognatis interfecti, viginti vero pensas ad communes usus refundat interfector, cui, si facultas non suffecerit, civium arbitrio relinquatur. Item si quis de extraneis intrans civitatem, sive in vico, sive in domo, sive in foro similia, ut supra notatum est, perpetraverit, per iudicem civitatis iudicetur, et eisdem penis subiaceat condempnatus. Si vero ex incolis civitatis aliquis, sive extraneus, infra terminos civitatis in furto vel latrocinio deprehensus fuerit, per iudicem civitatis puniatur. Item, si quis extraneus, aliquem de civitate in causa pecuniaria vel illata iniuria voluerit convenire, coram iudice civitatis conveniat; et nulla causa ad duellum iudicetur, sed per testes et iuramenta terminetur, sive sit cum extraneis, sive cum indigenis. Testes autem eiusdem conditionis et libertatis, cuius sunt isti, assumantur. Eodem modo sive extraneus inveniat apud incolas, sive incola apud extraneos equum aut bovem, aut aliquas res furtivas, semper testes, ut supra diximus, producantur. Item, cives de predicta civitate vel jobagiones de villis ad ipsam pertinentibus, que prope territorium ipsius civitatis fuerint site, nullius iudicio, nisi iudicis civitatis astare teneantur; quod si iudex suspectus habebitur, et actor legitimam causam recusationis allegaverit, convocatis omnibus maioribus civitatis, ipso iudice presidente, negocium decidatur, de quorum sentencia, si adhuc contigeret dubitari, et actor inportunus eos ad regis citaverit presentiam, solus iudex pro aliis omnibus ad regem ire teneatur. Eodem modo pro quacumque causa iudicem civitatis et cives, vel cives solos ad regis presentiam quis citaret, non tenetur ire, nisi solus iudex civitatis. Et si quis aliquem civem vel cives, non requirens antea iusticiam sibi fieri a iudice civitatis ad regem citaverit, pro illo vel illis iudex ire tenebitur, et ei citator refundet expensas, eo quod contempta auctoritate regalis privilegii sibi cogniti, irrequisito iudice civitatis, fatigavit eum frustra laboribus et expensis. Cives autem liberam habeant undecumque voluerint eligendi facultatem iudicem civitatis nobis presentandum. et mutandi eundem annuatim pro sue arbitrio voluntatis. Item, si quis de civitate sine herede decesserit, de rebus suis mobilibus liberam habeat disponendi cuicumque voluerit facultatem. Res vero immobiles, domos, curiam, vineas, terras et hedificia, suorum concivium habito consilio, uxori sue vel alicui cognatorum suorum relinquat, ita tamen, quod nec per ipsum, nec per uxorem, nec per cognatos a iurisdictione civitatis possit alienari vel eximi vel avelli. Item, si quis intestatus decesserit, et nec uxorem, nec filios, nenc cognatos habuerit, due partes rerum suarum per viros fide dignos. consilio civium ad hoc deputatos, pauperibus et ecclesie eiusdem civitatis distribuantur, tercia vero pars ad utilitatem civitatis reservetur. Item statuimus. quod in eadem civitate forum sollempne diebus in ebdomada, videlicet die

Lune et die Jouis celebretur, et preterea forum cottidianum cottidie habeatur. Universitas vero civitatis supradicte nobis tenetur ad servitia infrascripta. Cum enim rex Hungarie expeditionem ad partes maritimas vel Carinthiam vel Austriam facere voluerit, dicti cives decem milites mittere teneantur cum armis militaribus apparatos. Preterea domino regi quando ipsum illuc ire contigerit, debent dare pro prandio duodecim boves, mille panes, quatuor tunellas vini. Duci autem totius Sclauonie, si sit de prole regia medietatem predictorum dare tenentur. Bano vero pro tempore constituto, nec tamen vicebano ,nichil aliud solvere, nisi in principio introitus sui banatus, unum bovem, centum panes, tunellam unam vini semel quamdiu duraverit in banatum. Sane ab omnibus istis servitiis usque quinquennium erunt liberi et immunes; transacto quinquennio tenebuntur. Item, iidem, cives voluntate spontanea super se assumpserunt, quod expensis propriis dictum montem Grech muro firmissimo communirent. Ad sustentationem autem hospitum in predicto monte habitantium dedimus terram circa eundem montem Grech, statuentes eam per dilectum ac fidelem nostrum Dionisium banum totius Sclauonie eisdem hospitibus sub certis metis et distinctis perpetuo possidendam; cuius terre mete sic vadunt: Prima meta est in portu Sawe, qui Kyralrewy dicitur, iuxta magnam viam, et per eandem tendit usque ad rivum qui Zoysca dicitur, qum rivum transit per pontem; deinde per eandem viam tendit versus aquilonem, transiens aquam, que Malaca dicitur, et pervenit ad monticulum, iuxta quem est meta terrea, qque dividit terram popularum regisl a parte orientali; deinde transiens minorem Malakam, pervenit ad magnam viam, que vulgo Ettewen dicitur, per quam veniens pervenit ad rivum Cyrkuenich, ibi est pons, hinc superius per eundem rivum iuxta montem Grech, vadit directe versus aquilonem metatim, tendens ad fontem, qui dicitur Cubulkut, iuxta quem est meta terrea, a quo superius per rivulum Cyrkuenych versus aquilonem pervenit ad rivulum, qui dicitur Zozotnika, hinc transiens monticulum cadit in quandam vallem, per quam transit in rivulum, qui dicitur Lomzky potok, deinde ascendit ad metam capituli zagrabiensis, altera est hospitum de Grech, tercia filiorum Dobcha de genere Aga; deinde procedit ad cacumen eiusdem montis, vocabulo Medwenicha, versus occidentem, et pervenit ad metam filiorum Micula, que Plesiwicha dicitur, iuxta qeum est meta terrea, deinde transcendit a cacumine eiusdem montis versus partem meridionalem metatim ad arborem castaneam iuxta quam est crux et iuxta eam est meta terrea; deinde descendit ad caput fontis, qui Chicheria dicitur, qui fons dividit terram Endre a terra prepredicta, et sic descendendo per eundem divertit aliquantulum versus occidentem ad montem, et ibi est arbor castanea cruce signata, iuxta quam est meta terrea, deinde ad cacumen montis eiusdem procedit versus meridiem dividendo terram ecclesie zagrabinsis; deinde per girum ad occidentem aliquantulum divertitur et ibi transit rivulum, qui vocatur Neznich potoka, et inde ascendendo superius de terra Endre per vallem ad verticem unius montis, ibi est meta, hinc separando perveteres metas terram Gremla, descendit ad arborem que vocatur ihor, et ibi est meta, et cadit in viam, qque exit de villa Gremla, deinde per eandem versus meridiem procedit ad campum ad metam terream inde aliquantulum divertit ad sinistram per viam et pervenit ad paludes, que Mlaca dicuntur, ibi est meta iuxta eandem Mlakam, a sinistra parte vadit ad arborem nucis, ibi est meta, deinde ad sambucum, sub qua est meta terrea, dehinc metatim procedit et cadit in fluvium Zawe, inde ad metam priorem descendit et sic terminatur. Ut igitur dicta ordinatio nostra et dictorum libertas hospitum firma et inviolabilis perpetuo perseveret presens eis privilegium concessimus auree bulle nostre munimine perpetuo confirmantes. Datum apud Werenzha per manus magistri Benedicti prepositi albensis, aule nostre cancellarii, electi in archiepiscopum colocensem, Bartholomeo quinqueecclesiensi, Cleto agriensi, Stephano zagrabiensi, Bartholomeo (nitriensi), Blasio chenadiensi, episcopis, Benedicto waradiensi et postulato jeuriensi, Stephano waciensi et postulato in archiepiscopum strigoniensem, ecclesias dei gubernatibus. Dilecto cognato nostro Johanne Angelo, domino Syrmie et comite bachiensi, Ladislao palatino, Matheo tawarnicorum et comite (sopro)niensi, Rolando dapiferorum et comite nitriensi, Mauricio pincernarum, Stephano agasonum magistris, Arnoldo

symigiensi, Paulo albensi magistratus et comitatus tenentibus. Anno ab incarnatione domini millesimo ducentesimo quadragesmo secundo, sextodecimo kalendas decembris. Regni nostri anno octavo.

Sl. 15. Ispravà zagr. kaptola iz XIII. stoljeća.

Vniuersis Christi fidelibus ad quos presens scriptum peruenerit capitulum zagrabiense salutem in vero salutari. Vniuersitati uestre notificamus firmiter asserentes, quod Mog, filius Martini bani, ad nos accedens viua uoce in presencia nostra confessus est se quasdam terras scilicet Rascina, Ketedhel cum insula et terram Thomadi cum omnibus suis pertinenciis pro ducentis marcis Aladario bano uendidisse sibi et heredibus suis libere et quiete in perpetuum possidendas. Et ne dictus Aladarius banus uel heredes sui ab aliquo in posterum aliquo casu interueniente seu tractu temporis succedente super predictis terris ire empcionis sibi adquisitis indebite possent inquietari tam pro peticione sepedicti Mog filii Martini bani quam pro peticione prefati Aladarii bani presentem scripturam apposicione sigilli nostri capituli zagrabiensis in perpetuum constancie veritatis et bone fidei testimonium fecimus roborari, literis alfabeti per medium diuisis.

Sl. 17. Isprava podbana Aleksandra iz XIII. stoljeća.

Nos magister A(lexander) vicebanus et comes Zagrabiensis memorie commendantes tenore presencium notum facimus quibus expedit vniuersis, quod cum questio mota fuisset inter capitulum Zagrabiense super decimis quinque annorum ex parte Hoholdi comitis et populorum suorum et de terra generacionis Guri prouenientibus et secundum sentenciam iudicis aule regis, memorato Hoholdo comiti iuramentum fuisset adiudicatum super eo, quod idem Hoholdus comes decimatores ipsius capituli a dicandis decimis et exigendis propriis populorum suorum et de terra generacionis Guri non impediuisset, et pro parte capituli Petrus Zagrabiensis et Petrus Camarcensis archidiaconi iurare debuissent super decimis quinque annorum per ipsum H(oholdum) comitem denegatarum, quas iidem archidiaconi taxabant ad summam quingentarum pensarum et hoc in decimis propriis comitis H(oholdi), populorum suorum et de terra generacionis Guri in frugibus, vino, apibus, galinis, kytis, suellis et agnis denegatis et predicta iuramenta debuissent prestari Zagrabie apud ecclesiam maiorem coram nobis. Loco autem et termino constitutis, nobis mediantibus talis inter partes conuencio interuenit, ut comes H(oholdus) soluet omnes decimas suas proprias frugum, uinearum, populorum et specialiter de terra generacionis Guri, tali modo, quod de singulis uineis maioribus et minoribus duos cubulos uini, pro decima capecia frugum unum denarium persoluere tenetur. Si autem, domino auxiliante, solucio decimarum in frugibus et uineis in illa prouincia contingat augmentari, soluere tenebitur secundum quod alii comprouinciales persoluent, non abstante conuencione iam premissa. Kytas et galinas soluet in specie, in agnis et apibus soluet in specie et si decem uel nouem compleri non possent, rediment secundum consuetudinem prouincie. De singulis custodiis porcorum, que vcol uocatur, soluet policham; de liberis uillis ipsius soluet decimas in frugibus, uineis, agnis, apibus sicut de aliis populis suis et duos denarios de singulis porcis; kytas et galinas non soluet. Solucionem policharum de liberis uillis ipsius soluendis ad instanciam et peticionem ipsius comitis H(oholdi) perpetualiter remiserunt. In cuius rei testimonium presentes litteras concessimus sigilli nostri munimine roboratas. Datum Zagrabie anno domini MCCL sexto.

Sl. 18. Listina bana Pavla Šubića.

Paulus banus Croatorum et dominus Bosne, omnibus Christi fidelibus, quibus expedit, presentes litteras inspecturis, salutem in omnimum saluatore. Quoniam digne petencium desideriis dignum est nos facile prebere consensum et ea que in

tempore fiunt, ne simul cum tempore labantur expedit vt patrocinio litterarum roborentur. Hinc est, quod ad uniuersorum notitiam harum serie volumus peruenire, quod consideratis dignis et iustis petitionibus egregii prouidi et sapientis viri domini Marci Michaelis, honorabilis Arbensis comitis, nec non iudicum, consiliariorum et vniuersorum euisdem ciuitatis, omnes terras, possessiones, pascua et nemora, que uel quas in dominio nostro habent et possident, eisdem et eorum heredibus heredumque successoribus, secundum quod in eorundem priuilegiis, regalibus et banalibus, tam de castro Iablanc quam de aliis plenius continetur perpetuo et irreuocabiliter pacifice et quiete cum omnibus suis pertinentiis habendar possidendas et tenendas sine contradictione aliqua per nos et nostros successores in perpetuum confirmamus, collaudamus, approbamus atque iure perpetuo et irreuocabili roboramus. In cuius rei memoriam et maiorem firmitatem presentes litteras concessimus sigilli nostri munimine roboratas. Datum Scardone die IIII intrante ianuario. Anno domini MCCCVII.

Sl. 19. Isprava zagr. kaptola iz XIV. stoljeća.

[C]apitulum Zagrabiensis ecclesie cniuersis Christi fidelibus presencium noticiam habituris salutem in eo,, qui est uera salus. Quoniam nobiles viri Johannes, Nicolaus et Achk filii Arlandi de genere Acha non reperiuntur fecisse diuisionem inter se in possessionibus eorundem hereditariis in districtu Zagrabiensi constitutis, idcirco ipsorum heredes ad quasdam questiones deuenerant diuidendis possessionibus inter se supradictis; demum mediante proborum arbitrio presente nostro testimonio in ipsis diuidendis possessionibus, quas ad presens possidebat ad talem concordiam deuenerunt, quod ad porcionem heredum Nicolai et Achk predictorum, videlicet Nicolai filii Arlandi filii Nicolai et Nicolai filii Achk pro duabus partibus ad porcionem eorundem cesserunt possessiones et porciones possessionum infrascripte: Primo possessio Stoneuch in Campo prope Zagrabiam in qua ecclesia in honore beate virginis extitit constituta totaliter; item possessio Dolch ibidem vicina totaliter; item in Stulbcha: possessio Doblinech vocata item possesiones Stekenateluke, Dobrizdenech, Modraspotok, stulbicha ubi ecclesia in honore beati Georgii dignoscitur constituta, Tibinch, Zancha, Zlanipotok, quam predictus Achk tenuit nunccupate; item due partes possesionis Churnech et iterum due partes alterius possessionis Horoguiche cum possessione Poliche non remote a possessione Horoguicha memorata; item ad terciam partem heredum predicti Johannis, videlicet Nicolai dicti Thouth filii Gregorii filii dicti Johannis et Lorandi ac Martini filiorum Dionisii filii eiusdem Johannis cesserunt infra nominate possessiones, ex quibus iterum inter ipsos diuisione facta ad porcionem dicti Nicolai Thouth cesserunt porcionum possessiones: Primo possessio sancti Mathey totaliter; item possessiones Trechlanch et Vintorouch nunccupate totaliter; item porcio possessionis Stulbichafeu, quam Arlandus et Nicolaus filius eiusdem tenuerunt circa terras et iobagiones Lorandi et Martini filiorum Dionisii predictorum; item possessio Iuanch vocata inter possessiones Jablanouch et Zauursia vocatas totaliter; item tercia pars possessionis Horoguicha et iterum tercia pars alterius possessionis Churnech cum domo et curia dominii nunc ibidem constituta; item ad porcionem eorundem Lorandi et Martini cesserunt possessiones infra nominate: primo Stulbichafeu circa terras et iobagiones predicti Nicolai Thout; item possessio Golobouech totaliter cum tribus sessionibus in Reka; item apud sanctum Nicolaum possessio Biztra; item secunda Biztra cum Polanicha totaliter; item possessiones due utraque Dobouch nunccupata totaliter; item possessiones Lubenik, Denche, Cladno, Scent Jakou et Scernouazela nunccupate totaliter. Hoc expresso, quod omnes possessiones et terre superius nominate que dicuntur cessisse ex ipsis cuicumque hoc intelligitur cum omnibus suis vtilitatibus et pertinenciis vniuersis; hoc eciam heredes predicti Johannis superius nominati consenserunt, quod quandiu Nicolaus filius Achk uixerit, possessiones seu porciones possessionum ipsum contingentes penes Nicolaum filium Ar-

landi remanebunt, contrarium attemptans penam triginta marcarum eo ipso incurrat preter iudicis porcionem. In quorum omnium testimonium presentibus sigillum nostrum duximus apponendum. Datum feria secunda proxima post festum beati Jacobi apostoli, anno domini MCCCXL secundo.

Sl. 21. Povlastica bana Nikole Gorjanskog.

[N]os Nicolaus de Gara, regnorum Dalmatie, Croatie, Sclauonie banus, memorie commendamus significantes, quibus expedit vniuersis, quod quia dicti regni Sclauonie nobiles nobis per suos speciales nuntios id querulose significare curarunt, quod alii nonnulli bani, vel vicecomites eorundem regni predicti, ipsos de antiquis consuetudinibus et libertatem prerogatiuis ab antiquo aprobatis, signanter vero in alienatione sigilorum, quibus ipsi in ipsorum officio fungerentur seu vterentur, et notario eorundem per ipsos electo seu eligendo, facta excepissent et eosdem in eisdem minime tenere et conseruare curarunt. Suplicantes nobis per nuntios ipsorum prenotatos, vt ipsos in in eisdem consuetudinibus et libertatum prerogatiuis, quibus ipsi tempore domini Lodouici, olym regis Hungarie indelende memorie, tenti fuissent et conseruati, et prout etiam serenissimus princeps dominus Sigismundus, rex Hungarie ac Dalmatie et Croatie predictorum, dominus noster gratiosus, easdem libertates eorundem pridem in Temesuar de vnanimi sanctione et communi decreto totius regni sui baronum et procerum, ymmo vniuersorum nobilium, literis suis mediantibus confirmasset et roborasset, prout in eisdem literis coram nobis specietenus exhibitis limpidius continetur, tenere et conseruare dignaremur. Nos igitur iustis et legittimis eorundem nobilium supplicacionibus et petitionibus sicud dignum arbitramur aquiessentes, nichilominus prefatis literis ipsius domini nostri regis contraire non valentes, eosdem nobiles ipsius regni Sclauonie in eisdem consuetudinibus et libertatum prerogatiuis, quibus ipsi tempore dicti domini Lodouici regis tenti fuissentet conseruati, ac etiam prout in eisdem literis ipsius domini nostri regis Sigismundi per omnia continetur, a modo et deinceps illesos et indempnes volumus frui, permanere et potiri eo modo videlicet, quod sepefati nobiles quemcumque notarium eligere voluerint, liberam eligendi et deponendi, dandi et remouendi habeant facultatem; ac etiam comites nostri predicti regni pro nunc constituti et in futurum constituendi, uniuersa sigila ipsorum comitum, iudicia et causas ipsorum nobilium concernentia, teneantur dare et assignare notario prenotato, hoc etiam declarato, ut huiusmodi notarius de sede iudiciaria eorundem sigila antefata ad locum alienum minime assportare valeant atque possint; et quod dicti notarii ac comites eiusdem regni Sclauonie sine iudicibus nobilium causas nobilium predictorum nullatenus iudicare, nec literas ad possessionarias perpetuationes et causarum diffinitiones sigilare queant atque possint, id etiam adiecto, quod dicti notarii et comites ipsius regni sub sigilo minori non plures literas nisi inquisitorias, citatorias, prorogatorias ac iudiciales dare possint et valeant modo aliquali; nec hoc pretermisso, quod litere ad ipsas possessionarias perpetuaciones et causarum qualiumcumque difinitiones et expeditorie sub maiori sigilo emanari queant atque possint, vna cum sigilis nobilium predictorum; et quod comites supradicti literas expeditorias super facto birsagiorum non de pluribus nisi de dua(bus)... bus iudiciorum predictorum dare possint et valeant, sed non de tertia parte dictorum nobilium iudicibus proueniente. In cuius rei memoriam perpetuamque firmitatem pendentis sigili nostri munimine fecimus... (D)atum in Gara, feria tertia proxima post dominicam Letare. Anno Domini milesimo trecentesimo nonagesimo octauo.

Sl. 22. Isprava Čazmanskog kaptola.

Nos capitulum ecclesie Chasmensis memorie commendamus per presentes, quod Mathias, filius Gregorii de Gepew, in sua nec non Johannis et Nicolai, fratrum suorum vterinorum, personis ad nostram personaliter veniens presenciam

Rodolphum de Meduewar ab vlteriori deetncione et conseruacione possessionum ipsorum Johannis, Mathie et Nicolai videlicet Gepew, Zenth Peter ac Zelna, Zenth Myklos, Atak, Odra, Mrassouch, Lucylnycha vocatarum et aliarum quarumlibet ipsos iuridice concernencium vsuumque fructuum et quarumlibet vtilitatum earumdedm percepcione, item a vendicione, impignoracione vel in concambium tradicione et quauis alienacione predictarum possessionum et cunctarum pertinenciarum earumdem, preterea vniuersos et quoslibet homines cuiusuis status et condicionis ab empcione, recepcione nec non occupacione et detencione earumdem et se ipsos quouis quesito colore in dominium ipsarum intromissione et sibi ipsis statuifaccione et perpetuacione vsuumque, fructuum et quarumlibet vtilitatum earumdem percepcione vel percipifaccione factis et in futurum fiendis publice et manifeste prohibuit contradicendo et contradixit inhibendo coram nobis testimonio presencium mediante. Datum feria sexta proxima post festum beati Stanislai martiris. Anno domini millesimo quadringentesimo tricesimo tercio.

Sl. 23. Povlastica Matijaša Korvina Varaždinu.

Commissio propria domini regis. Nos Mathias dei gracia rex Hungarie, Dalmacie, Croacie et cetera. Memorie commendamus tenore presencium significantes quibus expedit vniuersis, quod nos consideratis fidelibus seruiciis fidelium nostrorum ciuium et communitatis ciuitatis Warosdiensis, per oes sacre corone regni nostri sub locorum et temporum varietate cum sincera fidelitate exhibitis, quorum intuitu volentes prefatam ciuitatem Varosdiensem et consequenter dictos cives et communitatem eius specialis gracie nostre faurore releuare, eidem ciuitati et predictis ciuibus ac communitati animo deliberato et ex certa nostra sciencia sigillum honestum cum forma in capite seu principio presencium litterarum nostrarum arte pictoria figurata est et dictinccius expresata et quo ab antiquo ex concessione diuorum regum Hungarie, predecessorum nostrorum, dicta ciuitas ac eius ciues et communitas vsque modo, vt dicitur, vsi sunt, nunc de nouo damus et conferimus annuentes, vt ipsi ciues et communitas huiusmodi sigillum, per nos eis concessum, sub modis, figuris et circumferenciis, supra in capite harum litterarum nostrarum etpressis, in argento vel alio, quo voluerint, metallo sculpifacere et sculpto, intar ciuitatum nostrarum liberarum perpetuis semper successiuis temporibus vniuersis, vti, frui et gaudere acque cum eo omnes litteras eorum iuridicas et testimoniales ac alias quascumque sigillare et consignare in pendenti vel in appreso valeant et ad id plenam et liberam habeant facultatem. Quas quidem litteras, sub dicto sigillo per nos eisdem dato emanandas, tanti vigoris esse decreuimus, quantum littere sub sigillis ciuitatum nostrarum liberarum robor optinent, ex presenti nostra annuencia et concessione speciali. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam presentes litteras nostras, sigilli nostri secreti, quo vt rex Hungarie vtimur, munimine roboratas, eisdem duximus concedendas. Datum Bude, feria quinta proxima ante festum beate Margarete virginis et martiris. Anno domini millesimo quadringentesimo quarto, regni nostri anno septimo, coronacionis vero primo.

Sl. 24. Isprava Stjepana Grebenskog iz XV. stoljeća.

Nos Sthephanus (!) de Greben comes ac iudices nobilium comitatus Warasdiensis memorie commendamus tenore presencium significantes quibus incumbit vniuersis, quod nobis feria quinta proxima post octauas epiphaniarum domini vna cum dicti comitatus nobilibus pro faciendo causantibus moderatiuo iudicio in sede nostra iudiciaria sedentibus e medio aliorum causancium egregio Friderico Stos dicto de Zenth Jacap ab vna parte, vero ab altera purdentibus et circumspectis viris iudice, iuratis ceterisque ciuibus ac tota communitate ciuitatis Warasdiensis predicte exurgentibus et coram nobis personaliter constitutis confessum extitit per

eosdem pariter et relatum in hunc modum. Quod quamquam inter ipsos super facto cause quarundam porcionum possessionariarum Sabyak, Zenth Bertholom et Goricza vocatarum in comitatu Warasdiensi existencium et habitarum per prefatum Fridericum Stos a omnibus dictorum iudicis, iuratorum ceterorumque ciuium ac tote communitatis ciuitatis Warasdiensis predicte minus iuste et indebite occupatarum quedam disceptaciones, rixe, iniurie, odia, lites, dampna et acta potencionaria illate fuerint et irrogata; quorum pretextu dicta causa quam primum coram personali presencia regie maiestatis et tandem per eandem ex deliberacione prelatorum, barronum (!) ac regni Hungarie procerum vniursorum mediantibus litteris remissionalibus eiusdem coram magnifico domino Emrico de Zapolya, regnorum Bozne gubernatore ac Dalmacie et Croacie nec non Sclauonie bano, in sede Crisiensi diutius ventilata. sicque annotati ciues contra predictum Fridericum Stos sentenciam diffinitiuam legittime reportassent ymno reportarunt cum effectu. Tamen iidem propter bonum pacis et vt ipsi ammodo in antea se ipsos amicabili fauore vicinalique dileccione vinculo indissolubili perpetue amplecti possent et sincere diligere, de ipsorumque medio omnis liuor inuidie, rancor inimicicie ac discordie fomes prorsus et per omnia euelleretur per modum spectabilis et magnifici domini Jan, Zagorie comitis et cetera, aliorumque plurimorum nobilium et proborum virorum pacem parcium zelantium ad talem pacie et concordie deunissent unionem perpetuam ymmo deuenerunt coram nobis, quod videlicet prenominatus Fridericus Stos prefatas porciones possessionarias Sabyak, Zenth Bartholom et Goricza vocatas, quas, vti prefertur, a manibus dictorum ciuium hac tenus indebite tenebat occupatas vna cum iuribus suis litterarumque instrumentis vniuersis, quas idem se super anotatis porcionibus possessionariis et contra pretitulatos ciues habiturum speraret, in et ad manus prelibati domini Jan comitis tanquam suppremi compositoris et arbitri reponere manusque suas heredumque suorum et omnem iurisdiccionem dominiumque de eisdem porcionibus possessionariis penitus excipere et in et ad manus dictorum ciuium dolo et fraude omnibus semotis prorsus resignare, et tandem pretitulati ciues ad singularem peticionem predicti domini Jan comitis sentenciam diffinitiuam predictam, omnesque alias litteras causales per eosdem in quibuscunque capitulis et coram quibusuis iusticiariis regni pro se et contra prenotatum Fridericum Stos acquisitas et obtentas similiter in et ad manus sepefati domini Jan comitis reponere et tradere deberent et tenerentur, prout tunc omnia et singula premissa vniuersaliter et in specie parte ex vtraque facta sunt et impleta coram nobis, litteras autem si quas partes premisse in dolum et fraudem partis alterius pro se reseruauerit aut quoquomodo directe uel indirecte vndecunque procurauerint sew procurare presumpserint in futurum, quibus mediantibus lites rixe et controuersie predicte inter partes predictas occasione premissorum quoquomodo resuscitare et innouare possent, illas omnes et singulas tam videlicet retentas, quam in futurum obtentas, vna cum prefatis litteris in manibus sepefati domini Jan comitis repositis, vanas, friuolas, cassas, invtiles ac viribus carituras partique producenti et causam inchoanti calumpniosas et intra aut extra iudicium in sua accione omnino nocituras, et mox in iudicio partem tales litteras producentem et lites huiusmodi qualitercunque inchoantem sew innouantem in succubitu sentencie prefate eo facto conuicturas reliquissent et cominsessent (!), ymmo reliquerunt et comiserunt realiter et cum effectu coram nobis super factis potencionariis, iniuriis, dampnis, disceptacionibus, rixis, odiis, litibus et aliis quibuscunque malorum generibus supradictis sibi invicem vsque modo qualitercunque factis, illatis et irrogatis, sese mutua vicissitudine expeditos et per omnia absolutos similiter relinquendo et conmittendo coram nobis harum nostrarum, quibus sigilla nostra impensa sunt, testimonio litterarum mediante. Data Warasdini, feria quinta proxima post octauas Epiphaniarum domini predicta. Anno domini millesimo quadringentesimo sexagesimo quinto.

Ispravci.

Na str. 19, retku 27, na mjesto „Jornandes" treba da stoji „Jordanes",
„ 22, „ 10, „ „hrvatskom knezu Iljku" „Donagojevim sinovima"
„ 25, „ 31, „ „Konstatina" „ „ „ „Konstantina",
„ 31, „ 2-3, „ „Arhiđan" „ „ „ „Arhiđakon",
„ 31, „ 22, „ „Desitijata" „ „ „ „Desicijata",
35 treba da se ispusti u retku 12-13 riječ „Mursa",
„ 37, pri kraju na mjesto „Valetinijan" treba da stoji „Valentinijan",
„ 44, retku 9, „ „Matdhus" „ „ „ „Malchus",
„ 46, retku 9, „ „tražili se" „ „ „ „tražili su se",
„ 48, „ 24, „ „Konstatin" „ „ „ „Konstantin",
„ 53, „ 40, „ „odgovaralao" „ „ „ „odgovaralo",
„ 63, pri kraju „ „Godeslava" „ „ „ „Godečava",
„ 65, retku 3, „ (813) „ „ „ (811),
„ 69, „ 5, „ „Forminu" „ „ „ „Firminu",
„ 98, „ 40, „ „habito" „ „ „ „abito",
„ 99, „ 10 i 14 „ „Habito" „ „ „ „abito",
„ 117, „ 25, „ „Damaciji" „ „ „ „Dalmaciji",
„ 120, „ 19, „ „Meseburgovoj" „ „ „Merseburgovoj",
„ 140, „ 25, „ „Godomira" „ „ „ „Godemira",
„ 158, „ 29, „ „splitski sinod" „ „ „ „splitske sinode",
„ 162, „ 16, „ „sidraškoj" „ „ „ „Sidraškoj",
„ 162, „ 19, „ „poljička" „ „ „ „Poljička",
„ 164, „ 17, „ „Godomir" „ „ „ „Godemir",
„ 165, „ 15, „ „Šibenski" „ „ „ „šibenski",
„ 197, „ 3, „ „donjim krajevima" „ „Donjim krajevima",
„ 199, „ 39, „ „bude" „ „ „ „bune",
„ 201, „ 15, „ „Stjeničak" „ „ „ „Steničnjak",
„ 212, rekima 1-3, „ „križevačke županije", odnosno „križevačka, kalnička rovišćanska, čazmanska, garička, garešnička, gardevačka, moslavačka" i t. d. i opet „zagrebačka županija" treba da stoji „Križevačke županije", odnosno „Križevačka, Kalnička, Rovišćanska, Čazmanska, Garička, Garešnička, Grdevačka, Moslavačka i t. d. i opet Zagrebačka županija",
„ 213, retku 29, na mjesto „Čaka-Trenčinski" treba da stoji „Cak Trenčinski",
„ 225, „ 13, „ „katolički" „ „ „kaločki",
„ 237, „ 18, „ „riječnja" „ „ „siječnja",
„ 240, „ 15, „ „konačno" „ „ „potpuno",
„ 246, „ 38, „ „Runju" „ „ „Rmnju",
„ 247, „ 32, „ „Lučke, Kninske i Ličke županije" treba da stoji „Lučke, Kninske i Ličke župe",
„ 247, pri kraju, „ „stri" treba da stoji „tri",
„ 263, retku 35, „ „varaždinska" treba da stoji „Varaždinska",
„ 285, „ 20, „ „Avaniš" „ „ „ „Ivaniš",
„ 289, „ 13, „ „ustrajati" „ „ „ „ustrojiti",
„ 289, „ 40, „ „Breogred" „ „ „ „Beograd",
„ 303, „ 23, „ „Ferdinardom" „ „ „ „Ferdinandom",
„ 304, pri kraju „ „Franju Tachyja" „ „ „Ivana Tachyja",
„ 309, retku 35 i 42 na mjesto „Batthanyja" treba da stoji „Bátthyanyja",
„ 310, „ 16, „ „ „Batthanyju" „ „ „ „Bátthyanyju",
„ 312, „ 40, „ „ „Merojevića" „ „ „ „Merovejaca",

POGOVOR

»Hrvatska državna i pravna povijest« dr. Antuna Dabinovića objavljena je u Zagrebu godine 1940. kao jubilarno izdanje o stotoj godišnjici Matice hrvatske (1842-1942).[1]

Pisac knjige je tada, odnosno od 1937. bio izvanredni profesor na katedri hrvatske pravne povijesti Pravnog fakulteta u Zagrebu.[2]

Razdoblje od osam godina Dabinovićeva djelovanja u toj ustanovi (od 1937--1945) bilo je vrlo intenzivno. Pored nastavnih dužnosti, Antun Dabinović je objavio mnoštvo znanstvenih radova iz političke, državne i pravne povijesti hrvatskoga naroda. Na primjer: »Hrvatsko državno pravo u davnini, prilozi za proučavanje postanka ugovora god. 1102. /Pacta conventa/ i Trogirske diplome«, Mjesečnik Pravničkog društva u Zagrebu, 1937, br. 1-3; »Sedamdesetgodišnjica Hrvatsko-ugarske nagodbe«, Hrvatsko kolo, 19, 1938.; »Položaj hrvatskoga bana do god. 1848«, Mjesečnik LXVII, 1941, br. 4.; »Hrvatska i Arpadovići«, Hrvatska revija, 16, 1943; »Marija Terezija i Pragmatička sankcija«, Hrvatska revija, 17, 1944.; »Evropska

---

[1])Antun Dabinović rodio se 15. XI. 1882. u Trstu. Sin je pomorskoga kapetana. Srednju školu polazio je u Trstu, studirao pravo u Grazu. Kao pravnik bio je zaposlen kod financijskog odvjetništva, kasnije financijskog upraviteljstva u Trstu. God. 1916. upisao je filozofski fakultet sveučilišta u Beču; 1921. polazio je filozofski fakultet u Beogradu na kojem je 1927. doktorirao disertacijom »Kotor pod Mletačkom republikom (1420-1797).«

Položivši profesorski ispit službovao je kao srednjoškolski profesor u N. Vrbasu (1922-3), od 1923-25. u Kotoru, a od 1925-37. u Zagrebu na klasičnoj gimnaziji.

Između 1929. i 1924. znanstveno se usavršavao u Parizu i Londonu.

1937. imenovan je za docenta na Katedri hrvatske pravne povijesti Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Godine 1939. postaje izvanrednim, a 1941. redovnim profesorom. Na ovoj katedri ostaje do 1945. Nakon rata boravio je izvan domovine. Umro je u Trstu 31. X. 1964. god.

Prof. Dabinović je objavio velik broj znanstvenih radova iz hrvatske političke, državne i pravne povijesti srednjega vijeka. Objavljivao je u domaćim i stranim časopisima, na hrvatskom, francuskom, njemačkom i talijanskom jeziku. Bavio se i nekim segmentima talijanske i francuske novije povijesti (pobliže o bibliografiji vidi u Hrvatskoj enciklopediji, sv. IV. str. 418). Posebno ga je zanimala politička, kulturna i pomorska povijest njegova užeg zavičaja – Boke Kotorske. Od ovih radova izdvajamo: »Pozadina bokeljskog ustanka god. 1869., Rad JAZU, 273, 1929.; »Kotor u drugom skadarskom ratu (1419-1423)«, Rad JAZU, 275, Zagreb, 1927.; »Kotor pod Mletačkom republikom (1420-1797), Zagreb, 1934.: »Vestiges de législations byzantines à Kotor«, Albania, Paris 1932.

Od radova iz opće povijesti ističemo: »Narodni preporod Italije«, Zagreb 1934. »Bizant i kultura«, Hrvatsko kolo, knj. XXII, 1941., »Kraljevina Italija (1855-1867)«, Hrvatska prosvjeta, 21, 1937., »Les pactes d'assistance entre les gouverneurs ottomans et les grands seigneurs de Bosnie et de la Croatie depuis le XV au XVII-e siècle«, Ankara, 1960., »La France revolutionnaire et les pays balcaniques«, Annales de l'Institut français de Zagreb, I. 1937., itd.

[2])Katedra za hrvatsku pravnu povijest osnovana je na Pravnom fakultetu u Zagrebu za banovanja Nikole Tomašića 1911. god. Od tada postaje obvezan kolegij u nastavnom programu Pravnoga fakulteta. Prvi nastavnik na novoj katedri je bio dr. Marko Kostrenčić, koji je već 1912. izdao svoja litografska skripta iz hrvatske pravne povijesti. Prvo tiskano izdanje izašlo je 1914-15, drugo 1919, a treće 1923. Po tom udžbeniku pregled pravne povijesti za Dalmaciju seže do početka XV. stoljeća, a za sjevernu Hrvatsku do početka XVI. Ova se knjiga koristila kao udžbenik do godine 1940.

politika u vrijeme zavjere Petra Zrinskog i Franje Krste Frankopana«, Hrvatsko kolo, 24, 1943. Posebno ističemo studiju »Od kada postoji kmetstvo /MH, Zgb. 1940./ Dabinović nastoji proniknuti u ishodište te institucije, prikazujući dostignuća europskih znanstvenika koji su se bavili tim pitanjem. Za razliku od Savignya, Rostovceva i drugih koji su zastupali tezu da je pojava kolonata kao jezgre ustanove kmetstva nastala u kasnom Rimskom carstvu /II. i III. stoljeće/, Dabinović dokazuje da je kmetstvo od »nezapamćenih« vremena nastalo na Orijentu i u Iliriku, a kasnije se proširilo na najamnike u rimskim zemljama; odnosno, Rim je recipirao ustanove starog ilirskog, odnosno orijentalnog kmetstva. Ta će se ustanova postupno pretvoriti u kmetstvo feudalnoga tipa, koje će uz veću ili manju vezanost seljaka za zemlju u kontinuitetu egzistirati do vremena Josipa II. Razdoblje Josipa II. je, po autoru, doba kada dolazi do emancipacije kmeta i intenzivnijeg razvitka građanskog staleža. Dabinović na koncu zaključuje da se institucije istočnog i zapadnog kmetstva sučeljavaju upravo na području naše domovine.

U djelu »Državnopravni odnos Hrvata prema istočnom carstvu« /Rad JAZU, 1941./ Dabinović uspoređuje ugovorni odnos između Carigrada i Hrvata s ugovornim odnosom rimske i franačke države u određenim fazama razvitka. Dok su Franci započeli svoj odnos s Rimom na posve skromnoj podlozi, gotovo najskromnijoj od svih germanskih naroda, a završili kao ravnopravni takmac bizantskom carskom naslovu, Hrvati su, suprotno tome, nastupili samostalno, kao osvajači Dalmacije i pristali, nakon jedne osjetljive nedaće, na ugovorno stanje s Carigradom. Toga ugovornog stanja, koje je na kraju značilo političku ovisnost, iako veoma blagu, nisu se Hrvati trajno otresli tijekom čitave svoje povijesti.

»Ali, ako su Hrvati tijekom cijele svoje povijesti uvijek stajali u odnosu podređ enosti prema susjednim državama, ipak je dužnost naglasiti da je u toj podređenosti zastupan najstalniji državnopravni kontinuitet koji se uopće može zamisliti u evropskoj političkoj povijesti. Jer je onaj pakt što su ga Hrvati papinim posredovanjem sklopili s Bizantijom, bez sumnje bio trajnom podlogom za ugovor, što su ga sklopili godine 1102. s Kolomanom, a taj je opet ugovor ostao temeljnom jezgrom načelnoj ravnopravnosti izraženoj u nagodbi od god. 1868., koja je tada uredila odnose između Hrvatske i Ugarske. Doduše su svi ti ugovori značili za Hrvatsku dosta osjetljivu zavisnost u njezinim odnosima prema drugim državama, ali je ta zavisnost značila svakako, a to je bila zapravo i njezina zadaća, i zaštitu hrvatskih izvanjskih i unutrašnjih sloboda. Toj zaštiti je Hrvatska imala zahvaliti svoju pravnu stabilnost od rimskih vremena do današnjeg dana.[3]«

Raspravu »Hrvatsko državno pravo u davnini« nećemo posebno prikazivati, jer je teza o proučavanju postanka ugovora 1102. i analiza Trogirske diplome uvrštena u knjigu »Hrvatska državna i pravna povijest«. Isti je slučaj i s Tripartitom.

Kao sveučilišni nastavnik, profesor Dabinović očigledno se suočio s određenim prazninama u dotadašnjim prikazima naše pravne povijesti. Pored velikih zasluga B. Bogišića za izdavanje nacrta pisanih zakona na slavenskom jugu, impozantnog opusa Franje Račkoga, kritičkih rasprava Nikole Tomašića o ugovoru iz 1102. i Trogirskoj diplomi, historijskih studija Josipa Pliverića i Vladimira Mažuranića, te opće pravne povijesti Milivoja Maurovića, uz Kostrenčićeve analize naših starih zakona, našoj je pravnoj povijesti, po Dabinoviću, nedostajao sustavni pregled. Osobito nije bila obrađena povijest kasnijeg srednjeg vijeka i novijeg doba. »Stoga se može slobodno tvrditi da nam još nije pošlo za rukom da ovoj znanosti odredimo

3)Državnopravni odnos Hrvata prema istočnom carstvu, Zagreb, 1941, str. 148

čvrste i dobro zasnovane temelje. Potrebito je stoga, da utvrdimo određeni pojam o naravi, pravcu, prostoru i granicama naše pravne povijesti«[4].

Razlogom da je naša pravna povijest u veoma važnim razdobljima gotovo posve neobrađena, smatra Dabinović i slabo iskorištenu i neobrađenu pravnu građu. Smičiklasov Codex diplomaticus ne dopire ni do 1400. Zato o tako važnim događajima poslije smrti Ljudevita Prvoga (1342-1382) ne postoji cjelovito gradivo iz naših arhiva. Zbog toga je sustavno proučavanje pravno-povijesne i političke povijesti vrlo mukotrpno i zahtijeva mnogo vremena. A baš današnje vrijeme traži od nas da bezodvlačno ispravimo taj propust. Naime, podrijetlo i razvitak naših ustanova, razvitak naše pravne svijesti, smjer u kojem su se razvile naše socijalne i staleške borbe, potresne pojedinosti dugovjekovne borbe Hrvata za punu pravnu nezavisnost, sve su to ne samo zahvalni predmeti izlaganja za povjesničara, nego pružaju dragocjeno gradivo za našeg djelatnog političara i zakonodavca. »Odlučiti o našoj sudbini, o nevjerojatno važnim zakonskim reformama, a da nismo dobro obaviješteni o svojim pravnim počecima, znači lakoumnu, frivolnu igru s našom budućnošću. Jedino točno poznavanje naših pravnih predaja prošlosti može da nam pruža čvrst temelj za daljnje izgrađivanje naših ustanova«[5]. Tako Dabinović kao pragmatičar.

Zbog čega smo tako malo pažnje posvetili tako važnoj znanosti? Dabinović uzroke tome nalazi u predrasudama i zasadama protivnika Savignyeve historijske pravne škole u Njemačkoj[6] Ta je škola u prvoj polovici 19. stoljeća punu pozornost posvećivala proučavanju prava u prošlosti, smatrajući da je pravo jedna od bitnih oznaka narodnoga života, da ima svoje posebno obilježje, svojstveno određenom narodu, kao što su mu svojstveni jezik, ćud, uređenje i običaji. Te se pojave ne mogu određivati posebno, njima se ne da odrediti odvojeni život. One su izraz energija svojstvenih samo onoj narodnoj skupini od koje potječe pravna svijest i odnosno pravno stanje. Shodno tome, prije nego se pristupi zakonodavnom radu, valja iz pravne prošlosti proučiti način mišljenja i kulturne sklonosti jednoga naroda.

Naime, Savigny i njegova škola odricali su pravo zakonodavcu da sam, u ime ratia, ili u ime dodijeljene mu zakonodavne vlasti jednostranim odlukama nametne narodu svoju volju donošenjem novih zakona.

Ukidanje starog poretka narod može preboljeti samo kad uvidi da su te promjene neizbježne; u protivnom slučaju nastupa nezadovoljstvo. Ukidanje pravnog poretka nije, kad ostavlja dojam nasilja, opasno samo zbog toga što vrijeđa pravni osjećaj naroda, nego i zbog toga što demoralizira same izvršitelje. Osjećaj pravne nesigurnosti ne djeluje samo na narod, nego u većoj mjeri i na one kojima je povjerena zaštita poretka. Smisao za vršenje dužnosti se gubi, činovnici postaju pristupačni podmićivanju i time nestaju u narodu otporne snage prema nezdravim klicama revolucije. »Učenje pravne prošlosti nije stoga samo čin pijeteta prema starim predajama, znak konzervativnih i natražnjačkih osjećaja, nego najelementarniji čin državničke higijene. Dapače, zanemarivanje pravne prošlosti u trenucima velikih promjena znači krivicu prema svojem narodu, jer odvraća pozornost vlastodržaca državnika i zakonodavaca od moralne odgovornosti za prenaglo i nepro-

4) Zadaća i značaj hrvatske pravne povijesti. Zagreb, Mjesečnik, 1938, br. 1-2, str. 10

5) Isto, str. 11

6) Takvi stavovi historijsko-pravne škole bili su reakcija na novo francusko zakonodavstvo kao posljedica francuske revolucije i opsežne Napoleonove zakonodavne i kodifikatorne djelatnosti između 1804-1810. godine.

mišljeno izvršenje zakonskih promjena, koje time postaju upravo sudbonosnima za očuvanje javnog poretka.«[7]

Pravna povijest mora, po Dabinoviću, sređivati dragocjeno informativno gradivo, pružati mogućnost i podlogu za stvaranje dobro obaviještenog, stoga i pouzdanog javnog mišljenja. Pravna nam povijest omogućuje jasan pogled u tom što sve treba da se radi, što se može, a što ne može izvršiti. Kad se raspolaže pouzdanim mjerilom o ocjenjivanju zakonodavne vjerojatnosti, tad će se stvoriti glavni preduvjet za zdrav zakonodavni rad. Vrhunac je zakonodavna umijeća da što manje zahtijeva, a da što više postigne, da bez pritiska pridobije javno mnijenje i da se stvari dovedu do toga da sam narod traži ono što zakonodavac ima predložiti. A za to je potrebno dobro poznavanje narodnih osobina, sklonosti i nesklonosti, te je potrebno utvrditi ono što spada u njegovu svijest i podsvijest.

Da naša sredina ima živu pravnu svijest, pokazuje povijest prošlih stoljeća. Kad su Madžari htjeli pridobiti Hrvate u vrijeme neposredno prije pogibije Zrinskog i Frankopana (1671), tokom borbe protiv Josipa II. (1780-1790) i 1848. godine nastojali su da ih uhvate s najosjetljivije strane, s pitanja državnopravnih odnosa. Isto su učinili i Habsburgovci od vremena bitke na Krbavskom polju, dakle prije Cetinskog sabora (1527), do Ferdinanda III (1637-1657), i od Marije Terezije (1740-1780) do Franje Josipa I, kad god im je bila potrebna hrvatska oružana pomoć. Ako su se Hrvati i pokazali pripravnima da se zalažu i bore za Habsburgovce, to su učinili u čvrstom uvjerenju da se time bore i za svoj interes.

Svi ti primjeri jasno nam pokazuju koliko je važan ključ za odgonetavanje naših najživotnijih pitanja i što temeljitije i što savjesnije upoznavanje naše pravne prošlosti.

Dolaskom na Katedru hrvatske pravne povijesti Dabinović je očito osjetio nedostatak odgovarajućeg udžbenika. Tadašnji udžbenik dr. Marka Kostrenčića iz 1912. bio je zadnji puta dopunjen 1923. On je obuhvaćao pravno-povijesnu građu samo do XVI. stoljeća. No ni to gradivo nije bilo sustavno raspoređeno, već su neki dijelovi bili hipertrofirani na štetu drugih. Prof. Dabinović je u četvrtoj godini svoga rada na Fakultetu objavio 1940. »Hrvatsku državnu i pravnu povijest«. Pored već spomenute Kostrenčićeve hrvatske pravne povijesti knjiga A. Dabinovića predstavlja prvi pokušaj sustavnoga prikazivanja hrvatske državne i pravne povijesti. Naglašavamo *državno-pravne.*

Hrvatska politička povijest imala je vrsnih povjesničara, ali Dabinović je prvi pokušao distingvirati političku od državno-pravne povijesti. Ukazao je na razlike tih dvaju pojmova, koji se mogu poklapati, ali se ne moraju. Politička povijest je nedvojbeno širi pojam, svojstven svim narodima i etničkim skupinama. Državnu povijest imaju narodi, koji su tijekom razvitka uspjeli oformiti državni oblik organizacije, sačuvati ga u određenim razdobljima ili – rjeđe u kontinuitetu. Državno-pravna povijest je povijest nastanka država, razvitka državnih oblika u svim varijacijama; u državnim organizacijama pretvaraju se običaji u običajno pravo, razvijaju se pravni instituti, pravne grane i stvraju kodifikacije. Proučavanje povijesti jednog naroda često ulazi preko granica različitih državnih organizacija u kojima jedan narod živi. Također, proučavanje prava jednog naroda zahtijeva ulaženje u pravne sustave državâ u čijim granicama određeni narod živi duže ili kraće vrijeme.

Je li opsežna knjiga A. Dabinovića od 418 stranica odgovorila svom naslovu, ili – je li naslov knjige dobro izabran?

---

[7] Zadaća i značaj hrvatske pravne povijesti, Zagreb, Mjesečnik, 1937, br. 1-2, str. 13.

Razmatranje državne povijesti seže samo do godine 1526, do Mohačke bitke, odnosno dolaska Habsburgovaca na hrvatsko prijestolje.

Od pravne povijesti u razdoblju narodnih vladara i prvih Arpadovića, autor razmatra imovinsko-pravne odnose, a od 1180. pozornost uglavnom posvećuje analizi Tripartita zbornika ugarsko-hrvatskog običajnog prava koji je 1514. sastavio Stjepan Verböczy.

Vremenska podjela hrvatske pravne povijesti, po Dabinoviću, izgleda ovako: prvo je razdoblje od dolaska Hrvata na područje Bizantskog carstva oko 625, postupno formiranje državne organizacije između Franačkog i Bizantskog carstva. Nakon unutarnje krize u Hrvatskoj dolazi do veze s Arpadovićima, koji su zajedno s Hrvatima bili u bizantskoj interesnoj sferi.

To prvo razdoblje od 625-1180. podijelio je na a) prvo bizantsko doba 679-802, b) drugo bizantsko doba 988-1073. i c) treće bizantsko doba od 1108-1180.

Drugo razdoblje obuhvaća vrijeme posljednjih Arpadovića preko Anžuvinaca i Jagelovića do Mohačke bitke 1520.

Što se tiče Bosne, za nju vrijedi samo prvi period do 1180. Bosanska se povijest može uzeti kao zatvorena cjelina od Kulina bana do ustaljenja turske vlasti 1463. u Bosni i 1590. u Hercegovini.

Za Dalmaciju je presudna godina 1409, kada je Ladislav Napuljski ustupio svoja prava na dalmatinske gradove Veneciji za kupovnu cijenu od 100.000 dukata.

O daljnjoj periodizaciji nećemo govoriti, jer ne ulazi u opseg ove knjige.

Koji je bio kriterij takve periodizacije? Dinastički, očito, nije. Iako Dabinović teoretski ne obrazlaže vrste, odnosno tipove feudalnih država, ipak se ovaj prijelaz od 1180. na drugo razdoblje može razumjeti kao prijelaz od patrijarhalne kraljevine u lensku, kao drugi tip feudalne države. Slamanje patrijarhalne plemenske organizacije hrvatske države i uvođenje donatornog sustava predstavlja svakako novu kvalitetu državnosti u feudalnom razdoblju.

Što set tiče nastanka države, autorovo razmišljanje nije posve jasno. Po kazivanju Konstantina Porfirogeneta, Hrvati su došli u ove krajeve poslije pada Salone u ruke Avara i Slavena, nešto oko 626. Kad govori o pozivu cara Heraklija, koji je upućen Hrvatima, Srbima i Bugarima da pomognu Rimskom carstvu u sukobu s Avarima, autor navodi da su Hrvati došli iz Dalmacije i pokorili Avare i Slavene koji su se tu nalazili. O tome koji su se Slaveni nalazili u Dalmaciji prije dolaska Hrvata, autor ne daje nikakve podatke.

Dolazak Hrvata vezuje s pozivom cara Heraklija i ugovorom iz 679. između bizantskog cara i hrvatskog vođe Porge posredovanjem pape Agatona; to je bio prvi presudni ugovor u hrvatskoj povijesti.[8]

Pisac smatra da je položaj Hrvata u sklopu Bizantskog carstva bio analogan položaju Franaka unutar Rimske države, koji su se u dijelove Rimskog imperija naselili kao saveznici – federati. Hrvati su u takvom savezu živjeli do 802, kada su, poslije krunidbe Karla Velikoga za rimskoga cara, prešli na franačku stranu.

Pacti conventi iz 1102, kao drugom važnom ugovoru u državnoj povijesti hrvatskog naroda, pisac pristupa veoma oprezno. Ipak zaključuje da je to nagodba između Sabora i budućeg kralja, u kojoj se ovaj obvezuje da će poštivati otprije zajamčene slobode, povlastice i javnopravne institucije, kakve su poštivali njegovi prethodnici. Smatra da to nije samo osobna obveza Kolomana, već da je on priznao valjanost stanja koje je postojalo prije njega i dao svom položaju hrvatskoga kralja

[8] Drugim presudnim ugovorom smatra Pacta conventu iz 1102, a trećim Hrvatsko-ugarsku nagodbu iz 1868.

posebni značaj, tj. ušao je u državnopravnu vezu u kojoj su se Hrvati do tada nalazili.

Prikaz prava u ovom razdoblju je razmatranje prijelaza običaja u običajno pravo formiranjem državne organizacije. Komparacijom franačkog prava iz Salijskog zakona (VI. stoljeće) našeg plemenskog prava, te odredaba Justinijanova Nomos Georgikosa s kraja VII stoljeća, dobivamo uvid u miješanje germansko-slavenskih i rimskih instituta.

Analiza kraljevske vlasti, domašaj njegovih odluka, posebno razmatranje institucija bana i uloge sabora, te posebno razmatranje sudske i upravne organizacije predstavlja posebna prilog razmatranju državne povijesti srednjega vijeka.

Drugo razdoblje od 1180. do 1526. – tih 346 godina – predstavlja najkompliciraniji dio političke povijesti Hrvatske. Politička složenost koincidira s promjenama državne koncepcije i strukture. Dolazi do novog tipa feudalne države, koji s hrvatsko-ugarskim dinastičkim promjenama i turskom opasnošću dovodi do mohačke katastrofe 1526. i do novih sudbonosnih odluka za Hrvate na Cetinskom saboru 1527. Početak uvođenja donatornog sustava, tj. novog tipa lenske feudalne države od ugarsko-hrvatskog vladara Bele III, značio je oslabljivanje starog hrvatskog plemstva i stvaranje novog, vezanoga za kraljevu ličnost. Ova promjena u strukturi vlasti istodobno je značila političko podređivanje Hrvatske novoj vladajućoj strukturi donatorskog madžarskoga plemstva vezanog uz krunu. Ali, zahtjevi novih donatora slabe kraljevsku vlast, pa će se on opet radi očuvanja svojeg položaja i čvršće državne vlasti obratiti ponovno starom hrvatskom plemstvu. Ali, dinastičke promjene ustanova inauguralne diplome oslabile su kralja, a hrvatsko plemstvo moralo se samo obračunavati s donatorima. Za Vladislava II. Jagelovića, vezanog uz donatorsko plemstvo, hrvatsko plemstvo je razbilo vezu s ugarskom krunom. Modificiranom krunidbenom diplomom Vladislavu II. Jageloviću priznato je pravo nasljedstva Habsburga na hrvatsko prijestolje bez obzira na madžarske staleže. Tako je došlo do veze Hrvatske i Habsburgovaca koja će konačno biti prihvaćena na Cetinskom saboru 1527.

Ovaj tip države počeo je staleškim pregrupiranjima i sukobima plemstva i kralja ustanovom donacionalnoga sustava. Pisac je, prema Lanoviću, koji je uspoređivao zapadnoeuropski feudalizam i hrvatsko-ugarski donacionalni sustav, zaključio da razlike između jednog i drugoga nisu tako bitne, kao što je smatrao Lanović. On smatra da su se europski feudalizam i hrvatsko-ugarski donatorni sustav razvili iz rimske ustanove vojničkog praediuma i da su zbog niza političkih okolnosti dobili svoje specifičnosti. U toj fazi razvitka institucija kraljeve vlasti dobiva drukčije značenje. Kralj postaje primus inter pares, pozicija crkve se mijenja, javljaju se srednjovjekovni gradovi.

Nova struktura vlasti i slabija državna organizacija potaknuli su vladara da pravnom sigurnošću pokuša utjecati na državnu sigurnost. Zato je, po naredbi kralja Vladislava Jagelovića II, kurijalni protonotar Stjepan Verböczy sastavio zbirku važećeg običajnog prava »Tripartitum opus juris consuetudinarii inclity regni Hungariae« Zbog otpora plemstva to djelo nije postalo formalnim zakonom, osim u Erdelju 1691, ali se primjenjivalo u Ugarskog do 1918, a u Hrvatskoj, odnosno Slavoniji, do kraja feudalnog razdoblja.

Nakon Lanovića, Dabinović se opsežno bavi Tripartitom, analizirajući osobno, stvarno, ugovorno i naslijeđeno pravo, te krivičnopravne propise i propise o sudskom postupku. Taj je pregled često nesustavan i neprecizan, kao što je uostalom i Tripartit.

Dabinović se na Tripartit osvrće s političkoga aspekta. Verböczy je, naime, Hrvatsku smatrao tek municipijem Ugarske, koja se i u pravnom pogledu mora podvrgnuti Madžarskoj, odnosno pravu madžarske krune. Ovaj »preteča madžarskog imperijalizma« odbacio je latinski jezik u Ugarskom saboru i uveo madžarski; od tih vremena Madžari su prestali nastupati kao sudionici istih prava, dužnosti i sloboda kao i Hrvati i počeli se isticati kao vladajuća klasa. Tako su odvratili od sebe Hrvatsku koja je bila zrela za Cetinsku odluku.

Dabinovićeva »Hrvatska državna i pravna povijest« djelomično odgovara naslovu, jer je vremenski limitirana do godine 1526. Obiljem podataka, nizanjem činjenica i godina moglo bi se činiti da je bliže političkoj nego li državno-pravnoj povijesti. Međutim, strukturiranjem gradiva, analizom ugovora, posebnim isticanjem organa vlasti i analizom pravnog sustava sigurno se razlikuje od do tada objavljenih političkih povijesti hrvatskoga naroda. Putem mnoštva podataka prepoznaje se struktura državne vlasti i njezinih institucija odnosnog razdoblja.

Formiranje države kao institucije javne vlasti dugotrajan je i složen proces, koji je u našem slučaju zamagljen sukobom zapadnog i istočnog carstva.

Međutim, povjesničar, pravni povjesničar, strpljivi čitatelj i znatiželjnik naći će u toj knjizi riznicu podataka, i to baš s državnog i pravnoga aspekta do godine 1526.

Ne ulazeći u ocjenu stavova, sustava pravne i povijesne građe u načelu, autorova erudicija i pristup hrvatskoj povijesti s državnopravnoga stanovišta u nas su još uvijek rijetki. Zato možemo samo pozdraviti ponovno izdanje »Hrvatske državne i pravne povijesti« Antuna Dabinovića.

NEDA ENGELSFELD

KAZALO

	Strana
§ 1. Uvod	5
§ 2. Dolazak Slavena	8
§ 3. Vremenska podjela hrvatske pravne povijesti	10
PRVO RAZDOBLJE (626—1180)	
§ 4. Vrela	12
§ 5. Ljetopis popa Dukljanina	23
§ 6. Salonitanska historija Tome Arhiđakona	27
§ 7. Zbirke štampanih vrela	29
§ 8. Rimske ustanove u Iliriku do IV. stoljeća poslije Krista	31
§ 9. Goti i Hrvati	43
§ 10. Odnos Hrvata prema Bizantskom carstvu	49
§ 11. Prvo bizantsko doba (679—802)	56
§ 12. Krunidba Karla Velikoga i njezine posljedice	61
§ 13. Tomislav i splitski sabori	67
§ 14. Drugo bizantsko doba (988—1073)	76
§ 15. Dmitar Zvonimir i Stjepan II (1074—1091)	83
§ 16. Pacta conventa	91
§ 17. Treće bizantsko doba (1108—1180)	104
§ 18. Plemensko ustrojstvo i postanak kraljevske vlasti	114
§ 19. Ban i sabor	124
§ 20. Sudsko i upravno uređenje	130
§ 21. Društvena organizacija, početak staleške podjele	135
§ 22. Gradovi	144
§ 23. Crkva	154
§ 24. Imovinski odnosi	162
§ 25. Razvitak listine	170
DRUGO RAZDOBLJE (1180—1526)	
§ 26. Opći pregled	181
§ 27. Posljednji Arpadovići (1180—1301)	183
§ 28. Anžuvini (1301—1387)	213
§ 29. Sigismund i Albrecht (1387—1439)	232
§ 30. Janko Hunyadi i Matijaš Korvin (1440—1490)	258
§ 31. Jagelovići (1490—1526)	284
§ 32. Staleška pregrupacija	311
§ 33. Kralj	337
§ 34. Lična prava	361
§ 35. Stvarna prava	379
§ 36. Politička uprava	422
§ 37. Crkva	435
§ 38. Razvitak sredovječnog grada	444
§ 39. Nove pravne veze	481
Bibliografija	499
Stvarno kazalo	517
Prijepisi isprava	550
Ispravci	562
Pogovor (Neda Engelsfeld)	563

Antun Dabinović
HRVATSKA DRŽAVNA I PRAVNA POVIJEST

*

Izdavač: *Nakladni zavod Matice Hrvatske*
Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2

Za izdavača: *Marija Peakić-Mikuljan*

Likovna oprema: *Alfred Pal*

Naklada: 3.000 primjeraka

ISBN 86-401-0057-8

Tisak: GTP »GEMBAROVSKI«, Nova Gradiška

U ISTOJ BIBLIOTECI

Vjekoslav Klaić
POVIJEST HRVATA
I-V

Ferdo Šišić
POVIJEST HRVATA U VRIJEME
NARODNIH VLADARA

Vinko Foretić
POVIJEST DUBROVNIKA
DO 1808.
I-II

Zlatko Vince
PUTOVIMA HRVATSKOGA
KNJIŽEVNOG JEZIKA

Ivan Mužić
PODRIJETLO HRVATA

Ivan Mužić
STJEPAN RADIĆ U KRALJEVINI
SHS

Trpimir Macan
POVIJEST HRVATSKOGA
NARODA

Dominik Mandić
HRVATI I SRBI
DVA STARA, RAZLIČITA NARODA

